OVIDIU DRIMBA

HISTOIRE DE LA CULTURE ET DE LA CIVILISATION

4

EDITURA ŞTIINŢIFICĂ
BUCUREŞTI, 1994

OVIDIU DRIMBA

ISTORIA CULTURII ŞI CIVILIZAŢIEI

4

BIBLIOTECA

EDITURA ŞTIINŢIFICĂ
BUCUREŞTI, 1994

L. 2. 163625 8

I 68727

Redactor: IDEL SEGALL

Grafician: PETRE HAGIU
Cartografie: VASILE MĂRGĂRIT

Tehnoredactor: ANGELA ILOVAN
Coli de tipar: 33; pag. planşe: 88 pag. alb-negru; 40 pag. color
Bun de tipar: 10.11.1994

Lucrare apărută cu sprijinul Ministerului Culturii

ISBN: 973 - 44 - 0118 - 1

CUVÎNT ÎNAINTE

Problema Renaşterii a căpătat de-a lungul secolelor interpretări divergente care au lăsat să persiste pînă azi unele confuzii — în definirea conceptului, a naturii acestei epocale mişcări, a extinderii sale în timp şi spaţiu, precum şi a raporturilor ei cu fenomene istorice sau culturale adiacente (ca, de exemplu, umanismul sau Reforma). Tendinţa frecventă de a exalta epoca Renaşterii, idealizînd-o global, nediferenţiat, se datorează realizărilor sale de ordin cultural, în speţă artei şi literaturii; în realitate, aspectele sale ce ţin de sfera civilizaţiei sunt dominate de prea multe umbre — de obicei trecute discret sub tăcere — care contrazic această tendinţă idealizatoare, dar care nu pot fi eludate fără riscul unei cunoaşteri lacunare şi deci a unei înţelegeri într-o măsură incorecte. În acest sens, confuziile şi aprecierile contradictorii intervenite în timp au fost elucidate şi corectate prin delimitări şi precizări operate progresiv; încît, chiar dacă nu s-a ajuns la un acord unanim în toate chestiunile, problema Renaşterii în globalitatea ei apare azi într-o perspectivă sensibil modificată.

Definirea şi caracterizarea Renaşterii a început în secolul al XIV-lea în Italia, prin punerea sub acuzare a Evului Mediu de către Petrarca, primul care formulează conceptul de „timpuri întunecate" (tenebrae), *de „barbarie" medievală. Boccaccio este cel dintîi care defineşte noua eră culturală atribuindu-i meritul restaurării literelor şi artelor după o lungă perioadă de uitare. Ideea va fi dezvoltată spre sfîrşitul aceluiaşi secol de către Filippo Villani, — urmat în secolul următor de Leonardo Bruni, Flavio Biondo, Poggio Bracciolini şi Enea Silvio Piccolomini. Primul autor italian care va folosi termenul Renaştere* (rinascita) *în istoria artei va fi Giorgio Vasari (1550).*

În secolul al XVI-lea, umaniştii francezi (J. Amyot, G. Budé, Cl. Marot, Fr. Rabelais) reiau teza contrastului dintre tenebrele medievale şi noua epocă de „renaştere" a literelor, — termenul fiind folosit mai frecvent în Franţa decît în Italia. Spre deosebire de toţi aceştia, istoricii umanişti germani nu pot nega valoarea istorică şi culturală a Evului Mediu, — pentru ei fiind perioada eroică a neamului germanic, considerat a fi poporul originar (Urvolk) *al Europei; dar Melanchton, Reuchlin şi Albrecht Dürer recunosc noua cultură şi admiră arta italiană renăscută acum. Pentru Erasm, cultura medievală era o expresie a barbariei* (Antibarbarorum liber *se intitulează una din primele sale opere), — în timp ce acum „au renăscut" literele şi, alături de acestea, artele. Erasm salută cu entuziasm această reînflorire a literaturii şi artei, pe care o vede ca avînd loc nu numai în Italia, ci în toată Europa Occidentală. — Dar, cu toată această lărgire de orizont sugerată de Erasm, „ideea umaniştilor despre Renaştere a rămas limitată la aspectele intelectuale şi estetice ale culturii" (W. K. Ferguson).*

În secolul al XVIII-lea viziunea asupra Renaşterii se lărgeşte considerabil. Fără a c considera o perioadă istorică în sine bine definită, Voltaire — care, pentru G. Lanson, este primul istoric al civilizaţiei — înţelege (în Essai sur les moeurs*) că Renaşterea a însemnat ceva mai mult decît doar o perioadă de mare avînt a artei şi literaturii, aducînd în planul atenţiei istoricilor întreaga ambianţă italiană a epocii, geniul poporului („gloria geniului aparţinea atunci numai Italiei"), dezvoltarea precoce a acestei civilizaţii, prosperitatea sa*

economică uimitoare care a deschis calea progresului raţiunii şi politicii. — În explicarea culturii Renaşterii, Condorcet relevă evenimentele şi elementele determinante, ca invenţia tiparului şi a noilor tehnici industriale, cucerirea Constantinopolului, descoperirea Americii, reacţia contra abuzurilor Bisericii catolice, Reforma care a încurajat libertatea de gîndire, studiul clasicismului şi al monumentelor antice. În Anglia, D. Hume, E. Gibbon. W. Robertson cercetează şi aspectele politice, sociale şi economice care în timpul Renaşterii (considerată de ei începutul erei moderne) au operat o schimbare revoluţionară în situaţia Europei Occidentale.

Romantismul răstoarnă interpretarea şi sensul aprecierilor date pînă acum celor două mari epoci istorice, stimulînd punctele de vedere ale detractorilor de mai tîrziu ai Renaşterii. Romanticii exaltă trecutul medieval, punînd accentul de valoare pe iraţional, pe sentiment, pe credinţa religioasă şi pe acţiunea colectivă, — adică idealizînd tot ceea ce umaniştii şi raţionaliştii „Secolului luminilor" condamnaseră ca obscurantism şi barbarie. Societatea erei Renaşterii este prezentată de scriitorii romantici (Byron, V. Hugo, R. Browning, Stendhal din Cronicile italiene, *ş.a.) cu o marcată predilecţie pentru culoarea locală, pasiune eruptivă, straniu şi extraordinar, iraţionalitate şi egotism rebel. În critica de artă, H. W. Wackenroder, fraţii Schlegel sau John Ruskin consideră pietatea creştină indispensabilă creaţiei artistului. (Pentru Ruskin, trăsăturile caracteristice ale Renaşterii sunt superbia şi ireligiozitatea). Istoricii Fr. Guizot şi Leopold von Ranke, deşi acordă cuvenita atenţie ideilor societăţii renascentiste, nu adaugă nimic semnificativ clarificării şi definirii conceptului de Renaştere. Singurul care schiţează o fugară istorie a civilizaţiei renascentiste este William Roscoe, — dar sub forma a două biografii, a lui Lorenzo dei Medici şi a lui Leon X (1796, 1805); în timp ce* Istoria republicilor italiene în Evul Mediu *(în 16 volume, 1807—18) a lui J.C.L. Sismondi, descriind secolul al XV-lea în culori întunecate, este doar un nesfîrşit imn închinat libertăţii Comunelor. — În fine, pentru Hegel Renaşterea reprezintă o reacţie contra transcendentalismului medieval, deci antiteza Evului Mediu şi precursoarea Reformei.*

Jules Michelet în La Renaissance *(1855) este cel dintîi care defineşte Renaşterea ca o perioadă determinată a istoriei generale europene. Termenul nu mai este limitat acum la definirea unei epoci de strălucire artistică şi literară, la redescoperirea clasicilor şi la opera juriştilor timpului, ci este aplicat unei perioade în ansamblul său, şi care ar fi fost animată de un spirit particular, prezent în toate manifestările vieţii ei. Secolul al XVI-lea, scrie Michelet, porneşte de la Columb şi ajunge la Copernic, de la Copernic la Galilei, de la descoperirea Pămîntului la cea a Cerului. Omul şi-a descifrat tainele corpului cu Vesalio şi Servet, în timp ce „misterele morale au fost cercetate de Luther, Calvin, Rabelais, Montaigne, Shakespeare şi Cervantes. Omul şi-a sondat abisurile profunde ale naturii sale". Renaşterea deci a însemnat „descoperirea lumii şi descoperirea omului"; iar arta renascentistă — o reconciliere a spiritului omului cu natura.*

Meritul lui Michelet constă în faptul de a fi acordat conceptului de Renaştere o însemnătate universală şi concret umană, — chiar dacă a limitat această perioadă la secolul al XVI-lea, fără să îi extindă limitele temporale şi fără să acorde italienilor paternitatea culturii şi civilizaţiei Renaşterii.

Ideea lui Michelet de a trata Renaşterea ca o fază istorică determinată a civilizaţiei europene a fost concretizată în 1860 de Jacob Burckhardt în Die Kultur der Renaissance in Italien, *operă de o autoritate rămasă necontestată timp de mai bine de o jumătate de secol.*

Definind tipul omului Renaşterii în activitatea sa politică, iar afirmarea egoistă a personalităţii, individualismul renascentist — piatra unghiulară a concepţiei şi construcţiei lucrării burckhardtiene — ca fiind determinată de condiţia politică a statelor italiene, autorul

analizează opera umanismului de restaurare a valorilor Antichităţii; apoi — reluînd formula lui Michelet: „descoperirea lumii şi descoperirea omului" — sociabilitatea oamenilor şi viaţa lor cotidiană, moravurile şi natura religiozităţii epocii Renaşterii. — Sinteza lui Burckhardt este de o amploare a viziunii, de o coerenţă a construcţiei şi de o bogăţie a datelor fără precedent. Privită în contextul social şi intelectual al epocii cînd a fost scrisă, lucrarea este o reconstrucţie a unui trecut idealizat în care autorul caută un refugiu din prezent; iar ca semnificaţie istorică pozitivă a Renaşterii, pentru el aceasta reprezintă aurora lumii moderne.

În istoriografia Renaşterii, Burckhardt marchează fără îndoială un moment capital. Dar admirabila sa construcţie nu este lipsită (cum remarcă Ferguson, ghidul prezentei incursiuni în istoricul problemei) de o serie de exagerări şi carenţe care deformează realitatea istorică luată în studiu. Astfel, — cartea oferă un cadru static, ignorînd factorii dezvoltării istorice a perioadei studiate; efectele condiţiilor economice sunt net subevaluate; problema originii şi cauzelor Renaşterii rămîn în afara interesului autorului. În acest sens, aproape total ignorate sunt contribuţiile ştiinţei şi tehnicii, sau efectele călătoriilor şi descoperirilor geografice. Cadrul însuşi al civilizaţiei şi culturii Renaşterii este surprinzător de restrîns în timp şi spaţiu, limitîndu-se la Italia şi în mod preponderent la secolul al XVI-lea. Subapreciată de Burckhardt rămîne şi importanţa istoriografiei. Şi mentalitatea omului Renaşterii este rar şi superficial sesizată. La fel, gîndirea filosofică şi ştiinţifică. Prea exasperant este apoi contrastul schiţat de autor între Evul Mediu şi Renaştere; ca urmare, nejustificată este aprecierea fermă dată civilizaţiei secolului al XVI-lea în sensul că acesta ar marca începutul erei moderne. În trasarea cadrului social atenţia istoricului se concentrează doar asupra exponenţilor categoriilor sociale superioare. Sublinierea excesivă a imoralităţii şi ireligiozităţii italiene cedează parcă tentaţiei unor efecte literare. Tot atît de puţin acceptabilă rămîne relevanţa exagerată acordată individualismului renascentist considerat ca principal şi determinant criteriu pentru a defini atît natura Renaşterii cît şi elementul său motor. — În ansamblu, capodopera lui Burckhardt (istorică, dar şi literară) care adeseori înlocuieşte argumentaţia cu intuiţia, această primă prezentare amplă şi de o remarcabilă coerenţă interioară, lasă asupra cititorului avizat impresia unei priviri generale lacunare şi unei nediferenţiate idealizări a perioadei Renaşterii.

*Ideea că Renaşterea se defineşte de fapt ca o fază istorică general europeană iar nu doar ca o simplă mişcare artistico-literară, a întîmpinat mult timp o rezistenţă constantă. Arthur Gobineau, în seria sa de scene istorice dramatizate (*La Renaissance, *1877), înţelege Renaşterea doar ca expresia unor personalităţi şi a unei culturi de elită. Pentru Nietzsche, Renaşterea este marea epocă a Supraomului şi o antiteză a civilizaţiei creştine. (Cultul energiei umane va fi interpretat ca trăsătură definitorie principală a Renaşterii şi de către scriitori ca D'Annunzio, St. George, H. von Hofmannstahl sau E. Ludwig). Filosofi ca W. Dilthey şi E. Cassirer atribuie epocii renascentiste — inclusiv mişcării Reformei — meritul de a fi iniţiat concepţia ştiinţifică modernă despre lume şi tendinţa europeană spre o libertate a gîndirii. (Idee respinsă de E. Troeltsch, pentru care protestantismul din prima sa fază a însemnat „o completă reacţiune a gîndirii medievale"). Nici pentru K. Burdach Renaşterea n-a fost decît „o mişcare spirituală", care „n-a avut nimic comun cu forţele economice sau cu schimbările intervenite în viaţa publică a Europei". Pentru Fr. De Sanctis Renaşterea, splendidă prin arta sa, este o perioadă de decadenţă morală, religioasă şi civică. În schimb, H. Taine şi Ph. Monnier dau artei renascentiste italiene o interpretare istorico-culturală.*

Optica şi gradul de interes al cercetătorilor Renaşterii din secolul nostru a variat şi în funcţie de natura, de direcţiile şi de amploarea fenomenului renascentist în ţările respective. În Franţa, unde clasicismul în literatura şi arta secolului al XVII- lea a contribuit la o minimalizare a interesului pentru marea cultură a Renaşterii, aceasta a fost considerat

ca un fenomen italian de transplantare. „Practic, Renaşterea franceză nu este decît prelungirea celei italiene" — susţine G. Lanson; în timp ce E. Faguet vedea în mişcarea umanistă doar o imitaţie a clasicilor — şi, ca atare, un fenomen care fusese prezent de-a lungul întregului Ev Mediu.

În Anglia, unde producţia artistică a secolelor XV şi XVI avînd caractere tipic renascentiste a fost aproape inexistentă, Renaşterea — pe care istoricii englezi o califică drept un aspect al civilizaţiei şi culturii epocii Tudor — n-a căpătat niciodată un caracter specific englez. — Spre deosebire de Franţa şi Anglia, în Germania — ţară în care literatura epocii n-a produs opere de o valoare deosebită, iar în domeniul artei a rămas caracteristic german stilul goticului tîrziu — Renaşterea a avut o durată mai redusă şi s-a afirmat ca un fenomen cultural secundar; în timp ce Reforma a fost considerată (chiar şi de Michelet sau de H. Taine) expresia naţională germană a Renaşterii. (W. Windelband indică Reforma ca „o expresie particulară a fenomenului Renaşterii"; în timp ce alţi autori germani — printre care şi Dilthey — le consideră ca fiind două mişcări de afirmare naţională care s-au desfăşurat în mod paralel).

Dintre poziţiile adoptate în deceniile următoare primului război mondial în problema Renaşterii dominantă pare a fi cea care neagă ideea unei fracturi radicale operate între cele două mari epoci istorice, căutînd în schimb să atenueze sau chiar să elimine din discuţie pretinsele contraste radicale dintre Evul Mediu şi epoca Renaşterii.

Curentele de gîndire romantice şi iraţionaliste (care s-au prelungit şi în secolul nostru) au căutat originile Renaşterii în Evul Mediu. Michelet îi găsea precursori în Abélard, Roger Bacon şi chiar în Gioacchino da Fiore; iar Renan — în Fr. de Assisi. Alţi autori au privit Renaşterea ca o continuare a Evului Mediu, afirmînd că a existat o adevărată „renaştere medievală" (C.H. Haskins), că umanismul a fost o mişcare născută în Franţa Evului Mediu (E. Faral), sau că filosofia modernă a luat naştere odată cu filosofia medievală, pe care gînditorii Renaşterii nu fac altceva decît să o continue (Ét. Gilson). Nici între ştiinţa scolastică şi cea a Renaşterii n-a existat o fractură, ci doar o continuitate — afirmă istorici ai ştiinţei de talia unor L. Thorndike sau G. Sarton.

Seria iluştrilor detractori ai Renaşterii culminează cu Johan Nordström, a cărui teză extremistă afirmă că nimic din aporturile civilizaţiei şi culturii Renaşterii n-a fost un produs original. „Conştiinţa naţională, cultura orăşenească, umanismul clasicizant, libertatea gîndirii, cultivarea filosofiei platonice, studiul empiric al ştiinţelor naturale, interesul puternic pentru om şi natură, formarea unei societăţi moderne şi cu gusturi tot mai rafinate, realism şi influenţe clasice în artă [...], toate acestea n-au fost un produs original al Italiei renascentiste, întrucît toate fuseseră deja pe deplin obţinute, realizate în Evul Mediu " (apud *Ferguson). — După care, nu mai rămînea decît ca filosofii catolici să supraliciteze: cultura Renaşterii n-a creat nimic cu adevărat nou, toate elementele ei importante existînd încă din Evul Mediu (Ét. Gilson). În schimb, noua epocă a adus tot ce e rău în lumea modernă, deoarece cultura Renaşterii „s-a separat de sacru — afirmă J. Maritain, — îndreptîndu-se spre om".*

Varietatea adeseori contradictorie a interpretărilor problemei Renaşterii demonstrează imposibilitatea de a o defini cu o obiectivitate riguroasă şi în termeni tranşanţi. Cîteva clarificări sunt totuşi posibile şi necesare.

Renaşterea nu poate fi definită, în mod simplist, ca o „epocă de tranziţie". În istoria culturii şi civilizaţiei totul este „tranziţie" — lentă sau rapidă; fixitatea, imobilismul unor fenomene — de durată, oricum, limitată, — este o impresie iluzorie. În proporţii şi cu accente preferenţiale sau de valoare diferite, elemente ale epocii anterioare se prelungesc şi persistă în cea succesivă (iar unele, chiar şi dincolo de aceasta).

Renaşterea este un fenomen european, iar nu doar italian, cum îl concepe Burckhardt. Termenul circumscrie nu numai un fenomen cultural, în speţă artistico-literar, ci şi o epocă determinată a istoriei, a civilizaţiei şi culturii europene, — ale cărei trăsături caracteristice s-au definit pentru prima dată şi în modul cel mai complicat în Italia; de unde a iradiat — la date, în proporţii şi în domenii diferite — în alte ţări europene. În sfera noţiunii de Renaştere se înscriu trei mari evenimente: mişcarea intelectuală a umanismului, Reforma religioasă şi strălucita mişcare artistică (şi literară) a cărei denumire convenţională, general dar nejust acceptată ca atare (şi deci creînd confuzia terminologică), s-a suprapus întregii noţiuni de Renaştere ca fază istorică: ceea ce a făcut ca splendoarea artistico-literară renascentistă să fie proiectată asupra epocii în ansamblul ei, idealizînd-o.

Fenomenul istoric-cultural renascentist nu este unitar. Cronologic, perioada Renaşterii acoperă, grosso modo, *secolele XV şi XVI; dar dacă în Italia activitatea umanistă a lui Petrarca („Primul om modern" — cum îl numeşte Renan) începe înainte de 1340, în timp ce* Metafizica *lui Campanella apare în 1638 — deci la un an după* Discursul asupra metodei *al lui Descartes, — în schimb în restul Europei secolul al XV-lea, cu toate că prin unele aspecte anunţă noua eră, rămîne totuşi predominant medieval.*

Cu toată negarea tenace a „barbariei" anterioare, marele aport şi titlu de glorie al noii epoci — „descoperirea lumii şi descoperirea omului" — nu a putut împiedica apariţia sau continuarea unor fenomene de intoleranţă ori de obscurantism care reeditau barbariile celui mai întunecat Ev Mediu — ca atrocităţile conquistadorilor, reînvierea sclaviei, Inchiziţia spaniolă sau „vînătoarea de vrăjitoare". Civilizaţia şi cultura Renaşterii sunt profund marcate de o alianţă între vechi şi nou, de persistenţa unor concepţii şi practici superstiţioase, magice, ezoterice, cabalistice, astrologice, etc. — de care nu s-au debarasat total nici chiar cele mai strălucite minţi ale ştiinţei şi filosofiei, ca J. Bodin. A. Paré, Copernic, Kepler, Paracelsus, Pico della Mirandola şi mulţi alţii. — G. Gusdorf defineşte Renaşterea ca marea epocă a ambiguităţilor şi contradicţiei; perioada în care „omul urmăreşte un fel de creaţie a lumii şi a lui însuşi [...], se pasionează pentru aventura tehnică în care recunoaşte un factor decisiv de reformare şi transformare a lumii"; perioadă în care, „ieşit de sub tutela dogmatismului, omul se minunează de noua sa putere". Renaşterea înseamnă „criza de originalitate juvenilă a civilizaţiei occidentale"; este „adolescenţa entuziastă a spiritului european", este „epoca de exaltare a omenirii, cînd totul pare posibil"; totodată, epoca în care „totul începe, dar nimic nu se poate termina". — L. Brunschvicg vedea în Renaştere o „agitaţie indefinită" şi „o fecunditate confuză". — Marele secol al Renaşterii a fost secolul al XVI-lea: cel mai agitat şi cel mai fecund; era modernă propriu-zisă, însă, începe odată cu secolul următor.

Epoca Renaşterii rămîne impresionantă prin extraordinara ei vitalitate, prin optimismul iremediabil, prin pasiunea aventurii şi a libertăţii; refuzînd nu numai autoritarismul unor dogme, ci considerînd şi moralitatea comportamentului ca fiind un dat limitativ şi restrictiv. Juvat vivere! *E o bucurie să trăieşti: exclamaţia lui Ulrich von Hutten pare a fi însăşi deviza oamenilor Renaşterii.*

O. D.

AVANT-PROPOS

Le problème de la Renaissance a connu le long des siècles des interprétations divergentes qui ont permis à certaines confusions de durer jusqu'aujourd'hui — elles visent la définition du concept, la nature de ce mouvement qui a fait époque, son extension dans le temps et dans l'espace, aussi bien que ses rapports avec les phénomènes historiques ou culturels adjacents (l'humanisme ou la Réforme, par exemple). La tendance assez fréquente de chanter les louanges de l'époque de la Renaissance, la rendant idéale d'une manière globale, indistinctement, est due à ses accomplissements d'ordre culturel, en l'espèce à l'art et à la littérature; en réalité, ses aspects qui rendent compte du domaine de la civilisation sont dominés par trop de points obscurs — passés discrètement, d'habitude, sous silence — qui contredisent cette tendance idéalisatrice et qui ne peuvent être éludés sans le risque d'une connaissance lacuneuse et partant d'une compréhension incorrecte dans une certaine mesure. Dans ce sens, les confusions et les appréciations contradictoires survenues à travers le temps ont été élucidées et corrigées par des délimitations et des précisions opérées progressivement; de sorte que, même si l'on n'est pas arrivé à un consensus dans toutes les questions, le problème de la Renaissance dans son ensemble apparaît aujourd'hui sous une lumière sensiblement changée.

La démarche de définir et de caracteriser la Renaissance date depuis le début du XIV-e siècle en Italie où Pétrarque a mis en doute le Moyen Âge et a été le premier à formuler le concept de „temps de ténèbres" (tenebrae), *de „barbarie" médiévale. Boccaccio est toujours le premier à définir la nouvelle époque culturelle tout en lui accordant le mérite d'avoir restauré les lettres et les arts après une longue période d'oubli. Cette idée allait être développée vers la fin du même siècle par Filippo Villani, — suivi le siècle suivant par Leonardo Bruni, Flavio Biondo, Poggio Bracciolini et Enea Silvio Piccolomini. Le premier auteur italien qui ait utilisé le terme de Renaissance* (rinascita) *dans l'histoire de l'art a été Giorgio Vasari (1550).*

Au XVI-e siècle, les humanistes français (J. Amyot, G. Budé, Cl. Marot, Fr. Rabelais) reprirent la thèse de l'opposition entre les ténèbres médiévales et la nouvelle époque de la „renaissance" des lettres, — le terme étant utilisé plus fréquemment en France qu'en Italie. À l'encontre de tous ceux-ci, les historiens humanistes allemands ne veulent nier la valeur historique et culturelle du Moyen Âge, — cela étant pour eux l'époque héroïque du peuple germanique, tenu pour être le peuple originaire (Urvolk) *de l'Europe; mais Melanchton, Reuchlin et Albrecht Dürer reconnurent la nouvelle culture et admirèrent l'art italien qui était alors ranimé. Pour Erasme, la culture moyenâgeuse était l'expression de la barbarie (l'un de ses premiers ouvrages s'intitule* Antibarbarorum liber), *— alors qu'à l'époque, les lettres et à côté d'elles les arts „sont renés". Erasme salua avec enthousiasme ce nouvel épanouissement de la littérature et de l'art, qu'il voyait se passer non seulement en Italie, mais aussi en toute l'Europe occidentale. Pourtant, en dépit de toute cette extension d'horizon envisagée par Erasme, „l'image des humanistes sur la Renaissance est restée limitée aux aspects intellectuels et esthétiques de la culture". (W. K. Ferguson).*

Au XVIII-e siècle, la vision sur la Renaissance connut un élargissement considérable. Sans la juger comme étant une période historique en soi, bien définie, Voltaire — qui est, pour G. Lanson, le premier historien de la civilisation — comprit (dans Essai sur les moeurs) que la Renaissance avait signifié quelque chose de plus qu'une simple période de grand essor de l'art et de la littérature, attirant l'attention des historiens sur toute l'ambiance italienne de l'époque, sur le génie du peuple („la gloire du génie n'appartenait à l'époque qu'à l'Italie"), sur le développement précoce de cette civilisation et sur sa prospérité économique éblouissante qui a ouvert la voie au progrès de la raison et de la politique. Expliquant la culture de la Renaissance, Condorcet mit en évidence ses événements et ses éléments déterminants, comme l'apparition de l'imprimerie et des nouvelles techniques industrielles, la conquête de Constantinople, la découverte de l'Amérique, la réaction contre les abus de l'Eglise catholique, la Réforme qui a exhorté la liberté de la pensée, l'étude du classicisme et des monuments antiques. En Angleterre, D. Hume, E. Gibbon, W. Robertson étudièrent aussi les aspects politiques, sociaux et économiques qui ont produit, pendant la Renaissance (qu'ils prenaient pour le début de l'époque moderne) un changement révolutionnaire dans la situation de l'Europe Occidentale.

Le Romantisme bouleversa l'interprétation et le sens des appréciations faites jusqu'alors à l'égard de ces deux grandes époques historiques, stimulant les opinions des futurs détracteurs de la Renaissance. Les Romantiques exaltèrent le passé médiéval, mettant en valeur l'irrationnel, le sentiment, la foi religieuse et l'action commune, — c'est-à-dire idéalisant tout ce que les humanistes et les rationalistes du „Siècle des lumières" avaient condamné pour être obscurantisme et barbarie. La société de l'époque de la Renaissance fut présentée par les écrivains romantiques (Byron, V, Hugo, R. Browning, Stendhal dans Chroniques italiennes*) et d'autres avec une prédilection saillante pour la couleur locale, la passion mordante, l'étrange el l'extraordinaire, l'irrationalité et l'égotisme sauvage. Quant aux critiques d'art, H. W. Wackenroder, les frères Schlegel ou John Ruskin jugèrent la dévotion chrétienne comme indispensable à la création artistique. (Pour Ruskin, les traits caractéristiques de la Renaissance furent le superbe et l'irréligiosité). Bien qu'ils accordassent l'attention méritée aux idées de la société Renaissance, les historiens Fr. Guizot et Léopold von Ranke n'ajoutèrent rien de significatif pour éclaircir et définir le concept de Renaissance. Le seul qui ait esquissé une histoire fugitive de la civilisation Renaissance — mais sous la forme de deux biographies, de Laurent de Médicis et de Léon X (1796; 1805) — fut William Roscoe; tandis que l'*Histoire des républiques italiennes au Moyen Âge *(en 16 volumes, 1807—1818) de J. C. L. Sismondi, décrivant le XV-e siècle sous une sombre lumière, ne fut qu'un hymne sans fin dédié à la liberté des Communes. En fin pour Hegel, la Renaissance représenta une réaction contre le transcendantalisme médiéval, partant l'antithèse du Moyen Âge et le précurseur de la Réforme.*

Dans La Renaissance *(1855), Jules Michelet fut le premier à avoir défini la Renaissance comme une étape déterminée de l'histoire générale européenne. Le terme ne se limita plus alors à définir une époque d'épanouissement artistique et littéraire, à redécouvrir les classiques et à rendre compte de l'oeuvre des hommes de loi de l'époque, mais il fut apliqué à une période dans son ensemble et qui aurait été animée d'un esprit particulier, présent dans toutes les manifestations de sa vie. Le XVI-e siècle, écrit Michelet, part de Colomb et arrive à Copernic, de Copernic à Galilée, de la découverte de la Terre à celle du Ciel. L'homme a déchiffré les mystères de son corps avec Vesalio et Servet, alors que „les mystères moraux ont été étudiés par Luther, Calvin, Rabelais, Montaigne, Shakespeare et Cervantes. L'homme a sondé les abîmes profonds de sa nature". La Renaissance a donc représenté „la découverte du monde et la découverte de l'homme"; et l'art de la Renaissance — une réconciliation de l'esprit de l'homme avec la nature.*

Le mérite de Michelet consiste dans le fait d'avoir accordé au concept de Renaissance une signification universelle et concrètement humaine, — même s'il a limité cette époque

au XVI-e siècle, sans lui étendre les confins temporels et sans reconnaître aux italiens la paternité de la culture et de la civilisation de la Renaissance.

L'idée de Michelet de traiter la Renaissance comme une étape historique déterminée de la civilisation européenne fut mise en oeuvre en 1860 par Jacob Burckhardt dans Die Kultur der Renaissance in Italien, *ouvrage dont l'autorité resta incontestable pendant plus d'un demi-siècle.*

Définissant le type de l'homme de la Renaissance dans son activité politique, et l'affirmation égoïste de sa personalité, l'individualisme Renaissance — la clef de voûte de la conception et de la construction de l'ouvrage burckhardtien — comme étant liée à la condition politique des états italiens, l'auteur analyse la démarche de l'humanisme de restaurer les valeurs de l'Antiquité; ensuite — reprenant la formule de Michelet: „la découverte du monde et la découverte de l'homme" — la sociabilité des gens et leur vie quotidienne, les moeurs et la nature de la religiosité de l'époque de la Renaissance. — La synthèse de Burckhardt s'avère être d'une grandeur de la vision, d'une cohérence de la construction et d'une richesse des informations sans précédent. Mis dans le contexte social et intellectuel de l'époque où il a été écrit, cet ouvrage constitue la reconstruction d'un passé rendu idéal dans lequel l'auteur cherche fuir le présent; et en tant que signification historique positive de la Renaissance, cela représente pour lui l'aube du monde moderne.

Burckhardt représente, sans doute, un moment essentiel dans l'historiographie de la Renaissance. Mais son admirable échafaudage ne manque pas (d'après l'opinion de Ferguson, le guide de notre présente incursion dans l'histoire du problème) de toute une série d'exagérations et de carences qui donnent une image déformée à la réalité historique étudiée. Ainsi, le livre offre-t-il un cadre figé, passant outre aux éléments du développement historique de l'époque envisagée; les effets des conditions économiques sont clairement sous-estimés; le problème de l'origine et des mobiles de la Renaissance reste au dehors de l'intérêt de l'auteur. Dans ce sens, presque toutes les contributions de la science et de la technique ou les conséquences des voyages et des découvertes géographiques sont entièrement passées sous silence. Le cadre même de la civilisation et de la culture de la Renaissance est étonnamment réduit dans le temps et dans l'espace, se bornant à l'Italie et surtout au XVI-e siècle. Burckhardt sous-estime aussi l'importance de l'historiographie. Et la mentalité de l'homme de la Renaissance est rarement et superficiellement saisie. Il se passe de même avec la pensée philosophique et scientifique. Il s'agit ensuite du contraste trop agaçant que l'auteur établit entre le Moyen Âge et la Renaissance; par suite, l'affirmation nette que la civilisation du XVI-e siècle marquerait le début de l'époque moderne apparaît sans justification. Pour établir le cadre social, l'attention de l'historien se dirige seulement vers les représentants des catégories sociales hautement placées. L'accent mis trop souvent sur l'immoralité et l'irréligiosité italienne semble céder à la tentation des effets artistiques. L'importance exagérée accordée à l'individualisme Renaissance vu comme critère principal et décisif pour définir aussi bien la nature de la Renaissance que sa force motrice reste tout aussi peu acceptable. Dans son ensemble, le chef-d'oeuvre (historique et littéraire en même temps) de Burckhardt, qui remplace souvent l'argumentation par l'intuition, cette première présentation détaillée et d'une admirable cohérence intérieure, laisse aux connaisseurs l'impression d'un panorama incomplet et d'une vision idéalisée sans nuances ni différences de l'époque de la Renaissance.

*L'idée que la Renaissance est définie en effet comme étant une étape historique généralement européenne et non seulement comme un simple mouvement artistique et littéraire s'est longtemps heurtée à une résistance obstinée. Arthur Gobineau envisagea la Renaissance, dans sa série de scènes historiques dramatisées (*La Renaissance, *1877), comme l'expression de quelques personnalités et d'une culture d'élite. Pour Nietzsche, la*

Renaissance fut la grande époque du Surhomme et une antithèse de la civilisation chrétienne. (Le culte de l'énergie humaine allait être interprété comme le principal trait caracteristique de la Renaissance par d'autres écrivains encore comme D'Annunzio, St. George, H. von Hofmannstahl ou E. Ludwig). Des philosophes comme W. Dilthey et E. Cassirer attribuèrent è l'époque de la Renaissance — y compris au mouvement de la Réforme — le mérite d'avoir conçu la conception scientifique moderne sur le monde et d'avoir encouragé la tendance européenne vers la liberté de la pensée. (Idée rejetée par E. Troeltsch qui pensait que la premiere étape du protestantisme avait signifié „une vraie réaction de la pensée médiévale"). Ce fut la même chose pour K. Burdach qui prenait la Renaissance pour un simple „mouvement spirituel", qui „n'a eu rien de commun avec les forces économiques ou avec les changements survenus dans la vie publique de l'Europe." Pour Fr. De Sanctis, la Renaissance, admirable par son art, fut une époque de déclin moral, religieux et civique. Par contre, H. Taine et Ph. Monnier accordèrent à l'art Renaissance italien une interprétation historico-culturelle.

Le point de vue et le degré d'intérêt des critiques littéraires de notre siècle qui ont étudié la Renaissance ont varié aussi fonction de la nature, des directions et de l'étendue du phénomène Renaissance dans leurs pays. En France, où le classicisme dans la littérature et dans l'art du XVII-e siècle a contribué à minimiser l'intérêt pour la grande culture de la Renaissance, celle ci fut prinse pour un phénomène italien de greffe. „La Renaissance française n'est pratiquement que le prolongement de celle italienne' — soutenait G. Lanson; tandis que E. Faguet ne voyait dans le mouvement humaniste qu'une simple imitation des classiques — et, partant, un phénomène qui avait existé tout le long du Moyen Âge.

En Angleterre, où la production artistique du XV-e s. et du XVI-e s. à traits typiquement Renaissance fut presque absente, la Renaissance — que les historiens anglais définissent comme un aspect de la civilisation et de la culture de l'époque Tudor — n'acquit jamais un caractère typiquement anglais. À l'encontre de la France et de l'Angleterre, en Allemagne — le pays où la littérature de l'époque n'a pas donné de chefs-d'oeuvre, et dans le domaine de l'art, le style gothique tardif est resté propre aux allemands — la Renaissance eut une durée plus courte et s'imposa comme un phénomène culturel secondaire; pendant que la Réforme fut considérée (même par Michelet ou H. Taine) l'expression nationale allemande de la Renaissance. (W. Windelband présente la Réforme comme „une expression particulière du phénomène de la Renaissance"; tandis que d'autres auteurs allemands — parmi lesquels Dilthey aussi — les prennent pour deux mouvements d'affirmation nationale qui se sont développés en parallèle).

Parmi les opinions adoptées les décennies après la première guerre mondiale au sujet de la Renaissance, la plus dominante semble être celle qui nie l'idée d'une rupture complète produite entre les deux grandes époques historiques, cherchant à diminuer en échange ou même à éliminer de la discussion les prétendues différences radicales entre le Moyen Âge et l'époque de la Renaissance.

Les courants de pensée romantiques et irrationalistes (qui ont continué aussi pendant notre siècle) cherchèrent les origines de la Renaissance dans le Moyen Âge. Michelet lui trouva des précurseurs en Abélard, en Roger Bacon et même en Gioacchino da Fiore; et Renan — en Fr. de Assisi. D'autres auteurs ont regardé la Renaissance comme un prolongement du Moyen Âge, soutenant l'idée d'une vraie „renaissance médiévale". (C. H. Haskins), de l'humanisme vu comme un mouvement né en France moyenâgeuse (E. Faral), ou de la philosophie moderne créée en même temps que la philosophie médiévale, que les penseurs de la Renaissance ne firent que continuer (Ét. Gilson). Pas de rupture non plus entre la science scolastique et celle de la Renaissance, mais de la vraie continuité — affirment les historiens de valeur de la science comme L. Thorndike ou G. Sarton.

La série des illustres détracteurs de la Renaissance atteignit son apogée avec Johan Nordström, dont la thèse extrémiste soutient qu' aucune des contributions de la civilisation et de la culture de la Renaissance ne fut un produit original. „La conscience nationale, la culture citadine, l'humanisme classique, la liberté de la pensée, la promotion de la philosophie platonique, l'étude empirique des sciences naturelles, le fort intérêt pour l'homme et la nature, la formation d'une société moderne aux goûts toujours plus exquis, le réalisme et les influences classiques dans l'art /.../, tout cela ne fut que le produit original de l'Italie de la Renaissance, car tout avait déjà été réalisé, accompli au Moyen Âge" (apud *Ferguson). — Après quoi, il ne restait que les philosophes catholiques surenchérissent: la culture de la Renaissance n'a rien créé de nouveau à vrai dire, tous ses éléments importants existant déjà au Moyen Âge. (Ét. Gilson). Par contre, la nouvelle époque a amené tout ce qu'il y a de mal pour le monde moderne, car la culture de la Renaissance „s'est séparée du sacré, se dirigeant — affirme J. Maritain, — vers l'homme".*

La diversité souvent contradictoire des interprétations du sujet de la Renaissance montre l'impossibilité de pouvoir la définir d'une manière rigoureusement objective et dans des termes très nets. Il y a pourtant quelques possibles explications bien nécessaires.

La Renaissance ne peut être définie, d'une manière simpliste, comme une „époque de transition". Dans l'histoire de la culture et de la civilisation, tout est „transition" — lente ou rapide: la fixité, l'immobilité de certains phénomènes — d'une durée limitée en tout cas — est une simple illusion. Dans des mesures différentes et avec des accents de préférence ou de valeur variés, des éléments de l'époque précédente se prolongent et subsistent dans celle qui suit (et quelques uns même plus loin).

La Renaissance est un phénomène européen et non seulement italien, comme Burckhardt l'avait conçu. Le terme englobe ausssi bien un phénomène culturel, à savoir artistique-littéraire, qu' une époque déterminée de l'histoire, de la civilisation et de la culture européenne — dont les traits caractéristiques furent définis pour la première fois et de la manière la plus complète en Italie; d'où elle se répandit — à des dates, dans des proportions et dans des domaines différents — dans d'autres pays européens.

Trois grands événements entrent dans la sphère de la notion de Renaissance: le mouvement intellectuel de l'humanisme, la Réforme religieuse et l'éclatant mouvement artistique (et littéraire) dont le nom conventionnel, généralement mais sans raison accepté comme tel (et créant de la sorte une confusion terminologique) s'est superposé sur la notion entière de Renaissance comme étape historique: ce qui a fait que la splendeur artistique-littéraire de la Renaissance fût projetée sur l'époque dans son ensemble, la rendant idéale.

Le phénomène historique-culturel Renaissance n'est pas homogène. Chronologiquement parlant, la période de la Renaissance recouvre, grosso modo, *le XV-e et le XVI-e siècles; mais, si en Italie l'activité humaniste de Pétrarque („le premier homme moderne" — comme l'appelle Renan) commença avant 1340, tandis que la* Métaphysique *de Campanella parut en 1638 — une année donc après le* Discours sur la méthode *de Descartes, — en échange, dans le reste de l'Europe du XV-e siècle, bien qu'il annonçât par certains aspects la nouvelle époque, il resta pourtant prédominamment médiéval.*

Malgré le mérite d'avoir obstinément nié la „barbarie" précédente, son grand apport et son titre de gloire — „la découverte du monde et la découverte de l'homme" — la nouvelle époque ne put pas empêcher l'apparition ou le prolongement de quelques phénomènes d'intolérence ou d'obscurantisme qui rappelaient les barbaries du Moyen Âge le plus sombre — comme les atrocités des conquistandors, le rétablissement de l'esclavage, l'Inquisition espagnole ou „la chasse aux sorcières". La civilisation et la culture de la Renaissance furent profondément marquées par une alliance entre l'ancien et le nouveau, la persistance de certaines conceptions et pratiques superstitieuses, magiques, ésotériques, cabalistiques, astrologiques etc. — auxquelles n'ont renoncé complètement ni même les plus

brillants esprits de la science et de la philosophie, comme J. Bodin, A. Paré, Copernic, Kepler, Paracelse, Pico della Mirandola et beaucoup d'autres encore. —G. Gusdorf définit la Renaissance comme la grande époque des ambiguïtés et des contradictions; la période où „l'homme poursuit une sorte de création du monde et de soi-même [...], *se passionne pour l'aventure technique qu'il reconnait comme étant un facteur décisif de recréation et de transformation du monde"; la période où „échappé à la tutelle du dogmatisme, l'homme s'étonne de sa nouvelle puissance". La Renaissance signifie „la crise de l'originalité juvénile de la civilisation occidentale", c'est „l'adolescence enthousiaste de l'esprit européen", c'est „l'époque d'exaltation de l'humanité, quand tout semble possible"; c'est en même temps l'époque où „tout commence, mais rien ne peut être achevé". — L. Brunschvicg imaginait la Renaissance comme „une agitation indéfinie" et comme „une fécondité confuse". — Le grand siècle de la Renaissance fut le XVI-e siècle: le plus mouvementé et le plus fécond; mais, l'époque moderne à proprement parler commence avec le siècle suivant.*

L'époque de la Renaissance reste éblouissante par son admirable vitalité, par son optimisme irrémédiable, par sa passion pour l'aventure et la liberté, tout en repoussant non seulement l'autoritarisme des dogmes, mais considérant aussi la moralité du comportement comme un donné qui limite et qui impose des restrictions. Juvat vivere! *Vivre c'est une joie: l'exclamation d'Ulrich von Hutten semble être la devise-même des gens de la Renaissance.*

O. D.

FOREWORD

Renaissance as a topic brought about throughout the centuries a number of divergent interpretations which allowed for certain confusion in defining the concept, the nature of the epochal movement, its extension in time and space, and at the same time its relationships with adjacent historical or cultural phenomena (such as humanism or the Reform). The frequent tendency to exalt the Renaissance epoch and to idealize it in a globalized and undifferentiated manner is due to its cultural achievements, by this meaning arts and literature; the truth is that those of its aspects having to do with civilization are dominated by too many shadows, usually covered by a discrete silence, which contradict this idealizing tendency and cannot be eluded without the risk of an incomplete knowledge and, therefore, of a somewhat incorrect understanding. In this respect, the confusions and the contradictory appreciations that showed up throughout the ages have been elucidated and corrected by means of delimitations and clarifications progressively effected so that, even if a unanimous agreement couldn't be reached in all matters, the problem of Renaissance in its global acception is viewed today in a sensibly altered perspective.

The definition and characterization of Renaissance began in the XIVth century in Italy, with the accusation brought against the Middle Ages by Petrarch, the first who elaborates the concept of "dark ages" (tenebrae) *and medieval barbarity. Boccaccio is the first to define the new cultural era to which he ascribes the merit of restoring literature and arts after a long period of forgetting. This idea will be insisted upon at the end of the same century by Filippo Villani, Leonardo Bruni, Flavio Biondo, Poggio Bracciolini and Enea Silvio Piccolomini. The first Italian author who will use the word "Renaissance"* (rinascita) *in arts history will be Giorgio Vasari (1550).*

In the XVIth century, the French humanists (J. Amyot, G. Budé, Cl. Marot, Fr. Rabelais) take up again the thesis of the contrast between medieval tenebrosity and the new epoch of „renaissance" of writing, the term being more used in France than in Italy. Unlike them all, the German humanistic historians cannot deny the historical and cultural value of the Middle Ages, this being for them the heroical period of the Germanic race, considered to be Europe's primeval people (Urvolk)*; yet, Melanchton, Reuchlin and Albrecht Dürer admit the new culture and admire the Italian art produced during this period. For Erasmus, medieval culture was an expression of barbarity (one of his first works is actually entitled* Antibarbarorum liber*) while now writing, and arts together with it, faced "renaissance". Erasmus gives an enthusiastic welcome to this new flourishing of literature and arts and considers it to take place not only in Italy, but in all Western Europe. Yet, in spite of this broadening of the horizon suggested by Erasmus, "the humanists' idea of Renaissance was limited to the intellectual and aesthetic aspects of culture" (W. K. Ferguson).*

In the XVIIIth century the vision of Renaissance broadens considerably. Without taking into account a distinct and well-defined historical period, Voltaire, who is, for G. Lanson, the first historian of civilization, understands (in Essai sur les moeurs*) that Renaissance meant more than a mere period of strong revival of arts and literature, calling the historians'*

attention upon the whole Italian ambiency of the epoch, the genius of the people ("the glory of genius then belonged to Italy alone"), the precocious development of this civilization, its amazing economic prosperity which made possible the progress of reason and politics. Explaining Renaissance culture, Condorcet underlines the determinant events and elements, such as the invention of the print and of the new industrial techniques, the conquest of Constantinoples, the discovery of America, the reaction against the excesses of the Catholic Church, the Reform which encouraged freedom of thought, the study of classicism and of the antique monuments. In England, D. Hume, E. Gibbon, W. Robertson also examine the political, social and economic aspects which during the Renaissance (looked upon as the beginning of the modern era) produced a revolutionary change in the condition of Western Europe.

Romanticism overturns the interpretation and the meaning of the appreciations made so far in relation to the two great historical epochs, encouraging those points of vue of the later Renaissance detractors. The romanticists exalt the medieval past, laying stress upon the irrational, upon feeling, religious belief and collective action, in other words idealizing everything the humanists and rationalists from the "Century of the Lights" had blamed and labelled as obscurantism and barbarity. The society of the Renaissance era is depicted by the romantic writers (Byron, V. Hugo, R. Browning, Stendhal in Italian Chronicles, *etc.) with a marked propensity for local colour, eruptive passion, the strange and the extraordinary, irrationality and rebellious egotism. In art criticism, H. W. Wackenroder, the Schlegel brothers and John Ruskin think of Christian piety as indispensable to artistic creation (For Ruskin, the characteristic features of Renaissance are superbness and irreligiousness). Historians such as Fr. Guizot and Leopold von Ranke, while granting due attention to the ideas of Renaissance society, don't add anything important for the clarification and the definition of Renaissance as a concept. The only one who sketches a superficial history of Renaissance civilization is William Roscoe, but he does it by means of two biographies: of Lorenzo dei Medici and Leon X (1796, 1805), while* The History of Italian Republics in the Middle Ages *by J. C. L. Sismondi (in 16 volumes, 1807—1808), describing the XVth century in sombre colours, is nothing but an endless hymn dedicated to the freedom of the Communes. Finally, for Hegel Renaissance stands for a reaction against medieval transcendentalism. thus being the antithesis of the Middle Ages and the precursor of the Reform.*

Jules Michelet in La Renaissance *(1855) is the first to define Renaissance as a determined period of European general history. The term is no longer limited to the definition of an epoch of artistic and literary glamour, the rediscovery of the classicists and the works of the jurists of that time, but also applies to the period as a whole, animated by a particular spirit that could be seen in all the manifestations of its existence. The XVIth century, writes Michelet, goes from Columbus to Copernicus, from Copernicus to Galilei, from discovering the Earth to discovering the Sky. Man deciphered the mysteries of his own body with Vesalio and Servet, while the "moral mysteries were examined by Luther, Calvin, Rabelais, Montaigne, Shakespeare and Cervantes. Man explored the profound abysses of his nature". Therefore, Renaissance meant "a discovery of the world and a discovery of man" and Renaissance art a reconciliation of the spirit of man with nature,*

Michelet's merit consists of having ascribed a universal and concretely human significance to Renaissance as a concept, even if he limited this period to the XVIth century, without extending its time boundaries and without granting the Italians paternity for Renaissance culture and civilization.

Michelet's idea of viewing Renaissance as a determined historical stage of European civilization found its materialization in 1860 in Jacob Burckhardt's Die Kultur der Renaissance in Italien, *a work of undisputed authority for more than half a century.*

Defining the type of Renaissance man in his political activity and the selfish assertion of personality, the Renaissance individualism — the key-concept of Burckhardt's conception and construction — as being determined by the political condition of the Italian states, the author analyses the work done by humanism in restoring the values of the Antiquity and then, taking up Michelet's words: "a discovery of the world and a discovery of man", people's sociability and daily life, as well as the morals and the nature of religiousness in Renaissance. Burckhardt's synthesis has an unprecedented scope of vision, coherence of construction and richness of data. Seen in the social and intellectual context of the epoch it was written in, the work is a reconstruction of an idealized past where the author seeks a refuge from the present, while as far as the positive historical significance of Renaissance is concerned, he considers it the dawn of the modern world.

In Renaissance historiography, Burckhardt undoubtedly stands for a capital moment. But (as was noticed by Ferguson, the guide of the present historical approach of the matter), his admirable construction cannot avoid a number of exaggerations and shortcomings which deform the historical reality taken into study. Thus, the book gives a static frame, ignoring the factors of the historical development of the period examined; the effects of the economic conditions are distinctly underevaluated; the problem of Renaissance origin and causes stays outside the author's span of concern. In this respect, there is an almost complete neglection of the contributions made by sciences and technique, as well as of the effects of travelling and geographical discoveries. The very frame of Renaissance culture and civilization is surprisingly restricted in time and space, limiting itself to Italy and predominantly to the XVIth century. Burckhardt also undervalues the importance of historiography. The same goes for both the mentality of the Renaissance man and for the philosophical and scientifical thinking. Next, there is a too exasperating contrast sketched by the author between the Middle Ages and Renaissance; consequently, his statement about the civilization of the XVIth century as really marking the beginning of the modern era is highly debatable. In tracing the social frame, the historian focuses his attention only upon the representatives of the upper social categories. The excessive stress laid upon Italian immorality and irreligiousness seems to yield to the temptation of certain literary effects. Equally less acceptable is the exaggerated relevance given to Renaissance individualism, considered to be the main and most determinant criterion in defining both the nature of Renaissance and its motor element. All in all, Burckhardt's masterpiece (historical and *literary) which often replaces argumentation with intuition, this first presentation of large scope and remarkable inner coherence, leaves an informed reader with the impression of an incomplete general view and an undifferentiated idealization of Renaissance as a period.*

The idea that Renaissance is actually defined as a generally European historical stage, not as a mere artistic and literary movement, met a constant resistance for a long time. Arthur Gobineau, in his series of dramatized historical scenes (La Renaissance, *1877), understands Renaissance merely as an expression of a number of personalities and of an élite culture. For Nietzsche, Renaissance is Superman's great epoch and an antithesis of Christian civilization (The cult of human energy will also be interpreted as a main defining feature of Renaissance by writers such as D'Annunzio, St. George, H. von Hofmannstahl, or E. Ludwig). Philosophers such as W. Dilthey and E. Cassirer ascribe to the Renaissance epoch — including here the movement of the Reform as well — the merit of having initiated the modern scientific conception of life and the European tendency towards the freedom of thought (An idea rejected by E. Troeltsch, for whom the first-stage Protestantism meant „a complete reaction of medieval thinking"). Similarly, for K. Burdach Renaissance was only "a spiritual movement" which "had nothing to do with the economic forces or with the changes that took place in European public life". For Fr. de Sanctis Renaissance, splendid in its art, is a period of moral, religious and civic decay. In exchange, H. Taine and Ph. Monnier give a historical and cultural interpretation to Italian Renaissance art.*

The outlook and the degree of interest of the Renaissance students in our century also varied in keeping with the nature, the directions and the scope of the Renaissance phenomenon in the respective countries. In France, where classicism in the XVIIth literature and art contributed to a minimalization of the interest for the great culture of Renaissance, it was considered to be an Italian transplantation phenomenon. "Practically, French Renaissance is only a prolongation of the Italian one", states G. Lanson, while E. Faguet saw the humanist movement simply as an imitation of the classics and therefore a phenomenon that had always existed throughout the Middle Ages.

In England, where the artistic production with typically Renaissance features of the XVth and XVIth centuries was almost non-existent, Renaissance — considered by English historians as an aspect of the civilization and culture of the Tudor epoch — never acquired a specifically English character. Unlike France and England, in Germany — a country where the literature of that time did not produce extremely valuable works and where the late Gothic style remained the main German feature in art — Renaissance did not last for that long and asserted itself as a secondary cultural phenomenon, while the Reform was appreciated (even by Michelet or H. Taine) the national German expression of Renaissance. (W. Windelband indicates the Reform as a "particular expression of Renaissance as a whole", while other German authors — Dilthey among them — consider them to be two movements of national assertion who knew a parallel development).

Among the positions expressed in the decades following the First World War as far as Renaissance is concerned, the dominant one seems to deny the idea of a radical split produced between the two great historical epochs, trying in exchange to diminish or even do away with the alleged radical contrasts between Middle Ages and Renaissance.

The romantic and irrationalist trends of thought (which prolonged themselves up to our century) sought the origins of Renaissance in the Middle Ages. Michelet found its precursors in Abélard, Roger Bacon and even Gioacchino da Fiore and Renan in Fr. Assisi. Other authors looked upon Renaissance as a continuation of the Middle Ages, stating that there was such a thing as a real „medieval Renaissance" (C. H. Haskins), that humanism was a movement which was born in France during the Middle Ages (E. Faral) or that modern philosophy appeared at the same time with the medieval one which the Renaissance thinkers are simply continuing (Ét. Gilson). Also, historians of science such as L. Thorndike or G. Sarton state that there was no split but only continuity between scholastic and Renaissance science.

The series of the famous Renaissance detractors culminates with Johan Nordström, whose extremist thesis asserts that there was no original contribution made by Renaissance civilization and culture. „National consciousness, urban culture, classicizing humanism, freedom of thought, the cultivation of Platonic philosophy, the empirical study of nature sciences, the strong interest for man and nature, the forming of a new society with an increasingly sophisticated taste, realism and the classical influence in the arts [...], none of this was a genuine product of Renaissance Italy, since they had already been fully obtained and achieved during the Middle Ages" (apud Ferguson). After that, it was very simple for Catholic philosophers to push things even further: Renaissance culture created nothing truly new, given that all its important elements could be traced as far back as the Middle Ages (Ét. Gilson). In exchange, the new epoch brought about everything that is evil in the modern world because Renaissance culture — as J. Maritain puts it — "separated itself from the sacred and directed itself towards man".

The often contradictory variety of the interpretations of Renaissance shows the impossibility of defining it with rigorous objectivity and in unambiguous terms. Yet, one could and should explain a few things.

Renaissance cannot be superficially defined as a "transition epoch". In the history of culture and civilization everything is „transition", whether a slow or a fast one; the fixity and immobility of certain phenomena which anyway have a limited span of time is an illusion. In various proportions and with a different stress laid upon them in keeping with taste or value, certain elements of the previous epoch prolong themselves in, persist within and sometimes even go beyond the following one.

Renaissance is a European phenomenon and not merely an Italian one, as Burckhardt thought. The term circumscribes not only a cultural phenomenon — artistic and literary, to be more specific — but also a determined epoch of European history, civilization and culture whose characteristic features acquired the first and most complex definition in Italy, spreading further in other European countries, at various moments in time and in various amounts and fields. Renaissance as a notion includes three great events: the intellectual movement of humanism, the religious Reform and the brilliant artistic (and literary) movement whose conventional name, widely but unjustly accepted as such (and therefore creating terminologic confusion) was superposed to the whole notion of Renaissance as an historical stage. As a result, the artistic and literary splendour of Renaissance was projected upon the epoch as a whole, idealizing it.

Renaissance as a historical and cultural phenomenon is not unitary. Chronologically, the Renaissance period covers, grosso modo, *the XVth and XVIth centuries; but if in Italy Petrarch's ("the first modern man", as Renan calls him) humanistic activity starts before 1340, while Campanella's* Metaphysics *appears in 1638, that is one year after Descartes writes his* Discourse upon Method, *in the other European countries the XVth century, though announcing the new era by certain aspects, remains predominantly medieval.*

In spite of the steadfast denial of the previous "barbarity", the great contribution and pride of the new epoch, "the discovery of the world and the discovery of man", couldn't prevent the surging or the continuation of certain phenomena related to intolerance and obscurantism, reminding of the barbarity oh the darkest Middle Ages, such as the atrocities committed by the conquistadors, the revival of slavery, the Spanish Inquisition or "the witch-hunt". Renaissance civilization and culture are deeply marked by an alliance between what was old and what is new, by the persistence of certain superstitious, magical, esoteric, cabbalistic and astrological conceptions and habits, which even the most brilliant scientists and philosophers such as J. Bodin, A. Paré, Copernicus, Kepler, Paracelsus, Pico della Mirandola and many more could not get rid of. G. Gusdorf defines Renaissance as the great epoch of ambiguities and contradictions, a period where "man aims at a kind of creation of the world and of himself [...], being inflamed for the technical adventure in which he identifies a decisive factor of reforming and transforming the world", a period where, „escaping the influence of dogmatism, man wonders at his own new power". Renaissance means "the crisis of youthful originality of Western civilization", it is "the enthusiastic adolescence of European spirit", it also is "the exaltation epoch of mankind, when everything seems possible" and at the same time the epoch where "everything begins but nothing can stop". L. Brunschvicg saw Renaissance as an "indefinite agitation" and a „confused fecundity". The great century of Renaissance was the XVIth century, also the most agitated and fertile, but still the modern era strictly speaking begins with the next one.

The Renaissance epoch remains impressive by the extraordinary vitality it shows, its irremediable optimism, its passion for adventure and freedom, not only refusing the authoritarianism of certain dogmas, but also considering morality of behaviour as a limiting and restrictive reflex. Juvat vivere! *It's a joy to live: Ulrich von Hutten's exclamation seems the very slogan of Renaissance people.*

O. D

PROBLEME ŞI CRIZE ALE PERIOADEI ANTERIOARE

Sfîrşitul Evului Mediu. Refluxul demografic • Consecinţe în viaţa economică • Consecinţe în plan social, politic şi militar • Dezechilibru politic. Criza Imperiului şi a papalităţii • Evoluţii politice în Europa Occidentală • În Europa Centrală şi de Răsărit • În Ţările Româneşti • Problemele Bisericii catolice • John Wiclif şi Jan Hus • Declinul Universităţii şi dislocarea certitudinilor intelectuale.

SFÎRŞITUL EVULUI MEDIU. REFLUXUL DEMOGRAFIC

După epoca de impetuos avînt al culturii şi civilizaţiei medievale — din secolele XII şi XIII, — începînd din primele decenii ale secolului al XIV-lea întregul continent va cunoaşte o lungă perioadă (de peste o sută de ani) de calamităţi, dezordini, crize şi de profunde transformări structurale, politice, economice, sociale şi culturale. Secolul al XIV-lea abundă în contraste, contradicţii, conflicte, fără însă ca acestea să anuleze un general şi decis impuls creator. Asemenea altor epoci istorice, şi acum momentele de criză „de creştere" sînt generatoare de înnoiri.

În secolul al XIII-lea epidemiile şi perioadele de foamete au fost rare; încât, durata medie de viaţă s-a putut ridica la 35 de ani — de la 25 de ani cît fusese către sfîrşitul Imperiului Roman. Lucrările de îndiguire controlînd inundaţiile, de asanare a terenurilor mlăştinoase (avînd drept consecinţă imediată reducerea efectelor malariei), de despăduriri masive care au creat terenuri noi pentru agricultură, au constituit tot atîtea premise de ameliorare a condiţiilor de viaţă, de alimentaţie, de igienă. Dar perioada de foamete generală din anii 1313—1317, cauzată de calamităţi naturale şi extinsă în toată Europa, a avut drept efect debilitarea populaţiei subalimentate, şi deci scăderea rezistenţei organismului la atacurile bolilor. Mortalitatea cauzată de epidemii (de pestă, gripă virotică, malarie, scorbut, dizenterie, ş.a.) a redus simţitor numărul braţelor de muncă din agricultură — şi, prin aceasta, a sporit posibilităţile unor noi perioade de foamete. Următoarele trei decenii au agravat considerabil situaţia demografică şi starea biologică a întregului continent.

Dintre numeroasele tipuri de epidemii cu consecinţe dramatice[1] cea mai teribilă a fost „ciuma neagră", care, adusă (la sfîrşitul lunii octombrie 1347) din Orient la Messina de o navă comercială, s-a răspîndit vertiginos — în numai patru ani — în toată Europa[2]. Epidemia a revenit, cu aceleaşi rezultate catastrofale, la scurte intervale de timp — în 1360 şi 1371. Mănăstirile din regiunile mediteraniene au rămas, practic, pustii: la Montpellier, doar 7 din 140 de călugări au supravieţuit. Populaţia oraşelor din Toscana s-a redus la un sfert sau chiar la o cincime; în timp ce populaţia Angliei a scăzut — în numai 28 de ani — de la patru milioane la două milioane şi jumătate de locuitori. (Cu excepţia Londrei, în 1377 nici un alt oraş din Anglia nu mai număra nici măcar 10.000 de suflete). În Islanda, aproape întreaga populaţie a fost secerată de molimă. În întreaga Europă, numărul victimelor ciumei s-a ridicat la 26 de milioane. (Iar incluzînd şi ţările orientale, la 43 de milioane).

Îndeosebi în oraşe mortalitatea atinsese cifre impresionante[3]. La scară regională (deci — oraşe şi sate împreună) flagelul a redus numărul locuitorilor la jumătate, sau

[1] În numai 74 de ani (între 1326—1400) Germania a fost bîntuită de epidemii (nu toate de ciumă) timp de 32 de ani.

[2] În Franţa ajungînd în 1349; în Anglia, în 1350; în Scandinavia, Lituania şi Polonia, în 1351; iar în Rusia, în 1352.

[3] În oraşele Ypres şi Arras din Ţările de Jos, sau în Huesca (Spania) populaţia se redusese la jumătate. De asemenea, în Franţa sau Italia. Între 1340—1400, populaţia din Toulouse scăzuse de la 30.000 la 19.000 de locuitori; din Montpellier — de la 40.000 la 15.000; din Reims — de la 20.000 la 9.000; din Prato — de la 10.500, la 3.500; din S. Gimignano — de la 8.400 la 1.250, ş.a.m.d

chiar mai mult (după cum atestă documentaţia disponibilă pentru Provence, Normandie sau Prusia Orientală). Iar la scară naţională, în 1450 — deci la un secol după izbucnirea marelui flagel — populaţia ţărilor europene scăzuse: cu 38% în Franţa şi în Ţările de Jos, cu 33% în Anglia, cu 27% în Italia, cu 26% în Peninsula Iberică, cu 25% în Germania şi în Scandinavia[4].

Faţă de aceste cauze ale depresiunii demografice — cu toate urmările lor în plan economic, — devastările produse de războaie au fost mult mai puţin grave. În secolele XIV şi XV armata pe care o putea mobiliza Anglia nu trecea de 10—15.000 de soldaţi; iar cea a Franţei — ţara cea mai populată din Occident — cu greu atingea cifra de 20—30.000 de combatanţi. Cu toate acestea, prin frecvenţa şi durata lor campaniile militare[5] aduceau şi ele enorme devastări şi mari pierderi de vieţi omeneşti.

CONSECINŢE ÎN VIAŢA ECONOMICĂ

Criza demografică a lovit grav şi mediul rural. Mii de sate au rămas complet pustii. În Provence, din cele 625 de comunităţi rurale atestate în 1315, în 1471 rămăseseră total nelocuite 177. În Italia, numai în provincia Roma au dispărut pur şi simplu 25% din sate; iar în Sardinia, 50%. În Anglia, rămăseseră complet abandonate 450 de sate mari. În Germania Centrală, satele au fost depopulate în proporţie de 40% pînă la 68%. În 1419, dintre proprietăţile rurale ale Ordinului Teutonic 21% au rămas fără cultivatori; două decenii mai tîrziu — 42% din aşezările rurale din Pomerania Orientală; în unele regiuni cifra satelor abandonate urcînd pînă la 80%.

Lipsa braţelor de muncă a determinat o gravă destructurare economică şi socială. Lucrările de asanare, de îndiguire, de defrişare sunt părăsite, suprafaţa cultivabilă se reduce considerabil. Agricultura — care, pînă în sec. XVIII, va rămîne, în toate ţările, principala sursă de venituri a populaţiei — arată o mare scădere a productivităţii solului. Între 1250 şi 1350 raportul dintre cantitatea însămînţată şi cea recoltată scade de la 1/6 la 1/2,7. În multe regiuni randamentul solului se reduce la jumătate. — Scăderea producţiei globale agricole s-a datorat şi unei bruşte schimbări a climei: avansarea progresivă a gheţarilor alpini şi polari din cursul acestui secol a determinat dispariţia grîului în Irlanda şi Scandinavia, a viţei de vie în Anglia şi nordul Germaniei, precum şi coborîrea limitei septentrionale a cultivării secarei.

Pe de altă parte, tipurile de cereale cultivate sunt acum altele. În locul grîului şi ovăzului (culturile cele mai practicate în sec. XIII), la începutul secolului al XV-lea predomină orzul şi legumele; ultimele, necultivate cu un secol înainte în mod sistematic. Grîul va fi acum foarte puţin cultivat, iar ovăzul dispare complet. În regiunile Germaniei, a Ţărilor de Jos şi a Suediei se intensifică culturile compensatoare — de in, cînepă, drobuşor, roibă, — erbacee folosite însă doar în procesele industriei textile[6]. În tehnica agricolă, pînă în sec. XVI nu se va înregistra nici o ameliorare notabilă.

[4] În timp ce în Polonia, Lituania sau Ungaria — ţări cu un număr foarte mic de aglomeraţii urbane, — cu numai 3%.

[5] Pe lîngă Războiul de o sută de ani, se pot adăuga în această perioadă: războaiele de succesiune din Bretagne, Castilia şi Portugalia; conflictele militare dintre Anglia şi Scoţia, — sau cele dintre Ordinul Teutonic şi vecinii săi slavi; cruciadele contra husiţilor; războaiele maritime dintre Veneţia şi Genova — sau cele dintre Hansa germanică şi Danemarca; în fine, conflictele şi campaniile militare de la periferia Continentului — contra maurilor din Granada, contra piraţilor sarazini, contra turcilor otomani, contra „păgînilor" din provinciilor baltice Livonia şi Curlandia, etc.

[6] Alte culturi compensatoare: de mei, pentru ameliorarea gustului berei; de mac, rapiţă, mere (pentru fabricarea cidrului), de şofran (în Lombardia); iar în cîmpia irigată a văii Padului apar primele recolte de orez. — În Italia, unde tehnicile horticole erau mai avansate, se cultiva tot mai mult spanacul, lăptuca, sparanghelul, anghinara, ţelina şi pepenele galben.

Criza este agravată şi de reducerea progresivă a patrimoniului zootehnic folosit în muncile agricole, îndeosebi a boilor. Odată cu reducerea suprafeţelor cultivate şi cu extinderea pădurilor (în detrimentul agriculturii) se intensifică creşterea animalelor, îndeosebi a ovinelor — şi, cu aceasta, fenomenul transhumanţei.

Paralel cu scăderea productivităţii şi a producţiei agricole scade considerabil şi activitatea industrială. În Evul Mediu, producţia industrială însemna în primul rînd industrie textilă; alte sectoare — ca cel al industriei miniere, sau cel al construcţiilor navale — aveau doar o importanţă locală, redusă. Or, activitatea vechilor centre textile (înainte de toate, cele din Flandra) se află într-un continuu şi rapid declin[7]. Într-o alarmantă criză intră şi producţia minelor de argint şi cositor, în toată Europa. Criza se repercutează şi asupra schimburilor comerciale.

Dacă între 1300—1360 Anglia exporta pe Continent în anumiţi ani pînă la 40.000 de saci de lînă, după 1382 cantitatea exportată scade la 20.000 de saci. În exportul de vin din regiunea Bordeaux spre Anglia şi Ţările de Jos situaţia este şi mai gravă[8]. Volumul schimburilor comerciale scade la Marseille cu 35% în 1400, iar al celor genoveze cu 65%. Marile centre comerciale sunt ameninţate de un adevărat colaps: taxele percepute din comerţul maritim la Pera (agenţia comercială din Constantinopol controlată de genovezi) înregistrează — în mai puţin de un secol — o cădere catastrofală[9]. Activitatea principalelor drumuri comerciale terestre, a celor mai importante linii de navigaţie, a marilor tîrguri internaţionale, stagnează.

Dezechilibrul economic se datora şi unei situaţii monetare particulare.

Stagnarea schimburilor comerciale era, înainte de toate, rezultatul penuriei de metale preţioase. În primii ani ai secolului al XIV-lea Occidentul dispunea de un stoc important de monede de aur şi argint; după care, epuizarea filoanelor metalifere din respectivele mine, inflaţia determinată de cheltuielile militare într-o perioadă de războaie tot mai frecvente, precum şi dezordinile sociale apărute, au dus la o sensibilă criză monetară. Dezechilibrul schimburilor comerciale a făcut ca aurul şi argintul să iasă din ce în ce mai mult din spaţiul european: în Orient, valoarea argintului în raport cu aurul fiind mai mare decît în Occident, negustorii italieni şi francezi preferau să schimbe aurul lor contra argintului. Pe de altă parte, galerele veneţiene care întreţineau raporturi comerciale intense cu Siria erau obligate să plătească o parte din mărfurile importate în aur. Încît, rapida difuzare în Occident a scrisorii de schimb se explică în bună măsură tocmai prin această insuficienţă a metalelor preţioase; insuficienţă care a stimulat şi marile călătorii maritime şi descoperiri geografice în căutare de aur.

De asemenea, degradarea monedei prin reducerea continuă a valorii sale intrinseci este un fapt strîns legat de această criză a metalelor preţioase[10]. După 1380, puterea de

[7] Dar şi producţia textilă a Florenţei scade de la 100.000 de vălătuci în 1310, la 70.000 în 1338, la 30.000 în 1373, pînă la 19.000 în 1383.

[8] Între 1305–1336, media anuală a exportului de vin era de 80.000 de tone; între 1356–1369 — de 30.000; pentru ca între 1369–1440 să scadă la 11.000 tone.

[9] În proporţie — în numai 90 de ani — de la 1 la 7. În 1334, taxele încasate se ridicau la cifra de 1.648.638 lire genoveze; în 1391 — la 1.199.046; pentru ca în 1423 să ajungă la abia 234.000 lire (cf. Ph. Contamine, vd. *Bibliografia*).

[10] În Anglia, din 1280 pînă în 1410 moneda naţională *(penny sterling)* îşi diminuează cantitatea de argint fin de la 23 la 15 *grains* (unitate de măsură utilizată în Anglia. echivalentă cu 0,068 gr.). În Franţa, în 1330 valoarea unui *solidus* echivala cu 3,907 gr. de argint şi 0,281 gr. aur; pentru ca în 1400 valoarea lui să scadă la 1,736 gr. argint şi 0,175 gr. aur. Moneda Flandrei, care în 1381 conţinea 4,22 gr. argint, în 1400 îşi reduce valoarea intrinsecă la 1,02 gr. argint.

cumpărare a metalului preţios monetar creşte, în timp ce preţurile produselor agricole sunt în continuă scădere, agravînd prin aceasta dinamismul economic.

Ca urmare a acestui complex de cauze, multe societăţi comerciale dintre cele mai importante nu pot evita bancruta. În Italia, de pildă, ţara prin excelenţă a marilor tranzacţii comerciale, zece mari case au dat faliment într-o perioadă de numai patru ani! În fruntea acestora se situau bancherii cei mai mari, Peruzzi (în 1343) şi Bardi (în 1346), care făcuseră şi imprudenţa să-i împrumute pe unii monarhi insolvabili — ca Eduard III al Angliei.

CONSECINŢE ÎN PLAN SOCIAL, POLITIC ŞI MILITAR

Depresiunea demografică şi criza economică nu puteau rămîne fără urmări în plan social, politic şi militar, în organizarea vieţii şi în mentalitatea generală.

Fenomenele rezultate au fost dintre cele mai diverse. Începînd cu cele care în mod nemijlocit au dus la eroziunea sistemului puterii feudale. Faptul, de pildă, că seniorul nu-şi mai investeşte banii în proprietăţi agricole contribuie considerabil la scăderea productivităţii agriculturii. Renta feudală datorată de ţăran seniorului fiind plătită acum nu numai în produse ci şi în bani, face ca iobăgia să slăbească: raporturile feudale de producţie se destramă, seniorul trebuie să-şi administreze proprietăţile „cumpărînd" mînă de lucru salariată. Totodată, îi scapă de sub control şi serviciile necesare comunităţii rurale care pînă acum depindeau de el şi pentru care el percepea o taxă — cuptorul de pîine, varniţa, moara de măcinat, presa de ulei, atelierul de fierărie, ş.a. În numeroase regiuni — din Franţa, Italia, Germania, — între 1351–1425 veniturile seniorului scad în proporţie de 40%—50%, în timp ce datoriile lui cresc, în aceeaşi perioadă, cu cel puţin 20%. Începînd de pe la mijlocul secolului al XIV-lea se înregistrează numeroase cazuri de ipotecări sau de scoatere la vînzare a unor mari proprietăţi funciare şi imobiliare. — Situaţia aceasta explică şi scăderea substanţială a valorii terenurilor agricole[11].

În această stare de decădere a raporturilor feudale apar şi elemente novatoare. În unele ţări, în Anglia, în Germania, burghezia orăşenească începe să manifeste un oarecare interes pentru agricultură, achiziţionînd terenuri şi introducînd în ţara lor forme mai moderne de economie agrară: este ceea ce face şi un *squire* englez şi un *Junker* german. Apoi: unii ţărani se pot afirma cu succes, devin bogaţi; alţii însă neputîndu-şi ameliora condiţiile de viaţă se transformă într-o categorie socială nouă: cea a proletariatului agricol. Aceştia vor constitui fermentul marilor răscoale, deosebit de frecvente în sec. XIV şi de mari proporţii: cea din 1358 din regiunea pariziană *(Jacquerie)*, cea condusă de John Ball din Anglia, etc. Răscoale care, deschizînd drumul celor din sec. XV — în primul rînd din Boemia — prezintă elemente noi: pe de o parte ţăranii răsculaţi îşi găsesc aliaţi în oraşe, pe de altă parte răscoalele au loc simultan în diferite ţări[12]. — Trebuie menţionată de asemenea existenţa, în unele zone de munte

[11] În Normandia, de ex., preţul unui acru (0,405 ha) scade de la 15 *tournois* în 1400 la 8 în 1445.

[12] În Italia, răscoala „ciompilor" din Florenţa (1378); în Anglia — cea a lui Wat Tyler din Londra (1381); în Ţările de Jos — cea condusă de Jacob van Artewelde la Gand (1381); în Franţa — cea din Languedoc *des Touchins* din 1382, şi cea din Paris *des Maillotins* din acelaşi an. (Pentru răscoalele populare, vd. *Ist. culturii si civ.*, vol. 2, pp. 472— 476, — precum şi harta de la p. 474).

(din Elveţia, din Tirol) a unor comunităţi ţărăneşti compacte, libere, puternice, chiar dotate cu o adevărată structură politică proprie, oricînd gata să-şi apere drepturile şi libertăţile.

În acelaşi timp se petrece o schimbare şi în rîndurile nobilimii. Lipsiţi de o solidă situaţie economică, nobililor nu le rămîn decît două posibilităţi: să intre în dependenţa regelui ori a principilor în speranţa obţinerii unor beneficii, devenind nobili de curte, — sau să acţioneze anarhic, pe cont propriu, prin acte diverse şi continui de banditism, care uneori luau forma de războaie private (fenomen social care în Germania a căpătat denumirea de *Raubrittertum*). Se observă de asemenea şi tendinţa tot mai accentuată a nobilimii de a-şi orienta fiii spre cariera ecleziastică, mai sigură şi mai rentabilă. — Pe lîngă pierderea puterii sociale şi economice, nobilimea şi-a pierdut în mare măsură şi funcţia militară. Epoca expediţiilor militare ale ultimelor cruciade se încheiase demult; în Spania, *reconquista* fusese de asemenea întreruptă, pentru a fi reluată abia către sfîrşitul secolului al XV-lea; în bătălia de la Coutrai (1302) infanteria domină cavaleria — arma nobilimii prin excelenţă; iar în cea de la Crécy (1346), arcaşii pedeştri demonstrează că arma cavaleriei începuse să devină anacronică.

Criza economică a secolului al XIV-lea a avut aşadar puternice reflexe atît sociale cît şi politico-militare, devenind însăşi profunda criză a feudalităţii. Personajele emblematice ale acestui final de epocă — totodată anunţînd apropiata eră ce va fi marcată de un puternic caracter popular şi naţional — vor fi Ioana d'Arc şi Wilhelm Tell.

DEZECHILIBRU POLITIC. CRIZA IMPERIULUI ŞI A PAPALITĂŢII

Criza Sacrului Imperiu Roman de Naţiune Germană se declară după moartea lui Frederic II (1250), odată cu trecerea regatului Siciliei sub controlul unei dinastii franceze, de Anjou, susţinută de papalitate, — şi odată cu perioada „marelui interregn" (1256—1273), cînd nici unul din cei trei pretendenţi (Wilhelm de Olanda, Richard de Cornwall şi Alfonso X de Castilia) nu reuşesc să obţină coroana imperială. Germania se fracţionează în sute de unităţi politico-teritoriale, ducînd la haosul luptelor interne. Starea de anarhie ia sfîrşit odată cu alegerea (1273) lui Rudolf IV de Habsburg[13]. Dinastia de Habsburg va deţine tronul imperial timp de mai bine de 500 de ani. Tendinţe centrifuge se manifestă în Burgundia, Ţările de Jos şi în Elveţia — unde confederaţiei cantoanelor elvetice (care a luat naştere în 1291) i s-a recunoscut independenţa politică prin tratatul din Basel (1499).

Paralel cu asemenea tendinţe se semnalează totuşi şi o relativă consolidare a Imperiului: întîi, prin elaborarea unei ideologii ce combătea primatul şi ierarhia ecleziastică, legislaţia canonică şi pretenţiile politice, temporale, ale papalităţii. Apoi, prin declaraţia (din 1338) conform căreia confirmarea papală pentru alegerea împăratului nu mai era necesară. În fine, prin „Bula de Aur" (1356) care, după ce excludea intervenţia

[13] Primul conte al Casei de Habsburg, de origine alsaciană, a fost Werner II (m. 1096). Timp de două secole conţii de Habsburg au avut mică importanţă. Noul împărat Rudolf IV a incorporat în domeniul său şi Austria şi Stiria. Importanţa europeană a dinastiei de Habsburg începe odată cu căsătoria lui Filip cel Frumos (1496) cu moştenitoarea coroanei spaniole. Cu fiul lor Carol V — personajul cel mai important din istoria dinastiei — casa de Habsburg va deveni prima din Europa, dispunînd de teritoriile Germaniei, Austriei, Spaniei şi Ţărilor de Jos.

papei, atribuia autoritatea de a-l alege pe noul împărat unui număr de şapte electori (arhiepiscopii de Mainz, Trier şi Köln, regele Boemiei, ducele Saxoniei, marcgrafului de Brandenburg şi contelui palatin de Rhin). Acestora li se asigura deplina suveranitate în statele lor: încă o confirmare deci a fragmentării Imperiului. — Pentru a limita autoritatea electorilor, în 1495 se creează Dieta din Worms *(Reichstag)*, adunare politică şi legislativă care reunea reprezentanţi ai celor trei stări — a principilor, a seniorilor şi a oraşelor imperiale. În cadrul Dietei funcţiona şi Camera imperială de justiţie, ale cărei atribuţii erau de a interveni în cazuri de litigiu dintre seniori.

Un principe elector german: contele palatin Wolfgang, duce de Bavaria. — Gravură de M. Ostendorfer (1545).

Prin ramura sa austriacă dinastia de Habsburg a căutat să-şi extindă posesiunile (îndeosebi în zona danubiană) şi să se consolideze politic printr-o abilă politică matrimonială, totdeauna încoronată de succes. Slăbirea Imperiului însă a continuat: în exterior — prin oprirea şi chiar refluxul acţiunii de colonizare germanică spre est, datorită rezistenţei popoarelor scandinave şi slave; în interior — prin acţiunea celor şapte „oraşe libere" şi a celor peste o sută de „oraşe imperiale". Reprezentînd o considerabilă forţă politică, aceste oraşe libere (ca Nürnberg, Strassburg, Rothenburg, Heilbronn) şi-au constituit teritorii cu o jurisdicţie proprie. Pentru a-şi asigura puterea, pentru a-şi apăra libertăţile şi privilegiile împotriva ameninţărilor nobililor şi principilor, aceste oraşe s-au organizat în ligi. Ca răspuns, cavalerii, nobilii şi seniorii le-au imitat — fără însă ca în conflictele cu oraşele să obţină aceleaşi succese ca acestea.

Încît, de-a lungul întregului secol al XIV-lea principii teritoriali au traversat o perioadă de criză de autoritate. Împotriva lor, cele trei stări din Dietă au obţinut o serie de drepturi; pentru ca, abia în secolul al XV-lea principii să reuşească să se emancipeze de sub această tutelă a Dietei.

După Imperiu, a doua forţă politică a Evului Mediu care aspira la universalitate — papalitatea — trece de asemenea printr-o lungă perioadă de criză. În urma celor două secole anterioare de conflicte continui, acum ambele erau epuizate.

Papalitatea ieşise istovită chiar din lupta cu împăratul Frederic II. Dar şi în însăşi cetatea Romei şi în Statul pontifical autoritatea, puterea efectivă a papei era barată atît de unele mari familii aristocratice (Orsini şi Colona, în primul rînd), cît şi de anumite

facţiuni burgheze şi populare. Pretenţia papalităţii de a-şi impune autoritatea — atît spirituală cît şi politică — asupra întregii Europe, nu numai occidentale, părea acum exclusă. Bonifaciu VIII încearcă o operă de reformă. În Italia, urmăreşte să restrîngă influenţa facţiunilor adverse, intervenind şi în problemele comunelor libere toscane sau în cele ale Siciliei. În exterior, caută să intermedieze în conflictele dintre Franţa şi Anglia, să impună condiţii în acordarea coroanei imperiale şi să restabilească poziţia politică supremă a papalităţii prin emiterea (în 1302) a faimoasei bule *Unam Sanctam* — teoretizare categorică a unei clare direcţii teocratice[14].

După moartea, în 1303, a papei Bonifaciu VIII, în urma conflictului — pe chestiuni financiare, de jurisdicţie şi de autoritate politică — cu regele Franţei Filip cel Frumos, fu ales papă un cardinal francez care îşi va lua numele de Clement V. Acesta refuzînd să vină la Roma, curia papală a fost transferată în 1309 la Avignon (după ce, înainte se stabilise pentru scurt timp la Bordeaux, Bourges, Poitiers şi Cluny), oraş care prezenta mai multă siguranţă şi linişte decît Roma. Cei şapte papi care au urmat — toţi francezi de origine — şi întregul lor anturaj au preferat să rămînă în această „captivitate babiloniană" (astfel numită de italieni) pînă în 1377.

În perioada aceasta[15], papalitatea — subordonată intereselor coroanei franceze — a continuat să-şi afirme autoritatea temporală în Italia, să-şi organizeze sistemul juridic-financiar, să reprime mişcările eretice, să trimită misionari în Orient, precum şi să-şi sporească pretenţiile privind condiţiile de ocupare a locurilor vacante de episcopi; fapt care a provocat o vie reacţie din partea puterii laice în Germania şi mai ales în Anglia. Autoritatea morală a Bisericii catolice în continuă scădere favorizează apariţia şi intensificarea mişcărilor eretice, în timp ce la Roma tribunul reformator Cola di Rienzo (m. 1354) cerea o Biserică mai atentă la promovarea şi respectarea valorilor spirituale.

După reîntoarcerea curiei la Roma începe criza papalităţii cunoscută sub numele de „marea schismă din Occident"[16], în decursul căreia disensiunile interne au dus la existenţa simultană a doi şi chiar a trei papi. Această situaţie anormală s-a repercutat şi la nivelul imediat următor: unele eparhii şi abaţii aveau în acelaşi timp cîte doi episcopi sau doi abaţi. — Schisma (care a durat mai bine de 40 de ani) era alimentată şi de teoria formulată şi insistent susţinută de Universitatea din Paris, opusă principiului demult stabilit de dreptul canonic; şi anume, declarînd că papa trebuie să se supună hotărîrilor luate de concilii — singurul adevărat for de decizie în problemele Bisericii: „Toţi trebuie să dea ascultare unui conciliu, inclusiv papa, cînd conciliul ia o hotărîre cu privire la credinţă, la schismă şi la reforma Bisericii".

Disputa a continuat în întrunirile conciliilor următoare; pentru ca, după multe hotărîri alternative, să se ajungă la o poziţie opusă celei adoptate de conciliul din

[14] „Cele două puteri — decretează Bonifaciu VIII, — cea spirituală şi cea temporală, sunt în mîinile Bisericii; prima, îi aparţine de drept; a doua, trebuie să fie folosită şi să acţioneze în folosul ei. Cea dintîi trebuie să fie exercitată de sacerdoţi, cea de-a doua de regi — dar numai atîta timp cît sacerdotul vrea şi cît le-o îngăduie. Autoritatea temporală, aşadar, trebuie să se plece în faţa celei spirituale. Înţelepciunea divină îi dă acesteia din urmă sarcina de a creia puterea temporală şi să o judece, dacă este cazul. De aceea, spunem, declarăm şi stabilim că este pentru orice fiinţă umană condiţie indispensabilă a mîntuirii supunerea faţă de ponteficele roman"

[15] Cînd Avignon — care a rămas posesiunea papilor pînă la Revoluţia franceză — a devenit un oraş cosmopolit, construindu-se aici numeroase biserici, palate, bănci, şi în primul rînd faimosul „palat al papilor", de dimensiuni gigantice.

[16] Timp de 31 de ani Biserica catolică a avut concomitent cîte doi papi; pentru o perioadă de 6 ani (între 1409—1415), chiar trei papi (unul la Roma, altul la Avignon, al treilea la Pisa); iar între 1415—1417, nici un papă legitim.

Konstanz (din 1414—1418). În 1459 papa Pius II emană bula *Execrabilis*, care proclamă definitiv superioritatea pontifului asupra conciliilor. — În aparenţă, prin aceasta Biserica catolică îşi recîştigase unitatea atîta timp dislocată, puterea politică şi autoritatea spirituală. În realitate, însă, puterea sa politică se va reduce la spaţiul italian — statul pontifical devenind unul din atîtea alte principate din Italia, — generînd în timpul Renaşterii tristul fenomen al nepotismului.

Cît priveşte unitatea Bisericii catolice, aceasta a fost puternic lovită de faptul că, „sub presiunea crescîndă a caracterelor naţionale ale statelor europene în curs de formare, Biserica a fost constrînsă să recunoască diferitelor Biserici locale o anumită autonomie" — observă R. Romano şi A. Tenenti. În acelaşi sens, aceşti istorici amintesc „pragmatica sancţiune" promulgată în Franţa de Carol VII (în 1438), prin care Biserica „gallicană" era supusă controlului monarhului; apoi, concordatul cu Imperiul (încheiat în 1448) şi convenţiile din 1481 cu suveranii Castiliei şi Aragonului, prin care se recunoşteau Bisericilor din aceste regate mai multe drepturi, precum şi o anumită autonomie.

EVOLUŢII POLITICE ÎN EUROPA OCCIDENTALĂ

În afara Sacrului Imperiu, pe harta Europei de la sfîrşitul Evului Mediu figurează — pe lîngă noi entităţi politice aflate la începuturile afirmării lor — în frunte celelalte trei mari puteri: Franţa, Anglia şi Spania[17].

Pentru Franţa, perioada aceasta este cea a formării naţiunii franceze. Procesul politic începe din primii ani ai secolului. Cu toată înfrîngerea suferită din partea oraşelor flamande la Courtrai (1303), totuşi Filip IV cel Frumos continuă extinderea teritorială a Coroanei spre sud; supune intereselor Franţei pretenţiile papalităţii, transferîndu-i curia la Avignon; iar criza financiară a ţării o rezolvă prin procesul înscenat Ordinului Templierilor, prin dizolvarea şi sechestrarea averilor acestuia. Dinastia Capetienilor se stinge în 1328 şi, cu Filip VI, coroana revine Casei de Valois. Cînd Eduad III al Angliei îşi revendică drepturile — ca nepot al regelui francez decedat — asupra coroanei şi teritoriilor întregului regat al Franţei, începe tragicul „Război de o sută de ani". (În realitate — cu intermitente perioade de pace — 114 ani: între 1339—1453).

La nenorocirile războiului — care s-a desfăşurat numai pe teritoriul Franţei — s-au adăugat devastările satelor de către bandele de soldaţi, ruinarea oraşelor, paralizarea activităţii comerciale şi numeroasele răscoale populare; acestea din urmă fiind, dealtfel, un fenomen social obişnuit în secolul al XIV-lea din Anglia pînă în Transilvania, şi din Ţările de Jos pînă în Italia şi Catalonia[18].

Anglia — ţară marginală pînă la această dată — intră în sec. XIV în rîndul marilor puteri, în momentul în care îşi manifestă marile ambiţii dinastice şi teritoriale, văzînd în soluţia războiului cu Franţa un remediu pentru rezolvarea propriilor dificultăţi economice şi probleme politice. Pe plan intern, primele obiective rămîn încercarea de supunere a Scoţiei (după înfrîngerea suferită din partea acesteia în 1314) şi a controlului asupra unei părţi din Irlanda. Dacă sfîrşitul Războiului de o sută de ani marchează eşecul ambiţiilor dinastice, în schimb economia engleză trece de la faza preponderent agricolă la una mercantilă. Paralel cu violentele răscoale populare ale lollarzilor se formează şi o clasă burgheză bogată; în acest sens evoluează şi Parlamentul — Camera Lorzilor separîndu-se de cea a Comunelor.

[17] Vd. *Ist. culturii şi civilizaţiei,* vol. 2, pp. 367—373.

[18] Pentru răscoalele ţărăneşti şi orăşeneşti, *ibidem,* pp. 472—476 şi 519—521.

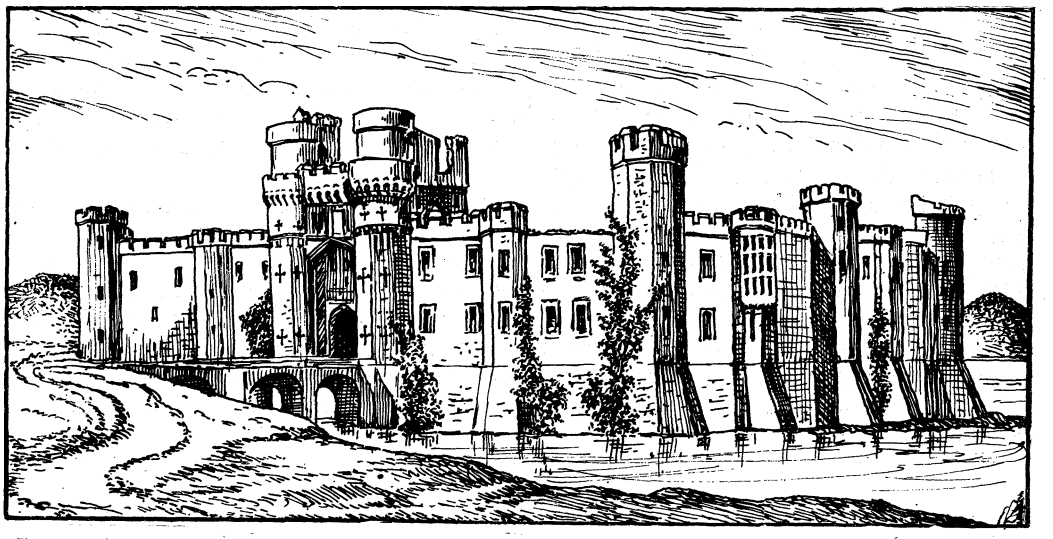

Reamenajată, cetatea medievală devine reşedinţă princiară: castelul din Hurstmonceux (Sussex). Sec. XV.

Spania secolului al XIV-lea a cunoscut o perioadă de acută criză demografică, economică, politică şi spirituală. Nobilimea latifundiară caută acum nu numai să-şi sporească privilegiile în plan economic şi social, ci şi să-şi impună controlul asupra instituţiei monarhice; tentativă care, în Castilia, reuşeşte datorită crizei dinastice locale. Dar, în regatul Aragon, monarhul găseşte un sprijin în burghezie; în schimbul acestui sprijin oligarhia urbană obţine privilegii care îi asigură o puternică poziţie politică şi economică[19]. În acelaşi timp, regatul găseşte largi posibilităţi de redresare pe calea unei expansiuni comerciale în spaţiul Mediteranei.

În Ţările de Jos, dezvoltarea rapidă a industriei manufacturiere textile — ducînd la o prosperitate economică ce asigură acestor oraşe un nivel de viaţă superior celui din celelalte oraşe ale Europei — a avut drept consecinţă o tendinţă spre autonomie a acestora şi conflicte violente cu seniorii teritoriali. Oraşele însă n-au reuşit (cum au reuşit cele din Italia) să obţină o independenţă totală. Cu toate acestea, în Brabant carta emanată în 1356 prevedea că ducele nu poate să bată monedă sau să întreprindă un război fără a consulta în prealabil organismul de tip parlamentar compus din reprezentanţi ai clerului, nobilimii şi oraşelor.

Victoria de la Courtrai repurtată de trupele oraşelor Bruges, Ypres şi Gand asupra armatei franceze n-a făcut decît să sporească tensiunea dintre oraşele care îşi revendicau autonomia; stare la care s-au adăugat insurecţii populare contra autorităţilor comunale, conflicte adeseori sîngeroase între corporaţiile urbane, sau între corporaţiile orăşeneşti şi cele rurale. Între 1323—1328, răscoala bine orgnizată şi avînd un caracter net antifeudal a ţăranilor şi muncitorilor din oraşe a luat proporţiile unui adevărat război civil, care a devastat regiunile Bruges şi Ypres.

Italia secolului al XIV-lea era o simplă expresie geografică. Lipsea o autoritate centrală care să poată interveni, impunînd sau arbitrînd în disensiunile politice ivite între numeroasele comune libere, — adevărate oraşe-state, fiecare căutînd să-şi impună

[19] Acelaşi fenomen se întîlneşte acum şi în Portugalia, — ţară care şi-a apărat independenţa împotriva încercării de anexiune de către Castilia, spre sfîrşitul secolului.

puterea şi să-şi extindă spaţiul de influenţă. Spre a-şi realiza aceste ambiţii oraşele făceau apel la trupele de mercenari — *compagnie di ventura* — care şi după terminarea operaţiilor militare îşi continuau jafurile şi devastările.

În oraşe, cu toate mişcările populare violente, marile familii nobile continuau să deţină puterea. Conflictele între ele erau de asemenea contţnui. Din rîndurile lor se recrutau diplomaţii şi căpeteniile militare; iar participarea lor — uneori dublată de combinaţii matrimoniale — la operaţiile şi afacerile marilor negustori şi bancheri le consolida situaţia economică.

Sub raport politic şi social situaţia din Italia era mult mai complexă — dacă nu chiar haotică[20] — decît în alte ţări. Italia cunoştea formulele politice cele mai diverse — de la regimul comunelor libere la monarhie, la guvernarea oligarhică şi la signorie. Sudul Italiei — „Regatul celor două Sicilii" — rămăsese din 1265 sub dinastia franceză de Anjou, care, sprijinită de papalitate şi de marii bancheri florentini şi veneţieni, transferă capitala regatului de la Palermo la Napoli. (Din 1296, cînd Federigo de Aragon este ales rege al Siciliei, insula va rămîne sub această dinastie spaniolă pînă în 1442). După o lungă serie de războaie, invazii şi răscoale (ca cea contra dominaţiei casei de Anjou — „Vespri siciliani", din 1282), procesul de dezagregare politică a culminat cu domnia deplorabilă a Giovannei I, asasinată în 1382.

În Italia Centrală şi Septentrională — unde activitatea economică şi politică era mai intensă, iar conflictele dintre oraşe şi din viaţa lor internă de asemenea — procesul politic caracteristic este trecerea de la regimul comunal la cel al seniorilor, la sistemul de guvernare personală şi tiranică, ce se consolidează în sec. XV. Evoluţia spre formarea unor organisme politice regionale este mai vizibilă la Florenţa şi Milano. Miliţiile mercenare iau locul miliţiilor citadine. La Florenţa, începînd din 1382 puterea se concentrează în mîinile cetăţenilor celor mai bogaţi. La Milano, începînd din 1328, Azzone Visconti — vicar imperial, controlînd consiliul bătrînilor oraşului — şi urmaşii săi îşi extind domeniul incorporînd numeroase şi importante oraşe din Lombardia, Piemont, Liguria şi chiar Toscana[21]. Încît, la sfîrşitul secolului al XIV-lea puterea senioriei Visconti — guvernare autocrată şi centralizatoare — dispunea de cea mai întinsă şi mai solidă bază teritorială din întreaga Peninsulă.

Şi baza teritorială a republicii Veneţia se extinde, înglobînd teritorii de peste mări. (Dar, între 1404—1464, şi oraşele — cu respectivele lor teritorii — Vicenza, Verona, Padova; iar în deceniile următoare, anexînd Bergamo, Brescia, Feltre, Treviso, Udine, ş.a.). Dintre cele patru „republici marinare" — Genova, Pisa, Amalfi, Veneţia, — numai aceasta din urmă şi-a asigurat o stabilitate politică. Pe plan internaţional, forţa ei consta în flota sa militară şi în imperiul său colonial — de la litoralul dalmaţian, insulele Corfu şi Creta, pînă la antrepozitele de mărfuri *(fondachi)* din Orientul Apropiat.

Pe plan intern, consiliul „Celor zece"[22] acţiona în numele şi în interesul oligarhiei nobiliare. Cînd, în 1355, dogele Marino Falier a încercat să pună mîna pe puterea absolută a fost decapitat, împreună cu alţi nobili complici. În felul acesta, prosperitatea economică şi stabilitatea politică a republicii au fost asigurate. Adeziunea populară s-a dovedit în timpul conflictelor militare cu rivala Genova, iar în sec. XV, contra turcilor.

În fine, statul pontifical — care, după reîntoarcerea papilor din „captivitatea babiloniană", nu şi-a mai putut recîştiga prestigiul pe plan internaţional — şi-a restaurat

[20] Situaţie pe care Petrarca o deplînge cu atîta durere, disperare şi revoltă în pateticele sale versuri din „Către Cola di Rienzo" şi „Către Italia şi seniorii Italiei".

[21] Como, Bergamo, Lodi, Crema, Piacenza, Brescia, Alessandria, Novara, Vercelli, Parma, Pavia, Bologna, Genova, Padova, Pisa, Siena, Perugia şi Assisi.

[22] Creat în 1310 — cu funcţia de a reprima orice rebeliune — în urma încercării de instaurare a unei seniorii personale de către Iacopo Tiepolo (1289).

autoritatea asupra oraşelor şi senioriilor ale căror teritorii au fost reinserate în ordinea papală prin „Constituţiile egidiane" (1357). (Acest act, care recunoştea autonomiile comunale sub înalta suveranitate papală, a rămas în vigoare pînă în 1815).

Statul pontifical a continuat în permanenţă să intervină în afacerile interne ale Peninsulei (de pildă, a regatelor Siciliei şi Neapolelui), rămînînd în tot acest răstimp de secole principalul obstacol în calea unificării Italiei. Ca urmare, începînd din sec. XV, Italia — cu excepţia republicii Veneţia — va deveni obiectul disputei dintre marile puteri străine — Franţa şi Spania (şi, mai tîrziu, Imperiul habsburgic).

ÎN EUROPA CENTRALĂ ŞI DE RĂSĂRIT

Restul hărţii politice a Europei către sfîrşitul Evului Mediu prezintă situaţii şi evoluţii foarte diverse. Pe lîngă tendinţa generală spre unitate, independenţă şi libertate politică, în multe ţări se afirmă şi se consolidează continuu — cum s-a văzut şi în Franţa, în Anglia sau în Spania — un sentiment general de tip „naţional"; un sentiment la accentuarea căruia au contribuit mult marile evenimente ale timpului (ca, de ex., Războiul de o sută de ani, pentru ţările în conflict).

În partea meridională a Imperiului germanic, cazul cel mai semnificativ pentru a ilustra aceste tendinţe îl reprezintă constituirea Confederaţiei elvetice. După pactul de confederare din 1291 încheiat între cele trei cantoane: Uri, Schwyz şi Unterwalden, care formau astfel nucleul unui viitor stat, în secolul următor acordul se va extinde incluzînd şi oraşele Luzern (1332), Zürich (1351) şi Berna (1353), împreună cu districtele lor rurale. Încercările împăratului şi ale nobililor locali de a le împiedica şi supune s-au lovit de o rezistenţă armată foarte hotărîtă. Încît, după victoria din 1476 a miliţiilor elveţiene contra puternicului duce al Burgundiei, Carol Temerarul, prin tratatul din Basel din 1499, Confederaţiei i s-a recunoscut independenţa şi libertatea politică.

Dincolo de graniţele septentrionale ale Imperiului, ţările scandinave — intrate în circuitul european-occidental atît pe plan economic (prin relaţiile cu Hansa germanică) cît şi religios (prin călugării cistercieni) — au suferit un proces de feudalizare şi germanizare. Dar, cu ajutorul şi al Bisericii catolice, monarhia s-a consolidat — mai întîi în Danemarca, statul scandinav cel mai puternic. Norvegia şi-a menţinut domeniile coloniale (Islanda, Groenlanda, ş.a.). La începutul secolului al XIV-lea Suedia a supus şi colonizat Finlanda, apărînd-o totodată împotriva expansiunii Rusiei. După căsătoria Margaretei de Danemarca cu Haakon VI al Norvegiei (1361), prin actul din Kalmar din 1397 adunarea nobililor şi episcopilor a confirmat uniunea personală a celor trei regate, sub primatul Danemarcei. Această unitate monarhică se va menţine pînă în 1521, cînd Suedia îşi va declara autonomia.

În Europa Centrală şi Orientală, statele create de popoarele slave, statul ungar şi Ţările Româneşti se vor afirma tot mai clar şi mai ferm pe scena politică a secolului al XIV-lea.

În Boemia[23], mişcarea de unificare iniţiată, sub conducerea principilor din legendara familie Przemysl a dus la constituirea, în 1198, a regatului ereditar; un stat cu o structură

[23] Numele derivă de la cel al tribului gallic al boiilor; acestora le-au urmat pe teritoriul Boemiei marcomanii, apoi germanii; în fine, începînd din jurul anului 500, populaţia slavă a cehilor. În 627, micile formaţiuni politice au fost unificate temporar într-un regat de către Samo. Carol cel Mare n-a reuşit să cucerească Boemia, iar armatele împăratului Ludovic II au fost grav înfrînte de boemi (849). Regatul boem a fost recunoscut în 1092. Sub Carol V, rege al Boemiei şi împărat al Germaniei (1346—1378), Praga devine centrul artistic al lumii germanice.

feudală asemănătoare celor din Polonia, Kiev sau Moscova. Începînd din 1310, sub suveranii aparţinînd noii dinastii de Luxemburg (pînă în 1437), statul Boemiei se extinde. Totodată, favorizează şi colonizarea germană, utilă din punct de vedere economic, dar care se va dovedi periculoasă pentru autonomia politică a statului, în urma presiunilor exercitate de împăraţii habsburgici şi de feudatarii germani. Situaţia aceasta a dus, în sec. XV, la războaiele husite, precum şi la uniunea Boemiei cu coroana Ungariei; încît, constituţia din 1500 proclamă preponderenţa nobilimii boeme şi, prin aceasta, duce la dezagregarea statului. În 1526, tronul Boemiei ajunge sub controlul casei de Habsburg — şi ţara îşi va pierde pentru mult timp autonomia.

Polonia a realizat, între secolele X—XIV, cea mai solidă unitate statală, sub dinastia Piast — şi după ce, în 966, polonezii au adoptat creştinismul, sub Mieszko I. (Regii polonezi au preferat autoritatea papală celei imperiale). În urma victoriilor contra margrafilor germani, a vikingilor, a boemilor şi a ruşilor, statul polonez se întindea — în sec. X — de la Marea Baltică la Moravia şi de la Bug la Elba, incluzînd şi Pomerania. Invaziile şi jafurile tătarilor din sec. XIII au determinat statul polonez să favorizeze colonizarea germanică; în timp ce Cavalerii Teutoni cuceresc Prusia slavă (1283) — luptele cu Cavalerii Teutoni continuînd şi în sec. XIV, — iar din triburile păgîne lituane ia naştere viitorul stat al Lituaniei. După ce la sfîrşitul secolului al XIV-lea Polonia este unită sub sceptrul lui Ludovic de Anjou, regele Ungariei, nobilii polonezi vor aduce pe tron pe Ladislau Jagello, marele duce al Lituaniei (1385), care în lunga sa domnie de 48 de ani va învinge, la Tannenberg, şi Ordinul Teutonic. Către 1430 statul polono-lituanian este considerabil extins, incluzînd oraşe ca Smolensk, Cracovia, Kiev, Vilna, Minsk, ajungînd şi în nordul Moldovei. În 1447, Lituania şi Polonia sunt unificate sub marele duce lituan Cazimir IV. După această dată Ordinul Teuton va mai păstra — dar ca feud polonez — o parte din Prusia.

Grupul slavilor meridionali, aşezaţi în Peninsula Balcanică — sîrbii, croaţii, slovenii şi bulgarii (aceştia din urmă, de origine turco-tătară, dar slavizaţi, asimilaţi de masa slavilor) — a avut evoluţii diverse. În secolele IX şi X, bulgarii au devenit vecini redutabili ai Bizanţului. În 925 Simion cel Mare se autoproclamă „basileus-ţar" (= caesar); statul devine un centru activ de iradiere religioasă şi culturală în regiunea balcanică, după ce Kalojan — de trei ori învingător al cruciaţilor latini — este recunoscut de papa Inocenţiu III ca „rege al bulgarilor şi vlahilor" (1204). În sec. XII, cînd regatul bulgar este în declin, începe procesul de unificare şi independenţă a sîrbilor. Cu Ştefan Duşan (m. 1355) statul sîrb ajunge la apogeul puterii, cucerind Macedonia şi Albania de azi. După sîngeroasa bătălie de la Kossovo (1389), sîrbii trec sub stăpînirea otomană. În tot acest timp, slovenii şi croaţii nu ajung decît la o relativă şi temporară stare de independenţă politică.

Grupul slavilor din nord şi cel al slavilor meridionali (aceştia din urmă rămînînd mai strîns legaţi de Bizanţ) au fost separate teritorial odată cu venirea ungurilor din stepele Asiei Centrale şi instalarea lor — după numeroase şi devastatoare incursiuni în Europa Occidentală — în Cîmpia Panonică. Organizîndu-se sub dinastia arpadiană, au fost creştinaţi în secolul al XI-lea de regele Ştefan (m. 1038). În conflictele care au urmat între Imperiu şi papalitate ungurii au sprijinit papalitatea; pentru ca, spre sfîrşitul secolului al XII-lea, regatul ungar — o monarhie de tip feudal — să devină cel mai puternic din Europa Centrală. În secolul următor, după invazia mongolilor şi pînă la extincţia dinastiei arpadiene (1302), forţa politică dominantă a rămas oligarhia nobiliară. Acesteia i s-a substituit o aristocraţie subordonată monarhiei, sub dinastia de Anjou, începînd cu Carol Robert (m. 1342). Sub Ludovic cel Mare (m. 1382), cînd capitala ţării se deschide influenţelor culturale franceze şi italiene, coroana Ungariei este unită cu cea a Poloniei. Politica de expansiune teritorială a fost blocată de înaintarea turcilor otomani, care distrug armata ungară la Mohàcs (1526), iar în 1541 ocupă capitala ţării, Buda.

În lumea slavilor răsăriteni, presiunea germanică, vikingă şi polono-lituaniană asupra micilor state ruseşti din Kiev şi Moscova le-a frînat evoluţia politică firească. Pe de altă parte, procesul de formare a unui mare stat rus — proces început în sec. XII, odată cu mutarea centrului de gravitate politic de la Kiev la Moscova — a fost împiedicat şi de invazia tătarilor din secolul al XIII-lea. Eliberarea progresivă de sub jugul tătar — eliberare ajutată şi de principii lituanieni — a pornit din ducatul Moscovei, transformat în 1329 în „mare ducat". În bătălia din 1380 de la Kulikovo, marele duce Dimitrie obţine o strălucită victorie asupra tătarilor. După căderea Constantinopolului şi transferarea mitropoliei ortodoxe la Moscova, capitala Rusiei devine „a treia Romă" — centrul lumii ortodoxe. Faptul acesta a comportat incontestabile consecinţe politice şi culturale. — Lui Ivan III cel Mare (1462–1505) — care se intitulează „Mare Principe (ţar) şi autocrat al întregii Rusii" — i se datorează „eliberarea ţării de sub mongoli, centralizarea puterii şi deschiderea Rusiei spre lumea Europei Occidentale" (R. Ruggero, A. Tenenti).

ÎN ŢĂRILE ROMÂNEŞTI

În Dacia Traiană, la venirea ungurilor (în 896) pe teritoriul actualei Transilvanii existau mai multe şi vechi formaţiuni politice, ducate, ale căror căpetenii militare (avînd însă şi atribuţii judecătoreşti şi administrative) se numeau „voievozi". Alături de voievodate, formaţiuni mai mici erau cnezatele. Conducătorii lor, cnezii, „menţineau ordinea, strîngeau dările, ridicau oştirile şi făceau micile judecăţi dintre oamenii satului" (A.D. Xenopol).

Pe teritoriul României de azi primele formaţiuni statale sunt atestate documentar din secolele IX şi X în Transilvania, şi din secolul al XIII-lea în Moldova şi Ţara Românească; deci, din aceeaşi perioadă în care formaţiuni asemănătoare sunt atestate în Occident în Irlanda şi Scandinavia, iar în Europa Centrală şi Orientală — la cehi, polonezi, sîrbi, croaţi şi ruşi. Înaintarea progresivă a ungurilor în Transilvania, urmată de invaziile pecenegilor, cumanilor şi tătarilor în 1241, au împiedicat reunirea acestor formaţiuni într-un stat mare înainte de secolul al XIV-lea[24]. Pînă către mijlocul acestui secol nobilimea română — *maiores terrae* — participă alături de cea a ungurilor şi saşilor la viaţa politică şi militară; totodată intensificînd exploatarea feudală, căreia îi vor răspunde răscoala populară din Bobîlna (1437) şi războiul ţărănesc condus de Gh. Doja (1514).

Mai multe cnezate şi voievodate româneşti sunt atestate în sec. XIII şi între Carpaţii Meridionali şi Dunăre, şi în Moldova. Printr-un proces intern de unificare într-un stat feudal[25] au luat fiinţă cele două state româneşti din exteriorul lanţului carpatic. Primul, sub voievodul de Argeş şi Cîmpulung, Basarab I (cca 1310—1352) care în urma victoriei de la Posada din 1330 împotriva regelui ungur Carol Robert de Anjou, suzeranul său, şi-a asigurat independenţa statului, extinzîndu-l pînă la gurile Dunării. În cele trei decenii de domnie a lui Mircea cel Bătrîn (1386—1418) statul s-a impus printr-o remarcabilă organizare internă, prin victorii militare categorice împotriva turcilor (la Rovine în 1394

[24] În secolele XII—XIII regii unguri colonizează unele regiuni din Transilvania cu o populaţie germanică adusă din Flandra, Luxemburg, Saxonia şi Valea Rhinului. În 1541 voievodatul Transilvaniei se transformă în principat autonom, sub suzeranitatea Imperiului otoman.

[25] Datorită acţiunii voievozilor din stînga Oltului, precum şi altor factori, interni sau externi: creşterea populaţiei, înmulţirea satelor şi tîrgurilor, dezvoltarea vieţii economice, slăbirea dominaţiei tătare, starea de anarhie prin care trecea statul feudal maghiar, slăbit odată cu dispariţia dinastiei arpadiene în 1301, etc.

— şi respingînd în trei rînduri atacurile otomane de la nord de Dunăre), precum şi prin intervenţia lui Mircea în luptele interne ale Imperiului turc, sprijinind pretendenţi la tronul sultanilor.

Întemeierea, într-un mod diferit, a celuilalt stat feudal independent, Moldova, a avut loc în două etape. Mai întîi, — voievodul Dragoş din Maramureş, vasal şi trimis al regelui maghiar, constituie (probabil în 1353) un comitat de frontieră o „marcă" de apărare a regatului contra invaziilor tătare, cu reşedinţa la Baia. Şase ani mai tîrziu, un alt voievod român din Maramureş, Bogdan, răzvrătindu-se împotriva autorităţii regale abuzive, îşi părăseşte voievodatul şi se stabileşte la Baia, urmat de o ceată de cîteva mii de oameni; respinge cîteva atacuri ale armatei regelui, punînd (desigur, în colaborare cu formaţiuni statale locale) bazele unui stat independent. Spre sfîrşitul secolului, statul moldovean se întindea — în sud — pînă la ţărmurile Mării Negre.

Statele româneşti — şi, în general, Europa Evului Mediu — au trecut prin perioade grele de criză, cauzate de incursiunile de jaf în Occident ale ungurilor, de invazia devastatoare mongolo-tătară din 1241 şi, în următoarele secole, de înaintarea turcilor otomani.

Formaţiuni statale recente au căzut pradă, rînd pe rînd, năvălirii, ocupaţiei, jafului şi devastărilor hoardelor mongole. Mai întîi — Rusia: înfloritoarele oraşe Kiev, Moscova, Vladimir, au fost pustiite şi incendiate. Aceeaşi soartă au avut-o şi oraşele din Polonia. În Germania, tătarii cuceresc Breslau, învingînd oştile germane la Liegnitz. A urmat Ungaria: armata regelui Bela IV este complet nimicită, tătarii ocupă capitala regatului Buda, înaintînd pînă la coasta Dalmaţiei, prădînd, incendiind şi luînd în captivitate mare parte din populaţie. În Transilvania, de asemenea, oraşele au fost cucerite şi prădate — Rodna, Bistriţa, Cluj, Dej, Zalău, Oradea, Braşov, Sebeş, Sibiu[26].

Turcii, după ce în 1258 puseseră capăt califatului abasid din Bagdad (în al cărui serviciu intraseră, adoptînd religia islamică), în jurul anului 1300 ocupau aproape tot teritoriul fost bizantin din Asia Mică. Instalîndu-se definitiv în Peninsula anatolică — Turcia de azi — au creat un imperiu; dar un puternic trib, al turcilor otomani, a continuat metodic expansiunea militară, servindu-se în principal de infanteria ienicerilor — primul exemplu de armată permanentă. Cu sultanul Murad I (1359—1389) începe expansiunea otomană în Balcani. Acesta ocupă Tracia şi Serbia (prin victoria de la Kossovo), stabilindu-şi baza militară la Adrianopol. Succesorul său Baiazid I îşi extinde influenţa pînă la Marea Adriatică, după înfrîngerea de la Nicopole (1396) a unei ligi de cruciaţi — inclusiv din Franţa, Italia, Germania, Anglia, — condusă de Sigismund, regele Ungariei. Mahomed I şi Murad II (m. 1451) vor lărgi graniţele imperiului spre sud şi spre Marea Neagră; iar Mahomed II va cuceri Constantinopolul (în 1453).

Cuceririle turcilor otomani vor continua în Orientul Apropiat, în nordul Africii şi înspre Occident. (După bătălia de la Mohàcs, Ungaria va fi transformată în paşalîc — simplă provincie a imperiului). Pericolul turco-otoman va ameninţa ţările europene încă patru secole — pînă la începutul secolului nostru. Ţara Românească şi Moldova se vor salva de ocupaţie, plătind tribut.

PROBLEMELE BISERICII CATOLICE

Autoritatea papalităţii a slăbit considerabil în urma Marei Schisme din Occident şi a disputei privind primatul conciliilor asupra deciziilor Sf. Scaun. Totodată, multe

[26] Totuşi, „faptul cel mai însemnat în legătură cu istoria noastră pe care l-au săvîrşit tătarii este că au oprit înaintarea ungurească spre Răsărit"; iar Basarab I „a fost ajutat chiar de tătari" (C.C. Giurescu).

alte nemulţumiri şi atacuri erau îndreptate — din diverse direcţii, din motive diferite şi luînd felurite forme — împotriva Bisericii catolice.

Primul papă transferat la Avignon, Ioan XXII (m. 1334) a intreprins un plan vast de reorganizare avînd ca prim punct în program refacerea patrimoniului Sf. Scaun. În Italia, politica de reconstituire şi de extindere a statului papal — pusă în practică de cardinalul Albornoz — comporta sume enorme pentru plata trupelor de mercenari. Şi construcţia uriaşului palat din Avignon necesitase cheltuieli imense, — inclusiv cele impuse de întreg fastul pe care îl pretindea prestigiul curţii papale. Perceperea decimei, vechea dijmă cuvenită Scaunului Papal, era din ce în ce mai îngreunată de pretenţiile monarhilor de a reţine o parte pentru ei. În această situaţie, pentru a numi un titular într-un post vacant (şi, în primul rînd un episcop) papa îi pretindea acestuia o taxă, proporţională cu importanţa şi bogăţia diocezei respective. Papalităţii îi reveneau, apoi, şi veniturile pe timp de un an („anatele") rezultate din beneficiile ecleziastice[27]. Toate aceste operaţiuni financiare necesitau o birocraţie numeroasă; încît, chiar de la începutul secolului al XIV-lea curia papală s-a structurat ca un puternic organism birocratic şi centralizator. În cadrul acestuia se plasau cardinalii — în număr de circa 20, fiecare cu „mica" lui curte de rude, secretari, camerieri, funcţionari, gardă personală, etc. Alături de cardinali, o mulţime de alţi prelaţi erau gratificaţi cu beneficii consistente, — care le permiteau un lux şi o viaţă mondenă ce nu putea să nu provoace comentarii şi critici, scandalizînd opinia publică.

O prinţesă din casa de Burgundia. După una din cele 28 de statui în bronz ale mormîntului lui Maximilian I din biserica Franciscanilor din Innsbruck.

Toate aceste pretenţii şi practici au întîmpinat opoziţia monarhilor; mai puţin din partea monarhiei franceze — cu care papalitatea îşi împărţea veniturile[28], — cît din

[27] Anatele au fost suprimate, parţial, în 1435; au dispărut definitiv abia în 1789.

[28] De conivenţă cu papalitatea fusese comisă şi oribila crimă contra Ordinului Templierilor, — cînd Filip cel Frumos i-a arestat pe toţi membrii ordinului din Franţa confiscîndu-le imensele averi, torturîndu-i şi arzîndu-i pe rug; în timp ce papa Clement V a ordonat arestarea şi a celorlalţi Templieri din celelalte ţări. (Numai în luna mai 1310 au fost arşi pe rug la porţile Parisului peste 50 de templieri).

partea împăratului Ludovic IV Bavarezul, sau a lui Eduard III al Angliei (ale cărui statute promulgate în 1351 şi 1353 reduceau la zero autoritatea papală[29]). Împotriva supremaţiei revendicate de papalitate s-au exprimat filosofi şi jurişti notorii — ca W. Occam, Jean de Jandun, Marsilio da Padova, ale căror idei au avut un mare ecou în mediul intelectual[30]. În loc să se dedice mai mult directivelor spirituale sau speculaţiilor teologice, Biserica urmărea îndeosebi o consolidare pe plan economic, juridic şi financiar.

O sursă extrem de consistentă de venituri o constituia vînzarea acelor „poliţe spirituale de asigurare", care erau indulgenţele[31]. Scandalul provocat de comerţul cu indulgenţe, nepotismul, luxul exacerbat, viaţa mondenă a înaltului cler, lipsa preocupărilor de ordin spiritual şi pastoral, nivelul teologic foarte scăzut al clerului mediu şi inferior, viaţa dezordonată a călugărilor, au determinat nemulţumiri acute şi forme de protest variate în mediile cele mai diverse. În însuşi sînul Ordinului Franciscan s-a format — încă în sec. XIII, răspîndindu-se apoi în toată Italia — mişcarea rigoristă a „spiritualilor", care predica reîntoarcerea la viaţa austeră, de sărăcie a creştinismului originar[32]. Represiunea de către Biserică a fost promptă: predicatorii Segarelli şi Fra Dolcino au fost arşi pe rug. În Toscana, adepţii mişcării au fost excomunicaţi în mod public (1311); trecînd în Sicilia, au luat numele de *fraticelli*. Papa Ioan XXIII a condamnat energic doctrina „spiritualilor". Grupuri de *fraticelli* s-au refugiat în Munţii Apenini, ducînd o existenţă de sihaştri. Predica şi revolta tenace contra comportamentului Bisericii catolice erau continuate şi de comunităţile valdeze răspîndite din sudul Franţei pînă în Polonia, din Calabria pînă în Boemia şi din Piemont pînă în cantoanele elvetice.

Ordinul Franciscan şi cel Dominican exercitau o influenţă considerabilă asupra religiozităţii populare, manifestată adeseori în forme morbide. Practicile magice, chiar cultele demoniace, de adoraţie a personificării simbolice a diavolului, erau foarte răspîndite în Occident, mai ales în lumea rurală şi în regiunile de munte; încît, în sec. XV Biserica va interveni energic, deferindu-i pe adepţi tribunalelor Inchiziţiei ecleziastice, care îi va condamna la pedepsele cele mai grele, inclusiv la arderea pe rug. — Răspîndită în aproape toată Europa Occidentală a secolelor XIII—XV era secta „flagelanţilor" (apărută în Umbria, în 1260). Grupuri de bărbaţi şi femei străbăteau — mai ales în timpul epidemiei de ciumă — satele şi oraşele, pe jumătate goi, rugîndu-se, cîntînd imnuri religioase şi biciuindu-se pînă la sînge, — atribuind acestui act o semnificaţie penitenţială şi o valoare sacramentală[33].

Toate aceste mişcări, calificate de papalitate drept „erezii", aveau în comun atitudinea de protest contra politicii şi moravurilor Bisericii oficiale, care renunţa din ce în ce mai mult la misiunea sa spirituală pentru a urmări beneficii economice. În

[29] Către sfîrşitul secolului al XIV-lea s-a ajuns aici la o formulă de compromis: papa doar îi confirma în posturi pe înalţii prelaţi desemnaţi de regi.

[30] Opera lui Marsilio da Padova *Defensor Pacis* — la elaborarea căreia a participat şi Jean de Jandun — este considerată cea mai importantă scriere de teorie politică din Evul Mediu.

[31] Acte acordate (în schimbul unei sume de bani) de papi, cardinali sau episcopi, garantînd iertarea — parţială sau totală — de ispăşire a păcatelor pe lumea cealaltă (în Purgator). Doctrina indulgenţelor, apărută în sec. XI, a fost definită clar în sec. XIII. Conciliul din Trento a stabilit normele în materie. În 1667 a fost creată, la Vatican, „Congregaţia Indulgenţelor" (fuzionată, în 1904, cu „Congregaţia Riturilor").

[32] La această mişcare aderase şi poetul Jacopone da Todi (m. 1306), care în *Laudele* sale protesta cu vehemenţă contra abuzurilor papei Bonifaciu VIII; motiv pentru care acesta l-a excomunicat şi întemniţat.

[33] În timpul marii epidemii de ciumă din sec. XIV s-au format confrerii de flagelanţi în Italia, sudul Franţei, Ţările de Jos, Suabia, Alsacia, Lorena, Austria, Anglia, Suedia. Grupuri numeroase au organizat procesiuni la Roma (în 1333, 1348—1350, 1379 şi 1399). Papa Clement VI le-a condamnat; dar confreriile de flagelanţi care s-au supus autorităţii Bisericii au supravieţuit încă mult timp: în 1583, însuşi Henric III al Franţei a instituit la Paris o asemenea confrerie, din care făcea parte el însuşi!

această situaţie, o mică parte a clerului propunea o serie de reforme, spre a salva prestigiul Bisericii[34]. Nu laicii în primul rînd, ci tocmai unii ecleziastici denunţau cu vehemenţă venalitatea şi corupţia înaltului cler. — În fruntea lor, au apărut John Wiclif în Anglia şi Jan Hus în Boemia.

JOHN WICLIF ŞI JAN HUS

Marile mişcări eretice ale secolului al XIV-lea din Anglia şi Boemia — alimentate şi de aspiraţii naţionale şi sociale — au pornit din mediul intelectual universitar. Atît doctrina lui Wiclif cît şi cea a lui Hus aveau în vedere reîntoarcerea la puritate evanghelică a moravurilor, negarea ierarhiei ecleziastice şi a unor rituri, pornind de la o critică *raţională* a dogmelor.

John Wiclif (1330—1384), doctor în teologie şi profesor al Universităţii din Oxford, avocat ecleziastic al coroanei Angliei şi traducător în limba engleză a *Bibliei,* a formulat o teorie a puterii laice şi a celei ecleziastice în baza căreia justifica dreptul principilor de a seculariza bunurile Bisericii — care nu le-a dat destinaţia cuvenită de a le administra şi distribui în interesul colectivităţii. Singura Biserică adevărată şi necesară este cea spirituală, — totalitatea celor aleşi *(universitas praedestinatorum),* din care chiar şi membrii înaltului cler ar putea fi excluşi. Biserica cealaltă, instituţia „vizibilă", care s-a constituit într-un instrument al lui Anticrist, este cu totul de prisos; inutilă este întreaga sa ierarhie — papa, cardinalii, episcopii. Nici aceştia nici preoţii nu pot dezlega de păcate, — căci mîntuirea este rezervată numai celor predestinaţi. Singura atribuţie recunoscută de Wiclif membrilor clerului — care sunt toţi egali şi cu toţii trebuie să fie săraci — este aceea de a predica. Membrii clerului nu sunt intermediari indispensabili între om şi Dumnezeu. Invocaţia Fecioarei şi a sfinţilor este zadarnică. Riturile bisericeşti, pelerinajele, indulgenţele, chiar şi spovedania, sunt lucruri inutile[35]. Wiclif condamnă în continuare posesiunea de bunuri materiale de către Biserică, — precum şi viaţa călugărilor, pe care îi numeşte ipocriţi, intriganţi şi impostori. Biserica ierarhică a ascuns *Biblia* în dosul unor interminabile şi cu totul arbitrare comentarii; precum şi a limbii latine, neînţeleasă de credincioşi. Unica normă a credinţei, a unei vieţi religioase, este interpretarea literală a textului *Bibliei,* lectură pe care o poate aborda oricine în mod direct; căci starea de graţie aparţine celui predestinat.

După moartea lui Wiclif conciliul din Konstanz i-a condamnat toate scrierile, a făcut să fie deshumat, iar osemintele să-i fie împrăştiate. Doctrina sa — atît de favorabilă intereselor monarhiei în conflictul său cu Biserica — a devenit, totuşi, în curînd periculoasă pentru stat, întrucît a dat loc mişcării sociale de protest a „predicatorilor săraci", a *lollarzilor,* condusă de Wat Tyler[36].

Ideile lui Wiclif s-au propagat rapid şi în Boemia datorită lui Jan Hus (1369—1415), decan al facultăţii de arte, profesor de teologie, rector al Universităţii din Praga şi autor

[34] În timpul acesta, în sînul Ordinului Dominican, din Germania a apărut şi s-a dezvoltat o mare şcoală mistică, în frunte cu Eckhart (m. 1327), avînd apoi reprezentanţi de autoritate pe J. Tauler (m. 1361), H. Suso (m. 1366), iar în Ţările de Jos, pe marele mistic olandez Ruysbroeck (m. 1381), — iniţiatorul mişcării de religiozitate laică, răspîndită în nordul Europei în sec. XV şi cunoscută sub denumirea de *devotio moderna.*

[35] Iar în ce priveşte euharistia, Wiclif neagă dogma transsubstanţierii, — pe care o consideră un pur simbol.

[36] Vd. *Ist. culturii şi civilizaţiei,* vol. 2, pp. 474—476.

a numeroase opere de teologie. Predicator de mare succes, Hus nu era un gînditor cu totul original, dar nici n-a acceptat integral ideile lui Wiclif.

Menţinîndu-se într-un cadru exclusiv pastoral, fără să intre pe terenul propriu-zis al dogmei, Hus admitea şi valabilitatea indulgenţelor, şi a euharistiei, şi a celorlalte sacramente administrate de toţi preoţii. În schimb predicile sale extrem de violente împotriva comportamentului papalităţii şi al clerului i-au creat o popularitate extraordinară, atît în rîndurile nobilimii şi intelectualităţii cît şi ale maselor. În tulburările grave care au urmat, alimentate şi de predicile eruditului reformator, intrau şi motive de ordin social şi naţional, alături de motivele religioase, în genere de opresiune a cehilor de către împăratul german[37].

Deşi excomunicat, Hus şi-a continuat violentele-i predici. Chemat în faţa conciliului din Konstanz — după ce i se dăduseră asigurări din partea împăratului şi a papei că nu i se va întîmpla nimic rău — a fost întemniţat, condamnat şi ars pe rug, iar cenuşa i-a fost aruncată în Rhin[38].

La aceste forme de reacţiune a cercurilor reformatoare din ţările europene septentrionale s-au adăugat, treptat, şi criticile de tip umanist. Umaniştii secolului al XV-lea au fost (în general) şi au rămas devotaţi credinţei; ceea ce însă nu i-a împiedicat, ci dimpotrivă, i-a îndemnat să respingă formele inadecvate ale practicii devoţionale, sau să aducă în discuţie anumite doctrine teologice tradiţionale. Şi în primul rînd — ceea ce era mai criticabil în viaţa practică ecleziastică: afirmarea autorităţii supreme a papei asupra conciliilor, politica dusă de papalitate în Italia, stilul de viaţă al înaltului cler, fiscalitatea excesivă spre a-l putea întreţine, comercializarea indulgenţelor şi abuzurile acordării beneficiilor ecleziastice.

În acest timp, Biserica ortodoxă, orientală, nu întîmpina asemenea probleme. După căderea Constantinopolului capitala creştinătăţii orientale se mutase în capitala Rusiei, Moscova devenise „a treia Romă"; fapt din care pentru ţarii Rusiei nu puteau rezulta decît avantaje politice de viitor[39]. Autoritatea religioasă era strîns legată — la fel ca în fostul imperiu bizantin — de puterea politică. Mitropolitul Moscovei dispunea de o forţă militară proprie, marile mănăstiri erau şi principalele sale fortăreţe, cu un rol determinant în timpul invaziilor tătare. De unde — o înfloritoare dezvoltare ecleziastică. (Dealtfel, episcopii ruşi luaseră iniţiativa — chiar înainte de căderea Constantinopolului — de a-şi alege singuri propriul lor mitropolit).

În seria problemelor Bisericii catolice din sec. XIV, ceea ce este de reţinut — ca notă caracteristică, în acelaşi timp cauză şi efect — este faptul că politica generală a papalităţii şi decadenţa morală a ierarhiei ecleziastice au făcut ca o mare parte a credincioşilor să se distanţeze de Biserică, poporul să asiste la liturghie într-un mod formal, detaşat, pasiv. Au făcut ca numeroasele confraternităţi să ia obiceiul de a se

[37] În cadrul acestor mişcări, punctul extrem era reprezentat de secta puritană pietistă a „taboriţilor"; deşi învinşi în cele din urmă de trupele imperiale (1434) taboriţii şi-au apărat independenţa pînă în 1452, rămînînd una din cele mai importante secte protestante. Localitatea Tabor a rămas centrul revoltelor antihabsburgice din 1547 şi 1618—1620.

[38] Aceeaşi soartă a avut-o, un an mai tîrziu, Ieronim din Praga, — adept al lui Hus şi al doctrinelor lui Wiclif, pe care le-a propagat în lecţiile sale ţinute în mai multe universităţi europene. — Supliciul reformatorilor cehi va fi evocat de ilustrul umanist Enea Silvio Piccolomini (viitorul papă Pius II) în aceste cuvinte: „Amîndoi s-au îndreptat spre rug ca spre un ospăţ, fără a rosti nici un cuvînt care să poată fi luat drept semn al unui suflet fricos. Cînd flăcările au început să le cuprindă trupurile au intonat un imn religios pe care trosnetele rugului arzînd cu greu l-au putut întrerupe. Nici un filosof dintre cei de care îşi aminteşte omenirea n-a înfruntat moartea cu o hotărîre atît de statornică".

[39] Motiv pentru care ţarul Vasile III nici nu acceptase hotărîrea Conciliului din Florenţa (1439) de apropiere şi chiar de reunificare a Bisericilor, catolică şi ortodoxă.

întruni fiecare în biserica sau în capela sa, — care devenea astfel un centru de viaţă religioasă contrapus bisericii parohiale. Începe să se dezvolte în acest secol al XIV-lea (şi mai ales în următorul) un proces de interiorizare a vieţii spirituale: pietatea tinde să devină din ce în ce mai mult o problemă de conştiinţă; iar viaţa religioasă — un fapt privat. — Este fenomenul psihologic intim care va mina enorm autoritatea morală a Bisericii ca instituţie ierarhizată.

DECLINUL UNIVERSITĂŢII ŞI DISLOCAREA CERTITUDINILOR INTELECTUALE

Secolele al XIV-lea şi al XV-lea au fost perioada în care s-au fundat numeroase universităţi — din Scoţia pînă în Polonia şi din Spania pînă în Scandinavia. O parte din acestea derivau, printr-o evoluţie internă, din vechile şcoli episcopale — şi deci rămîneau subordonate jurisdicţiei ecleziastice. Dar cele create de suverani sau de oraşe[40], erau marcate de tendinţa fondatorilor de a accentua autonomia intelectuală (a statului sau a oraşului respectiv), de a-i reţine la aceste universităţi pe studenţii din ţara sau din oraşul lor, de a atrage şi studenţi străini, spre a-şi spori propria faimă politică. „Element de glorie şi instrument de guvernare, viaţa universitară devine mai strict naţională; şi tocmai în aceasta rezidă una din primele cauze ale slăbiciunii sale". (Éd. Perroy).

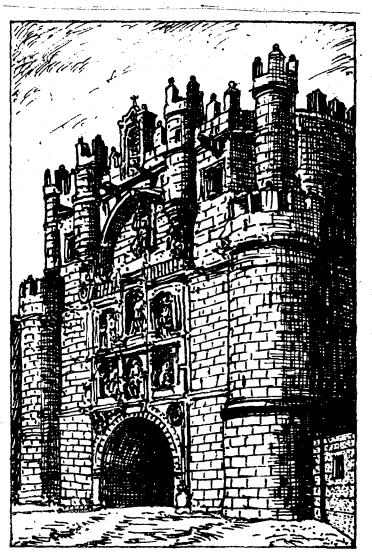

O poartă a zidului de incintă, impunătoare şi prin forma sa artistică: poarta Santa Maria din Burgos. Sec. XVI.

În condiţiile progresului realizat de statele naţionale în evoluţia lor, universitatea îşi pierde şi sistemul unitar de învăţămînt, şi interesul internaţional legat de activitatea specifică a unei anumite universităţi, şi caracterul de universalitate a produselor culturale pe care le crea sau le propaga. Era abandonat acum şi celălalt principiu fundamental, care îi asigurase înainte prestigiul, autoritatea morală şi totodată ştiinţifică: independenţa

[40] Praga, Heidelberg, Köln, Erfurt, Cracovia, Pécs — în sec. XIV; Rostock, Trier, Greifswald, Basel, Ingolstadt, Mainz, Tübingen, Freiburg in Breisgau, Bratislava, Uppsala, Copenhaga, St. Andrews, Glasgow, Aberdeen, Barcelona, Sigüenza, Palma de Mallorca, Alcalá de Henares — în sec. XV.

faţă de puterea politică. Create, subvenţionate, subordonate şi controlate de stat, universităţile trebuiau să se acomodeze — într-un fel sau altul — intereselor statului. În timpul Marei Schisme şi al disputelor privind supremaţia fie a papalităţii fie a conciliilor, universităţile s-au pronunţat pentru autoritatea acestora din urmă; precum şi — alăturîndu-se poziţiilor monarhiei — pentru relativa independenţă a Bisericii naţionale, galicane, faţă de Sf. Scaun. Oricum, autonomia universitară era compromisă, sau cel puţin precară, — dacă nu chiar de-a dreptul abolită. Principii îşi arogau acum dreptul de a numi magiştrii şi de a le controla activitatea.

Dar aceasta nu era singura restricţie impusă învăţămîntului superior. În Franţa, de pildă, ţara în care dominase atîta timp o libertate universitară exemplară, în 1437 regele îi retrage universităţii privilegiul fiscal; iar în 1445, şi privilegiul judiciar. Parlamentul — care intervenea tot timpul în viaţa universitară — pînă la urmă, în 1461, şi-a impus în mod oficial jurisdicţia supremă. Subordonarea devine totală cînd, în 1470, regele Ludovic XI impune magiştrilor şi studenţilor burgunzi să îi presteze jurămîntul de obedienţă; pentru ca, în 1499, universitatea să-şi piardă şi dreptul la grevă.

Devitalizarea, declinul vieţii universitare se mai datora — pe lîngă imixtiunea în controversele religioase şi ingerinţele ei în domeniul politic — şi diminuării numărului studenţilor (care, în majoritatea noilor universităţi, nu trecea de cîteva sute). Pe de altă parte, metodele de predare, concepţia şi spiritul însuşi al învăţămîntului erau progresiv ameninţate de scleroză. Magiştrii şi studenţii rămîneau, întîrziau la infinit în studiul logicii formale şi în interminabile elucubraţii privind definiţiile termenilor. În sec. XIV, chiar şi profesorii Universităţii din Oxford — unde înainte Roger Bacon impusese studiul exact al naturii — preferau să se retragă în sofistica sterilă a logicii formale. Petrarca deplîngea învăţămîntul sclerozat al universităţilor din Köln şi Bologna. La Universitatea din Viena, „retorica şi poezia sunt lucruri aproape necunoscute" — constata Enea Silvio Piccolomini.

Mai gravă era situaţia chiar la Paris, — unde manualele şi textele universitare lipseau, cursurile se ţineau neregulat, studenţii nu erau preocupaţi de a studia. Nepotismul şi noile privilegii acordate vor duce la apariţia şi consolidarea unei oligarhii academice. La universităţile din Bologna şi Padova (dar şi la altele) se vor constitui adevărate „dinastii" de profesori, — catedrele transmiţîndu-se din tată în fiu. Serbările, ceremoniile, procesiunile frecvente, costisitoarele banchete de promoţie, fac de asemenea ca universităţile să atragă din ce în ce mai mult tineri din familiile nobile; fapt care a avut consecinţe negative — prin accentuarea gustului pentru lux în trai şi îmbrăcăminte, superficialitatea studiului şi viaţa libertină. Decadenţa universităţilor se manifestă şi prin felul somptuoaselor colegii fondate în secolele XIV şi XV, din ce în ce mai puţin accesibile majorităţii studenţilor lipsiţi de posibilităţi, şi organizate fiind potrivit unor principii de viaţă aristocratice.

Repercutate pe planul conştiinţei, stările de lucruri de la sfîrşitul Evului Mediu au provocat o dislocare a certitudinilor intelectuale[41].

Întrebările, incertitudinile de ordin religios se reflectă, chiar la teologi de prestigiu, într-o oarecare umbră de scepticism. Unii intelectuali laici (dar şi din lumea teologilor) admiteau că nu există un singur adevăr, că adevărul este multiplu. Ezitările şi inchietudinile lui Petrarca (traduse, stilistic, prin procedeul frecvent adoptat de poet al antitezei) arată că siguranţa raţională cedează locul întrebărilor şi frămîntărilor existenţei. Marile sinteze — *Summae* — nu mai satisfac; locul lor este luat acum de compilaţii şi dicţionare, analiza este preferată sintezei. Confirmînd starea de incertitudine, nostalgia unor noţiuni „clare şi distincte" anunţă apropiatele progresele ale

[41] Sintagmă, foarte potrivită, formulată de F. Rapp, în vol. sub redacţia lui Livet şi Mousnier (vd. *Bibliografia*).

ştiinţei. „Nevoia de certitudini, pe care raţiunea speculativă nu o mai satisface, îi împingea pe oamenii secolului al XIV-lea spre experienţă" (F. Rapp). — Figura reprezentativă pentru această tendinţă era Duns Scotus (m. 1305), urmat de „preaonoratul iniţiator" — *venerabilis inceptor* — W. Occam (m. 1349), a cărui gîndire invita la studiul pozitiv al fenomenelor, se îndrepta spre cercetare fenomenologică, fondată pe observaţie şi experienţă[42]. În lipsa însă a unor instrumente matematice corespunzătoare, ştiinţa experimentală nu s-a putut deocamdată dezvolta.

Paralel (deşi în opoziţie) cu această tendinţă spre cunoaşterea raţională, pozitivă şi experimentală, criza intelectuală a epocii s-a manifestat şi printr-o adevărată erupţie a forţelor iraţionalului — de la misticii vizionari şi extatici pînă la vrăjitori şi practicanţii diverselor ştiinţe oculte. Toţi marii mistici ai epocii vedeau în metafizică o realitate în care voiau să pătrundă cu întreaga lor fiinţă, încercînd să clasifice şi să explice faptele de viaţă observate: şi de această dată, experienţa — o experienţă *totală* — urmărind să prevaleze asupra speculaţiei.

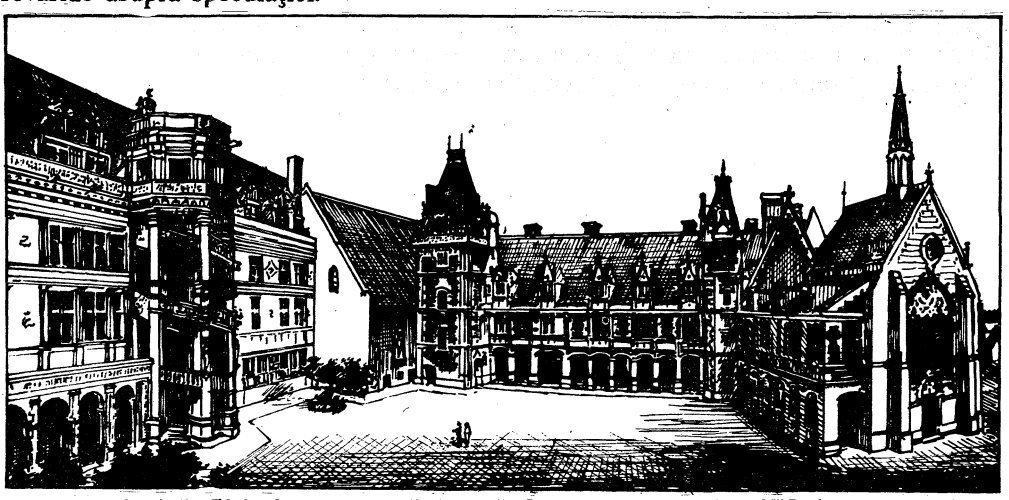

Curtea castelului din Blois, fastuoasa reşedinţă regală. La dreapta, capela (sec. XV); în centru — partea terminată sub Ludovic XII, în 1501; în stînga — partea edificată de Viart sub Francisc I.

În viaţa religioasă, destinele individuale ocupă acum un loc din ce în ce mai important; experienţa intimă, rugăciunea, uniunea personală cu divinitatea, prevalează asupra îndeplinirii ceremoniilor colective de cult. „A fost posibilă şi întrebarea dacă rozariul[43] — în aparenţă atît de tipic catolicismului — nu cumva a pregătit apariţia protestantismului, în măsura în care meditaţia (al cărei suport pentru recitarea formulelor era rozariul) dădea pietăţii o intonaţie personală" (Idem). — Gîndirea lui Occam, pentru care Biserica era o abstracţie, era în consonanţă cu această interiorizare a pietăţii, cu acest fel de pietate pentru care rugăciunea privată, intimă a credinciosului era socotită superioară rolului deţinut de celebrarea în comun a liturghiilor.

Din punct de vedere cultural, semnificative sunt şi consecinţele pe care le-au avut aceste mutaţii din domeniul credinţei asupra arhitecturii, picturii şi sculpturii de la

[42] Occam — condamnat de două ori de Universitatea din Paris şi excomunicat, acuzat de erezie şi chemat la Avignon să se disculpe în faţa papei (unde este şi întemniţat timp de 4 ani, reuşind să evadeze şi să se refugieze la împăratul Ludovic Bavarezul), — aducea în discuţie şi concepţia geocentristă aristotelică despre lume, întrezărind posibilitatea unei pluralităţi a lumilor (teorie reluată de N. Cusanus).

[43] Sau, la ortodocşi, mătăniile. Cele 15 mărgele ale rozariului — atestat la călugării cistercieni din Occident încă din sec. XII — comportau recitarea a tot atîtea rugăciuni şi meditaţii asupra celor 15 taine ale Bisericii. Formula rozariului a fost fixată de papa Pius V (m. 1572).

sfîrşitul Evului Mediu. Astfel, preponderenţa actului de devoţiune privată faţă de actul public de cult a determinat multiplicarea capelelor şi proliferarea altarelor secundare în arhitectura bisericească. Pictorii — mai ales cei din Flandra — sunt atraşi de aspectele cele mai neînsemnate ale lucrurilor[44]; pictori care, pe de altă parte, introduc portretele donatorilor chiar în scenele sacre. Iar în sculptură, măştile convenţionale, impersonale ale gisanţilor de pe sarcofage reapar acum cu totul diferit: cu trăsăturile lor individuale reale din viaţă. „Acolo unde o vreme trona universalul, pătrunde acum imaginea destinelor individuale; imaginea în care orice linie este trasată de o istorie unică: figura umană" *(Idem)*.

Evoluţiile şi involuţiile care se semnalează la sfîrşitul Evului Mediu, crizele şi transformările în toate domeniile vieţii, indică drumurile ce se deschid spre o nouă eră — consacrată în istoriografie sub denumirea de era Renaşterii şi a Reformei. Noile drumuri se vor deschide în urma unei redresări demografice, prin stimularea vieţii economice şi acţiunile de consolidare a statului, prin stabilirea unor ierarhii sociale diferite, prin inaugurarea unor perspective deschise spre noi orizonturi spirituale şi intelectuale, ştiinţifice şi filosofice, literare şi artistice.

[44] Ca, de pildă, în tablourile lui Van Eyck — pe care G. Duby le asociază cu „viziunea analitică a occamismului, atentă la singularitatea fiecărui obiect".

RENAŞTEREA POLITICĂ

Formarea statelor naţionale • Centralismul monarhic şi organizarea birocratică a statelor • Dezagregarea Imperiului • Marile monarhii europene. Monarhia franceză • Monarhia engleză • Monarhia spaniolă • De la absolutism la statul burghez: Ţările de Jos • Monarhiile de tip medieval. În Scandinavia • În Europa Centrală şi Orientală • În Ţările Româneşti • State feudale, oraşe-state, republici şi tiranii italiene • Republica Veneţia • Tendinţe şi manifestări imperialiste.

FORMAREA STATELOR NAŢIONALE

Secolele XV şi XVI au însemnat perioada unei „renaşteri" politice; perioadă care prezintă drept fenomen nou — caracteristic, regenerator, modern, — formarea şi organizarea statelor naţionale, precum şi afirmarea unui sentiment naţional, patriotic. Evident însă că aceşti termeni — „stat", „modern", „naţional", „patriotism" — nu trebuie luaţi în accepţia lor actuală. Realităţile istorice locale şi diferenţele dintre sistemele de guvernare variind de la o ţară la alta — de la marile monarhii occidentale pînă la statele în curs de formare de la periferia Europei — impun o tratare diferenţiată. Înainte însă de examinarea acestei varietăţi de sisteme de guvernare — şi anume: un Imperiu dezarticulat şi lipsit de autoritate, un ambiguu regat pontifical, monarhii ereditare, elective sau de uniune personală; republici oligarhice (cu o bază populară mai amplă sau mai restrînsă), confederaţii independente ca cea helvetică, principate, ducate şi marchizate autonome, sau oraşe-state independente acţionînd ca entităţi politice libere, — se cer neapărat clarificate sensurile în epocă a noţiunilor, a conceptelor sus-amintite.

Astfel, termenul de „naţiune" indica, spre deosebire de accepţiunea sa de azi, nu apărtenenţa la o mare formaţiune politică teritorială, ci un grup uman originar dintr-o anumită regiune. Aşa erau, de pildă, la o universitate grupurile de studenţi de diverse „naţiuni" (deci, dintr-o anumită ţară sau regiune); sau grupurile de participanţi la conciliile ecumenice. Într-adevăr, aceste grupuri manifestau, exprimau unele sentimente, trăsături caracterologice, experienţe proprii şi scopuri comune; dar ceea ce le unea de fapt era comunitatea de limbă şi dependenţa de un anumit monarh, principe, dinastie. Lealitatea faţă de monarh — sentiment frecvent întîlnit şi în Evul Mediu — reprezenta într-adevăr o forţă de rezistenţă eficientă în faţa unui inamic dinafară — cînd interesele monarhului coincideau (sau erau prezentate ca atare) cu interesele reale, concrete, ale naţiunii. În realitate, aceste interese ale naţiunii — exprimabile în termenii unui „patriotism" — erau limitate la respectiva provincie: un patriotism local. În masele populare, un ecou real îl aveau mai degrabă formele şoviniste de definire a caracterelor naţionale ale popoarelor cu care o naţiune venea în conflict[1].

Pe lîngă ataşamentul afectiv (şi de interese concrete) de regiunile natale, pe lîngă alte considerente (fidelitatea faţă de suveran, credinţe religioase diverse, orgoliile unei superiorităţi economice, sociale, politice, ş.a.), acest tip de sentiment patriotic se afirma, se dezvolta şi în momentul conflictului armat cu un inamic din exterior: moment cînd interesele comune ale marelui grup social apărea mai clar. În fine, după 1500 sentimentul patriotic s-a cristalizat şi definit mai pregnant datorită influenţei umaniştilor în rîndurile

[1] Astfel, pentru anonimul autor german al *Scrisorilor oamenilor obscuri* (1515) polonezii sunt hoţi, boemii — eretici, saxonii — beţivi, francezii — frivoli, flamanzii — mâncăcioşi, englezii — avari şi plini de prejudecăţi; în timp ce florentinii sunt... homosexuali! Pentru umanistul Paolo Cortesi (m. 1510) locuitorii Romei sunt violenţi, veneţienii — înfumuraţi, florentinii — lacomi, napolitanii — trîndavi, ş.a.m.d.

curtenilor, a burgheziei instruite şi a altor categorii cultivate[2]. „Naţionalismul", ca expresie a sentimentului naţional, era un concept pur literar, pe care intelectualii îl formulaseră pentru a exprima, într-o formă idealizată, resentimentul — din diferite motive şi în felurite nuanţe — de obicei faţă de străinii cu care ţara avusese conflicte. Mai ales cunoaşterea (chiar relativă) a istoriei şi legendelor străvechi sau antice era invocată pentru argumentarea superiorităţii culturale a propriei naţiuni[3].

Politica statelor europene continua să fie de regulă motivată de considerente dinastice; revendicările teritoriale ale monarhilor erau în general formulate în virtutea dreptului de succesiune, indiferent de naţionalitatea locuitorilor din teritoriile revendicate. Interesele patrimoniale ale unei dinastii nu se identificau cu cele ale poporului său; dar cele care precumpăneau erau primele. Relaţiile, colaborarea sau conflictele dintre state erau dictate de acordurile sau de disensiunile dintre suverani — care, ca în Evul Mediu, îşi considerau legitimitatea puterii ca fiind de drept divin. O asemenea legitimitate comporta şi dreptul suveranului de a investi cu demnităţi sau de a acorda prerogative speciale unor persoane sau chiar unor întregi comunităţi — fără ca prin aceasta monarhul să urmărească neapărat o politică sistematică şi coerentă de centralizare a statului; domeniul politic era conceput ca fiind proprietatea sa privată. — Tot de origine medievală era şi obiectul uniunilor personale, a guvernării a două sau mai multe regate de către un singur monarh, în virtutea unui mai vechi „drept de succesiune", sau a unei căsătorii nou contractate[4]. Astfel de uniuni personale au fost încheiate între coroanele Castiliei şi Aragonului; sau, cea dintre Polonia şi Lituania; sau, cea dintre regatele Danemarcei, Norvegiei şi Suediei; sau — exemplu clasic: imperiul lui Carol Quintul, care la origine a fost un complex de uniuni personale. — În general, monarhul care obţinea două sau mai multe coroane accepta ca ţările lui să-şi păstreze fiecare legile şi instituţiile ei; şi chiar înaltele funcţii de stat (cu toate beneficiile aferente) să fie rezervate unor persoane din ţara respectivă.

Pînă în secolul al XVII-lea nu se poate vorbi de „state naţionale" propriu-zise; şi nici de „naţiune" — în sensul pe care termenul l-a căpătat după Revoluţia Franceză. Aceasta — întrucît conştiinţa de „naţiune" nu s-a tradus „într-o reprezentare politică adecvată, şi nici printr-un sprijin liber şi din convingere din partea majorităţii, în primul rînd a masei straturilor de jos". Această masă „era încă legată de realităţile locale, sau cel mult regionale; ea nu avea acces la dezbateri, nici nu participa la interesele care opuneau o ţară contra alteia" (A. Tenenti)

[2] Astfel, în 1515 umanistul Guillaume Budé îşi dedica tratatul *De Asse* — „geniului Franţei"; alţi umanişti proclamau superioritatea totală a Franţei, exaltîndu-i virtuţile. În Italia, unii umanişti — în primul rînd Machiavelli — îndemnau la unitatea şi independenţa Italiei. Şi în unele state din Germania umaniştii proclamau idealul unităţii germanice.

[3] Francezii, de pildă, exaltau caracterul gallilor, aşa cum aceştia erau prezentaţi în *Comentariile* lui Caesar; germanii — vitejia şi nobleţea lui Arminius, descrise în *Analele* lui Tacitus; familia regală rusă descindea din fratele împăratului Octavianus Augustus — afirma episcopul şi cronicarul Spiridion; în timp ce scriitorii lituanieni erau mîndri că poporul lor era urmaşul legionarilor lui Caesar, naufragiaţi în Marea Nordului...

[4] Un exemplu îl oferă „jocul de căsătorii" între Franţa şi Austria. Carol VIII era logodit din raţiuni politice cu fiica lui Eduard IV al Angliei; prin pacea din Arras (1482) îi este destinată Margareta de Austria — care n-avea decît 2 ani, dar îi aducea ca zestre provinciile Artois, Bourgogne, ş.a. După ce intră în posesia zestrei, i se oferă o nouă ocazie: ducesa Anne de Bretagne, care îi asigura posesiunea litoralului occidental. Se va căsători deci cu Anne (deja căsătorită, prin procură, cu Maximilian al Austriei!), repudiind-o pe Margareta — în vîrstă de 16 ani — dar păstrîndu-şi zestrea ei... Un alt exemplu: Carol de Austria urma să se căsătorească cu Maria, fiica lui Henric VIH al Angliei — dar i-o ia înainte Ludovic XII; apoi, cu Claude de France — pe care însă i-o ia Fr. d'Angouleme; după care, Maximilian îl logodeşte cu o altă prinţesă, Mme Renée, în vîrstă de 4 ani. Carol însă o găseşte prea... vîrstnică; şi, prin tratatul din Noyon (1516), proiectează o altă căsătorie: cu prinţesa Louise — care nu împlinise încă vîrsta de un an!

Dar în jumătatea a doua a secolului al XV-lea şi în sec. XVI se pun bazele statelor naţionale. Exigenţe ale politicii externe şi ale acţiunilor militare pretindeau o conducere centralizată a treburilor publice. Totodată, pentru a putea impune noi taxe (mai ales în scopuri militare) suveranul convoca adunările generale — „parlamente" în Anglia, „stări generale" în Franţa, „cortes" în Spania, „Landtag" în Imperiul germanic, „seim" în Polonia, ş.a. — în care erau reprezentaţi clerul, nobilimea, „starea a treia" (cum era numită „camera comunelor" în Anglia), adică restul populaţiei orăşeneşti care beneficia de anumite privilegii (deci, cu excluderea ţăranilor, a sclavilor, a femeilor şi a tuturor celor neimpozabili).

Pe de altă parte, puterea monarhică se consolidează şi se organizează, înconjurîndu-se de miniştri pricepuţi şi de consilieri devotaţi. Acest „consiliu regal" nu era ceea ce se înţelege azi prin „guvern", întrucît membrii săi nu erau personal responsabili în faţa adunărilor generale şi nici nu aveau competenţe specifice prea bine determinate (cu excepţia domeniului finanţelor). Erau colaboratori pe care monarhul şi-i alegea dintre

O interesantă reprezentare alegorică a Imperiului lui Carol Quintul. — Gravură din *Cosmografia* lui S. Münster (m. 1552).

membrii familiei lui, sau dintre demnitari (îndeosebi ecleziastici) capabili şi de prestigiu. Se mai păstrau încă în continuare şi cîteva dintre tradiţionalele funcţii tipic medievale, rezervate nobililor — de seneşal, de şambelan, de conetabil, — care însă rămîn funcţii pur onorifice. — Ceea ce a servit instaurarea unei monarhii cu tendinţe absolutiste a fost şi rivalitatea dintre marile familii senioriale (în Spania — Eboli, Alba, ş.a.; în Ţările de Jos — Egmont, Harus; în Franţa — familiile Bourbon, Montmorency, Guise, Condé, etc.); rivalităţi de care regele se putea servi, manevrîndu-i pe unii contra celorlalţi.

Prin asemenea măsuri statul şi-a impus autoritatea asupra vechii nobilimi feudale. În Anglia, „Războiul celor două Roze" a dus la lichidarea puterii baronilor; în Franţa — a puternicilor duci şi conţi d'Alençon, d'Armagnac şi de Saint-Pol; în Spania, Regii Catolici i-au redus la ascultare şi cel mult la rolul de curteni pe *hidalgos*.

CENTRALISMUL MONARHIC ŞI ORGANIZAREA BIROCRATICĂ A STATELOR

În organizarea birocratică a statului monarhic, nobililor le vor fi preferate persoane de origine mai modestă, burghezi cu o pregătire intelectuală, persoane dotate cu calităţi personale evidente — şi care, ştiind că îşi datorează situaţia suveranului, îi vor fi mai devotate. După cîteva generaţii, aceşti funcţionari administrativi se asimilau adeseori cu nobilimea (în Franţa, aşa-numita *noblesse d'épée*), devenind la rîndul ei o aristocraţie în serviciul birocraţiei statului *(noblesse de robe)* şi care îşi va transmite funcţiile din tată-n fiu.

Personajul principal al aparatului birocratic era, în sec. XV, cancelarul (în Italia, de pildă, intelectuali de talia unor Coluccio Salutati, Leonardo Bruni sau Poggio Bracciolini); iar în secolul următor, în Anglia şi Franţa — secretarul suveranului. Aceştia erau în majoritatea cazurilor jurişti sau umanişti, persoane cultivate şi prezentabile sub toate raporturile, capabile să îndeplinească sarcini de ambasadori, să pronunţe discursuri de elevată ţinută oratorică, să redacteze documente oficiale în termenii cei mai adecvaţi, şi totodată versate în probleme administrative. Cunoştinţele lor solide de drept roman îi serveau cît se poate de bine monarhului (după cum, în perioada anterioară, serviseră afirmării puterii împăratului) pentru a-i justifica şi exalta autoritatea — chiar şi deasupra legilor înseşi — şi a-i susţine, cu valide şi prestigioase motivări juridice, pretenţiile în faţa jurisdicţiei private ale autonomiei feudalilor şi a tradiţionalelor privilegii ecleziastice.

Centralismul monarhic găsea în principiile dreptului roman un sprijin teoretic de prim ordin. Practic însă, tendinţele centralizatoare — vizînd aplicarea unor norme juridice uniforme — au întîmpinat serioase rezistenţe din partea celor ce invocau normele dreptului cutumiar, în uz de secole, — aşa cum s-a întîmplat, de exemplu, în Imperiul germanic sau în statele burgunde. Iar în Anglia, dreptul cutumiar — susţinut chiar de Parlament, pentru a contrabalansa puterea monarhului — n-a fost înlocuit decît în tribunalele militare şi în cele ecleziastice. (Problemele matrimoniale şi cele testamentare, însă, rămîneau de competenţa dreptului canonic).

Aşadar, suprema instanţă de decizie rămînea monarhul, principele, asistat de curtea sa; o curte numeroasă, ajungînd în Franţa (pe la mijlocul secolului al XV-lea) pînă la 800 de persoane, iar în Anglia la peste 400. Acest Consiliu al Coroanei s-a împărţit în secţiuni, corespunzătoare diferitelor funcţiuni de guvernare; la care, în Spania, Franţa

şi Anglia s-au adăugat şi competenţe în materie judiciară[5]. — Deşi teoria puterii „de drept divin" a monarhului (derivînd din însuşi actul sacru al încoronării) va fi formulată în termeni clari şi se va impune abia spre sfîrşitul secolului al XVI-lea, totuşi tendinţa acestuia de a-şi exercita autoritatea în mod absolut (şi adeseori în conflict cu papalitatea) este evidentă încă din secolul al XV-lea[6]. — Pe de altă parte, burghezia oraşelor, orgolioasă de atenţia şi sprijinul acordat de monarh, îl va susţine; cu atît mai mult cu cît ordinea pe care o asigura monarhia îi garanta buna desfăşurare a afacerilor sale. (În Franţa, în adunarea „stărilor generale" din 1484, numărul reprezentanţilor oraşelor era preponderent). În Italia, principii îşi vor impune tutela şi asupra oraşelor; încît, spre sfîrşitul secolului al XV-lea, declinul autonomiilor urbane este general.

Astfel, ambiţiile absolutiste aveau drumul deschis în majoritatea ţărilor. În înfruntarea dintre suveran şi parlament — un fenomen general în secolul al XVI-lea — în cele din urmă va învinge suveranul.

Ceea ce s-a întîmplat şi în sfera raporturilor dintre stat şi Biserică; unde rezultatele la care s-a ajuns au contribuit în mod considerabil la consolidarea monarhiei.

În Spania, spre sfîrşitul secolului al XV-lea şi în schimbul sprijinului acordat politicii statului papal din Italia Ferdinand şi Isabela au obţinut dreptul de a propune episcopii şi pe ceilalţi înalţi demnitari ecleziastici în regatele lor. Biserica depindea, prin urmare, mai mult de coroană decît de Sf. Scaun. Mai mult decît atît: în Sicilia, la Napoli şi la Milano regii spanioli puteau împiedica publicarea bulelor papale. În fine, chiar şi tribunalul ecleziastic al Inchiziţiei spaniole — ai cărui membri erau numiţi de coroană — funcţiona independent de papa. — În Franţa, unde regele îşi rezerva dreptul de a cenzura bulele papale, Francisc I a obţinut de la Leon X, în 1516, dreptul ecleziastic de a numi el însuşi titularii celor 600 de funcţii ecleziastice mai importante. Iar controlul pe care şi-l rezerva regele asupra acestor funcţii avea ca rezultat faptul că monarhul îşi asigura nu numai obedienţa şi lealitatea clerului, ci şi pe ale nobilimii — care, pentru ca fiii săi să obţină înalte funcţii ecleziastice, rămînea la discreţia regelui.

În fond, în toată Europa principii puternici îşi impuseseră demult dreptul de a numi episcopii. În 1472, papa Sixt IV îi recunoscuse regelui Franţei dreptul de a-i desemna pe titularii principalelor beneficii ecleziastice. Dar acum, în secolul al XVI-lea, papii sînt forţaţi să recunoască *de jure* o situaţie existentă *de facto*. Şi această limitare a prerogativelor lor însemna o victorie a monarhilor[7].

Problema centrală a monarhiei centralizate şi a aparatului său birocratic era problema financiară. Cheltuielile militare, dotarea cu armament (îndeosebi cu armamentul greu), construcţia şi echiparea navelor de război, fortificarea oraşelor, edificarea cetăţilor şi fortăreţelor, plata infanteriei de profesionişti pentru a completa cavaleria de tip feudal, din ce în ce mai puţin eficace — şi, în plus, sumele necesare întreţinerii

[5] Ceea ce în Anglia crea şi complicaţii, întrucît „Camera stelată" *(Court of Star Chamber)* tindea de obicei să judece nu potrivit principiilor dreptului roman — care erau aplicate numai în tribunalele militare şi în cele ecleziastice, — ci servindu-se de *common law*, de normele dreptului cutumiar.

[6] Dealtfel şi marea schismă din Occident, avînd ca urmare diminuarea considerabilă a autorităţii papale — a contribuit în schimb la sporirea sferei de autoritate a puterii regale.

[7] O victorie care se exprima şi prin termenii concordatelor încheiate în secolul anterior cu Sf. Scaun — în Germania (1418), Ungaria (1417), Anglia (1418), Burgundia (1441), Polonia (1447) şi cu Francesco Sforza în ducatul Milanului (1450).

curţii, cheltuielile pe care le comportau serviciile diplomatice, sau somptuoasele programe edilitare şi urbanistice, palate şi castele, construcţia şi întreţinerea drumurilor, a podurilor, ş.a.m.d. — toate acestea necesitau sume enorme[8].

Monarhiile din sec. XVI îşi procurau aceste sume din veniturile proprietăţilor funciare ale coroanei, din concesionarea contractelor de antrepriză pentru lucrări publice, din monopolul asupra minelor şi mineralelor, din taxa pe sare *(gabelle)*, din confiscarea bunurilor mobile sau imobile ale inamicilor sau a pămînturilor aparţinînd Bisericii, din împrumuturi contractate cu mari negustori şi bancheri (Medici şi Pazzi în Italia, Fugger şi Welser în Germania, Jacques Coeur în Franţa, etc.). În Spania, monarhia înăspreşte politica fiscală şi totodată îşi asumă controlul asupra ordinilor cavalereşti de Santiago, Alcántara şi Calatrava, deţinătoare a unor imense proprietăţi funciare. În Franţa, regii impun — fără încuviinţarea adunării „celor trei stări" — atît un impozit direct asupra persoanelor şi bunurilor *(taille)*, de care nobilii şi clerul pretindeau să fie scutiţi, cît şi grele taxe vamale[9].

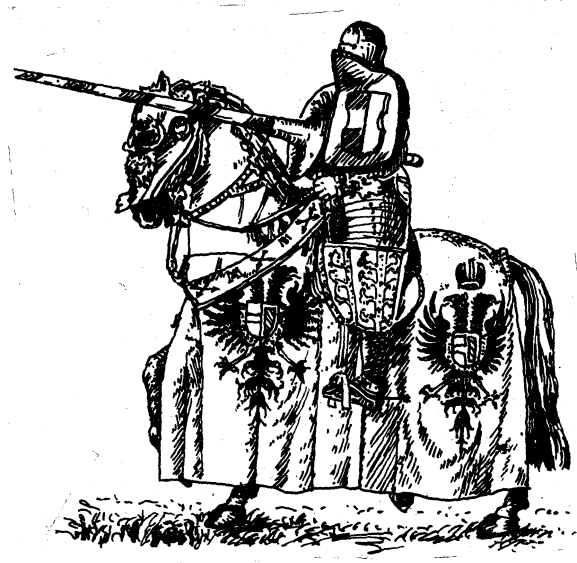

Valtrap şi armură de turnir de la începutul sec. XVI. Reconstituirea armurii lui Maximilian I. — Musée d'Artillerie, Paris.

Dar ca şi cum toate aceste măsuri n-ar fi fost suficiente, în Franţa, Anglia, Spania, Italia (şi, într-o măsură mai mică, în alte ţări) suveranii au ajuns să vîndă pînă şi funcţiile publice celui care oferea mai mult. (Făceau excepţie funcţiile înalte — de consilier regal, de guvernator al unei provincii, sau de comandant al armatelor terestre şi al flotei de război). În Franţa, unde procedeul a luat cele mai mari proporţii, erau scoase la vînzare toate funcţiile administrative (în afara celor menţionate mai sus), — de la perceptori, încasatori de taxe vamale şi poliţiştii tîrgurilor, pînă la funcţia de consilier al parlamentului din Paris sau al celui din Bordeaux. Funcţiile erau vîndute pe o anumită perioadă sau pe viaţă, dar se putea cumpăra şi succesiunea lor, pentru moştenitorii titularului. În cadrul acestui sistem nu lipseau, desigur, nici cazurile de comportare

[8] „Carol VIII putea invada Italia cu armata cea mai numeroasă pe care o văzuse vreodată Europa pentru că predecesorul său Ludovic XI îşi dedicase îndelungata sa domnie (1461—1483) redresării economice a Franţei după Războiul de o sută de ani" (J. Hale). Aceeaşi politică de încurajare a economiei o duceau şi monarhii Spaniei şi Angliei. Numai Germania rămînea lipsită de o administraţie centrală eficientă.

[9] Noua organizare administrativă şi fiscală întreprinsă acum de suverani a sporit considerabil veniturile statului, — în unele cazuri de-a dreptul spectacular. Astfel, în regatul Castiliei aceste venituri au crescut, în numai 8 ani (între 1474—1482) de la 885.000 de *maravedis*, la 12.711.000!

absolut arbitrară, de neglijenţă în îndeplinirea atribuţiilor sau de corupţie. Iar cînd funcţionarii au început să manifeste în diferite feluri şi din ce în ce mai mult o oarecare independenţă faţă de rege, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea monarhul s-a servit în administraţie mai mult de comisari sau intendenţi cu însărcinări temporare, şi pe care îi putea revoca oricînd.

DEZAGREGAREA IMPERIULUI

„Sacrul Imperiu Roman de Naţiune Germană" era în contratimp cu aceste tendinţe politice fundamentale ale epocii — de unificare teritorială şi de centralizare a puterii. Căci încă de la sfîrşitul secolului al XIV-lea cei trei fii ai lui Carol IV (din dinastia de Luxemburg) îşi împărţiseră între ei teritoriile dinafara spaţiului germanic propriu-zis — regatele Boemiei şi Ungariei, ducatele de Brabant, Silezia şi Luxemburg, marchizatele de Moravia şi Lausitz. O dislocare teritorială care se va permanentiza. Iar în ce priveşte puterea politică, „Bula de Aur" din 1356 stabilise normele pentru alegerea împăratului — de către şapte electori[10]: un alt fapt care confirma fragmentarea Imperiului.

Pe lîngă favoarea acestor electori, viitorul împărat mai trebuia să obţină şi aprobarea Dietei sau Curiei imperiale (împărţită în colegiul electorilor, cel al principilor, cel al seniorilor şi cel al reprezentanţilor oraşelor imperiale). Dieta putea fi convocată numai de împărat; dar preşedintele ei, electorul de Mainz, se putea opune atît convocării cît şi includerii pe ordinea de zi a punctelor formulate de împărat. Funcţia imperială îşi păstrase prestigiul mai mult nominal — căci resursele materiale de care dispunea împăratul erau neînsemnate; iar autoritatea sa era în realitate doar intermitentă şi nu arareori chiar contestată. În viaţa politică internă, o forţă considerabilă o reprezentau cele şapte „oraşe libere" şi cele aproximativ o sută de „oraşe imperiale", — bogate centre comerciale, aspirînd la o situaţie de autonomie. Unele — ca Nürnberg, Rothenburg, Heilbronn, Strassburg, — îşi constituiseră întinse teritorii proprii. În jurul celor mai mari şi mai importante s-au format uniuni sau asociaţii de oraşe, în scop de apărare contra ameninţărilor unor principi sau nobili puternici, care aspirau la o independenţă aproape totală. La rîndul lor, aceştia se asociau adeseori în uniuni, spre a-şi apăra privilegiile.

Mai mult desigur decît autoritatea împăratului însuşi, cea a principilor teritoriali era limitată şi obstacolată de „stări" *(Stände)*, care în multe regiuni îi împiedicau să impună impozite în mod arbitrar. (În 1406, „stările" din Austria şi-au proclamat chiar propriul lor principe teritorial). Abia tîrziu în sec. XV principii teritoriali şi-au putut impune autoritatea asupra oraşelor, servindu-se în acest scop de echipe de jurişti specialişti în dreptul roman. În spiritul acestui drept roman au codificat normele consuetudinare, promulgînd ordonanţe privind viaţa economică, preocupaţi să-şi menţină integritatea teritorială a statelor lor şi căutînd în acest scop sprijinul nobilimii. Dietele teritoriale au rămas astfel un instrument al politicii principilor.

În viaţa Imperiului, secolul al XV-lea a însemnat începutul epocii de ascensiune a Casei de Habsburg[11], — din momentul cînd Albert II devine moştenitorul coroanelor

[10] Arhiepiscopii de Mainz, Köln şi Trier; regele Boemiei, markgraful de Brandenburg, ducele de Saxonia şi contele palatin de Rhin.

[11] Istoria acestei dinastii începe cu primul conte, Werner II (m. 1096). Dar importanţa casei de Habsburg se va afirma abia peste două secole şi jumătate, cînd contele Rudolf IV devine, în 1282, împărat al Germaniei, încorporînd Stiria şi vaste teritorii din Austria; la care, urmaşii săi vor adăuga Carinthia şi Carniolia (1335).

Boemiei şi Ungariei (1437) şi cînd, patru decenii mai tîrziu, Maximilian se va căsători cu Maria de Burgundia, fiica şi moştenitoarea lui Carol Temerarul. Ales rege (în 1486), apoi arhiduce (în 1493) şi luîndu-şi în 1508 titlul de împărat, Maximilian I şi-a unificat statele moştenite — Austria, Stiria, Carniolia, Carinthia, Tirolul şi Alsacia Meridională[12]. A împărţit imperiul în zece circumscripţii administrative, conduse fiecare de cîte doi principi, ale căror atribuţii erau de a garanta ordinea şi pacea, de a încasa impozitele şi a recruta soldaţi. A căutat să-şi formeze un guvern central: cu un consiliu de stat (în acelaşi timp şi curte supremă de justiţie) care îl însoţea în deplasările lui; o cameră aulică (stabilită la Innsbruck) cu cei patru trezorieri; şi o cancelarie cu trei secretari[13].

Toate aceste măsuri urmăreau doar să garanteze o funcţionare normală a aparatului de stat; nu însă să transforme Imperiul într-o unitate politică mai organică şi centralizată. Structura statală rămînea fragilă.

Împăratul Maximilian I, purtînd colanul ordinului Lînei de Aur. — Gravură de Lucas van Leyden (1510).

Maximilian I a practicat şi o abilă politică matrimonială — rămasă proverbială pentru Austria habsburgică[14] — prin căsătoria fiului său Filip cel Frumos cu Juana („Ioana Nebuna"), fiica şi moştenitoarea Regilor Catolici. Din această căsătorie vor rezulta doi fii: Carol de Gand — viitorul Carol Quintul — şi Ferdinand[15]. Ales împărat în 1519 — finanţat în acest scop de marii bancheri Fugger şi Welser din Augsburg, pentru a putea cumpăra voturile celor şapte electori[16] — Carol va fi încoronat ca împărat de papă zece ani mai tîrziu, la Bologna: ultima încoronare imperială efectuată de un Suveran Pontif. Carol Quintul va deveni astfel cel mai mare suveran din Europa —

[12] La care s-au adăugat — prin căsătorii — puternicul ducat al Burgundiei, Franche-Comté, Flandra, Brabant, Artois, Luxemburg; teritorii încredinţate, după 1492, fiului său Filip cel Frumos.

[13] Această constituţie a Imperiului a durat pînă în 1806. — Maximilian I a organizat economia, comerţul şi armata, acordînd o atenţie deosebită artileriei. Protector al artiştilor şi oamenilor de cultură, a lăsat şi o scriere autobiografică — *Der Weiss-Kunig*.

[14] Sunt cunoscute versurile dintr-o satiră a lui Matei Corvinul: „Lasă-i pe alţii să poarte războaie! Tu, fericită Austria, încheie căsătorii!". (*„Arma gerant alii! Tu felix Austria nube!"*)

[15] În 1522, Carol i-a cedat fratelui său mai mic Ferdinand domeniile ereditare — întregul patrimoniu habsburgic, cuprins între Vosgi şi Carpaţi.

[16] Vd. supra, nota 10.

după Carol cel Mare — prin întinderea maximă a Imperiului său. El va adăuga la moştenirea paternă habsburgică şi ereditatea bunicului matern Ferdinand de Aragon, domeniile mediteraniene — Sicilia, Sardinia şi regatul Napoli. Totodată dispunea — ca rege al Spaniei — de baze puternice în Nordul Africii; iar în Lumea Nouă, de marile posesiuni din America Centrală.

Odată cu Carol Quintul — şi apoi cu Filip II — „Sacrul Imperiu Roman de Naţiune Germană" devine un imperiu al Spaniei: un imens şi eterogen conglomerat de state şi de provincii. Aceeaşi configuraţie vor prezenta şi imensele posesiuni teritoriale ale celeilalte părţi a Islamului, aparţinînd ramurii habsburgice de Austria, a cărei dinastie a fost întemeiată de Ferdinand.

MARILE MONARHII EUROPENE. MONARHIA FRANCEZĂ

Într-o epocă în care noţiunea de domeniu regal şi cea de regat tindeau să se suprapună, trei monarhii europene au realizat pe deplin unificarea teritorială a statelor lor: Franţa, Anglia şi Spania. Procesul a avut loc în forma unor uniuni personale, prin căsătorii.

Prima ţară care — ieşită victorioasă din Războiul de o sută de ani — şi-a consolidat unitatea morală şi în care monarhul şi-a concentrat în mîinile sale toate forţele statului, organizîndu-l în sens „modern", a fost Franţa. Războiul de o sută de ani a creat în Franţa climatul unui sentiment patriotic, de unitate în jurul regelui: o situaţie morală pe care regele putea conta în lupta sa contra vechii ordini feudale. Pe de altă parte, şi răscoalele ţărăneşti şi orăşeneşti au constrîns burghezia să recurgă la adăpostul autorităţii suveranului, în măsură să garanteze ordinea.

În linii generale, evoluţia politică a urmat acest curs: în timpul îndelungatei şi agitatei sale domnii (1461—1483) Ludovic XI reuşeşte să supună şi să anexeze coroanei importante oraşe şi provincii — în primul rînd puternicul ducat al Burgundiei, apoi Picardie, Artois, Franche Comté, Provence, Bourgogne; iar în 1491, fiul său Carol VIII ocupă Bretagne, prin căsătoria sa cu Anne de Bretagne (fiica ducelui Francisc II şi fosta — timp de un an — soţie a împăratului Maximilian). Carol VIII îşi revendică drepturile casei de Anjou asupra Italiei Meridionale. În 1492 trece Alpii (fără să întîmpine o rezistenţă armată) şi în şase luni ajunse la Napoli. Dar o ligă antifranceză compusă din aproape toate statele italiene îl silesc să părăsească Peninsula (1495). Succesorul său Ludovic XII coboară şi el în Italia. În urma unui acord secret (1500) cu Ferdinand Catolicul, trupele franceze şi spaniole ocupă ducatul Milano. Regele Neapolelui îi cedează coroana; dar, sub presiunile Spaniei, Ludovic renunţă la regatul Napoli în favoarea lui Ferdinand (1504). După o altă campanie în Italia — aderînd la Liga din Cambrai împotriva Veneţiei (1508) — şi după noi conflicte între aliaţi armatele lui Ludovic se retrag din Italia (1514).

În 1515, noul rege Francisc I coboară şi el în Italia, ocupă Milanul, candidează la coroana imperială (dar este ales Carol Quintul). În conflictul cu Imperiul este învins în bătălia de la Pavia (1525) şi ţinut un an prizonier la Madrid. După care reîncepe lupta — dar trebuie să renunţe (prin pacea din Cambrai, 1529) la pretenţiile din Italia, cît şi asupra Flandrei şi Artois. — Ca urmare a Reformei, în timpul domniei lui Henric II se formează în Franţa două partide — catolic şi huguenot (protestant); primul, sub conducerea ducilor de Guise şi de Montmorency; al doilea — a marilor aristocraţi Condé, Coligny şi a Burbonilor din Navarra. Carol IX, instigat de mama sa Caterina

dei Medici, ordonă măcelărirea şefilor huguenoţi (Noaptea Sf. Bartolomeu, 1572). În numai cîteva zile, 30.000 de reformaţi calvinişti sînt asasinaţi. Cu Henric III, viaţa politică este dominată de liga catolică, sprijinită de Filip II al Spaniei. Concilierea are loc sub Henric IV, protestant convertit la catolicism. Prin Edictul din Nantes (1598) se acordă celor două facţiuni în conflict libertatea cultului şi egalitatea de drepturi civile. Conflictul religios nu se termină însă aici — şi Henric IV (care între timp se dedicase operei de reconstrucţie internă a statului şi consolidării monarhiei absolute) moare asasinat de un fanatic. Războaiele religioase au reînceput şi au continuat pînă în 1624, cînd Richelieu ia în mînă frînele puterii.

În secolul al XVI-lea, singura ţară din Europa care se dovedise capabilă de a se opune cu succes atît puterii Habsburgilor cît şi armatelor spaniole a fost Franţa. Sub Francisc I monarhia franceză îi apărea atît de avizatului teoretician şi om politic Machiavelli ca modelul perfect al unui mare stat. Regatul era centralizat, eficient administrat, avea o armată puternică, asigurase ordinea şi stabilitatea în viaţa politică; totodată creindu-se şi o curte strălucită, a cărei magnificenţă o exprimau şi splendidele castele construite pe Valea Loarei. Concordatul din Bologna (1516) lăsa monarhului un control aproape absolut asupra Bisericii; iar dreptul de a-şi alege episcopii şi abaţii regatului — giranţii unor bogăţii imense — îi asigurau venituri enorme.

Puterea absolută a regelui era recunoscută de drept: prin actul solemn al încoronării suveranitatea sa era de drept divin. În acţiunile sale nu răspundea decît în faţa lui Dumnezeu. El îşi rezerva toate drepturile: să declare război şi să încheie pace, să emită legi, să impună taxe şi impozite, să administreze justiţia (sentinţele lui fiind inapelabile); să dirijeze întreaga viaţă economică, să controleze alegerile municipale; — precum şi activitatea corporaţiilor, organizîndu-le, reducîndu-le atribuţiile juridice şi punîndu-le sub jurisdicţia funcţionarilor săi. Regele îşi impune autoritatea şi în viaţa ecleziastică: el poate obliga Biserica să contribuie la cheltuielile regatului, el este în fapt căpetenia temporală a Bisericii, el sancţionează dispoziţiile bisericeşti, el numeşte episcopii şi abaţii — şi totodată el este singurul care autorizează convocarea conciliilor.

Regele hotărăşte impunerea unor impozite; parlamentele provinciale pot discuta — ca un privilegiu acordat de monarh — doar cifra stabilită. El este şi şeful suprem al justiţiei; tribunalele — conduse de un seneşal numit de rege — stabilesc sentinţele împreună cu un consiliu format din funcţionari regali. Regele are un consiliu privat în care se iau deciziile de ordin politic[17]. Un alt consiliu, condus de un cancelar, are competenţe de ordin juridic şi administrativ; în timp ce Marele Consiliu funcţionează ca o curte supremă de justiţie. Membrii tuturor acestor instanţe — ca şi toţi agenţii forţei publice — sînt reprezentanţi ai regelui. În unele provincii regele numeşte — transferîndu-le toate prerogativele sale — guvernatori; pe care însă — tocmai pentru că aceştia sînt numiţi dintre seniorii cei mai puternici — îi controlează, indirect, prin parlamentele locale. Aceste parlamente, cu atribuţii judiciare şi de poliţie, sunt conduse de seneşali (numiţi, bineînţeles, de monarh) şi de locţiitorii lor. — Autoritatea şi puterea efectivă a monarhului este considerabil sporită şi prin posibilitatea lui de a vinde funcţii (dar şi de a le retrage, uneori, după bunul său plac); de a acorda privilegii (de ex., scutiri de taxe), pensii, daruri, titluri nobiliare, decoraţii, etc. Absolutismul monarhic mai creează şi un nou organism, care îi este total aservit: curtea regală, organizată în cadrul unei ierarhii rigide, care fascinează vanitatea competitorilor, promiţîndu-le totodată putere, carieră, bogăţie...

[17] Acest consiliu privat administra şi finanţele regatului — care erau controlate acum de o Cameră de conturi.

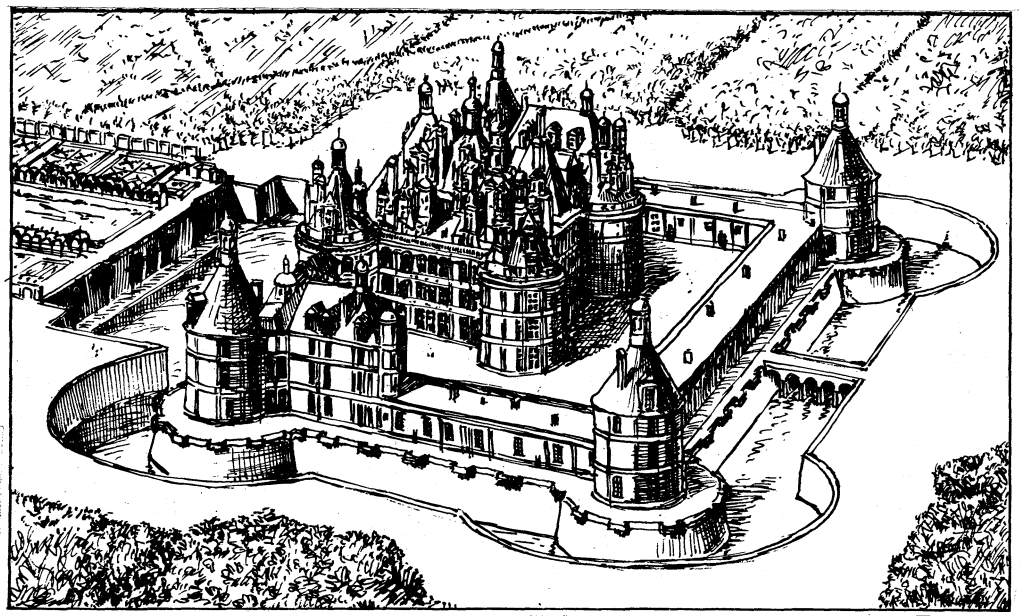

Persistenţa unor elemente medievale în arhitectura Renaşterii: castelul din Chambord, construcţie începută în 1519 din ordinul lui Francisc I. — După un desen de la sfîrşitul sec. XVI.

În felul acesta seniorii feudali de altădată devin acum dependenţi de suveran. Nu mai au dreptul nici să-şi extindă sfera jurisdicţională, nici să construiască cetăţi şi fortăreţe, sau să-şi aroge un nou titlu nobiliar. Cu toţii sînt acum vasali ai regelui; deci — în realitate — supuşii lui. Toţi supuşii unui senior oarecare, nemulţumiţi de o hotărîre a acestuia, au acum dreptul să apeleze la justiţia regală. — În felul acesta, şi războaiele dintre feudali sînt în curs de lichidare.

Cu toate acestea, puterea absolută a monarhului rămîne în continuare supusă şi anumitor obligaţii inderogabile. Astfel, regele trebuia să respecte contractele şi drepturile, legile fundamentale ale regatului. În primul rînd, succesiunea la tron revenea numai membrilor familiei capetienilor, — şi anume, fiului prim născut; regele nu putea modifica — prin testament sau într-un alt fel — această regulă. Apoi: e adevărat că, pentru a impune noi taxe regele avea nevoie de aprobarea „stărilor generale"; dar e tot atît de adevărat că un mare număr de privilegiaţi, puternici şi bogaţi, erau scutiţi de taxe. Iar pentru a obţine bani de la Biserică şi de la membrii „stării a treia" regele trebuia să ducă tratative cu episcopii, precum şi cu diferite consilii şi adunări orăşeneşti. În fine, „el trebuia să respecte jurămîntul depus cu ocazia încoronării; jurămînt care îl obliga să apere Biserica împotriva ereziei" (R. Mousnier).

MONARHIA ENGLEZĂ

După războiul de o sută de ani şi după Războiul celor două Roze (provocat de rivalitatea pentru domnie dintre marile familii nobiliare de York şi de Lancaster), şi Anglia a ieşit consolidată, atît ca structură politico-socială şi economică cît şi a conştiinţei naţionale. Unificarea teritorială nu era realizată complet, — Scoţia, Irlanda şi Ţara Galilor (Wales) rămînînd încă mult timp în afara regatului şi ostile lui; dar

faptul că regii Angliei au renunţat să-şi afirme autoritatea în teritorii de pe Continent[18] (continuînd, totuşi, să influenţeze evenimentele de aici prin alianţe şi intervenţii ocazionale) le-a permis să-şi organizeze administraţia, să-şi construiască o flotă puternică, să promoveze comerţul şi traficul maritim; iar sub raport politic, să domine aroganta nobilime — slăbită, decimată de războaie şi de execuţii capitale, — şi să pună bazele unei monarhii independente şi absolutiste.

Procesul începe cu Henric VII (1485—1509) care, înrudit atît cu casa de Lancaster cît şi cu cea de York, pune capăt luptelor dinastice şi — cu sprijinul burgheziei şi a micii nobilimi *(gentry)* — impune o guvernare practic absolutistă. Printr-un statut din 1494 se interzice convocarea Parlamentului din Irlanda (unde sînt impuse legile date în Anglia) fără consimţămîntul regelui Angliei. — Henric VIII, care urmează la tron în 1509, se căsătoreşte cu Caterina de Aragon, fiica Regilor Catolici (prima din cele şase soţii ale sale) şi, aliindu-se cu Spania contra Franţei pune bazele unei puternice flote naţionale. Invadează Scoţia (1513), unde disensiunile interne continuă pînă cînd coroana Scoţiei îi revine de drept Mariei Stuart (1542), care îşi revendică şi dreptul de succesiune la tronul Angliei. Efortul de unificare a ţării, eşuat în cazul Scoţiei, continuă în Wales (regiune unită cu Anglia în 1536) şi în Irlanda, unde Henric este recunoscut rege şi şef al Bisericii.

În timpul său Anglia îşi afirmă prezenţa în marile dispute de pe Continent, încheind alianţe alternative. Problema dominantă însă începe odată cu conflictul cu papalitatea, culminînd în 1534 — cînd Henric se proclamă şef al Bisericii anglicane, fiind apoi de două ori excomunicat. Schisma continuă şi după moartea lui (1547); pentru ca regina Maria Tudor (fiica sa din căsătoria cu Caterina de Aragon), căsătorită cu Filip II al Spaniei să încerce reinstaurarea catolicismului, obţinînd reconcilierea cu Roma (1555). În acest timp, printre nobilii scoţieni cîştigă teren protestantismul calvinist. După moartea Mariei Tudor (1558) noua regină Elisabeta I (fiica lui Henric VIII din căsătoria cu Ann Boleyn) restaurează oficial protestantismul, persecutîndu-i pe catolici; fapt care îi atrage excomunicarea papală (1570).

În Scoţia, Maria Stuart guverna cu ajutorul protestanţilor, pînă cînd o rebeliune o detronează (1567); se refugiază la curtea Angliei, unde Elisabeta o va ţine prizonieră timp de aproape 20 de ani, pentru ca în cele din urmă să o decapiteze. După moartea Elisabetei (1603) coroana Scoţiei va fi reunită cu cea a Angliei — şi Iacob VI al Scoţiei (fiul Mariei Stuart) va deveni Iacob I al Angliei.

După decapitarea Mariei Stuart, Filip II declară război şi pregăteşte invadarea Angliei; dar „Invincibila Armată" este dispersată şi distrusă de flota engleză şi de o furtună catastrofală. Numeroasele revolte din Irlanda sînt reprimate, — în timp ce prosperitatea economică şi comercială ce caracterizase epoca de guvernare absolutistă a Elisabetei I continuă şi sub Iacob I. Dar politica autoritară — de desconsiderare a prerogativelor Parlamentului — şi antipuritană a acestuia va inaugura, încă din primul deceniu al secolului al XVII-lea, o lungă perioadă de criză constituţională, de conflicte politice, religioase şi sociale.

În Anglia deci mişcarea religioasă a Reformei a contribuit la consolidarea monarhiei absolutiste. Dar, spre deosebire de Franţa, absolutismul monarhic englez era temperat de gradul superior de dezvoltare a burgheziei: fapt care se exprima prin tradiţionalul control politic şi financiar exercitat de Parlament. Încît, după apogeul atins de absolutismul monarhic în timpul Elisabetei, evoluţia socială rapidă a determinat un declin al puterii regale absolute în favoarea prerogativelor pe care şi le-a asumat Parlamentul.

[18] Cu toate acestea, pînă în 1802 regii Angliei au continuat să se proclame — pe inscripţiile de pe monedele lor — şi regi ai Franţei!

În timpul lui Henric VII funcţionau încă vechile principii constituţionale, care impuneau anumite limite autorităţii regale. Suveranul nu putea edicta noi legi sau impune noi impozite fără acordul Parlamentului. Acesta era compus din Camera Lorzilor — în care intrau reprezentanţii clerului şi fiii prim-născuţi ai marilor familii nobile — şi din reprezentanţii aleşi ai comitatelor (proprietarilor liberi) şi ai burgheziei orăşeneşti, reuniţi în Camera Comunelor. Un inculpat era judecat de un juriu de 12 cetăţeni; nimeni nu putea fi închis fără un mandat de arestare în care să se specifice infracţiunea săvîrşită, — iar judecata trebuia să aibă loc neîntîrziat. Funcţionarii puteau fi acuzaţi şi aduşi în faţa tribunalului pentru neregulile comise în timpul serviciului; chiar şi miniştrii regelui puteau fi puşi sub acuză de Camera Comunelor. Corpul de funcţionari ai regelui era în număr redus; majoritatea membrilor justiţiei şi ai administraţiei era compusă din persoane de vază alese de rege. Comitatele în care era împărţită ţara aveau în fruntea lor un comandant al miliţiilor, ales din nobilimea locală. Justiţia era administrată de judecători de pace (în frunte cu un *sherif*) aleşi dintre micii nobili moşieri *(squires)* şi dintre cei mai bogaţi proprietari locali *(gentry)*. În regiunile muntoase ale ţării unde nu exista o asemenea organizare, seniorii locali îşi păstraseră întreaga autoritate.

Odată cu Henric VII şi succesorii săi principiile şi practicile guvernării absolutiste se impun din ce în ce mai mult. Însăşi frica şi resentimentele faţă de Franţa în timpul Războiului de o sută de ani au fortificat sentimentul naţional, favorizînd şi autoritatea monarhului; în timp ce problemele şi conflictele religioase au absorbit preocupările englezilor în mai mare măsură decît cele politice, iar ostilitatea faţă de papalitate le-au sporit, prin compensaţie, simpatia pentru monarhie. Măsurile economice şi administrative luate de fondatorul dinastiei Tudor i-au sporit popularitatea. Henric VII şi-a constituit un consiliu cu vaste competenţe, prin intermediul căruia monarhul guverna în toate sectoarele de activitate. O parte a consiliului era constituit în tribunal regal — aşa-numita „Cameră înstelată".

Henric VIII creează un aflux considerabil de venituri prin confiscarea bunurilor mănăstireşti, — pe care le investeşte în promovarea unui puternic comerţ maritim. Progresiv, curtea regală devine centrul vieţii politice. Mica nobilime se dedică unei agriculturi capitaliste şi marelui comerţ; în timp ce marea aristocraţie urmăreşte să obţină favorurile curţii, după ce îşi abandonează întinsele proprietăţi agricole, arendîndu-le unora care le transformă în păşuni şi devin astfel furnizori de lînă pentru export şi industria textilă naţională. — Henric VIII şi urmaşii săi vor promulga legi şi, prin Consiliul regal, vor da decrete; în timp ce „Camera înstelată" îi va obliga, prin sentinţele date, pe toţi cetăţenii să se supună voinţei regelui. Şi parlamentele — convocate foarte rar — se vor arăta supuse monarhului. Candidaţii la alegerile pentru Camera Comunelor erau desemnaţi de rege; iar în Camera Lorzilor abaţii erau excluşi, în timp ce episcopii erau aleşi de monarh.

Cu Elisabeta I absolutismul monarhic englez atinge punctul său culminant. Prin actul din 1559, votat de Parlament, regina se declară administrator suprem *(governor* — deci nu *head,* căpetenie, şef, ca Henric VIII) al Bisericii anglicane, rezervîndu-şi dreptul de a numi episcopii protestanţi[19]. Monarhia va fi deci sprijinită atît de aceşti lorzi ecleziastici, cît şi de noii proprietari ai averilor mănăstireşti secularizate. Elisabeta a ştiut să evite conflictele cu Parlamentul, sprijinind interesele burgheziei, expansiunea comercială, dezvoltarea flotei militare (de asemenea, a industriilor legate de nevoile războiului), luînd şi alte măsuri economice capitale. Măsurile drastice împotriva intereselor Hansei germanice, sporirea taxelor vamale asupra mărfurilor aduse de navele

[19] „Evită, totuşi, să îi persecute pe catolici, limitîndu-se să îi oblige pe toţi supuşii săi să frecventeze biserica parohială în fiecare duminică" (J. Béranger, în Livet-M.)

străine, statutul acordat meşteşugarilor care le garanta formaţia profesională, autorizarea acordării împrumutului cu dobîndă, reforma monetară care a făcut ca Anglia să aibă mult timp moneda cea mai stabilă din Europa, — au fost principalele măsuri care vor face în secolul următor din Anglia (ţară cu numai 4 milioane de locuitori, cînd populaţia Franţei trecea de 15 milioane) o putere mondială.

Deşi afirmarea absolutismului monarhic englez era cît se poate de evidentă, totuşi libertăţile n-au fost niciodată abolite prin lege. Iar Parlamentul şi-a afirmat totdeauna prerogativele, chiar şi cînd se supunea deciziilor suveranului. „Dar schimbarea s-a produs în 1603, cînd Parlamentul a reuşit să-i smulgă Elisabetei promisiunea de a renunţa la monopoluri. S-a ajuns atunci la momentul de început al luptei dintre absolutism şi principiile libertăţii burgheze" (R. Mousnier).

MONARHIA SPANIOLĂ

După victoria de la Rio Salado contra maurilor (1340), în Peninsula Iberică acţiunea de *reconquista* se opreşte. Regatul Granadei va mai rămîne încă timp de un secol şi jumătate sub controlul musulmanilor; în timp ce în nord regatele Castiliei, Aragonului şi Navarrei, ajunse sub control francez, nu au putut juca un rol politic activ. Procesul de unificare a Spaniei va avea loc la sfîrşitul secolului al XV-lea, chiar dacă autonomiile regiunilor mediteraniene (Catalonia, Valencia) se vor opune în mod eficient — pînă în sec. XVII — centralismului monarhic. În Castilia (de care depindea şi Catalonia) şi în Aragon — regatele cele mai puternice din Peninsulă — continuă o stare de anarhie cauzată de revoltele nobililor şi ale ţăranilor. În timp ce regii Castiliei caută să facă faţă acestei situaţii politice interne, regatul Aragonului îşi îndreaptă atenţia şi interesele spre exterior: Sicilia, Sardinia, regatul Neapolelui, şi alte regiuni, ducate, principate sau seniorii din zona mediteraniană devin posesiuni sau intră sub influenţa directă a coroanei aragoneze.

Momentul crucial este marcat în istoria Spaniei de anul 1469, cînd Isabela, regina Castiliei, se căsătoreşte cu Ferdinand, principe ereditar, apoi (în 1479) rege al Aragonului. Ceea ce nu însemna o unificare a celor două regate, ci doar o uniune personală, — fiecare regat păstrîndu-şi legile şi organizarea sa internă. Dar convenţia din 1474 stipula ca regatele să ducă o politică comună. Aceasta a dus la cucerirea regatului maur al Granadei (1492), care devine parte integrantă a regatului Castiliei; iar mai tîrziu (1512), şi la încorporarea regatului Navarrei, sustras influenţei franceze[20]. În exterior, expediţiile lui Columb avînd ca rezultat descoperirea Americii au fost finanţate de Castilia — care şi-a revendicat şi meritul şi beneficiile intreprinderii[21]; în timp ce regatul Aragonului îşi continuă politica mediteraniană, cucereşte Oran, Alger şi Tripoli (1509—1511), oprind astfel înaintarea turcilor în Africa Septentrională şi devenind, în sec. XV, cea mai mare putere economică şi politică din Mediterana Occidentală.

[20] Totodată Ferdinand obţine de la Carol VIII al Franţei să i se cedeze regiunile Cerdana (din Pirinei) şi Rossillon (din sudul Franţei).

[21] Atît prin bula din 1493 dată de papa Alexandru VI care recunoaşte Spaniei drepturi exclusive asupra teritoriilor descoperite în Lumea Nouă, cît şi prin tratatul din Tordesillas (1494) care stabilea drepturile Spaniei — în raport cu cele cuvenite Portugaliei — asupra teritoriilor de pe glob ce vor fi descoperite în viitor. Ambele acte erau aproape exclusiv în avantajul Castiliei.

Opera de unificare teritorială a ţării dusă de Regii Catolici[22] a fost continuată în direcţia organizării economice, politice şi sociale a statului. Dificultăţile întîmpinate în acest sens erau mari. Prerogative regale erau limitate de poziţia marii nobilimi, de ordinele militare cele mai importante (de Santiago, de Calatrava, de Alcántara), de parlamente *(cortés)*, de uniunile oraşelor castiliene *(hermandades)* şi de puternica organizaţie socio-economică din sectorul pastoral şi textil — *mesta*. Pe de altă parte, unificarea regatului întîmpina dificultăţi şi din partea accentuatei eterogenităţi etnice — a marelui număr de arabi *(moriscos)* şi de evrei creştinaţi *(marranos)*, — precum şi lingvistice (araba, castiliana, catalana, luzitano-galiciana, şi limba bască).

În domeniul politic, Ferdinand guverna prin intermediul unui consiliu regal; iar în Catalonia şi Valencia, prin viceregi şi prin adunările locale, respectînd vechile instituţii şi alegîndu-şi atent funcţionarii. În Castilia — provincia cea mai întinsă şi mai dens populată — puterea regală s-a consolidat cînd, în 1476, adunarea naţională a încuviinţat înfiinţarea unui organism militar, de poliţie, pus sub directa conducere a Coroanei. Pentru a spori veniturile statului — şi totodată pentru a răspunde tendinţelor de independenţă ale nobililor — în 1480 au fost restituite Coroanei toate teritoriile ocupate în timpul dezordinilor ce avuseseră loc în cele două decenii precedente. Ferdinand a devenit Mare maestru al ordinelor militare — ale căror venituri şi considerabile posesiuni au fost trecute astfel Coroanei. Marea nobilime care susţinea Coroana a fost recompensată, lăsîndu-i-se proprietăţile şi privilegiile şi totodată distribuindu-i-se teritorii din regatul recent cucerit al Granadei. În acelaşi timp, membrii înaltei aristocraţii au fost investiţi şi cu funcţiile administrative cele mai importante ale regatului. Membrii micii nobilimi — hidalgos[23] — au fost încorporaţi noului sistem al statului, ca funcţionari civili sau militari, menţinîndu-şi proprietăţile funciare. Astfel, toate categoriile de nobili au devenit aliate ale monarhiei şi dependente de aceasta. În fine, prin concordatul încheiat de Regii Catolici cu Biserica (1483), aceştia au obţinut şi dreptul de a propune candidaţii pentru funcţia de episcopi.

În oraşe, ordinea a fost restabilită după ce liga oraşelor a devenit o instituţie guvernativă, cînd monarhul şi-a numit aici înalţii săi funcţionari administrativi şi judecătoreşti *(corregidores)*, şefi ai districtelor urbane. În felul acesta, autonomia oraşelor castiliene a fost considerabil redusă[24] — şi suprimată total în 1521, după reprimarea revoltei orăşenilor *(comuneros)* contra regimului fiscal impus de Carol Quintul. Oraşele îşi aveau reprezentanţii lor în parlamente *(cortés)* — parlamente care însă erau convocate din ce în ce mai rar, cînd erau propuse noi impozite. În Castilia, unii membrii ai parlamentelor erau numiţi chiar de suveran. Timp de 14 ani (între 1482—1497) parlamentele n-au fost convocate nici o singură dată. Cei mai asupriţi rămîneau ţăranii, pe care monarhul nu-i putea apăra împotriva exploatării şi abuzurilor nobililor, care domneau în mod absolut pe moşiile lor.

Regii Catolici au urmărit realizarea unităţii regatului şi sub raportul ideologiei religioase. Persecuţia evreilor şi convertirea lor forţată la creştinism — acţiune datînd încă din sec. XIV — s-a intensificat; pentru ca în 1492 cei care nu se converteau să fie expulzaţi, confiscîndu-li-se bunurile. Cîţiva ani mai tîrziu li s-a impus şi musulmanilor să se convertească — sau să plece. Dar şi cei convertiţi, evrei sau mauri, continuau să fie suspectaţi, acuzaţi şi traduşi în faţa tribunalului Inchiziţiei — *El Santo Officio*[25] —. Încă din 1478, papa Sixt IV acordase regilor spanioli dreptul de a-i numi pe membrii acestui tribunal.

[22] Titlu dat Isabelei şi lui Ferdinand de către papa Alexandru VI Borgia (el însuşi spaniol), pentru devotamentul şi serviciile aduse Bisericii catolice.

[23] *Hijo de algo* = fiul unor părinţi care au fost „cineva".

[24] Nu însă şi a oraşelor din Aragon, Catalonia şi Valencia.

[25] Care a funcţionat în continuare ca un instrun. politic al regilor Spaniei. Interzisă de Napoleon, Inchiziţia spaniolă a fost abolită însă abia în 1834.

După moartea Isabelei (1504), coroana Castiliei a revenit, nu soţului ei Ferdinand, ci fiicei lor Juana (căsătorită cu Filip de Burgundia, fiul împăratului german Maximilian I). După moartea lui Filip şi grava maladie mintală a reginei Juana, Ferdinand a devenit regentul fiului lor Carol, în vîrstă de 6 ani. Dar Ferdinand moare în 1516 — şi, în anul următor Carol, moştenitorul coroanelor Castiliei şi Aragonului vine în Spania, înconjurat de curtea sa formată din consilieri flamanzi. Născut la Gand în 1500, crescut şi educat în Ţările de Jos, Carol nu cunoştea o altă limbă decît franceza. În 1519 obţine titlul de împărat al Germaniei, devenit Carol V (Quintul)[26]. În 1528 este încoronat la Aix-la-Chapelle (Aquisgrana, fosta capitală a lui Carol cel Mare); după care, papa Clement VII îl încoronează şi la Bologna ca rege al Italiei (1530). Austria, Germania Meridională, Ţările de Jos, Spania, Franche-Comté, Boemia, Ungaria, Sicilia, Sardinia, regatul Neapolelui, precum şi posesiunile spaniole din Lumea Nouă îl recunosc ca suveranul lor (sau, ca dependente de Sacrul Imperiu Roman).

Armura presupusă a fi fost a lui Carol Quintul. — Armeria Real, Madrid.

Din 1519, Carol a guvernat Spania ca spaniol, continuînd linia politică a Regilor Catolici. Ajutat de marchizul de Gattinara, mare cancelar al regatului, Carol a extins competenţa consiliului de stat al Castiliei asupra domeniilor spaniole din Italia. Acest fapt a contribuit la o mai mare eficienţă a aparatului administrativ şi fiscal al ţării, făcînd realmente din Spania centrul de greutate al imperiului. Carol menţinea un contact foarte strîns cu viceregii şi guvernatorii săi; posturi-cheie în care numea membrii ai familiei sale sau ai marilor familii nobile. Obţinînd de la papă (pe care l-a ajutat, restituindu-i statele pontificale ocupate de trupele spaniole şi totodată restabilind senioria Medicilor la Florenţa) dreptul de a desemna episcopii în toate diocezele din Spania, monarhul şi-a asigurat clerul cel mai docil din toate Bisericile catolice europene.

Ambiţiile sale de a interveni în toate chestiunile şi conflictele din Occident au întîmpinat o serie de mari dificultăţi, complicaţii şi eşecuri (îndeosebi în cadrul disensiunilor religioase şi politice din Germania). În cele din urmă, conştient de

[26] Ca rege al Spaniei — Carol I; ca rege al Ungariei — Carol II; ca suveran al regatului Neapolelui — Carol IV.

falimentul programului său imperial şi al visurilor sale universaliste, şi după ce şi papalitatea i se arătase ostilă (căci programul său de reconciliere a catolicilor cu protestanţii îi nemulţumise profund şi pe unii şi pe ceilalţi), în 1555 Carol Quintul, dezamăgit, renunţă — în favoarea fiului său Filip[27] — la suveranitatea asupra Ţărilor de Jos, apoi şi la alte titluri pe care le deţinea, abdicînd la tron (1556) şi retrăgîndu-se într-o mănăstire din Extremadura, unde moare în 1558.

Spre deosebire de părintele său, Filip II era privit de către electorii germani ca esenţialmente un spaniol. „Încă din ultima perioadă a domniei lui Carol V imperiul său devenise din ce în ce mai mult spaniol. Superioritatea militară a soldaţilor spanioli, mai marea disponibilitate a Castiliei — faţă de Ţările de Jos — de a suporta cheltuielile Imperiului, cantitatea tot mai ridicată de argint care sosea la Sevilla, toate acestea făcuseră ca, inevitabil, centrul de greutate al Imperiului să se deplaseze aici" (Königsberger, Mosse). În locul Sacrului Imperiu de Naţiune Germană, noul imperiu al lui Filip II va fi alimentat de spiritul Renaşterii catolice a Contrareformei.

Duce al Milanului (1540), regent al Spaniei (1543), rege al Siciliei şi Neapolelui (1554), Filip II devine suveran al Ţărilor de Jos în 1555 şi rege al Spaniei în 1556. Continuă politica părintelui său, urmărind restaurarea unui nou mare imperiu universal în dependenţă de Spania, precum şi ambiţia de a fi marele apărător al catolicismului împotriva Reformei în întregul Occident. În politica externă caută, în general, soluţii paşnice: cele matrimoniale[28].

Dar la moartea regelui Henric al Portugaliei îşi revendică drepturile asupra acestei ţări, ocupînd-o (în 1580), fiind recunoscut rege şi asigurîndu-şi astfel — măcar nominal — întinsele posesiuni portugheze. (Ocupaţia Portugaliei a durat numai 10 ani). După marea victorie navală a Spaniei contra turcilor de la Lepanto (1571) şi după sîngeroasa reprimare de către ducele de Alba a răscoalelor din Ţările de Jos (care însă nu s-au încheiat nici după asasinarea lui Wilhelm de Orania), ultimul episod militar de mare răsunet al domniei lui Filip II a fost încercarea de invadare a Angliei, soldată cu dezastrul Invincibilei Armate (1588)[29]

Caracter diametral opus tatălui său[30], Filip II era un suveran absolut, rigid, intolerant, tiranic chiar şi un catolic fanatic[31]. A anulat puterea nobilimii, a clerului şi a parlamentelor; a reformat legislaţiile locale, i-a persecutat pe musulmanii care nu voiau

[27] Prin actul său de abdicare Carol V îi destină lui Filip II suveranitatea şi asupra Spaniei şi posesiunilor sale din Italia şi Lumea Nouă. Iar fratelui său Ferdinand — urmînd a primi titlul imperial — coroanele Germaniei, Austriei, Boemiei şi Ungariei. „Habsburgii renunţă astfel la monarhia universală şi îşi împart ereditatea în «două monarhii», care de altfel nu sînt încă nişte state naţionale, ci mai degrabă conglomerate geopolitice, unul cu dominantă castiliană, celălalt cu dominantă germanică" (J. Bérenger).

[28] În speranţa de a asigura familiei sale tronul Angliei se căsătoreşte cu Maria Tudor; dar din această căsătorie nu i se naşte nici un fiu — şi tronul Angliei îi revine Elisabetei I. Nutrind speranţe asemănătoare, se căsătoreşte cu Elisabeta de Valois, fiica lui Henric II al Franţei; apoi, cu Ana de Austria, fiica împăratului Maximilian II; în fine, caută să se căsătorească cu Elisabeta I, care însă îl respinge.

[29] Ducele de Medina Sidonia, numit de rege comandant al flotei, l-a rugat să-şi revoce hotărîrea, întrucît îşi mărturisea totala incompetenţă; la care fanaticul rege i-a răspuns: „Adevăratul amiral al flotei va fi Dumnezeu!".

[30] Dotat cu o mare perseverenţă, abilitate diplomatică şi putere de muncă, era un temperament calm şi rece, expeditiv, cu o memorie prodigioasă, deloc comunicativ sau expansiv, sobru şi suspicios; detestînd flatarea, indiferent la plăceri, incapabil de a compătimi pe cineva. Un contemporan îl definea: „viclean ca un iezuit, rezervat ca un confesor, taciturn ca un călugăr certozin".

[31] În viziunea lui, imperiul său trebuia să impună lumii unitatea religioasă ca temelie pe care să se bazeze unitatea religioasă ca temelie pe care să se bazeze unitatea politică şi autoritatea sa absolută.

să se convertească şi a sporit prerogativele Inchiziţiei, tolerîndu-i abuzurile. („Dacă n-ar fi existat Inchiziţia, ar fi creat-o el; şi mai mult pentru a se servi de ea, decît să o servească el" — F. Sainz)[32]. Pentru a face faţă cheltuielilor imense pentru a duce numeroase războaie a recurs la mijloacele cele mai abjecte: vînzînd titlul de *hidalgo* oricărei persoane, recunoscînd (contra plată) ca legitimi pe bastarzii oricărui membru al Bisericii; vînzînd terenurile abandonate ale satelor, însuşindu-şi sumele obţinute, impunînd împrumuturi forţate (mai ales diocezelor bogate), şi chiar sechestrînd pur şi simplu banii negustorilor şi ai particularilor care se întorceau din Lumea Nouă.

Filip II a rămas pentru posteritate o personalitate foarte controversată: „Pentru unii, a fost cel mai mare dintre regii spanioli, omul extraordinar căruia Spania îi datorează gloria sa maximă; pentru alţii, a fost prototipul fanatismului şi tiraniei, cel care prin grandomania sa a dus Spania la ruină" *(Idem)*. Fapt este că războaiele pe care le-a purtat n-au făcut decît să sacrifice zeci de mii de vieţi omeneşti şi să sărăcească ţara, fără ca victoriile sale — aparente şi efemere — să compenseze cîtuşi de puţin sacrificiile. Pe plan politico-social, imperialismul spaniol sub conducerea sa a întîmpinat puternica reacţie a sentimentului naţional — cum s-a întîmplat în Ţările de Jos; de unde, eşecurile sale diplomatice şi militare. — Pe de altă parte, prezervarea Spaniei împotriva curentelor protestante[33] a pregătit viitoarea şi îndelungata izolare intelectuală a ţării. Urmarea a fost că această izolare a menţinut Spania (cu excepţia literaturii şi artei sale) cu totul la periferia marei mişcări culturale a Renaşterii.

DE LA ABSOLUTISM LA STATUL BURGHEZ: ŢĂRILE DE JOS

În nord-vestul continentului european, o confederaţie (precară) de mici state provinciale, de oraşe şi entităţi sociale privilegiate aflate în conflicte continui pe problema suveranităţii, prezenta formula unei instituţii statale hibride. În sec. XV ducii de Burgundia anexaseră un număr de teritorii independente din regiunile Ţărilor de Jos; iar urmaşii lor Habsburgi, altele. Coeziunea lor politică se baza pe forma unei uniuni personale. Împăratul Maximilian I şi fiul său Filip cel Frumos încercaseră — împotriva spiritului de independenţă al seniorilor locali şi al oraşelor — în zadar să unifice ţara sub o domnie absolutistă: în schimb s-a realizat aici o unitate economică a ţării, graţie unei burghezii capitaliste favorabilă ideii unui centralism monarhic.

Devenit în 1516 principe al Ţărilor de Jos, Carol de Gand — viitorul Carol V — încercă să pună bazele unui regim absolutist. Instalează în fiecare din cele 17 provincii cîte un guvernator — reprezentantul său direct; instituie consilii de justiţie şi camere de conturi. Guvernul central este condus de un regent asistat de un consiliu — care, după modelul francez, se divide în trei corpuri cu atribuţii specifice: consiliul de stat (compus din nobili şi avînd competenţe de natură politică), consiliul privat (pentru probleme privind justiţia) şi consiliul de finanţe, care se ocupa şi de chestiuni

[32] În timpul său s-au înmulţit sinistrele *autos de fé*, încheiate cu oribile arderi pe rug. La unul din acestea (ţinut la Valladolid în 1555) a ţinut să asiste personal, împreună cu familia regală. Închizitorului general i-a cerut să depună jurămînt în faţa sa că va apăra cu toate puterile Sf. Oficiu.

[33] Importul şi publicarea de cărţi fără aprobarea prealabilă a Consiliului de stat erau prohibite; iar studenţilor le era interzis să iasă din ţară pentru studii la alte universităţi, din alte ţări (în afară de Roma şi de Colegiul Spaniei din Bologna).

administrative. Ultimele două consilii erau formate din jurişti şi funcţionari provenind din rîndurile burgheziei şi ale micii nobilimi.

Fiecare provincie era obligată să-şi trimită reprezentanţi în adunarea Statelor Generale. În 1547 este creată şi o armată permanentă, ataşată suveranului prin jurămînt, stipendiată de el şi compusă din nobili. Funcţionarii regali controlează toate sectoarele activităţilor sociale şi economice, arsenalele, asistenţa publică; totodată, stabilind şi normele de drept consuetudinar, paralel cu introducerea unor principii ale dreptului roman. — Cu toate acestea, regimul absolutist impus de Carol în Ţările de Jos a fost relativ şi de scurtă durată, întîmpinînd de la început rezistenţa burgheziei, care în curînd va învinge. De pildă: faţă de pretenţiile principelui de a impune ţării impozite permanente, Statele Generale îşi vor rezerva totdeauna dreptul de a le vota în prealabil.

Armura de turnir a regelui Filip II al Spaniei. — Armeria Real, Madrid.

După abdicarea lui Carol V, suveranitatea Ţărilor de Jos îi revine lui Filip II. Acesta, în faţa opoziţiei marei aristocraţii şi a coalizării ei cu burghezia oraşelor (precum şi a cercurilor calviniste) instaurează, prin ducele de Alba, un regim de teroare. Politica religioasă a regelui catolic provoacă violenta reacţie a negustorilor calvinişti — care, în ţara cea mai evoluată economic din Europa timpului, aspira spre un regim burghez antiabsolutist şi protestant. Ceea ce se va şi realiza — mai ales după 1575, cînd s-a creat „un regim de democraţie autoritară, impunînd Statelor Generale dictatura poporului“[34] Sub conducerea guvernatorului *(stathuder)* Wilhelm de Orania — supranumit „Taciturnul“ — provinciile calviniste din nord se revoltă (în timp ce nobilimea catolică din sud caută o reconciliere cu regele Spaniei). În 1581 se proclamă independente, rezistînd timp de 17 ani puternicei presiuni militare a ocupanţilor, şi devenind „primul «stat nou» în sistemul european care a jucat un rol activ în politica internaţională“ (A. Gallia, L. Bellavita)[35].

[34] R. Mousnier. — Calviniştii „justifică revoluţia şi îi atribuie o doctrină politică: Dumnezeu conferă autoritatea poporului care apoi o încredinţează regelui; acesta şi-o poate păstra dacă se supune legii lui Dumnezeu, legea care este pozitivă şi naturală; în caz contrar, poporul îşi poate retrage şi relua puterea“. *(Idem).*

[35] În 1598, Filip II va ceda suveranitatea Ţărilor de Jos arhiducilor de Austria.

Separate de rivalităţi economice şi de două forme de religie diferite, Ţările de Jos se vor diviza în două naţiuni: cele 7 provincii din nord având ca limbă comună flamanda (olandeza) şi ai căror burghezi calvinişti vor forma în 1579 Uniunea din Utrecht, vor evolua spre o formă de stat burghez, federal şi liberal; şi cele 10 provincii meridionale — viitoarea Belgie — vorbind valona (franceza), care se vor reîntoarce la forma politică a unui stat absolutist.

MONARHIILE DE TIP MEDIEVAL. ÎN SCANDINAVIA

În Europa Septentrională, Centrală şi Răsăriteană, organizarea statală mai prezintă încă şi în secolele Renaşterii trăsături caracteristice monarhiilor medievale. Contrar situaţiei ţăranilor din restul continentului, aici tendinţele centralizatoare şi de guvernare absolutistă au fost anihilate, pe lîngă opoziţia nobilimii, şi de slaba dezvoltare a oraşelor şi deci de lipsa unei puternice clase burgheze.

În Scandinavia[36], unde vechile regate vikinge au evoluat direct în monarhii centralizate, istoria lor s-a desfăşurat într-o continuă interdependenţă politică[37] Caracteristice acestei istorii sînt: sistemul de uniune personală a statelor; predominanţa uneia sau alteia dintre casele domnitoare; puternica influenţă economică (cu respectivele consecinţe politice) a Hansei germanice şi în special a oraşului Lübeck; prevalenţa privilegiilor acordate într-una din ţări înalţilor funcţionari originari dintr-o altă ţară (fapt care, lezînd sentimentul naţional, creia resentimente şi animozităţi); interesul menţinerii vechii împărţiri în trei state a nobilimii din fiecare ţară, care ar fi preferat să aibă o monarhie cu extindere teritorială redusă şi resurse limitate; influenţa unei Biserici active şi puternice, aliată cu tronul şi întreţinînd, prin Ordinul călugărilor cistercieni raporturi strînse cu lumea occidentală (iar după Reformă, raporturi similare prin cercurile luterane); în fine, afirmarea forţei politice centrifuge a nobilimii — ceea ce a făcut ca puterea monarhică să fie sprijinită, în lipsa unei clase burgheze suficient de puternice, numai de clasa ţărănească. (În ţările scandinavice ţărănimea n-a cunoscut niciodată iobăgia)[38]

În sec. XV rolul decisiv în alegerea regelui — care depunea jurămînt că va respecta privilegiile nobililor — îl deţinea Consiliul permanent de stat *(Rigsraad)*. În felul acesta nobilimea putea limita puterea monarhului. În acest scop, nobilimea prefera să aleagă rege străin, dintr-o altă ţară scandinavă. Privilegiile acordate oraşelor erau reduse (cu excepţia oraşului norvegian Bergen, în care dominau interesele oraşelor hanseatice).

[36] Se pare că Plinius cel Bătrîn (*Naturalis Historia*, cartea IV) indica sub denumirea generică de scandinavi pe locuitorii tuturor celor trei ţări; în timp ce Tacitus nu îi cunoştea decît pe *suiones* (probabil suedezii de azi). O denumire diferenţiată a popoarelor scandinave apare în sec. XI, la cronicarul german Adam din Bremen (care vorbeşte de Nortmannia, Suionia şi Dania). După care, denumirea dată de Plinius va fi folosită şi azi.

[37] Uniunea danezo-norvegiană a durat mai mult de patru secole (între 1380—1814); iar Suedia se va separa ca stat independent, cu o dinastie proprie, începînd din 1523). — Încercările de expansiune teritorială au fost limitate — cu excepţia Norvegiei, care în sec. XIII şi-a extins puterea asupra Islandei şi Groenlandei. Regii danezi cuceresc (dar pentru scurt timp) oraşele Hamburg, Lübeck şi părţi din Pomerania şi Estonia; iar Suedia — o mare regiune din Finlanda (supusă definitiv în sec. XIV, încercînd incursiuni şi pe teritoriul Rusiei.

[38] Pentru apărarea libertăţilor au avut loc mari răscoale populare — în Suedia (1434), Norvegia (1436) şi Danemarca (1441).

Unificarea politică a ţărilor scandinave — act ce li se părea necesar, pentru a se apăra împotriva presiunilor Ligii hanseatice) — a fost sancţionată şi realizată (pentru o durată scurtă de aproximativ o jumătate de secol) prin aşa-numita „Uniune de la Kalmar" (1397), cînd Margareta, regina Danemarcei şi regentă a Norvegiei, a fost proclamată şi regentă a Suediei. Prin actul de la Kalmar cele trei ţări urmau să aleagă acelaşi suveran, să practice o politică externă comună, în timp ce în problemele interne îşi păstrau o amplă autonomie: cu singura obligaţie comună de a exclude din administraţie persoanele care nu erau originare din Scandinavia. Programul abilei regine, dotată cu un simţ politic deosebit, de a realiza — dincolo de o uniune personală — o unificare politico-instituţională a celor trei regate şi un regim de tip aproape absolutist, a eşuat odată cu moartea sa (1412). Cauzele eşecului au fost: situaţia economică mai mult decît precară a Norvegiei, şi poziţia privilegiată pe care şi-o menţinea Danemarca; precum şi politica sa militaristă — de acaparare a regiunilor Schleswig şi Holstein — care impunea impozite grele celorlalte două ţări. Rezistenţă acestei politici opunea mai ales Suedia. Obstacolele energice erau create permanent de puternica organizaţie comercială a oraşelor hanseatice.

Cristian I de Oldenburg (m. 1481) — rege al Danemarcei (1448), al Norvegiei (1449) şi al Suediei (1457)[39] — va căuta să dea o bază solidă uniunii celor trei ţări (şi în special prosperităţii ţării sale, în dauna intereselor Norvegiei), combătînd cu energie nobilimea şi înaltul cler, înconjurîndu-se de colaboratori din rîndurile burgheziei şi fondînd Universitatea din Copenhaga. Ultimul suveran al celor trei regate unite a fost Cristian II (m. 1523, — supranumit „Tiranul"), figură de autentic prinţ de Renaştere, persoană cultă, cu idei politice moderne şi aspiraţii absolutiste, combătînd nobilimea suedeză şi daneză cu sprijinul maselor, dar fire nestăpînită şi tiranică[40]. După care, coroana şi nobilimea daneză vor accepta oficial reforma protestantă (luteranismul va fi apoi extins şi în Suedia şi Norvegia) şi ţara va cunoaşte o eră de mare prosperitate economică.

Norvegia, după încercări eşuate de independenţă, a rămas să facă parte integrantă din regatul Danemarcei; în timp ce Suedia s-a emancipat de sub tutela daneză (1523), în urma insurecţiei organizate de Gustav I Eriksson Vasa, proclamat suveranul ţării. Sub îndelungata sa domnie (1523—1560) — susţinută consecvent numai de clasa ţărănească — a fost introdus sistemul monarhiei ereditare. Luteranismul a devenit Biserică de stat, avîndu-l pe suveran în fruntea ierarhiei ecleziastice. Animată şi de o conştiinţă naţională fermă, Suedia se pregătea să devină o mare putere europeană[41].

ÎN EUROPA CENTRALĂ ŞI ORIENTALĂ

În secolul al XIII-lea, consolidarea puterii regale din Cehia[42] marele stat feudal al Europei Centrale, şi recunoaşterea independenţei ţării de către împăratul german Frederic II Hohenstaufen, a conferit statului o apreciabilă importanţă internaţională.

[39] Cristian I de Oldenburg este întemeietorul dinastiei care domneşte şi azi în Danemarca.

[40] În 1520 a executat 80 de persoane, printre care episcopi, senatori şi cavaleri (aşa-numita „baie de sînge din Stockholm"). Şi-a terminat domnia de 10 ani (1513—1523) în exil, şi apoi închis timp de aproape 30 de ani.

[41] Aspectele civilizaţiei şi culturii ţărilor scandinave ca şi ale altora a căror evoluţie politică este trasată în acest capitol — vor fi expuse într-un volum următor al prezentei lucrări.

[42] Teritoriul pe care în 1197 s-a constituit regatul ceh s-a numit Boemia; denumire pe care şi-a păstrat-o Cehia în timpul încorporării sale în Imperiul habsburgic (1526—1918).

Aceasta — mai ales după ce Ottocar II Premysl (1253—1278) a anexat regatului său Austria, precum şi regiunile slave din sudul Dunării (Stiria, Carinthia, Craina), întinzînd hotarele regatului de la izvoarele Elbei şi Oderului pînă la Marea Adriatică. De asemenea — după ce, sub domnia lui Vaclav II (m. 1305), Habsburgii au acceptat ca Cehia şi Polonia să se unească într-un singur stat.

Regii cehi, din noua dinastie de Luxemburg, Carol I (1346—1378) şi Václav IV (1378—1419) au devenit totodată şi împăraţi ai Germaniei. De asemenea Sigismund, care în 1386 este ales şi rege al Ungariei (şi care, în 1415, a hotărît arderea pe rug a lui Jan Hus). Dar nici unul din ei n-a reuşit să înfrîngă opoziţia nobilimii faţă de politica de centralizare a statului. Nemulţumirile meşteşugarilor, a plebei orăşeneşti şi a ţăranilor au dus — ca urmare şi a propagandei exponenţilor Reformei şi a arderii pe rug a lui Jan Hus şi Ieronim din Praga — la izbucnirea marelui război ţărănesc din Cehia (1419), condus de Jan Zizka (m. 1424). În 1420, papa Martin V a proclamat o „cruciadă" împotriva husiţilor. Armata germană, de 100.000 de oameni (incluzînd şi feudali cruciaţi din alte ţări) sub conducerea lui Sigismund a fost înfrîntă. După care, au urmat alte patru „cruciade"; pînă cînd, după 18 ani de lupte, răsculaţii „taboriţi" au fost înfrînţi, în 1437, iar „calixtinii", în 1485.

Răscoalele ţărăneşti, aşa-numitele „războaie husite", au contribuit considerabil la trezirea sentimentului naţional. Dar evenimentele ulterioare — care au dus la unirea Cehiei cu Ungaria, sub domnia regelui catolic Vladislav al Poloniei (1471–1516) — n-au fost de natură să consolideze structura statului ceh. Acţiunea de dezagregare statală va fi accelerată de constituţia din 1500, care sancţiona privilegiile şi forţa nobilimii. Anarhia feudală se va diminua în mod apreciabil cînd, după moartea în 1526 a regelui Ludovic II — din familia Jagelonilor polonezi — coroana îi revine lui Ferdinand I, fratele lui Carol Quintul. Tronul Cehiei cade sub controlul casei de Habsburg; nobilii din Germania şi Austria se vor instala pe domeniile confiscate, autonomiile naţionale vor fi suprimate, libertatea religioasă abolită, iar curtea — transferată definitiv la Viena. Prin urmare — o situaţie care va duce, pentru o lungă perioadă de timp de trei secole (pînă în 1918), la pierderea autonomiei reale a ţării.

După stingerea dinastiei Arpadienilor (în 1301), în disputa care a urmat pentru ocuparea tronului Ungariei au intervenit Germania, Cehia, Polonia şi regatul Neapolelui. Influenţa curiei papale a făcut ca dieta ungară să-l aleagă pe Carol Robert (1308—1342) din dinastia de Anjou care domnea la Napoli. Sub acest rege şi sub succesorul său Ludovic I (m. 1382), care a unit coroana Ungariei cu cea a Poloniei, anarhia feudală a încetat. Puterea regală — sprijinită de mica nobilime şi mijlocie, precum şi de oraşe — s-a consolidat, fără să realizeze însă pe deplin centralizarea statului.

Pe plan intern, codul de legi din 1351 a instituit proprietatea ereditară asupra pămînturilor, întărind dominaţia absolută a nobililor asupra ţăranilor lor iobagi. În politica externă regii unguri din dinastia de Anjou, bazîndu-se pe uniunea lor dinastică cu Polonia şi cu regatul Neapolelui, au urmărit să-şi extindă influenţa de la Marea Baltică pînă în strîmtoarea Messina şi în Peninsula Balcanică. Cu ajutorul papei (dar şi prin intervenţii armate) Ludovic I a transformat o serie de state italiene în posesiuni vasale. (Chiar şi Veneţia a fost silită să-i plătească un tribut anual). Campaniile militare din Italia şi cele contra statelor slave de sud au împiedicat, ca urmare, centralizarea temeinică a statului. La aceasta au contribuit, în sec. XV, şi răscoalele ţărăneşti şi orăşeneşti din diferite regiuni ale Ungariei (şi mai ales din Transilvania), provocate de întărirea sistemului feudal, soldîndu-se cu restabilirea oligarhiei nobiliare.

Ofensiva otomană împotriva Ungariei (1438) a impus o apropiere a acesteia de statele slave, în vederea unei rezistenţe comune. În 1440, regele polon Vladislav III a fost chemat să ocupe tronul Ungariei. Ioan de Hunedoara, comandantul armatelor

ungaro-polone, a repurtat o serie de victorii contra invadatorilor otomani, inclusiv (după înfrîngerea de la Varna din 1444, unde a căzut şi regele Vladislav III) în bătălia, decisivă, de la Belgrad (1456). Împotriva încercărilor împăratului german Frederic III de a ocupa tronul Ungariei, a fost ales rege Matei Corvin (1458—1490). În interesele nobilimii maghiare şi sub influenţa papalităţii, acesta a atacat Cehia, anexînd provincia Moravia. Succesele sale militare şi politica sa internă au contribuit considerabil la centralizarea statului; dar abandonarea politicii de apropiere de ţările slave vecine a avut ca urmare slăbirea statului. În 1526, la Mohács, armata ungară a suferit o înfrîngere catastrofală pentru viitorul Ungariei; pentru ca, în 1541, turcii otomani să ocupe Buda.

În timpul domniei lui Cazimir III cel Mare (1333—1370) Polonia devine cea mai importantă dintre unităţile statale slave din sec. XIV. În următoarele două secole şi îndeosebi sub ultimii iagelloni[43], ţara a devenit un fel de republică aristocratică sub conducerea unui rege. Structura statului a rămas structura tipică a unei monarhii de tip medieval, dar cu o evoluţie şi cu particularităţi cu totul distincte de cele ale monarhiilor medievale ale ţărilor vecine.

În procesul de unificare a statului — desfăşurat în condiţiile ameninţărilor şi agresiunilor continui ale feudalităţii germane şi ale puternicului ordin cavaleresc al Teutonilor — puterea centrală, întîmpinînd opoziţia marii nobilimi feudale, proprietara unor domenii imense lucrate de iobagi legaţi de pămînt, nu putea conta decît pe nobilimea mijlocie, pe mica nobilime a cavalerilor *(şleahta)*, pe cler şi pe masele largi populare. În schimb, spre deosebire de majoritatea ţărilor occidentale în care burghezia a sprijinit monarhia, în Polonia centralizarea statului era obstacolată şi de opoziţia patriciatului negustoresc din marile oraşe, interesat doar de marele comerţ de tranzit şi de export. (Singurul comerţ activ al ţării era exportul de cereale). Marea nobilime îl constrîngea pe monarh să-şi limiteze prerogativele şi să sacrifice celelalte clase sociale. Privilegiile acordate nobilimii o scuteau pe aceasta de orice prestaţii, impozite sau taxe vamale (rămînînd să-i fie impuse — în absenţa unei armate permanente — numai obligaţiile militare în caz de război); în timp ce clasei burgheze i se interzicea cariera militară şi i se refuzau demnităţile ecleziastice, — rezervate exclusiv nobilimii. (Iar statutele din 1454 acordau şleahtei şi dreptul de a înfiinţa tribunale proprii eligibile).

Marea Dietă, cu membrii ei selectaţi din înalta aristocraţie, îl alegea pe rege — după ce acesta îşi asuma, formal, obligaţii precise faţă de marii nobili; în timp ce dietele provinciale, constituite tot din nobili, îşi rezervau dreptul de a decide şi a stabili impozitele şi taxele în caz de război. (în 1512, 1517 şi 1527, Dieta a refuzat să voteze întreţinerea unei armate permanente). Consiliul regal, compus din episcopi şi din înalţi demnitari aristocraţi, ale cărui sfaturi regele era obligat să le urmeze (căci în caz contrar membrii consiliului se considerau dezlegaţi de jurămîntul de fidelitate prestat monarhului) lua hotărîri în probleme ţinînd de domeniile justiţiei şi administraţiei. Prin constituţiile promulgate în 1505, 1573, ş.a. se asigura inviolabilitatea celor 16 senatori membri, precum şi dreptul consiliului de a mobiliza armata, a declara război şi a încheia pacea.

Uniunea polono-lituaniană încheiată la Krewo în 1385 — prin care Lituania, cu o suprafaţă mult mai mare decît cea a Poloniei, era încorporată statului polon — era îndreptată împotriva puternicului Ordin Teuton, care ameninţa însăşi existenţa naţională a Poloniei şi a Lituaniei. În bătălia de la Grünwald (1410), marea armată a Ordinului

[43] Dinastia iagellonă (1386—1572) a fost întemeiată de ducele lituanian Vladislav II Jagello, căsătorit cu Jadwiga, regina Poloniei. Unii dintre reprezentanţii dinastiei au fost şi mari duci ai Lituaniei, regi ai Cehiei şi ai Ungariei.

Teuton — din care făceau parte şi detaşamente trimise de 22 de suverani feudali din Occident — a fost înfrîntă de armata polono-lituaniană. După un nou război contra Ordinului Teuton, de astă dată victorios şi fără participarea Lituaniei (1454), Polonia a recăpătat — prin pacea de la Torun, 1466, prin care Ordinul a recunoscut suzeranitatea Poloniei, — accesul la Marea Baltică, oraşul Gdansk şi o parte din Prusia.

Intrarea lui Carol Quintul şi a papei Clement VII în Bologna, la 24 februarie 1530. — Gravură de J. N. Hogenberg.

La sfîrşitul secolului al XV-lea, cînd regele Cehiei Vladislav ajunge şi suveran al Poloniei, Lituaniei şi Ungariei, Polonia devine unul din statele cele mai puternice din Europa. După „Uniunea de la Lublin"[44] statul polono-lituanian ia tot mai mult forma unei monarhii aristocratice: puterea suveranului era limitată de dietele provinciale şi de numeroasele privilegii recunoscute nobilimii şi Bisericii. — După stingerea, în 1572, a dinastiei Jagello (care domnise timp de aproape două secole) începe o perioadă de instabilitate dinastică. Instabilitate la care s-au adăugat, în sud, agresiunea otomană, în vest — revendicările de către Hohenzollerni a Prusiei; în est — presiunile Rusiei, iar în nord — ameninţările expansiunii suedeze.

În vechiul stat rus format la sfîrşitul secolului al XI-lea — Rusia kieviană — puterea supremă aparţinea principelui, „marelui cneaz" al Kievului. În cursul secolelor XII şi XIII, dezmembrarea acestui stat în mai multe regiuni conduse de cnezi[45], a dus la creşterea rolului, importanţei, puterii marii nobilimi. În ultimul deceniu al secolului al XV-lea teritoriile ruseşti au fost unificate într-un stat unitar cu centrul la Moscova. Acest stat centralizat, multinaţional, era de fapt o monarhie de tip feudal — care, în secolul următor, al XVI-lea, va deveni o monarhie absolută *sui generis*. Şi în Rusia, burghezia foarte slab dezvoltată, aproape inexistentă, era cu totul incapabilă să opună cea mai mică rezistenţă nobilimii.

În timpul lui Ivan III (1462—1505) statul centralizat ia contururi definitive. Înaintea lui, încă din 1327, Moscova devenise capitala religioasă; iar în 1353, marele principe

[44] Care declara uniunea perpetuă a celor două ţări; dar fiecare stat păstrîndu-şi în continuare propriile-i legislaţii, tribunale, armate, finanţe şi miniştri — „sub controlul unei Diete comune şi al unui suveran unic" (A. Gallia, L. Bellavita).

[45] În raporturi de vasalitate faţă de marele cneaz, la cererea acestuia erau obligaţi să recruteze şi să îi echipeze unităţi de luptă.

fusese investit de marele han tătar al Hoardei de Aur (care din 1223 era şi va rămîne timp de două secole stăpîna Rusiei) cu autoritatea juridică supremă asupra tuturor celorlalţi principi ai ţării[46]. Aceştia, la fel ca marii nobili, renunţă la independenţa lor, trecînd în serviciul său. Ivan III supune definitiv cnezatele Novgorod şi Tver; la fel şi celelalte oraşe răzvrătite. Şi principele Lituaniei, învins în 1502, îi recunoaşte titlul de „suveran al întregii Rusii". Iar după dezmembrarea Hoardei de Aur şi după ce îşi reţine pentru sine tributul datorat tătarilor, se declară suveran independent şi autocrat. (Pe tătari i-a învins cu ajutorul trupelor de mercenari şi instructorilor aduşi din Apus, — trupe dotate cu tunuri şi archebuze). Statul rus a devenit astfel o mare putere, recunoscută ca atare de regate ca Turcia şi Iran, sau de republici puternice ca Veneţia şi Genova.

Prin căsătoria lui Ivan III cu fiica ultimului împărat bizantin, Moscova s-a considerat moştenitoarea de drept a tradiţiei Bizanţului. Biserica ortodoxă rusă a dat o formulare corespunzătoare ideologiei politice: „Sfînta Rusie" este singura păstrătoare a credinţei creştine, poporul rus este „noul Israel", poporul ales spre a asigura triumful creştinismului; Moscova este „a treia Romă", ultima şi singura capitală a creştinilor, statul moscovit va dura pînă la sfîrşitul lumii. Ca urmare, suveranul rus, căruia i-a fost transmisă — prin alianţa sa matrimonială şi prin adoptarea ortodoxiei ca religie a statului — esenţa divină a împăraţilor bizantini, este „unsul lui Dumnezeu" şi numai în faţa acestuia răspunde pentru acţiunile sale; puterea lui fiind absolută, toţi trebuie să i se supună, inclusiv Biserica şi întreg înaltul său cler!

Politica de unificare a Rusiei a fost continuată de Vasile III (1505—1533) şi urmată de o lungă perioadă de revolte populare şi de lupte interne, provocate de partidele nobililor, a „boierilor". Pînă cînd, în 1547, tînărul Ivan IV — pînă la această dată mare cneaz al Moscovei şi al întregii Rusii — îşi ia titlul oficial de ţar („cezar" — împărat), domnind 37 de ani. Autoritar şi despotic pînă la cruzime,[47] Ivan IV — supranumit „cel Groaznic" — începe în 1549 un program de reforme. Sprijinindu-se pe noua nobilime creată de el, ţarul urmărea să consolideze structurile administrative ale statului şi, prin aceasta, a puterii monarhice autocrate.

Mai întîi, reduce considerabil privilegiile marii nobilimi şi ale clerului, introducînd în provincii sistemul funcţiilor cu caracter electiv care avantaja noua aristocraţie locală. Împotriva marilor nobili care în secret continuau să comploteze contra sa şi a măsurilor sale politice sau administrative — şi că singura soluţie pe care ţarul o vedea pentru a realiza centralizarea puterii de stat — Ivan IV creează instituţia poliţienească de represiune, *opricinina,* ale cărei membri *(opriciniki)* total devotaţi ţarului erau dotaţi cu moşii[48] şi cu cele mai importante funcţii administrative, lăsîndu-li-se latitudinea de a-i supune pe opozanţii regimului tuturor violenţelor posibile. Aceşti *opriciniki* au exterminat familii întregi de nobili; opozanţilor li se confiscau averile, „trădătorii" erau ucişi fără milă. Teroarea s-a extins îndeosebi împotriva celor suspecţi din Novgorod, unde ţarul a ordonat o adevărată baie de sînge. După care, nimicită fiind aristocraţia

[46] În sec. XIII invazia mongolă pe teritoriul Rusiei a fost urmată de pătrunderea suedezilor (1240) şi a cavalerilor Teutoni (1242). Rezistenţa rusă, victorioasă, a fost condusă de principele Novgorodului, Alexandr Nevski.

[47] „Personalitate exuberantă şi contradictorie al cărui caracter nu era la nivelul remarcabilelor sale calităţi intelectuale. În Moscova semi-monastică de atunci, el oscila între orgii şi penitenţe; pe lîngă aceasta, convins că încarnează puterea absolută pe cît de solemnă pe atît de brutală, expresie a unei forţe elementare, nu numai că se simţea a fi deasupra privilegiilor şi a tradiţiilor, dar era capabil şi de acţiuni de o dementă cruzime. Numai tradiţia religios-liturgică ortodoxă, dominată de spiritul monastic şi de respectul profund pentru ascetă, rămînea în afara puterii sale autocrate; dar Biserica, patriarhatul Moscovei împreună cu mitropoliţii, erau constrînşi să se plece în faţa planurilor sale politice, deşi Biserica constituia forţa celei mai puternice rezistenţe din Rusia timpului" (Idem).

[48] Moşii situate în centrul Rusiei, sechestrate vechilor nobili, care în schimb erau strămutaţi pe proprietăţi aflate la periferia imperiului, în teritoriile recent cucerite. În acelaşi timp, Ivan IV îi leagă pe ţărani de pămînt, transformîndu-i în iobagi şi obligîndu-i să lucreze gratuit pentru stat, în fiecare an cîte patru hectare de pămînt.

opozantă, în 1572 ţarul a acordat o amnistie şi a desfiinţat *opricinina* (menţinîndu-i însă multe din serviciile ei).

Pe plan extern, Ivan IV extinde mult teritoriul ţării în sud şi sud-est (1552—1556), în dauna marelui hanat mongol din Crimeea. În vest, în regiunile baltice, ţarul avea de înfruntat presiunea continuă a Cavalerilor Teutoni, aliaţi cu Lituania şi Polonia, cu Suedia şi Danemarca. După mai multe războaie (1564–1577) — aliaţii baltici şi scandinavi fiind ajutaţi şi de turci — Ivan era constrîns să încheie pace, renunţînd la obiectivul ce şi-l propusese: o ieşire a Rusiei la Marea Baltică[49].

Aşadar, în sec. XVI statul rus era o monarhie absolută; dar o monarhie de o structură şi tendinţe fundamental diferite de cele ale monarhiilor absolutiste din Occident. De formă, ţarul avea un consiliu privat *(duma),* pe ai cărui membrii şi-i alegea din rîndul marilor familii nobile. Ţarul exercita puterea legislativă, executivă şi judecătorească; el decidea asupra impozitelor, îşi alegea singur funcţionarii şi dispunea de o armată permanentă. Pe de altă parte, nu existau în Rusia legi fundamentale care să se opună hotărîrilor sale arbitrare (de pildă, în privinţa succesiunii la tron; sau, asupra libertăţilor unor instituţii sau asociaţii; sau, unele drepturi ale indivizilor — cum ar fi dreptul de proprietate, ş.a.). Şi, mai ales, lipsea o burghezie care să susţină monarhia. Mai mult decît de absolutismul monarhiilor occidentale, regimul politic al Rusiei ţariste se apropia mult de despotismul monarhiilor absolutiste asiatice.

ÎN ŢĂRILE ROMÂNEŞTI

În Ţara Românească şi în Moldova, sub Mircea cel Bătrîn şi Alexandru cel Bun puterea centrală a statului s-a consolidat; s-a organizat şi întărit aparatul de stat, au apărut oraşe, s-a reglementat sistemul fiscal, s-au construit cetăţi noi, armata a fost sporită şi mai bine dotată. Dar tot acum a început şi perioada — care se va prelungi şi în secolele următoare — a luptelor pentru domnie şi a conflictelor, pe această temă, dintre partidele adverse ale boierilor.

Regimul politic se prezenta ca fiind cel al unei monarhii feudale şi în acelaşi timp, sub alte aspecte, absolutiste. După modelul bizantin, suveranul — care se intitula „voievod" şi „domn", adoptînd şi particula „Io"[50] îşi considera domnia autocrată ca fiind de drept divin; caracterul său sacru îi era conferit de către mitropolitul ţării prin actul ritual de consacrare al „ungerii", al mirurii cu ocazia înscăunării. Puterea lui era absolută, dar nu nelimitată[51], — chiar dacă abuzurile în acest sens (îndeosebi abuzuri

[49] Lui Ivan IV i-a urmat o personalitate de o remarcabilă inteligentă politică — ţarul Boris Godunov (1598—1605). Acesta extinde teritoriul statului (spre est şi spre sud), totodată stabilind relaţii mai strînse cu Franţa, Anglia, Germania şi Danemarca.

[50] Termenul *voievod,* din slava veche, însemna „conducător de oaste"; cel de *domn* (lat. *dominus*) avea sensul de „stăpîn al ţării"; iar particula *Io,* adoptată din diplomatica bizantină (redată în documentele latine prin numele *Johannes*) a fost introdusă prin Biserică, cu scopul de a ridica şi mai mult prestigiul domniei: *Io* era un *nomen sacrum,* însemnînd „cel dăruit de Dumnezeu / cu domnia /" (N. Stăncescu).

[51] D. Cantemir, adept al principiului absolutismului monarhic, exagerează cînd, referindu-se la domnii Moldovei, scrie că „această putere a domnului se întinde nu numai asupra dregătorilor şi cetăţenilor Moldovei, ci şi asupra negustorilor turci şi a altor oameni de orice stare [...]. Viaţa şi moartea acestora sînt în mîinile lui [...], nimeni nu poate să zică ceva împotrivă [...], nimeni nu se opune în calea voinţei lui [...]. Toate dregătoriile civile şi militare depind de bunul său plac [...], iar în acordarea lor domnitorul nu are a ţine seamă de nici o regulă [...]. Aceeaşi putere o are domnul nu numai faţă de clerul de rang, mic, ci şi pe mitropolit, pe episcopi; pe arhimandriţi, pe egumeni [...] domnul poate fără nici o opreliştе şi fără consimţămîntul Patriarhului din Constantinopol să-i scoată din scaunul şi din rangul lor, dar numai bisericesc, nu şi preoţesc; ba chiar, dacă situaţia ar cere, să îi pedepsească cu moartea." Alegerea unui episcop este valabilă numai sub rezerva confirmării lui de către domn care „încredinţează cu mîna lui noului ales cîrja păstoriei" (*Descrierea Moldovei,* II,1).

privind dreptul de proprietate) au fost numeroase şi grave. El concentra în mîinile sale conducerea militară, administrativă şi judecătorească, el putea încredinţa funcţii şi conferi demnităţi cui dorea. Practic, atribuţiile şi prerogativele îi erau limitate de instaurarea dominaţiei otomane, de sistemul succesiunii la tron, sau de drepturile şi privilegiile nobililor care îl asistau la conducerea statului; în rest, puterea domnului nu era limitată „decît de frica de Dumnezeu, de respectul obiceiurilor şi de teama de răscoală, singurele frîne puse abuzului ce putea face cu dînsa. Legal, nu era îngrădit prin nimic" (A. D. Xenopol). De fapt, în principiu el ar fi trebuit întotdeauna să ţină seama de cutume, de „legea ţării", de „obiceiul pămîntului". — Domnul era comandantul suprem al armatei, şeful întregului aparat de stat şi al relaţiilor externe; el era şi autoritatea judecătorească supremă. Hotărîrile sale erau luate după consultarea „sfatului domnesc", a consiliului format din reprezentanţii marii nobilimi şi a înalţilor demnitari ai ţării. (Cauzele mai mici nu erau judecate de „sfatul domnesc", ci de stăpînii feudali — sau de mănăstiri asupra oamenilor din satele lor). Singur, în mod arbitrar, fără să ceară părerea sfatului, el nu putea condamna la moarte decît pentru crime grave, în primul rînd pentru trădare *(hiclenie)* — de trădare a ţării sau a domnului, căruia la încoronare nobilii îi prestaseră jurămîntul de supunere feudală, de „slujbă dreaptă şi credincioasă"; ideci — pentru sperjur.

Suveranul se considera stăpînul şi proprietarul ţării, putînd dispune de întreaga „proprietate superioară" *(dominium eminens)* a stăpînirii monarhice feudale. Ca atare, el dăruia — ca orice suveran feudal occidental — pămînturi, bunuri şi privilegii[52] oricui credea de cuviinţă spre a-şi consolida poziţia politică şi a-şi afirma suzeranitatea[53].

Puterea absolută a domnului era limitată şi de sistemul succesiunii la tron: nici ereditar, nici electiv, ci un sistem mixt, ereditar-electiv. Toţi fiii, legitimi sau nelegitimi, ai domnului defunct — şi chiar alte rude apropiate — aveau dreptul în mod egal să fie aleşi la domnie. (Mijlocul indirect, ocolit de a se transmite dreptul la domnie şi de a se asigura în felul acesta o pace, o stabilitate şi o continuitate politică, era asocierea la domnie a fiilor sau a fraţilor domnului). De aici — lunga serie a dezbinărilor interne şi a luptelor pentru succesiunea la tron, cînd pretendenţii făceau adeseori apel la ajutorul şi intervenţia militară a puterilor vecine sau a Imperiului otoman. Schimbările de domnie, care în sec. XVI se petreceau la un interval de numai 2—3 ani, slăbeau considerabil autoritatea centrală, adeseori precedînd sau urmînd asasinatelor (la fel, de altminteri, ca în Occidentul timpului) domnilor sau unor întregi grupuri de boieri opozanţi[54] — Alegerea domnului de către sfatul ţării — urmată de ceremonia încoronării şi a jurămîntului de fidelitate al boierilor şi al oştirii era condiţionată de confirmarea Imperiului otoman; care, spre a-şi menţine mai uşor poziţia, avea tot interesul ca domniile să se succeadă cît mai des. (Spre sfîrşitul secolului al XVI-lea, numirea şi depunerea domnului erau hotărîte direct de Poartă). Condiţiile suzeranităţii otomane erau agravate şi de sporirea continuă a tributului anual *(haraciu)* — de la 3.000 de

[52] În această stăpînire a domniei intrau: 1. — terenurile pustii, nelucrate sau abandonate; 2. — terenurile boierilor decedaţi fără urmaşi; 3. — ale celor condamnaţi şi pedepsiţi pentru înaltă trădare; 4. — ale satelor pedepsite pentru crime săvîrşite pe teritoriul lor; 5. — sau ale satelor care nu îşi plătiseră birul cuvenit statului (cf. N. Stoicescu). — În felul acesta, multe sate de oameni liberi intrau în domeniul coroanei, — suveranul putîndu-le apoi dărui unor boieri.

[53] „Boierii îşi stăpîneau moşiile [...] numai în virtutea unei danii domneşti. Această «danie» putea fi reală, pentru o slujbă; dar de obicei era fictivă şi exprima, în formă tipic beneficială, supunerea pămîntului boieresc la anumite drepturi ale domniei, ca expresie a dependenţei vasalice a boierilor faţă de suzeranul lor, domnul, căruia trebuiau să-i presteze «slujbă dreaptă şi credincioasă»" *(Idem).*

[54] În sec. XVI, într-un interval de numai 85 de ani, în Muntenia se succed, în 34 de schimbări de domnie, 23 de domni; în Moldova, într-un secol (între 1504–1606) — 21 de domni, în 28 de domnii; iar în Transilvania, tot într-un secol, 18 principi în 23 de perioade de domnie. — În Muntenia, în decurs de 6 ani (1529—1535) sînt asasinaţi trei domni (Radu de la Afumaţi, Vlad Vintilă şi Moise Vodă). Iar Alex. Lăpuşneanu decapitează, într-o singură zi, 47 de boieri.

galbeni în 1503, la 65.000 în 1593, în Moldova; iar în Muntenia (şi aproximativ în aceeaşi perioadă) — de la 8.000 la 155.000 de galbeni (cf. Dinu C. Giurescu).

Nobilimea nu era o castă închisă, ci o clasă în rîndurile căreia erau promovate mereu de către suverani elemente provenite din straturile sociale medii. Alături de nobilimea de sînge, ereditară — urmaşa vechilor cnezi de dinaintea întemeierii statelor feudale[55] era nobilimea „de funcţii", creată de domnii Moldovei şi ai Munteniei compusă din dregătorii şi demnitarii de curte, promovaţi de suveran — care, odată cu funcţia şi cu titlul, le dăruia şi o moşie. (În acelaşi timp, aceştia îşi puteau achiziţiona — prin cumpărare sau prin abuz — şi alte moşii)[56]. Nu toţi boierii erau şi dregători; dar cei care deţineau asemenea funcţii îşi păstrau toată viaţa titlul respectivei funcţii, chiar după ce nu o mai îndeplineau. (Titlul însă nu era transmisibil prin moştenire copiilor). Atribuţiile demnităţilor nu erau clar precizate şi diferenţiate, în mod absolut. Pe lîngă atribuţiile sale principale, un demnitar putea îndeplini şi alte însărcinări (de ordin militar, diplomatic, fiscal sau judecătoresc). Totuşi, unii demnitari (postelnicul, paharnicul, stolnicul, ş.a.) deţineau funcţii legate direct de curte şi de persoana suveranului; în timp ce la înalţii demnitari (logofătul, vornicul, vistiernicul, etc.) predominau atribuţiile de ordin public.

Retribuţia demnitarilor consta în concedarea de către suveran a unei proprietăţi funciare, a veniturilor unor ţinuturi, sau în scutiri de dări. La acestea se adăugau veniturile provenite de la locuitori în schimbul unor servicii, cîştigurile realizate pe calea unor abuzuri, sau ca „daruri" din partea celor cărora demnitarul le făcea anumite favoruri.

STATE FEUDALE, ORAŞE-STATE, REPUBLICI ŞI TIRANII ITALIENE

Regimul comunal — de fapt, un regim oligarhic în care categoria socială „burgheză" se substituise grupurilor conducătoare feudale — a terminat prin a duce Italia spre un microcosm de state, în care fiecare îşi păstra o deplină libertate de acţiune. „Preocuparea principală a celor mai mari entităţi politico-adminstrative care îl compuneau era ca nici una din ele să nu devină într-atîta de puternică încît să ameninţe libertatea de acţiune şi independenţa celorlalte" (A. Tenenti). Paralel însă cu această politică a echilibrului de forţe şi a independenţei de acţiune, recursul la puterile străine pentru rezolvarea problemelor interne devine tot mai frecvent; încît, cu timpul se va ajunge la acea stare de aservire, de dezordini şi de haos, pe care o deplînge, în accente atît de patetice, Petrarca (în elegia *Italia mea*)[57].

[55] Întemeietori de sate sau conducători de oşti săteşti, cnezii îndeplinind funcţii de judecători săteşti, atribuţii de a încasa dările şi de a mobiliza oameni în caz de război — cu vremea au decăzut, ajungînd reprezentanţii stăpînilor feudali pe domeniile acestora. Unii s-au contopit cu această boierime; alţii, au decăzut ajungînd în rîndurile ţăranilor liberi. „Boierii sînt urmaşii cnezilor dinainte de întemeiere, cnezi care au uzurpat treptat pămîntul obştii pe care o conduceau" *(Idem)*.

[56] Ierarhia demnităţilor şi sarcinilor de stat sau de curte, a apărut în documente chiar înainte de sec. XV, a fost completată în decursul secolelor XVI şi XVII cu altele, noi.

[57] În secolele XV şi XVI, „dispariţia vechii ordini comunale este un fenomen general. Senioria, care totuşi şi-a avut prima origine în interiorul comunei, se desprinde de aceasta, pentru a deveni expresia unor grupuri oligarhice din ce în ce mai restrînse, — în timp ce la ţară tradiţionala autonomie a fostului feud intră în criză sub renaşterea senioriilor rurale şi a feudalităţii". Apare acum o nouă aristocraţie rurală, creaţie a principelui şi puternic legată de curtea lui: „acel tip de nobilime ereditară, o castă închisă protejată de legi şi privilegii care îşi va menţine puterea în Italia timp de mai multe secole" (M. Guidetti).

Paralel cu fracţionarea anarhică a sistemului comunal asistăm în sec. XV la o tendinţă, nu de unificare teritorială şi politică, ci de concentrare a forţelor în cinci principale entităţi statale: regatul Napoli, ducatul Milano, republica Veneţia, senioria Florenţa şi statul pontifical. Alături de acestea erau principatele militare; seniorii oraşelor-state Mantova, Ferrara, Rimini, Urbino, erau cu toţii condotieri de profesie. Adoptat sub formula politică a *senioriei,* acest regim absolut, personal şi tiranic îşi găseşte — la început — sancţionarea în aprobarea populară. Apoi, diferiţi seniori (Gonzaga la Mantova, Este la Modena, Montefeltro la Urbino, etc.) îşi caută recunoaşterea condiţiei lor la una din cele două autorităţi care credeau că le-ar putea-o acorda: Imperiul şi papalitatea. „Dar odată cu această recunoaştere şi cu corelativa suprimare a pactului încheiat cu poporul, *signoria* se transformă în *principat.* Poporul, care înainte fusese electorul, se transformă în supus, iar seniorul ales, în suveran" (Idem).

Guvernarea celor cinci principale state „combina principiile aristocratice cu cele ale monarhiei, într-o bogată varietate de structuri constituţionale" (J. A. Garraty, P. Gay). Regatul Napoli — incluzînd actualele regiuni Sicilia, Sardinia, Campania, Calabria, Basilicata, Puglia, Abruzzo-Molise: deci mai mult de o treime din Peninsulă — era o monarhie de tip medieval, cu o structură tipic feudală, în care regele îşi împărţea puterea politică cu o clasă nobiliară arogantă şi turbulentă. În 1443, Alfons V, regele Aragonului şi al Siciliei, îşi mută reşedinţa de la Palermo la Napoli; şi, pentru a garanta o „italienizare" a dinastiei aragoneze, îl desemnează ca moştenitor exclusiv al tronului pe fiul său nelegitim Ferrante, separînd în felul acesta suveranitatea acestui stat italo-meridional de coroana aragonezo-spaniolă. Măsurile iniţiate în 1458 de Ferrante vizau consolidarea statului precum şi a burgheziei oraşelor; măsuri care însă au întîmpinat puternica opoziţie a baronilor feudali.

Pe de altă parte, şi Franţa — care în 1483 îşi reluase controlul asupra domeniilor casei de Anjou — manifesta pretenţii asupra tronului Neapolelui. Invitat de papa Inocenţiu VIII să intervină în regatul Napoli, Carol VIII al Franţei coboară în Italia traversînd Alpii cu redutabila sa artilerie, ocupă Napoli fără nici o rezistenţă, — dar în anul următor trebuie să se retragă în grabă, sub presiunea Veneţiei şi a trupelor spaniole debarcate în Calabria. În 1499, noul rege al Franţei Ludovic XII preferă să acorde precedenţa pretenţiilor sale dinastice asupra ducatului Milano, deţinut de Ludovico Sforza, ocupîndu-l după o prealabilă înţelegere cu Ferdinand Catolicul şi o alianţă încheiată cu Veneţia.

Începe acum îndelungatul duel franco-spaniol şi lupta marilor puteri străine pentru preponderenţa în Italia. În 1501 Ludovic ocupă Napoli, dar zdrobitoarele victorii ale trupelor spaniole conduse de Gonzalvo de Córdoba îi obligă pe francezi să se retragă în Lombardia. Între timp, situaţia politico-militară din Peninsulă se complică, datorită nu numai intervenţiilor străine (franceză, germană, spaniolă, turcă), ci şi intrigilor şi coaliţiilor papei Iuliu II şi Ludovic Maurul contra Veneţiei; discordii care au pus în evidenţă miopia politică, interesele şi totala lipsă de solidaritate a statelor italiene.

În decursul „războaielor din Italia", care au continuat aproape două decenii, Franţa a rămas puterea preponderentă: controla jumătate din Piemont, stăpînea ducatul Milano, ocupase şi Genova, în timp ce Ferrara şi Mantova erau aliatele sale fidele. În 1515, Francisc I coboară în Lombardia; cu scurte intermitenţe, războaiele cu trupele hispano-imperiale ale lui Carol Quintul au continuat pînă în 1525, — cînd regele francez, învins la Pavia, este dus în captivitate la Madrid. Împotriva ocupaţiei spaniole se constituie liga italică la care aderă Veneţia, Florenţa, papa şi ducele Milanului; dar trupele imperiale obţin victoria şi lăncierii jefuiesc Roma (6 mai 1527), fără ca intervenţia — prea tîrzie — a regelui francez să poată restabili situaţia şi să cucerească Lombardia de la spanioli. Pacea din Cambrai (1529) sancţiona triumful hispano-habsburgilor în Italia — şi Carol Quintul este încoronat la Bologna în prezenţa

reprezentanţilor a aproape tuturor statelor italiene. Pacea din Cateau-Cambrésis (1559) va recunoaşte monarhiei iberice posesiunea Milanului, Neapolelui, Siciliei şi Sardiniei. Sub Filip II, aceste domenii îşi păstrează organismele tradiţionale de administraţie autonomă, dar dominaţia spaniolă va ţine Peninsula sub control încă două secole.

Prin dispariţia a două din principalele sale state, regatul Napoli şi ducatul Milano, şi prin trecerea celorlalte două, Florenţa şi Veneţia, de partea învingătorului, echilibrul instabil al statelor italiene era rupt; şi va rămîne astfel timp de trei secole şi jumătate — pînă în secolul al XIX-lea.

Obstacolul principal în calea unificării Italiei l-a constituit politica statului pontifical.

După reîntoarcerea papilor de la Avignon întinsele domenii ale papalităţii au început să ia configuraţia unui stat organic şi unitar. Autorul acestei opere a fost cardinalul-legat Albornoz[58], care a reuşit să restaureze autoritatea papală asupra unor oraşe şi seniorii, consfinţită printr-un corp de legi — „Constituţiile egidiane", 1357, — rămase în vigoare pînă în 1815. Cu abilitate şi uneori cu forţa, şi-a cîştigat partizani peste tot; l-a convins pe papa Urban V să-şi restabilească sediul papal la Roma (1367) — şi a reluat ideea lui Cola di Rienzo[59] de realizare a unităţii Italiei, dar sub egida papalităţii.

Opera lui Albornoz a fost continuată prin acţiunile militare, de mare perfidie şi de corupţie a faimosului Cesare Borgia[60]. Acesta, visînd să creeze statul cel mai întins şi mai puternic din Italia — şi aspirînd probabil să realizeze unitatea Italiei — îşi constituie vaste posesiuni în regiunea Romagna, eliminîndu-i pe seniorii locali — de Imola, Forlì, Pesaro, Rimini, — şi continuîndu-şi campania în Italia Centrală. Sub acţiunile Veneţiei statul său se dezagregă; dar papa Iuliu II obţine cedarea unor vaste teritorii, încorporîndu-le în statul papal.

Pe lîngă această participare activă la destinele micilor state din Peninsulă, al doilea obiectiv al politicii papale — deşi statul era slab organizat sub toate raporturile — era să se introducă, prin diferite iniţiative politice şi militare, în complicatul joc în care erau angajate marile puteri europene (îndeosebi Franţa, Imperiul şi Spania) spre a obţine o poziţie hegemonică. Aproape că nu se vor semnala în Peninsulă o alianţă sau un conflict militar în care statul pontifical să nu fie implicat: în 1492, Carol VIII coboară

[58] Gil (în italiană Egidio) Alvárez Carillo Albornoz (1310—1367), arhiepiscop de Toledo, excelent diplomat şi om politic, — dar şi bun militar: într-o luptă contra maurilor a salvat viaţa regelui Alfons XI. Silit să părăsească Spania, vine în Italia (1353), unde papa îl însărcinează cu reconstituirea statului pontifical.

[59] De origine foarte modestă, Cola di Rienzo (1313—1354) a intrat în arena politica ajungînd senator şi asumîndu-şi titlul de „tribun al poporului". Pasionat de istoria Romei antice, a visat să redea Italiei libertatea şi grandoarea Romei republicane. Marele său admirator Petrarca i-a dedicat cunoscuta elegie. Orator cu mare priză la mase, a provocat o insurecţie populară antinobiliară. Refugiat în Boemia, caută să-l convingă pe împăratul Carol IV să intervină în Italia; episcopul de Praga îl arestează ca eretic, dar tribunalul Inchiziţiei îl absolvă, graţie intervenţiei lui Petrarca. Papa Inocenţiu VI îl trimite ca reprezentant al său la Roma pentru a-i da concursul cardinalului Albornoz. Aici însă, comiţînd acte arbitrare şi de violenţă, cade victimă uneltirilor aristocraţiei şi este ucis.

[60] Fiul papei Alexandru VI, Cesar Borgia (1475—1507) a fost creat cardinal la 18 ani; demnitate la care renunţă peste cinci ani, cînd obţine de la regele Franţei comitatul Valentinois şi titlul de duce. Cînd pe tronul papal ajunge Iuliu II (marele duşman al familiei Borgia) iar armatele franceze sunt înfrînte în Campania, Cesar trece de partea Spaniei; se refugiază la Napoli, unde comandantul spaniol Gonsalvo îl arestează şi îl trimite în Spania. După doi ani evadează, devine condotier în regatul Navarrei, unde cade pe un cîmp de bătălie la vîrsta de numai 32 de ani. Fusese şi legat pontifical în Franţa — la 21 de ani, — iar mai tîrziu se va căsători cu fiica regelui Navarrei. — Depăşindu-şi contemporanii prin numeroasele-i crime şi trădări, lipsit de orice scrupule (i se atribuie asasinarea ducelui de Gandia, fratele său; apoi, relaţii incestuoase cu sora sa Lucrezia, otrăvirea cardinalilor adversari ai părintelui său, ş.a.), Cesar Borgia a fost luat ca model de Machiavelli pentru glorificarea şi justificarea „raţiunii de stat", în afara şi împotriva oricăror considerente morale.

în Italia chemat de Inocenţiu VIII; în 1508, Iuliu II propune o coaliţie contra Veneţiei, aliindu-se cu Ferdinand Catolicul, Ludovic XII şi împăratul Maximilian; în 1510, acelaşi papă caută să coalizeze statele din Peninsulă contra francezilor, rămînînd însă la alianţa cu Spania; în 1512, Iuliu II se aliază cu Maximilian I contra Veneţiei; în 1513, francezii se reconciliază cu noul papă Leon X; în 1526, papa aderă — alături de Veneţia şi Franţa — la liga italică împotriva preponderenţei spaniole; după care însă Carol Quintul se împacă cu papa Clement VII, care îl încoronează la Bologna. Urmărind o politică de echilibru în Peninsulă, statul pontifical a fost însă silit în cele din urmă să accepte hegemonia Spaniei.

Al treilea aspect al politicii statului pontifical constă în voinţa şi perseverenta sa acţiune de a organiza o cruciadă contra turcilor, apelînd la statele catolice din Europa Centrală; state mult prea slabe însă pentru a putea face faţă puternicei armate otomane. În fine, odată cu expansiunea maritimă a Spaniei şi Portugaliei, papalitatea îşi propune ca obiectiv convertirea la creştinism a popoarelor cucerite din Africa Occidentală şi America Centrală; şi chiar să se erijeze în arbitrul care să stabilească zonele de acţiune, de influenţă şi de suveranitate concedate — prin autoritatea bulelor emise de ea — atît Spaniei cît şi Portugaliei.

Între numeroasele seniorii constituite în nordul Italiei, centrul politic propulsor în această regiune l-a constituit ducatul Milano; care, după 1450, trece de sub autoritatea familiei Visconti[61] sub cea a condotierului Francesco Sforza şi a urmaşilor săi (Galeazzo Maria, Gian Galeazzo, Ludovic Maurul). Ducatul şi-a redus considerabil teritoriul sub presiunea expansiunii veneţiene; dar şi-a menţinut marea importanţă, nu printr-o politică agresivă — ca cea dusă timp de mai multe decenii de predecesorii Visconti, — ci printr-o intensă activitate în domeniul economic şi în cel cultural.

Ducatul dispunea de o industrie prosperă şi de o foarte avantajoasă poziţie geografică ce îi permitea stabilirea celor mai bune contacte — diplomatice, economice, militare, culturale, — cu regiunile transalpine. În noua conjunctură internaţională din timpul conflictelor dintre Francisc I şi Carol V pentru hegemonia în Italia, teritoriul ducatului prezenta o importanţă deosebită: „pentru Habsburgi el reprezenta cea mai bună platformă de legătură între domeniile iberice şi cele germanice; pentru adversarul lor însemna ruperea unei asemenea legături şi preponderenţa în Peninsulă" (A. Tenenti). Începînd chiar din 1494, ducatul Milano devine obiect de competiţie dintre cele două mari puteri.

Florenţa era o republică oligarhică, ce se constituise ca atare încă din 1382, curînd după revolta „ciompilor" (1378). După autoritatea familiei Albizzi i se substituie puterea abililor oameni de afaceri şi bancheri ai familiei Medici. În 1434, Cosimo dei Medici (supranumit „cel Bătrîn", m. 1464) instaurează un nou tip de principat: renunţînd la ambiţia unui titlu oficial şi prezumţios — de „senior", „duce", „principe", etc. — şi sprijinindu-se numai pe acceptarea florentinilor, Cosimo îşi asumă cu mult tact puterea efectivă, bazîndu-se pe influenţa personală[62], reuşind să introducă ordine şi stabilitate în viaţa politico-socială a Florenţei.

[61] Seniorul Azzone Visconti reuşise, între 1328—1339, să grupeze sub autoritatea sa oraşele Milano, Como, Bergamo, Lodi, Crema, Piacenza, Brescia, Vercelli; la care succesorii săi au adăugat altele — Parma, Novara, Alessandria, Pavia, şi chiar Bologna, Genova, Padova, Pisa, Siena, Perugia, Assisi, ameninţînd chiar Florenţa. După 1402 însă senioria Visconti rămîne numai cu posesiunile din Lombardia.

[62] Provenind din sînul marei burghezii negustoreşti şi adunînd el însuşi o mare avere, a fost însărcinat cu importante misiuni diplomatice. Şi-a cîştigat o mare popularitate prin donaţii şi daruri, prin împrumuturi acordate statului şi persoanelor particulare, ajutîndu-i şi protejîndu-i pe artişti, oameni de ştiinţă şi de litere. În calitate de *gonfalonier* a guvernat cu moderaţie, deţinînd în mod practic senioria oraşului. Printr-o politică abilă, favorizînd dezvoltarea comerţului, industriei şi agriculturii, a dus Florenţa la o mare înflorire.

Aceeaşi poziţie de adevărat conducător al oraşului — dar ţinînd să apară, oficial, ca simplu cetăţean — a deţinut-o şi fiul său Lorenzo, supranumit „Magnificul" (1449—1492); personalitate dotată cu o întinsă cultură şi un rafinat gust artistic, alternînd activităţile practice — de negustor, bancher, administrator şi om politic — cu interesante preocupări artistice şi literare, compunînd opere poetice (rămase definitiv în istoria literaturii italiene) şi înconjurîndu-se, cu generozitate şi interes cultural sincer, de un cerc de străluciţi artişti, filosofi şi oameni de litere. — Cu toate acestea, cînd trupele franceze au ajuns în Toscana, Medici au fost expulzaţi (revenind la putere în 1512); în timp ce fanaticul predicator Savonarola aspira să creeze aici o anacronică, utopică, inconsistentă „republică a lui Hristos".

La fel ca în celelalte state italiene, structura socială a republicii Florenţa — în realitate o seniorie — nu era nici egalitară nici reprezentativă. Statul era condus de marile familii bogate („i *savi*", „i *grandi*", „i *ricchi*", „i *nobili*" — cum îi numeau cetăţenii) cu o mare influenţă politică şi experienţă în exerciţiul puterii, pe care o monopolizaseră, rotindu-şi între ele principalele funcţii ale statului, şi ale căror vizibile semne ale bogăţiei şi puterii erau magnificele lor palate construite de cei mai mari arhitecţi ai timpului[63]. În timp ce bogătaşii — *il popolo grasso* — erau membrii ai celor şapte mai importante corporaţii *(arti maggiori)*[64], categoria socială medie — *il popolo minuto* — formată din negustori şi meşteşugari, profesori, medici şi farmacişti, pictori şi sculptori, avocaţi, notari şi funcţionari, — constituia, sub raportul structurii corporative florentine, cele 14 corporaţii inferioare *(arti minori)*. Participarea lor la conducerea oraşului era limitată. Erau priviţi cu dispreţ de „nobili", în timp ce atitudinea lor era constant şi net antiaristocratică. — A treia categorie o formau *i poveri, l'infima plebe*, masa de ucenici, lucrători, servitori, etc. Aceştia, trăind în sărăcie, erau excluşi de la participarea la viaţa politică. De asemenea şi populaţia oraşelor şi satelor pe care Florenţa, în continuă expansiune teritorială, le anexa.

REPUBLICA VENEŢIA

Prin anexarea oraşelor (cu respectivele lor teritorii rurale) Verona — seniorie a familiei Della Scala din 1277 — şi Vicenza (1405), apoi Padova (1406), Brescia, Bergamo, Udine, etc., baza teritorială a Veneţiei devine tot mai extinsă, adăugîndu-se la teritoriile sale din zona lagunei şi la numeroasele posesiuni din regiunea centro-orientală a Mediteranei. Aceste teritorii erau guvernate în stilul unui mic imperiu colonial[65].

[63] Palatul Medici, construit de Michelozzo Michelozzi; palatul Pazzi (de Brunelleschi); palatul Rucellai (de Alberti); palatul Pitti (conceput de Brunelleschi), palatul Strozzi (de Benedetto da Maiano), etc.

[64] Dintre acestea, monopolizîndu-le pe cele care deţineau — economic şi politic — puterea: corporaţia negustorilor de stofe *(Calimala)*, a bancherilor *(Cambio)*, a manufacturii lînei *(Arte della lana)* şi cea a mătasei *(Arte della seta)*.

[65] „Veneţia nu era un stat teritorial în înţelesul strict al cuvîntului; era un oraş-stat ale cărui raporturi cu posesiunile de pe uscat erau exclusiv ca cele de la dominator la dominat. Supuşii săi din aceste teritorii nu erau cetăţeni veneţieni. Nu s-a dezvoltat aici nici o instituţie reprezentativă prin intermediul căreia dorinţele şi interesele lor legitime să poată influenţa asupra politicii veneţiene [...]. Dimpotrivă, Veneţia îi trata ca pe nişte coloniali şi din punct de vedere economic, căutînd să rămînă ea centrul oricărui schimb comercial, constrîngîndu-i pe negustorii de pe uscat să cumpere numai de la cetăţenii veneţieni şi să vîndă numai acestora [...]. Acesta era motivul pentru care oraşul-stat angaja şi înrola condotieri. Clasa dominantă nu putea conta pe fidelitatea propriilor săi supuşi" (J. A. Garraty, Peter Gay).

Veneţia devenise şi va rămîne cea mai prosperă şi mai puternică dintre cele „patru republici marinare" (urmată de Genova — mult timp marea sa rivală, — Pisa şi Amalfi); putînd să opună rezistenţă unor puternice coaliţii (ca cea constituită prin Liga din Cambrai)[66] şi, prin considerabila sa forţă navală, să rămînă pînă în sec. XVII un element de cea mai mare importanţă în lupta marilor puteri europene împotriva expansiunii Imperiului otoman. Dar, chiar ameninţată fiind continuu de această expansiune, Veneţia n-a renunţat la ambiţiile de a-şi extinde posesiunile din Peninsulă.

Pe plan intern, Veneţia — statul cel mai puternic din Italia — şi-a creat o organizare politică de cea mai mare eficienţă şi originalitate, chiar de la începuturile sale.

Spre deosebire de majoritatea oraşelor medievale, în care — înainte de dezvoltarea instituţiilor comunale — autoritatea supremă de guvernare era episcopul, la Veneţia clerul, în întregime, avea o poziţie subordonată dogelui, în virtutea tradiţiilor bizantine. Chiar şi bogăţiile provenite din venerarea relicvelor erau administrate de doge şi de autorităţile laice. De asemenea, spre deosebire de celelalte state din Evul Mediu care acceptau teoria politică „descendentă" (întreaga putere legitimă era încredinţată de Dumnezeu papei şi împăratului, care o transmiteau apoi celor în subordinea lor), Veneţia optase pentru teoria „ascendentă": toate puterile politice, inclusiv competenţa şi dreptul de a emite legi, aparţin comunităţii — care, apoi, le încredinţează unor reprezentanţi (tot ai comunităţii) alese de ea, şi faţă de care aceştia rămîneau răspunzători. — O asemenea teorie apăra libertatea veneţienilor nu numai faţă de papă sau de împărat, ci totodată limita şi puterea conducătorului, a dogelui *(dux)*[67].

Acesta, în secolele X şi XI era un monarh cu puteri nelimitate; mai tîrziu, „cînd puterile lui au fost circumscrise de consilii consultative, a rămas totuşi simbolul unităţii şi autorităţii guvernării [...], căruia îi reveneau problemele practice legate de comanda forţelor armate, a dirijării politicii externe, a administrării justiţiei şi al controlului funcţionarilor guvernativi" (Fr. C. Lane). Autoritatea supremă aparţinea, în principiu, Adunării populare, care îl alegea pe noul doge (avînd şi dreptul de a-l depune) şi aproba noile legi. În practică, aceste operaţiuni erau dominate de familiile cele mai bogate şi mai puternice (din sînul cărora se alegeau dogii); un grup de persoane cu experienţă, de care, odată cu creşterea populaţiei şi a dezvoltării traficului comercial, dogele avea nevoie pentru a guverna. Se constituie astfel „Consiliul celor Înţelepţi" *(Consiglio dei Savi)*. Încît, începînd de pe la mijlocul secolului al XII-lea aceştia vor acţiona avînd pretenţia de a fi reprezentanţi ai colectivităţii, ai comunei veneţiene. În realitate, dogele va deveni doar principalul înalt demnitar al comunei, alături de ceilalţi consilieri ai săi — *primus inter pares* — cu care trebuia să se consulte şi de ale căror păreri trebuia să ţină seamă. În faţa lor dogele depunea un jurămînt care îi limita precis şi categoric puterile şi libertatea de acţiune. Astfel, republica veneţiană evoluează spre forma unei republici oligarhice.

Structura constituţională (incluzînd înaltele funcţii politice, administrative, judiciare, militare, ş.a.), de o extremă complexitate dar şi de o perfectă eficienţă practică, nu era codificată într-un document unic (nu exista o „constituţie veneţiană", asemenea celei engleze); ci era fondată pe statute diverse şi pe consuetudini acceptate de secole.

[66] Constituită în 1508 de papa Iuliu II, Ludovic XII al Franţei, Ferdinand Catolicul, împăratul Maximilian, regele Ungariei, marchizul de Mantova, ducii de Savoia şi de Ferrara. Armatele ligii învinge (1509). Dar Veneţia profită de discordiile intervenite între membrii ligii, începînd tratative cu papa, cedîndu-i cîteva oraşe din Romagna, — în timp ce Iuliu II iese din ligă — care se dizolvă.

[67] În realitate, veneţienii adoptaseră „o combinaţie de elemente ale acestor două teorii, „descendentă" şi „ascendentă". Numai poporul, comunitatea putea să desemneze un doge şi să-i definească puterile; dar autoritatea guvernativă a acestuia nu era considerată ca un instrument pur uman, ci era o instituţie de origine divină" (Fr. C. Lane).

Constituită în mod clar încă din sec. XII. această structură va rămîne esenţialmente neschimbată timp de cinci secole[68].

În fruntea statului era dogele, ales dintre marile familii patriciene de către Marele Consiliu. Adunarea populară, care se întrunea în bazilica San Marco, era convocată numai pentru a ratifica legile de bază şi pentru a-l aclama pe noul doge, — ales printr-un foarte complicat sistem de comisii elective ale căror membri făceau parte din Marele Consiliu[69]. Marele Consiliu — care, în mod practic, s-a substituit Adunării populare — era compus exclusiv din nobili[70] aleşi în fiecare an. Numărul acestor membri a crescut (de la 317 în 1264), ajungînd pînă la 1.700. Majoritatea lor era formată din cei ce deţinuseră funcţii în alte organisme ale republicii. — Între acestea, cele mai importante organisme erau: Consiliul senatorilor *(pregadi)* în număr de 300, aleşi de Marele Consiliu pe o durată de un an şi avînd funcţii legislative; Consiliul celor 40 *(Quarantie),* formînd trei tribunale supreme şi avînd de asemenea atribuţia de a aproba lista celor propuşi să facă parte din Marele Consiliu şi din cel al senatorilor; Consiliul celor zece — în frunte cu dogele, — care avea sarcina de a controla comportarea nobililor şi aplicarea legalităţii în întregul aparat guvernativ. — La aceste organisme se mai adăugau: Comisia celor trei „inchizitori" (care inspectau şi anchetau diferite cazuri semnalate de Consiliul celor zece); Consiliul Minor (compus din trei magistraţi judiciari şi de 6 nobili, reprezentînd fiecare un cartier al oraşului), care îl asista pe doge, alcătuind senioria Veneţiei; „Colegiul Înţelepţilor", format din 16 senatori care se ocupau de problemele administrative indicate de senat; şi Marele Colegiu, cu funcţii de Consiliu de miniştri, în a cărui componenţă intrau dogele, cei 16 „înţelepţi", 6 consilieri personali ai dogelui şi trei şefi ai tribunalului suprem[71].

Oricît de precisă şi de complexă (ca în nici un alt stat din Europa timpului), această organizare administrativă nu era foarte rigidă. Demnităţile şi funcţiile erau deţinute — în afară de cele ale dogelui, ales pe viaţă (dar putînd fi depus pentru motive extrem de grave) — pe o durată limitată de un an; dar cei ce le deţinuseră puteau fi realeşi, în acelaşi organism sau într-altul: ceea ce le dădea posibilitatea unei specializări într-un domeniu sau altul de activitate. În orice caz, numărul celor ce deţineau funcţii administrative şi care aveau drept de vot în diferite consilii nu trecea de 500 (la o populaţie de peste 100.000 de locuitori). Dintre aceştia, cei ce luau parte activă la conducerea republicii aparţineau aproximativ la o sută de familii nobile: dintre care 20 pînă la 50 erau „marile familii" — numărînd în rîndul lor cei mai mari proprietari şi negustori, foşti diplomaţi la Constantinopol, consilieri ducali şi chiar dogi. Competenţa şi devotamentul acestei oligarhii pentru interesele şi prosperitatea republicii au făcut ca

[68] Pînă în 1797, la căderea republicii, — cînd Veneţia va intra sub stăpînirea habsburgică (ce va dura pînă în 1866); cu perioada intermitentă a dominaţiei franceze (1805—1814). După care, Veneţia va intra în componenţa statului Italiei.

[69] Procedura, stabilită definitiv în 1268, era următoarea: din Marele Consiliu erau aleşi, prin tragere la sorţi, 30 de membri. Prin acelaşi procedeu, numărul era redus la 9 membri — care alegeau alţi 40 de membri. Aceştia, la rîndul lor, erau reduşi numeric (tot prin tragere la sorţi) la 12. Aceşti 12 alegeau alţi 25 — din care, după o altă tragere la sorţi, rămîneau 9. Cei 9 alegeau 45 de membri — număr redus (prin acelaşi procedeu) la 11. Aceşti 11 alegeau o comisie de 41 de persoane care îl desemnau — cu condiţia întrunirii a cel puţin 25 de voturi — pe noul doge. Alegerea lor trebuia să fie aprobată de Adunarea populară.

[70] La început, printre aceştia erau aleşi şi un număr de cetăţeni nenobili.

[71] Magistraturile secundare erau diferitele „ministere", în competenţa şi atribuţiile cărora intrau: cultul (administraţia bazilicei şi a pieţei S. Marco — dar şi a Palatului Ducal); poliţia (cu avocaţi din contenciosul asupra proprietăţilor private, judecători ai fiscului, precum şi specialişti în probleme hidraulice, privind securitatea lagunei), comerţul, agricultura, instrucţiunea publică, politica externă şi diplomaţia, economia, justiţia (de care depindeau cele 123 de profesiuni exercitate la Veneţia), problemele militare şi cele sociale, spitalele, — dar şi controlul luxului excesiv, în îmbrăcămintea şi viaţa de toate zilele.

„deosebirea" fundamentală dintre Veneţia şi celelalte oraşe-state italiene să fie o mai mare unitate şi o mai statornică loialitate a tuturor cetăţenilor. Dogele era expresia acestei unităţi şi a acestei loialităţi" (Fr. C. Lane).

TENDINŢE ŞI MANIFESTĂRI IMPERIALISTE

Afirmarea statelor naţionale a fost un proces care s-a desfăşurat paralel şi în opoziţie cu pretenţiile (dominante şi caracteristice în Evul Mediu) universaliste, unificatoare, integratoare, ale papalităţii şi ale Imperiului[72]. Papa aspira încă la o supremaţie universală, la dreptul de a-l încorona pe împărat, de a-i conduce pe regi şi, la nevoie, de a-i destitui. Pretenţiile lui însă se dovedesc a fi din ce în ce mai vane — cînd, de pildă, predicarea unei cruciade nu găseşte ecou; sau, cînd încearcă zadarnic să arbitreze în conflictele dintre suverani. În 1540, Francisc I declară categoric că papei îi revine exclusiv jurisdicţia de ordin spiritual. După care, Reforma va limita enorm puterea temporală a papei.

Pe de altă parte, împăratul pretindea în continuare că este moştenitorul direct al împăraţilor romani şi totodată că deţine puterea direct de la Dumnezeu. Ca atare — că el este şeful suprem al puterii temporale *(imperium mundi)* şi că numai el poate alege regii pe care îi considera vasalii săi. În fine, el se considera în drept să decidă şi asupra marilor probleme ale creştinătăţii, apărînd-o — ca şef suprem — împotriva „păgînilor" şi a ereticilor.

Dar în secolele Renaşterii ideile şi sentimentele se schimbă radical. În locul doctrinei de dominaţie universală, împăratului i se cere să respecte deosebirile naţionale şi să acţioneze în sensul uniunii dintre popoarele înrudite. Germanii însă îl considerau al lor — încă de la sfîrşitul secolului al XV-lea, cînd „Sacrul Imperiu Roman" devenise „de naţiune germană". În 1518, cînd Carol V şi Francisc I candidează la coroana imperială, Wimpfeling[73], purtătorul de cuvînt al acestei concepţii şi atitudini generale, afirmă că tronul Imperiului trebuie să rămînă *de drept* unui german, nu unui francez. — Dar realităţile politice fac ca imperialismul german să rămînă o simplă tendinţă: diferitele principate din chiar sînul Imperiului se opun — şi titlul devine electiv. După care, Reforma va agrava fracţionarea politică a Germaniei, anihilîndu-i pentru mult timp tendinţa imperialistă.

Francezii refuzau orice fel de subordonare împăratului german, declarînd că „regele este împărat în regatul său". Înainte de candidatura pe care şi-o pune Francisc I la tronul Imperiului, ambiţiile imperialiste ale francezilor se manifestă odată cu expediţia lui Carol VIII în Italia — care îşi face intrarea la Napoli cu coroana de aur pe cap, într-o mînă cu sceptrul, iar în cealaltă cu globul imperial. Visul său era să organizeze şi să conducă o cruciadă în Orientul Apropiat, pentru a deveni apoi împărat al Constantinopolului!

[72] Pentru acest paragraf, cf. paginile relative ale lui R. Mousnier (vd. *Bibliografia*).

[73] Jakob Wimpfeling (1450—1528), poet, umanist, pedagog şi istoric, rector al Universităţii din Heidelberg. În opera sa principală *Germania* (1501), precum şi în alte opere istorice de vibrant accent patriotic, a scos în evidenţă importanţa educativă a învăţămîntului istoriei pentru redeşteptarea sentimentului naţional.

O altă tentativă, de asemenea eşuată, a fost cea burgundă, — cînd Carol de Gand (viitorul Carol Quintul), nepotul Mariei de Burgundia, fiica lui Carol Temerarul, ar fi dorit să ia înapoi de la regele Franţei ducatul Burgundiei şi să constituie un puternic stat burgund care să domine întreaga Europă Occidentală. (Prin pacea din Cambrai, însă, Burgundia a revenit lui Francisc I).

Visul imperialismului habsburgic s-a realizat, în schimb, sub forma unui imperialism spaniol, cînd coroana acestei ţări i-a revenit lui Carol V. Spania îşi extinde atunci dominaţia în Italia, domină şi Imperiul, garnizoanele spaniole se instalează în Germania, Carol V trebuie să cedeze fratelui său Ferdinand domeniile habsburgice din Austria şi Germania, pentru ca în 1558 să renunţe la titlul imperial. — Filip II îşi păstrează posesiunile spaniole, erijîndu-se în campion al catolicismului în serviciul imperialismului spaniol — pe care însă îl limitează la spaţiul european occidental. Ca atare, caută să supună Ţările de Jos, încearcă să obţină tronul Angliei — mai întîi prin proiectata căsătorie cu Elisabeta I, apoi prin invazie armată; iar cînd Invincibila armată este distrusă, îşi îndreaptă privirile spre Franţa, îşi pune candidatura la tronul acestei ţări, apoi pe aceea a fiicei sale Isabela... Dar şi acest plan eşuează lamentabil (eşec sancţionat de tratatul din Vervins din 1598). — În fond, şi viguroasa reacţie a sentimentului naţional din toate aceste ţări a constituit un element decisiv în lovitura de graţie dată ambiţiosului imperialism spaniol. Care însă îşi va lua revanşa în ţinuturile de dincolo de Ocean.

Imperialismul maritim nu era o tendinţă şi o acţiune de dată recentă[74]; dar acum, în noile condiţii, dominaţia asupra mărilor devenea o necesitate pentru imperialismul continental, în scopul de a asigura căile de comunicaţie cu posesiunile mai îndepărtate. (Imperialismul spaniol, de pildă, cu interesele sale vitale în Sicilia şi Italia Meridională, nu se putea lipsi de dominaţia asupra Mediteranei Occidentale). Pe coastele mediteraniene navele aveau nevoie, pentru aprovizionare, de numeroase porturi, — pe care flota turcilor le bloca sau le jefuia, pînă la victoria creştinilor de la Lepanto.

Începe acum epopeea imperialismului din teritoriile transoceanice, impulsionat de Portugalia şi Spania. Aceste ţări îşi asigurau anticipat dominaţia teritoriilor pe care porneau să le descopere prin obţinerea unor bule papale care delimitau zonele de acţiune ale celor două ţări, excluzînd orice altă ţară — sub sancţiunea de excomunicare. Totodată, principalele tratate încheiate între Spania şi Portugalia specificau cu precizie liniile de demarcaţie — în Oceanul Atlantic (tratatul din Tordesillas, 1494) şi în Oceanul Pacific (tratatul încheiat la Zaragoza în 1529)[75]. — În 1533, Francisc I obţine de la papa o altă interpretare a bulei din 1493 în sensul că şi alte state puteau întreprinde călătorii urmărind descoperirea şi explorarea unor ţinuturi noi, cu dreptul apoi de a le ocupa.

Tendinţele imperialiste — şi actualizarea lor efectivă — au provocat reacţia naţiunilor. Instinctiv, pentru a împiedica triumful celui mai puternic, suveranii s-au unit împotriva acestei ameninţări. Primul exemplu l-a dat Italia (liga din Veneţia datează din 1495), urmată imediat de o serie de coaliţii care au angrenat şi celelalte ţări din Occident. În felul acesta, spre a contrabalansa poziţia celui mai puternic, s-a realizat un echilibru de forţe între state; un sistem care, apoi, va deveni regula echilibrului politic european.

[74] Începînd din sec. XII Veneţia aspiră la dominaţia asupra Adriaticei; iar din secolul următor, Genova asupra Mării Negre. De asemenea, Danemarca asupra Mării Baltice: în timp ce Norvegia îşi rezervă spaţiul oceanic pînă în Islanda şi Groenlanda.

[75] Despre călătoriile, descoperirile şi colonizările spaniole şi portugheze se va vorbi pe larg într-un capitol următor.

RENAŞTEREA ECONOMICĂ

Redresarea demografică. Asistenţa socială • Transformări în agricultură • Producţia industrială • Activitatea comercială (internă şi internaţională). Transporturile • Noi tehnici comerciale şi financiare • Alte fenomene şi probleme economice. • „Revoluţia preţurilor" • Începuturile capitalismului. Consecinţe sociale.

REDRESAREA DEMOGRAFICĂ. ASISTENŢA SOCIALĂ.

După catastrofala epidemie de ciumă din 1350, în secolul al XV-lea — şi continuînd în cel următor — se înregistrează un proces de vizibilă redresare demografică. Pe ţări, acest proces nu poate fi tradus în cifre decît cu aproximaţie[1] (căci operaţii de recensămînt a populaţiei nu s-au efectuat decît începînd abia din sec. XVIII); în schimb, date mai exacte asupra creşterii rapide a populaţiei din unele oraşe — şi chiar din regiuni întregi — ne sunt cunoscute din registrele fiscale şi cele parohiale[2]. În decursul secolului al XVI-lea, marile oraşe — Napoli, Veneţia, Milano, Roma, Lisabona, Sevilla, Londra, Anvers, — vor depăşi fiecare cifra de 100.000 de locuitori;[3] pentru ca, în secolul următor, Parisul şi (probabil) Moscova să numere peste 200.000[4]. — În aceeaşi perioadă, însă, marile epidemii au dus la o scădere considerabilă a populaţiei[5]; ciuma, tifosul, variola, ş.a., au cauzat oraşelor pierderi enorme. În 1576, Veneţia pierde 30% din populaţie; Santander — 80% în 1599; Mantova — 70% în 1630; Napoli şi Genova — 50% în 1656 (cf. A. Tenenti).

Cu toate aceste oscilaţii şi situaţii variind după zone geografice şi perioade, evoluţia demografică globală a oraşelor dovedeşte irefutabil creşterea generală a populaţiei. Fapt care nu se datorează progreselor, relativ modeste, ale medicinei, — mortalitatea infantilă îndeosebi rămînînd încă la un nivel foarte ridicat[6]. (La ţară însă virulenţa epidemiilor scăzuse). Cauzele principale ale creşterii populaţiei sunt de ordin politic şi economic. „Guvernările centrale, mai eficiente, precum şi sfîrşitul luptelor baronale şi a războaielor civile în cea mai mare parte a Europei Occidentale, au făcut mai sigure căile de comunicaţie stradale şi fluviale; ceea ce, la rîndul său, a permis un grad mult mai ridicat de specializare agricolă pe plan regional, o creştere în consecinţă a producţiei şi

[1] După aprecierile unor istorici (M. K. Bennet, W. Abel) „populaţia europeană care în 1300 era de 73 de milioane, iar în 1350 de 51 de milioane, a coborît la 45 în 1400 şi a urcat la 69 în 1500, apoi la 89 de milioane în 1600 [...]. Populaţia Franţei este apreciată, pentru anii 1340, 1470 şi 1620, la respectiv 21, 14 şi 21 milioane; cea a Germaniei la 14, 10 şi 16 milioane; iar cea a Angliei (tot pentru anii indicaţi mai sus), la 4, 5, apoi la 3 şi, în fine, la 5 milioane" (cf. A. Gallia, L. Bellavita). — În sec. XVI, populaţia Imperiului German creşte de la 12 milioane la 20 milioane de locuitori (A. Tenenti).

[2] De pildă: Tours avea 10.000 locuitori în 1440 şi 16.000 în 1490; Anvers — 20.000 (în 1480) şi 43.000 în 1520; Siena — 30.000 în 1460 şi 50.000 în 1520; Veneţia — 80.000 în 1422 şi 100.000 în 1509 (iar în 1563 — 168.000); Verona — 14.800 în 1409 şi 42.000 în 1502, ş.a.m.d.

[3] Iar oraşe mici, ca Viena, Nürnberg, Augsburg, Strassburg, Danzig, Hamburg, ş.a., care în 1500 aveau fiecare aprox. 20.000 loc., în decursul secolului al XVI-lea şi-au dublat populaţia.

[4] Cel mai populat oraş european rămînea Constantinopolul. În alte continente, însă, unele oraşe — Cairo, Alep, Tenochtitlan din Mexic (înainte de cucerirea spaniolă), sau cîteva oraşe din India şi China — aveau o populaţie mult superioară numeric oraşelor europene din acel timp.

[5] Din Barcelona, de la 36.000 (în 1430) la 25.000 în 1490; din Montpellier, de la 10.800 (în 1447) la 6.000 (în 1518); din Hamburg, de la 22.000 în 1419, la 12.000 în 1526, etc.

[6] În Spania, de pildă, în regiunea Simancas mortalitatea infantilă atingea, în sec. XVI, un procent de 40%—50%. La Palencia, 68% din nou-născuţi nu ajungeau să împlinească vîrsta de 7 ani.

posibilitatea de a preîntîmpina şi de a remedia daunele cauzate de proastele recolte locale" (H. G. Königsberger, G. L. Mosse).

Explozia demografică va avea, evident, consecinţe pe plan economic şi social. Producţia agricolă nu se ridica la nivelul cerinţelor sporite, preţurile produselor creşteau continuu, proprietarii funciari măreau arenzile şi impuneau noi pretenţii. Ca urmare, are loc fenomenul de deplasare periodică a unor mase de ţărani, deveniţi muncitori manuali sezonieri, precum şi de migraţie spre oraşe. Sărăcia şi vagabondajul sunt în creştere, prostituţia şi alte forme de infracţiuni de asemenea.

Acţiunile caritative medievale — atribuţii prin excelenţă ale Bisericii şi mănăstirilor — se dovedesc insuficiente. Se caută acum soluţii noi. Astfel, protestantismul tinde să transfere autorităţii laice atribuţiile asistenţei sociale, — cum s-a întîmplat în marile oraşe germane (Augsburg, Nürnberg, Strassburg, Regensburg, etc.). Burghezia, categoria negustorilor în special, înţelegînd că sărăcimea ar putea reprezenta chiar un pericol pentru liniştea şi ordinea socială, se arăta mai dispusă decît nobilimea să contribuie la această operă de asistenţă. Conducerile oraşelor de asemenea. Între 1533—1554 apar de pildă marile spitale din Lyon, Paris, Londra, subvenţionate de municipalităţile respective. Începînd din 1550 s-a stabilit — mai ales în Franţa şi Anglia — un impozit în beneficiul săracilor. De asemenea, s-a operat acum o deosebire netă între spitale — pentru tratamentul bolnavilor şi invalizilor săraci — şi azilurile destinate cerşetorilor sănătoşi. S-a ajuns pînă acolo încît s-a recurs la sistemul autorizaţiei de a cerşi, la o reglementare a cerşitului. Carol Quintul le-a permis cerşetorilor să cerşească pînă pe o rază de 6 leghe depărtare de oraşul lor. La Londra, acest permis era acordat numai cerşetorilor cărora li se eliberase în prealabil respectivul semn distinctiv. Apoi, măsurile au devenit mai restrictive: în Scoţia şi în Spania lui Filip II, cerşetorii nu puteau cerşi decît în raza parohiei lor. Iar în ţările sau în regiunile protestante au fost adoptate măsuri care urmăreau ca vagabonzii, săracii în putere şi cerşetorii sănătoşi să fie constrînşi să muncească.

Între acţiunile de asistenţă socială pornite din iniţiativă particulară, două s-au dovedit a fi mai eficiente. Prima — cea a unor confraternităţi care se ocupau de săraci căutînd să le asigure hrană şi locuinţă, să adune zestre pentru fetele sărace, să iniţieze o reeducare morală a prostituatelor, să se îngrijească de infirmi, bătrîni şi bolnavi; chiar spitalele şi azilurile rămînînd nu numai în sarcina Bisericii şi mănăstirilor, ci şi a laicilor. — A doua instituţie de binefacere[7] era institutul de credit purtînd denumirea de *Monte di Pietà*. Iniţiate de Ordinul Franciscan în scopul de a-i apăra pe săraci de cămătarii evrei (cu toate că şi cămătarii toscani sau lombarzi erau la fel de oneroşi), aceste institute acordau ajutoare, în bani sau cereale, în schimbul unui gaj, fără camătă (sau cu un procent mic, suportat uneori de municipalitate).

În sec. XVI, autoritatea publică — din Germania, Olanda, Franţa, Spania, Anglia, Italia, — a intervenit emiţînd o legislaţie în acest sens. Aceste legi privindu-i pe săraci variau de la o ţară la alta, dar aveau în comun cîteva prevederi — şi anume: „distincţia dintre săracul inapt şi cel apt de muncă; o ordine de prioritate în distribuirea ajutoarelor; planul de a-i pune să lucreze pe cei apţi de muncă, sub sancţiunea unor pedepse şi a expulzării; educarea prin muncă a copiilor cerşetori; ridicarea celor inapţi de muncă de pe străzi sau din faţa bisericilor şi internarea lor în aziluri sau spitale; acordarea posibilităţii de a cerşi numai în anumite condiţii şi pe baza unui certificat eliberat în

[7] Apărută în Italia Centrală — şi continuînd pînă azi — la Perugia şi Orvieto (în 1462, respectiv 1463).

prealabil; reducerea pomenei spontane individuale la forma voluntară; finanţarea operei sociale de ajutorare prin sisteme de taxare generale, mai mult sau mai puţin benevole; încredinţarea de a desfăşura această operă unor funcţionari aleşi, numiţi de comunităţile locale" (M. Guidetti).

TRANSFORMĂRI ÎN AGRICULTURĂ

Principala activitate economică şi sursa de venituri cea mai importantă era — şi va rămîne pînă în sec. XVIII — agricultura. După ce în sec. XIV agricultura ajunsese într-o stare gravă de decădere, numeroase sate fiind părăsite de ţărani, începînd din sec. XV se notează în întreaga Europă — din Ţările de Jos pînă în sudul Italiei — o acţiune intensă de desţelenire, despădurire şi asanare a terenurilor mlăştinoase, de recuperare şi colonizare a zonelor agricole abandonate.

În Ţările de Jos, 44.000 de hectare au fost redate prin îndiguire agriculturii. În Franţa, suprafeţe întinse de păduri şi mărăcinişuri au devenit terenuri arabile. Aceeaşi operă s-a realizat în Prusia Orientală de către imigranţii lituanieni. De asemenea, în Polonia; iar în Rusia — după cucerirea regiunilor Kazan şi Astrahan. În Norvegia, culturile de secară iau locul păşunilor; la fel ca în Anglia — unde masivele asanări şi despăduriri creează noi terenuri arabile. În zona castiliană din Peninsula Iberică recuperarea terenurilor abandonate şi a celor acoperite de păduri s-a operat în mod echilibrat în interesul păstoritului şi a agriculturii. Mai intens şi în forme mai variate s-a efectuat opera de recuperare a unor vaste terenuri pentru agricultură în centrul şi în nordul Italiei, — îndeosebi prin drenarea zonelor mlăştinoase şi prin irigarea unor întinse terenuri destinate agriculturii, horticulturii şi marilor orezării. Totodată, o răspîndire deosebită cunoaşte acum cultura cînepii şi a inului.

Ţărani germani de la sfîrşitul sec. XV — după un desen atribuit lui Martin Schöngauer.

Toate aceste transformări şi ameliorări au permis o mai mare specializare a producţiei, pe zone. Astfel, în valea Padului a luat o mare extindere cultura orezului. În Franţa, viticultura tinde să abandoneze regiunea rece şi ploioasă a Normandiei, concentrîndu-se în sudul mai însorit al ţării. Culturile horticole şi pomicole din Ţările de Jos au fost introduse acum şi în Franţa sau în regiunea Kent din sudul Angliei. (În Franţa şi Italia, produsele horticole — macul, şofranul, spanacul, ţelina, sparanghelul, — sunt tot mai des menţionate). Viile portugheze produc un vin care începe să fie deosebit de căutat în Anglia. În schimb, în Europa Septentrională viticultura este progresiv abandonată.

Hrişca, cu făina seminţelor importantă în alimentaţia omului, îşi face apariţia, către 1400, în Bretagne. Drobşorul, cultivat pentru substanţele colorante conţinute în rădăcină, devine una din bogăţiile regiunii Toulouse; iar roiba, din ale cărei frunze se obţine prin fermentare o substanţă albastră folosită de asemenea în vopsitorie, va constitui una din bogăţiile Flandrei, Sileziei şi bazinului Rhonului. Germania Orientală şi Septentrională ajunge marele furnizor de secară al Europei Nord-Occidentale. Cultura meiului, introdus de olandezi în procesul de fabricare a berei, se extinde acum în Anglia şi mai ales în Germania. De asemenea, cultura foarte extinsă a dudului pentru creşterea viermilor de mătase; sau a castanului, — făina de castane înlocuind cerealele ca element de bază în alimentaţie. În întreaga zonă mediteraniană continuă cultivarea măslinului şi producţia untdelemnului. Trestia de zahăr — adusă de cruciaţi din Palestina mai întîi în insula Cipru — se răspîndeşte în Sicilia (pentru ca, în sec. XVI, cultura ei să atingă gradul cel mai înalt în Calabria). Introduse tot din Orientul Apropiat în Italia şi Spania — dar aclimatizate acum şi în regiunile din nordul Alpilor — sunt feluritele salate, anghinare, vinetele, dovleacul, dovleceii, etc.

Marile noutăţi ale secolului al XVI-lea în producţia horticolă şi cerealieră vor apare odată cu introducerea noilor culturi provenind din Lumea Nouă — a porumbului, a roşiilor, a cartofului. Porumbul — mult mai spornic decît celelalte cereale şi deci fiind mai indicat pentru posibilitatea de a alimenta o populaţie mai densă — îşi face apariţia în Spania la începutul secolului al XVI-lea, servind la furajarea animalelor; iar pentru alimentaţia omului — începînd abia în secolul următor. Nici cartoful nu este atestat ca aliment uman, decît tîrziu (din 1573)[8].

De reţinut este faptul că această diversificare şi creştere considerabilă a producţiei agricole şi horticole a fost obţinută prin mari investiţii de capital în agricultură cu scopuri prevalent speculative. Într-adevăr: în ţările şi regiunile cele mai mult solicitate de schimburile comerciale active — interne şi în special internaţionale — ţăranii şi-au putut ameliora mult condiţiile de viaţă; încît, marea lor majoritate s-au eliberat de regimul de iobagi, foarte mulţi devenind producători liberi.

Transformările şi marile progrese înregistrate în economia agrară sunt cu atît mai apreciabile cu cît inovaţiile tehnice apărute în secolele XV şi XVI în acest domeniu au avut o importanţă minimă, reducîndu-se în general la perfecţionarea celor din secolele precedente.

Astfel, începînd din sec. XV în Olanda moara de vînt a fost folosită şi pentru operaţii de drenare (iar apoi, şi în regiunile germane de pe ţărmurile Balticei). Flamanzii au inventat un plug uşor, cu un corn şi montat pe o roată, care putea fi întors cu uşurinţă la capătul brazdei. Pentru secerat, în unele regiuni din Europa[9] coasa a înlocuit acum secera[10]. Puţine lucruri noi sunt de semnalat şi în privinţa tehnicilor agricole — şi numai la scară locală. De pildă — în sec. XVI apar în diferite regiuni (în special din

[8] Dar şi după această dată cartoful a fost mult timp cultivat doar ca plantă decorativă; de exemplu, în Franţa — unde n-a fost definitiv acceptat în alimentaţie decît abia spre sfîrşitul secolului al XVIII-lea, datorită ilustrului agronom A. A. Parmentier (autor al unui tratat despre cultura roşiilor).

[9] Din cîmpia Flandrei pînă în pusta Ungariei. Dar în multe regiuni din Franţa coasa n-a înlocuit secera decît abia către sfîrşitul secolului al XVIII-lea.

[10] „Trecerea de la seceră la coasă — observa M. Bloch — a avut consecinţe care loveau în anumite obiceiuri stabilite din vechime. Căci era un obicei al pămîntului ca tulpinele cerealelor rămase pe cîmp după ce spicele fuseseră tăiate cu secera să rămînă comunităţii sătesti care dispunea după cum credea de cuviinţă [...]. Seceratul cu coasa însă făcea ca ţăranul, proprietar sau arendaş, să-şi însuşească şi paiele. Dealtminteri, pentru ţărani paiele căpătaseră acum o valoare din ce în ce mai mare, — aceştia folosindu-le fie la furajarea vitelor, fie ca aşternut în grajduri" (M. Guidetti).

Olanda şi Lombardia) forme de agricultură intensivă, prin reducerea considerabilă a terenurilor lăsate de pîrloagă, prin introducerea unor culturi intercalate, prin folosirea într-o mai mare măsură a îngrăşămintelor şi prin perfecţionarea în forme noi a rotaţiei trienale. În felul acesta, se puneau premisele culturilor alternate (care însă nu vor fi aplicate decît în secolele următoare). — Mai trebuie adăugat că în acest secol se publică — în Franţa, Anglia, Germania şi, îndeosebi, Italia — şi cunosc o mare răspîndire numeroasele tratate de agronomie; fapt care atestă interesul larg faţă de viaţa rurală şi problemele ei.

În viaţa satelor europene agricultura coexista dintotdeauna cu creşterea animalelor. Dar în secolele XV şi XVI, în unele ţări echilibrul dintre aceste două tipuri de activităţi rurale este compromis — în detrimentul agriculturii. Este cazul în primul rînd al Angliei, unde terenurile arabile sunt transformate în păşuni şi împrejmuite, de cele mai multe ori fără a se ţine seama de drepturile colective ale comunităţilor săteşti.

Explicaţia acestei stări de lucruri constă atît în marea dezvoltare a industriei manufacturiere textile care necesita cantităţi din ce în ce mai mari de materie primă, cît şi — odată cu creşterea rapidă, continuă a populaţiei oraşelor — a cererii mult sporite de carne, lapte şi produse lactate. În multe regiuni ale Europei Septentrionale — în Suedia, Danemarca, Schleswig-Holstein, Ţările de Jos, — creşterea animalelor devine acum activitatea economică de primă importanţă. Dar şi păşunile cîmpiilor Dunării, Tisei, ale celor din Rusia şi din sud-estul Europei asigurau condiţii creşterii vitelor şi aprovizionarea cu carne a ţărilor occidentale. Încă din sec. XV, la tîrgurile din Viena negustorii veniţi din Germania achiziţionau cirezile aduse din ţările răsăritene în schimbul unor produse textile şi artizanale.

În Germania, pămînturile abandonate erau acum recuperate şi destinate păşunatului. În Franţa şi Italia păşunatul turmelor de ovine şi a cirezilor de bovine a trebuit să fie reglementat prin măsuri vizînd protejarea terenurilor rezervate agriculturii. În cadrul acestor măsuri, regiuni întregi s-au organizat spre a stabili condiţiile practicării transhumanţei, — prin crearea unui corp de funcţionari care să perceapă taxele pentru păşunat, prin repartizarea între păstori a păşunilor disponibile, stabilirea parcursului de transhumanţă, controlul vînzărilor de lînă şi a animalelor de tăiat, etc. În Peninsula Iberică, marea organizaţie a *Mestei* (fondată în sec. XIII, iar în sec. XV grupîndu-i pe toţi proprietarii de turme de oi, organizînd şi controlând transhumanţa) dispunea de imensele latifundii ale ordinelor militare cavalereşti pe care păşteau peste cinci milioane de oi, a căror lînă constituia un articol principal al exportului Spaniei[11].

PRODUCŢIA INDUSTRIALĂ

Principalele activităţi economice non-agricole, „preindustriale", au fost, de-a lungul secolelor XV şi XVI, activităţile textilă, extractivă şi metalurgică. La acestea se adăugau cea a construcţiilor navale, cea tipografică, şi în special cea edilitară — determinată de creşterea populaţiei oraşelor, inclusiv a marelui număr de funcţionari ai statului.

Începînd din secolul al XVI-lea, cărbunele mineral va fi extras pe scară largă — mai ales în Ţările de Jos şi în estul Angliei; fierul — în unele regiuni din Franţa, Germania şi Suedia; cuprul — îndeosebi în regatul Ungariei; argintul — în Tirol, Boemia, Saxonia (dar şi în Castilia); sarea — în regiuni de coastă din Italia Meridională

[11] „Traficul de animale controlat de organizaţia aragoneză era impunător: 424.000 de oi în 1445, un milion de oi şi 13.000 de cornute cîţiva ani mai tîrziu; 1.300.000 de oi către 1560 şi 2.800.000 în 1591. Era o afacere foarte bună pentru fisc, pentru proprietarii funciari şi pentru negustorii de lînă şi carne" *(Idem)*.

şi Spania (iar sarea gemă, cu precădere în Polonia). Alaunul, indispensabil la vopsitul ţesăturilor — şi care acum nu mai putea fi importat din Orient, căile comerciale mediteraniene fiind controlate de turci, — este descoperit în 1461 într-o localitate (Tolfa) din zona colinară a Romei; şi într-o cantitate suficientă pentru a aproviziona întreaga producţie textilă europeană.

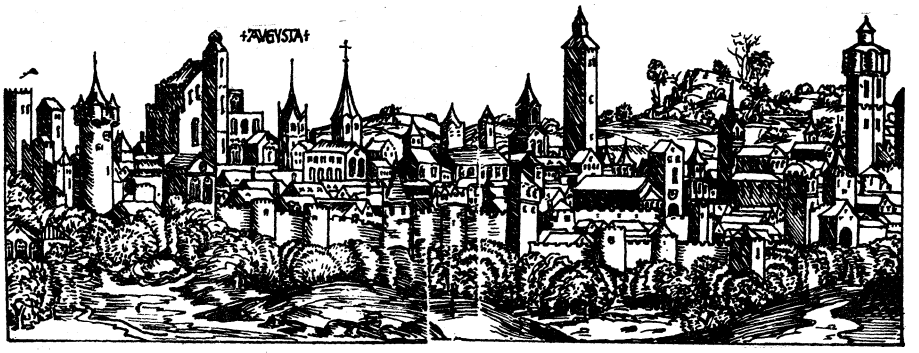

Vedere asupra oraşului Augsburg, marele centru financiar-bancar al Germaniei. — Gravură de Michael Wohlgemuth, Nürnberg, 1493.

În Europa Centrală au fost deschise sau exploatate mult mai intens numeroase mine. Într-o perioadă de numai 70 de ani (între 1460—1530) producţia de argint a crescut de cinci ori, ajungînd la 90 tone anual; iar cea de cupru — la cîteva sute de tone. Însăşi structura modului de exploatare s-a modificat. Capitalul era pus la dispoziţie de acţionari; un antreprenor recruta mîna de lucru, controlînd-o şi plătind-o. Numărul lucrătorilor era mic — între 16–32 pentru cîte o mină. Aceştia, deveniţi salariaţi cu drepturi şi beneficii mai reduse decît cele ale predecesorilor lor, se asociau şi nu arareori declarau grevă. Beneficiile cele mai mari le reveneau deţinătorilor de drept ai minelor — suveranilor habsburgi sau regelui Matei Corvinul al Ungariei. Dar şi membrii unor adevărate dinastii de mari negustori ştiau să profite din plin, făcînd uz de abile manevre bancare. (De pildă — celebra familie Fugger din Augsburg, care, împrumutînd mari sume de bani împăratului Maximilian sau arhiducelui Sigismund al Tirolului, obţinuse în schimb concesiunea — pînă la rambursarea creditului — unor mari mine)[12].

Tehnica mineritului a obţinut în acest timp rezultate cu totul remarcabile. *De re metallica,* opera saxonului Georg Bauer (cu numele latinizat — Agricola), apărută în Elveţia în 1556, descrie probleme tehnice legate de puţurile de mare adîncime, probleme de ventilaţie, de drenaj, de coborîre şi urcare a oamenilor şi materialelor. Cum puţurile ajungeau acum pînă la o adîncime de 85 m, pentru remedierea inundaţiilor şi exploziilor de gaze s-au inventat felurite maşinării din lemn (cu cîteva elemente indispensabile din fier), acţionate de oameni, animale sau forţe naturale; pompe aspiratoare cu piston, foale gigantice din piele, ventilatoare — care, utilizînd forţa unei mori de vînt, evacua aerul toxic din puţ şi galerii printr-un tub de aerisire; scripeţi uriaşi pentru scoaterea la suprafaţă a minereului, acţionaţi de cai; mori de măcinat minereul, cu maiuri enorme puse în mişcare de forţa morilor de apă, etc.[13].

[12] Numai exploatarea minelor de cupru din Transilvania şi Ungaria a realizat, în doar 32 de ani (între 1494—1526), o producţie de 82.000 tone de cupru rafinat (vîndut Veneţiei).

[13] Noile tehnici ale mineritului situau minerii (consideraţi prin tradiţie un grup social în sine) în rîndul specialiştilor, — pe care îi recrutează acum ca atare şi regele Ludovic XI şi ţarul Ivan III, în 1491. Guvernele le acordau anumite privilegii (în Suedia minerii îşi trimiteau propriii lor reprezentaţi în adunările „parlamentare"); iar în timp de război ofiţerii însărcinaţi cu recrutarea soldaţilor îi solicitau pentru a face parte din trupele de geniu. (Cf. John Hale).

În procesul de prelucrare a fierului se introduce o inovaţie de cea mai mare importanţă: „cuptorul înalt" — în care minereul de fier este aşezat pe un pat de cărbune de lemn; arderea este întreţinută cu ajutorul unor foale enorme, de 7 m, acţionate de forţa hidraulică[14]. Apărute mai întîi în Germania în prima jumătate a secolului al XVI-lea, cuptoarele înalte s-au răspîndit repede în sudul Angliei, Ţările de Jos, nordul Franţei (iar între 1620–1632 — în Polonia şi Rusia). Avînd baza de 7–8 m^2 şi înălţimea de circa 10 m, un cuptor înalt putea produce între 100—500 de tone de fontă anual.

În sectorul producţiei textile — activ în întreaga Europă Centrală şi Occidentală — nu apar inovaţii tehnice deosebite. În schimb, demne de relevat sunt formele diferite de organizare a producţiei, pe care istoricii germani o numesc *Verlagssystem.*

Pe lîngă forma primară, a atelierului meşteşugăresc personal, spre sfîrşitul Evului Mediu se organizaseră adevărate „fabrici" — cu muncitori lucrînd ca salariaţi ai proprietarului care le punea la dispoziţie localul, materia primă şi maşinile sau uneltele de lucru[15]. Pe antreprenor (proprietar) nu-l interesa atît să-şi perfecţioneze uneltele de producţie sau să găsească mînă de lucru ieftină — acum cînd creşterea populaţiei îi asigura la discreţie o forţă de muncă, — cît să găsească şi capitalul necesar şi pieţe de desfacere asigurate. Dificultăţile cele mai mari veneau din partea breslelor, rigid şi foarte bine organizate, perfect capabile să se apere contra concurenţei antreprenorului capitalist. Acesta găseşte soluţia: munca la domiciliu — *Verlagssystem.* O soluţie care în sec. XVI îşi găseşte o largă răspîndire — mai ales în Anglia, Flandra şi Brabant, în Germania şi Elveţia; şi, parţial, în Franţa, Lombardia şi Toscana.

În baza acestui sistem (în care capitalul antreprenorului pătrunde şi la ţară — integrînd tradiţionalul meşteşug domestic — şi în atelierele meşteşugarilor din oraşe), meseriaşul nu mai lucrează pe cont propriu, devine salariat; în schimb are mai multă libertate şi mai mari posibilităţi de cîştig. Sporind considerabil producţia destinată pieţei, acest sistem a dat un mare impuls şi activităţii comerciale (mai ales, comerţului internaţional); cu atît mai mult cu cît de regulă una şi aceeaşi persoană organiza producţia, punea la dispoziţie capitalul, căuta piaţa de desfacere şi îşi vindea produsele.

Bineînţeles că atitudinea breslelor faţă de acest sistem era cea obstrucţionistă. Sistemul lor corporativ reuşise să monopolizeze organizarea unora din industriile mai importante — în primul rînd cea textilă — din Anglia, Flandra, Italia, Germania Sud-Occidentală; să fixeze preţurile, să reglementeze calitatea produselor, să interzică introducerea unor tehnici noi, să stabilească numărul calfelor şi ucenicilor pe care un meşter îi putea angaja, etc. Într-o întreagă serie de sectoare breslele orăşeneşti continuau să-şi păstreze strict structura artizanală şi concentrarea asupra producţiei care nu era destinată prioritar marelui comerţ, internaţional. — În faţa acestei situaţii, antreprenorii-negustori au reacţionat constituindu-se şi ei în ghilde, corporaţii, companii, fundamental diferite de cele ale breslelor meşteşugăreşti; dar care reprezentau concentrări de forţe, economice şi sociale, în stare să joace în acelaşi timp şi un rol politic în viaţa oraşelor şi a regatelor. Ceea ce în Florenţa secolului al XIV-lea fusese (şi continua încă să fie, mai bine organizată) importanta corporaţie a lînei — numită *Calimala,* — în realitate nu era altceva decît o asemenea companie de antreprenori capitalişti: un consorţiu mercantil de care depindeau mii de meşteşugari şi de lucrători.

[14] Se obţine astfel fonta; care, topită apoi într-o forjă, devenea — prin decarbonizare — fier sau oţel.

[15] Ceea ce, pe de altă parte, nu implica şi o diviziune a muncii specializată.

Pe de altă parte, în sec. XVI se afirmă tot mai vizibil tendinţa suveranilor din unele ţări de a ţine sub control — prin corpul lor de funcţionari locali — sistemul corporaţiilor, supraveghindu-l spre a-i putea verifica atît îndeplinirea obligaţiilor fiscale, cît şi atitudinile politice — şi, prin urmare, putînd preveni şi eventualele agitaţii sociale contra ordinei constituite. În Franţa, printre funcţiile publice pe care guvernarea le scotea cu regularitate la vînzare erau şi cele din conducerea corporaţiilor. Iar un decret emis de Henric III în 1581 îi obliga pe toţi meşterii din toate oraşele ţării să facă parte dintr-o corporaţie, — depunînd în prealabil jurămînt de supunere suveranului şi justiţiei regale.

ACTIVITATEA COMERCIALĂ (INTERNĂ ŞI INTERNAŢIONALĂ). TRANSPORTURILE.

Sectorul decisiv al renaşterii, al dezvoltării economice din secolele XV şi XVI a fost cel al comerţului internaţional. Celelalte aspecte economice — noi şi importante — ale acestei perioade le-au constituit: funcţia economică sensibil dinamizată a activităţii agricole, sosirea masivă de metale preţioase din Lumea Nouă, în fine, creditul public şi privat. De asemenea, în procesul de expansiune comercială a epocii căile de comunicaţie oceanice capătă o importanţă notabilă, — fără a le depăşi însă, deocamdată, pe cele din zonele mediteraniană şi baltică.

Dar viaţa economică (în speţă activitatea comercială) era considerabil handicapată de condiţiile mai mult decît precare ale transporturilor rutiere şi fluviale. Prin grija oraşelor sau a unor asociaţii de negustori, precum şi cu sprijinul financiar al suveranilor, podurile şi drumurile mai importante au fost reparate. În general însă drumurile erau desfundate iar podurile avariate; încît mărfurile erau transportate de preferinţă pe spinarea cailor şi catîrilor. Căruţele cu sistemul roţilor din faţă mobil nu sunt realmente folosite decît începînd din jurul anului 1470. Oricum, carele transportînd mărfuri nu puteau parcurge mai mult de, în medie, 30 km într-o zi. Se foloseau şi căruţe grele, cu atelaje de 6—8 cai. În cea mai mare parte însă (şi pentru mărfuri mai grele — grîne, vin, fîn, etc.) era preferat transportul pe cursurile de apă — cu bărci, plute, corăbii cu fundul plat sau cu bacuri. În Ţările de Jos (ca şi în Lombardia) erau mult folosite şi canalele. Un alt handicap îl constituia încetineala transporturilor[16]. În sfîrşit, transporturile erau foarte oneroase: în medie 10% din valoarea mărfurilor transportate (dar uneori depăşind chiar 20%) îl reprezentau cheltuielile de transport[17].

Mult mai dinamic şi mai puţin costisitor era, fireşte, transportul maritim, — chiar dacă în sec. XV navigaţia era încă lentă, periculoasă, lipsită de suficiente faruri, de geamanduri, de hărţi maritime bune şi de mijloace adecvate pentru calculul longitudinilor. Cînd distanţa Anvers-Lisabona era parcursă în 15 zile, viteza maximă ce putea fi atinsă — în condiţii perfecte de navigaţie — era de 10 km la oră. Navele atingeau, în această perioadă, dimensiuni considerabile. În zona hanseatică, orca cu trei

[16] Pentru a ajunge de la Veneţia la Bruxelles erau necesare 10 zile; pînă la Paris — 12; pînă la Londra — 24 de zile; iar pînă la Constantinopol — mai mult de o lună.

[17] S-a calculat (cf. J.- B. Say, 1828) că „un transport pe uscat, pe o distanţă de zece leghe, este mai costisitor decît un transport pe o mie de leghe de mare". — În sec. XVII încă, transportul unui butoi de vin de la Beaune la Paris era de trei ori mai scump decît preţul vinului transportat!

catarge avea o capacitate de pînă la 300 de tone. În Mediterana, galera cu 160 de vîslaşi ducea o încărcătură tot atît de mare; dar vîslaşii reprezentau o cheltuială prea mare, iar bordurile prea joase, aproape la nivelul apei, expunea galera la mari pericole. În sec. XVI galerele au fost înlocuite cu nave cu pînze — de tipuri diferite, şi cu o capacitate obişnuită de 200 pînă la 500 de tone. Dar corăbiile veneţiene puteau transporta pînă în Siria chiar 1000 de tone; „caracele" genoveze încărcau 1500 de tone; în timp ce „caracele" portugheze din sec. XVI, cu o deplasare de 2.000 de tone, străbăteau apele de-a lungul coastelor vest-africane avînd la bord 800 de oameni, marinari şi călători[18].

Schimburile comerciale se desfăşurau în centrele stabilite de tradiţie: în localităţi mai accesibile transportului mărfurilor, sau în cele ce beneficiau de protecţia seniorului local, sau în vechi centre de pelerinaj. Aici se ţineau bîlciurile — care erau totodată şi ocazii de petreceri populare sau de manifestări religioase. — Dar sectorul economic cel mai dinamic al epocii, cel care prezintă noutăţi într-adevăr spectaculoase şi care determină o deosebit de intensă circulaţie monetară, este comerţul efectuat la mari distanţe, comerţul internaţional (inclusiv intercontinental şi transoceanic). „Existenţa curţilor princiare, al căror exemplu difuzează gustul luxului în toate clasele societăţii, şi aceea a armatelor de mercenari; apoi, înmulţirea şi dezvoltarea marilor oraşe, creşterea populaţiei, îmbogăţirea Europei, — factori constituind alternativ cauza şi efectul, — au sporit acum consumul, nu numai al produselor rare şi scumpe, ci şi al celor comune" (R. Mousnier).

Un mare negustor din Londra de la sfîrşitul sec. XVI. (Din albumul de costume al lui Gaignières). — Bibl. Nationale, Paris.

În spaţiul european, geografia comerţului internaţional al secolelor XV şi XVI rămîne, substanţialmente, cea a perioadei precedente: cei doi poli ai săi erau reprezentaţi de ariile cele mai industrializate şi mai intens urbanizate — Italia de Nord şi Flandra. Ambele arii erau mari producătoare de ţesături de lînă (Italia se specializase şi în ţesăturile de mătase): ambele dispuneau de o industrie metalurgică dezvoltată şi de

[18] Totuşi, „pînă în ultimele zile ale navigaţiei cu vele, nave foarte mici — de 30, 40, 50 de tone, — cutreierau mările. Abia începînd de prin 1840, întrebuinţarea fierului a permis construcţia unor corpuri de nave mai mari. Pînă atunci, coca de 200 de tone constituia regula; cea de 500 — excepţia; iar cea de 1000 pînă la 2.000 de tone — o curiozitate" (F. Braudel).

şantiere navale moderne. Contactele între cele două arii se stabiliseră fie pe uscat, fie pe mare. Pe parcurs, itinerariile se ramificau: spre sud-vest (Franţa, Spania), spre nord-vest (Anglia), sau spre nord — Germania, Ţările Baltice (unde soseau şi mărfuri din Rusia şi Scandinavia). Aceste itinerarii au determinat apariţia unor importante centre comerciale — în Germania (Leipzig, Köln, Frankfurt pe Main); sau în Franţa — unde Lyonul devine cel mai important centru comercial şi financiar din Europa şi, pentru cîteva decenii, cea mai mare piaţă europeană a argintului.

Pe de altă parte, mărfurile aduse din alte continente de negustorii portughezi (îndeosebi mirodenii) şi spanioli erau desfăcute în Europa prin portul Anvers — cea mai mare piaţă comercială europeană alături de Lyon[19] — de unde în schimb porneau spre Lisabona şi Sevilla grîu, cupru, peşte, vin, mercerie, tunuri, proiectile, pînză pentru vele, etc. Dar corăbiile spaniole mai descărcau în portul Anvers şi produse proprii — mătăsuri, arme, lînă brută de cea mai bună calitate[20]. — În general, principalele articole care făceau obiectul schimburilor comerciale la mari distanţe erau ţesăturile şi postavurile, colonialele, grînele, sarea, pieile şi blănurile din ţinuturile septentrionale, vinurile, produsele lactate, arme de foc de tot felul, metale şi produse siderurgice finite. În fine — cărţi tipărite, maşini şi unelte tipografice, urmînd imediat momentului descoperirii tiparului. Important ca volum era şi comerţul de sclavi, indispensabili flotelor mediteraniene.

O pondere deosebită în comerţul mediteranian o deţineau articolele importate din ţările Orientului. În primul rînd, condimentele — piper negru, scorţişoară, ghimbir, cuişoară, nucşoară. Apoi, diferite plante, rădăcina sau fructul lor, cu diferite proprietăţi medicinale (purgative, antispasmodice, vermifuge, tonice, stimulente, unguente, antiscorbutice) — ca simichia, mirobolanul, reventul, scamonea, pelinul, camforul, opiul, ş.a. La acestea se adăugau textile (bumbac din Egipt, mătăsuri din Persia, Siria, Irak, China), plante sau substanţe întrebuinţate în vopsitoria ţesăturilor, parfumuri, sticlărie, arme din Siria, perle din Golful Persic, fildeş şi diamante din India, rubine din Ceylon, etc. Pînă la data circumnavigaţiei Africii de către portughezi — care au stabilit contacte directe cu producătorii sau furnizorii acestor mărfuri — negustorii europeni se aprovizionau prin intermediul negustorilor arabi. Concurenţa portugheză a însemnat pentru Veneţia — care deţinuse monopolul importului de mirodenii — o puternică lovitură (importul veneţian de coloniale scăzînd cu 75%); dar în curînd veneţienii — avantajaţi de căile de comunicaţie cu Orientul mai scurte, trecînd prin Marea Roşie şi Golful Persic — şi-au recîştigat poziţia preeminentă de furnizori ai pieţelor europene.

Cucerirea Constantinopolului de către turci a avut repercusiuni imediate asupra fluxului şi itinerariilor comerţului mediteranian. Genovezii îşi menţin antrepozitele din zona Mării Negre; dar după 1484 (data cuceririi de către turci a Chiliei şi Akermanului) li se interzice accesul în regiunea septentrională a acestei zone[21]. Negustorii veneţieni îşi îndreaptă atenţia în direcţia Ciprului, Libanului şi Egiptului — unde însă după

[19] „Anvers deveni un motor economic mondial şi centru a numeroase industrii — textilă, metalurgică, de construcţii navale, de tipografie. Aici se fabricau instrumente ştiinţifice şi muzicale, tapiserii, mobile, etc.; şi totodată, aici erau în floare operaţiile de credit. Portughezii găsiseră în acest oraş flamand, pe lîngă capitalurile germanice, argintul extras din minele germane de care aveau nevoie în Indii" (A. Tenenti).

[20] Produs prin care Spania luase locul Angliei ca principal furnizor internaţional al ţesăturilor din Flandra şi Brabant.

[21] Fapt care, dealtminteri, a avut efectul pozitiv de a redeschide traficul comercial interesînd Moldova, Galiţia, Polonia şi regiunea Mării Baltice.

cucerirea Egiptului (1517) otomanii preiau controlul „drumului mătasei". În Mediterana Occidentală domină mult timp marele comerţ catalan — care asigură prosperitatea nu numai a Barcelonei, ci şi a oraşelor italiene Napoli şi Palermo. — În fine, în comerţul internaţional din mările septentrionale ale Europei în sec. XV îşi fac intrarea olandezii şi englezii, în detrimentul intereselor oraşelor hanseatice. (Dintre acestea, în acest timp vor înregistra progrese reale numai Riga şi Danzig.) Rusia participă şi ea la comerţul cu olandezii şi englezii, — mai întîi prin intermediul Novgorodului, apoi prin porturile Livoniei[22].

Comerţul intercontinental al Spaniei cu Lumea Nouă constituie un caz aparte[23]. În afară de cantităţile enorme de aur prădat de colonizatori chiar de la început, singura marfă de schimb pentru ceea ce aceştia exportau din Lumea Nouă era argintul. Dar acest trafic era rezervat exclusiv regatului Castiliei, întrucît se susţinea oficial că, dintre toţi cetăţenii marelui imperiu spaniol, numai castilienii organizaseră şi finanţaseră expediţiile care au dus la descoperirea Americii. Această situaţie permitea statului să controleze întregul comerţ transoceanic; iar suveranului — să îşi rezerve nu mai puţin de 20% din cuantumul întregului comerţ de argint (şi, uneori, chiar să confişte argintul proprietate a negustorilor...).

Un negustor german din sec. XVI. (Gravură dintr-un album german de epocă). — Bibl. Nationale, Paris.

Industria subdezvoltată a Castiliei nu era în stare nici pe departe să furnizeze (decît într-o cantitate cu totul neînsemnată) mărfuri de export în noile colonii. În schimbul argintului american importat, aceste mărfuri erau procurate de negustorii străini — olandezi, germani, italieni; care — sub acoperirea, pur formală, a numelui unor firme castiliene — în realitate se substituiau spaniolilor în comerţul lor colonial. — „Prin urmare, cea mai mare parte a argintului american nu făcea decît pur şi simplu să traverseze Spania, întrucît servea să plătească mărfurile trimise în colonii; sau, cînd era vorba de argintul aparţinînd Coroanei, să plătească armatele spaniole de mercenari din Ţările de Jos şi din Italia" (H. G. Königsberger, G. L. Mosse).

[22] Negustorii englezi erau cei mai activi. În 1555, în portul Arhanghelsk opera *Moscovy Company*, căreia Ivan IV îi va acorda deplina libertate de a face comerţ.

[23] Asupra căruia ne vom opri pe larg într-un alt capitol.

NOI TEHNICI COMERCIALE ŞI FINANCIARE

Comerţul, îndeosebi marele comerţ, a dus în mod necesar la o intensă dezvoltare a practicii creditului. Interzis de Biserica creştină[24], împrumutul cu dobîndă era totuşi practicat într-o formă ocolită permisă: după cum bunurile funciare puteau fi cumpărate prin plata unei rente precis stabilite, tot aşa şi o sumă de bani se putea obţine în schimbul unei rente perpetue. Cum însă un astfel de împrumut era posibil numai pentru sume mici — necesare unui agricultor sau unui meşteşugar, — nu însă şi pentru operaţii comerciale importante, negustorul recurgea la forma societăţii în comandită: cel care

Marele bancher Jakob Fugger. Desen de Hans Holbein cel Bătrîn. — Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz, Berlin.

împrumuta suma în vederea unei operaţii comerciale stabilea, printr-un contract încheiat cu debitorul, partea sa de cîştig care urma să rezulte din această operaţie. Ceea ce comporta, totuşi, un oarecare risc pentru creditor, în cazul nereuşitei operaţiei[25]. Legea

[24] Cel puţin, formal.. Căci încă din sec. XIII, oamenii Bisericii şi unele instituţii religioase participau la operaţii comerciale şi bancare, practicînd împrumutul cu dobîndă. Pentru încasarea în diferite ţări a taxelor stabilite în vederea organizării cruciadelor, papii înşişi se serveau de bancheri italieni. În sec. XIV pedepsele prevăzute de Biserică împotriva cămătarilor rămîneau doar pe hîrtie. Chiar teologul oficial al Bisericii catolice, Toma din Aquino, formulase teoria „preţului corect" *(justum pretium)*, — conform căreia era admis să dai bani cu împrumut, dar numai cu un procent „corect". — „În felul acesta, doctrina teologică s-a adecvat unei stări de fapt, deschizînd calea capitalului comercial şi cămătăresc" (J. Macek).

[25] În cazul cînd creditorul nu voia să împartă riscul cu debitorii săi, se recurgea la o altă tehnică-stratagemă: „Un creditor depozita o sumă la un negustor, cu condiţia ca el să primească 15% din cîştigul realizat; apoi încheia cu negustorul un contract de asigurare, prin care îi lăsa o treime din eventualele cîştiguri dacă acesta îi restituia capitalul depus chiar şi în caz de pierdere a capitalului comun. În continuare, încheia cu el un al treilea contract, prin care îi vindea cîştigul probabil în schimbul unui procent de 5% din capitalul împrumutat, — procent obligator indiferent de rezultatele operaţiei întreprinse. În felul acesta comandita se transforma într-un împrumut cu o dobîndă simplă de 5%, pe care modul în care s-a încheiat împrumutul o face prin forţa lucrurilor inatacabilă" (R. Mousnier).

putea fi eludată în diferite feluri: dobînda era reţinută anticipat din suma împrumutată; sau, era achitată sub formă de „donaţie voluntară", etc. Oricum, creditorul care împrumuta cu dobîndă nu putea să-l dea în judecată pe debitorul insolvabil sau incorect.

Odată cu secolul al XV-lea devin tot mai numeroase societăţile negustorilor care puneau la dispoziţie un capital propriu în vederea unor operaţiuni comerciale sau financiare, — adăugîndu-i şi un capital furnizat de terţe persoane şi rambursabil potrivit unui procent dinainte stabilit. (În Italia, asemenea societăţi constituiseră marii bancheri florentini Bardi, Peruzzi, Strozzi, Guardi sau Medici). Bineînţeles că fiecare negustor putea participa, temporar sau permanent, concomitent la două sau mai multe societăţi.

Dezvoltarea marelui comerţ a determinat şi extinderea, în forme noi, a sistemului asigurărilor. Se pare că Italia a fost prima ţară în care au fost create societăţi de asigurări maritime (la Palermo din 1350, la Florenţa din 1379), pentru vase şi mărfurile transportate. (Asemenea societăţi s-au creat şi pentru transportul mărfurilor pe uscat). În secolele XV şi XVI devine practică curentă asigurarea — prin contracte în care erau minuţios stipulate şi itinerariile — uneia sau mai multor călătorii; asigurare care, mai ales în cazul galerelor, nu depăşea 6%. În afară de avarii, furturi sau naufragii, se încheiau asigurări speciale contra acţiunii piraţilor, a atacurilor militare sau a sechestrării navelor de către o putere străină. — Nu erau rare cazurile cînd proprietarii navelor se asigurau la mai multe societăţi; după care, provocau singuri avarii navelor lor, pentru a fi apoi despăgubiţi cu sume mari...

În afara acestor societăţi mai existau şi asigurări pe viaţă a persoanelor. (Se putea întîmpla ca şi bătrînii să fie asiguraţi fără ştirea lor; apoi, să fie răpiţi de către cei care îi asiguraseră, „sechestraţi şi supuşi unui tratament special care îi făcea să moară cît mai repede". — *Idem*).

Tehnicile contabile sunt mai sistematic folosite acum şi mai perfecţionate, datorită şi de astă dată dezvoltării comerţului. Contabilitatea în partidă dublă — care apăruse încă înainte de 1400, s.multan la Genova, în Toscana şi în Lombardia — devine de uz curent. Registrele contabile se diversifică: există o contabilitate de casă, o alta pentru stocurile de mărfuri, o alta pentru bunurile imobiliare, o alta pentru debitele şi creditele privind terţe persoane.

De asemenea de uz curent — şi pentru a evita sau înlocui transportul de bani de la o localitate (sau ţară) la alta — era cambia: fie biletul la ordin, fie trata (sau poliţa)[26]. Cambia permitea şi efectuarea unor speculaţii financiare de la o piaţă monetară la alta. De pildă: dacă la Anvers era momentan criză de aur şi argint, dar la Lyon aceste metale preţioase abundau, negustorul le cumpăra mai avantajos aici şi le vindea cu profit la Anvers. — Unor speculaţii asemănătoare (dar de regulă pentru plata unei sume mai mici) putea servi şi cecul, document la purtător[27], prin care titularul unui cont curent dispunea plata unei sume de bani din acest cont persoanei indicate în cec. În fine, existau pieţe bancare, cu cotarea diferitelor monede, în toate marile oraşe, comerciale (inclusiv la Constantinopol — pînă în 1453). La bursele din aceste oraşe — pieţe bancare constituite în instituţii financiare permanente — se negociau valute străine şi hîrtii de valoare, enumerate mai sus, şi se desfăşurau tranzacţii de mărfuri[28].

[26] Prin „biletul la ordin" debitorul se obliga să plătească creditorului său (sau altei persoane indicate) o sumă de bani la data şi locul specificat. Invers: prin cambie, un creditor dispunea acelaşi lucru în favoarea unui beneficiar debitor.

[27] La Pisa, cecul apăruse încă din 1374.

[28] Instituţii diversificate apoi, prin specializare, în „burse de valori" şi „burse de mărfuri".

Dar speculaţiile financiare luau şi alte forme interesante, mai neaşteptate (comparabile, într-un fel, cu pariurile, sau cu jocurile de noroc). De pildă: un negustor cumpăra de la un altul o anumită marfă, cu condiţia să o revîndă numai peste trei luni, dacă la acea dată — stabilită în contract — preţul mărfii respective crescuse, cumpărătorul cîştiga, dacă, dimpotrivă, preţul mărfii scăzuse, cîştiga negustorul care o vînduse negustorului cumpărător. (Documentul — contractul prin care negustorul cumpărător se obligă să revîndă marfa la data fixată — putea fi negociat, transmis, în lanţ, unui al doilea, al treilea, al patrulea cumpărător, ş. a. m. d., pînă la expirarea termenului stabilit în contract). — Astfel de scrisori, de contracte, căpătau o valoare comercială prin ele însele, valoare variind după jocul cererii şi ofertei, deci avînd şi un curs la bursă. Şi cum acest joc putea fi influenţat şi de anumite împrejurări politice, favorabile sau defavorabile, speculaţiile comerciale sau financiare respective se transformau în forme reprobabile. în cazurile cînd negustorii puneau în circulaţie anumite zvonuri false, pentru a provoca o scădere sau, dimpotrivă, o creştere bruscă a preţurilor şi a realiza astfel un profit sigur...

În sfîrşit, este de notat şi faptul că în zona operativă a oraşelor hanseatice aceste noi tehnici comerciale şi financiare nu şi-au găsit în general aplicarea. Aceasta, din cauza neîncrederii, a suspiciunii faţă de cei ce foloseau în mod curent asemenea tehnici — oamenii de afaceri italieni!

ALTE FENOMENE ŞI PROBLEME ECONOMICE

Pe lîngă factorii de natură obiectivă menţionaţi mai sus (şi alţii — care urmează în continuare), cîteva evenimente[29] de natură politico-socială sau cultural-religioasă au acţionat în mod determinant asupra cursului vieţii economice europene.

Primul, a fost expansiunea otomană în zona Balcanilor şi în zona răsăriteană a bazinului mediteranian. Consecinţele au fost că ţările ocupate n-au mai avut posibilitatea să participe activ la procesul economic care se desfăşura în Occident, că a obligat o serie de state să se angajeze în mari cheltuieli militare de apărare, cînd aceste sume ar fi putut să fie investite în activităţi productive; şi că această expansiune otomană a slăbit considerabil poziţiile economice ale negustorilor italieni care operau în zonele aflate sub influenţa turcească.

Al doilea fenomen determinant l-au constituit marile descoperiri geografice şi expansiunea transoceanică, afluxul de metale preţioase — cu inflaţia şi „revoluţia preţurilor" care au urmat, intensificarea circulaţiei monetare, acumularea de capital şi investirea lui în activităţi productive.

În al treilea rînd: noua politică absolutistă, implicînd o complexă organizare birocratică şi mari cheltuieli militare, a necesitat sume enorme, pe care monarhii au căutat să le obţină mărind impozitele şi sprijinind comerţul sau industria manufacturieră. În felul acesta economia a devenit principala forţă a statului, în cadrul căreia omul de afaceri — în acelaşi timp producător, negustor şi bancher — capătă implicit o mare pondere politică.

[29] Cf. A. Gallia, L. Bellavita (vd. *Bibliografia*).

În fine, viaţa economică a fost influenţată într-o anumită măsură şi de mişcările religioase sau culturale. Astfel, individualismul justificat şi promovat şi de mişcarea umanismului, era încurajat şi în acelaşi timp încuraja pretenţiile oamenilor în toate domeniile consumurilor. Noua mentalitate protestantă aproba — în opoziţie cu doctrina

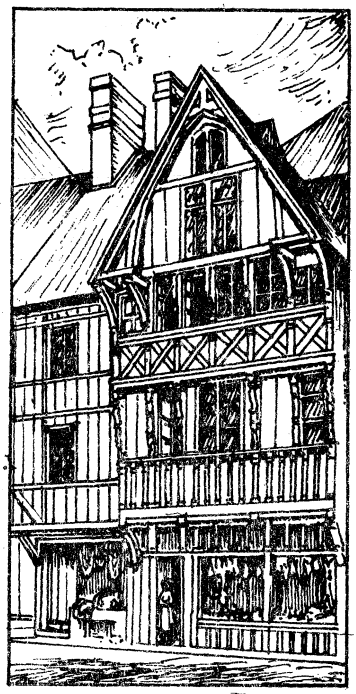

Casa unui negustor din Lisieux. Sec. XVI.

Bisericii catolice — şi căuta să justifice din punct de vedere etic şi religios principiul cîştigului şi al bogăţiei; în timp ce Contrareforma a provocat o scădere a dinamismului economic în ţările din zona occidentală a bazinului mediteranian (şi în Germania Meridională). — În aceeaşi ordine de idei se înscriu şi consecinţele economice ale noilor descoperiri şi invenţii (pulberea folosită la lucrări de excavaţii, tiparul, lărgirea orizontului cunoştinţelor geografice, progreselor navigaţiei, introducerea unor noi culturi, perfecţionarea tehnicilor contabile, etc.).

„REVOLUŢIA PREŢURILOR"

Un fenomen economic caracteristic epocii — şi luînd o formă explozivă începînd din jurul anului 1550 — a fost creşterea mult mai rapidă a cererii decît a ofertei. Odată cu extinderea cultivării unor terenuri mai puţin fertile, cu creşterea arenzilor şi (cu timpul) a măririi salariilor, au crescut şi preţurile. Cele ale articolelor alimentare — într-un ritm mai rapid decît ale articolelor industriale manufacturate [30], dar şi acestea

[30] S-a calculat că în decursul sec. XVI preţul la en gros al cerealelor a crescut de cinci ori în Anglia, de şase ori în Franţa şi mai mult încă în Spania. Totuşi, atît în Spania cît şi în Anglia creşterea preţurilor a fost mai rapidă decît a cerealelor — cel puţin în prima jumătate a secolului" (A. Tenenti).

din urmă, tinzînd constant să depăşească ritmul de mărire a salariilor. În Anglia, de pildă, în decursul secolului al XVI-lea salariile muncitorilor din construcţii s-au dublat, în timp ce preţurile articolelor alimentare au crescut de patru-cinci ori[31]. Acest fapt a determinat o inflaţie care explică în bună măsură fenomenul denumit de economişti „revoluţia preţurilor"[32]. În Franţa (pentru a da un singur exemplu), între anii 1471—1598 preţurile au crescut cu 627%, în timp ce salariile au rămas aproape staţionare.

Printre alte cauze care au determinat acest fenomen era şi una de ordin politic: războaiele secolului (din Flandra, din Mediterană contra turcilor, sau cel dintre Spania şi Anglia) au întrerupt sau au diminuat multe activităţi economice productive, obligînd în schimb să se facă investiţii mari în domeniul militar (armament, întreţinerea soldaţilor, etc.). O altă cauză a constituit-o fenomenul de mai lungă durată a dezvoltării capitalismului economic, mai ales în Germania Meridională[33], dar şi în Italia (Veneţia, Genova, Florenţa). Cauza principală însă a fost inevitabila consecinţă a afluxului considerabil de metale preţioase, în special argint.

Pe lîngă producţia minelor de argint din Europa Centrală, pe lîngă cantitatea de aur (mai modestă, desigur) adus de negustorii portughezi din Sudan, procesul de inflaţie în întreaga Europă a fost potenţat de afluxul — începînd din jurul anului 1530 — de aur şi argint din Lumea Nouă. (Încă în perioada dintre anii 1511—1520, în Sevilla a intrat — înregistrată oficial — o cantitate de aproape 10 tone de aur!). După 1580, importul spaniol de argint din America se ridică la cifra de 200 de tone anual (pe lîngă cel importat de piraţi şi contrabandişti). S-a calculat (cf. P. Chaunu) că într-o perioadă de 150 de ani, în portul Sevillei au intrat 300 tone de aur american şi 25.000 tone de argint. (Mai ales după ce noua tehnică adoptată în America de a trata minereul de argint cu mercur a permis un spor enorm al producţiei). Afluxul acestor metale preţioase a provocat în toată Europa o circulaţie monetară incomparabil mai dinamică şi a creiat condiţii dezvoltării capitalismului (diferenţa dintre preţuri şi salarii permiţînd unor grupuri acumularea de capitaluri). Afluxul avea loc într-un moment cînd Europa se afla într-o mare criză de metal preţios, — întrucît de mult timp acesta se revărsa spre Orient, spre a plăti cantităţile de felurite importuri.

Pentru Spania însăşi, afluxul de aur şi argint n-a însemnat un real profit economic, căci metalul preţios servea nu numai pentru a plăti, cum am văzut, mărfurile ce trebuiau exportate în schimb în Lumea Nouă, ci şi pentru a suporta cheltuielile enorme — ale fastuoasei vieţi de la curte, ale nobilimii, ale războaielor, diplomaţiei, alegerilor imperiale... Pentru a obţine creditele necesare de la marii bancheri internaţionali, germani şi italieni, Carol Quintul[34] şi Filip II le concedau diferite drepturi (de exploatări

[31] Dar acelaşi lucru se constată şi în Franţa, Spania, Germania, Ţările Scandinave, etc.

[32] Fenómen care a lovit pe de o parte în categoria muncitorilor, iar pe de altă parte în feudali; şi mult mai puţin în muncitorii salariaţi din *Verlagssystem*-ul rural — care munceau pentru negustorul de la oraş, dar continuau să-şi păstreze bucata de pămînt ale cărei produse îi asigurau subzistenţa.

[33] Mare şansă a Germaniei o constituiau suprafeţele sale imense de păduri care asigurau combustibilul necesar dezvoltării siderurgiei, precum şi bogăţia minelor sale de argint, fier şi cupru din Harz şi Tirol — a căror producţie se ridică la 12 tone de argint şi 2.200 tone de cupru: metal de asemenea monetizabil.

[34] În 1523, Jakob Fugger, nerăbdător să-şi recupereze banii împrumutaţi lui Carol Quintul pentru ca acesta să poată cumpăra voturile electorilor în vederea obţinerii coroanei imperiale, îi scrie: „ Fără ajutorul meu, Maiestatea Voastră Imperială n-ar fi putut obţine niciodată coroana imperială; şi lucrul acesta îl pot dovedi prin înscrisurile făcute de mîna delegaţilor Maiestăţii Voastre. Eu n-am avut în vedere interesul meu personal, — dat fiind că dacă aş fi voit să abandonez Casa de Austria şi să favorizez Franţa, aş fi cîştigat mulţi bani şi beneficii, aşa cum mi-a fost propus. Ce anume prejudicii ar fi cauzat aceasta Maiestăţii Voastre şi Casei de Austria, Maiestatea Voastră va putea singur judeca cu adînca sa judecată".

de mine, de percepere de impozite, ş.a.), totodată garantînd împrumuturile cu aurul şi argintul american[35].

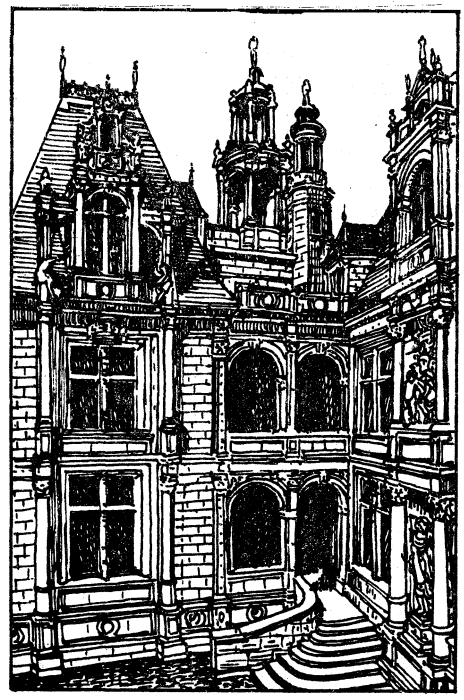

Locuinţa unui mare burghez din Caen, trezorierul regal Nicolas de Valois, — palat construit în 1538.

Consecinţele inflaţiei şi „revoluţia preţurilor" asupra economiei europene au fost considerabile. Pe de o parte, circulaţia monetară mult sporită a constituit un stimulent incalculabil pentru marele comerţ. Pe de altă parte, însă, creşterea continuă a preţurilor a lovit grav în bugetele statelor, a sporit numărul falimentelor bancare, a făcut ca impozitele să se dubleze, a dus la bancrute de stat şi la o enormă confuzie pe piaţa creditului european. Filip II al Spaniei, Henric II al Franţei, precum şi regele Portugaliei au declarat anularea concesiunilor şi suspendarea plăţilor, propunînd creditorilor lor recalcularea şi micşorarea dobînzilor, ceea ce creditorii — Fugger, Welser în Germania, bancherii genovezi sau cei din Lyon — au fost obligaţi să accepte. În sec XVII, din cauza că marile puteri nu şi-au mai putut onora obligaţiile de a-şi achita datoriile, marii lor creditori au fost ruinaţi şi siliţi să se retragă din afaceri.

ÎNCEPUTURILE CAPITALISMULUI. CONSECINŢE SOCIALE

Fenomenul inflaţiei şi „revoluţia preţurilor" au creat, cum spuneam. condiţii dezvoltării capitalismului. Consecinţele crizei resimţite de indivizi şi grupuri cu venituri fixe s-au produs paralel cu crearea de noi locuri de muncă, cu creşterea masei de salariaţi, precum şi cu multiple posibilităţi de deschideri economice. Acest proces de

[35] În numai 41 de ani (între 1515—1556) împrumuturile regale contractate la Anvera s-au ridicat de la 50.000 de lire flamande la 7.000.000!

separare dintre producătorii de bunuri materiale şi mijloace principale de producţie — care de acum înainte vor fi concentrate în mîna celui ce pune la dispoziţia muncitorilor săi salariaţi maşinile, uneltele, materia primă, spaţiul de muncă, banii, etc. — cu alte cuvinte începuturile propriu-zise ale capitalismului, a avut loc în Europa Occidentală în secolul al XVI-lea[36].

Structura, regimul, tehnica producţiei industriale manufacturiere sunt acum radical diferite. În timp ce corporaţiile aprobau meşterilor proprietari de ateliere doar o cantitate limitată de materie primă, impunîndu-le şi calitatea produsului dinainte stabilită, şi totodată interzicîndu-le adoptarea de maşini sau de unelte mai perfecţionate, — acum negustorii aduc ei înşişi la sate sau în suburbiile oraşelor materie primă, unelte şi noi tipuri de maşini, de productivitate sporită; lucrătorul nu mai este el proprietarul mijloacelor de producţie, devine salariatul negustorului capitalist — a cărui iniţiativă, risc şi capital dezvoltă în felul acesta forţele de producţie şi ridică productivitatea muncii. Cantitatea produselor creşte foarte mult; fapt care imprimă o extindere mult sporită şi un ritm mai dinamic comerţului internaţional. Cererea pieţei din ce în ce mai mare, a impus folosirea unor maşini de înaltă productivitate; sau, construirea unor mari edificii în care să poată lucra zeci şi sute de muncitori; sau, săparea unor puţuri şi galerii de mare adîncime (de 80—90 m); activităţi ce necesitau incontinuu investiţii de noi şi sporite capitaluri.

Capitalismul pătrunde şi la sate. Produsele rurale sunt solicitate acum în cantităţi tot mai mari — de marile pieţe internaţionale, de populaţia numeroasă a oraşelor, de industria textilă, etc. În Anglia, mari suprafeţe de terenuri agricole sunt împrejmuite şi transformate în păşuni pentru oi, a căror lînă este cerută fie pentru prelucrarea în Anglia, fie pentru export. În Franţa (dar şi în alte ţări), grupuri de orăşeni — individual sau în comun — cumpără la ţară terenuri pe un preţ mic de la ţăranii sărăciţi din diferite motive, constituindu-şi în felul acesta proprietăţi întinse, cultivîndu-le cu mînă de lucru salariată; acumulează recoltele, se ţin la curent cu preţurile de pe diverse pieţe, vînzînd apoi rezervele acumulate pe piaţa şi în momentul cel mai potrivit, cînd pot obţine preţul cel mai bun. Seniorii feudali procedează la fel[37], încît, şi prin ei metodele capitaliste operează transformări în viaţa rurală. — Dar seniorul găseşte şi alte mijloace de investiţie şi de exploatare capitalistă; de pildă, construieşte o moară de apă servind procesului de apretare a postavurilor, sau un mai mecanic pentru sfărîmatul minereului acţionat tot de forţa hidraulică; şi pe care apoi le închiria.

Semnificative şi cu importante consecinţe au fost şi raporturile capitaliste cu marile monarhii din Renaştere. Fastul extraordinar al curţilor, cheltuielile de întreţinere a unui numeros aparat birocratic, solda armatelor de mercenari, preţul armamentului, etc. — toate acestea nu puteau fi nici pe departe acoperite din impozitele oricît de grele. Suveranii erau deci obligaţi să recurgă la marii bancheri, cărora le acordau în schimb concesionarea unor exploatări miniere, a perceperii impozitelor şi taxele. Împăratul Maximilian I le acordă exploatarea minelor de argint şi cupru, precum şi a salinelor

[36] Forme incipiente apar încă în sec. XIV, cînd unii negustori şi meşteri textilişti îşi asociau capitalurile ca să cumpere lîna şi coloranţii în cantitate mare; cînd nobilii îşi plasau banii într-o intreprindere comercială care îi fructifica; sau ca în cazul unor laici, preoţi şi chiar episcopi, cărora casele comerciale le plăteau pentru sumele încredinţate în depozit dobînzi (în general de 7%), sau dividende din profiturile realizate.

[37] Spre a răspunde cererilor mari de grîne ale negustorilor din Ţările de Jos şi din oraşele hanseatice, seniorul feudal din Germania Orientală şi din Polonia îi deposedează cu forţa pe ţărani de pămînturi, transformîndu-i în iobagi, — el însuşi devenind în acelaşi timp producător şi negustor de grîne.

din Tirol; Carol Quintul — a celor de argint şi mercur din Spania. La Anvers, bancherii Fugger obţin monopolul comercializării piperului, argintului, cuprului, precum şi al vînzării metalelor necesare arsenalelor şi baterii monedelor. Fără împrumuturile acestor

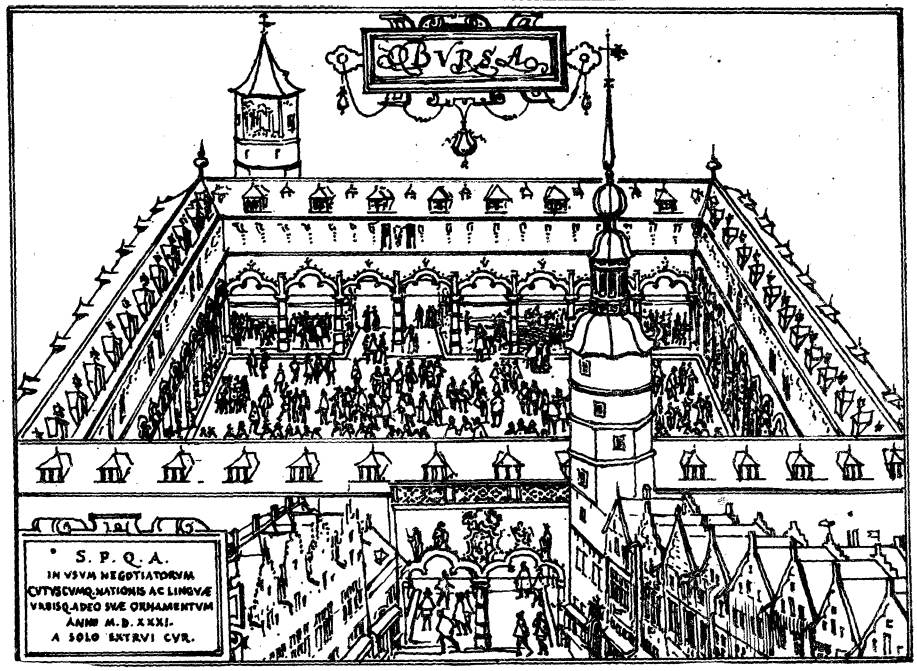

Bursa din Anvers, construcţie datînd din 1531. — Gravură din *Ţările de Jos,* de Ludovico Guicciardini (1565).

mari bancheri împăratul Maximilian n-ar fi putut întreprinde războaiele din Italia din 1508—1517, nici Carol Quintul cele contra Franţei; datorită sumelor împrumutate de Fugger a fost ales în 1519 împărat el, iar nu Francisc I. Aceşti Fugger[38] „erau în acelaşi timp mari creditori ai Sf. Scaun şi mari perceptori de taxe şi impozite în Ungaria, Polonia, Germania şi Ţările de Jos. Ei erau şi cei care vindeau indulgenţe în Germania" (R. Mousnier). — Astfel marii bancheri s-au constituit într-o adevărată forţă politică. Monarhia absolută şi marele capital financiar s-au afirmat într-o strînsă interdependenţă.

Pe lîngă urmările de ordin politic, numeroase şi importante au fost şi consecinţele sociale ale capitalismului.

Astfel, mulţi seniori feudali săraciţi în urma „revoluţiei preţurilor" şi a vieţii de lux excesiv au fost nevoiţi să-şi vîndă castelele şi proprietăţile funciare. Negustorii care le-au cumpărat duc acum o viaţă în stil aristocratic, intră în raporturi de înrudire prin căsătorie cu familiile nobiliare; încît, ei sau fiii lor, vor putea face carieră, vor pătrunde în rîndurile înaltului cler, ale militarilor superiori sau ale înalţilor funcţionari de stat. — Alte consecinţe în plan social: investiţiile de capital şi dezvoltarea comerţului internaţional creiază noi locuri de muncă; oraşele se extind, unele tîrguri se transformă în adevărate oraşe, în care afluiază mase de nevoiaşi şi vagabonzi în căutare de lucru

[38] în numai 17 ani, bancherii Fugger, care porniseră cu un capital de 196.991 de florini, au ajuns în 1527 să realizeze un cîştig de 1.824.411 florini; ceea ce însemna un cîştig de 55% anual!

— sau doar pentru a îngroşa rîndurile cerşetorilor şi răufăcătorilor. Vechile corporaţii meşteşugăreşti, nevoite acum să-şi restrîngă cantitativ producţia limitînd-o la nevoile orăşenilor, reduc numărul ucenicilor, impun o mai strictă specializare, metode de lucru mai rigide şi detaliate.

La nivelul muncii salariate valoarea reală a salariilor scade. Lucrătorii de la oraşe se asociază în confraternităţi, se coalizează, formînd un fel de sindicate; spre a determina satisfacerea unor revendicări fac greve, întreţin agitaţii. La ţară, lupta de clasă ia forma ultimă a răscoalelor ţărăneşti; răscoale nu totdeauna pornite din rîndurile sărăcimii satelor, ci şi ale unor ţărani mai înstăriţi, care protestau astfel atît contra opresiunii feudale, cît şi a extinderii proprietăţii şi practicilor capitaliste.

DREPTUL ŞI JUSTIŢIA

Antecedente medievale • Renaşterea juridică. În Franţa • Dreptul şi Justiţia în Anglia • Dreptul şi Justiţia în Germania • Dreptul şi Justiţia în statele italiene • Sistemul penalităţilor şi regimul penitenciar • Tribunalele secrete • Procese intentate animalelor.

ANTECEDENTE MEDIEVALE

Cele trei sisteme judiciare ale Evului Mediu — justiţiile ecleziastică, feudală şi regală[1] — se menţin şi în secolele Renaşterii, dar fiecare avînd acum o pondere cu totul diferită decît înainte. Acelaşi lucru se poate spune despre sistemele juridice şi izvoarele dreptului — cutumele, dreptul canonic, roman, feudal, orăşenesc şi ordonanţele regale. O evoluţie imperceptibilă, aproape nulă, a cunoscut în schimb sistemul de penalităţi. Diversitatea raporturilor dintre aceste instituţii într-o ţară sau alta, precum şi a aplicării cu preponderenţă, a unuia sau altuia dintre sistemele juridice, a fost determinată, evident, de tradiţii şi de condiţii locale; cu toate acestea, tendinţele generale noi şi semnificative ale epocii apar cu suficientă claritate din examinarea situaţiei şi practicilor din fiecare ţară.

Mai clar se percepe această evoluţie în Franţa, ţara în care organizarea şi practica juridică apar ca fiind mai consecvent reglementate.

Încă din sec. VI Biserica a căutat să-şi constituie o jurisdicţie temporală; pentru ca în sec. IX sinoadele diocezelor să judece nu numai cauze de natură religioasă — erezie, sacrilegiu, blasfemie, simonie, etc. — ci şi cauze de adulter, incest, paricid, fratricid sau cămătărie. Biserica şi-a extins competenţele judiciare şi asupra protecţiei văduvelor şi orfanilor, a actului căsătoriei (instituţia familiei fiind reglementată de dreptul canonic) — şi a supravegherii executării dispoziţiilor testamentare. (Aceasta, şi pentru motivul că de regulă testamentele conţineau şi danii făcute Bisericii). Apogeul jurisdicţiei ecleziastice a fost atins în Franţa în sec. XII, cînd ea va fi de resortul nu numai al episcopilor, ci şi al arhidiaconilor, al canonicilor din capitulul catedralelor, precum şi al unor abaţi sau priori ai mănăstirilor; în timp ce, pe de altă parte, în secolul următor ea se va afirma cu maximă autoritate şi prin instituirea tribunalelor Inchiziţiei, care vor funcţiona timp de secole în tot Occidentul. Motivaţiile juridice şi normele procedurale vor fi expuse şi reglementate de decretele papale — care, în 1582, vor fi reunite într-un *Corpus juris canonici*, rămas vreme de mai bine de trei secole singurul îndreptar juridic pentru catolici[2].

În paralel, justiţia feudală deriva în mod firesc din contractul de vasalitate dintre senior şi vasal şi era administrată ca atare. Domeniul său prioritar era cel al proprietăţii şi al obligaţiilor: justiţia domenială emana direct din dreptul de proprietate al stăpînului, iar ca protector natural al vasalilor săi acesta îşi aroga şi dreptul de a administra justiţia. — Dar începînd din secolul al XIII-lea jurisdicţiile senioriale de pe domeniile Coroanei franceze sunt atacate şi absorbite progresiv de jurisdicţia regală; în sec. XIV legiştii regelui proclamă teza suveranităţii acestuia pe tot întinsul regatului său. Ca urmare, orice drept seniorial de a administra justiţia sau de a ridica impozite a fost considerat ca avîndu-şi originea într-o concesiune a regelui (H. Décugis).

[1] Vd. şi *Ist. culturii şi civilizaţiei*, vol. 2, pp. 572—590.

[2] „Pînă în anul 1917, cînd Biserica catolică a redactat un nou cod — *Codex Juris Canonici*" (V. Hanga).

În Anglia, prin *Magna charta libertatum* (1215) nobilimea îşi garanta privilegiile şi, implicit, menţinea justiţia feudală. Cînd, prin adunarea din 1265 Simon de Montfort, devenit conducătorul statului, pune bazele viitorului parlament englez (care în sec. XIV va căpăta forma sa organizatorică definitivă), această instituţie cu largi competenţe judiciare va fi dominată de nobilime şi de cler. Dar în urma Războiului de o sută de ani nobilimea feudală engleză a ieşit atît de slăbită încît justiţia regală se va impune cu mai multă uşurinţă asupra celei feudale.

Pe teritoriul Imperiului german funcţionau, consemnate în coduri distincte, normele juridice care stabileau drepturile şi reglementau îndatoririle fiecărei categorii sociale. Unul se referea la rezolvarea conflictelor dintre feudali *(Lehnrecht)*; alte două — la îndatoririle ţăranilor *(Hofrecht)* şi la obligaţiile iobagilor *(Dienstrecht);* în timp ce populaţia oraşelor era supusă unor norme juridice deosebite *(Stadtrecht).*

În diferitele formaţiuni statale italiene, normele cutumiare, legile imperiale şi practicile judiciare ale curţilor feudale au fost adunate (în primii ani ai sec. XII) în acele *Libri feudorum* care, cuprinzînd dreptul feudal, în regiunile din nordul Italiei erau aplicate paralel cu normele sistemului de drept roman: primele — pentru populaţiile germanice, celelalte — pentru cele italice.

Atît în Franţa cît şi în alte ţări dezvoltarea oraşelor a dus la formarea unui drept orăşenesc, care urmărea apărarea şi promovarea intereselor negustorilor şi meşteşugarilor, — fără însă a reuşi să înlăture total restricţiile feudale.

RENAŞTEREA JURIDICĂ. ÎN FRANŢA

În secolele XV şi XVI, odată cu consolidarea statelor naţionale şi a monarhiilor absolutiste jurisdicţia regală se va impune în mod decisiv, în detrimentul celei feudale şi a celei ecleziastice. Al doilea fapt caracteristic acestei perioade este colecţionarea sistematică a cutumelor, redactarea şi publicarea lor. În fine, dreptul roman se va impune progresiv asupra dreptului cutumiar, — chiar dacă în unele regiuni va continua să se aplice acesta din urmă (normele inspirate de dreptul roman rămînînd facultative).

În Franţa, procesul de instaurare a autorităţii justiţiei regale începuse mai demult. Sub domnia marelui organizator al justiţiei Ludovic IX cel Sfînt justiţia feudală era deja aproape complet absorbită de cea regală. Avînd şi atribuţii judecătoreşti şi legişti de profesie *Curia Regis* (instalată chiar în palatul regal) era în acelaşi timp un Parlament şi o Curte de apel care decidea asupra hotărîrilor seniorilor feudali. Dispar şi vechile probe judiciare (ordaliile, duelul judiciar), făcîndu-se în schimb un loc larg anchetelor. Autonomia judiciară a seniorilor este acum limitată de suveranitatea regelui, care lasă în competenţa tribunalelor feudale doar cazurile de furturi, răniri, omucideri, rezervîndu-şi însă dreptul de instanţă de apel — şi, prin aceasta, marcîndu-le subordonarea la justiţia regală (F. Olivier-Martin). Actele prin care se exercită acum puterea legislativă a regalităţii sunt *ordonanţele.* Cea din 1254 stabilea în termeni fermi jurisdicţia parlamentelor (a celui principal, din Paris, şi a celor din provincie) şi funcţia bailivilor[3], indicîndu-le procedura de urmat în faza instructorie, de urmărire şi cercetare a cauzelor penale (cf. P. Lacroix).

[3] Baillis — funcţionari regali cu atribuţii în materie administrativă, financiară, militară şi îndeosebi juridică. Aveau studii juridice, ţineau şedinţe de judecată de patru ori pe an la date fixe, erau numiţi de rege (iar locţiitorii lor — de Parlament) şi îl însoţeau pe rege în deplasările curţii.

Urmărind dezagregarea cît mai completă a justiţiei senioriale, juriştii regelui formulează teoria „cazurile regale" *(cas royaux)* — cum erau numite afacerile civile sau penale care trebuiau să fie, în mod obligator, supuse jurisdicţiei regale. Aceste cazuri — a căror definiţie şi enumerare erau intenţionat lăsate neprecizate, pentru a putea include astfel cît mai multe, — erau considerate a fi tot atîtea delicte care atentau la „pacea regelui"[4]. În 1436 Carol VII stabileşte Parlamentul la Paris, cu rol şi de Curte supremă de justiţie, instituind totodată şi o cameră în a cărei atribuţii intra judecarea cauzelor penale *(Tournelle)*. — Judecătorii, toţi doctori în drept, erau supuşi înainte de numire unei examinări privind chestiuni de practică judiciară, trebuind totodată să explice în faţa juriului examinator şi să comenteze un capitol din dreptul roman, ales la întîmplare. La început, regele numea singur magistraţii; dar începînd din a doua jumătate a secolului al XIV-lea se stabileşte în această privinţă o colaborare cu Parlamentul. În sec. XV a fost stabilit şi principiul inamovibilităţii judecătorilor.

Fiecare parlament avea competenţa de a judeca în mod suveran orice cauză — civilă, penală, administrativă, — care nu era repartizată în mod special, printr-o ordonanţă regală, unei alte curţi (de ex., curţii de conturi, sau curţii financiare). În prima şi ultima instanţă parlamentele nu judecau decît un număr mic de cauze, foarte importante: esenţialmente însă ele constituiau jurisdicţii de apel. Contra hotărîrilor lor nu se putea face recurs decît la Consiliul regelui, singurul care deţinea dreptul de casaţie. — Prerogativele cu care erau investite au făcut ca uneori parlamentele să-şi sporească pretenţiile, aducîndu-le astfel în conflict cu regele. Henric IV şi Richelieu au reuşit să le bareze pretenţiile politice: opoziţia lor sistematică a continuat însă şi în sec. XVIII. Paralel cu declinul importanţei dreptului canonic şi al celui feudal, centralizarea statului impunea codificarea oficială şi unificarea treptată a cutumelor: o operă iniţiată în 1454 de Carol VII. Dar consolidarea puterii monarhice s-a folosit în principal de rolul tot mai important acordat normelor dreptului roman (al cărui studiu deţinea acum un loc de prim-plan în învăţămîntul universitar); şi, în special, ordonanţelor şi edictelor regale — „acte legislative cuprinzînd norme generale şi permanente", care „treptat vor înlocui normele dreptului cutumiar" (VI. Hanga). Proprietatea, obligaţiunile, dreptul penal şi cel al familiei organizarea judecătorească şi procedura judiciară[5], vor fi reglementate în cea mai mare parte de aceste ordonanţe, care vor avea un rol de o importanţă capitală în opera de unificare legistativă a regatului.

Procedura era surprinzător de nedreaptă. Ordonanţele din 1499 şi 1539 acordau judecătorilor toate mijloacele imaginabile pentru a dovedi vinovăţia inculpatului, fără a-i lăsa în schimb aproape nici un mijloc de a se apăra. Acuzatul nu îşi cunoştea dosarul, cauza şi motivele ce i se imputau; era interogat cu uşile închise, fără a putea fi asistat de un avocat[6]; martorii nu erau ascultaţi în prezenţa lui, şi nu era confruntat cu ei decît după ce depoziţiile lor fuseseră consemnate în scris şi puse la dosar; în ziua judecăţii,

[4] Legiştii englezi din sec. XIV au folosit în acelaşi fel noţiunea de „pace a regelui" *(The king's peace)*, pentru a-i înlocui încetul cu încetul pe magistraţii aleşi de comitate şi de burguri cu funcţionarii numiţi de rege" (H. Décugis).

[5] „Urmărirea se făcea de către judecător, fiind provocată de un denunţ, de plîngerea părţii vătămate, sau de un dregător. Instrucţia urmărea să smulgă acuzatului mărturisirea, folosindu-se în acest scop tortura. Procedura era secretă, iar sentinţa se dădea pe baza actelor scrise. Libertatea de apărare era aproape cu desăvîrşire înlăturată. Instanţa nu discuta cu acuzatul, pe care dealtfel nu-l vedea decît o singură dată, la ultimul interogatoriu" (Idem).

[6] Protecţia individului în faţa puterii executive este un fapt de dată relativ recentă: în secolele Renaşterii justiţia era administrată de puterea executivă. Separaţia tripartită a puterilor — noţiune formulată pentru prima dată de John Locke — a fost exprimată în modul cel mai limpede de Montesquieu — fervent admirator al constituţiei engleze, — care a văzut în principiul separării puterilor garanţia cea mai eficace a libertăţii individului (cf. *Despre spiritul legilor,* cartea XI, cap. VI).

nici măcar nu era chemat să compară în faţa tribunalului dacă prezenţa lui nu era reclamată în mod expres; i se putea oricînd aplica tortura *(la question)*, fie pentru a-i smulge mărturisirea urmărită de judecători, fie pentru a-l determina să îşi denunţe complicii (G. Zeller).

Justiţia. Altorelief de pe faţada meridională a Palatului Ducal din Veneţia.

Avocaţii erau consideraţi ca făcînd parte din Parlament: aproape toţi magistraţii acestei înalte curţi îşi începeau cariera ca avocaţi. Erau împărţiţi în trei categorii; candidaţii (avocaţi stagiari, pe termen variabil), pledanţii (singurii avocaţi care îmbrăcau roba) şi consultanţii — avocaţi la pensie, care nu mai aveau acces la „barou"[7]. Pe lîngă judecători şi avocaţi erau şi procurorii, — ale căror atribuţii erau cu totul diferite de cele ale procurorului de azi. Cum diferite erau, de altfel, şi cele ale avocatului. Căci acesta nu se limita doar la a pleda; el redacta şi unele acte, avea un anumit rol în mersul procesului, dar nu avea calitatea de a-şi reprezenta clientul în diferitele faze ale procedurii. Funcţia aceasta îi revenea procurorului, — care deţinea o poziţie net inferioară celei a avocatului. Nu i se cerea nici măcar să fie doctor sau licenţiat în drept: trebuia doar să-şi dovedească, în faţa unei comisii de magistraţi, pregătirea care

[7] Iniţial, cuvîntul indica rîndul de bănci rezervat avocaţilor pledanţi, separate de restul sălii printr-o *bară* de închidere: de unde, termenul de *barou*, organizaţia profesională a avocaţilor.

i se cerea. Era permanent la dispoziţia publicului pentru consultaţii juridice, sau pentru a redacta actele cerute în instanţă: iar în timpul audienţelor îl asista pe avocat, aducîndu-i piesele de care acesta avea nevoie. Procurorii erau foarte des pedepsiţi pentru insolenţa şi escrocheriile lor; dar împreună cu avocaţii formau o corporaţie unică — „Comunitatea Avocaţilor şi Procurorilor". O altă comunitate, *Royaume de la Basoche,* o formau foarte numeroşii *clercs,* tineri cu studii folosiţi de avocaţi şi procurori pentru transcrierea, redactarea, procurarea anumitor acte şi alte asemenea mici servicii.

DREPTUL ŞI JUSTIŢIA ÎN ANGLIA

Încă din primii ani ai secolului al XII-lea regii Angliei au ridicat Consiliul regal la rang de Curte supremă de justiţie. În curînd s-au precizat şi normele procesuale, prin formarea în sec. XIII a unui corp de magistraţi, jurişti profesionişti laici (fapt necunoscut la această dată pe continent) şi prin stabilirea unui sistem de judecată care include un număr de juraţi: o instituţie originală, naţională. Prin *Constituţiile din Clarendon* (1169), Henric II subordonează autorităţii regale jurisdicţia ecleziastică. În secolul următor, după ce prin adunarea din 1265 (care reunea baroni, clerici, cavaleri şi orăşeni) se pun bazele Parlamentului englez, acesta va garanta supremaţia legii şi va trasa liniile viitorului drept constituţional. De acum înainte. „nici un rege englez nu îşi va mai aroga puterea de a face singur legea" (E. Glasson).

Faţă de situaţia din ţările de pe Continent, în Anglia dreptul şi justiţia prezintă particularităţi notabile. Astfel, „în Anglia n-a existat niciodată acel spirit juridic rigid şi abstract de pe Continent, moştenit de la romani". La baza dreptului englez au stat două categorii de legi: cele nescrise, cutumele *(common law)* şi cele scrise *(statute law),* între care primele datează chiar din sec. VI. „ Legea nescrisă e mai vastă şi mai substanţială decît legea scrisă, fiindcă o cuprinde pe aceasta"; motiv pentru care, pînă în ziua de azi „ aproape tot dreptul englez se reazimă pe obicei" (Idem). Printre legile scrise sînt colecţiile hotărîrilor emise de curţile de justiţie din timpul lui Eduard I (sec. XIII) numite *year-books* şi cele din timpul domniei lui Henric VIII *(reports)*; redactate, toate acestea cuprind vreo mie de volume.

„Anglia a avut o justiţie organizată înaintea altor ţări europene moderne" (N. Petrescu). În sec. XIII apare justiţia juraţilor, care dădea posibilitate poporului să controleze administrarea justiţiei; în sec. XIV sunt instituiţi „judecătorii de pace" şi curţile superioare de justiţie, în număr de trei: „Curtea Băncii Regelui" *(Court of King's Bench),* care judeca procese privind violările legilor; „Curtea Dezbaterilor Comune" *(Court of Common Pleas)* — un tribunal pentru procesele civile; şi „Curtea Tezaurului" *(Court of Exchequer* — un fel de tribunal de finanţe, care judeca procese legate de aplicarea taxelor şi impozitelor. Aceste trei curţi erau supuse autorităţii regelui, puterii centrale. — Existau apoi tribunalele excepţionale. În 1487, Henric VII a instituit aşa-numita „Cameră Înstelată" *(Star Chamber)*: „un tribunal inchizitorial, fără norme stabilite de drept şi fără apel, în care regele putea să ordone sentinţele după plac", dar care „pare a se fi bucurat de oarecare popularitate, datorită în primul rînd faptului că nu de multe ori intervenea în favoarea săracilor" (Idem). („Camera Înstelată" a fost desfiinţată din cauza abuzurilor ei pe la mijlocul sec. XVII, sub Carol I Stuart).

Încă din epoca normandă Anglia avea o reţea de tribunale de rang inferior, aşa-numitele „curţi ale baronilor", care judecau în primă instanţă — după normele dreptului feudal — şi a căror competenţă era legată de organizarea poliţiei şi a administraţiei locale. În fine, înfiinţată în sec. XII dar menţinîndu-se şi în secolele XV—XVI, „o instituţie caracteristică pentru preocuparea puterii regale de a controla

direct justiţia locală, era reprezentată prin aşa-numiţii „judecători ambulanţi" [...], trimişi de la centru pentru a satisface dorinţa poporului pentru o mai bună administrare a justiţiei" *(Idem).*

O grijă deosebită a fost acordată de la început dreptului de proprietate imobiliară, responsabilităţii penale şi celei civile. Judecătorii trimişi în comitate spre a judeca diferite cauze au stabilit, pentru întreaga ţară, reguli juridice, jurisprudenţiale, care au pus bazele dreptului comun englez *(common law),* rămas valabil de-a lungul secolelor[8]. Magna *Charta Libertatum,* impusă lui Ioan Fără de Ţară de nobilii şi orăşenii răsculaţi le-au asigurat acestora anumite privilegii, limitînd autoritatea regală. O intensă activitate legislativă — stimulată de contactele frecvente cu legislaţia din Franţa şi Italia — se notează între anii 1272—1308; după care, în secolele XIV şi XV legislaţia se ocupă mai mult de domeniul politic decît de instituţiile juridice. Dreptul ecleziastic este administrat de Biserică pînă în secolul al XVI-lea, cînd Cromwell rupe legăturile cu papalitatea, suprimînd în 1532 dreptul de apel la Curia papală; pentru ca, doi ani mai tîrziu, jurisdicţia ecleziastică să fie suprimată complet prin *Actul de supremaţie,* care va face din rege capul Bisericii anglicane, „transferîndu-i integral puterile de jurisdicţie spirituală şi temporală; toate tribunalele ecleziastice ale regatului devin tribunalele regelui" (H. Décugis). — Henric VIII ameliorează sistemul judiciar, dînd o mai mare autoritate puterii executive şi făcînd din dreptul canonic o parte a „dreptului comun" naţional. Începînd din această perioadă judecătorii tribunalului englez vor fi în general laici, avocaţi cu studii de drept roman şi de drept canonic.

Ca instanţe de judecată, în secolul al XIV-lea apar „tribunalele de pace", compuse din nobili locali numiţi de rege şi 12 juraţi, aleşi dintre proprietarii funciari. În competenţa acestor tribunale intrau îndeosebi cauze civile. Cauzele mai importante erau judecate de „Curtea regească" şi de „Camera lorzilor" — organe supreme de justiţie (la început prima, mai tîrziu a doua). Dreptul civil şi organizarea judiciară s-au constituit definitiv în sec. XV. În materie de dreptul familiei (autoritatea paternă ca fundament al familiei n-a fost niciodată acceptată în Anglia), pentru a se căsători — fetele de la vîrsta de 12 ani, băieţii de la 14, — tinerilor nu li se cerea consimţămîntul părinţilor. Copiii născuţi dintr-o căsătorie secretă erau preferaţi celor născuţi din a doua căsătorie, legală. În Anglia, legitimarea — printr-o hotărîre a Parlamentului — a unui copil născut în afara căsătoriei a fost totdeauna admisă (E. Glasson).

În secolul al XVI-lea infracţiunile şi pedepsele vor fi riguros clasificate pe categorii, după gradul lor de gravitate. În general, normele dreptului penal care enumera nu mai puţin de 233 de crime capitale vor deveni excesiv de severe. Acum este sancţionată şi aşa-numita „legislaţie sîngeroasă", — seria de legi inumane care, folosind mijloacele cele mai dure, obligau persoanele lipsite de proprietăţi să muncească unde li se impunea. Procedura de judecată devine tot mai dură, fără a i se lăsa imputatului posibilitatea de a fi apărat şi, în unele cazuri, aplicîndu-i-se tortura.

DREPTUL ŞI JUSTIŢIA ÎN GERMANIA

Spre deosebire de ţările în care centralismul politic al monarhiilor absolutiste se impunea tot mai ferm, în Germania şi Italia, ţări divizate într-o mulţime de formaţiuni statale independente, dreptul şi organizarea judecătorească continuă în formele lor medievale.

În Germania, marea diversitate de norme juridice se reflectă în sistemele de drept amintite mai sus care reglementau raporturile feudale dintre clasele şi categoriile sociale.

[8] Fundamentală pentru domeniul pur juridic a rămas lucrarea *Legile şi obiceiurile Angliei,* a lui Ranulf Glanville (*Tractatus de legibus et consuetudinibus Regni Angliae,* 1189).

De o autoritate mai întinsă decît una limitată doar la regiunile în care au fost elaborate[9] (şi ale căror cutume le reflectau) s-au bucurat îndeosebi două coduri. Primul, cunoscut sub titlul „Oglinda saxonă" *(Sachsenspiegel),* a fost alcătuit în 1230 şi include norme de drept cutumiar şi feudal[10]. Al doilea, „Oglinda suabă" *(Schwabenspiegel)* cuprinde în plus şi norme de drept canonic şi de drept roman (1275). Pe lîngă acestea, şi oraşele germane autonome îşi edictau anumite norme juridice necesare fiecăruia. Dar şi împăratul putea da anumite constituţii, după consultarea adunării notabililor Imperiului *(Reichstag)* — ca, de pildă, *Bula de Aur* (1356). — Toate aceste izvoare oferă în ansamblul lor o imagine completă a dreptului şi justiţiei pînă în sec. XVI; după care, noile condiţii vor introduce adausuri şi modificări (printre care, prevalenţa normelor dreptului roman asupra celor ale dreptului local german).

Codificarea dreptului german îşi găseşte expresia de maximă autoritate în codul de drept şi procedură penală comun întregului Imperiu germanic, numit *Constitutio Carolina Criminalis,* dat de Carol Quintul în 1532. Ceea ce caracterizează în primul rînd acest cod este severitatea extremă a pedepselor prevăzute chiar pentru infracţiuni mai puţin grave (spînzurătoare, înecare, ardere pe rug). Multe dintre acestea erau luate din dreptul roman din perioada tîrzie a Imperiului[11].

DREPTUL ŞI JUSTIŢIA ÎN STATELE ITALIENE

Numeroaselor formaţiuni statale italiene din timpul Renaşterii le corespundeau aproape tot atîtea sisteme juridice (cf. Fr. Brandileone).

Astfel, dintre cele patru posesiuni spaniole (Sardinia, Sicilia, regatul Neapolelui şi Lombardia) — fiecare cu instituţii şi legi proprii — în primele două pe lîngă viceregii respectivi funcţiona şi un Parlament (care se reunea o dată la zece ani) şi un tribunal regal — *Reale udienza,* — avînd atribuţii judiciare şi administrative. La Napoli administrarea justiţiei revenea Consiliului regal *(Sacro Regio Consiglio)*, care avea în subordine o Curte cu competenţe în materie civilă şi penală. Pe lîngă aceasta mai existau şi alte 39 de jurisdicţii laice. Pe măsură ce puterea regală devenea absolută ea emana ordonanţe enunţînd norme generale care căpătau putere de lege. În Lombardia, guvernatorul dispunea (începînd din 1499) de un Senat, investit cu puteri administrative şi judiciare. Cînd, la începutul secolului al XVI-lea, Lombardia trece sub dominaţie franceză, Ludovic XII ordonă întocmirea unei colecţii de legi locale (1512), republicate în 1541 de Carol Quintul. Acestea au rămas principala sursă legislativă milaneză pînă în secolul al XVIII-lea.

O configuraţie diversă prezintă situaţia din cele două state monarhice — Statul Papal şi Statul Sabaud (al dinastiei de Savoia în Piemont). În primul[12], s-au creat organe

[9] O dovadă în acest sens este chiar faptul că aceste colecţii redactate în limba germană au fost în curînd traduse în latină, franceză, cehă, olandeză, poloneză.

[10] „Această codificare precizează puterea împăraţilor germani şi face ca contele palatin să aibă puterea de a judeca pe împărat. De asemenea, codul lua o atitudine negativă faţă de pretenţiile de supremaţie a papei" (Vl. Hanga).

[11] „*Carolina* prevedea pedepse nu numai pentru infracţiunile consumate, dar şi pentru tentative, participare şi complicitate. Complicitatea putea fi de trei feluri: anterioară, concomitentă şi posterioară infracţiunii comise. — Procesul penal avea două faze: instrucţia preliminară şi judecata. În prima fază se stabilea comiterea infracţiunii şi persoana bănuitului; apoi se cercetau martorii, persoana bănuită şi complicii". Aceştia „erau supuşi la torturi pentru a fi siliţi să recunoască. La judecată se lua interogatorul acuzatului, iar apărarea nu era admisă în pricinile mai importante [...]. Procedura scrisă avea un rol esenţial" (Vl. Hanga).

[12] Care şi-a extins dominaţia şi asupra unor oraşe ca Perugia, Bologna, Ancona, Parma, Piacenza, etc.

centrale numite „congregaţii", compuse din cardinali şi prelaţi de rang mai mic, care nu se ocupau doar de chestiuni de ordin spiritual, ci erau investite şi cu atribuţii administrative şi judiciare. (În număr de 15, acestea durează, cu mici modificări, pînă azi). Dispoziţiile acestora erau comunicate conducerilor locale ale comunelor (oraşelor); dispoziţiile speciale aveau forma de bule. Papa Clement VIII a dispus ca cele privind materia penală să fie adunate, revăzute, şi să capete putere de lege unică valabilă pentru întreg statul papal. — În Statul Sabaud, în care sub Emanuele Filiberto (m. 1580) guvernarea a devenit tot mai marcat absolutistă (ducele nu suprimă explicit Statele generale, dar nu le mai convoacă), iar justiţia şi dreptul vor avea caractere corespunzătoare principiilor unui regim politic absolutist.

Dintre celelalte state italiene[13], cele mai importante erau: republica Veneţia, în care atribuţiile judiciare supreme erau deţinute de Marele Consiliu[14]; republica Genova — a cărei constituţie avea un caracter mai popular, dar mai puţin ferm decît cea a Veneţiei (*Noile legi,* publicate în 1584, reflectînd ultima constituţie genoveză, vor avea o funcţie legislativă şi judecătorească de o foarte lungă durată); şi Marele ducat al Toscanei — unde noua constituţie publicată în 1532 aboleşte vechea magistratură deţinută de un *gonfaloniere di giustizia,* prerogativele judiciare fiind concentrate în mîna marelui duce.

În toată această diversitate de situaţii se notează cîteva trăsături generale, comune. Peste tot, principii îşi afirmă dreptul de a administra justiţia, însărcinînd tribunalele să judece în numele lor. La Roma, în numele papei sentinţele erau pronunţate de *Sacra Rota* (tribunal existent şi azi), deasupra căreia era Curtea Supremă de Casaţie, formată dintr-un cardinal şi 12 prelaţi. La Napoli, tribunalul suprem era condus de un *Gran Giustiziere,* asistat de patru judecători; tribunalul suprem de apel era Consiliul Regal *(Sacro Regio Consiglio).* În Statul Sabaud, ducele prezida şedinţele în care se judecau cauzele privind feudatarii şi ofiţerii ducali; consiliile ducale, deţinînd jurisdicţia civilă şi penală, funcţionau ca tribunale de apel contra deciziilor date de judecătorii provinciali. — Foarte frecvente erau diferendele dintre forul ecleziastic şi forurile laice. Procedura era în general foarte lentă; în prea numeroase cazuri procesele durau cu anii. Contemporanii deplîngeau dezordinile, arbitrarul şi abuzurile, extorcările, violenţele, corupţia generală a judecătorilor[15].

Dezvoltarea timpurie a oraşelor italiene şi rolul lor important economic şi social explică şi creşterea necontenită a numărului de legi şi statute municipale. Pe teritoriile „republicilor marinare" — Veneţia, Genova, Amalfi, Pisa, — o importanţă deosebită aveau codurile comerciale maritime. Dezvoltarea vieţii comerciale impunea acordarea unei atenţii intense practicii dreptului obligaţiunilor. În dreptul familiei, ca urmare a hotărîrii Conciliului din Trento din 1563, căsătoria era reglementată de dreptul canonic; valabilitatea ei fiind garantată de actul religios oficiat de preot în prezenţa a doi martori. — Dreptul penal prevedea incriminări şi pedepse severe, mai ales pentru cazuri de rebeliune, în scopul declarat de intimidare a posibililor infractori: în sensul acesta trebuia să fie condusă atît procedura civilă cît şi cea criminală.

După ce timp de secole Italia fusese — cu şcolile glosatorilor şi comentatorilor săi — maestra Europei în domeniul dreptului, în secolul al XVI-ea şcoala juridică

[13] Unele, foste feude papale (ca ducatele de Parma şi Modena); altele foarte mici, absorbite de cele două monarhii — pontificală (de ex. Urbino), sau de Savoia (ca marchizatul de Monferrato).

[14] Vd. *supra,* cap. *Renasterea politică.*

[15] Contra acestora protestează vocile unor mari personalităţi, ca Baldassare Castiglione, nuvelistul Franco Sachetti, mari artişti ca Brunelleschi, sau L. B. Alberti, ori reformatorul Savonarola; în timp ce Machiavelli, adresîndu-se judecătorilor, încheia: „Voi vindeţi justiţia, voi oprimaţi oamenii paşnici şi îi preamăriţi pe cei neruşinaţi!". — La aceste abuzuri se mai adăugau apoi sistemul pedepselor şi practica frecventă a torturii.

italiană se afla în decadenţă. Dreptul roman atrage acum atenţia umaniştilor care, prin studierea şi confruntarea manuscriselor, iniţiază revizuirea critică a textelor. Ilustrul jurist Andrea Alciato (m. 1550), invitat de Francisc I la Paris, inaugurează acolo „şcoala franceză", — odată cu care gloria jurisprudenţei trece din Italia în Franţa.

În schimb şcoala juridică italiană decade: pentru că fiecare stat, voind să-şi aibă şcoala sa proprie, interzice supuşilor săi să studieze la alte universităţi; şi pentru că fiecare şcoală refuză să recurgă la profesori străini, — în timp ce catedrele se transmit acum din tată-n fiu. — Cu toate acestea, se pun aici bazele dreptului comercial, — în sec. XVI elaborîndu-se tratate speciale în materie; în timp ce penaliştii scriau opere care vor cunoaşte o largă difuziune în Italia şi în alte ţări[16].

SISTEMUL PENALITĂŢILOR ŞI REGIMUL PENITENCIAR

Chiar dacă în secolele Renaşterii barbarele probe judiciare medievale (cunoscute sub numele generic de „judecata lui Dumnezeu") erau pe cale de dispariţie[17] în schimb tortura continuă să fie practicată peste tot (şi nu numai de Inchiziţia spaniolă, sau în „vînătoarea de vrăjitoare). Era de două feluri: „pregătitoare" — cînd era aplicată în scopul de a smulge victimei mărturisirea unei crime (comise sau doar imputate): şi „prealabilă" — cînd aplicarea ei constituia o agravare a pedepsei capitale, pe care condamnatul trebuia să o sufere înaintea execuţiei. Ca durată, era tortura „ordinară" (timp de o oră) şi tortura „extraordinară" — cu o durată de 5—6 ore consecutive[18].

Funcţia de călău[19] nu era considerată în toate ţările în acelaşi fel. „În Franţa, Italia sau Spania, era văzută ca o meserie infamantă. În Germania, dimpotrivă, execuţia ireproşabilă a unui număr anumit de sentinţe capitale îi aducea călăului titluri şi privilegii nobiliare. La Reutlingen, în Suabia, ultimul dintre consilierii care fusese admis să facă parte din completul tribunalului trebuia să execute cu mîna lui sentinţele capitale. În Franconia, această sarcină îi revenea funcţionarului primăriei care se căsătorise la data cea mai recentă" (P. Lacroix). — În Franţa, călăul era ultimul dintre slujbaşii justiţiei: îi era interzis să locuiască în incinta oraşului, trebuia să poarte un costum deosebit (de culoare roşie cu galben); dar avea şi diverse beneficii şi venituri din amenzile pentru porcii care vagabondau prin oraş, din veşmintele celor pe care îi executa, din sumele primite de la negustorii cu prăvălii în apropierea spînzurătorii, ş.a.[20].

[16] Giulio Claro (m. 1575) în amplul său tratat *Sententiarum receptarum* se ocupă de dreptul civil, tratînd însă pe larg şi procedura penală. *Tractatus criminalis* a renumitului criminolog padovan Tiberio Deciani (m. 1581) este prima încercare de tratare sistematică a dreptului penal. Cel mai mare practician italian al vremii Prospero Farinacci (m. 1613) este autorul lucrării de primă autoritate *Praxis et theorica criminalis.* Dintre civilişti, bine cunoscut în Italia şi în străinătate era Mario Mantica (m. 1614).

[17] Ordalia apei reci (aruncarea celui condamnat cu braţele legate de picioare într-o apă adîncă), în Franţa a fost suprimată definitiv prin-un decret regal abia în 1601. Duelul judiciar însă era practicat şi în secolul al XVI-lea (iar în Germania — pînă în sec. XVII).

[18] Ippolito Marsiglio (sec. XV), jurisconsult din Bologna enumeră cu o fantezie patologică nu mai puţin de 14 feluri de tortură, care de care mai oribilă. Belgianul Josse Damhouder (în *Practique et Enchiridion des causes criminelles,* Anvers, 1544) indică şi ordinea în care condamnaţii trebuie să fie torturaţi (femeia înaintea soţului, fiul înaintea tatălui, etc).

[19] În sec. XIII, de multe ori funcţia de călău era îndeplinită de o femeie, — dar numai pentru victimele de sex feminin.

[20] Credinţa populară era că persoana pe care o atinge călăul se vindecă de anumite boli. Un alt venit: călăul vindea scump un leac considerat universal — grăsimea corpului unui spînzurat.

Spînzurarea lui Baroncelli, asasinul lui Giuliano dei Medici. Desen de Leonardo da Vinci. — Coll. Bonnat, Paris.

Modul de execuţie capitală era diferit (Damhouder enumeră 13 feluri). În unele ţări (Germania, Anglia, ş.a.) decapitarea se executa cu securea; în Franţa — cu sabia, mînuită cu ambele mîini. La început, decapitarea era modalitatea generală; mai tîrziu, aceasta a devenit un privilegiu al nobililor — în locul spînzurătorii. În secolul al XVI-lea îşi face apariţia în Scoţia, ghilotina[21]. — Supliciul sfîşierii corpului de viu în patru bucăţi (cunoscut din Antichitate) a fost aplicat în Franţa în continuare pînă la Revoluţia franceză pentru autorii de atentate împotriva regelui sau a prinţilor de sînge. Supliciul roţii (abolit în Franţa de asemenea abia de Revoluţia franceză) a fost legal instituit prin edictul din 1534 dat de Francisc I, pentru tîlhărie la drumul mare.

Execuţia capitală comună era prin spînzurare; spînzurătoarea din Paris de pe colina Montfaucon, de o sinistră celebritate timp de cinci secole[22], putea expune mulţimii, simultan, pînă la 50 de cadavre, lăsate pradă corbilor şi cîinilor. Gama supliciilor era de o varietate diabolică. În Franţa, condamnatul era de obicei sugrumat înainte de a fi spînzurat; în unele cazuri, i se tăiau înainte braţele sau limba. Ereticii erau de preferinţă arşi de vii la „focul purificator". Alţi condamnaţi erau jupuiţi de vii, traşi în ţeapă sau înecaţi. Falsificatorii de bani erau înecaţi de vii în apă clocotită (G. Zeller).

[21] Numită popular „fecioara văduvă" *(maiden widow)*. — Contele Morton, regentul Scoţiei sub minoratul lui Iacob VI, pune să fie construită o asemenea maşinărie, inaugurînd-o în 1581.

[22] Construită în sec. XIII, funcţionînd timp de cinci secole (şi reconstruită, ca simbol, în 1761), era o masă de zidărie compusă din 12 stîlpi de piatră brută formînd un careu de 13 m pe 10 m, cu o platformă cu alţi 16 stîlpi, uniţi între ei cu bîrne de lemn şi cu 52 de lanţuri pentru condamnaţi. Erau suspendate în saci şi cadavrele celor executaţi prin decapitare sau alte suplicii. Loc de execuţie şi de expunere infamantă vizitat zilnic de marea mulţime curioasă, la Montfaucon venea şi curtea regală, în cap cu Carol IX şi Caterina dei Medici, să privească resturile mutilate ale amiralului Coligny, după masacrul din noaptea Sf. Bartolomeu.

În Anglia — ţară cu o populaţie de cinci milioane de locuitori — spre sfîrşitul secolului al XVI-lea erau spînzuraţi anual circa 800 de condamnaţi; şi adeseori doar pentru o vină ca vrăjitoria, evadarea din închisoare, părăsirea cîmpului de bătălie, transportarea de cai în Scoţia, înlăturarea bornelor cîmpului unui domeniu, jefuirea caselor, furt la drumul mare, falsificarea de bani, — în timp ce otrăvitorii erau scufundaţi într-un cazan cu plumb clocotit (L. Lemonnier).

În Italia, în secolele XV şi XVI blasfemia era pedepsită cu expunerea la stîlpul infamiei[23], dar şi cu tăierea limbii sau a braţelor, ori cu scoaterea ochilor. La Milano, adulterul era pedepsit cu decapitarea[24]. La Veneţia şi Genova se citează cazuri de sodomie pedepsite cu spînzurătoarea, decapitarea sau arderea pe rug. Sancţionarea delictelor de les-majestate — cele care puneau în pericol existenţa statului, integritatea teritoriului, dar şi numai criticarea guvernării, sau ofensa adusă principelui şi familiei sale — pornea de la tăierea unei mîini pînă la pedeapsa capitală prin sugrumarea cu cleşte înroşit sau prin sfîşierea în patru bucăţi [25] — Execuţiile capitale, torturile, mutilările, supliciile, aveau loc întotdeauna în public (de obicei într-una din pieţele principale ale oraşului), pentru a servi tuturor drept avertisment. Populaţia asista în mare număr la aceste spectacole oribile, fără să se cutremure [26].

Sinistrele închisori medievale au continuat să funcţioneze şi în secolele Renaşterii. Marile oraşe aveau închisori speciale, care cu timpul şi-au cîştigat un trist renume[27]. Majoritatea lor însă erau carceri subterane, fără aer şi lumină, în care mulţi condamnaţi mureau asfixiaţi; sau, erau simple puţuri, adînci chiar de 10 m. Uneori condamnaţii erau ţinuţi în cuşti de lemn, cu lanţuri şi ghiulele la picioare: o invenţie, se pare, a lui Ludovic XI care, în 1476, a pus să se construiască o asemenea cuşcă, de fier, pentru a-l ţine închis aici pe episcopul de Verdun timp de 14 ani.

Desigur că închisorile din oraşele italiene nu erau nici singurele din Europa în care regimul de detenţie era atît de sever, şi nici cele în care condiţiile erau mai barbare decît în alte ţări: dimpotrivă. — Ceea ce se pare că era un obicei general şi legal — în Italia ca şi în alte ţări — era obligaţia condamnaţilor de a plăti o taxă *(géôlage)* la

[23] Care de obicei nu era un simplu stîlp, ci o mică construcţie, zidită, plasată în unul din locurile cele mai frecventate (pieţe, răspîntie de străzi, etc.), în care condamnaţii erau expuşi în lanţuri privirii şi huiduielilor mulţimii. „Cel din Paris era un turn rotund, izolat, în centrul halelor, înalt de 20 m, cu deschizături mari în zid. Înăuntru, rotindu-se pe un pivot, o roată orizontală cu mai multe găuri, în care se introduceau capul şi braţele condamnatului" (P. Lacroix).

[24] „La Napoli, femeia care sărutase un alt bărbat decît soţul ei îşi pierdea zestrea, la fel ca pentru adulter. Şi pentru un bărbat care sărutase o femeie pedepsele erau grave, putînd să fie şi deportarea sau condamnarea la galeră" (Fr. Cognasso). — Cazuri excepţionale, evident; dar care erau sancţionate legal.

[25] La Florenţa, condamnaţilor la moarte în contumacie pentru crima de les-majestate „li se confiscau bunurile, dar totodată erau reprezentaţi ca spînzuraţi pe zidurile palatului *del Podestà*, cu numele lor scrise cu litere mari, pentru ca toţi să-i cunoască pe duşmanii patriei" (Fr. Cognasso). Inscripţiile îi prezentau într-o strofă de patru versuri, iar figurile lor erau pictate adeseori de pictori de renume (ca Andrea del Castagno, sau Sandro Botticelli).

[26] „Părinţii îşi aduceau aici fiii: marchizul Federico Gonzaga a fost condus la Roma de mentorul său ca să asiste la spintecarea în patru bucăţi a unui preot, în piaţa Aracoelli. — La Roma, condamnaţii la moarte prin decapitare erau executaţi pe podul Sant'Angelo. Cei spînzuraţi atîrnau în curtea închisorii Tor di Nona. La 22 septembrie 1592 au fost spînzuraţi 30 de oameni deodată [...]. Arderile pe rug erau totdeauna cele mai spectaculoase [...]. Dacă cel ce fusese decapitat era apoi sfîşiat în patru bucăţi, se obişnuia ca acestea să fie expuse la porţile oraşului. Capul era expus într-o cuşcă separată. Se mai obişnuia ca părţile cadavrului spintecat să fie înfipte în ţepuşe plasate pe locurile unde avusese loc delictul" *(Idem)*.

[27] La Paris—Grand Châtelet, Petit Châtelet, Bastille, Conciergerie; la Roma—Castel Sant'Angelo, Tor di Nona; la Londra—London Tower; la Veneţia—Pozzi din Palatul Ducal; la Milano—*Malastallo*; la Florenţa—*Stinche*, etc.

intrarea şi la ieşirea din închisoare. Era un drept cuvenit temnicerului, instituit în Franţa de un regulament din 1435; taxă care varia după condiţia persoanelor condamnate şi în funcţie de „comodităţile" care i se ofereau.

La Roma, faimoase erau carcerele din Castel Sant'Angelo, care au adăpostit numeroase personaje celebre[28]. Faimoasă era apoi Tor di Nona, închisoarea specială a papei, pentru condamnaţii pentru delicte comune[29], spre deosebire de Castel Sant'-Angelo, dar care ţinea tot de papă. Comandantul închisorii *(soldano)* — care făcea parte din suita papei — avea în subordine un locotenent, un căpitan de justiţie şi un notar. Era o funcţie foarte rentabilă: *soldano* avea dreptul să perceapă o sumă pentru locaţia paturilor, închirierea camerelor, dreptul prizonierului de a ieşi la aer, de a primi alimente de la familie, ş.a. Tor di Nona era o închisoare cu regim diferit pentru săraci (cărora li se acordau subsidii şi pomeni) şi pentru înstăriţi; acestora din urmă li se permitea, contra plată, să frecventeze şi birtul din incinta închisorii. Erau şi carcere pentru femei — separate pentru cele sărace şi pentru cele bogate. Papa Sixt V a organizat şi o carceră pentru sacerdoţi. Închisoarea mai avea şi alte localuri — pentru interogatorii, camera de tortură, o capelă, infirmerie. Carcerele subterane erau adeseori inundate de apele Tibrului. (În 1495, toţi cei închişi s-au înecat). — Tor din Nona a funcţionat ca închisoare pînă în 1655, cînd a fost transformată în... teatru muzical!

La Veneţia, închisorile pentru datornici şi pentru delicte uşoare se aflau în diferite puncte ale oraşului. Închisorile de stat se aflau în Palatul Ducal şi depindeau de Consiliul celor Zece. Reconstruite în sec. XVI, celulele subterane cunoscute sub denumirea de *Pozzi* au fost legate în 1589 de Palat, prin celebra „Punte a suspinelor". Contrar legendei,

Execuţie capitală la Bordeaux. Miniatură dintr-un manuscris din sec. XV al *Cronicilor* lui Froissart. — Bibl. Nationale, Paris.

[28] Umanistul Pomponio Leto, eruditul grec Giorgio Trapesunzio, nobilul sienez Giacomo Tolomei, sculptorul Benvenuto Cellini, etc.; sau dominicanul Benedetto Tozzi, discipolul lui Savonarola, pe care Clement VII l-a lăsat să moară de foame aici.

[29] Dar nu numai: papa Alexandru VI Borgia a umplut această închisoare cu toţi inamicii săi; iar în 1503, Cesare Borgia a închis aici trei cardinali pe care îi arestase în Vatican.

condiţiile în care trăiau aici deţinuţii nu erau mai grele ca în alte ţări cu închisori asemănătoare: prin ferestrele zăbrelite prizonierii puteau comunica cu trecătorii şi primi de la ei de mîncare.

Mai grele erau condiţiile în *Malastalla,* închisoarea milaneză pentru datornicii insolvabili (dar şi pentru delincvenţi de drept comun), — care aveau drept să primească din partea creditorilor lor o porţie de vin zilnic. Închisoarea avea şi un birt — pentru deţinuţii care aveau bani. De Crăciun şi de Paşte, ducele graţia un număr de debitori insolvabili, aleşi dintre cei mai săraci. — *Malpaga* din Genova era de asemenea închisoarea pentru datornici şi pentru faliţi, — avînd o secţie pentru nobili şi o alta pentru plebei. Şi aici, creditorii erau cei care erau obligaţi să asigure zilnic pâinea debitorilor lor. Şi o altă particularitate: deţinuţilor li se permitea să iasă o dată pe săptămînă, să-şi vadă familiile; iar cu ocazia unei vizite la Genova a unui personaj ilustru — chiar pentru mai multe zile. — La Florenţa, în închisorile numite *Stinche* existau secţii separate bărbaţi-femei, debitori insolvabili-infractori de drept comun, femei cinstite-prostituate.

Ca norme generale: toate închisorile ţineau registre în care se consemnau data intrării deţinutului şi motivul detenţiei. Peste tot, închisorile erau bune surse de cîştig: deţinuţilor temnicerul le percepea o taxă la intrare şi alta la ieşire; nu plăteau întreţinerea pe durata detenţiei decît cei care se dovedeau a fi fost închişi pe nedrept. În rest: nu peste tot deţinuţii erau ţinuţi în lanţuri; în multe închisori era obiceiul ca la plecarea deţinutului temnicerul să-i reţină îmbrăcămintea; în altele, deţinuţii dormeau pe paiele aşternute direct pe sol (la Napoli — pînă spre sfîrşitul secolului al XVIII-lea).

TRIBUNALELE SECRETE

Una din cele mai stranii instituţii judiciare ale Germaniei medievale — dar care a funcţionat pînă către mijlocul secolului al XVI-lea a fost „Tribunalul Vehmic" *(Vehmgericht)*[30]. Apariţia lui se situează la o dată incertă: între secolele X—XIII, într-o perioadă de cea mai dezolantă anarhie, de crime ale bandelor de răufăcători, de abuzuri brutale ale micilor tirani locali retraşi în castelele lor inexpugnabile. Acţionînd îndeosebi în regiunea Westfaliei, acest tribunal judeca şi condamna în secret, executîndu-şi imediat sentinţele; forţa sa teribilă deriva tocmai din misterul cel mai profund în care îi erau învăluite regulile, legile, faptele. Nu se ştie precis cînd a fost instituit; abia din secolul al XV-lea (deci la cel puţin două secole de cînd începuse să funcţioneze) este menţionat pentru prima dată şi destul de vag în documentele istorice. Teritoriul omnipotentei sale jurisdicţii era, cum spuneam, Westfalia; dar judecătorii săi îşi arogau dreptul să judece şi să reprime delictele comise pe întreg teritoriul Germaniei.

Tribunalele vehmice funcţionau în diferite localităţi; cel mai celebru — model probabil şi al altora — îşi ţinea şedinţele de judecată sub un tei din faţa intrării castelului din Dortmund. Uneori la aceste reuniuni participau cîteva mii de „judecători liberi". Fiecare tribunal era compus dintr-un număr neprecizat de judecători sau „înţelepţi" *(Vehmnoten)*, sub preşedinţia unui „liber conte" *(Freigraff)*, care îi alegea, îi numea, şi care era însărcinat cu administrarea superioară a justiţiei; acesta era ales de principele suveran al teritoriului pe care funcţiona tribunalul şi avea în subordine mai multe „tribunale libere" *(Freistühle)*. Tribunalul avea două jurisdicţii, una publică, alta secretă;

[30] Termenul derivă — semnificativ pentru sensul emotiv, de frică şi groază pe care tribunalul îl inspira — din expresia eliptică latină *vae mihi.*

şedinţele publice de judecată se ţineau de cel puţin trei ori pe an şi erau anunţate cu două săptămîni înainte.

Judecătorii aleşi trebuiau să fie persoane cunoscute ca pioase, de o moralitate ireproşabilă şi cu un înalt simţ al echităţii; să fie născuţi pe teritoriul Germaniei, ca fii legitimi, să nu aparţină vreunui ordin sau congregaţii religioase şi să nu fi fost citat vreodată în faţa unui tribunal vehmic. Ritualul primirii ca judecător *(Freirichter)* includea şi stabilirea unui semn secret de recunoaştere. De asemenea, era prevenit că se va face vinovat de trădare dacă şi-ar înştiinţa rudele sau prietenii, spre a-i ajuta să fugă, că sunt urmăriţi. Funcţia lor era ca, într-un grup de şapte, să străbată ţara, să descopere crimele şi să-i pedepsească pe vinovaţi. Cînd un grup de trei judecători surprindeau un răufăcător în flagrant delict îl puteau judeca şi executa pe loc. — De regulă acuzatul era citat în scris în faţa tribunalului; dacă nu se prezenta nici la a treia citaţie era condamnat în contumacie. Atît acuzatul cît şi acuzatorul îşi puteau aduce pînă la 30 de martori; acuzatul putea să-şi susţină singur apărarea sau să o încredinţeze unui avocat. Delictele grave erau pedepsite cu spînzurătoarea; execuţia se făcea pe loc şi era efectuată de către cel mai tînăr dintre judecători. Cînd cel condamnat era membru al asociaţiei vehmice putea face apel la capitulul general (care îşi avea sediul la Dortmund), sau la împărat, — sau la marele maestru al Sf. Vehme, demnitate care din vechime era apanajul arhiepiscopului de Köln.

Capitulul general era convocat de împărat şi se reunea o dată pe an, la Dortmund sau la Ahrensburg; se făcea darea de seamă a activităţii, se anunţau schimbările intervenite sau reformele introduse în regulament şi se făceau primirile de noi judecători. Totul funcţiona pe baza unor reguli complicate dar precise şi în baza unui cod de onoare.

Sf. Vehme (cum era numit foarte temutul tribunal secret) şi-a atins gradul suprem al puterii la sfîrşitul secolului al XIV-lea şi începutul secolului al XV-lea. De-a lungul activităţii desfăşurate în condiţiile haosului medieval german contribuţia sa a fost salutară, împiedicînd (sau temperînd) abuzurile seniorilor şi pedepsindu-i fără milă pe bandiţi. După care însă, ea însăşi a manifestat pretenţiile unor prerogative exagerate şi o serie de abuzuri de putere, — convocînd în faţa tribunalului chiar prinţii şi conducerile oraşelor, care însă nu s-au supus somaţiilor ei. (Abuzul de putere a mers pînă acolo încît a fost convocat în faţa instanţei însuşi împăratul Frederic III). În acelaşi secol al XV-lea s-au făcut cunoscute şi cazurile de corupţie a judecătorilor. Toate aceste abuzuri au trezit oroare şi indignarea generală. „Din acest moment puterile politice au căutat să suprime Sf. Vehme: propunerea a fost făcută de electorii Imperiului la Dieta din Trier din 1512. Pentru moment, arhiepiscopul de Köln a reuşit să deturneze decizia, convocînd capitulul general pentru a întreprinde o reformă. Dar Sf. Vehme şi-a pierdut utilitatea originară pe măsură ce ordinea juridică organizată a urmat anarhiei confuze medievale, iar prinţii şi oraşele libere au exercitat justiţia, fie personal fie prin tribunale regulate" (P. Lacroix). Prinţii, episcopii, oraşele şi cetăţenii au reacţionat ferm, membrii Sf. Vehme au opus rezistenţă, dînd loc la alte abuzuri, care însă au fost reprimate. În 1570, un număr de 14 judecători ai tribunalului Sf. Vehme au fost prinşi de contele Gaspar Schwitz von Óttingen şi executaţi.

O instituţie juridico-politică nu mai puţin redutabilă — prin procedura sa secretă şi arbitrară, tiranică, prin execuţiile rapide şi teroarea pe care o inspira — era „Consiliul celor Zece" al republicii Veneţia. Fusese creat ca o comisie de anchetă a conjuraţiei eşuate (1310) a nobilului Baiamonte Tiepolo contra dogelui; după care a continuat — mai bine de cinci secole — ca tribunal secret, la început pentru a controla şi reprima activitatea subversivă a exilaţilor politici veneţieni.

În realitate, atribuţiile sale erau mai extinse: de a veghea asupra delictelor de stat, a comportamentului nobililor faţă de respectul legii, în toate domeniile. Era compus din zece membri de drept, patricieni din familii cunoscute ca avînd o conduită civică ireproşabilă; nu puteau fi doi din aceeaşi familie; erau aleşi pe o durată de un an, fără să mai poată fi realeşi decît după un an de la expirarea mandatului anterior. Acestor zece membri titulari li se adăugau alţi opt: dogele însuşi, cei şase consilieri care formau consiliul său privat, şi un magistrat cu competenţa de acuzator contra oricărui membru al Consiliului celor Zece care nu ar fi acţionat în conformitate cu principiile statutare. Autoritatea tribunalului Consiliului era consolidată prin crearea (în 1313) comisiei de trei inchizitori de stat, care nu puteau refuza această funcţie şi care întreprindeau anchete asupra cazurilor particulare indicate de Consiliu. (Inchizitorii aveau şi delicata sarcină de a examina activitatea dogelui după moartea acestuia).

Consiliul putea proceda contra oricui, putea pronunţa orice pedepse, dar sentinţele lor trebuiau să fie date în unanimitate. Dispunea de închisori proprii şi putea folosi fonduri oricît de mari fără a da socoteală nimănui. Instituia recompense consistente celor ce asasinau persoanele pe care Consiliul hotărîse să fie suprimate. În felul acesta exilaţii politici dizidenţi au fost eliminaţi. — Pe lîngă aceste atribuţii stabilite iniţial, dogele şi Consiliul său privat recurgeau la Consiliul celor Zece în vederea unor acţiuni a căror urgenţă şi caracter secret făceau inoportună consultarea prealabilă a altor organisme de stat mai ample (ca adunarea patricienilor *Maggiore Consiglio,* consiliul Senatorilor, tribunalele *Le Quarantie,* etc.). Consiliul celor Zece avea şi iniţiativa unor acţiuni de poliţie internă. Trebuia să elimine orice posibilitate de opoziţie organizată, orice probabilitate de insurecţie armată, precum şi să vegheze ca nici un nobil să nu se comporte ca şi cum ar fi fost deasupra legii.

PARTE
PRESA
NELL'ECCELSO
CONS.° DI DIECI.
ET ZONTA.
Adi 18. Luglio 1549.
In materia di quelli che vanno Maſcherari armati per il Stato noſtro, ſi Banditi, come altra ſorte di Malfattori.
Stampata in Calle dalle Raſſe,
Per il Rampazetto.

Frontispiciul decretului dat de Consiliul celor Zece, privind urmărirea banditilor mascaţi şi înarmaţi din Veneţia (1549).

Procedura tribunalului Consiliului celor Zece era secretă. În anticamera Consiliului şi în unele săli ale Palatului Ducal erau instalate cutii de scrisori *(Bocca di Leone)* pentru denunţuri secrete, anonime, pe categorii de infracţiuni. Instrucţiunile privind procedura erau precise şi draconice. Şeful zbirilor tribunalului va trebui să evite să procedeze la o arestare la domiciliu. Dacă cel judecat era condamnat la moarte, execuţia nu trebuia să fie niciodată publică, ci prin înecare, noaptea, într-un anumit canal al Veneţiei. Dacă cineva va divulga într-o altă ţară secrete importante ale Republicii, va fi căutat şi ucis. Dacă un nobil veneţian va dezvălui tribunalului propunerile conspirative pe care i le făcuse un amabasador străin, nobilul intermediator va fi imediat răpit şi înecat. Dacă un nobil îşi permitea să pună în discuţie autoritatea Consiliului celor Zece, va fi lăsat să vorbească, după care va fi arestat şi ucis în taină. Dacă un nobil defăima guvernarea Republicii i se va interzice să ia cuvîntul timp de doi ani în locuri publice; dar dacă după doi ani va cădea în aceeaşi greşeală, va fi înecat, ca element incorigibil.

Pentru asemenea măsuri Consiliul organizase un sistem perfect de spionaj. Secretul corespondenţei era violat sistematic; nobilii erau riguros supravegheaţi; de asemenea, ambasadorii străini. Atribuţiile de contraspionaj ale Consiliului erau permanente şi cele mai evidente. — În schimb, Consiliul celor Zece nu se putea amesteca în cauze civile; iar membrilor săi le era interzis să aibă orice contacte cu străinii.

Dar şi Consiliul celor Zece şi-a compromis autoritatea (întocmai ca Tribunalul Vehmic) prin abuzurile sale şi excesul de putere. În 1457 l-a atacat pe dogele Francesco Foscari, pretinzîndu-i să abdice (deşi un doge era ales pe viaţă). În 1540 a încheiat — fără ştirea Senatului Republicii — un tratat cu sultanul Soliman II. Pentru moment, Senatul şi-a disimulat revolta în faţa unui asemenea abuz de putere; dar în 1582 a luat diverse măsuri care limitau mult atribuţiile Consiliului. Totuşi, acesta s-a menţinut pînă în sec. XIX, la căderea Republicii (P. Lacroix).

PROCESE INTENTATE ANIMALELOR

Timp de secole, din Evul Mediu şi pînă în epoca contemporană, în ţările occidentale documentele vorbesc de nenumărate acţiuni judiciare ciudate, conduse după cele mai stricte norme de procedură: procese intentate animalelor. Oricît de stranii şi de ridicole par asemenea concepţii şi practici atît de extravagante, ele merită a fi consemnate măcar într-un paragraf marginal al unei istorii a civilizaţiei: nu atît pentru faptele în sine şi caracterul lor ridicol sau pitoresc, cît pentru semnificaţia lor privind un aspect de istorie a mentalităţilor[31].

Primul proces cunoscut de omucidere intentat unui animal este menţionat de cronici în 1266, cînd la Fontenay-aux-Roses un porc devorase un copil. Cincizeci de ani mai tîrziu, într-un sat din ducatul Valois un taur care ucisese un om a fost judecat, condamnat şi executat prin spînzurare. Cele mai multe procese de omucidere erau intentate porcilor: lăsaţi în libertate în pădurile de stejar unde se puteau hrăni cu ghindă, porcii ajungeau într-o stare de semi-sălbăticie, devenind periculoşi chiar pentru copiii în vîrstă de 14—15 ani. Intra în atribuţiile justiţiei ca un animal care săvîrşise un delict să fie arestat, întemniţat, judecat, condamnat după toate formele legale şi executat în public: o practică curentă, perpetuată pînă în secolul al XVII- lea. Doar procedura varia,

[31] Motiv pentru care acest subiect a şi reţinut atenţia atîtor cercetători — de la Dubois-Dessaule, De Kernadiel sau Fleuret-Perceau, pînă la Dr. Cabanès, Georges Vesper, Gérard Dietrich, Michel Rousseau sau Jean Vartier; ultimul şi cel mai recent, furnizîndu-ne majoritatea informaţiilor acestui paragraf.

după specia animalului adus în faţa tribunalului: a tribunalelor obişnuite, cele care judecau orice alte cauze civile sau penale. Pentru animalele domestice cheltuielile de detenţie, de procedură şi de execuţie incumbau proprietarului; care însă nu putea recupera carnea: cadavrul porcului executat trebuia lăsat pradă răpitoarelor sau cîinilor.

De obicei animalul omucid nu compărea în faţa judecătorilor — care doar ascultau depoziţiile proprietarului, ale rudelor victimei şi ale martorilor dramei. Totuşi, uneori animalul era adus la proces; după care, o escortă de arbaletieri îl însoţeau pe condamnat la locul execuţiei[32]. Sentinţa dicta natura execuţiei, după gravitatea crimei — prin îngroparea de viu, prin ardere de viu sau prin spînzurare; în ultimul caz, sentinţa menţiona cîte săptămîni trebuia ţinut spînzurat „condamnatul": aceasta, pentru ca exemplul său să servească drept luare-aminte potenţialelor animale omucigaşe... Execuţiile erau deci publice; în primul rînd, în scop preventiv[33] sau ca o admonestare [34].

Şi alte animale decît porcii erau inculpate şi judecate conform normelor procedurale valabile şi pentru oameni, — fie pentru delictul de omucidere (tauri, cai, vaci, boi, măgari), fie pentru a fi păscut pe proprietăţi străine. În acest ultim caz era pronunţată sentinţa de tăiere a urechilor[35]. Proprietarii animalelor inculpate sufereau în urma acestor sentinţe prejudicii importante (pierderea animalului, cheltuieli de judecată); dar rudele victimelor nu beneficiau de nici o reparaţie materială. („Numai începînd din 1846, la Pletenica, în Slavonia, o sentinţă judecătorească a introdus în mod net noţiunea de responsabilitate civilă a stăpînului animalului şi obligaţia reparaţiei daunei" — *J. Vartier*).

Mai interesant decît simpla citare şi descriere a faptelor este explicaţia, înţelegerea mecanismului mental care determina asemenea concepţii şi practici stranii. Ceea ce este posibil şi justificabil doar în contextul ideilor, credinţelor, prejudecăţilor, superstiţiilor oamenilor acelor epoci. Deci: de ce erau judecate animalele omucigaşe?

Procedura judiciară era, evident, cu atît mai ridicolă (pentru noi) cu cît era efectuată riguros după toate normele unui proces penal: citaţie în faţa instanţei, complet de judecată, dovezi, martori, interogatoriu, acuzator, apărător, aplicarea torturii, formularea sentinţei şi consemnarea ei în scris. O procedură necesară — care, dacă nu ar fi fost urmată întocmai, ar fi lăsat o profundă nemulţumire, o revoltă în opinia mulţimii; căci asemenea întîmplări dramatice suscitau o emoţie colectivă deosebit de intensă, asemănătoare descoperirii unei crime oribile. Pentru familia şi comunitatea greu încercate de drama devorării unui copil, porcul ucigaş nu mai era un simplu animal, ci un blestem, un spirit al răului, un purtător de nenorociri, al cărui cadavru prin urmare nici nu trebuia consumat, ci lăsat pradă cîinilor. Ca atare, „liniştirea spiritelor,

[32] Cînd „vinovatul" nu putea fi identificat, judecătorii condamnau la spînzurătoare întreaga turmă, — cum s-a întîmplat în 1558 în localitatea Boucq din Lorena. În 1457, cum nu putea fi dovedită vinovăţia unei scroafe sau a celor 6 purcei, judecătorii i-au confiscat pe toţi în folosul lor! (J. Vartier).

[33] În sec. XVI jurisconsultul Laurent Bouchel scrisa clar: „Dacă mai vedem încă un animal spînzurat pentru a fi mîncat un copil, este pentru a avertiza părinţii, doicile, servitorii să nu-şi lase copiii singuri, sau să ţină legate animalele".

[34] Celebră a rămas în acest sens mizansena execuţiei care a avut loc în 1386 la Falaise (scena a fost pictată în biserica satului rămasă pînă către mijlocul sec. XIX). Îmbrăcată asemenea unui om, scroafa care devorase un copil a fost spînzurată, în prezenţa mulţimii şi a vicontelui — călare şi în ţinută de paradă, — a proprietarului scroafei („pentru a se ruşina de neglijenţa lui") şi a tatălui victimei — „drept pedeapsă că n-a vegheat asupra copilului său în leagăn" *(Idem)*.

[35] În 1499 judecătorii mănăstirii din Beaupré (lîngă Beauvais) condamnă la moarte un taur care ucisese un băiat de 15 ani; în acel timp un alt taur a fost spînzurat la Moisy (sentinţa fiind pronunţată de însuşi contele de Valois). —Printre ultimele procese din Franţa contra animalelor a fost cel din 1735, în care justiţia criminală a condamnat un măgar care, fiindcă îşi muşcase stăpîna, a fost executat cu archebuza.

reîntoarcerea la cursul normal al existenţei, postula arestarea şi condamnarea culpabilului": a animalului — căci, cum s-a spus, „judecătorilor nu le venise încă ideea să îi incrimineze pe proprietarii animalelor, asimilînd neglijenţa lor cu omuciderea prin imprudenţă. Încît, această parodie de justiţie nu era, în definitiv, decît o terapeutică a liniştirii" *(Idem)*[36].

Interveneau în acest mecanism mental şi motivaţii de ordin religios. Era invocată mai întîi autoritatea *Bibliei* — în care stă scris: „Dacă un bou va împunge un om sau o femeie şi va muri, boul să fie ucis cu pietre şi carnea lui să nu se mănînce, iar stăpînul boului să rămînă nepedepsit"[37]. Măgarii care pătrundeau în biserică şi beau apa sfinţită din agheazmatar erau condamnaţi la moarte prin foc (deşi calul şi măgarul erau animale privilegiate în ochii teologilor şi magistraţilor)[38]. — Pe de altă parte nu trebuie uitat că, în concepţia omului medieval (şi în contradicţie cu opinia lui Toma din Aquino) animalele sunt dotate şi ele cu suflet (cum le considerau dealtminteri şi *Bestiariile*); şi deci trebuie socotite ca fiinţe morale, perfectibile şi responsabile de acţiunile lor, la fel ca oamenii.

Apoi: legat de credinţa generală în vrăjitoare şi vrăjitorie era şi barbarul obicei, chiar un ritual, de sacrificare a unor animale. În Scoţia, un cîine a fost condamnat şi executat ca vrăjitor. Victimele erau în special pisicile, cele negre. Închizitorii condamnau la ardere pe rug vrăjitoare presupuse că se preschimbau în pisici pentru a-l adora pe Diavol. Se credea că unele vrăjitoare torturau pisicile în scopul unor operaţii magice. Se mai credea că motanii frecventează Sabatul, devenind vrăjitori dar rămînînd în chip de motani. Biserica nu găsea de cuviinţă să combată asemenea superstiţii. Dimpotrivă: papa Grigorie IX îi condamna într-o bulă pe ereticii catari „pentru crima de a creşte pisici negre". La Paris, de sărbătoarea Sf. Ioan (23 iunie), în Place de Grève, o mulţime imensă se aduna în fiecare an pentru a asista la ceremonia arderii de vii a unor pisici închise într-un sac; cel care aprindea rugul era însuşi regele Franţei[39].

Unele procese intentate animalelor erau determinate şi de alte cauze, dintre care cea mai dezgustătoare era perversitatea bestialităţii. La origine bestialitatea avea caracterul unui ritual religios. Antichitatea, nu numai că a cunoscut şi relatat în mituri şi legende legăturile sexuale ale oamenilor cu animalele, ci chiar le-a şi instituţionalizat (de pildă, în misterele greceşti legate de cultul lui Pan). Asemenea rituri sacre se

[36] Într-un spirit identic şi în acelaşi scop de calmare a mulţimii, justiţia medievală n-a ezitat să instruiască procese intentate unor obiecte neînsufleţite. (Tribunalele grecilor antici condamnau sabia, securea, piatra, obiecte care cauzaseră moartea. Cf. Dr. Cabanès). Un istoric alsacian relatează cazul pădurii dintre Hafen şi Büren, în care se comisese o crimă. Cum vinovatul n-a putut fi descoperit, tribunalul din Strassburg a decis ca pădurea să fie tratată drept culpabilă de omor; drept care autorităţile au dispus să fie tăiaţi toţi copacii! — Dar dincolo de caracterul hilar al unor asemnea cazuri, mai mult sau mai puţin generale şi frecvente, istoria civilizaţiei rămîne interesată de descifrarea resorturilor profunde ale acestor mentalităţi.

[37] *Ieşirea*, XXI, 28—29, 32. — „Dar nici un verset din *Biblie* nu putea justifica, de pildă, aplicarea torturii la animale spre a-şi mărturisi crima. Or, cînele lui Berthold, şeful ucigaşilor lui Carol cel Bun, contele Flandrei, a fost torturat în aceiaşi timp cu stăpînul său" *(Idem)*.

[38] „În primele secole ale creştinismului era interzis, sub pedeapsa excomunicării, a se mînca carnea de cal". Iar în tot Evul Mediu, „un cal care ucidea un om nu putea fi executat (cel puţin în Bretagne) fără riscul de a aduce nenorociri comunităţii. Proprietarul său era deci obligat să-l dăruiască suveranului" *(Idem)*.

[39] Încă din 1471, Ludovic XI îndeplinea acest dezgustător ceremonial — şi toţi succesorii săi l-au imitat: Henric II, Henric III, Ludovic XII, Ludovic XIII; pînă în 1648, dată la care Ludovic XIV a fost primul care a refuzat această barbară tradiţie (dar după ce o dată aprinsese şi el rugul de sacrificare de vii a pisicilor). După ceremonie, municipalitatea Parisului oferea un banchet regelui, familiei şi suitei sale. Şi în alte oraşe avea loc acest sinistru ritual: la Cambrai în sec. XVII, iar la Melun şi Metz — şi în sec. XVIII. La sate obiceiul a continuat, deşi interzis prin decret în 1818, pînă în 1848. Ceremonia se desfăşura cu un anumit fast: „Guvernatorul provinciei, primarul şi consilierii oraşului însoţiţi de halebardieri cu făclii aprinse, făceau de trei ori ocolul rugului..." *(Idem)*.

menţionează şi în India, la celţi, etc. Dar legea ebraică pedepsea bestialitatea, decretînd: „Cel ce se va culca cu dobitoc să fie pedepsit cu moarte, şi să ucideţi şi pe dobitoc"[40]. (Cazul şi pedeapsa identică erau prevăzute şi de dreptul roman).

Legislaţia medievală în materie de bestialitate — şi care în unele ţări din Occident a continuat să fie aplicată pînă la Revoluţia franceză — a fost inspirată de codul ebraic. *Capitularele* lui Carol cel Mare (apoi dispoziţiile lui Ludovic IX cel Sfînt) prevedeau pedeapsa cu moartea pentru actele (şi chiar numai tentativele) de bestialitate. Biserica catolică a favorizat (intenţionat?) confundarea bestialităţii cu erezia, — acuzîndu-i de raporturi intime cu animalele pe bogomili, adamiţi, valdezi şi chiar pe cavalerii Templieri.

În secolele XVI, XVII şi chiar XVIII se înregistrează peste tot numeroase procese pentru întreţinerea de raporturi sexuale cu diferite categorii de animale — vaci, iepe, oi, capre, cătele, măgăriţe. (În Franţa, un număr mare de astfel de procese, studiate de jurişti recenţi, s-au înregistrat între 1540—1692. Dar e greu de conceput ca asemenea cazuri să se fi petrecut numai în Franţa). Procedura era implacabilă. Animalul era arestat odată cu „partenerul" său. În cursul anchetei omul era confruntat cu denunţătorii săi şi cu martorii acestora. Procesul se judeca cu uşile închise. În caz de obstinaţie a imputatului de a-şi recunoaşte vinovăţia, i se aplica tortura. După sentinţă — care, invariabil, hotăra pedeapsa capitală pentru om şi animal, — judecătorii ordonau totdeauna ca execuţia animalului să o preceadă pe cea a omului şi să aibă loc sub ochii lui. Întotdeauna, atît pentru om cît şi pentru animal, pedeapsa era arderea de vii. Exemple de asemenea procese, chiar restrînse numai la secolul XVI şi următoarele, sunt numeroase[41]. În această listă, femeile apar destul de rar: desigur, pentru că îşi practicau perversitatea cu maximă discreţie[42].

Cum îşi motivau judecătorii aceste bizare sentinţe? Unii — considerînd că responsabilitatea animalului este în principiu identică cu cea a omului; deci, pedeapsa trebuia să fie aceeaşi; alţii — reţinînd că animalul îşi merită soarta prin motivul complicităţii lui la crima omului. — În fine, bestialitatea era asociată cu vrăjitoria. Sprenger, autorul lucrării de tristă memorie, autoritate şi influenţă „Ciocanul vrăjitoarelor" (*Malleus maleficarum,* 1487), susţinea că vrăjitoarele întreţin relaţii intime cu Diavolul — care lua forma de ţap, cîine, cal, etc. Din asemenea relaţii, se credea în sec. XVII că la Hamburg se născuseră o mulţime de „copii preschimbaţi" *(Wechselkinder).* Lumea credea în fecunditatea posibilă a acestor relaţii; de ex., din cele între un bărbat şi o capră sau o femeie şi un ţap se năşteau monştri-satiri: o credinţă pe care chiar în secolele XVII şi XVIII o împărtăşeau şi teologii, şi demonologii şi mari inchizitori ca Boguet sau Torquemada — şi chiar filosofi ca Voltaire!

Popoare întregi credeau în licantropie, în posibilitatea transformării oamenilor în lupi, în vîrcolaci care devorau copiii; şi nu numai autori antici[43], ci şi autori din secolele

[40] „Şi femeia care se va apropia de orice fel de dobitoc, spre împreunare, să ucizi pe femeie şi pe dobitoc" (*Leviticul,* XX, 15—16).

[41] În 1490, un om este ars de viu împreună cu trei vaci-concubine; un altul, cu cinci animale; în 1539 altul, cu o căţea; în 1542 altul, cu o măgăriţă; în 1544 — un cioban cu cîteva capre şi iepe; în 1544 — unul, cu o vacă; în 1560 — un om din Lagny e ars de viu cu măgăriţa lui; în 1617 — un altul, cu o vacă; în 1705 — un altul, cu două iepe; în 1792 — un altul, cu o căţea, etc. În 1570, la Vauves un om prins în flagrant delict cu măgăriţa lui este ars de viu; dar animalul, la cererea notabilităţilor, a fost graţiat, întrucît „măgăriţa s-a dovedit virtuoasă" timp de patru ani, fiind doar victima unei violenţe şi n-a participat la crima stăpînului său de bună voie"! — Faptul s-a petrecut în Secolul luminilor, „cînd luminile raţiunii încep să pătrundă şi în palatul de justiţie" — concluse istoricul citat.

[42] Dar în 1601, o asemenea femeie perversă a fost trădată; femeia a fost sugrumată şi apoi arsă pe rug, împreună cu cîinele-partener.

[43] Herodot vorbeşte de „neurieni", o populaţie din Sarmaţia unde în anumite zile ale anului oamenii se transformă în lupi.

XVI şi XVII, perioadă care a cunoscut numeroase procese intentate vîrcolacilor. Aceştia constată că regiunile care au dat creştinătăţii cei mai mulţi licantropi erau Franche-Comté, Lorena, Germania în general; regiuni în care au fost arşi pe rug cel mai mare număr de asemenea vrăjitori. În felul acesta au fost condamnaţi şi executaţi în 1521 doi orăşeni din Poligny (Franche-Comté), în 1604 — cinci vrăjitoare-licantrope din Lausanne, etc.; pentru ca în 1570 parlamentul din oraşul Dole (patria lui Pasteur) să dea un edict — valabil pentru toată provincia — care permite ţăranilor să se adune, cu ţepuşe şi halebarde, să îi vîneze pe cei bănuiţi că sunt vîrcolaci şi să-i ucidă, fără teamă că ar putea fi pedepsiţi în vreun fel.

Formele patologice ale practicii proceselor intentate animalelor se extind în această perioadă şi asupra insectelor sau a micilor animale dăunătoare.

Pînă în sec. XVII, „cazurile" insectelor, rozătoarelor, omizilor, erau de competenţa exclusivă a tribunalelor ecleziastice. Acestea, urmîndu-şi procedura judiciară proprie, specifică, pronunţau contra lor sentinţe şi pedepse specifice: anatema, blestemul sau excomunicarea. Aceste dăunătoare erau considerate fie trimise, fie posedate de Diavol; ca atare, erau organizate procesiuni solemne şi se făceau cuvenitele exorcisme. Dacă acestea n-aveau nici un efect, agricultorii angajau un avocat; avocatul redacta în termenii juridici consacraţi o plîngere adresată judecătorului ecleziastic diocezan, care ordona citarea în faţa tribunalului a omizilor, cărăbuşilor, melcilor, şoarecilor, şobolanilor sau lăcustelor. Era trimis la faţa locului un sergent, care convoca cu voce tare vietăţile incriminate în faţa judecătorului, în ziua şi la ora stabilite — cînd tribunalul aştepta cu uşile deschise sosirea lor; judecătorul constata în scris neprezentarea vietăţilor citate, formalitatea se repeta de trei ori; după care acuzarea le declara contumacia, li se desemna un reprezentant legal, procuror sau curator, asistat de un avocat, care în prealabil depunea jurămînt că îşi va îndeplini funcţia în mod corect. Un expert era trimis să constate devastarea şi să evalueze pagubele. Se redacta un memoriu, se deschidea prima audienţă. Reprezentantul agricultorilor dădea citire reclamaţiei; apoi lua cuvîntul avocatul-apărător al insectelor, rozătorilor sau omizilor, — care invoca argumente în fond rezonabile: „Cel citat trebuie să fie capabil de raţiune şi să acţioneze liber pentru a putea comite un delict"; sau: „Omizile nu vor veni să răspundă pentru că sunt mute"; „Roadele pămîntului au fost făcute şi pentru animale şi pentru oameni; deci le este îngăduit şi lor să se hrănească din ele"; „Dumnezeu le trimite ca să-i pedepsească pe oameni pentru păcatele lor"; prin urmare, „a pronunţa o sentinţă de condamnare a lor înseamnă a te împotrivi lui Dumnezeu". Avocatul ţăranilor susţinea că excomunicarea era cerută nu pentru a le pedepsi, ci pentru a le împiedica să mai facă noi pagube. — Avocaţii părţilor trebuiau să se pună de acord, să delimiteze un teritoriu cuvenit dăunătorilor în care aceştia să-şi poată găsi hrana necesară. Tribunalul se deplasa la faţa locului pentru a arbitra, a acorda noi audienţe, şi în cele din urmă, a da sentinţa de excomunicare; aceasta era afişată pe uşile bisericii, era citită de pristavi în pieţe publice, şi în biserică în trei duminici consecutive.

Or, pentru oamenii Evului Mediu, precum şi pentru cei de mai tîrziu, efectul unei excomunicări este greu de imaginat, azi, cînd excomunicarea poate fi privită eventual cu indiferenţă, dar care timp de două milenii a produs în lumea creştină un efect tot atît de impresionant ca cel al unei teribile calamităţi naturale. „Era (continuă J. Vartier) arma supranaturală prin excelenţă; arma care lovea şi în prinţi, regi, împăraţi, nu numai în eretici, — şi care a asigurat atîta timp puterea Bisericii. Dar aplicînd-o omizilor, şoarecilor, şobolanilor, judecătorii Bisericii i-au grăbit ceasul decăderii şi al pierderii semnificaţiei". — Dar şi ceasul decăderii şi al dispariţiei semnificaţiei, a autorităţii

morale şi juridice pe care îl implica actul intentării şi desfăşurării unor asemenea procese[44] — care se repetaseră timp de cel puţin cinci secole! (Ultimul, se pare, a avut loc într-un sat din Lorena în 1733).

Toate aceste ciudate procese intentate animalelor de tribunale regulate, laice sau ecleziastice, sunt fapte atestate documentar; sunt cauze judiciare a căror desfăşurare avea loc oficial, cu respectarea tuturor regulilor procedurale aplicate şi oamenilor, cu redactarea în scris a actelor judecătoreşti; şi ţinute cele mai adeseori în prezenţa celor mai înalte oficialităţi ale localităţilor, regiunilor, chiar a ţărilor respective. Cu tot caracterul lor extravagant, rămîn semnificative pentru istoria mentalităţilor, pentru o istorie vie a unei epoci.

[44] În 1229, episcopul din Lausanne excomunică anghilele care umpluseră lacul Leman. În 1451 se desfăşoară la tribunalul diocezan din Berna un procs contra lipitorilor. În 1518 se intentează un proces unui parazit al viilor; un altul asemănător are loc în 1587 contra unor dăunători ai viilor de lîngă St. Jean de Maurienne. În sec. XVII iezuiţii din Brazilia excomunică furnicile care invadaseră o mănăstire; iar în Canada, în acelaşi secol, turturelele, pentru că se înmulţiseră prea mult. În 1733, contra şoarecilor din Contrisson (Lorena) are loc un proces, condus în întregime de magistraţi laici: este ultimul proces de acest fel consemnat în documente.

POLITICA EXTERNĂ. DIPLOMAŢIA. TEORIA STATULUI

Relaţiile internaţionale • Dreptul internaţional. Fr. de Vitoria • Diplomaţia şi tehnicile diplomatice • Teoria politică a statului. Niccolò Machiavelli • Erasm din Rotterdam • Thomas Morus • Martin Luther • Jean Bodin

RELAŢIILE INTERNAŢIONALE

Formarea şi consolidarea statelor centralizate, iar pe de altă parte complexitatea intereselor care conduceau spre numeroasele conflicte politice şi militare au avut drept corolar şi crearea (sau perfecţionarea) unor noi instrumente de relaţii politice: pe plan teoretic — doctrina asupra statului şi a dreptului internaţional; iar pe plan practic, organizarea aparatului şi a tehnicii diplomatice. Factorul comun — atît în politica internă cît şi în relaţiile internaţionale — era principiul „raţiunii de stat".

Acestui principiu trebuia să i se subsumeze orice alte considerente. Politica alianţelor matrimoniale şi a revendicărilor teritoriale în virtutea unor vechi drepturi de familie continua să fie urmată, dar se dovedea a fi prea adeseori insuficientă şi ineficientă. Era nevoie de mai mult pragmatism. Iar pentru aceasta, politica, internă sau externă, a intereselor dictate de „raţiunea de stat" *(salus publica suprema lex)*, nu trebuia să fie condiţionată nici de normele eticii, nici de motive de ordin religios, de apartenenţa la comunitatea creştină, sau de solidarizarea ideală cu aceasta în raporturile cu „păgînii".

În această privinţă, în Evul Mediu, Spania catolică înregistrase numeroase cazuri de alianţe cu musulmanii, încheiate împotriva conaţionalilor principi sau seniori creştini. Papa Inocenţiu VIII însuşi n-a ezitat să-l primească în audienţă solemnă pe ambasadorul lui Baiazid, şi să pretindă sultanului o mare sumă de bani pentru ca în schimb să-l ţină prizonier la Roma pe un alt sultan, rivalul lui Baiazid. Francisc I încheie o alianţă cu turcii în scopul de a da o lovitură intereselor Imperiului german din Europa Centrală şi de a-i tăia lui Carol Quintul căile de comunicaţie cu Mediterana; iar în 1536 semnează cu ei un tratat care îi asigura Franţei supremaţia comercială în Orientul Apropiat. La rîndul său, Carol Quintul semnează un acord cu musulmanii din Alger şi Tunis; iar fratele său, împăratul Ferdinand, încheie un pact cu turcii şi acceptă să le plătească un tribut.

Instituţiile centrale care se ocupau de politica externă precum şi organele diplomatice s-au constituit în forma lor modernă în secolul al XVI-lea. Îndeosebi diplomaţia italiană şi-a cîştigat, încă din secolul anterior, faima de cea mai abilă diplomaţie europeană. În secolul al XV-lea, ambasadorului itinerant, ocazional, îi reveneau două funcţii principale: de a purta discuţii în vederea pregătirii unor alianţe, defensive sau ofensive; în al doilea rînd, de a-l informa pe principele său despre situaţia şi evenimentele din ţara în care fusese trimis. „Tratativele purtate erau simple pretexte pentru a controla pregătirile militare sau capacităţile economice şi financiare. Căci diplomaţia înseamnă spionaj" (Fr. Cognasso).

Pînă spre sfîrşitul secolului al XV-lea practica diplomatică avea un caracter ocazional. Ambasadorii erau persoane reprezentative membri ai familiilor domnitoare, episcopi, cardinali, miniştri, — trimise într-o misiune de scurtă durată şi avînd competenţe limitate: pentru a trata anumite probleme (politice, comerciale, etc.), pentru a ratifica înţelegeri intervenite între state, sau pentru a participa la evenimente solemne ce aveau loc în familiile domnitoare (încoronare, naşteri, căsătorii, funeralii.) Dar în asemenea situaţii trimişii nu puteau culege decît informaţii cu totul insuficiente asupra

diverselor aspecte din respectivele ţări. Primele state care şi-au format un corp de funcţionari pregătiţi exclusiv pentru misiuni diplomatice au fost republicile marinare italiene. Şi aceştia însă, deşi imunitatea diplomatică le era recunoscută, erau priviţi cu suspiciune, erau bănuiţi de spionaj, iar secretul corespondenţei le era violat. Ca urmare, statul papal şi republica Veneţia — care au introdus pentru prima dată uzanţa rapoartelor diplomatice scrise — au inventat atît „vocabularul cu cheie", cît şi cifrul.

Odată cu secolul al XVI-lea s-a afirmat tot mai mult necesitatea unor contacte continui între aliaţi (ca şi între viitorii adversari potenţiali) şi, prin urmare, nevoia prezenţei permanente şi a rezidenţei stabile în capitalele altor ţări a reprezentanţilor diverselor state. Aceştia purtau negocieri, pregăteau acordurile şi convenţiile viitoare, dar mai ales se îngrijeau să trimită acasă informaţii de orice natură şi cît mai detaliate[1]. În mod obişnuit, ambasadorii permanenţi proveneau din rîndurile înaltei ierarhii ecleziastice, ale demnitarilor regatului, ale nobilimii mijlocii şi mici. (Nu arareori s-au format şi adevărate „familii" de ambasadori). — Pe lîngă aceştia, Francisc I, Carol V sau Filip II s-au servit şi de o mulţime de agenţi secreţi, de cavaleri, de medici, de negustori, de aventurieri, persoane care erau utile pentru anumite tratative secrete, pentru coruperea unor persoane influente şi alte activităţi de acest gen.

Căci în diplomaţia Renaşterii, considerată ca un război purtat însă pe un teren diferit şi cu mijloace paşnice, ceea ce conta era numai rezultatul urmărit. De aceea un ambasador trebuia să cunoască bine istoria — „maestra tuturor escrocheriilor, înşelătoriilor şi sperjurului", cum scria cronicarul, memorialistul şi omul politic Ph. de Commines (m. 1511). Iar Machiavelli recomanda ca ambasadorul să caute prin orice mijloace să cîştige încrederea interlocutorilor săi, pentru ca la momentul potrivit să-i poată înşela mai uşor...

DREPTUL INTERNAŢIONAL. FR. DE VITORIA

Teoreticienii Renaşterii, deşi admiteau „războaiele drepte" de apărare sau de eliberare, considerau totuşi că practica diplomatică este alternativa preferabilă soluţiei belice; şi că aceasta are mai multe şanse de succes dacă statele vor accepta anumite norme de drept în relaţiile dintre ele. Dintre aceşti teoreticieni, cel care a contribuit mai mult la întronarea şi consolidarea ideii de suveranitate naţională pe baza respectării unor asemenea norme a fost dominicanul spaniol Francisco de Vitoria (cca 1480—1546), fondatorul dreptului internaţional public.

Ilustru profesor al Universităţii din Salamanca, teoretician politic, consilier al lui Carol Quintul, solicitat şi de papa Paul IV pentru a elucida unele probleme ivite în timpul lucrărilor Conciliului din Trento, Francisco de Vitoria n-a ezitat totuşi nici un moment să nege dreptul „naţiunii germane" la Imperiul universal, totodată negînd şi pretenţia papalităţii la o autoritate politică asupra suveranilor. Puterea publică este un produs al naturii umane, un dat natural al umanităţii, prin urmare şi puterea temporală, politică, este în întregime de natură umană şi laică. Nici o putere personală sau dinastică şi nici o guvernare nu este de drept divin. Oamenii sunt de la natură liberi, iar această libertate implică o anumită egalitate politică şi juridică a cetăţenilor. „Republica avînd dreptul de a se administra singură potrivit hotărîrii majorităţii, ea poate să-şi hotărască

[1] „Ambasadorul permanent nu era altceva decît un spion privilegiat care avea la dispoziţie o întreagă reţea de informatori. El era şi un agent politic care întreţinea relaţii cu probabilii trădători, distribuia în secret cadouri şi bani, căuta să-i manipuleze pe unii consilieri de stat, predicatori, membri influenţi din corporaţii şi din diverse comunităţi ale regatului [...]. Armele sale obişnuite erau vicleşugul şi minciuna" (R. Mousnier).

regimul după voia sa" — scrie Fr. de Vitoria, afirmîndu-se ca precursor al lui Hugo Grotius. Regimul politic preferabil este cel al unei monarhii temperate, cu un rege care asigură libertăţile poporului, care respectă legile ţării, înconjurîndu-se de consilieri înţelepţi şi prudenţi.

Independenţa suveranului faţă de orice autoritate externă — fie Imperiu, fie papalitate, — a cărei putere nu derivă nici din natura umană , nici din voinţa divină, este un drept natural. Statele europene formează o comunitate de entităţi politice egale între ele, care trebuie să colaboreze solidar pentru a înlătura nedreptăţile comise împotriva uneia din ele. Iar în teritoriile colonizate — cum era în primul rînd cazul Spaniei — dreptul de a interveni trebuie să fie limitat la protejarea celor nevinovaţi sau a populaţiei creştine contra păgînilor şi la înlăturarea tiranilor. Idealul omenirii este pacea; războiul este cel mai mare rău dintre toate relele. Totuşi, războiul este justificat spre a evita alte rele; sunt deci justificate războaiele de apărare, de restabilire a dreptului la libertate şi independenţă cînd acest drept a fost şi continuă să fie violat; de asemenea, şi războaiele de eliberare a popoarelor creştine oprimate de păgîni. În schimb, în nici un fel nu poate fi justificat războiul întreprins în scopul creştinării altor popoare, a răspîndirii religiei creştine.

Solidaritatea umană este valoarea politică şi socială supremă. Condamnarea, în mod egal, atît a imperialismului cît şi a teocraţiei; recunoaşterea dreptului natural al omului şi al statelor la libertate, egalitatea în drepturi, la independenţă şi la alegerea liberă a formei proprii de guvernămînt; drepturile care decurg în mod firesc din această recunoaştere, — cum sunt dreptul de proprietate, dreptul comerţului liber, dreptul la emigrare; şi, ca o încoronare a tuturor acestora: imperativul solidarităţii şi fraternităţii umane, constituie în concepţia lui Francisco de Vitoria esenţa dreptului internaţional.

DIPLOMAŢIA ŞI TEHNICILE DIPLOMATICE

În secolele Renaşterii principalele ţări occidentale — Italia îndeosebi — erau continuu parcurse de ambasadori ai principilor, de trimişi ai oraşelor, de curieri şi agenţi diplomatici, de spioni şi informatori de toate felurile. „Se căutau aliaţi, se făceau oferte, se discutau tratate, se trasau împărţiri ale teritoriilor inamicului cînd încă abia se făceau planuri ca acesta să fie atacat" *(Idem)*. Şi relaţiile epistolare erau foarte intense: se anunţau naşteri, decese sau căsătorii princiare, se trimiteau scrisori de felicitare sau de condoleanţe, — dar se vorbea şi despre o afacere, despre un negustor arestat, sau despre mărfuri care fuseseră confiscate: nu numai scrisori de curtoazie, ci şi dintre acele care deschideau eventual calea unor conflicte.

Practicile diplomatice stabilesc acum norme fie restrictive, fie protective. Veneţia, în primul rînd, era deosebit de vigilentă. Ambasadorilor săi le era interzis cu stricteţe să accepte daruri din partea principilor străini; nici un nobil membru al Consiliului celor zece nu putea avea o convorbire în particular cu un străin; iar cînd se discutau în Consiliu chestiuni privind Curia romană, consilierilor membri ai clerului le era interzis să fie de faţă la discuţii... Între măsurile protective care erau adoptate în toate ţările, cea dintîi stabilea inviolabilitatea persoanei ambasadorului, — protecţie garantată atît de principiile dreptului roman, cît şi de cele ale dreptului natural. Imunitatea absolută se extindea şi asupra tuturor persoanelor care îl însoţeau (precum garantată era şi inviolabilitatea bagajelor lor).

Ambasadorilor li se confereau înalte decoraţii şi ordine cavalereşti, li se concedau feude sau pensii de către guvernele lor. Suveranii italieni (dar şi din alte ţări) îi foloseau în aparatul intern de relaţii internaţionale sau în misiuni diplomatice pe umaniştii cei mai distinşi (ca, de exemplu, Coluccio Salutati); scrisorile şi rapoartele pe care le redactau, inteligenţa şi cultura lor, elocinţa lor diplomatică, îi recomandau în gradul cel mai înalt. — Începînd din secolul al XVI-lea a fost elaborat şi un strict ceremonial diplomatic, care avea un rol foarte important în relaţiile dintre guverne: neglijarea prevederilor protocolare putea duce la conflicte serioase între cele două părţi. Rigorile inderogabile ale etichetei ţineau seama neapărat şi de importanţa statului care îşi trimitea ambasadorul, stabilindu-se astfel o ierarhie precisă între ambasadori. Limba folosită era, pînă în sec. XVII, latina; dar încă din sec. XV în ţările din Occident se folosea şi limba franceză. (Erau însă prezenţi şi interpreţi). Documentele cu care era înarmat un diplomat erau de trei tipuri: prin primul, principele atesta că îl însărcinase pe ambasador cu misiunea specificată; al doilea document era scrisoarea adresată guvernului sau principelui străin de către suveranul care trimitea ambasadorul; în fine, instrucţiunile, mai mult sau mai puţin detaliate, privind misiunea încredinţată (probleme de abordat, direcţia discuţiilor, alternative, răspunsurile prevăzute, ş.a.m.d.).

Cum o misiune diplomatică era şi o misiune de strîngere de informaţii (deci de spionaj camuflat) şi de influenţare a unor persoane importante sau eficiente din ţara respectivă sau din anturajul direct al principelui, ambasadorul dispunea şi de posibilităţi de a le cîştiga de partea sa, — de a le „cumpăra" pe căi şi cu mijloace diverse (cadouri, promisiuni, titluri, decoraţii, sume de bani). În schimb, cheltuielile sale personale erau limitate — şi dinainte stabilite: un salariu special calculat pe zilele misiunii, plus cheltuieli de călătorie, de întreţinere, de reprezentare; cheltuieli care se dovedeau a nu fi totdeauna suficiente, îndeosebi dacă suveranul sau oraşul la care era trimis nu îi ofereau, lui şi suitei, ospitalitatea cuvenită[2].

Pericolele adeseori inevitabile ale unor călătorii mai lungi şi posibilitatea interceptării scrisorilor ambasadorului au dus la necesitatea adoptării textului fie cifrat, fie redactat într-un stil criptic în prealabil convenit. În secolul al XV-lea, cifrul (practicat încă din secolul anterior) era larg utilizat nu numai în cancelariile principilor, ci şi în birourile bancherilor (sau chiar de către persoane particulare)[3].

Instituirea ambasadelor stabile, cu ambasadori rezidînd permanent în ţara în care au fost acreditaţi datează din a doua jumătate a secolului al XV-lea. (Primul caz cunoscut de rezidenţă stabilă a ambasadorului este cel convenit între ducatul Milanului şi senioria Florenţei în 1448). După care, aceste oraşe-state, dorind să fie bine şi permanent informate asupra intenţiilor şi situaţiei politice din Franţa, şi-au stabilit ambasadorii la Paris. Din 1467, Veneţia a stabilit rezidenţa ambasadorului său la curtea lui Carol Temerarul. În 1475, ducele Galeazzo Maria Sforza îşi avea ambasadori permanenţi rezidenţi în Franţa, în Burgundia şi în Piemont. În acelaşi timp, Ludovic XII şi-a numit ambasadori cu reşedinţa stabilă la Roma, respectiv la Veneţia. Aceeaşi situaţie o aveau la Paris ambasadorii Spaniei şi Burgundiei la curtea Franţei.

[2] În privinţa aceasta, Veneţia, Florenţa, precum şi alte state italiene nu erau prea generoase cu ambasadorii lor, adeseori punîndu-i, din punct de vedere financiar, în situaţii jenante: cum i s-a întîmplat chiar lui Machiavelli — şi în misiunea sa din Germania, şi cu ocazia celei de la Roma. Drept care, nu arareori sarcina de ambasador era greu acceptată; încît, o dispoziţie a guvernului Veneţiei excludea din toate funcţiile publice pe timp de un an pe cel care refuza; altădată, constrîngea pe cel vizat să accepte însărcinarea cu o misiune diplomatică sub ameninţarea unei amenzi grele.

[3] Forma lor cea mai simplă consta în substituirea cu cifre a numelor de persoane; după care, s-a ajuns în curînd la diferite sisteme criptografice. — În Italia, cele mai vechi documente cifrate cunoscute provin din Veneţia (1411), Florenţa (1416), Milano (1454), Genova (1481), ş.a.

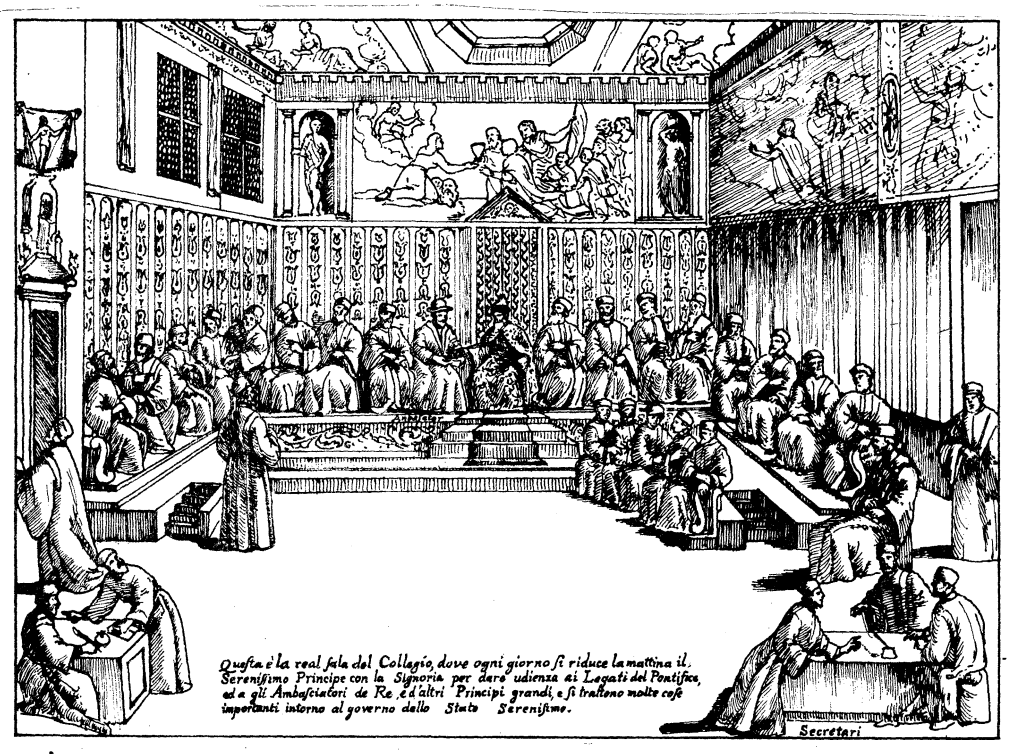

Audienţă acordată de dogele Veneţiei unui ambasador străin. Gravură din *Habiti...* de G. Franco. — Museo Correr, Veneţia.

În secolul al XVI-lea, un rol important în dezvoltarea activităţii diplomatice la rezidenţe permanente l-a avut papa Leon X — care, în 1513, şi-a numit reprezentanţi permanenţi în Franţa, Anglia şi Germania, inaugurînd astfel sistemul „nunţiaturii apostolice". Acum se stabileşte — la Vatican, precum şi la celelalte curţi princiare europene — o ierarhie diplomatică precisă, determinată de importanţa statelor care şi-au acreditat ambasadori sau doar agenţi diplomatici. Căci nu toţi suveranii sau principii oricăror state aveau dreptul să-şi trimită ambasadori (cu acest grad şi titlu). De pildă, Carol Quintul nu acceptase ca ambasadori la curtea sa decît pe cei trimişi de papă, de regele Franţei, de Veneţia şi de fratele său Ferdinand (din partea Imperiului); celelalte state — sau oraşe — erau reprezentate prin simpli agenţi diplomatici.

Pe lîngă ambasadorii rezidenţi, în cazuri deosebit de importante sau de urgente se trimiteau şi misiuni extraordinare. Cum cei însărcinaţi cu conducerea acestor misiuni pretindeau să ocupe primul loc în raport cu ambasadorul propriei sale ţări (sau cu ambasadorii rezidenţi ai altor ţări), statele mai puternice, pentru a-şi menţine prestigiul, şi-au ridicat reprezentanţii lor permanenţi la rangul de „ambasadori extraordinari" (deci, cu atribuţii şi competenţe permanente şi depline); obicei care, extins în secolul al XVII-lea, a rămas pînă azi.

TEORIA POLITICĂ A STATULUI. NICCOLÒ MACHIAVELLI

Transformările profunde, evenimente, problemele acute ivite în secolele XV şi XVI în viaţa statelor au impus în primul plan al atenţiei şi teoria politică. Oameni cu înalte

funcţii politice şi cu o solidă formaţie umanistă, ca Machiavelli sau contemporanul său Thomas Morus; filosofi de mărimea unui Erasm din Rotterdam; teologi reformaţi ca Luther, Calvin sau Zwingli, ori iezuiţi ca Juan de Mariana, Francisco Suarés şi Francisco de Vitoria; magistraţi superiori ca La Boétie, Th. de Bèze şi Johann Althaus; sau oameni de stat ca renumitul Jean Bodin, au trăit în mijlocul evenimentelor la care au participat activ şi au meditat asupra stărilor de lucruri ale timpului, formulîndu-şi opiniile în scrierile lor, importante pentru acest sector al istoriei civilizaţiei.

Dintre toţi, cel dintîi a cărui gîndire politică se prezintă mai profund şi organic articulată în multiple detalii concrete, bazată fiind pe o experienţă politică şi diplomatică personală, pe o cunoaştere directă a oamenilor şi evenimentelor, a practicii politice a statelor mai puternice; totodată explicînd şi motivîndu-şi ideile prin referinţe continui la personaje şi situaţii din istoria antică sau contemporană (Ferdinand Catolicul, Francesco Sforza, Cesare Borgia) — este Niccolò Machiavelli[4].

Principele, arhicunoscuta sa operă, a fost dintru început considerată (şi uneori continuă să fie privită şi azi), total eronat, ca o apologie a ipocriziei şi imoralităţii, a lipsei de scrupule şi cruzimii, a trădării şi asasinatului, justificate de scopul pe care şi-l propune principele. Stigmatizată prin denumirea peiorativă de „machiavellism", concepţia aceasta astfel denaturată, în realitate are cu totul alte temeiuri, alte obiective, resorturi şi explicaţii.

Înainte de toate, acest sistem de gîndire are o fundamentare de ordin metafizic: natura umană este un aliaj de bine şi rău, — un amestec care circulă dintr-o ţară în alta; civilizaţia umană nu progresează, nivelul mediu al omenirii nu poate fi ridicat, rămîne neschimbat; un stat nu prosperează decît în detrimentul altuia; iar principele, conducătorul, omul de stat obişnuit dovedeşte un egoism prin care îşi promovează interesele numai în dauna vecinului său. „Individualismul *Principelui,* egocentrismul absolut al politicii sale, Machiavelli şi-l trage în linie dreaptă din istorie, care justifică perfect toate principiile lui ulterioare" (P. Mesnard). — O revoluţie, o instituţie politică înseamnă o schimbare bruscă de echilibru; omenirea este deci pradă acestei instabilităţi, — care o face să dorească o perpetuă schimbare[5]. Or, o guvernare trebuie să oprească această dorinţă a supuşilor: „Ce altceva este o guvernare dacă nu mijlocul de a-i ţine în frîu pe supuşi?"[6].

În al doilea rînd, ceea ce conferă sistemului de gîndire al lui Machiavelli o consistenţă reală şi un fond obiectiv este considerarea realistă, lucidă, a instabilităţii politice a epocii; a ambiţiilor şi rapacităţii papilor, principilor, marilor seniori, condotierilor, aventurierilor; a fragmentării în atîtea state adverse ale Italiei, devenită pradă conflictelor interne şi invaziilor străine; a luptei regilor francezi contra puterii imperiale. O situaţie din care Italia nu putea fi salvată decît de o mînă de fier, de un

[4] 1469—1527. Secretar al cancelariei florentine, însărcinat (între 1499—1512) cu diferite misiuni diplomatice pe lîngă papă, împăratul Maximilian I, regele Franţei Ludovic XII, Cesare Borgia, Caterina Sforza, etc., Machiavelli şi-a consemnat observaţiile şi activitatea în lucrările *Relaţări diplomatice, Raport asupra lucrurilor din Franţa, Raport asupra lucrurilor din Germania.* În *Despre arta războiului,* problema militară este pentru prima dată văzută ca o problemă de bază a politicii: autorul, acuzîndu-i pe principii care au ruinat Italia folosindu-se de mercenari, pledează pentru o armată formată din soldaţi-cetăţeni. *Viaţa lui Castruccio Castraccani* este o biografie uşor romanţată a acestui condotier, idealizat. *Istoria Florenţei* (în care sursele autorului nu sînt utilizate critic) are mai degrabă un caracter polemic. Principalele scrieri politice rămîn *Principele* şi *Discursuri asupra primelor zece cărţi ale lui Titus Livius.* Prin comedia *Mătrăguna,* Machiavelli ocupă un loc de prim-plan în istoria literaturii italiene.

[5] „Dealtminteri, nimic nu poate potoli dorinţele insaţiabile ale omului; natura l-a înzestrat cu facultatea de a voi şi de a putea dori totul; dar soarta nu îi permite să cuprindă decît un număr mic de obiecte. Din acest fapt rezultă în inima omului o nemulţumire continuă şi un dezgust de lucrurile ce le posedă, care îl face să dezaprobe şi să defăimeze timpul prezent; să laude trecutul şi să dorească viitorul, chiar dacă aceste dorinţe nu sînt îmboldite de nici un motiv rezonabil" (*Discursuri,* I, 56).

[6] *Ibidem,* II, 23.

principe energic, realist, îndrăzneţ, şi — în vederea obţinerii succesului personal, a ordinii, autorităţii şi unificării ţării — indiferent pînă la amoralitate, la perversitate şi cruzime faţă de orice alt considerent, moral, religios sau de altă natură. Modelul ideal de acţiune pe care acea perioadă de haotică instabilitate i-l oferea lui Machiavelli era Cesare Borgia[7].

Forma de stat necesară Italiei ar fi deci monarhia absolută. Tactica corespunzătoare funcţiei unui principe care urmează să constituie un stat unitar sub guvernarea sa absolută[8] formează nucleul *Principelui* — „opera cea mai citită şi mai mult discutată, cea mai mult exaltată şi mai denigrată din întreaga literatură politică a tuturor timpurilor"[9]. Preocuparea principală a principelui şi chiar singura care trebuie să-i dirijeze guvernarea trebuie să rămînă păstrarea puterii personale şi menţinerea statului. Singurul criteriu după care un principe trebuie să se conducă este criteriul utilităţii politice a tuturor acţiunilor sale. Pentru aceasta, el nu trebuie să ţină seama de nici un alt considerent, moral sau religios; să nu cedeze tentaţiei de a fi conciliant sau de a crede că îşi poate fonda puterea personală şi a statului pe autoritatea legilor, care sînt uşor de eludat; este mai bine să pară zgîrcit decît prea generos, şi să nu risipească bogăţia statului reducînd peste măsură impozitele. Autorul insistă în repetate rînduri asupra necesităţii ca un principe să-şi cîştige afecţiunea supuşilor, sau măcar să nu-şi atragă ura lor: „Fiecare principe trebuie să vrea ca oamenii să-l socotească milos şi nu crud; cu toate acestea el trebuie să ia seama şi să nu folosească rău această milă" (XVII). Este mai bine să fie crud cînd e nevoie, decît milostiv în mod inutil; şi e mai bine să fie temut dar respectat, decît iubit dar nerespectat[10]. Să folosească totodată şi forţa şi viclenia: „Un stăpîn înţelept nu poate şi nici nu trebuie să-şi ţină cuvîntul dat atunci cînd acesta s-ar întoarce împotriva lui"; căci faptele principilor „trebuie privite numai din punctul de vedere al rezultatelor lor. Principele să-şi propună deci să învingă în luptă şi să-şi păstreze statul, iar atunci mijloacele pe care le-a folosit vor fi oricînd socotite onorabile şi fiecare le va lăuda" (XVIII).

Singurul lucru care contează este interesul statului, „raţiunea de stat", care se confundă cu interesul conducătorului său; căci în concepţia lui Machiavelli statul se confundă cu persoana principelui. Iar politica nu este altceva decît tehnica succesului principelui.

În *Principele,* Machiavelli indică şi modalitatea de a pune capăt fracţionării şi instabilităţii politice prin instaurarea unei monarhii absolutiste, justificînd totodată guvernarea personală chiar şi prin excesele ei: fapt ce deschide calea tiraniei. În *Discursuri*[11], gîndirea sa politică exaltă forma cea mai bună de stat — republica.

[7] După Antonio Gramsci, prototipul *Principelui* „nu exista în realitatea istorică /.../, ci era o pură abstracţie doctrinară, simbolul căpeteniei, al condotierului ideal" (N. Façon).

[8] „Noţiunea de principat echivalează la Machiavelli cu aceea de monarhie feudală absolută" (Nina Façon).

[9] Laffont-Bompiani, *Dictionnaire des oeuvres,* IV, Paris, 1962[4], p. 127. Din totalul de 26 de capitole, primele 9 discută „De cîte feluri sînt principatele şi în ce mod se dobîndesc"; următoarele — „În ce fel trebuie să apreciem forţele unui principat (X), „Despre principatele ecleziastice" (XI), „Despre organizarea forţelor armate" (XII—XIV). Capitolele XV—XXII sînt consacrate exclusiv portretului Principelui ideal (faimoase sînt preceptele cuprinse în cap. XVIII — cel mai mult criticate pentru amoralitatea lor). Cele trei capitole finale se referă la situaţia Italiei, examinînd cauzele care au dus la pierderea de către principi a statelor lor (XXIV); felul în care un principe se poate împotrivi „soartei" (XXV) — şi terminînd printr-un patetic „Îndemn spre a uni şi elibera Italia din mîinile barbarilor" — *recte*: a invadatorilor francezi şi spanioli (XXVI).

[10] „Se pune astfel problema dacă este mai bine să fii iubit decît temut, sau invers. Răspunsul este că ar trebui să fii şi una şi alta; dar întrucît este greu să împaci aceste două lucruri, spun că, atunci cînd unul din două trebuie să lipsească, este mult mai sigur pentru tine să fii temut decît iubit" (XVI).

[11] Operă în care comentariile autorului sînt un pretext pentru a-şi expune propriile idei, tratînd probleme de politică internă, externă şi diverse: despre importanţa decisivă a religiei în viaţa politică, despre popor — care este mai puţin ingrat, mai înţelept şi mai constant decît un principe, ş.a.

Antinomia, contradicţia dintre aceste două opere este doar aparentă, căci în ambele lucrări punctul de plecare al gîndirii autorului este interesul statului; iar statul este mai solid şi mai stabil „cînd principele, aristocraţia şi poporul guvernează împreună, şi în felul acesta putînd mai uşor să se supravegheze unii pe alţii" (*Discursuri*, I, 2)[12]. Or, pentru Machiavelli tocmai această putere echilibrată constituie esenţa unei republici: o formă politică în care „Machiavelli înclină spre un regim popular, administrat de o viguroasă putere centrală asistată de o organizare puternic ierarhizată. Totul împreună formează o instituţie indiscutabil democratică, dar de un gen particular care s-a convenit să fie numită *republică autoritară*" (R. Mesnard). Poziţii antinomice? Nu; căci ambele sînt pătrunse şi legate de acelaşi fir roşu: interesul statului — „raţiunea de stat". — Într-un asemenea regim de *„republică autoritară"*, instanţa juridică superioară a parlamentului — care în Franţa începuse demult să exercite şi o funcţie politică — are un rol de mediator între monarh şi popor, împotriva „celor puternici", a nobililor, şi favorizînd în schimb burghezia oraşelor[13].

Cu toate acestea, monarhii fondatori ai absolutismului găseau în *Principele* o justificare explicită a puterii lor. Carol Quintul ştia pe dinafară capitole întregi ale operei; Henric VIII o aprecia, iar Caterinei dei Medici îi era familiară; Henric III şi Henric IV nu se despărţeau nici o zi de această operă a lui Machiavelli — care şi pentru Wilhelm de Orania era o carte de căpătîi şi căreia regina Cristina a Suediei i-a dedicat un amplu comentar. Şi totuşi, elogiul pe care Machiavelli îl face acelui corp interpus, Parlamentul francez, care rămîne o frînă pusă absolutismului monarhic, este formulat aproape cu entuziasm[14].

Avantajele pe care le prezintă un regim de „republică autoritară" sînt multiple. Astfel: spre deosebire de monarhia ereditară, în care se pot succeda şi suverani incapabili, într-o republică sistemul electiv oferă mijlocul de a se asigura o succesiune de conducători valoroşi. Apoi: caracterul popular al unei republici, în care deci pot fi promovaţi un număr mare de cetăţeni, asigură statului mai multă stabilitate. Totodată, faţă de o monarhie absolută republica are avantajul de a se putea acomoda mai uşor la o mare varietate de împrejurări — şi, prin urmare, este mai deschisă la eventuale reforme necesare. De asemenea, pentru a se evita ambiţia şi abuzurile cetăţenilor din conducere, republica are posibilitatea să-i împiedice de a se îmbogăţi peste măsură, căci aceasta duce în mod inevitabil la invidie şi la corupţie.

Războiul, în concepţia lui Machiavelli, este justificat ca o acţiune de apărare sau de eliberare (întotdeauna statul trebuind să se bazeze pe o armată naţională); dar poate

[12] „Machiavelli detestă Imperiul roman pentru despotismul său, dispreţuieşte Sacrul Imperiu medieval pentru impotenţa sa creatoare de dezordine /.../, nu crede că papalitatea ar putea fi reformată, o acuză de a fi demoralizat Italia, de a menţine diviziunea Italiei, considerînd-o nedemnă de încredere" (Aug. Renaudet). «Odată cu Machiavelli, „politica creştină" îşi pierde orice justificare» (G. Mairet). — Pe de altă parte, el „n-a înţeles imensa forţă istorică a legitimităţii dinastice, în care era înrădăcinat noul absolutism. Lumea sa era cea a aventurierilor trecători şi a tiranilor arivişti ai senioriilor italiene; iar modelul său — Cesare Borgia" (Perry Anderson). — Cf. E. Barincou (vd. *Bibliografia*).

[13] „În Machiavelli se poate descoperi *in nuce* separarea puterilor şi parlamentarismul, regimul reprezentativ; ura sa contra rămăşiţelor lumii feudale, nu contra claselor progresiste" (A. Gramsci). — *Apud* Nina Façon.

[14] Machiavelli, care cunoscuse îndeaproape situaţia din Franţa în decursul celor trei misiuni diplomatice la Paris, scrie: „Între regatele bine organizate şi bine cîrmuite în vremurile noastre este regatul Franţei. Există aici nenumărate instituţii bune de care depind libertatea şi siguranţa regelui; dintre acestea, cea dintîi este parlamentul şi autoritatea lui. Acela care a orînduit statul acesta a cunoscut ambiţia celor puternici şi neobrăzarea lor. Socotind deci că au nevoie să fie ţinuţi în frîu şi ştiind, pe de altă parte, că poporul urăşte pe cei mari şi că ura lor se întemeiază pe frică, el a vrut să-i pună la adăpost de orice /.../ scutindu-l de greutăţile pe care le-ar fi întîmpinat din partea celor mari atunci cînd ar fi favorizat poporul, şi din partea acestuia cînd i-ar fi favorizat pe cei mari; el a numit aşadar un al treilea judecător/parlamentul — n. n. O. D./, iar acesta trebuie să lovească în cei mari şi să-i favorizeze pe cei mici, fără ca vina să cadă apoi asupra regelui" (XIX).

răspunde şi dorinţei republicii de a-şi extinde teritoriul. În acest caz, mijlocul recomandat este ca republica „să-şi asocieze aliaţi; însă în aşa fel încît să-şi păstreze comanda şi gloria acestei acţiuni: aşa au procedat întotdeauna romanii" (II, 4). — În fine, un element important de coeziune socială este şi religia, — dar o religie naţională, asemenea celei a Romei antice. În schimb, religia actuală nu poate juca nici un rol util în Italia; şi aceasta, din cauză că Biserica catolică, prin exemplul conduitei sale reprobabile, a îndepărtat de la religie un număr prea mare de cetăţeni; iar papalitatea s-a dovedit a fi o putere deosebit de instabilă — şi, prin pofta sa insaţiabilă de putere temporală, a constituit obstacolul principal pe drumul unificării Italiei.

În doctrina politică a lui Machiavelli, ceea ce surprinde în primul rînd este, cum s-a spus, absenţa oricărui considerent de ordin moral, — care este şi de prisos şi chiar periculos[15]. Toate mijloacele şi întreaga comportare pe care le recomandă principelui sînt fructul unei experienţe politice personale. Terenul pe care se plasează întotdeauna este cel al faptelor; motiv pentru care doctrina sa a fost definită ca un „realism florentin".

În realitate, „pentru a fi un adevărat realism politic, machiavelismul ar trebui să reîntroducă datele geografice, economice şi sociologice, de care însă el, în mod greşit, nu ţine seama aproape deloc /.../. Poziţia lui este deci exact la jumătatea drumului dintre cei ce susţin monarhia şi cei ce optează pentru republică /.../. Dacă ar trebui să rezumăm doctrina machiavelică în principiul său, am adopta formula: *Dictatura pregătind republica"* (B. Mesnard)[16].

ERASM DIN ROTTERDAM

Spre deosebire de viziunea pesimistă a lui Machiavelli, concepţia lui Erasm[17] despre oameni şi guvernare este senină, optimistă. Datorită desigur şi faptului că era un om al Bisericii (jumătate din viaţă şi-a dedicat-o compunerii de cărţi religioase, traducînd şi comentînd *Noul Testament,* dînd traduceri şi ediţii ale scrierilor Părinţilor Bisericii), gîndirea sa politică echilibrată invocă mereu imperative de ordin moral. Mai mult decît atît: politica sa este pătrunsă de un ideal etic şi religios. „Acţiunea sa politică va tinde să reformeze Europa prin întoarcerea la Evanghelie; pentru aceasta, el înţelege să-i convertească mai întîi pe principi, adică să-i înveţe să-şi exercite misiunea într-un mod creştinesc" (P. Mesnard). În acest sens, *Instituţia principelui creştin* (destinată a fi cartea de căpătîi a tînărului Carol de Burgundia, viitorul Carol Quintul) este un adevărat manual de conduită politică a monarhului creştin.

[15] „Într-adevăr, deosebirea este atît de mare între felul în care oamenii trăiesc şi felul în care ar trebui să trăiască, încît acela care lasă la o parte ceea ce este pentru ceea ce ar trebui să fie, mai curînd află cum ajung oamenii la pieire decît cum pot să izbutească. Acela care ar voi să-şi proclame oricînd şi oriunde încrederea lui în bine, ar fi cu necesitate doborît de ceilalţi care sînt în jurul lui şi care nu sînt oameni de bine" (XV).

[16] Printre criticii *Principelui* s-a situat şi Frederic II, viitorul împărat al Prusiei. Într-o scriere din tinereţe (revăzută şi publicată în 1741 la Londra de prietenul său Voltaire), intitulată *Anti-Machiavelli,* autorul îi reproşează secretarului florentin că nu s-a ocupat de problema originii şi a naturii rolului unui principe; că, deci, opera sa nu are la bază o filosofie a dreptului şi statului. În spiritul gîndirii politice a „Secolului luminilor" şi reluînd ideile lui Locke, Frederic II susţine că originea societăţii rezidă într-o uniune liber convenită între societate şi conducătorul ei, în scopul unei apărări reciproce.

[17] Pseudonimul lui Gerhard Gerhards (1466—1536). Principalele lucrări în care şi-a expus ideile politice (în afara unor scrisori adresate lui Francisc I al Franţei, regelui Poloniei, etc., şi a unor fragmente din *Colocvii*) sunt *Institutio principis christiani* şi *Querela Pacis.*

Principele, scrie Erasm, trebuie să fie iubit de cei buni şi temut de cei răi; să apere dreptatea, să-şi administreze cu luciditatea raţiunii regatul, să respecte libertatea supuşilor şi să îi protejeze cu generozitate. Instrucţia sa urmează să fie fundamentată pe lectura şi aprofundarea operelor morale, creştine şi greco-romane, precum şi pe cele ale marilor istorici antici. După care, va urma o instrucţie tehnică: să cunoască legile, să asiste la deliberările curţilor de justiţie, să ia parte la ceremonii; în acelaşi timp, să evite flatarea şi titlurile pompoase inutile; să cunoască bine geografia şi istoria statului său, să-şi viziteze oraşele şi provinciile[18]. Cele două rele mari de care trebuie să se păzească sînt tirania şi relele purtări. Prin spiritul său de clemenţă şi dreptate, îşi va cîştiga simpatia supuşilor, — dar să nu caute cu orice preţ popularitatea.

Autoritatea unui principe este justificată numai atîta timp cît aceasta are în vedere binele public şi este acceptată în mod liber de supuşii săi. El trebuie să guverneze respectîndu-le libertatea şi instituţiile, înţelegînd să apeleze la sfaturile unor consilieri luminaţi. Forma politică preferată de Erasm este monarhia; iar pentru a o împiedica să devină tiranică, cel mai potrivit lucru este să se renunţe la sistemul ereditar, să se opteze pentru monarhia electivă: „Principele va prefera ca domnia sa monarhică să fie temperată, prin împrumuturi luate şi de la aristocraţie şi de la democraţie, pentru a nu cădea în tiranie". Gîndirea politică a lui Erasm — care se desfăşoară în întregime în cadrul noţiunii de monarhie — nu oferă nici o teză cu adevărat democratică.

Principele creştin trebuie apoi să cultive în statul său „artele păcii" *(artes pacis).* În *Querela Pacis* — în care, la fel ca în *Elogiul nebuniei,* Pacea personificată îşi pledează cu înflăcărare cauza — Erasm denunţă adevăratele cauze ale războaielor şi caută să stabilească anumite reguli practice ale unei politici de pace. Înainte de toate, cei ce doresc războiul sînt oameni răi, fiinţe lipsite de judecată, care disprefuiesc valorile omeneşti cele mai înalte; în timp ce adevărata natură a omului doreşte ordinea, armonia, pacea şi concordia. Căci societatea în care întrajutorarea şi colaborarea lipsesc este sortită mizeriei şi pieirii.

Relele războiului sînt cauzate de ambiţiile şi vanitatea suveranilor[19]. Spre a şi le satisface şi totodată spre a-şi extinde teritoriile, aceştia recurg adeseori la alianţe de familie, la uniuni matrimoniale lipsite de demnitate şi ridicole, — dar care le dau drepturi asupra altor popoare şi teritorii, fără nici o altă bază juridică. Condamnabili sînt şi papii care îndeamnă la războaie, coborînd chiar personal pe cîmpul de luptă — ca Iuliu II; iar în jurul papilor, cardinalii înşişi şi alţi ecleziastici încurajează războiul, pentru ca apoi să fie recompensaţi pentru aceasta cu demnităţi şi privilegii. Nimic nu-l oripilează mai mult pe Erasm decît războaiele dintre creştini.

Prin războaiele pe care le duc, principii urmăresc şi gloria. Dar există o glorie superioară, cuvenită celor care urmăresc instaurarea şi menţinerea păcii. Şi după ce a schiţat programul de educaţie a unui principe, Erasm enumeră tactica şi condiţiile prevenirii nenorocirilor războiului: eliminarea antagonismelor naţionale prin propagarea ideilor de solidaritate şi ale moralei creştine; stabilirea definitivă a graniţelor, a statului

[18] „Un principe trebuie deci să-şi manifeste întotdeauna calitatea sa de autohton şi să evite tot ceea ce poate ofensa susceptibilitatea naţională a supuşilor săi; de pildă, — nimic nu este mai periculos pentru el, mai dezagreabil şi mai vătămător pentru statul său decît călătoriile îndepărtate, mai ales cînd acestea sînt repetate". (Aluzie evidentă la călătoriile suveranului în Ţările de Jos).

[19] „Există principi care îndeamnă la război fără nici un alt scop decît acela de a-şi exercita într-un mod mai liber autoritatea. Căci în timp de pace autoritatea senatului, demnitatea magistraţilor, puterea legilor, nu neglijează nimic din ceea ce ar opune capriciilor principilor cît mai multe obstacole posibil; cîtă vreme în timp de război conducerea treburilor statului este încredinţată cîtorva favoriţi ai principelui, aceştia sunt atotputernici, în timp ce supuşii cei mai cinstiţi care nu sunt în stare să-şi flateze principele sunt îndepărtaţi. Atunci principii sunt în elementul lor: ei pretind oricîte impozite doresc. Într-un cuvînt, se simt mai mult ca oricînd regi".

teritorial al Europei; fixarea ordinei de succesiune în familiile domnitoare; suprimarea dreptului principilor de a declara război din iniţiativă proprie; organizarea, în locul nenumăratelor tratate care s-au dovedit inutile, a unui arbitraj în cazul litigiilor dintre state şi mobilizarea tuturor forţelor morale în favoarea păcii.

THOMAS MORUS

Esenţialmente practică, alimentată de studii istorice şi de realităţile concrete ale Angliei timpului, adoptînd o viziune sceptică asupra naturii umane, dar şi profunde convingeri religioase catolice, gîndirea politică a lui Thomas Morus (1480—1535) se distanţează sensibil de cea a lui Erasm (precum şi de cea a lui Machiavelli). Om de afaceri, avocat reputat, deputat în Parlament, membru în consiliul privat al lui Henric VIII, însărcinat cu importante misiuni diplomatice în Franţa şi în Flandra, negociator al păcii din Amiens şi plenipotenţiar semnatar al tratatului din Cambrai, trezorier al Coroanei şi cancelar al Angliei, împotrivindu-se însă anulării căsătoriei regelui său cu Caterina de Aragon, Morus a terminat prin a fi întemniţat şi decapitat[20].

Marea sa operă — capodopera umanismului englez — este *Utopia,* descriere a unei ţări imaginare în care autorul abordează cu pasiune şi cu o vie îngrijorare problemele Angliei epocii, criticînd (direct sau indirect) instituţiile şi gravele sale injustiţii. În fond, descriind constituţia ţării Utopia, el nu face altceva decît să elaboreze un plan de reforme necesare ţării lui. Inspirată de *Republica* lui Platon[21], *Utopia* este un vis al unui stat ideal, dar o fantezie în care referinţele concrete la realităţile Angliei sunt continui. Ţintele atacurilor lui Morus sunt monarhia (care în secolul al XV-lea fusese reprezentată de o serie aproape continuă de monarhi sîngeroşi) şi sistemul economico-social dominant.

Regimul monarhic englez este atacat (cu excepţia domniei lui Eduard IV) pentru abuzurile şi cruzimile lui. „În primul rînd, principii nu se gîndesc decît la război /.../. Ei neglijează binefacerile păcii. Cînd e vorba de cucerirea unor noi regate, orice mijloc li se pare bun: nici crima şi vărsarea de sînge, nimic din tot ce este sacru sau profan nu îi opreşte. În schimb, ei sunt foarte puţin preocupaţi de a-şi administra statele pe care le stăpînesc". (Critica autorului se extinde şi asupra monarhiei absolute din Franţa). Dar „oamenii au făcut regi pentru oameni, iar nu pentru regi /.../. Datoria sfîntă a principelui este de a se gîndi la binele poporului, înainte de a se gîndi la binele lui /.../. Demnitatea regală constă în a domni nu peste cerşetori, ci peste oameni bogaţi şi fericiţi". La fel ca şi înalţii magistraţi ai statului, şi principele este ales, prin vot secret, de către delegaţii familiilor dintr-un număr de patru candidaţi propuşi de popor[22].

Apoi — critica regimului social. În societatea vremii, Morus nu vede decît „o conspiraţie a celor bogaţi împotriva celor săraci /.../. Principala cauză a mizeriei publice

[20] Opera sa este vastă şi variată ca tematică: o traducere din Pico della Mirandola, poezii pioase, *Viaţa lui Richard III* (prima operă istorică în limba engleză); apoi lucrări în limba latină — principala fiind *Utopia* (1516) — şi opere polemice scrise în engleză, îndreptate contra Reformei şi a reformatorilor. Ultima sa operă este o scriere teologică despre euharistie.

[21] „Diferenţele dintre cei doi constau în principal în faptul că Morus a pus accent pe obligaţia tuturor membrilor societăţii de a munci în cadrul unei proprietăţi comune a întregii colectivităţi, pe cînd la Platon proprietatea comună era la nivelul doar al primelor două categorii, al conducătorilor şi al păzitorilor" (Radu Pantazi).

[22] „Caracterul democratic mai rezultă şi din faptul că slujbele se reînnoiesc din an în an. Doar principele este ales pe viaţă şi deşi Morus face o serie de rezerve în legătură cu prevenirea înscăunării tiraniei, organizarea propusă este şi tiranică, pentru că viaţa oamenilor este reglementată pînă la amănunt de către stat (pînă şi pentru călătoriile dintr-un oraş în altul al insulei este nevoie de aprobare)" *(Idem).*

este numărul excesiv de nobili, trîntori care se hrănesc din sudoarea muncii celorlalţi". În jurul acestora — alţi paraziţi: călugări cerşetori, categorie profund nocivă societăţii (opinie comună tuturor umaniştilor). — Dar alături de aceste forme de supravieţuire a societăţii feudale şi clericale aflată pe cale de rapidă disoluţie, şi capitalismul manufacturier incipient se arată din ce în ce mai rapace; proprietarii funciari neglijează producţia agricolă, transformînd ogoarele în terenuri de păşunat pentru oi, a căror lînă este atît de rentabilă, de căutată de manufactura textilă. Apelul autorului este clar şi categoric: „Daţi agriculturii o largă dezvoltare, creaţi manufacturi textile şi alte ramuri ale industriei, în care să li se dea de lucru acestei mulţimi de oameni din care mizeria a făcut pînă acum hoţi, vagabonzi sau slugi". — Thomas Morus este cel dintîi care a atras atenţia conducătorilor de state asupra necesităţii de a stabili un control asupra producţiei; deşi metodele preconizate erau, practic, prea radicale şi adeseori chiar inumane; dar măcar Morus sublinia importanţa problemei şi necesitatea soluţionării ei.

Programul de reforme are în vedere, potrivit modelului utopienilor, întregul cadru de viaţă al cetăţenilor, începînd cu sistemul educativ al copiilor, regimul familial şi programul zilei de muncă, pînă la regulile de urbanistică, organizarea economiei şi a societăţii, viaţa politică şi relaţiile internaţionale. În *Utopia,* munca este obligatorie pentru toţi, proprietatea privată este suprimată, moneda de asemenea, toţi cetăţenii iau masa în comun şi cu toţii practică o meserie (dar sunt obligaţi să lucreze cel puţin doi ani în agricultură). Programul de organizare economică prevede o precisă planificare a producţiei, a cărei aplicare este supravegheată de Senat. — Rigid organizată este şi viaţa politico-socială. Regele este ales pe viaţă (de către Senat, dintr-o listă de patru candidaţi propuşi de popor), dar poate fi destituit dacă este suspectat că ar viza tirania. Senatul este forul care discută şi decide în toate problemele ţării (putînd convoca, în cazuri excepţionale, o adunare a tuturor şefilor de familii); cine discută probleme de stat în afara Senatului este pasibil de pedeapsa capitală.

Legile, puţine şi foarte clare, sunt deduse direct din principiile universale de morală. Puterea spirituală — organizată într-o ierarhie precisă şi proporţională cu numărul populaţiei — dublează puterea temporală, avînd dreptul de a-i admonesta pe cetăţeni; dar fiecare este liber să-şi aleagă forma sa de credinţă, excluzînd ateismul. (Religia utopienilor este o religie naturală, o concepţie ce n-are ceva particular creştin). Categoria intelectualilor este ţinută în mare cinste; Senatul îi desemnează prin decret pe cei ce urmează să se consacre studiilor de vastă erudiţie, îndeosebi studiului civilizaţiei şi capodoperelor antichităţii clasice. Obişnuitele privilegii din alte ţări europene sunt excluse; nobilimea, clasă inactivă prin definiţie, este anatemizată, la fel ca bogăţia excesivă, — căci în *Utopia* nu se admite să existe oameni fără ocupaţie. Cît priveşte organizarea militară, aceasta are în vedere serviciul militar obligator pentru nevoile de apărare; dar utopienii preferă să angajeze mercenari străini[23]. Ţinta politică supremă a statului rămînea pacea.

Aşadar, *Utopia* este un stat ideal: fără clase, caste, corporaţii sau partide. Un stat în care proprietatea comună a bunurilor constituie condiţia necesară egalităţii tuturor cetăţenilor; căci pe această egalitate sunt fondate instituţiile ţării: principiu al cărui corolar imediat este subordonarea intereselor particulare interesului general.

Sub aparenţa ei de joc al fanteziei — care se complace într-o sistematizare poate excesivă şi în precizia nenumăratelor amănunte, — *Utopia* rămîne o carte în care omul politic cu o vastă experienţă de om de stat şi o perfectă cunoaştere a stărilor de lucruri şi-a adunat reflecţiile cotidiene asupra celor mai stringente probleme ale Angliei; şi care, ajungînd la concluzia necesităţii unor reforme radicale (în care locul principal îl

[23] Morus admite războiul în scop de apărare, — dar şi pentru a extinde ordinea, reformele, organizarea utopienilor într-o altă ţară: ceea ce deschide calea justificării şi a unei politici expansioniste.

Thomas Morus în mijlocul familiei sale. Desen în peniţă de Hans Holbein. — Muzeul din Basel.

deţine idealul de egalitate socială şi de reglementare economică), le-a sugerat — fără a fi preocupat de imposibilitatea unei imediate aplicabilităţi *ad litteram*[24] — într-o construcţie atractivă şi de o logică inflexibilă. O operă pe care gînditorii şi reformatorii politici ai secolelor următoare o vor avea în vedere.

MARTIN LUTHER

Spre deosebire de caracterul umanist prin excelenţă al gîndirii politice a lui Machiavelli, Erasm sau Thomas Morus, punctul de plecare privind aceste probleme al reformatorilor Luther, Calvin sau Zwingli (precum şi al anabaptiştilor din Moravia, sau al „fraţilor socinieni" din Polonia) este esenţialmente teologic, de inspiraţie evanghelică: o repercutare a noii credinţe, reformate, asupra teoriei politice a Renaşterii.

Martin Luther nici nu abordează frontal problemele politice, ci indirect, — cînd aduce în discuţie raporturile dintre Biserică şi stat; şi nu într-o expunere teoretică, într-o operă anumită, ci în cel puţin douăzeci de lucrări polemice diverse. Gîndirea sa politică

[24] Regimurile socialiste ulterioare corespund în multe privinţe schemei propuse de Morus (constrîngerea tuturor categoriilor sociale la muncă efectivă, transformarea organismului politic într-un centru de prevedere şi organizare economică, supunerea completă a producţiei agricole şi industriale la o economie dirijată, organizarea planificată a schimburilor internaţionale, socializarea principalelor mijloace de producţie, etc.). „Problema, prin urmare, nu mai este de a şti dacă această organizare este posibilă, ci dacă ea este de dorit; şi, în ultima analiză, dacă este legitimă" (P. Meshard). — Este evident că Morus a cunoscut şi a înţeles, într-o măsură mult mai mare decît Machiavelli sau Erasm, dificultăţile concrete, dificultăţile tehnice ale unei guvernări moderne.

porneşte din cea religioasă: autoritatea pămîntească — nu numai cea spirituală, ci şi cea temporală, — este de origine divină, iar misiunea ei este hotărîtă de Dumnezeu. Autoritatea laică este sabia care îi apără pe cei buni şi îi loveşte pe cei răi: ceea ce înseamnă că şi călăul va putea acţiona tot în numele lui Dumnezeu şi chiar al Evangheliei. Războiul însuşi îşi va găsi în conştiinţa creştină justificarea absolută: „Dacă puterea şi sabia sunt în serviciul lui Dumnezeu — scrie Luther, cu logica specioasă a fanaticului — atunci şi tot ce îi va fi necesar puterii pentru a-şi folosi sabia va fi de asemenea în serviciul lui Dumnezeu.

Autoritatea laică, întru totul deci îndreptăţită şi providenţială, trebuie să asigure ordinea şi prosperitatea societăţii; iar principele (în cazul concret al realităţii politice germane: împăratul), să-i ajute şi să-i apere în credinţa lor pe supuşi. În ce fel? Nelăsînd papei nici o urmă, reală sau măcar onorifică, de suveranitate temporală; administrînd — cu o competenţă pe care clerul n-o are — bunurile aparţinînd în prezent Bisericii (se enunţa deci premisa secularizării lor); interzicînd excomunicarea; modificînd după voia sa instituţia căsătoriei şi a sacerdoţiului (inclusiv salvînd clerul de servitutea nefirească a celibatului). Bineînţeles că grija faţă de săraci, reforma învăţămîntului şi a dreptului, sau programul unei economii autarhice, vor intra de drept în sfera atribuţiilor autorităţii laice. În fine, Imperiul trebuie să revină doar germanilor; iar „ papa să nu aibă nici o autoritate asupra împăratului", nici măcar formala ceremonie a încoronării lui. În acest Imperiu universal, pe care Dumnezeu l-a încredinţat germanilor, papa — cu mitul total fals al infailibilităţii sale de şef suprem şi absolut al creştinătăţii — şi întregul său cler sunt supuşi autorităţii civile, care este mai conştientă de îndatoririle sale decît clerul. — Gîndirea politică a lui Luther este generată şi condiţionată de realităţile şi tendinţele dominante din Germania epocii Reformei.

Voind să-l egaleze pe Erasm în portretizarea unui suveran ideal, Luther schiţează (vag însă) modul în care acesta trebuie să-şi exercite, creştineşte, autoritatea. „Suveranul va trebui în primul rînd să aibă în vedere binele locuitorilor /.../; el nu va trebui să-şi spună: «Ţara şi oamenii sunt ai mei, pot să fac cu ei ce-mi place». ci: «Eu aparţin ţării şi oamenilor, eu trebuie să fac în aşa fel încît să le fiu de folos. Eu nu trebuie să-mi fac un regat întins şi măreţ, ci să le aduc pacea; o pace care să-i ocrotească»„. Dar în timp ce umanistul Erasm recomanda suveranului să asculte sfaturile unor consilieri înţelepţi şi să guverneze ţinînd seama de legile şi de obiceiurile ţării, Luther este de părere că suveranul „nu trebuie să se încreadă în nimeni, oricît de avizat, de sfînt sau de mare ar fi acesta" — decît în Dumnezeu. Puterea temporală trebuie să fie absolută, inspirată direct numai de Dumnezeu!

În timpul războiului ţărănesc german din 1525, poziţia lui Luther faţă de acesta s-a manifestat în consecinţă, situîndu-se de partea autorităţii, a prinţilor şi nobililor împotriva răsculaţilor: „Voi, seniori, nu luptaţi contra unor creştini — scria Luther, — ci împotriva unor tîlhari publici şi a unor profanatori care poartă numele de creştini". Autoritatea care face neînduplecat uz de forţă îşi îndeplineşte tocmai în felul acesta misiunea: „Măgarul vrea să capete lovituri, iar poporul vrea să fie guvernat prin forţă". În concepţia providenţialistă a reformatorului războiul este mijlocul firesc de a elimina răul, iar autoritatea se defineşte ca o ordine de represiune voită de Dumnezeu. Toate răscoalele populare au sfîrşit rău; căci a răsturna un tiran nu este suficient, guvernarea nu trebuie neapărat schimbată, ci ameliorată; „Or, gloata nebună nu ţine prea mult la o ameliorare, ci doar la o schimbare". Căci, după Luther, ţăranii sunt de rea credinţă, tendinţa lor este să tiranizeze ei înşişi. — Pe de altă parte, Luther acuză şi marea nobilime de fariseism, de dorinţa de a-şi păstra puterea şi privilegiile, precum şi de plăcerea ei de a purta războaie. Încît, jefuirea castelelor lor de către răsculaţi a fost o pedeapsă dreaptă. — Concluzia reformatorului se exprimă în termeni pe cît de amari pe atît de brutali: „Noi suntem germani şi vom rămîne germani; adică nişte porci şi nişte brute lipsite de raţiune".

Obiectivul principal al politicii lutherane este reabilitarea puterii laice şi eliminarea teocraţiei pontificale. Pentru Luther, „stat" înseamnă „autoritate". O autoritate dictată de Dumnezeu unei lumi în esenţă rele: dacă un monarh devine tiran, vina este — în ultimă instanţă — a poporului, funciarmente viciat. În acest sens, modelele perfecte i se par că i le oferă *Biblia* şi *Codul lui Iustinian;* surse însă care ignoră, ambele, structura statală ca o comunitate a cetăţenilor, reducînd-o la formula autorităţii şi a puterii: la teocraţia ebraică sau la despotismul cezarului. — În viziunea conservatoare şi pesimistă a lui Luther, însuşi războiul este de esenţă divină — „pentru că el face să izbucnească într-un mod mai magnific răzbunarea Domnului, permiţînd ca crimele colective să fie pedepsite prin sancţiuni colective. În măsura în care este în mod direct un rău, războiul trebuie evitat, iar popoarele protejate; dar întrucît este un mod de pedepsire a unui rău, războiul trebuie dus pînă la capăt, cu energie, cu hotărîre şi chiar cu ferocitate" (P. Mesnard).

JEAN BODIN

În gîndirea politică de o mare bogăţie şi diversitate de opinii a secolului al XVI-lea, punctul culminant îl marchează Jean Bodin (1530—1596). Jurisconsult, magistrat, economist, consilier al ducelui d'Alençon şi principal reprezentant al partidului „politicilor" — care, în perioada cînd Franţa era sfîşiată de războaiele religioase, combătea atît fanatismul protestanţilor cît şi pe cel al catolicilor, — Bodin urmărea restabilirea toleranţei religioase şi restaurarea deplină a autorităţii monarhice. Principala sa operă *Republica* (1576) impresionează printr-o erudiţie imensă[25] şi mai ales printr-o extrem de minuţioasă analiză *tehnică* a problemelor politice abordate. Căci, mai mult decît pe autorii studiaţi, el se bazează pe dreptul constituţional şi pe experienţa politică a secolului său, pe consultarea unei cantităţi enorme de cutume, legi şi ordonanţe din Anglia, Polonia, Lombardia, Veneţia, şi îndeosebi pe cele emanate de parlamentele din Paris, Toulouse, Bordeaux şi Grenoble.

Dintre teoreticienii contemporani, cel pe care Bodin îl combate cu mai multă vehemenţă este Machiavelli — „care a pus drept cele două temelii ale Republicii[26] impietatea şi injustiţia". Căci, spre deosebire de secretarul florentin pentru care esenţialul artei politice este cucerirea puterii prin orice mijloace, pentru Jean Bodin baza politicii este dreptul, este justiţia şi morala, este conformitatea guvernării cu marile legi ale naturii şi ale omului. Pentru ştiinţa politică, mai important decît resorturile intime ale puterii evidenţiate de Machiavelli — îndrăzneala, viclenia, cinismul — este structura instituţiilor statului. Or, forţele reale, sufletul, temeliile unui stat sunt morala, justiţia, religia şi instinctul familial. Căci adevărata celulă socială este familia, nu individul; familia bine condusă este adevărata imagine a republicii, iar puterea ei este asemănătoare puterii suverane: iată principiul esenţial în concepţia despre stat a lui Jean Bodin.

[25] În afară de anticii greci şi latini (de la Herodot la Polibios), de *Biblie, Talmud* şi *Cabală*, de Josephus Flavius şi Philon din Alexandria, apoi de cronicarii Franţei medievale, Bodin îi cunoaşte şi îi citează deseori pe contemporani — Machiavelli, Thomas Morus, Paolo Giovio, Guicciardini, Luther (dar şi Claude de Seyssel, Michel de l'Hospital, etc.). Informaţia sa se extinde incluzînd şi lucrări istorice contemporane fundamentale — asupra Asiei, Bizanţului, Rusiei, Etiopiei, Indiilor, Peruului, etc.

[26] În terminologia lui Jean Bodin cuvîntul „republică" traduce noţiunea de „stat" — de orice natură ar fi el, — iar nu neapărat conceptul de „republică" propriu-zisă.

Statul („republica" — în formula generică a autorului) se justifică şi se constituie ca atare prin stabilirea unei puteri suverane, a unei autorităţi care decide asupra legilor, fără a fi ea însăşi limitată de nici o lege. Suveranitatea este, prin urmare, absolută şi perpetuă. (Ideea aceasta era în perfectă conformitate cu exigenţele monarhiei franceze) şi ale statelor moderne în general — de independenţă absolută faţă de Imperiu sau de papalitate). Suveranitatea deci se defineşte ca putere de coordonare şi consens necesar armoniei şi guvernării unui stat; o putere — asemănătoare autorităţii şefului unei familii — fondată pe însăşi natura lucrurilor, pe necesitatea supunerii la o „guvernare dreaptă". (Ideea de justiţie, introdusă de Bodin în definiţia statului, domină întreaga sa concepţie politică). Cetăţeanul este un „supus liber" *(franc sujet);* participă — indirect — la funcţia de guvernare; beneficiază de privilegiul de a putea administra banul public, precum şi de dreptul de a-şi putea transmite prin testament bunurile proprii. Puterea absolută însă nu se confundă cu arbitrarul; căci suveranul nu uită că scopul legilor pe care le dă este justiţia; voinţa sa (căruia cetăţeanul trebuie să i se supună) şi justiţia coincid, iar Dumnezeu i-a încredinţat autoritatea pentru a o folosi cu dreptate. În ultima analiză, deci, suveranitatea înseamnă „puterea de a da legi şi de a casa legea"[27].

Formele principale de stat sunt în număr de trei: statul democratic, („statul popular" — în termenii lui Bodin), aristocratic şi monarhic. În statul democratic, în care suveranitatea aparţine majorităţii, oamenii îşi propun egalitatea politică şi socială, prietenia şi comunitatea bunurilor. În realitate, aceste obiective sunt fictive şi contra naturii[28]. — Spre deosebire de statul democratic, în cel aristocratic domină o inegalitate în repartiţia bunurilor şi o prea mare flexibilitate a legilor, potrivit unor interese personale; forma de guvernare este mai temperată, e adevărat, dar într-un regim aristocratic rămîne mereu posibilă tirania unei minorităţi, care se teme de popor sau îl dispreţuieşte prea mult. — În fine, monarhia este forma de stat în care suveranitatea este deţinută de o singură persoană.

Monarhia poate fi: seniorială — cînd suveranul acordă recompense, funcţii şi demnităţi numai nobililor şi celor foarte bogaţi; populară — cînd asemenea avantaje sunt acordate de suveran şi altor categorii decît cele de mai sus; şi monarhia regală — care este adevărata monarhie legitimă, fondată pe legile umane şi divine, forma politică de adevărată încarnare a suveranităţii şi singura care poate impune oameni competenţi şi măsuri înţelepte. Este forma de guvernare „naturală", care îşi găseşte modelul în natură la scară diferită — la individ, la familie şi în Univers.

Guvernarea monarhică eficientă nu admite forme mixte. Suveranitatea este una şi indivizibilă; monarhul nu o poate împărţi cu aristocraţia sau cu poporul; dar el va guverna în mod „armonios", admiţînd participarea tuturor claselor şi fără a permite ca una din ele să exercite o tiranie asupra celorlalte. — Ceea ce nu înseamnă că uneori suveranitatea absolută n-ar prezenta şi ea anumite inconveniente. Astfel, la moartea suveranului schimbarea domniei poate atrage cu sine tulburări interne sau războaie externe. De asemenea, puterea personală folosită abuziv poate împinge un suveran rău şi vicios să devină tiran; dar, în definitiv, o guvernare tiranică poate să apară în orice tip de regim. Spre a se evita astfel de riscuri, forma ideală rămîne monarhia ereditară.

[27] Pentru J. Bodin „există cinci forme de manifestare a suveranităţii, acestea fiind netransmisibile, perpetue şi generale: a) puterea de legiferare; b) dreptul de a declara starea de război şi de a încheia pacea; c) dreptul de numire a înalţilor magistraţi, acordarea competenţelor în diferite domenii ale vieţii politice; d) recunoaşterea de către supuşi a titularului suveranităţii; e) dreptul de graţiere şi amnistie /.../. Meritul lui Bodin constă în a fi înţeles acest caracter al suveranităţii, ca drept şi putere absolută de a decide atît sub raport legislativ cît şi sub raport executiv" *(Idem).*

[28] Egalitatea, în primul rînd, este irealizabilă; căci „legea naturii care i-a făcut pe unii mai chibzuiţi şi mai iscusiţi decît pe alţii, a rînduit de asemenea ca unii să guverneze, iar alţii să se supună".

(Bodin găseşte suficiente exemple în secolul său pentru a arăta că sistemul monarhiei elective a dus la interregnuri de anarhie, trădări şi războaie).

Luînd în considerare evoluţia statelor Bodin caută să stabilească totodată şi legile generale sau particulare ale dinamicii sociale. Astfel, în acest proces al guvernării religia îşi are şi ea rolul său. Dar în timp ce pentru Machiavelli religia rămînea pur şi simplu un element profan, manevrat de principe în mod arbitrar potrivit scopurilor sale politice de moment, pentru Bodin religia are un rol considerabil în viaţa statului, — contribuind la cimentarea unei mai puternice coeziuni statale, la o educaţie a viitorului cetăţean şi la o supraveghere a moralităţii publice.

Dar unul din cele mai importante şi, poate, principalul temei al republicilor (= statelor) este de a acomoda statul la firea cetăţenilor, iar edictele şi ordonanţele, la natura locurilor, oamenilor şi timpului. Bodin nu poate separa omul de mediul său fizic, social şi moral[29]. Mediul geografic şi climatul au influenţa lor indiscutabilă asupra naturii unei societăţi — constată autorul (subliniind-o dar fără să o exagereze). Şi fertilitatea sau sterilitatea solului au o influenţă asupra caracterului oamenilor: un sol fertil favorizează moliciunea şi inerţia, în timp ce un sol ingrat îi face pe oameni mai aspri şi mai inteligenţi. Aşadar, — ceea ce se numeşte în mod obişnuit „firea", natura, caracterul unui popor, este de fapt rezultanta unor acţiuni conjugate dintre geografie şi istorie[30]. Nicăieri această cerinţă de a acomoda statul la situaţia sa geografică nu este mai evidentă decît în cazul statelor nordice: „Căci popoarele septentrionale, sau cele mîndre şi războinice din regiunile de munte, care se încred în forţa trupului lor, vor regimuri politice populare — sau, măcar, monarhii elective. Astfel, toţi regii lor sunt electivi, alungîndu-i dacă se dovedesc a fi tirani".

O asemenea concepţie — care a făcut ca Jean Bodin să fie considerat „creatorul metodei comparative şi fondatorul politicii experimentale" (P. Mesnard) — adică bazată pe experienţa istorică, are în vedere afirmarea primordială a valorii de ordine statală, precum şi a forţelor morale. Realismul său integral îşi are originea şi temelia în observarea cu luciditate şi acuitate penetrantă a faptelor. Iar legile sociologice pe care autorul le extrage din determinismul geografic fac din Jean Bodin cel mai modern teoretician politic al Renaşterii şi un precursor al lui Montesquieu.

[29] Astfel, meridionalii sunt mai rezistenţi la boli — opinează autorul, — mai comunicativi, dar şi mai dedaţi desfrîului; septentrionalii — mai lacomi la mîncare, mai aplicaţi spre misoginie şi, faţă de şiretenia celor dintîi, sunt în schimb mai brutali. Cei din regiunile intermediare sunt mai puţin rezistenţi decît nordicii, mai puţin isteţi decît cei din sud, dar sunt mai responsabili şi mai dăruiţi vieţii civice. „Marile armate şi cele mai puternice — scrie Bodin — au venit din Nord; ştiinţele oculte, filosofia, matematica şi alte ştiinţe contemplative au venit de la popoarele meridionale; iar ştiinţele politice, legile, jurisprudenţa, oratoria, şi-au avut originea în regiunile mijlocii". — Diferenţe clare se remarcă şi în funcţie de longitudine: popoarele occidentale se aseamănă mai mult cu firea nordicilor; „iar popoarele orientale, cu firea celor din sud aflate la aceeaşi latitudine". Apoi: oamenii din zonele de munte sunt mai mîndri, aspri, războinici; dimpotrivă — cei din zonele de cîmpie sunt mai temători şi mai efeminaţi, mai moleşiţi ş.a.m.d.

[30] De notat o altă trăsătură de modernitate în raport cu contemporanii săi: atitudinea antipaseistă a lui Bodin, care nu ezită să critice constituţiile antichităţii greco-romane, de obicei exagerat elogiate de umanişti, — subliniind în schimb cu admiraţie progresele lumii moderne (de ex. descoperirea Americii, folosirea busolei, invenţia tiparului, ş.a.) şi marea strălucire a literelor şi artelor Renaşterii.

ORGANIZAREA MILITARĂ. RĂZBOIUL

Rolul artileriei • Fortificaţiile şi asediile • Flota maritimă şi războiul naval • Infanteria şi cavaleria • Armamentul individual • Tactica • Structura armatelor • Condiţiile serviciului militar

ROLUL ARTILERIEI. FORTIFICAŢIILE ŞI ASEDIILE

Frecvenţa în timp, extinderea în spaţiu, tactica, amploarea efectivelor şi a operaţiilor militare, precum şi efectele — directe sau indirecte — ale numeroaselor războaie care au avut loc în secolele Renaşterii, au fost determinate de posibilităţile oferite de mijloacele tehnice nou apărute, — care au dus la o organizare militară şi la o tactică mult diferite de cele din Evul Mediu[1]. Elementul decisiv l-a constituit fără îndoială difuzarea tot mai largă a armelor de foc — şi, în primul rînd, influenţa artileriei asupra conducerii şi condiţiilor generale ale războaielor[2].

Încă de la sfîrşitul secolului al XV-lea, arma care ameninţa să devină decisivă pentru soarta bătăliilor s-a dovedit a fi artileria[3]. Bătălia de la Marignano (1515), în care artileria franceză şi-a decimat adversarul, este considerată prima mare bătălie a timpurilor moderne, prin faptul că aici au acţionat într-o strînsă coordonare artileria, cavaleria şi infanteria. La Marignano, artileria — rezervată pînă la această dată exclusiv asediilor — a fost folosită pentru prima dată ca artilerie de cîmp, alături de celelalte arme. (Era vorba de adevărate tunuri, nu de armele individuale, portative, ale artileriei uşoare — culevrina, serpentina, archebuza pe suport, ş.a.).

În schimb tunurile, pentru a fi eficiente în cîmp deschis trebuiau să aibă o mobilitate care pînă atunci le lipsise. Vechile bombarde, transportate pe care trase de boi, erau montate pe un afet fix. Afetul pe roate — iar nu pe tălpi de sanie, cum se încercase — a fost introdus la scară largă între 1460–1470; încă în jurul anului 1430 apăruse în Germania un nou tip de tun, de astă dată montat pe afet cu două roţi. Totodată, tunurile nu vor mai fi acum fabricate din fier (de fapt, din fontă), ci dintr-un aliaj în care predomina net bronzul[4]; iar proiectilele nu vor mai fi de piatră, ci de fier (sau fontă). — Progresele înregistrate de artilerie au fost certificate de campania lui Carol VIII în Italia, ale cărui tunuri mobile puteau trage într-o singură oră mai multe salve decît cele ale artileriei italiene într-o zi. În acelaşi timp s-a perfecţionat şi sistemul de dirijare şi corectare a tirului.

După 1544, atît artileria franceză cît şi cea a lui Carol Quintul şi-au redus calibrele. Reculul mortierelor — care după 4–5 lovituri le scotea din funcţie — a fost amortizat printr-un arc de compensaţie; s-au inventat grenadele de mînă, suliţe lansate de

[1] Pentru organizarea militară în Evul Mediu (armament individual, artilerie, fortificaţii, mercenari, tactică şi strategie), vd. *Ist. culturii şi civilizaţiei*, vol. 2, pp. 524–548.

[2] Pentru acest subiect, sinteza fundamentală (larg consultată pentru prezentul capitol) este lucrarea lui John Hale (vd. *Bibliografie*)

[3] Cucerirea Granadei de către spanioli (1492) s-a datorat artileriei; de asemenea, victoriile din 1551 şi 1556 ale lui Ivan cel Groaznic împotriva musulmanilor. Dar şi cucerirea de către turci a Constantinopolului (1453) şi Belgradului (1521); sau, victoriile lor de la Mohács (1526), din Siria (1616), Persia (1548), etc.

[4] Tot acum constructorii au înţeles că există un raport precis între greutatea proiectilului şi cantitatea de pulbere necesară propulsării lui; precum şi între dimensiunile, lungimea şi calibrul ţevii. Aceste reguli au fost definite în scrierile ilustrului inginer militar Giorgio Martini (m. 1502).

archebuze, proiectile-mingi din cîlţi impregnate cu sulf pentru a fi lansate aprinse asupra inamicului. Începînd din 1570 a apărut — prin unirea mai multor archebuze la un loc — un fel de mitralieră (numită „orgă"), care însă a fost abandonată în curînd.

Poziţionarea unui tun. — După Der matematischen und mecanischen Kunst eygentlicher Bericht, de W. Ryff, Nürnberg, 1547.

Pentru guvernele statelor, artileria — şi, în general, armele de foc — au însemnat o creştere considerabilă a costurilor războiului. Artileria necesita multă muniţie, animale de povară (cam 40 de cai sau boi pentru fiecare tun de calibru mediu), — apoi genişti, fierari, dulgheri pentru repararea afetelor, căruţe şi căruţaşi, pietrari pentru cioplit ghiulele de piatră cînd se terminau cele de fier. Efectul moral pe care îl produceau tunurile — impresionante prin aspect, dimensiuni şi greutate (care atingea 4–5 tone) — era, desigur, apreciabil; nu însă în raport direct şi cu eficacitatea lor: tirul era lent şi imprecis, după fiecare salvă afetul trebuia din nou aliniat, nu existau două tunuri cu prestaţii identice, etc. Apoi, şi deplasarea lor punea serioase probleme. „În 1472, pentru cele 16 tunuri grele ale artileriei milaneze a fost nevoie de 227 de căruţe şi 1044 de boi. O evaluare franceză de la sfîrşitul secolului al XVI-lea prevedea 1500 de pionieri din cei 1860 de oameni necesari pentru deplasarea şi deservirea unei baterii de asediu de 14 tunuri de mare calibru şi 16 de calibru mediu" (J. Hale). În 1492, la traversarea Apeninilor de trupele lui Carol VIII, tunurile au fost trase cu frînghii de 200 de oameni veniţi în ajutorul cailor; dar şi în cîmpiile din Ţările de Jos a fost nevoie, în 1554, de 4777 de oameni pentru deplasarea unui convoi de 50 de tunuri ale artileriei spaniole. În sfîrşit, din cauza drumurilor desfundate artileria încetinea marşul trupelor (care era, în mod normal, de 20 km pe zi) reducîndu-le timpul de parcurs la 10 km pe zi; iar după zilele de ploaie, chiar la 5—6 km.

Progresele şi, deci, efectele artileriei au impus şi perfecţionarea (ca structură şi concepţie) a fortificaţiilor. Durata îndelungată şi frecven[illegible] războaielor — mai ales în

Franţa, Italia şi Germania — au obligat oraşele să-şi construiască sau să-şi refacă zidurile de apărare. (O localitate nu era considerată „oraş" dacă nu avea asemenea ziduri de incintă).

Zidurile acestora, mai puţin înalte decît înainte, nu erau perfect verticale ci mai mult sau mai puţin înclinate; ceea ce le făcea — prin reducerea unghiului de incidenţă a proiectilelor — mai puţin vulnerabile tirului direct al artileriei. La colţuri, locul turnurilor a fost luat de bastioane, rotunde sau pătrate. Apa şanţului din perimetrul exterior împiedica săparea unor galerii subterane în scopul de a mina zidul şi bastioanele. În fine, acestea erau astfel dispuse şi orientate încît să permită tunurilor de dinăuntru un tir încrucişat, mai larg şi în direcţii multiple[5].

Asediile durau uneori luni şi chiar ani întregi[6]. În interiorul zidurilor de incintă era neapărat necesară colaborarea permanentă între populaţie şi trupele de garnizoană. În timpul asediului acestea din urmă erau ajutate de toţi locuitorii în stare de a purta arme; şi femeile lucrau la reparaţia breşelor şi la construcţia liniilor secundare. Exemplele sunt numeroase. „La Siena, în cele 18 luni de asediu din 1552—1553, toate femeile nobile şi plebee între 12 şi 50 de ani au fost înregistrate, dotate cu coşuri, lopeţi, cazmale şi tîrnăcoape şi organizate în echipe de lucru; cu obligaţia sub ameninţarea pedepsei cu moartea, de a lăsa lucrul din gospodărie şi a alerga imediat la zidurile oraşului cînd li se da ordin" (Idem). — De regulă asediile oraşelor aveau un final dramatic. Foamea şi bolile îi decimau pe asediaţi mai mult decît focul asediatorilor. În timpul asediului Parisului de către Henric IV din 1590, aproximativ 13.000 de persoane au murit de foame. Jaful ce urma făcea de asemenea victime. Sunt cunoscute ororile trupelor lui Carol Quintul care au ocupat şi jefuit Roma. În 1576, ocupaţia oraşului Anvers urmată de jaf şi violenţe, a cauzat moartea a 7.000 de persoane.

„Artileria şi armele individuale de foc au provocat o imensă transformare a războiului, a statelor, a vieţii economice şi a organizării capitaliste a producţiei de arme" (F. Braudel).

Noile războaie comportau cheltuieli fabuloase. Statele mari îşi creează numeroase arsenale proprii: Francisc I fondează nu mai puţin de unsprezece. La arsenalul din Veneţia, în secolul al XV-lea erau angajaţi 16.000 de muncitori, bine plătiţi, — în timp ce în magaziile Serenissimei erau depozitate şase milioane de livre[7] de pulbere — cantitate necesară pentru 300 de proiectile trase de fiecare din cele 400 de tunuri din fortăreţele sale. „În 1588, Invincibila Armată ducea cu ea spre nord 2.431 de tunuri, 7.000 de archebuze, 1.000 de muschete, 129.790 de proiectile, — adică 50 pentru fiecare piesă, plus pulberea necesară. Dar în 1683, Franţa va avea la bordul propriei sale flote 5.619 tunuri de fontă, iar Anglia, 8.396" *(Idem)*.

Cheltuieli imense comporta nu numai producţia, ci şi întreţinerea acestui armament, precum şi deplasarea artileriei. Astfel în 1554 spaniolii aveau în Ţările de Jos 50 de tunuri, pentru deplasarea cărora era necesar un număr de 1.487 de cai, plus 575 de căruţe cu cîte 4 cai fiecare, — deci în total 4.777 de cai (adică, 90 de cai pentru fiecare tun).

[5] Cei mai renumiţi constructori de fortăreţe au fost arhitecţii şi inginerii militari italieni Fr. di Giorgio Martini, Michele Sanmicheli, Antonio de Sangallo, ş.a. Aceştia erau chemaţi să lucreze şi în alte ţări, din Flandra şi Spania pînă în Polonia şi Rusia.

[6] Astfel, asediul oraşului Oostende (de către spanioli) început la 15 iulie 1601 s-a terminat cu căderea oraşului la 25 septembrie 1604.

[7] O livră = aprox. 400 gr.

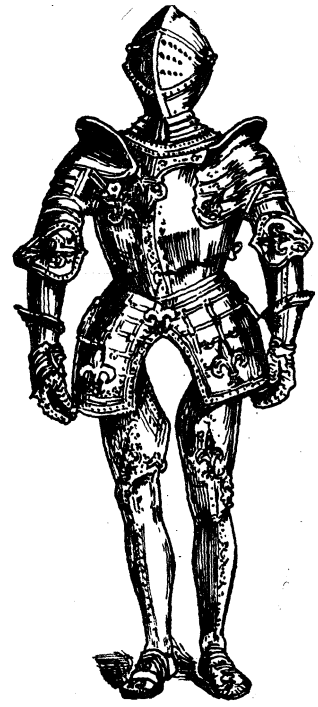

Armura lui Francisc I. — Musée d'Artillerie, Paris.

FLOTA MARITIMĂ ŞI RĂZBOIUL NAVAL.

Şi războiul naval a cunoscut în această perioadă o transformare radicală. Navele comerciale, de transport de mărfuri puteau fi destinate şi scopurilor militare, putînd fi deci dotate în consecinţă. Secolul al XVI-lea a fost epoca de apogeu a galerei[8] — care, după această dată, n-a mai suferit transformări, locul ei fiind luat progresiv de navele cu pînze; acestea au fost perfecţionate continuu pînă în secolul al XIX-lea.

Navă-tip de luptă, galera — putînd depăşi în lungime 45 m şi 6 m lăţimea punţii, cu 6 pînă la 30 de perechi de vîsle, lungi de 10—12 m şi manevrate fiecare de 3—5 vîslaşi — mai avea şi un scurt catarg (în mod excepţional două), cu vele triunghiulare — care însă aveau doar un rol auxiliar. Vîslaşii — de regulă sclavi, condamnaţi de drept comun sau prizonieri de război, legaţi în timpul nopţii cu lanţuri de băncile lor, — imprimau galerei o viteză maximă de 8—10 km la oră. Galerele de război, de dimensiuni mai reduse, duceau soldaţii care, după abordarea galerei inamice, treceau pe puntea acesteia pentru a lupta corp la corp (cum s-a întîmplat şi la ultima mare bătălie de galere de la Lepanto, în 1571). — Artileria era limitată la un tun greu şi patru tunuri uşoare, — care trăgeau de la mică distanţă, pentru a pregăti abordarea. Lupta galerelor era deci o luptă de infanterie, în care combatanţii luptau cu arme albe. Ofiţerii galerelor erau nobili, comandanţii flotei aparţinînd celor mai înalte familii.

[8] Galera a fost folosită (pînă către 1750) în Marea Mediterană. Nu putea înfrunta un vînt puternic, avea o rază mică de acţiune, navigînd numai în apropierea coastelor. Deasupra coridorului îngust dintre băncile vîslaşilor, o punte uşoară cu un pasaj strîmt servea soldaţilor pentru a năvăli pe galera abordată. După dimensiuni, formă, structură şi destinaţie, galerele erau de mai multe tipuri (*galera de mercanzia, galeazza, fusta, saettia, corvetta, brigantino, fregata,* ş.a.)

Nava cu pînze (sau vele — *velierul*)[9], cu o mare rază de acţiune, putînd traversa mările şi oceanele, dotată cu două, trei sau patru catarge, avea un sistem de vele combinate (pătrate şi triunghiulare), fracţionat; suprafaţa acestora care era de cel puţin cinci ori mai mare decît suprafaţa pînzei sau pînzelor unei galere — putea fi printr-o manevră, mărită sau redusă, după necesităţi, în funcţie de direcţia şi de forţa vîntului. Forma şi dispoziţia velelor, precum şi un fel anumit de a le manevra şi folosi, dădea velierului posibilitatea — pe care galera n-o avea — să înainteze şi contra vîntului puternic, sau de a-şi schimba uşor direcţia.

De dimensiuni mult superioare galerei — ajungînd în sec. XVI la o capacitate de 3.000 de tone, înălţîndu-şi bordul la 20—25 m deasupra nivelului apei, avînd pînă la 300 de vîslaşi, iar la pupă şi proră cîte un „castel" (turn înalt de observaţie şi de comandă) — nava cu pînze putea transporta 400—500 de soldaţi[10]. Era armată cu tunuri grele dispuse de jur-împrejurul bordului (precum şi în cele două „castele"), iar pe fiecare punte, cu tunuri uşoare. Numărul pieselor de artilerie ale unui velier de dimensiuni mijlocii era de 40; dar la navele mari, putea trece de 100.

Cu un asemenea armament, nava cu pînze bombarda galerele de la distanţă. Dar cum tactica războiului naval era încă cea a abordării şi a luptei corp la corp, galera a continuat să fie folosită ca navă de război. În curînd însă, dezastruoasa înfrîngere a Invincibilei Armate — cînd galerele lui Filip II, care se mişcau greu şi erau dotate cu prea puţine piese de artilerie, în timp ce tunurile velierelor engleze le bombardau de la distanţă[11]— a însemnat începutul unei noi ere în istoria războaielor navale[12].

În felul acesta, o navă de război nu se deosebea aproape întru nimic — ca structură — de o navă comercială, de transport. Nici chiar, în definitiv, prin dotarea sa cu arme de foc; căci, cum din cauza intensei piraterii mările deveniseră potenţiale cîmpuri de bătălie, orice corabie care se încumeta să străbată un drum mai lung trebuia neapărat să fie, măcar cît de cît, armată. — Ceea ce, pentru guvernul unei ţări era un avantaj; căci, pentru a pregăti o campanie militară, regele nu avea decît să se folosească de corăbiile comerciale şi doar să le armeze.

Dar acţiunile militare navale nu erau totdeauna neapărat pornite din iniţiativa unui rege sau unui guvern; în anumite condiţii, erau autorizate şi iniţiative private. „Dacă un supus al regelui suferea grave daune pe mare din partea cuiva care aparţinea unui stat civilizat (piraţii de profesiune nu intrau în discuţie, ei puteau fi urmăriţi şi atacaţi de drept), acesta putea cere regelui permisiunea de a se despăgubi, pe riscul său, împotriva şi pe seama cetăţenilor acelui stat, care i-ar fi căzut în mînă. În acest scop regele îi acorda o autorizaţie scrisă *(lettre de marque, de représailles)*. Din acel moment el avea calitatea de beligerant. Corabia sa arbora steagul regelui şi al amiralităţii" (G. Zeller).

[9] Nume generic indicînd tipuri diferite de nave cu vele (caravela, galionul, caraca, orca, ş.a).

[10] Între 1521—1533, Francisc I a pus să se construiască o navă cu 5 catarge, putînd transporta 1.500 de oameni; dar această gigantică navă n-a putut naviga.

[11] „Invincibila Armată" era formată din 60 de galioane, 4 enorme galease napoletane şi 6 galere, plus 70 de nave mai mici; în total, prin urmare, 140 de nave înarmate cu 2.431 de tunuri şi îmbarcînd aproximativ 20.000 de soldaţi, 8.000 de marinari şi 2.000 de vîslaşi. Flota engleză totaliza 197 de nave (dintre care 140 s-au angajat în luptă), cu un echipaj de 10.000 de oameni, şi dispunînd şi de o artilerie grea superioară celei a spaniolilor; aceştia au pierdut, într-o singură zi, circa 10 nave şi 8.000 de oameni (faţă de aproximativ 100 din rîndurile englezilor). După care, ocolind nordul Angliei, din nou surprinsă de furtună în dreptul Irlandei, Invincibila Armată a ajuns în Spania cu 50 de nave şi 10.000 de oameni, bolnavi, epuizaţi, demoralizaţi. Cauzele dezastrului au fost furtunile puternice, tactica neadecvată a spaniolilor şi, în plus, compoziţia Armatei — însumînd soldaţi şi marinari în marea lor majoritate mercenari.

[12] În completarea celor de mai sus, vd. *infra*, cap. „Tehnologia Renaşterii" (paragraful „Construcţiile navale").

Marina militară a Veneţiei ne oferă exemplul cel mai concludent în toată complexitatea sa din epoca Renaşterii.

Nava-tip de luptă veneţiană era galera care folosea alternativ vîslele şi velele. Dimensiunile sale tradiţionale, rămase obligatorii pentru constructori, erau: 40 m lungime de la prova la pupă, 5—6 m în partea centrală, iar pescajul 2 m; arborele avea între 11—16 m, iar antena (bara transversală a catargului) — între 17 şi 26 m, pentru a putea ţine velele triunghiulare. Echipajul, de 200 de oameni, dintre care cei 150 de vîslaşi ocupau, cîte trei, cele 25 de bănci, vîslele avînd 10—11 m. Vîslaşii erau apăraţi, de-a lungul bordului, de soldaţi dotaţi cu scuturi mari. Galera veneţiană era înzestrată cu baliste pentru aruncarea de suliţe, pietre, materii incendiare, în timp ce combatanţii erau grupaţi la proră — unde apoi va fi instalat tunul de cursă. Mai tîrziu, un tip nou de galeră va avea o lungime de 52 m, dar care era mai lentă.

O armă ofensivă era pintenul, bîrna ascuţită ieşind din proră care putea străpunge bordul navei inamice. Pe lîngă tunul greu din proră, lateral mai erau instalate două tunuri de calibru mic, apoi muschete, în timp ce echipajul era înarmat cu balestre, platoşe şi scuturi. Tunul de la proră lung de 3 m, lansa proiectile de 25 kg, dar numai pînă la 300—400 m. Tunuri grele au putut fi instalate — în castelele de la proră, pupă şi lateral — numai pe marile veliere.

Începînd din secolul al XV-lea, serviciul de vîslaş pe galerele italiene nu mai este obligator (însă era plătit), cum era înainte. Veneţia îşi recruta vîslaşii din posesiunile sale din Orient, din Istria şi Dalmaţia; de la începutul secolului al XVI- lea, din teritoriile sale din Peninsulă, Serenissima recruta 6.000 de oameni între 20 şi 45 de ani, cu soldă regulată şi scutire de anumite impozite, jumătate din aceştia ca soldaţi, jumătate ca vîslaşi. Dar foarte puţini s-au prezentat la recrutare; drept care, Republica a recurs — la fel ca alte state — la sclavi şi la deţinuţi. În 1545, Senatul a aprobat ca cei condamnaţi pentru datorii neachitate, în loc să suporte alte pedepse, să fie trimişi pe galere; condamnarea nu putea fi la mai puţin de 18 luni şi la mai mult de 12 ani. Nu se puteau amesteca cu cei din echipajul de oameni liberi, nu primeau soldă, nu puteau fi mutaţi de pe o galeră pe alta şi erau legaţi cu lanţ de banca pe care vîsleau. — În flotele occidentale aceste echipaje erau formate din oameni de toate naţionalităţile; ceea ce îi lega într-un destin comun erau lanţurile. Nave turceşti care să aibă drept echipaj condamnaţi sau sclavi erau puţine: majoritatea lor îşi recrutau vîslaşii (în mare parte creştini) din ţările cucerite; în schimb pe galerele occidentale erau puţini sclavi musulmani.

Alimentaţia vîslaşilor nu era deloc consistentă: dimineaţa o fiertură de fasole sau bob, seara o supă de pîine prăjită cu ulei, o jumătate de kilogram de pîine pe zi, iar cînd erau prea obosiţi, şi vin; carne — doar de patru ori pe an. Mai bine hrăniţi erau cei de pe galerele spaniole sau genoveze. Soldaţii însă primeau 400 gr. de carne zilnic, afară de zilele de post — o treime a anului — cînd carnea era înlocuită cu 200 gr. peşte. Mai variată şi substanţială era mîncarea spaniolă. Ceea ce însă rămînea o problemă pentru toţi marinarii era apa potabilă proaspătă.

Dintre arsenalele ţărilor occidentale, cel mai vechi, mai mare şi mai complex era cel al Veneţiei, datînd din sec. XII şi avînd, de la început, un caracter statal. În sec. XIV a fost considerabil extins, construindu-se noi şantiere, mari ateliere de ţesătorie pentru vele şi de confecţionat frînghii, hale de topitorie şi turnătorie, de reparaţii şi întreţinerea navelor, etc.

În sec. XV arsenalul dispunea de 16.000 de lucrători foarte bine retribuiţi, lucrînd aici din tată-n fiu, fiecare secţie avîndu-şi muncitorii săi specializaţi. Pe lîngă aceştia la dispoziţia arsenalului mai erau şi 36.000 de marinari, pentru diferitele servicii. Arsenalul asigura întregul armament, cu muniţiile necesare infanteriei, cavaleriei şi artileriei. În anul 1496 a fost creată pe lîngă arsenal şi o şcoală de artilerişti (mutată apoi la Chioggia).

INFANTERIA ŞI CAVALERIA. ARMAMENTUL INDIVIDUAL

Arma individuală de atac a infanteriei, arma albă de care trupele franceze se serveau aproape exclusiv, era în continuare tradiţionala lance, care în secolul al XVI-lea atinge lungimea chiar de 6 m[13]. Reducîndu-i mult din dimensiune şi adăugîndu-i la capătul ascuţit o secure pe o parte şi un cîrlig pe cealaltă, mercenarii elveţieni au creat halebarda, — adoptată în curînd şi de alte ţări (în primul rînd în Germania), dar pe care numai cei ce o inventaseră o ştiau mînui cu o teribilă îndemînare. Halebardierii purtau la şold, la fel ca lăncierii, uneori şi ca archebuzierii, şi o sabie, mai scurtă şi mai uşoară ca cea a cavaleriei, şi care putea fi mînuită cu o singură mînă.

Arbaleta continuă să fie preferată pînă către 1540, deşi de mult se impusese arma de foc archebuza (care la sfîrşitul secolului al XV-lea era numită „culevrină de mînă"). Arma tipică a soldaţilor englezi (şi scoţieni) era arcul lung, a cărui faimă şi eficacitate se dovediseră după victoriile Angliei de la Crécy şi Azincourt; după care, arcul a fost adoptat şi în nordul Franţei şi în Ţările de Jos. Dar asemenea arme „naţionale" au trebuit să cedeze locul armelor de foc.

Între acestea, arma principală era *muscheta,* o archebuză perfecţionată împrumutată de la spanioli şi apărută în timpul războaielor religioase; era dotată cu fitil, bătea pînă la 400 m (deci dublu decît archebuza), putea perfora de la 200 m o cuirasă obişnuită, dar tirul ei era extrem de lent şi avea nevoie să fie sprijinită pe un suport. (Un inconvenient: la fel ca archebuza, nu putea funcţiona pe timp de ploaie). Un tip de archebuză fără trăgaci, mînuită de doi oameni şi de asemenea trăgînd sprijinită pe o furcă era *schioppo;* sau varianta ei — după 1550 — purtată în bandulieră şi trăgînd ţinută sub braţ, de calibru mare şi ţeava mai scurtă *(schiopetto)*, putînd bate pînă la 500 de paşi. Dar pentru a respinge un atac, sau chiar pentru a ataca, rămîneau în continuare indispensabili lăncierii şi halebardierii. Dintre vechile arme, prima care a dispărut a fost spada grea, mînuită cu ambele mîini; pedestraşul care, dotat şi cu un scut rotund, a continuat să o folosească şi în sec. XVI a fost lăncierul german *(Landsknecht).* Reducîndu-şi din lungime şi greutate, spada a fost redusă la rolul de autoapărare (servind şi pentru a da lovitura de graţie).

Proporţia dintre diferitele arme folosite de infanterie este greu de stabilit cu precizie. Se ştie totuşi că, în 1548, la Veneţia proporţia era următoarea: 60% lăncieri, 10% halebardieri şi 30% archebuzieri. În 1589 se recomanda deja o altă proporţie: 30% lăncieri, 10% halebardieri şi 60% diferite arme de foc. În Spania procentajul era: 30% lănci, 10% halebarde, 25% muschete şi 35% archebuze. În schimb, în Franţa se urmărea ca numărul să fie egal cu cel al armelor de foc. În general, preferinţa pentru armele de foc este în mod evident în creştere, — dar şi pentru lănci în raport cu celelalte arme albe. În domeniul armelor de foc, o discrepanţă se nota între muschete şi archebuze, — acestea din urmă fiind mai economice atît sub raportul costului lor, cît şi al soldei — mai mici — reclamate de archebuzieri.

Rolul şi proporţia cavaleriei în cadrul armatelor secolelor Renaşterii au scăzut simţitor. Eficienţa cavaleriei grele a atins punctul culminant către 1450, — cînd cuirasa era confecţionată de o aşa manieră încît să permită o mişcare mai liberă călăreţului. În

[13] Mînuită şi de cavalerie (din care regele Gustav Adolf al Suediei a eliminat-o), lancea reapare — după ce în sec. XVI căzuse în desuetudine — în sec. XVIII la bosniecii lui Frederic II al Prusiei, la ulanii austrieci şi lăncierii lui Napoleon. Suprimată un timp în Franţa, a fost redată unei părţi a cavaleriei. Folosirea lăncii a fost reluată în Germania, Rusia şi Italia, — pentru a fi eliminată definitiv din dotare abia în timpul războiului mondial din 1914—1918.

Soldat elveţian din serviciul Franţei sub Francisc I (stînga); cavaler francez în armură din aceeaşi perioadă (dreapta). Reconstituiri. — Musée d'Artillerie, Paris.

caz că lancea îi era ruptă, el putea recurge la spadă, la buzdugan sau la teribila ghioagă cu lanţuri de care atîrnau bilele de fier cu colţi ascuţiţi, ucigători.

Cavaleria grea prezenta multe inconveniente. Mai întîi — puţini erau cavalerii care îşi puteau permite să-şi cumpere o armură nouă (echivalentă cu preţul unei întregi ferme!). Ca urmare, nu toţi aveau posibilitatea să se echipeze cu o armură completă. Apoi — piesa care proteja gîtul cavalerului, fixată fiind de armură, împiedica întoarcerea capului spre dreapta sau spre stînga; în timp ce prea îngusta fisură din dreptul ochilor şi micile orificii ale coifului îi reducea foarte mult vizibilitatea. Nici calul — protejat şi el de o foarte grea cuirasă metalică, sau dintr-o piele groasă de bou şi la fel de grea — nu avea mobilitatea necesară în mişcări: tot atîtea motive care îl obligau pe cavaler la un îndelung antrenament, în turniruri. De altfel, o problemă serioasă o constituia chiar posibilitatea procurării cailor de luptă, de care numai Franţa, Burgundia şi Italia dispuneau într-un număr suficient; în schimb, în Spania — ţară care duce o mare lipsă de cai — nobilii erau forţaţi adeseori să renunţe la mîndria de castă şi să călărească pe catîri. (Motivul pentru care, în secolul al XVI-lea Spania dispunea de o cavalerie mult mai redusă numeric decît celelalte ţări, bazîndu-se mai mult pe infanterie).

Un impediment nu mai puţin important îl constituiau numărul cailor şi echipa necesară unui cavaler (aşa-numita sa „familie" — it. *lancia*): scutierul, care îl ajuta să-şi pună şi să-şi scoată armura; şi valetul, care avea în grijă bagajele, îi pregătea cortul, masa şi, la nevoie, alături de scutier, îl apăra cu spada în mînă. În Franţa, în sec. XV *lancia* includea un scutier, un paj (prin care cavalerul ţinea legătura cu comandantul său) şi doi arcaşi — sau arbaletieri — care luau şi ei parte la luptă alături de cavaler. Iar în Burgundia, *lancia* unui cavaler cuprindea pînă la patru arcaşi, un halebardier şi un soldat dotat cu o armă de foc. Odată cu creşterea rolului lăncilor, halebardelor şi armelor de foc, acest nucleu — „familia" unui cavaler — şi-a pierdut progresiv importanţa. Cavaleria şi-a schimbat radical funcţiile de luptă, rezumîndu-se la acţiuni de intervenţii rapide, de hărţuială şi de urmărire a inamicului. Cavaleria grea a mai supravieţuit — în Franţa, la Veneţia, la Milano, — doar ca o gardă de prestigiu, pentru a satisface ambiţiile principilor şi a marilor nobili.

TACTICA

Între 1550—1560 se publică numeroase lucrări asupra „artei militare", tratînd toate aspectele (cu excepţia strategiei) privind armata şi conducerea operaţiunilor: despre armament, tactică, formaţiuni de luptă şi instrucţia trupelor, despre asedii şi operaţiunile

defensive, despre comportamentul şi însuşirile ideale ale comandanţilor superiori, ofiţerilor, subofiţerilor şi soldaţilor... Se pune acum accentul pe necesitatea unor urgente reforme, pe echilibrul dintre rolul cavaleriei şi cel al infanteriei, pe sarcinile din ce în ce mai specializate şi, bineînţeles, pe importanţa primordială a armelor de foc.

În toate ţările Occidentului, „arta războiului" era studiată şi discutată; şi nu numai de marii militari profesionişti — ca Gonzalvo de Córdoba în Spania, Fr. de la Noue în Franţa, Carol Temerarul în Burgundia, Moritz von Nassau în Germania, sau Gustav Adolf în Suedia, — ci şi de umanişti.

Între aceştia din urmă — care nu uitau să insiste asupra strălucitelor exemple ale anticilor greci, romani şi bizantini, exaltîndu-le şi propunîndu-le ca modele de urmat, — primul loc îl ocupă fără îndoială Machiavelli. În amplul său tratat *Despre arta războiului* — primul studiu sistematic asupra războiului, incluzînd şi diagrame tactice, — Machiavelli vede în infanterie elementul esenţial al armatei, atribuind puţină importanţă cavaleriei şi polemizînd cu cei care acordau o consideraţie excesivă noii arme, a artileriei. Ca mare admirator al Antichităţii, propunea ca model de unitate tactică legiunea romană, — formaţia de 6.000 de pedestraşi împărţiţi în 10 batalioane. Autorul se dovedea a fi bine informat asupra problemelor de tactică; dar originalitatea şi valoarea fundamentală a lucrării constau în faptul că autorul era cel dintîi teoretician care a văzut problema armatei ca o bază a problemei politice generale: „Toate ordinile stabilite de o civilizaţie pentru a menţine slujirea lui Dumnezeu şi supunerea faţă de legi ar fi nişte lucruri de prisos dacă ele ar rămîne lipsite de apărare".

Un căpitan spaniol de infanterie. Acuaforte de Goltzius (m. 1616).

În ce priveşte însă propriu-zis tactica războiului — atît terestru cît şi naval, — informaţiile transmise de autorii memoriilor militare sînt foarte sumare. Aproape singurul lucru cert rămîne principiul, esenţialmente diferit de cel medieval şi constant de-a lungul întregii epoci a Renaşterii: opţiunea pentru desfăşurarea lineară a trupelor şi a liniei de bătaie, în locul vechii concepţii a grupării trupelor în blocuri masive, a înaintării şi desfăşurării lor în trei masive unităţi omogene, formînd avangarda, grosul armatei şi ariergarda.

Şi Machiavelli şi toţi ceilalţi teoreticieni insistau asupra avantajelor pe care le prezenta o formaţiune liniară. „Liniile mai lungi şi mai subţiri facilitau colaborarea dintre trupele de tip diferit, reduceau densitatea ţintelor pentru artilerie şi muschete;

şi, mai ales, eliminau mulţimea punctelor, grupurilor ineficiente, „moarte": lăncierii din ariergardă, care nu intrau niciodată în contact cu inamicul; sau archebuzierii, care nu aveau niciodată cîmpul vizual liber pentru a putea trage un singur foc" (J. Hale). — Dar această dispunere liniară prezenta şi o mare dificultate: „Dacă un pătrat sau un dreptunghi adînc şi dens de soldaţi era atacat din flanc, fiecare soldat n-avea decît să se întoarcă la dreapta sau la stînga pentru a menţine frontul de luptă. În schimb, liniile lungi trebuiau să facă o mişcare de rotaţie, o manevră grea, complicată, şi care cerea timp. Era o manevră posibilă, dar numai dacă linia era formată din numeroase unităţi mici, bine instruite şi controlate fiecare de cîte un subofiţer" *(Idem)*. — Aceeaşi condiţie o considera absolut necesară şi Machiavelli.

Numai că, nici o armată n-a avut vreodată un număr suficient de subofiţeri, — care să fi comandat unităţi de 100, de 50, sau chiar de 10 oameni. În Anglia epocii elisabetane idealul formulat era ca fiecare unitate de 150 de oameni să fie încadrată de un locotenent, asistat de doi sergenţi şi de şase caporali... Ceea ce, practic, era imposibil; în primul rînd, pentru că guvernele, cei ce recrutau soldaţii şi căpitanii respectivi, nu erau dispuşi să cheltuiască plătind solde atîtor subofiţeri, sergenţi şi caporali.

STRUCTURA ARMATELOR

Războaiele frecvente, noile arme şi metode de luptă, precum şi creşterea numerică a armatelor, au impus atenţiei necesitatea unor forţe militare permanente şi adecvat instruite. Dar în jumătatea a doua a secolului al XV-lea numai trei guverne îşi puteau permite asemenea trupe: Franţa — unde Carol VII a constituit, în 1445, cele 15 „companii de ordonanţă", totalizînd circa 9.000 de cavaleri şi arcaşi călări; Burgundia — unde Carol Temerarul a urmat exemplul regelui francez, stabilind (în 1471) un corp permanent de 8.400 de oameni (1.200 în cavaleria grea, 3.600 de arcaşi călări şi 3.600 de pedestraşi); şi Veneţia — care, după pacea de la Lodi, a menţinut în serviciu circa 8.000 de soldaţi, în majoritate cavalerie grea, dar şi infanterie dotată cu cai. Alte guverne nu considerau necesare asemenea mari cheltuieli. Dar principii, în lipsa altor forţe militare permanente, întreţineau fiecare corpul său de gardă, numeros şi strălucit echipat[14]

În schimb, toate ţările aveau mici trupe de garnizoană — pe lîngă gărzile de apărare cetăţeneşti locale — întreţinute de oraşele respective[15]. Ocupaţia spaniolă la Napoli şi Milano impunea instituirea a numeroase garnizoane permanente. În garnizoanele sale din Bergamo şi Creta, Veneţia întreţinea 9.300 de soldaţi. În diverse puncte de pe coastele mediteraniene — ameninţate continuu de piraţi musulmani — şi la frontiera din Pirinei, Spania întreţinea, între 1590—1600, garnizoane permanente totalizînd circa 17.000 de oameni; iar în Ţările de Jos, între 13.000 şi 15.000 de soldaţi. Franţa, însă, care nu dispunea de resursele financiare ale Spaniei, în 1562 menţinea garnizoane şi

[14] În 1476, corpul de gardă al ducelui Burgundiei ajungea la peste 2.000 de soldaţi (inclusiv opt companii de arcaşi englezi). În 1481, garda particulară a reginei Isabela a Castiliei număra 1.100 de soldaţi în cavaleria grea şi 130 în cavaleria uşoară. Henric VIII avea o gardă personală de numai 600 de yeomen. În Franţa, Ludovic XII întreţinea între 700 şi 900 de călăreţi; Francisc I — 720; iar Henric IV, o gardă de 2.550 de soldaţi (dintre care 500 elveţieni şi 100 scoţieni).

[15] Soldaţii trupelor de garnizoană erau incartiruiţi în casele cetăţenilor, cu care stabileau relaţii de prietenie şi de la care puteau obţine de lucru remunerat în orele lor libere. Cazărmile au început să apară abia spre sfîrşitul secolului al XVI-lea. Între 1570—1580, Veneţia a construit locuinţe speciale pentru soldaţi în unele oraşe ale sale de garnizoană. Douăzeci de ani mai tîrziu, Ţările de Jos i-au urmat exemplul.

„companii de ordonanţă" totalizînd cam 10.000 de oameni. În 1590, în Anglia s-a propus instituirea unui aparat militar permanent de 10.000 de soldaţi. În aceeaşi perioadă, tendinţa de sporire a numărului de trupe permanente era generală. În Germania imperială se propunea, în 1521, crearea unei forţe militare permanente de 24.000 de oameni; în Savoia, în 1560, de 24.000; în Franţa, în 1576, de 24.000 (iar sub Henric IV — de 56.000); la Veneţia, în 1606, de 28.000[16]

Motivele care justificau aceste propuneri atît de oneroase erau două: dificultatea de a recruta în timp util şi pentru o perioadă scurtă trupe indigene (care trebuiau şi instruite corespunzător); şi inconvenientul angajării unei armate de mercenari, foarte costisitoare şi pe a cărei fidelitate nu se putea conta.

De mercenari s-au servit, în secolele Renaşterii, toate ţările; precum şi oraşele mari, angajate în lupta contra dominaţiei locale feudale sau ecleziastice. În Franţa şi Burgundia, 15% din efective erau formate din mercenari (îndeosebi englezi şi flamanzi). În timpul asediului Granadei, Regii Catolici au recurs la serviciile unor mercenari din Franţa, Germania, Anglia şi Flandra. Armata lui Henric VIII care a invadat Franţa în 1544 era compusă — cum scrie un contemporan — „dintr-o adunătură strînsă din toate ţările, — scoţieni, spanioli, gasconi, portughezi, italieni, albanezi, greci, turci, tătari /probabil diferiţi emigranţi din Balcani — n.n.*O.D.*/, germani, burgunzi, flamanzi".

De notat că mercenarul nu se definea prin faptul că lupta contra unei solde (căci toţi soldaţii — înafară de nobilii voluntari — erau plătiţi), şi nici prin indiferenţa pentru ce cauză luptau; „ci prin dimensiunile unităţilor cărora îi aparţinea (de obicei între 600 şi 4.000 de oameni) şi prin dependenţa sa nu de o autoritate politică, ci de un antreprenor care încheiase un contract cu guvernul" *(Idem)*. Or, şi recrutările regulate de soldaţi indigeni, supuşi ai lor, de către principi, se făcea tot prin recrutatori însărcinaţi oficial.

În secolul al XVI-lea, în timp ce în Italia figura condotierului-antreprenor de mercenari devenise o raritate[17], în Germania se afirmă cu mai multă putere ca oricînd[18]. Principalii mercenari de infanterie din Europa erau elveţienii; dar după înfrîngerea (de la Marignano din 1515 şi Bicocca în 1522) a armatelor în care locul principal îl deţineau mercenarii elveţieni, faima lor a fost eclipsată şi preluată de lăncierii germani *(Landsknechten)*[19]

Toate criticile aduse trupelor de mercenari erau însoţite de argumente care pledau cu insistenţă pentru o armată formată din cetăţeni localnici, chiar dacă aceasta nu era atît de bine instruită ca cea a mercenarilor. Încît, către 1450, toate guvernele instituiseră

[16] „O armată de 50.000 de oameni era considerată în sec. XVI o armată enormă. N-a atins sau depăşit această cifră decît armata lui Carol VIII din prima expediţie în Italia (1494), cele franceze din bătălia de la Marignano (1515), din expediţia în Germania (1552) şi cea a lui Henric IV" (G. Zeller). Majoritatea campaniilor numărau 20—25.000 de soldaţi şi chiar mai puţin. — În 1534 Francisc I decide să înfiinţeze şase mari unităţi („legiuni") de cîte 6.000 de oameni fiecare, comandate de un „colonel" şi devenite „regimente".

[17] Faimoşii condotieri Gattamelata şi Colleoni decedaseră, primul în 1444, al doilea în 1476.

[18] Cavalerul condotier Franz von Sickingen putea înrola pînă la 3.000 de „lănci" de cavalerie şi 12.000 de infanterişti. Iar alţi renumiţi antreprenori pentru recrutarea de trupe (ca Georg von Frundsberg, sau Schertlin von Burtenbach) realizau prin asemenea operaţii venituri aproape egale cu ale marilor negustori-bancheri Fugger şi Welser!

[19] Instituite de Maximilian I pentru a înlocui trupele elveţiene de infanterie, aceşti lăncieri erau organizaţi în regimente de 4000—6000 de oameni, împărţite în companii de cîte 400 de soldaţi. Erau înarmaţi cu lance, halebardă, spadă grea, archebuză şi platoşă. Erau foarte exigenţi în privinţa soldei, treceau uşor la inamic, dar în cazuri grave de indisciplină erau sancţionaţi cu pedepsa capitală. Franţa a recurs la ei începînd din timpul războaielor contra Italiei; iar Henric II a angajat o armată de 20.000 de lăncieri germani (care, în timpul războaielor religioase, vor servi atît partidul catolicilor cît şi pe cel al hughenoţilor).

Căpitan de lăncieri (Landsknechten) în ţinută de ceremonie. — Gravură de Hans Tirol (1530).

şi miliţii naţionale. În Spania, un decret din 1495 ordona ca toţi cetăţenii — cu excepţia clerului, a răufăcătorilor şi maurilor — să aibă în casă arme defensive. Pe lîngă soldă, cei ce se înrolau în aceste miliţii se bucurau şi de anumite privilegii, ca scutiri de corvezi şi de anumite taxe, sau dreptul de a purta arme. Rolul lor era asigurarea pazei teritoriale, de apărare a coastelor, de supraveghere a drumurilor şi de a înlocui (cînd era cazul) trupele din garnizoane. Dar „trimiterea lor ca trupe de întărire a armatelor, în aşteptarea sosirii mercenarilor sau a voluntarilor indigeni, era ordonată numai în cazuri extreme" *(Idem).*

Sarcina cea mai oneroasă a guvernelor era, pe lîngă combaterea epidemiilor, recrutarea soldaţilor. O sarcină cu atît mai grea cu cît aristocraţia — odinioară casta militară prin excelenţă — îşi pierduse cu timpul obiceiurile, interesele, scopurile şi ambiţiile militare[20]. Fiii nobililor nu mai erau trimişi ca altădată în alte familii aristocratice pentru a-şi completa educaţia ca paji, nici nu li se aduceau acasă preceptori care să-i deprindă cu exerciţiul călăriei şi al mînuirii armelor; iar şcoli care să-i educe în acest sens încă nu existau[21]

Şi alte cauze, de ordin intern, îi îndepărtau de la asemenea ambiţii: faptul că guvernele condamnau şi chiar luaseră măsuri de a opri actele belicoase între seniori; faptul că domeniile familiilor aristocratice cu vechi tradiţii militare s-au redus între timp foarte mult; precum şi faptul că suveranii aveau acum mult prea puţine domenii pentru a le acorda nobililor ca recompensă pentru serviciile lor militare. „Pentru campaniile sale din Ţările de Jos ducele de Alba n-a reuşit niciodată să obţină din Spania un număr

[20] A fost un caz cu totul neobişnuit că unchiul viitorului duce de Alba l-a luat pe acesta cu el, deşi avea numai şase ani, în campania din Navarra, pentru a-l obişnui cu scenele de război; sau, ca ducele de Alba la rîndul său să trimită în campania din Tunis pe fiul său García cînd acesta avea doar cinci ani (Idem). — Tradiţia militară continua însă să-i pasioneze pe nobilii din regiunile germane orientale *(Gräfen, Ritter).*

[21] Între 1530—1540, în Franţa, Italia şi Anglia au fost elaborate mai multe proiecte de creare a unor academii militare, în programa cărora se prevedeau şi studii umaniştice, de greacă, latină şi o limbă modernă, precum şi studii de drept şi istorie. Nici unul din aceste proiecte însă n-a fost realizat. — Primele academii militare au luat fiinţă pe lîngă curţile princiare din Tübingen (1589) şi Kassel (1599), în care se predau manevre tactice, teoria fortificaţiilor, maşinării de război, ş.a. Dar existenţa acestor academii — la fel ca faimoasa *schola militaris,* creată în 1617 în Westfalia de către ducele Johann von Nassau — a fost efemeră.

suficient de voluntari nobili". (Idem) Posturile de comandă supremă a armatelor rămîneau în mîna marilor nobili, chiar dacă aceştia nu aveau o experienţă militară dovedită[22]. E adevărat că membrii aristocraticelor „companii de ordonanţă" erau plătiţi, — dar mult sub nivelul posibilităţilor de a-şi procura o armură somptuoasă sau a unei vieţi de lux şi risipă; motiv pentru care, în ultimii ani ai secolului al XV-lea, „companiile de ordonanţă" au trebuit să accepte în rîndurile lor un procent de 30%—40% de persoane din afara aristocraţiei.

Potrivit legilor, toţi bărbaţii între 16 şi 60 de ani aveau obligaţia de a presta serviciu militar în caz de război. (Excepţie făceau membrii clerului, magistraţii, jurisconsulţii, capii de familie, servitorii nobililor şi alte cîteva categorii). Cu toate acestea, în raport cu numărul populaţiei cifra celor recrutaţi atingea abia procentul de 0,50%—0,75% (urcînd, în mod excepţional — în zonele frontierelor ameninţate — pînă la 2%). Se pare că pe cîmpul de luptă nu se afla niciodată mai mult de 5% din populaţia ţărilor în conflict care putea şi trebuia să fie recrutată. Cu toate acestea, recrutatorii — agentul unui mare feudatar regional, angajat pentru a recruta un număr stabilit de oameni; sau o autoritate locală, sau un căpitan de ocazie în posesia unei licenţe de recrutator, — întîmpinau mari şi felurite dificultăţi.

Stînga: un soldat veneţian din sec. XVI. Din lucrarea lui Cesare Vecellio *Degli habiti antichi e moderni* (sec. XVI). — *Dreapta:* archebuzier din armatele hughenote de la sfîrşitul domniei lui Henric III. Reconstituire. — Musée d'Artillerie, Paris.

Autorităţile locale din oraşe sau sate alegeau dintre adulţii înregistraţi atîţi cît se cerea să fie recrutaţi; aceştia erau înştiinţaţi să se prezinte la adunarea unde li se reaminteau îndatoririle faţă de principe, li se spunea că supunîndu-se recrutării vor scăpa de mizeriile vieţii zilnice, li se promitea şi stabilea solda. Apelurile şi promisiunile erau primite cu ezitări, fie din motive familiare, fie că nu totdeauna li se asigura avansul din soldă pe care îl cereau. Creau dificultăţi şi marii proprietari care se vedeau lipsiţi de mîna de lucru a ţăranilor lor, precum şi oraşele, cărora nu le convenea să se lipsească de meşteşugarii recrutaţi pentru nevoile armatei. Ca urmare, era deschisă şi posibilitatea ca în locul acestora să fie trimişi alţii în locul lor, — voluntari plătiţi suplimentar, pe lîngă solda cuvenită, de oraşe, feudatari, etc.

[22] Ludovic XII a încredinţat comanda supremă a trupelor din Italia ducelui de Nemours, Gaston de Foix, deşi acesta avea doar 23 de ani. Emanuele Filibérto de Savoia avea 28 de ani cînd Filip II i-a încredinţat comanda celei mai numeroase armate de pînă atunci din Occident, cu ocazia campaniei din Picardia ((1557).

Incorect era procedeul de a nu nominaliza oamenii recrutaţi, ci doar de a stabili numărul lor necesar (care, de ex. în Spania sau în Elveţia era stabilit la 10% din totalul celor înregistraţi ca apţi pentru serviciul militar). În felul acesta erau posibile felurite abuzuri şi incorectitudini —, pe care, în lipsa unei evidenţe nominale a populaţiei, nici un guvern nu le putea controla şi împiedica, — în dauna celor prea săraci şi slabi, care nu se puteau apăra. Astfel că recrutarea se reducea la dilema: coerciţie sau voluntariat. Un voluntariat de multe ori fictiv; căci de la momentul recrutării (şi, eventual, al încasării avansului din soldă) pînă la momentul prezentării în tabără mulţi erau cei care dezertau îngroşînd numărul vagabonzilor, infractorilor şi criminalilor. Pe lîngă faptul că erau efectiv înrolaţi numai 75% din cota fixată, pe drum mai evadau — în funcţie de distanţa de parcurs — între 15% şi 35%[23]. Din aceste motive, nu rareori se recurgea şi la recrutarea vagabonzilor (care însă preferau serviciului militar, cerşetoria) şi a infractorilor; căci vechiul obicei, medieval, de a-i graţia pe criminalii urmăriţi, condamnaţi sau închişi dacă prestau serviciu militar, s-a menţinut.

Activitatea militară, de la comandantul de regiment pînă la ultimul soldat sau la săpătorul din trupa auxiliară, era retribuită. În linii generale, nivelul soldelor era acelaşi în tot Occidentul; în orice caz, sub nivelul cîştigului unui zidar. Mai ales că un archebuzier, de pildă, trebuia să se prezinte cu armă şi echipament propriu — platoşă, coif, spadă. Dacă nu poseda aceste obiecte, i se dădeau, — dar costul lor era reţinut din soldă. I se reţinea şi în caz că i se furau sau le deteriora: pentru archebuză solda pe o lună, pentru platoşă solda pe trei luni (în rate lunare de 25% din soldă). La care se mai adăugau şi alte reţineri, — reprezentînd costul prafului de puşcă, sau contribuţiile cuvenite chirurgului şi preotului regimentului... Pe lîngă solda de bază, egală pentru toate armele, inclusiv cavaleria[24] cîştiguri extraordinare puteau fi realizate pe alte căi ca cea a răscumpărării unui prizonier, sau ca cea a prăzii de război. (în cazul unui asediu victorios, jefuirea oraşului de către soldaţi era permisă dacă locuitorii oraşului refuzaseră de la început să se predea). Dar partea cea mai consistentă a prăzii de război — mai ales cea de interes militar: artileria, armamentul individual, armurile, caii, căruţele, sumele mari de bani, — era rezervată de drept principelui sau guvernului învingătorilor.

CONDIŢIILE SERVICIULUI MILITAR

Politica militară a unui stat era hotărîtă de principe, în cadrul consiliului său. Responsabilitatea generală a miliţiilor, a garnizoanelor, a obiectivelor şi lucrărilor de fortificaţie de toate genurile, era atribuită guvernatorilor regionali *(gouverneurs, gobernadores, lords lieutenant, capitani, podestà)*. Unele înalte sarcini militare — mai mult onorifice — erau favoruri pe care coroana le acorda unui demnitar de la curte, unui jurisconsult, sau chiar unui ecleziastic de rang superior. În timp de pace, forţele militare erau administrate de funcţionari civili. Făceau excepţie artileria (administrată de un nobil, care avea în subordine un întreg corp de tehnicieni) şi fortificaţiile, de care se ocupau inginerii militari.

[23] Pînă la urmă pierderile atingeau un procent dramatic: 50% din armata condusă în Franţa de Alessandro Farnese (în 1592), sau 75% într-o scurtă expediţie engleză de trei luni în Bretagne; în timp ce în urma expediţiei contelui de Essex contra oraşului Rouen (1591), din 4.000 de oameni au mai rămas doar 380.

[24] Solda celui din cavaleria grea era de trei ori mai mare decît cea a unui pedestraş; dar din această soldă el trebuia să întreţină „familia": cel puţin un valet şi un spadasin. Solda unui căpitan în timp de pace era de opt ori mai mare decît solda unui soldat. Cîştigurile sale consistente însă erau cele rezultate din felurite fraude.

Artileria (dar şi celelalte arme) avea nevoie şi de un mare număr de cai, care şi căruţe, — pentru transportul muniţiilor, a proviziilor alimentare, a morilor şi cuptoarelor de pîine portative, a bărcilor pentru poduri, a bagajelor personale, precum şi a prăzii din localităţile jefuite. În 1602, armata de 24.000 de oameni a lui Moritz von Naşsau avea nevoie de 3.000 de căruţe, fiecare cu doi căruţaşi şi patru cai[25]. Animalele şi mijloacele de transport erau rechiziţionate contra plată, e adevărat, dar aceasta avea ca urmare abandonarea lucrărilor agricole. Aprovizionarea trupei era o problemă de importanţă capitală: nici o armată nu pornea într-o campanie fără provizii, căci insuficienta alimentaţie a trupei putea provoca proteste, răscoale, dezertări[26]. În cazuri extreme soldaţii furau alimente, sau îi obligau pe ţărani să le vîndă la orice preţ. De regulă, guvernele trimiteau înainte comisari pentru aprovizionare care încheiau contracte cu furnizorii de alimente, din propriile lor ţări sau din altele[27].

Prezenţa soţiilor soldaţilor sau subofiţerilor în timpul campaniilor militare era de regulă interzisă; dar era inevitabilă, — mai ales în garnizoane sau în timpul asediilor prelungite (uneori chiar de un an). Mai degrabă trupele erau însoţite de numeroase prostituate — care, de formă (dar numai de formă) erau excluse cu severitate[28]. În terminologia folosită de regulamentele militare se făcea foarte rar deosebire între soţii şi prostituate. De fapt, acestea din urmă nici nu erau neapărat prostituate profesioniste, ci „vivandiere", femei care făceau bucătărie, cîrpeau şi spălau rufele soldaţilor, sau îi

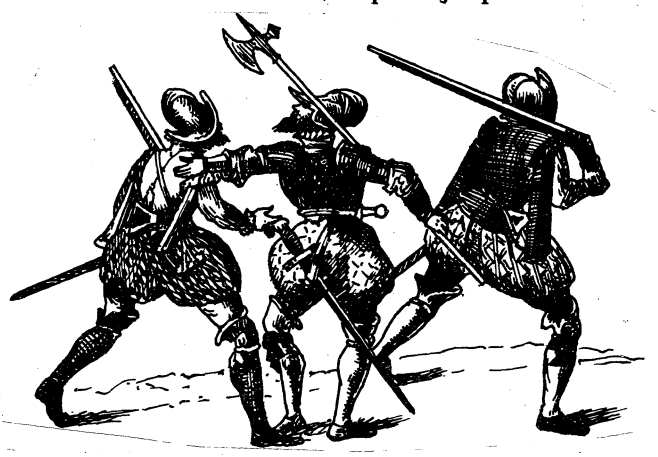

Soldaţi din jumătatea a doua a sec. XVI. Acuarelă. — Bibl. Nationale, Paris.

[25] Pentru întreţinerea armatei de 20.000 de soldaţi condusă de Carol VIII contra Burgundiei era prevăzută recrutarea şi alimentarea altor 28.000 de oameni. În 1526, ambasadorul lui Henric VIII raporta că, pentru primirea la Bordeaux a curţii itinerante a lui Francisc I s-au pregătit grajduri pentru 25.000 de cai şi catîri.

[26] Din acest motiv (sau, mai degrabă, a neachitării la timp a soldei) în armata spaniolă din Ţările de Jos au avut loc, între 1572—1607, nu mai puţin de 46 de răscoale (unele durînd un an întreg).

[27] Cum procedase Carol VIII în timpul campaniei din Italia, tratînd cu negustorii italieni; sau Anglia, cu ocazia campaniilor din Irlanda; sau Spania, pentru aprovizionarea trupelor sale din Ţările de Jos.

[28] O dispoziţie veneţiană din 1514 prevedea ca tuturor prostituatelor care se amestecă în rîndurile armatei să li se taie nasul. Iar în Anglia, o ordonanţă din 1513 stabilea ca „nici un militar să nu treacă cu sine peste mare femei de nici un fel, sub pedeapsa confiscării bunurilor soldaţilor vinovaţi; iar ele să fie duse şi ţinute în închisoare atîta timp cît va hotărî regele. Şi nimeni să nu întreţină femei în locuinţa sa de peste mare, sub pedeapsa cu închisoarea şi pierderea soldei pe timp de o lună. Şi nici o prostituată să nu îndrăznească să vină în tabără, nici să se apropie pînă la o distanţă mai mică de trei mile, sub pedeapsa însemnării cu fierul roşu pe obrazul drept".

ajutau pe bolnavi şi îi îngrijeau pe răniţi. Prezenţa prostituatelor în tabără era interzisă (măcar de formă) mai mult din motive de disciplină decît de morală. O dispoziţie dată în 1473 de Carol Temerarul interzice soldaţilor să ia cu ei femei, — dar fiecărei companii îi era îngăduit să aibă pînă la 30, în comun. Dispoziţiile (date între 1550—1580) ale armatelor spaniole din Flandra permiteau între cinci şi opt prostituate pentru o companie de 200 de oameni. (Un ordin din 1596 a redus numărul acestora la trei, supunîndu-le în schimb unui control medical regulat).

Cînd atît autorităţile civile cît şi cele religioase se arătau tolerante faţă de prostituţie (prostituatele — cele care nu erau cantonate în case sau în cartiere speciale — putînd fi întîlnite la diferite serbări publice, la bîlciuri sau chiar în centrele de pelerinaj), interdicţia severă în condiţiile campaniilor militare prelungite era şi nenaturală şi imposibilă.

Trompet din garda regală franceză. Miniatură din sec. XV. — Bibl. Nationale, Paris.

Pentru a putea fi distinşi de cei din armata inamică soldaţii în general purtau uniforma lor — sau, măcar un semn distinctiv, sau numele provinciei de origine. Tunica celor din garda regală franceză era de culoarea adoptată de suveran (violetă şi gri sub Carol VIII, galbenă şi roşie sub Ludovic XII). Mai răspîndit în Franţa ca semn distinctiv era o cruce albă (sau roşie în Anglia, sau neagră în Bretagne, sau cruce dublă în Lorena, etc.) cusută pe manta sau pictată pe platoşă şi pe scut. De-a lungul întregului secol al XVI-lea, „uniformă" însemna mai ales această cruce. Pentru a-şi recunoaşte căpitanul, Machiavelli propunea ca fiecare companie să-şi aibă steagul ei în culori; în interiorul companiei, caporalul (care comanda 10 soldaţi), un număr pictat pe coif, iar fiecare soldat, pe scut. Steagul unităţii era purtat de un stegar, a cărui sarcină era să-l apere cu propria-i viaţă.

Instrucţia militară era mult prea sumară pentru a putea transforma, metodic, un recrut într-un soldat[29]. Nici codurile militare, nici contractele încheiate cu trupele de mercenari, nici legile prin care au fost instituite forţe militare perma nte, nu vorbesc

[29] „Cu excepţia, probabil a garnizoanelor spaniole din Italia, care îi primeau pe cei înrolaţi şi îi trimiteau în Flandra, nu exista o pregătire militară, de instrucţie în vederea unei bătălii. Chiar şi în cazul lăncierilor germani *(Landsknechten)*, mînuirea armelor şi exerciţiile în formaţiuni de luptă erau lăsate în seama fiecăruia dintre căpitani" *(Idem)*

despre instrucţia trupei (decît doar în cazul miliţiilor teritoriale). În orice caz, perioada de instruire nu putea fi decît foarte scurtă — şi în cea mai mare parte ocupată de verificarea celor înrolaţi şi de controlul armelor în dotare. I s-a dat atenţie importanţei instruirii soldaţilor abia odată cu diversificarea armelor întrebuinţate în luptă de cele folosite la vînătoare, la întreceri sau pentru propria apărare. (De altfel, mulţi erau obişnuiţi cu mînuirea armelor încă din viaţa civilă)[30].

Şi în acest caz, un rol notabil l-a avut interesul deosebit al cercurilor aristocratice (franceze, spaniole, burgunde, engleze) pentru viaţa militară în urma lecturilor autorilor antici care se ocupaseră de aceste probleme (Vegetius, Frontinus, Titus Livius, Caesar, Salustiu, Polibius). După care, încep să apară şi lucrări originale (ca manualul lui Giovan Battista della Valle, publicat în 1521).

În fine, toate armatele îşi aveau grupul lor de trompeţi, de toboşari şi fluierari, al căror rol era să destindă, să distreze trupa în timpul marşului, şi, mai ales, să transmită sonor ordinele comandanţilor, odată cu comenzile vizuale, cu gesturile sergenţilor. Împreună cu trompeta — folosită mai puţin pentru a transmite ordine de bătaie, cît pentru deşteptarea oamenilor dimineaţa şi convocarea lor la adunări — tobele şi fluierele alcătuiau o mică fanfară militară.

[30] În unele oraşe — ca Nürnberg, unde cetăţenii erau mereu supuşi abuzurilor potentaţilor locali, — a poseda arme era obligator. La Exeter — unde jumătate din cei apţi se înrolau — populaţia era tot timpul înarmată, pentru a preveni atacurile piraţilor şi ale navelor străine. La Londra şi la Paris, unde răscoalele erau frecvente (mai ales în perioadele de foamete), oamenii erau sfătuiţi să posede arme proprii.

TEHNOLOGIA RENAŞTERII

Antecedente medievale • Tehnologia într-o nouă perspectivă • Tehnicile miniere • Metalurgia • Tehnologia mecanică • Ingineria militară. • Ingineria civilă. Construcţii publice • Edilitatea • Urbanistica • Transporturile terestre • Construcţiile navale • Chimia tehnică • Şcoala germană şi şcoala italiană de tehnologie • Leonardo da Vinci, inginer şi inventator.

ANTECEDENTE MEDIEVALE

Diferite tehnici ale Antichităţii s-au permanentizat de-a lungul întregului Ev Mediu. Invaziile barbare au contribuit la răspîndirea acestor tehnici şi în regiuni care nu fuseseră niciodată supuse legiunilor romane. Pe de altă parte, numeroase ramuri ale tehnicii popoarelor barbare — care îşi însuşiseră experienţa din aceste domenii de la unele popoare din Răsărit cu care veniseră în contact — erau mult mai avansate. Metalurgia barbarilor, în primul rînd, era net superioară celei a romanilor; dovadă — printre altele — armamentul lor, mult mai solid, care le-a permis adeseori să obţină victorii decisive.

Barbarii au introdus în Occident rase de cai mai puternici. Folosirea pe scară largă a morii de apă este menţionată de *Legea salică* din secolul al VI-lea; iar din secolul următor, de către bavari şi alamani. R. J. Forbes observă că barbarii construiau case mai potrivite condiţiilor climatice locale decît era *patio*-ul casei romane; că barbarii au făcut cunoscute Europei pîsla, confecţionarea butoaielor, bijuteriile montate, vînătoarea cu şoimi, folosirea săpunului şi, în alimentaţie, a untului; că ei au introdus noi tipuri de cereale — ca ovăzul, secara, alacul sau hameiul. Şi, fireşte, aportul popoarelor barbare la tehnologia Evului Mediu nu se termină aici[1].

Aportul tehnologiei orientale s-a transmis Europei şi prin intermediul arabilor. Dacă în regiunile nordice ale Africii aceştia au dezorganizat agricultura — pe care romanii o aduseseră aici la nivelul cel mai înalt al timpului, — în schimb în Spania au introdus sau au reluat, au extins şi dezvoltat reţeaua de irigaţii. Totodată, au adus în Peninsula Iberică şi o nouă rasă de cai. În rest, rolul arabilor a fost acela de agent transmiţător al tehnologiei lumii orientale şi bizantine.

În secolul al X-lea, prin metalurgia sa mai evoluată, prin practicarea asolamentului trienal, prin folosirea pe scară largă a morii de apă şi a unor noi sisteme de atelaj, Occidentul se dovedea a fi ajuns în posesia unor tehnici evident superioare celor ale lumii antice. În acest secol şi în următoarele trei, expansiunea demografică şi apariţia marilor oraşe, în care se construiesc acum noi incinte fortificate şi — fapt deosebit de important — în care se formează o clasă întreprinzătoare şi bogată ce acumulează un capital substanţial, constituie tot atîtea elemente care au favorizat avîntul tehnicilor.

Un prim grup de probleme erau legate de sursele de energie şi de maşinism (un maşinism încă rudimentar, fireşte) — ca în cazul roţii olarului, a tocilarului, a roţii de măcinat acţionată manual; sau, a unor dispozitive de ridicat greutăţi (macara, scripete, cric). Dintre progresele tehnice realizate între secolele X-XIII, cel mai spectaculos a fost cel înregistrat de morile de apă[2], folosite la o serie de operaţii şi meşteşuguri (în

[1] Aspecte esenţiale, contribuţii noi ale tehnologiei Evului Mediu în diferite domenii, au fost relevate în capitolele privind civilizaţia medievală din vol. 2 al prezentei lucrări. În acest paragraf dăm doar o sinteză recapitulativă a problemei.

[2] În Anglia, în sec. XI, numărul celor consemnate documentar (în *Domesday Book*) era de 5.624.

metalurgie, în hidraulică, în extracţia minieră, în industria textilă, etc.). Pentru a-şi asigura energia necesară multe oraşe îşi amenajau derivaţii de rîuri şi fluvii, pe care instalau morile[3]. Moara de apă reprezenta maşina medievală-tip. Tipul mult mai rar folosit — dar cunoscut încă din sec. XII — era cel al morii care exploata forţa mareelor. În ce priveşte moara de vînt — existentă în Spania chiar din sec. X — aceasta a cunoscut o mare răspîndire începînd abia din secolul al XV-lea.

În domeniul transporturilor terestre (cele maritime se vor dezvolta începînd doar din secolul al XII-lea), faptele cele mai relevante apărute în Evul Mediu — în afara noilor sisteme de atelaj — au fost apariţia roabei cu o roată (sec. XIII) şi dispariţia progresivă a roţilor pline ale căruţelor, înlocuite cu roţile cu spiţe. (Osia, făcînd corp comun cu roata, se rotea în orificiile din şasiul căruţelor). — În tehnologia navală, principalele inovaţii privesc carena şi cîrma. Corăbiile scandinave aveau carena zveltă, adaptată navigaţiei în larg, lungă de 22—24 m, cu 15—20 de vîslaşi pe o latură[4] şi cu cîrma laterală. În Marea Mediterană preeminenţa o deţinea galera (care în sec. XIII avea în general o lungime de 40 m şi lăţimea de 5 m), cu două cîrme laterale şi două sau trei catarge. În acest secol, în Marea Baltică îşi face apariţia cîrma posterioară, din pupa *(gouvernail d'étambot)*, înlocuind cîrma laterală. Tot în sec. XIII apare bompresul, arborele aproape orizontal montat la proră, — în timp ce „castelele", construcţiile situate pe punţile superioare ale navei, tind să devină permanente.

Apreciabile progrese a făcut tehnologia Evului Mediu[5] în toate domeniile: în agricultură — prin asolamentul trienal, extinderea culturilor, perfecţionarea utilajului (plugul cu roate şi cormană), ameliorări reflectate în tratatele de agricultură[6]. Tehnicile exploatării miniere sînt atestate în numeroase mine de fier, plumb, cupru, huilă, precum şi în saline. De asemenea, tehnicile de transformare a materiilor brute în obiecte de consum (sticla, ceramica, distilarea, metalurgia, ş.a.); procedeele chimice (coloranţi, chimia materiilor grase, etc.); procedeele mecanice aplicate în industria textilă, metalurgică, minieră şi a armamentului; tehnicile de organizare a spaţiului (locuinţe, construcţii urbane, bolta pe ogive, contrafortul edificiilor gotice). La acestea se adaugă noile metode folosite în lucrările de arhitectură militară, de urbanism, de construcţii de drumuri şi poduri; operele hidrotehnice de mari proporţii (drenaje, asanări, diguri, irigaţii); sau, importante amenajări portuare — porturi, diguri, faruri.

Tehnologia medievală marchează progrese apreciabile şi datorită faptului că meşterii şi lucrătorii erau într-o migraţie continuă[7]. Migrau mai ales arhitecţii şi meşterii constructori ai catedralelor; de asemenea, meşterii specializaţi în probleme de mecanică. M. Daumas admite ca foarte probabil că şi tehnicienii specializaţi în problemele artileriei medievale erau reuniţi într-o organizaţie comună începînd chiar din secolul al XIII-lea.

[3] În secolul al XII-lea, în chiar zona oraşului Toulouse existau nu mai puţin de 60 de mori, instalate pe bărci şi pontoane; mori care încurcau foarte mult traficul fluvial.

[4] La sfîrşitul secolului al X-lea, corabia „Marele Şarpe" a lui Olav Trygvasson avea o lungime de 42 m.

[5] Vd. mai pe larg, *Ist. culturii şi civilizaţiei,* vol. 2.

[6] În sec. XII apar şi mai multe tratate de vînătoare. O apreciabilă extindere cunoaşte şi pescuitul marin, inclusiv vînătoarea de balene; primul document care o atestă datează din 1059.

[7] În 1254, cunoscutul călător în Orient, Guillaume de Rubruk întîlneşte, cum am văzut, la curtea Marelui Han mongol un orfevru francez din Paris; iar în 1292, un alt călător, Montecorvino, întîlneşte la Peking un chirurg lombard!

TEHNOLOGIA ÎNTR-O NOUĂ PERSPECTIVĂ

În Evul Mediu au fost enunţate şi în tehnologie idei îndrăzneţe, geniale, surprinzător de noi. Dar pentru istoria civilizaţiei, mai important şi semnificativ decît apariţia lor este dacă ele şi-au găsit sau nu în momentul şi în mediul respectiv o suficientă receptivitate care să le asigure aplicaţia practică — deci, rolul lor eficient în viitorul, în progresul domeniului dat. În secolul al XIII-lea cînd au fost pronunţate, cuvintele lui Roger Bacon: „Încetaţi de a vă mai lăsa dominaţi de dogmele şi de preceptele autorilor antici: priviţi lumea din jurul vostru!" — au rămas fără ecou; „n-au găsit decît foarte puţini partizani, mulţi duşmani şi o infinitate de indiferenţi" (R. Romano, A. Tenenti). — Dimpotrivă: în secolele XV şi XVI, ideile ştiinţifice şi tehnice găsesc o rezonanţă certă, o audienţă favorabilă, o receptivitate cu totul deosebită. De ce?

S-a petrecut acum, atît în ştiinţă cît şi în tehnică, ceea ce s-a considerat a fi fost o adevărată „deblocare mentală". Nu este vorba, desigur, de o influenţă reală şi profundă a ştiinţelor exercitată asupra tehnicilor; un asemenea fapt va avea loc abia spre sfîrşitul secolului al XIX-lea. Dimpotrivă: se ştie că încă de la originile gîndirii ştiinţifice, tehnicile — oricît de rudimentare la acea dată — au fost cele care au sugerat oamenilor de ştiinţă subiectele, problemele de cercetare. Mutaţia fundamentală care s-a declarat acum, către mijlocul secolului al XV-lea, priveşte însuşi raportul dintre „artele liberale" — preocupările pur teoretice, cercetările ştiinţei pure (pe lîngă cele umanistice), — şi „artele mecanice", cu alte cuvinte, îndeletnicirile practice, tehnologice, profund dispreţuite de lumea intelectuală a Evului Mediu. Acum, dimpotrivă: tehnica devine una din activităţile dominante ale societăţii şi preţuită ca atare[8]. Invenţia tiparului contribuie enorm la difuzarea lucrărilor relative la diferite domenii ale tehnicii. În ultimele trei decenii ale secolului al XV-lea, autorii latini şi medievali de opere cu caracter practic sînt publicaţi în numeroase ediţii.[9]

Ultimul sfert de veac deci dispunea de o literatură tehnică tipărită, importantă şi larg răspîndită, utilizată; iar în prima jumătate a secolului al XVI-lea se notează de-a dreptul o avalanşă de asemenea lucrări. La Urbino — oraşul considerat cel mai savant din Italia timpului — ducele Federico de Montefeltro poseda una din cele mai celebre biblioteci ale secolului, din care nu lipseau operele de tehnică. Spre 1450, Milano — unde îşi făcuse ucenicia de „inginer" şi Leonardo da Vinci — era un centru important de cercetări şi realizări de ordin tehnic, centru în care aceste preocupări erau mult mai intens cultivate decît studiile umanistice sau cercetările de ştiinţă pură.

Epoca desconsiderării „artelor mecanice", a dispreţului pentru tehnică se terminase. Termenul „mecanic" nu mai are acum un sens peiorativ. În curînd, Bernard Palissy (m. 1590) va afirma că „îndeletnicirile *(les arts)* care au nevoie de compas, de riglă, de numere, de măsuri şi greutăţi, nu trebuie să fie numite mecanice". — Dar încă cu un secol mai înainte Leonardo da Vinci protestase împotriva celor ce mai dispreţuiau încă tehnica, în aceşti termeni categorici: „Ei afirmă că mecanică este acea cunoaştere care ia naştere din experienţă, iar ştiinţifică este aceea care se naşte şi sfîrşeşte în mintea omului [...]. Dar eu cred că acele ştiinţe sunt deşarte şi pline de erori care nu s-au

[8] De fapt. încă de pe la mijlocul secolului al XIV-lea lumea asistase cu uimire şi admiraţie la tehnicile excepţionale înregistrate de orologiile lui Jacopo Dondi. Dar era un caz izolat.

[9] Între 1470—1550, marii agronomi latini se vor publica în 31 de ediţii (în latină, franceză, italiană, germană); Flavius Renatus Vegetius (sec. V) în 8 ediţii; Valturius — în 4; P. de' Crescenzi — în 12. (Pînă în 1550, *Liber ruralium commodorum*, se va tipări în 6 ediţii latine, 9 italiene, 7 franceze şi una germană). Tratatul de hidraulică *De acquas ductu urbis Romae* a lui Sextus Iulius Frontinus (40–103 e.n.) — în 5 ediţii, într-un răstimp de numai două decenii (1480—1500). Într-un sfert de secol, tratatul de agronomie al englezului Fitzhebert (m. 1523) se va tipări în 8 ediţii. Într-un răstimp egal (1524—1558), tratatul de inginerie civilă a lui Battista della Vale — în 10 ediţii.

născut din experienţă, mama oricărei certitudini, şi care nu sfîrşesc în experienţa demonstrată". — Acum, în numeroasele lor lucrări de tehnică autorii manifestă chiar orgoliul de-a fi *artifices:* totodată dispreţuind ştiinţa „oficială", care nu poate fi de nici un ajutor în indispensabila practică cotidiană. Convingerea acestor noi „maeştri experimentatori" — cum le plăceau să se numească — era că ştiinţa nu îşi poate extrage seva vitală decît din aplicaţiile practice, din experienţă.

Din experienţă — dar şi din studiul, din verificarea, din aplicaţiile matematicii, considerată (acum — într-o măsură incomparabil mai mare decît în Evul Mediu matur) a fi instrumentul indispensabil al „artelor mecanice", al tehnicii. Proiectărea unei fortificaţii, trasarea unui canal sau a unui baraj nu se puteau face fără un calcul matematic. „Mecanica este paradisul ştiinţelor matematice, căci în mecanică se realizează ele" — nota Leonardo da Vinci. Şi, într-un alt loc:„Nu există deloc certitudine acolo unde nu se poate aplica nici una dintre ştiinţele bazate pe matematică" — Dealtminteri, contribuţiile lui Leonardo în diferite ramuri ale tehnologiei lasă să se întrevadă cît de mult ştiuse el să profite de pe urma prieteniei cu ilustrul matematician Luca Pacioli[10].

În această nouă optică, era aproape firesc să ia naştere şi ideea unei „proprietăţi intelectuale", ca o valorificare a inteligenţei, ingeniozităţii, talentului inventatorului. Noua noţiune de „invenţie" pare a fi acum atît de importantă încît impune în mentalitatea contemporană necesitatea de-a fi considerată un bun *de drept* al inventatorului — şi, prin urmare, dreptul de-a fi protejată de lege, în spiritul normelor legale privind dreptul de proprietate. — Statutele corporaţiilor medievale prevedeau că secretele de fabricaţie sînt inviolabile şi că nu pot fi cedate altor meşteşugari; ceea ce creia progresului tehnic un adevărat handicap. În secolele XV şi XVI, în noua formă de organizare a producţiei, permisă şi chiar impusă tocmai de evoluţia tehnicii, schimbul de informaţii, de idei, de experienţe era intens — şi absolut necesar. Migraţiile (spontane sau organizate) de meşteri, de tehnicieni, sunt mult mai susţinute acum decît în Evul Mediu[11]. (Şi situaţia aceasta va continua pînă în secolul al XIX-lea). Dar aceasta nu excludea instituirea unui drept de proprietate (mai ales în condiţiile apariţiei „capitalistului", a celui care furniza capitalul necesar constituirii unei industrii manufacturiere) asupra unei activităţi intelectuale, care este „invenţia" — şi care putea fi preluată, în anumite condiţii clar stabilite, de un beneficiar.

Forme ale unor „concesiuni" se întîlnesc şi în primele decenii de după 1400. (De pildă, arhitectul Filippo Brunelleschi, ilustrul constructor al cupolei domului din Florenţa, a obţinut din partea autorităţilor municipale o concesiune pe timp de trei ani pentru o invenţie proprie privind transportul fluvial de mărfuri). E vorba însă de cazuri izolate. Un adevărat „sistem" de brevete apare doar spre sfîrşitul secolului al XV-lea, în Italia. O lege veneţiană în acest sens din 1474, prevăzînd protejarea şi dreptul de proprietate asupra unei invenţii, se inspira din patru principii. Primul, era motivat de apărarea intereselor materiale ale inventatorului, atît în vederea exploatării invenţiei sale, cît şi pentru a compensa cheltuielile şi munca investite în invenţia, în munca sa. Al doilea — pentru ca inventatorul să fie stimulat în direcţia unor noi invenţii şi descoperiri. Al treilea principiu inspirator depăşeşte caracterul pur economic al celor

[10] Luca Pacioli (1445—1509). În *Summa de Arithmetica...*, este tratată pentru prima dată metoda registrelor de contabilitate în partidă dublă. De asemenea, — primele exemple de calculul probabilităţilor şi cel dintîi exemplu de logaritm *neperian* (cu alte cuvinte, calculat înaintea lui Napier). — Opera lui Luca Pacioli *De divina proportione* a fost ilustrată cu desene executate de Leonardo da Vinci.

[11] În secolele XV şi XVI, de pildă, ţarii Rusiei trimiteau misiuni în Italia să angajeze arhitecţi, meşteşugari de tot felul, topitori, armurieri, orfevri, etc.; în Germania — mineri; în Danemarca — tipografi. (În 1554, Hans Stitte din Goslar vine în Rusia cu 123 de meşteri germani). Mineri erau aduşi din Anglia şi de pe Continent. De asemenea din Franţa — mineri, tipografi, meşteri sticlari; precum şi ţesători de mătase italieni.

precedente. Legea veneţiană din 1474 precizează că brevetele trebuie să aibă în vedere şi un scop social, să satisfacă un anumit interes al colectivităţii; ca atare, invenţia brevetată trebuie să fie într-adevăr o noutate şi să îndeplinească eficienţa scontată şi promisă. În fine, legea brevetelor trebuie să apere „onoarea" inventatorului împotriva oricăror eventuale imitaţii.

De observat că termenul folosit *(honor)* face o referinţă nu numai la interesele materiale ale inventatorului, ci şi la talentul său *(ingegno)* şi la gloria sa: este vizibil în acest enunţ spiritul umanist al unei asemenea „legi de ordin atît de general, care îşi propune să apere opera inteligenţei umane" *(Idem).*

În secolul al XVI-lea, în Saxonia şi în Ţările de Jos se stabilesc norme foarte precise pentru garantarea protecţiei inventatorului — dacă acesta dovedeşte noutatea şi utilitatea invenţiei sale. Se spune că în Germania lui Carol Quintul s-au acordat mai multe brevete decît în Germania secolului al XVIII-lea. Iar în Anglia, unde Camera Comunelor combătea privilegiile abuziv acordate de Coroană, în 1602, în faţa Curţii Regale de Justiţie un avocat cerea cu fermitate ca de protecţia legii inventatorul să poată beneficia „numai dacă invenţia sa aducea un folos comunităţii".[12]

Numai că, în majoritatea cazurilor, „invenţiile" pentru care autorii lor solicitau privilegiul unui brevet nu erau decît nişte inovaţii destul de modeste: proiecte de mori, maşinării pentru ridicarea apelor, dispozitive pentru lucrarea sticlei, ş.a.m.d. Ceea ce însă este important şi semnificativ în legislaţia privind acordarea brevetelor este faptul că de acum încolo munca manuală nu mai este dispreţuită, ci îşi căpătă o demnitate în sine şi pentru sine. Totodată, se recunoaşte acum în mod implicit că ştiinţa îşi poate trage „o sevă de putere nouă numai din valorificarea aspectelor concrete ale tehnicii; şi că, la rîndul său, ştiinţa reînviorată va putea face teoria practicii şi va deveni ştiinţă tehnică, tehnologie" *(Idem.)*. Primul stimulent al ştiinţei va proveni aşadar din tehnică. De acum încolo, între ştiinţă şi tehnică se stabilesc relaţii noi.

Fapt este că în epoca Renaşterii se concep sau chiar se realizează un număr considerabil de maşinării şi de dispozitive, în aproape toate domeniile de activitate manuală; pe care un umanist ca Henri Estienne, refuzînd să le mai numească simple producţii „mecanice", le consideră „arte industriale". Paralel, asistăm (cum se va vedea mai jos) la o adevărată avalanşă de tratate tehnice. Încît, mari oameni de ştiinţă de talia unor Galileo Galilei sau Torricelli nu se vor simţi dezonoraţi ocupîndu-se personal de lucrări tehnice atît de modeste, de „mecanice", ca asanarea zonei mlăştinoase Chiana, din apropierea oraşului Arezzo. — Aceasta, în secolul al XVII-lea, e adevărat; dar premisele unei asemenea mentalităţi au fost puse în decursul anterioarelor două secole[13].

TEHNICILE MINIERE

Redresarea economică ce a urmat sfîrşitului Evului Mediu, avîntul comercial şi industrial, dezvoltarea oraşelor, intensificarea circulaţiei monetare, — toate aceste fapte şi împrejurări au determinat o creştere imediată a consumului şi deci a cererii de metale.

[12] O adevărată şi eficientă legislaţie care protejează invenţiile apare în Anglia în 1623; în Franţa — în 1762; iar în Italia — în 1829.

[13] Reacţii sociale provocate de marele avînt al progresului tehnic ne sînt aproape total necunoscute. Se vorbeşte de revolta din 1539 a tipografilor din Lyon, alarmaţi de ritmul perfecţionării maşinilor care i-ar fi putut ameninţa cu pierderea locurilor de muncă. Sau, de propunerea făcută de Senatul oraşului Danzig (în 1579) de a fi condamnat la moarte prin înecare inventatorul unui război de ţesut care putea efectua în acelaşi timp mai multe operaţii... Fapte, desigur, izolate.

Era necesar fierul pentru uneltele meşteşugarilor, pentru brăzdarele şi cormanele plugurilor; erau necesare şi plumbul pentru acoperişul edificiilor, şi argintul pentru efectuarea plăţilor în monedă; iar odată cu importantul rol care îi revenea artileriei — arama şi zincul, pentru obţinerea bronzului tunurilor, ş.a.m.d. Încît, pentru găsirea minereurilor necesare au trebuit să fie reactivate şi vechile mine abandonate, şi totodată să se deschidă mine noi, sau ca minele existente să fie exploatate mai în adîncime[14].

Progrese decisive în exploatarea minieră încep de pe la mijlocul secolului al XV-lea. În 1451 este pusă în aplicare descoperirea datorită căreia argintul putea fi separat din minereul de cupru cu ajutorul mercurului. În Boemia, începînd chiar din secolul al XIV-lea se abandonase sistemul primitiv de extracţie de la suprafaţă; s-au săpat galerii, s-a evacuat apa care le inunda. Puţurile şi galeriile sînt întărite cu grinzi de lemn. De pe la sfîrşitul secolului al XV-lea încep să apară în galerii şi vagonetele pe şine pentru transportul minereului. Mult timp munca se efectua numai cu braţele; chiar şi în prima jumătate a secolului al XVI-lea, într-o singură mină lucrau cîteva sute de oameni, care, urcînd pe scări evacuau cu găleţile apa de infiltraţie din galerii. Cu toate acestea, încă de la această dată se foloseau scripeţi şi cricuri acţionate de forţa umană sau de roţi hidraulice, care ridicau la suprafaţă găleţile cu apă şi coşurile cu minereu din puţuri. (În puţurile mai puţin adînci, apa de infiltraţie era evacuată cu ajutorul unei instalaţii cunoscute încă din Antichitate — noria)[15].

Operaţia de consolidare a unei galerii într-o mină de argint (stînga); transportul minereului la ieşirea din mină (dreapta). — Gravuri din sec. XV.

Începînd din secolul al XVI-lea se folosesc pompele. Un document din 1565, prezintă o pompă aspiratoare în uz la acea dată în minele din Joachimsthal (Boemia)[16]. În aceeaşi perioadă, ingenioase ventilatoare rotative (ce refulau în tubulaturi confecţionate din lemn) împrospătau aerul din fundul galeriilor. Interesant de menţionat este şi faptul că majoritatea zăcămintelor mineraliere din Europa Centrală şi Meridională aflate azi în exploatare erau exploatate deja în secolul al XVI-lea.

Cărbunele fosil, întrebuinţat pentru încălzit încă din sec. XII, în primii ani ai secolului următor începe să fie folosit şi în forjele din nordul Franţei. În acest timp,

[14] „Pînă în sec. XV, tehnica minieră a făcut poate progrese mai mici decît oricare altă tehnică. În afară de ispita de-a prospecta, nimeni din statele civilizate nu intra în mină pînă în epoca relativ modernă, cu excepţia unui prizonier de război, a unui criminal sau a unui sclav. Mineritul nu era privit ca o îndeletnicire omenească; era o formă de pedeapsă care combina terorile temniţei cu epuizarea fizică a galerei" (L. Mumford).

[15] O noria se compunea dintr-o serie de cupe, de găleţi, fixate echidistant pe un lanţ (sau o bandă transportoare), înfăşurat pe două tambure, unul situat în fundul minei, altul la suprafaţă; în adînc, cupele se încărcau singure cu apa de infiltraţie, pe care, prin mişcare ascendentă, o duceau pînă la nivelul tamburului superior, — unde o descărcau prin răsturnare.

[16] Această mină deschisă în 1517, pentru extracţia pechblendei, din care se extrăgea argintul. „Mina va deveni celebră în sec. XIX, datorită descoperirii radiumului de către Marie Curie" (R. şi M. Gavioli).

numeroase mine de cărbune erau exploatate în Anglia, în Franţa şi în Flandra. „Piatra neagră", cum era numit, servea nu numai fierarilor şi topitorilor de fier, ci şi — în Toscana — pentru cuptoarele de ars varul, precum şi pentru uz domestic. În minele de huilă se evita aprinderea focului, pentru a preveni exploziile; în schimb, în minele de extracţie a minereurilor metalifere se folosea vechiul sistem al focului în scopul dezagregării rocilor. În acelaşi scop, pulberea a fost folosită pentru prima dată[17] în minele din Chemnitz, în 1527.

Pentru prospecţiuni se făcea apel la extrem de răspîndita „baghetă divinatorie" — o simplă nuia de alun presupusă a avea însuşiri magice în acest sens. Superstiţiile încă dominau: lumea credea în influenţa planetelor asupra formării metalelor şi a zăcămintelor metalifere. (Dealtminteri, această credinţă — de origine orientală — va persista pînă în secolul al XVIII-lea!). Dar totodată, de pe la mijlocul secolului al XVI-lea încep să apară scurte tratate — aproape totdeauna anonime — pentru uzul minerilor.

Cea mai veche lucrare tipărită (şi ilustrată cu desene) privind originea, cercetarea şi exploatarea zăcămintelor metalifere este *Bergbüchlein* (sau *Bergwerkbüchlein*), publicată în 1505 la Augsburg; lucrare care numai în intervalul 1518—1539 a cunoscut nu mai puţin de 6 ediţii germane. Cinci ani mai tîrziu apare *Probierbüchlein*, tratînd despre luarea probelor minereului; şi aceasta se adresa tehnicienilor şi lucrărilor, nu erudiţilor. — Cu totul alt caracter are *De la pirotechnia*, în care autorul, Vannuccio Biringuccio (1480—1539), matematician, naturalist, chimist, specialist în metalurgie, mineralogie şi mecanică, îşi expune cunoştinţele tehnice: prospecţiuni miniere, moduri de extracţie, tehnica construcţiei puţurilor, galeriilor şi maşinilor, analiza mineralelor, probele aliajelor, cuptoare şi procedee de obţinere a oţelului. Opera, evidenţiind o precizie deosebită a descrierilor şi un atent spirit de observaţie, a cunoscut o popularitate excepţională în următoarele trei secole, în decursul cărora au fost publicate numeroase ediţii, în limbiile italiană, latină, franceză şi germană.

Progresele cele mai evidente ale tehnicilor miniere încep din jurul anului 1450. Tehnicile primitive coexistau încă cu invenţiile noi, perfecţionate. Problema ventilaţiei era parţial rezolvată prin adoptarea foalelor sau a unor ventilatoare rotative cu palete. Problema cea mai gravă însă era, cum spuneam, evacuarea apei de infiltraţie din galerii. Rezolvarea, soluţie considerată drept exemplară, o oferea mina de avangardă din Chemnitz. În instalaţia de drenaj de aici funcţionau trepte de pompare: cea mai de jos era situată la o adîncime de 200 m. Întregul sistem era deservit, în patru schimburi de cîte şase ore fiecare, de 96 de cai. — În general însă pompele pentru evacuarea apei de infiltraţie din mine erau acţionate prin energia hidraulică. Ceea ce, pe de altă parte, nu se putea realiza decît în minele din imediata apropiere a unui puternic curs de apă.

Problema se va rezolva definitiv abia pe la mijlocul secolului al XVI-lea, cînd va fi pusă la punct metoda conductelor de aducţiune; metodă datorită căreia energia hidraulică putea fi transmisă pînă la o distanţă de aproximativ 7 kilometri[18].

[17] Operaţiunea era însă socotită periculoasă — şi a fost mult timp abandonată. Abia din 1687, după ce germanul Karl Zumbe inventă firul de aprindere, adoptarea explozibilului în tehnica minieră va deveni de uz curent. (Ciocanul percutor cu aer comprimat pentru introducerea explozibilului va apare doar spre sfîrşitul sec. XVIII.

[18] „Dar problema de importanţă fundamentală privind evacuarea apei n-a fost rezolvată pe deplin; va trebui să aşteptăm secolul al XVIII-lea, cînd descoperirea unei noi surse de energie, a vaporilor, va permite englezilor Newcomen şi Savery să construiască o maşină eficace de drenaj" (R. şi M. Gavioli) — Totuşi, prima maşină cu vapori apare într-un text din 1574 al germanului Ercker: un mecanism cu injector, un fel de foale acţionate de vapori. Aplicaţia pe scară largă a acestei invenţii are loc însă în sec. XVII, odată cu turbina cu vapori a inginerului din Pesaro, Giovanni Branca (1571—1640).

Lucrări de o asemenea anvergură şi maşinării atît de costisitoare reclamau investiţii considerabile, intervenţia statului, a marelui capital. Aceasta era cu atît mai necesară, absolut indispensabilă chiar în secolul al XVI-lea, în condiţiile dezvoltării continui a mecanizării şi a trecerii muncilor din mine de la stadiul manufacturier la cel industrial. Într-un alt sector, cel al industriei manufacturiere textile, structurile capitaliste care le finanţau s-au afirmat la Florenţa încă din secolul al XIV-lea. În secolul al XVI-lea, astfel de structuri devin curente şi în Germania (îndeosebi), în Anglia, în Franţa, sau în Spania (cf. Ugo Forti).

Marii bancheri ai vremii investesc capitaluri mari în activitatea minelor din Boemia (Joachimsthal, Deutschbrod, Iglau, ş.a), din Tirol, Saxonia, Ungaria; în minele de argint, plumb şi cupru din Slovacia; sau în cele din Stiria, Carinthia şi Carniolia, în care se extrăgea argint şi silicat de zinc. În Italia, papalitatea exploatează minele de alunit[19], minereu descoperit la Tolfa (lîngă Civitavecchia); mine care, la numai doi ani de la deschidere, dădeau de lucru la 7.000 de persoane. — În 1527, banca Fugger din Augsburg finanţa nu mai puţin de 142 de mine. Adeseori, pentru cumpărarea maşinăriilor atît de costisitoare se asociau mai mulţi capitalişti. Şi odată cu aceasta, îşi fac apariţia societăţile pe acţiuni.

METALURGIA

Aplicarea forţei hidraulice la introducerea forţată cu ajutorul foalelor a aerului în cuptoarele de reducere a fierului, a dus la construcţia de furnale, cuptoare înalte, ajungînd în secolul al XVI-lea, pînă la dimensiuni de 9 m înălţime şi 7 m diametru în care se putea introduce mai mult combustibil şi se puteau realiza temperaturi înalte, necesare obţinerii unui metal topit fluid[20]. Cu acestea, tehnica lucrării fierului îşi inaugurează momentul revoluţionar: metalul în stare fluidă putea fi turnat acum în forme, în tipare, fără a mai trebui ca piesa să fie modelată dintr-un lingou supus unui lung proces de forjare la cald. Pe de altă parte, forjarea cu ajutorul ciocanului sau a unei prese pentru a elibera metalul spongios de zgura, de reziduurile cu care ieşea din

Operaţia de topire a metalului. — Din seria de gravuri pe plăci de argint dintr-un colier al corporaţiei argintarilor din Gand. Sec. XV.

[19] Sulfat natural hidratat de aluminiu şi potasiu, utiliza. îndeosebi în prepararea vopselelor şi medicamentelor.

[20] În 1550, Hans Lobsinger din Nürnberg inventează foalele speciale pentru alimentarea cu aer a cuptoarelor înalte. În aceste cuptoare, straturilor alternative de cărbune şi minereu li se adăuga calcar; ceea ce facilita fuziunea şi ameliorarea randamentului furnalului.

cuptor, devenise inutilă: temperatura mai înaltă din noul tip de cuptoare permitea să se obţină un metal mai pur şi mai compact.

Din secolul al XV-lea începe să fie folosită şi fonta. Acest metal era un aliaj de fier cu carbon denumit fontă. Cunoscută încă din Antichitate, cînd însă datorită temperaturilor scăzute din cuptoarele acestor vremuri, avea adesea un conţinut prea ridicat de carbon şi ca atare era inutilizabilă, fonta obţinută în cuptoarele din secolul al XV-lea putea fi turnată în forme, obţinîndu-se piese mai ieftine, cu o duritate sporită, dar mai casante. Încă din acest secol fonta era produsă pe scară largă în Germania, Franţa, Anglia şi Italia. Răspunzînd cererii tehnicilor timpului, producţia de fontă creşte considerabil: în 1577, un singur furnal din Follonica producea 4.000 de tone de fontă în numai opt luni. — Se pare că cel dintîi furnal destinat exclusiv producţiei de fontă a fost construit în 1588, de Barthel Kohler. (Furnalele avînd această destinaţie — numite *Flusshofen,* — înalte de circa 6 m, s-au răspîndit mult în secolul următor şi în Prusia şi Westfalia)[21].

În secolul al XVI-lea se foloseşte în mod curent o metodă nouă de separare a argintului din cupru brut, adăugîndu-i-se acestuia plumb şi încălzindu-se lent barele astfel obţinute. Cu acest aşa-numit „procedeu *saiger*"[22], cea mai mare parte a argintului

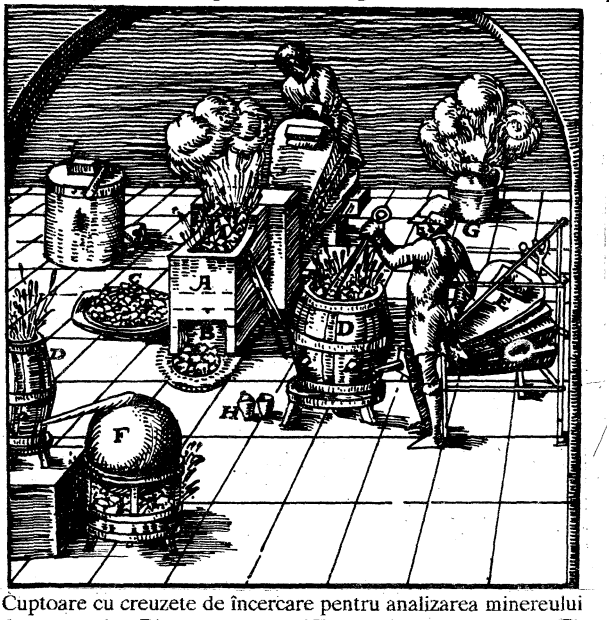

Cuptoare cu creuzete de încercare pentru analizarea minereului de cupru. (A, D) — cuptoare; (C) — minereu concasat; (E) — foale acţionate prin pîrghii; (F) — generator de abur utilizat în locul foalelor; (G) — vas în care este preparat fondantul; (H) — creuzete de încercări. — Din *Beschreibung allerfürnemsten Mineralischen Ertzt* — de L. Ercker, Praga, 1574.

[21] Perfecţionarea furnalelor *Flusshofen* a făcut posibil (către 1650) ca fonta să nu fie folosită numai pentru turnare în anumite forme, ci şi pentru producerea oţelului. Acesta, avînd un conţinut incomparabil mai redus de carbon şi mai mare maleabilitate, se pretează la sudare şi la călire, este mai elastic şi mult mai rezistent la acţiunea unor solicitări exterioare. Cu aceasta s-au pus bazele siderurgiei moderne.

[22] Cuvînt din limba germană medievală, care însemna „perpendicular, vertical". Se pare că procedeul *saiger* fusese inventat de veneţieni în sec. XII, rămînînd însă neglijat mai bine de două secole.

era transferat în plumb, din care apoi putea fi uşor separat printr-un procedeu cunoscut încă din Antichitate. Tot acum devine de uz curent şi metoda (de asemenea cunoscută de secole, dar aproape total neglijată) de folosire a mercurului în amalgam pentru extragerea aurului şi argintului din minereurile respective. — Manualele de mineralogie ale timpului descriu şi alte metale, ca bismutul şi zincul. Un metal de asemenea cunoscut era cobaltul, rezultat din tratamentul minereurilor de antimoniu[23].

Un moment important în istoria metalurgiei a fost descoperirea (pe la mijlocul secolului al XV-lea) a alamei, un aliaj de cupru şi zinc. Importante zăcăminte de calamină (carbonat de zinc nativ) au fost descoperite în Tirol şi Carinthia. — Pe de altă parte, nevoia de cupru (pentru fabricarea bronzului) a crescut continuu. Or către 1451, germanul Johannsen Franken introduce în Saxonia un nou procedeu care permitea separarea argintului din minereuri de cupru argentifer (şi nu numai din minereurile de plumb argentifer, ca pînă acum). Un procedeu graţie căruia a fost sensibil sporită atît producţia de argint cît şi cea de cupru.

În secolul al XIV-lea meşteşugarii din Nürnberg şi Augsburg începuseră să producă fire metalice, fie prin forjare, fie prin trefilare (tragere); iar în secolul următor, alţi meşteşugari construiesc primele laminoare acţionate de roţi hidraulice. Metalurgia face acum noi progrese, determinînd evoluţia maşinilor şi a dispozitivelor de prelucrare a materialelor brute. Strungul (aproape sigur — o invenţie medievală) se perfecţionează, acţionarea rotaţiei făcîndu-se cu ajutorul pedalierei şi a unor curele de transmisie). — Burghiurile tîmplarilor sînt dotate acum cu flancuri elicoidale. În 1430, la Nürnberg se folosea burghiul cu manivelă pentru perforarea tuburilor de lemn[24].

Un interes deosebit pentru istoricul metalurgiei îl prezintă tratatele în materie, compilate în sec. XVI, conţinînd informaţii bogate, descrieri destul de exacte şi numeroase desene.

Printre primele lucrări de acest gen se înscrie *Voarchadamia contra alchimiam*, de J. A. Ponteo (cca. 1530), cuprinzînd formule de laborator privind tratamentul metalelor şi al unor materiale preţioase. În 1540, Vannuccio Biringuccio publică *De la pirotechnia.* Manualul descrie clar procesul de fuziune a metalelor (fier, aur, argint, cupru, plumb, cositor), a amalgamării argintului, a procesului de licuaţie obţinut într-un furnal cu reverberaţie. Autorul este primul care descrie şi cuptoarele care servesc la obţinerea fontei de primă fuziune. Opera lui Biringuccio — care călătorise mult, mai ales în Germania unde cunoscuse marea tradiţie în metalurgie germană, care lucrase ca director al artileriei papale, ca specialist în turnătorie la Veneţia, Parma şi Ferrara, — a cunoscut o largă răspîndire. — *Trattato di architettura* a lui Antonio Averlino Filarete (m. 1470) are un caracter diferit. Autorul face o descoperire magistrală a turnătoriilor din epoca sa[25] într-o formă originală, atractivă şi un limbaj savuros.

[23] „Antimoniul, cunoscut şi de antici (Plinius este cel care îl numeşte *stibium*, a devenit foarte popular cînd Paracelsus şi alţi medici, care căutau să înlocuiască ierburile medicinale cu produse chimice, încep să-l prescrie în diferite boli. Se pregătea în pilule — şi tot din antimoniu se făceau şi ceştile destinate să conţină băuturile date bolnavului" (R. J. Forbes).

[24] În acest timp, la Nürnberg era în plină dezvoltare şi meşteşugul tăiatului şi şlefuitului pietrelor dure; iar spre sfîrşitul secolului al XV-lea începe aici şi fabricarea unor instrumente ştiinţifice.

[25] Filarete este cunoscut în primul rînd ca arhitect. La Milano a construit turnul principal al castelului Sforza şi — bine conservat pînă azi — edificiul Ospedale Maggiore, cu interesantele elemente decorative ale faţadei. Dar a fost şi un renumit sculptor, care îşi turna singur statuile de bronz.

Dintre autorii germani trebuie amintit A. E. Hesse, care în 1532 a dat prima descriere a aplicării unor laminoare în prelucrarea fierului. În 1556 însă apare opera cea mai imporantă referitoare la metalurgia epocii Renaşterii: *De re metallica.* Autorul Georg Bauer (1494—1555), mai cunoscut cu numele latinizat Agricola, era un medic din Saxonia, laureat al universităţilor din Bologna şi Padova, medic, consilier al principelui şi magistrat al oraşului Joachimsthal. Avînd o solidă cultură umanistă, fiind în corespondenţă cu Erasm, autor al unor opere de istorie, teologie, medicină — precum şi a remarcabilului tratat de mineralogie *De natura fossilium,* — Bauer s-a stabilit la Chemnitz, unde şi-a redactat majoritatea lucrărilor.

De re metalica este o adevărată *summa* a cunoştinţelor privind tehnicile mineritului şi metalurgiei epocii (şi în special a importantei regiuni miniere Chemnitz). Inspirată uneori de Biringuccio, evidenţiază însă în mod clar progresele tehnice rapide realizate între timp în aceste domenii. Agricola dă pentru prima dată o descriere a tratării minereului de bismut, recent descoperit. (Deşi, în acelaşi timp, autorul mai crede încă în elfi, în duhurile rele ale nopţii şi ale minelor...). Descrierile sînt însoţite de numeroase şi magnifice xilografii, desene dintre care unele au o importanţă documentară cu totul deosebită pentru istoria tehnicii. Astfel sunt morile de apă, cuptoarele, pompele, ventilatoarele, acţionate de forţa hidraulică sau a vîntului, — sau foale uriaşe în care aerul este introdus prin lungi tuburi de lemn. Un desen reprezentînd o maşinărie complicată cu ciclu continuu este însoţit de o explicaţie de genul acesta: „Maşina macină

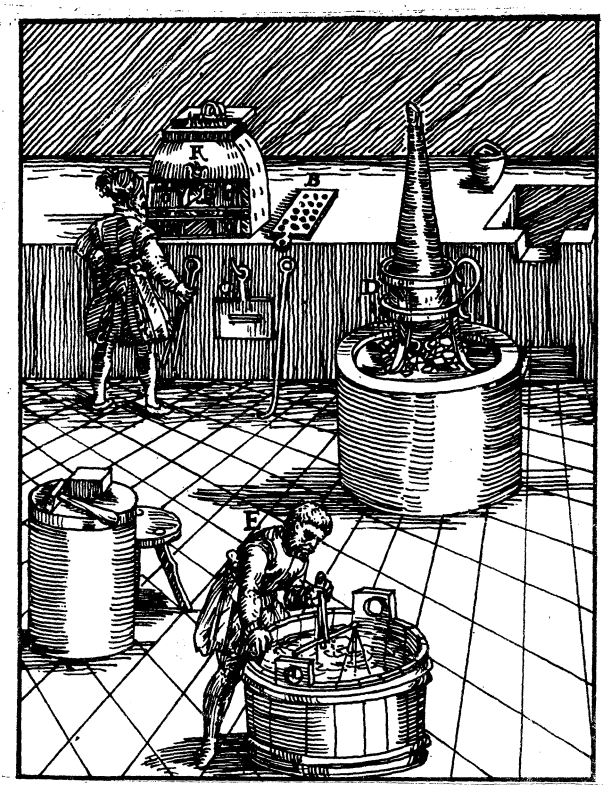

Laborator de analize. (A) — cuptor; (B) — tabla pentru probe; (D) — rama de formare, pe suport; (E) — determinarea aliajului argint-aur prin metoda cîntăririi în apă. — Din L. Ercker, *op. cit.*

minereul de aur, îl spală, îl curăţă şi amestecă cu argint viu aurul. Această maşină are o singură roată acţionată de apă".

Interesante (şi cu totul noi) sînt şi preocupările de ordin ecologic ale autorului. Agricola denunţă anumite consecinţe sociale şi economice ale expansiunii tehnicii miniere şi metalurgice, deplînge degradarea peisajului şi în genere a ambianţei rurale — izvorul bunăstării omului — de către recentele, rapidele şi necontrolatele moduri de dezvoltare a tehnicii: „Cîmpurile sunt devastate, arborii sunt tăiaţi pentru a construi maşinării şi a alimenta cuptoarele de topit metalele. Tăiatul pădurilor duce la stîrpirea păsărilor şi a animalelor care dau omului plăcuta hrană. Apa de la spălatul mineralelor, vărsată în rîuri şi fluvii, otrăveşte peştii şi vînatul...". — Pentru civilizaţia epocii citatul este foarte semnificativ. La această dată, de pildă, locuitorii din Nevers impun şi obţin suprimarea forjelor din jurul oraşului, spre a se evita distrugerea pădurilor şi exterminarea vînatului. Şi în alte părţi (adaugă U. Forti) se iau acum diferite măsuri prohibitive, se întreprind cercetări, se fac intervenţii în parlament, se formulează dispoziţii legislative care urmăresc limitarea extragerii şi prelucrării mineralelor.

Prevederile erau deplin justificate. Tratarea unor cantităţi mereu sporite de minereu comporta un consum imens de combustibil: pentru producţia a 50 kg fier se consuma circa 25 metri cubi de lemn! Ceea ce însemna că un singur furnal situat într-o zonă forestieră care furniza 100 de steri la hectar, în numai 40 de zile epuiza în întregime resursele de lemn de pe o suprafaţă de 4 kilometri pătraţi de pădure. De aceea (conclud Ph. Wolff şi Fr. Mauro) — „metalurgia nu se va putea dezvolta cu adevărat decît prin folosirea masivă a cărbunelui mineral".

TEHNOLOGIA MECANICĂ

„O caracteristică, esenţială a tehnicilor Renaşterii este avîntul maşinismului, credinţa în dezvoltarea sa aproape infinită" (A. Daumas). — Progresul în acest sens s-a datorat în principal invenţiei unor noi sisteme de transmitere a mişcărilor şi întrebuinţării din ce în ce mai generalizate a unui material nou: metalul. Totuşi, lemnul mai rămîne încă mult timp materialul cel mai larg utilizat pentru fabricarea organelor de maşini.

O limitare esenţială a progresului tehnologic, a dimensiunilor şi funcţionalităţii maşinilor, era determinată de lipsa potenţei necesare funcţionării lor. Problema carenţei de energie rămînea esenţială. În afara energiei umane şi a celei animale, sursele de energie cunoscute însă din Antichitate le furnizau forţa hidraulică şi cea eoliană. Apariţia morii de vînt în Europa[26], care înlocuia forţa a o sută de oameni, a însemnat începutul unei adevărate revoluţii tehnologice. — Dar construcţia unei mori de vînt era o problemă mai complexă decît cea a unei mori de apă, dat fiind că trebuia să se orienteze după direcţia vîntului. Pentru aceasta, fie că întregul ansamblu al construcţiei se putea mişca pe un pivot, fie că numai acoperişul şi o parte a mecanismului erau mobile. Primul tip era predominant în nord; al doilea — în zona mediteraniană.

Moara de vînt, la început folosită doar la măcinatul cerealelor, şi-a găsit în curînd şi alte întrebuinţări, constituind punctul de pornire a numeroase proiecte, realizate efectiv sau numai imaginate. Astfel, în 1405 germanul Kyeser construieşte pe zidul unor fortificaţii un ascensor acţionat de o moară de vînt; iar Valturius, imaginează, prin

[26] În sec. XVI va fi descoperită o nouă sursă de energie — cea a vaporilor; care însă nu va putea fi exploatată efectiv şi pe deplin decît în sec. XVIII.

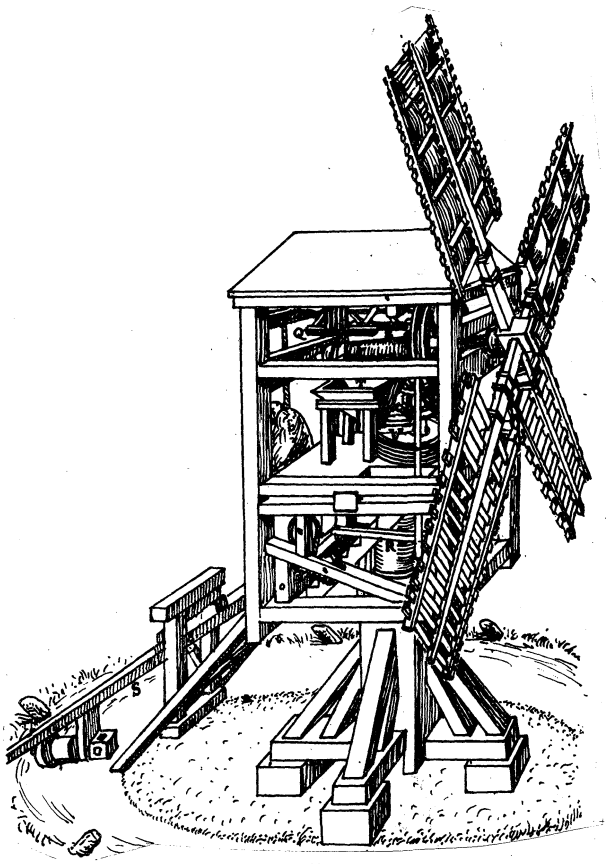

Moară de vînt pentru măcinarea fină a grîului. Prăjina de orientare are ataşat un troliu, iar suporţii sunt dublaţi, — practică curentă în Europa. — După Ramelli (1588)

analogie cu o corabie cu pînze, un vehicol propulsat de forţa vîntului: un precursor al automobilului! Cea mai largă şi mai importantă întrebuinţare şi-a găsit-o moara de vînt în Ţările de Jos — tipul de moară numit Wipmolen — folosită pentru acţiuni de drenaj a mii de hectare de teren. Prin axul vertical acţionat de roata cu pale a morii şi prin diverse angrenaje, o roată enormă dotată cu o serie de cupe ridica apa şi o evacua în canale situate la un nivel mai înalt.

Un mare progres, imediat aplicat, a fost înregistrat în secolul al XV-lea, odată cu apariţia morii de vînt cu acoperişul turnant, putînd deci capta forţa vîntului din orice direcţie. (În Olanda, moara de vînt a rămas — pînă la apariţia maşinii cu vapori — principala generatoare de energie). În acest secol şi în următoarele forţa eoliană şi cea hidraulică sînt folosite şi pentru acţionarea diferitelor tipuri de elevatoare. În 1592, olandezul Cornelius van Witgeetsten realizează şi primul joagăr acţionat de o moară de vînt[27].

La începutul secolului al XV-lea apare (probabil ca o consecinţă a folosirii tot mai răspîndite a energiei hidraulice) sistemul bielă-manivelă, care permitea transformarea unei mişcări circulare continui într-o mişcare rectilinie alternativă, de du-te-vino

[27] Primele mori de vînt din Europa, menţionate în *Decretaliile* papei Grigorie IX, s-au construit în 1180 în Normandia, — de unde s-au răspîndit imediat în Anglia şi în Ţările de Jos. (Spre deosebire de tipul originar persan, cu ax vertical, moara tipică europeană are axul orizontal). În Italia, prima aluzie la moara de vînt se găseşte în *Divina Comedie* (Inf., XXXIV, 6).

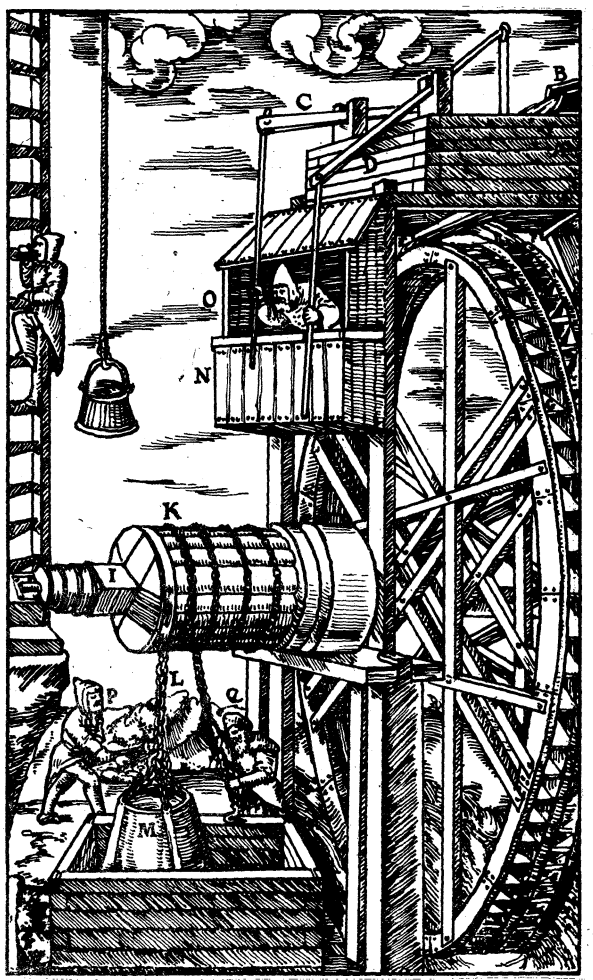

Instalaţie de ridicare a apei, acţionată de roata hidraulică. (A) — rezervor de apă; (B) — racord de alimentare a rezervorului; (C, D) — pîrghii de comandă a distribuţiei jetului de apă; (I) — axul principal al roţii; (K) tambur de înfăşurare pentru lanţ; (L) — lanţ; (M) — recipient cu apă, ridicat; (N) — postul de comandă al acţionării roţii; (P, e) — muncitori care manipulează recipientul cu apă; (O) — omul ce comandă acţionarea roţii. — După Agricola, *De re metallica,* Basel, 1556.

şi viceversa. Sistemul acesta reprezintă achiziţia mecanică cea mai importantă a secolului al XV-lea.

Primul document iconografic al acestui sistem apare în 1405, în tratatul de inginerie militară intitulat Bellifortis, al germanului Konrad Kyeser. Tot într-un desen de Kyeser sistemul apare aplicat la o moară de mînă, dotată cu un volant, al cărui rol era de a uniformiza turaţia, depăşind şi remediind în felul acesta inconvenientul punctelor moarte[28]. (Cu aceasta a fost descoperit şi principiul inerţiei, — a cărui teorie însă nu

[28] Desene analoage apar, în aceeaşi perioadă, în manuscrisul aşa-numit „al anonimului din timpul războiului husit" (vd. *infra*).

va fi formulată decît în jumătatea a doua a secolului al XVII-lea). În a doua jumătate a secolului al XV-lea, inginerii epocii au adoptat complet acest mecanism comportînd şi regularizarea mişcării — şi utilizarea lui s-a răspîndit rapid. Soluţia sa pe deplin perfecţionată a dat-o Francesco di Giorgio Martini (vd. *infra*) care a prevăzut volantul cu un regulator cu bile, — în felul acesta anticipînd cu trei secole regulatorul lui Watt. Acelaşi autor a aplicat sistemul la ferăstrăul mecanic modern, într-o formă care s-a menţinut pînă la sfîrşitul secolului al XVIII-lea: cu un cadru de lemn culisînd între doi montanţi ca element de susţinere, cadru acţionat — prin intermediul sistemului bielă-manivelă — de o roată hidraulică. — Ultima aplicaţie a sistemului în această perioadă a fost la roata cu pedală.

Angrenajele mai rezistente erau, evident, cele din fier. În manuscrisele lui Agricola figurează cele mai numeroase angrenaje metalice. Dar deocamdată lipseau uneltele sau utilajele pentru fasonarea metalului; încît organele de maşini continuau, cum spuneam, să fie în mod preponderent din lemn. Cele mai frecvente erau angrenajele constînd din roţi dinţate şi lanterne[29]. Fr. di Giorgio Martini s-a ocupat şi de angrenaje în compunerea cărora intra şi şurubul fără sfîrşit: un tip de angrenaj foarte des utilizat şi de Leonardo da Vinci în proiectele sale de maşini. (De asemenea, Leonardo încerca să combine într-unul şi acelaşi mecanism diferitele viteze utilizabile).

Astfel de angrenaje, maşini, dispozitive şi unelte de mare randament serveau inginerilor Renaşterii la operaţiile cele mai complicate şi mai dificile, — cum ar fi înălţarea unor gigantice coloane monolitice (vd. *infra*), sau deplasarea unor construcţii. Astfel, în 1455 Fioravanti foloseşte o maşinărie (probabil inventată de el) care îi permitea să deplaseze cu 18 m turnul unei biserici, turn care cîntărea 407 tone. Angrenajele acestei maşinării erau compuse din şuruburi fără sfîrşit. — În acest domeniu al angrenajelor, mecanismele cele mai perfecţionate au fost realizate de orologiile de tipuri diferite şi din ce în ce mai complicate[30]. Astfel, în 1510 Peter Halein construieşte un orologiu de buzunar cu regulator balansier; iar în 1561, ceasornicarul E. Baldwin construieşte un orologiu astronomic cu transmisia prin şurub fără sfîrşit, cu rulmenţi cu role şi articulaţii cardanice.

Tehnologia mecanică înregistrează progrese în domenii variate, începînd chiar cu unelte atît de banale ca burghiul sau menghina: ambele inventate în jurul anului 1500 la Nürnberg. În sec. XV apar diferite maşini de găurit, de forat, de polizare a metalelor, de şlefuire a pietrelor preţioase, precum şi primul ceasornic cu arc.

În industria textilă invenţiile timpului vor fi determinante. Într-o lucrare apărută în Germania[31] se întîlneşte prima ilustrare a unei depănătoare cu palete, în care este aplicat sistemul bielă-manivelă. Una din cele mai importante invenţii ale epocii Renaşterii este considerată a fi depănătoarea cu pedale, care sporea considerabil viteza filaturii. (Invenţie datînd din 1530 şi atribuită meşterului Jürgen din Braunschweig). În 1591, la Londra, William Lee inventează o maşină semiautomată cu pedală pentru confecţionarea ciorapilor. — În 1588 se publică la Paris cel mai important tratat de inginerie mecanică

[29] Mecanism constînd din două platouri paralele, reunite prin tije rotunde cu distanţe egale între ele şi avînd rolul dinţilor dintr-un angrenaj.

[30] Pentru primele realizări în acest sens, vd. *Ist. culturii şi civilizaţiei,* vol 3, paragraful final al capitolului *Ştiinţa.*

[31] *Das mittelalterliche Handbuch* (către 1450), care conţine în general descrieri amănunţite ale unor procese metalurgice folosite în Germania Meridională.

al secolului: *Le diverse et artificiose machine* datorat italianului aflat în serviciul regelui Franţei, Agostino Ramelli (n. 1531). Lucrarea conţine descrieri de mecanisme şi invenţii dintre cele mai variate — de la prototipul unui car-amfibiu de luptă pînă la o roată hidraulică sau un tip de pompă.

Una din principalele dificultăţi rezolvate în acest timp a fost cea a pompării apei cu ajutorul pompelor aspiratoare-respingătoare. În domeniul maşinilor hidraulice primatul l-au deţinut inginerii olandezi. Simon Stevin din Bruges (1548—1620)[32] a obţinut brevetul unui tip de pompă cu piston servind la drenajul terenurilor inundate şi a porturilor. Cercetările au continuat cu rezultate cu totul remarcabile şi în Italia sau în Franţa. Studiile lui Giorgio di Martini asupra utilizării energiei hidraulice cu un randament sporit au fost duse mai departe de francezul Jean Besson. În *Théâtre des instruments mathématiques et méchaniques,* publicată în 1579, el descrie „o roată hidraulică orizontală, fără angrenaje, care exploatează efectul de reacţie al apei pe plăci cu dublă curbură" (G. Faina). Stevin a obţinut şi un alt brevet, pentru „o moară de drenaj de înaltă capacitate, care ridică un volum de apă de patru ori mai mare". În importantul său tratat *Despre mori,* realizările practice propuse sunt însoţite de studii teoretice foarte originale de statică şi hidrostatică[33].

Mecanizarea a fost extinsă bineînţeles şi la alte sectoare. Astfel, în opera sa *Machinae novae,* publicată la Veneţia în 1596, F. Venanzio prezintă un interesant dispozitiv pentru cernutul mecanic, util în mori, mine, fabrici de pulbere şi de ceramică. La Danzig, A. Moller inventează în 1586 un război de ţesut ce putea fi acţionat de orice persoană prin simpla acţionare asupra unei bare sau a unei pîrghii. La Bruges, tăierea diamantului este pentru prima dată atestată în 1476. Progrese deosebite se înregistrează şi în tehnologia fabricării sticlei; precum şi în folosirea pe scară largă a sticlei în casele particulare. În 1446, umanistul ilustru Enea Silvio Piccolomini (viitorul papă Pius II), nota că la Viena o jumătate din case au geamuri. Numărul obiectelor de menaj din sticlă este în continuă creştere. De asemenea, a recipientelor rezistînd la acţiunea majorităţii acizilor pe care alchimiştii îi izolau. Secolul al XV-lea este şi perioada producţiei de lentile concave sau convexe; oglinda, în schimb, rămîne deocamdată un obiect destul de rar şi de mici dimensiuni[34]. În 1439, la Murano se fac primele încercări de decorare a obiectelor de sticlă cu smalţuri colorate. În 1460 începe în Boemia producţia cristalului cu carbonat de potasiu. Iar în 1507, fraţii Gallo din Veneţia sunt cei dintîi meşteri sticlari care solicită autorizaţia de-a fabrica „oglinzi de adevărat cristal".

Despre progresele tehnicii tipografice şi răspîndirea tiparului s-a vorbit în volumul anterior al prezentei lucrări. Să mai adăugăm acum, în cadrul tehnologiei mecanice, perfecţionarea şi larga răspîndire a presei tipografice în ultimele două decenii ale

[32] Matematician de renume (printre altele a propus adoptarea unui sistem zecimal pentru măsurarea greutăţii, lungimii şi suprafeţei) şi inginer-şef al digurilor, s-a ocupat de perspectivă, geometrie, cosmografie, trigonometrie sferică şi navigaţie. „Numele său este legat de o problemă fundamentală de statistică: studierea condiţiilor de echilibru a două greutăţi aflate pe două planuri înclinate adiacente. În hidrostatică, a stabilit legea care îi poartă numele, după care presiunea pe fundul unui vas este independentă de forma recipientului" (Enciclopedia *Motta*).

[33] „Opera lui Stevin este continuată de C. Corneliszoon, care în 1597 obţine brevetul pentru modelul unei mori de drenaj, constînd dintr-un arbore cu manivelă, acţionat de o moară de vînt, care imprimă la două pompe o mişcare alternativă" (G. Faina).

[34] „Cu extinderea producţiei de oglinzi — care va avea loc în sec. XVI — este pus în legătură şi gustul, mereu crescînd al omului, de-a se observa pe sine însuşi" (Ph. Wolff, Fr. Mauro). —O ipoteză, în orice caz, interesantă.

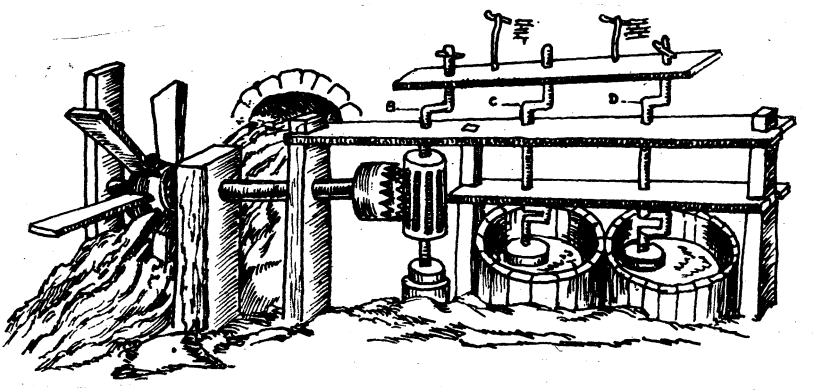

Moară pentru emailuri acţionată hidraulic, într-o fabrică de maiolică. — După C. Piccolpasso, *I tre libri dell'arte del vasajo* (1548). Science Museum, Londra.

secolului al XV-lea.[35] Apoi, în seria noilor instrumente ştiinţifice invenţia termometrului — „instrument din sticlă cu aer şi apă" — de către Galileo Galilei (între anii 1593—1597); care a inventat şi sectorul, riglă gradată servind la efectuarea a numeroase operaţii cu ajutorul teoriei triunghiurilor asemenea. — Sau, prima idee a telescopului printr-o combinaţie de lentile concave şi convexe — enunţată de G. Della Porta în lucrarea *Magiae naturalis*, apărută la Napoli în 1589. Tot în Italia se construieşte, în 1590, primul binoclu; model care îi va servi olandezului Zacharias Janssen la construirea telescoapelor (1604).

INGINERIA MILITARĂ

Titlul de „inginer" — distinct de cel de „arhitect" — este folosit pentru prima oară după 1600, de francezul Salomon Caus (n. 1576). Din Franţa, termenul trece în alte ţări, la început în accepţia de „inginer militar" — în timp ce arhitectul era considerat „inginer civil". Dar, efectiv, de multe ori un inginer militar se putea ocupa şi de inginerie civilă (şi invers).

În secolul al XVI-lea însă ingineria militară devine o ramură specifică. Primul inginer militar specialist, care înainte fusese şi arhitect, este considerat bolognezul Francesco de Marchi (1504—1577). Opera sa intitulată *Della architettura militare* este un tratat eminamente tehnic, publicat postum (1597). Dar prima lucrare de inginerie militară a fost *De re militari* a veneţianului R. Valturio (latinizat Valturius), terminată în 1455 şi care s-a bucurat de o asemenea popularitate şi autoritate încît a devenit primul tratat tehnic care a fost tipărit (1472). Înaintea lui Valturio, sienezul Jacopo

[35] Iată în acest sens o situaţie a numărului tipografiilor în diferite ţări spre sfîrşitul secolului al XV-lea (după W. Parsons):

	Către 1480	*Către 1500*
Italia	236	532
Germania	78	214
Franţa	20	147
Olanda	14	40
Spania	6	71
Alte ţări europene	28	46
Total	382	1.050

Mariano zis Taccola (1381—1458) a fost autorul unui tratat de ingenioase maşinării şi lucrări militare, intitulat *De machinis;* ca proiectant de fortificaţii şi de mijloace ofensive (mine, explozivi), este socotit primul inginer militar avînd o concepţie modernă.

În materie de armament propriu-zis, progresele cele mai notabile în sec. XV privesc artileria, — datorită desigur noilor realizări şi posibilităţi oferite de metalurgie. (Pînă şi cele relative la proiectile: cele de dinainte, ghiulelele de piatră, vor fi înlocuite cu proiectile de fontă). Pe de altă parte, este indubitabil că şi marea cerere de armament a exercitat o influenţă notabilă asupra dezvoltării metalurgiei. Producţia sistematică a fontei şi a bronzului, precum şi procedeele de turnare a metalelor în forme au permis fabricarea tunurilor şi a armelor de foc individuale[36]. Acestea însă ridicau problema încărcării cu pulbere, care timp de cinci secole s-a făcut numai prin gura ţevii (iar nu prin culasă), întrucît tehnica timpului nu putea obţine obturatoare perfect ermetice; abia mult mai tîrziu, pe la mijlocul secolului al XIX-lea, calitatea oţelului şi o tehnică perfecţionistă vor permite realizarea unor asemenea obturatoare.

Primele arme de foc portative, realizate după 1400, aveau camera pentru pulbere separată de cea a proiectilului; abia în sec. XVI acestea au fost reunite într-una singură. În secolul următor, în timpul Războiului de treizeci de ani au apărut primele cartuşe (care însă au devenit de uz general doar în sec. XIX). — Dar inovaţia cea mai importantă în sec. XVI în domeniul tehnicii militare a fost invenţia (către 1529) a pistolului cu roată, adeseori de mari dimensiuni, pentru călăreţi, care acum îl puteau manevra cu o singură mînă. Invenţia aceasta a însemnat începutul armei de foc complet mecanică[37]. În 1540, o inovaţie (datorată lui August Kutner) care prezenta mari avantaje balistice au constituit-o şanţurile elicoidale de pe suprafaţa interioară a ţevii (aşa-numitele ghinturi), care asigurau proiectilului precizie şi stabilitate pe traiectorie.

Spre sfîrşitul secolului al XV-lea explozivul în pulbere (praful de puşcă) a fost înlocuit cu explozivul granular, mult mai eficient. Invenţia fitilului (în 1378) a rezolvat doar problema bombardelor, a mortierelor; în armele portative aprinderea pulberei era asigurată de scînteia dată prin frecarea unei bucăţi de pirită. Sistemul acesta a fost perfecţionat în 1517 la Nürnberg, odată cu realizarea archebuzei cu roată. Fitilul a dus la invenţia (în 1435) a unei noi arme — grenada de mînă; perfecţionată ulterior, grenada a devenit de uz curent în jurul anului 1600. În 1596 au apărut şi primele modele ale unor dispozitive cu explozie reglabilă[38]. Tot în secolul al XVI-lea se dezvoltă şi metode noi de ochire, prin aplicarea cătării la armele portative; precum şi metode de reglare a înălţimii şi direcţiei tirului, cu ajutorul unor angrenaje speciale.

În legătură cu aceasta este de remarcat că dezvoltarea artileriei[39] a avut o influenţă deosebită şi asupra ştiinţei. „Un obiect particular de studii şi experimente a devenit problema traiectoriei proiectilelor. Calculul traiectoriei implică legile privind căderea corpurilor, efectul gravitaţiei şi al rezistenţei aerodinamice, precum şi multe alte

[36] În asediul oraşului Terni din 1340 s-au folosit primele mortiere (sau bombarde) din fontă: cinci ani mai tîrziu, în bătălia din Tournai au apărut mortierele de bronz. Centrul cel mai important (probabil) de producţie era Augsburg, unde inventatorul bombardei din fontă, Merkelm Gast, fabrica şi foarte bune arme de foc portative.

[37] Toate armele de foc portabile se încărcau prin ţeavă; după care se dădea foc încărcăturii cu fitilul ţinut în cealaltă mînă. Pistolul mecanic era dotat cu un trăgaci, care elibera un arc; roata dinţată lovea o bucată de pirită, iar scînteia dădea foc încărcăturii de pulbere.

[38] Primul proiectil eficace a fost inventat în 1602; dar invenţia n-a avut nici un viitor pînă în 1803, cînd generalul englez Henry Shrapnel a perfecţionat tipul de grenadă care îi poartă numele („şrapnel").

[39] Primele manuale tratînd despre fabricarea tunurilor apar în sec. XV: prototipul este *Bellifortis,* al lui Konrad Kyeser. — La Veneţia a fost fondată, în 1506, o faimoasă şcoală de artilerie. O altă şcoală de artilerie, la fel de faimoasă, a fost fondată în Spania, la Burgos, în al doilea deceniu al secolului al XVI-lea.

fenomene fizice legate de ele, care constituie în ansamblul lor ştiinţa modernă a balisticii" (R.J. Forbes).

Dar în domeniul tehnologiei militare aportul inginerilor epocii a fost mai important în materie de fortificaţii decît de armament.

Artileria n-a constituit o ameninţare serioasă pentru cetăţi decît începînd din secolul al XVI-lea. De acum încolo ingineria militară a secolului îşi va concentra atenţia îndeosebi asupra unor noi şi eficace moduri de proiectare şi de construcţie a fortăreţelor. Zidurile şi turnurile unei cetăţi, orice grosime ar fi avut, erau vulnerabile în faţa proiectilelor şi minelor; pe de altă parte, cu cît mijloacele de apărare erau mai masive, mai concentrate şi mai complicate, cu atît mai mult limitau posibilităţile ofensive în momentul de ieşire din cetate a celor asediaţi. În această situaţie, sistemul defensiv cel mai eficient era nu o cetate, ci oraşul întreg să fie fortificat, spre a putea proteja o numeroasă populaţie civilă, cu resursele ei de apă şi rezervele de alimente — şi cu oricîte piese de artilerie.

În timpul Evului Mediu, comunele libere, oraşele, nu erau apărate de o fortăreaţă, ci de zidul de incintă a cărei formă corespundea, era determinată de ţesătura stradală a oraşului. Ca formă, acest zid se adapta formei locului, varietăţii terenului. Dar începînd din secolul al XVI-lea, oraşul întreg fortificat devine o adevărată cetate. În faţa tirului lung al artileriei zidul unei cetăţi, descoperit, nu putea fi apărat din înălţimea lui; ca urmare, a fost inventat — de către Antonio da Sangallo cel Bătrîn — bastionul. Acesta prezenta un dublu avantaj: apărătorii luptau protejaţi de un acoperiş, al bastionului, — şi, putînd controla un sector al zidului din poziţii laterale, aveau posibilitatea să lovească din flanc inamicul cînd acesta ar fi încercat să escaladeze zidul. Bastioanele, cu distanţele dintre ele mărite, au fost imediat adoptate ca mijloace defensive integrate în însuşi zidul de incintă al oraşului, luînd o formă fie circulară, fie poligonală[40].

Din considerente strategice şi ţinînd seama de puterea de foc a artileriei, reţeaua urbană cu străzile sinuoase, curbilinii atenua efectele proiectilelor lansate de inamic; deci facilita apărarea oraşului *după* ce inamicul pătrunsese în interiorul lui. În schimb străzile drepte, ortogonale, permiteau o deplasare mai rapidă a apărătorilor asediaţi *înainte* ca inamicul să fi trecut zidul de incintă[41]. Primul sistem era legat de modul de luptă corp la corp, tipic Evului Mediu; al doilea, era determinat de modul luptei la distanţă, devenit posibil — mai mult ca înainte — şi practicat îndeosebi după adoptarea armelor de foc.

Noua teorie privind fortificaţia oraşelor a fost magistral ilustrată de Albrecht Dürer într-un tratat publicat în 1527. În acelaşi an, la Verona, renumitul arhitect civil şi inginer militar Michele Sanmicheli (1484—1559) aplică o nouă concepţie de arhitectură militară: suprimă curtina (zidul uniform dintre două turnuri), prea vulnerabilă în faţa tirului artileriei, înconjurînd întregul oraş cu un sistem îmbinat defensiv de forme poligonale, regulate şi neregulate, cu bastioane angulare, calculînd în aşa fel unghiurile şi direcţiile zidurilor încît acestea să poată permite celor asediaţi o concentrare maximă de tir încrucişat. Doi ani mai tîrziu, Michelangelo, proiectînd fortificaţiile ridicate în jurul colinei San Miniato din Florenţa, aplica aceleaşi principii de bază.

Experienţa cîştigată de inginerii militari italieni în tehnica fortificaţiilor era bine cunoscută şi apreciată în toată Europa. O dovadă în acest sens este şi faptul că, între

[40] Prima formă îşi găsea justificare în faptul că închidea o suprafaţă internă maximă cu un minim necesar de zid. Forma circulară diminua forţa de şoc a proiectilelor; totodată evita unghiuri moarte la poalele zidului, unde inamicii s-ar fi putut ascunde şi adăposti. — În schimb forma poligonală permitea controlul zidului de incintă dintr-un unghi optim de înclinaţie dintre zid şi bastion.

[41] Schema stradală radială a fost considerată ca fiind cea mai potrivită pentru apărarea unui oraş pînă la sfîrşitul secolului al XVIII-lea.

1485—1508, mai mulţi ingineri militari italieni apreciaţi au fost chemaţi în Rusia, la Moscova, unde au început şi au condus lucrările de construcţie ale noilor ziduri de apărare ale Kremlinului. Avînd o lungime a zidurilor de 2.300 m şi înălţimea de pînă la 17 m, cu turnuri de apărare şi alte fortificaţii interioare, Kremlinul devenise astfel la începutul secolului al XVI-lea „una din cele mai mari şi mai puternice cetăţi din Europa" (G. Faina).

INGINERIA CIVILĂ. CONSTRUCŢII PUBLICE

Lucrări publice de mari proporţii au fost executate şi în Evul Mediu; dar în perioada Renaşterii, formarea statelor centralizate şi prosperitatea economică a oraşelor au favorizat o dezvoltare incomparabilă a unor mari programe de lucrări de interes public. Ca urmare, ingineria civilă, ajutată şi de noile progrese ale tehnicii, a fost stimulată în cel mai înalt grad.

Contribuţii importante au fost aduse rezolvării unei probleme de primordial interes vital: a protecţiei contra inundaţiilor. Veneţia îşi intensifica activitatea de construcţie de diguri. Lucrări de asanare a terenurilor mlăştinoase sau de amenajări fluviale au loc acum în diferite ţări[42]. În regiunea Orléans, în 1415 se începe construirea unui dig lung de circa 50 km. Dar ţara cea mai specializată în asemenea lucrări era Olanda, unde primele îndiguiri datau din sec. XII. Aici, după ce în 1421 în urma ruperii unui dig apele mării au inundat 65 de sate făcînd peste 100.000 de victime, s-a procedat la dublarea şi la triplarea digurilor, — totodată folosindu-se mijloace noi de pompare a apei. Lucrările de protecţie contra apelor mării s-au extins continuu. La sfîrşitul secolului al XV-lea insula Walcheren era protejată de circa 4 km de diguri — avînd o lărgime de 100 m — care, ca înălţime, dominau cu 5 m nivelul mării în creştere (la flux), şi cu 8 m cînd nivelul apei era în scădere (reflux). În sec. XVI, Ţările de Jos aveau constituit un întreg corp de ingineri specializaţi în asemenea lucrări.

Tehnica de construcţie a canalelor navigabile a fost perfecţionată în Italia. Operaţiile de excavaţie au rămas şi vor rămîne încă mult timp la fel de primitive ca înainte. (Se pare că pentru săparea canalelor nu s-a folosit niciodată în epoca Renaşterii decît hîrleţul, lopata şi roaba!). Este vorba însă de progresul sistemului de ecluze. Perfecţionarea acestora a constat în adoptarea proiectelor lui Benedetto da Missaglia (1518) de ecluze cu poarţa cu două voleuri, în locul vechiului tip cu poarta mobilă verticală, nepractică pentru navigaţie[43]. Inginerul şi arhitectul Giacomo Barozzi zis Vignola (1507—1573) a adoptat această idee de ecluză modernă în apropiere de Bologna. În afara Italiei, cel mai important canal de navigaţie construit în sec. XVI (şi următorul) a fost cel care leagă oraşele Bruxelles şi Willebrock, lucrare începută în 1550 sub conducerea inginerului Jean de Locquenghien. Canalul, lung de 30 km, este dotat cu patru ecluze, pentru a rezolva denivelarea de 10 m. În 1578, un alt inginer din Brabant,

[42] În Olanda apare, către 1435, draga pentru curăţirea porturilor şi a canalelor, dotată cu un fel de răzuitoare care desprindea de pe fund nisipul şi pietrele aduse de mare — şi pe care, apoi, refluxul le putea duce uşor din nou în mare.

[43] Canalul care leagă Milano de Pavia (terminat în 1458) avea o denivelare controlată de o succesiune de 18 ecluze, cu porţi mobile verticale. Primele exemple de ecluze moderne, cu poarta din două ecluze, fuseseră realizate la Milano de Leonardo da Vinci în 1497. (În orice caz, schiţa lor figurează în manuscrisele sale; nu se poate şti însă cu absolută certitudine că ar fi fost şi executate).

A. Vierlingh, scrie un *Tratat despre diguri,* în care sînt descrise pentru prima dată metodele folosite în construcţia nu numai a digurilor, ci şi a ecluzelor de descărcare.

Alte probleme importante de inginerie civilă rezolvate în secolele Renaşterii privesc construcţiile de poduri şi tuneluri.

În prima problemă, existau exemple de rezolvări de prestigiu: pitorescul Ponte Vecchio din Florenţa (reconstruit în 1345), sau podul fortificat din Verona (1354), din cărămidă, cu deschiderea arcelor de pînă la 49 m. Un considerabil progres în tehnica construcţiei de poduri îl prezintă Pont Notre-Dame din Paris, datînd din 1413 şi refăcut în 1499. Pentru construirea pilonilor, inginerul veronez Giovanni Giocondo (Jehan Joconde) a folosit cofraje şi pompe acţionate de cai spre a pregăti un fundament uscat, precum şi palafite de susţinere a cofrajelor. (O tehnică repetată apoi abia după un secol).

Urmează podul S. Trinità din Florenţa (1567) şi Pont Neuf din Paris (1578), la care fundaţiile au fost construite cu ajutorul unor diguri în cofraje la o adîncime de peste 3 m, pe fundul stîncos al albiei fluviului Sena. Tehnicile construcţiei de poduri cu picioarele arcelor avînd fundaţia mult sub vadul apei ating în sec. XVI un nivel atît de înalt încît nu vor cunoaşte modificări însemnate în secolele următoare. — Să mai amintim, ca o remarcabilă inovaţie a secolului, podul lung de circa 30 m descris de Andrea Palladio în 1570, şi construit cu tehnica legării mai multor bîrne laolaltă; o metodă care va fi larg adoptată numai cu mult mai tîrziu.

O lucrare de inginerie, începută în 1478 şi care la terminarea ei a uimit lumea prin îndrăzneala concepţiei şi a execuţiei a fost tunelul care facilita mult comunicaţiile între două regiuni limitrofe — Dauphiné din sudul Franţei şi marchizatul de Saluzzo din Piemont. Săpat pe vîrful Monviso la o înăţime de 2.000 m deasupra nivelului mării, tunelul lung de circa 75 m avea o înălţime de 2 m şi lărgime de 2,50 m, din loc în loc mai larg pentru a permite trecerea a două căruţe care se încrucişau. Operaţia de excavare prin utilizarea explozivilor a fost practicată, în aceeaşi perioadă, cu ocazia construcţiei unui drum în zona muntoasă de lîngă Bolzano.

Printre operaţiile inginereşti cele mai spectaculoase ale timpului a fost deplasarea la o distanţă apreciabilă şi ridicarea în poziţie verticală a obeliscului din piaţa bazilicei Sf. Petru din Roma.

Obeliscul (lung de 25,50 m) fusese adus în anul 41 e.n. din Heliopolis la Roma de împăratul Caligula şi plasat în Circul lui Nero de la poalele colinei Vaticanului; deci distanţa pînă la noul loc de amplasare era de 335 m. Aproape cinci sute de persoane, oameni pricepuţi în materie, au prezentat planuri pentru executarea operaţiilor. Papa Sixt V l-a preferat pe binecunoscutul arhitect Domenico Fontana[44] care, cinci ani mai tîrziu (deci în 1590) şi-a publicat descrierea foarte amănunţită a mersului lucrărilor, intitulată *Della transportazione dell'Obelisco Vaticano,* important document privind mijloacele tehnice şi organizarea operaţiilor. Mai întîi, Fontana a luat măsurile şi a calculat greutatea marelui obelisc de granit[45]. Calculînd că un scripete poate ridica o greutate de cel mult 7 tone însemna că avea nevoie de 40 de scripeţi egali, şi de odgoane de cînepă (cu diametrul de 8 cm) fabricate special în acest scop; de 5 pîrghii, bîrne foarte groase şi lungi de 13 m, precum şi de 160 de cai (fiecare scripete fiind acţionat

[44] Ulterior, Fontana — care proiectase Bibliotheca Vaticana, construise apeductul Felice şi mai multe fântâni în Roma pentru distribuirea apei în oraş — a mai executat şi ridicarea altor trei obeliscuri (cele din faţa bazilicelor S. Giovanni in Laterano, S. Maria Maggiore şi în Piazza del Popolo).

[45] Lungimea obeliscului — 25,50 m; la bază, latura secţiunii pătrate — 2,80 m, iar la vîrf, 1,50 m. Greutatea — 347 tone (iar împreună cu armătura protectoare şi şarpanta din grinzi — 348 tone).

de 4 cai). Pentru a ridica obeliscul de pe vechiul soclu a construit două turnuri puternice de lemn, înalte de 28 m. Acţionarea fiecărui scripete era comandată de cîte un meşter. După fiecare patru întoarceri de scripete operaţia era oprită şi tensiunea odgoanelor controlată. În sfîrşit, obeliscul a fost ridicat de pe soclu, înclinat pînă la 60 cm de la sol şi aşezat pe o sanie, şi tras pe distanţa de 335 m, pînă în piaţa Sf. Petru. Aici, s-a săpat pentru fundaţia soclului o groapă pătrată cu latura de 17 m şi adîncimea de 8 m. — A urmat faza cea mai grea şi mai periculoasă a operaţiei: înălţarea obeliscului pe noul postament — cu aceleaşi rudimentare mijloace: 40 de scripeţi, 5 pîrghii lungi de 13 m, odgoanele necesare de cînepă fiecare de 260 m lungime, 140 de cai şi 800 de oameni care acţionau simultan, ritmic, cu pauze, la comandă, asupra scripeţilor şi pîrghiilor. În mijlocul unei imense mulţimi de cardinali, ambasadori străini, nobili, preoţi, călugări şi mii de orăşeni, într-o liniştе de mormînt care a durat cîteva ceasuri, după cincizeci de mişcări perfect coordonate, obeliscul a fost înălţat şi îndreptat, pe locul său de azi. — De la începutul operaţiilor trecuseră patru luni.

„... Geniul uman deci n-a aşteptat (încheie R. şi M. Gavioli) ca maşinile motrice să furnizeze forţa necesară pentru a îndeplini lucrări grandioase; ci, cu fantezia şi îndrăzneala sa a anticipat în unele acţiuni timpul, întrecînd posibilităţile tehnice normale din acea perioadă. Şi această dorinţă arzătoare de a realiza opere grandioase a servit drept stimulent în istoria progresului tehnico-ştiinţific".

EDILITATEA

Pentru a asigura confortul şi salubritatea unui centru urban, printre primele lucrări de interes public a figurat, în perioada Renaşterii, pavarea străzilor. Problema salubrităţii era mai complicată; dificultăţile financiare făceau ca serviciile de canalizare să se răspîndească mai încet şi pe o arie mai restrînsă. Ceea ce nu înseamnă că problema curăţeniei oraşului n-ar fi constituit o preocupare : în unele oraşe din Franţa, de pildă, se organizează servicii de măturători de stradă încă de la mijlocul secolului al XV-lea. — Pe de altă parte, în aceeaşi perioadă şi în aceeaşi ţară se iau măsuri de interzicere a acoperişurilor cu stuf a caselor, pentru a preveni incendiile. În schimb, în toate oraşele europene iluminatul străzilor era cel puţin precar, dacă nu chiar total inexistent.

De o importanţă capitală rămînea problema aprovizionării oraşelor cu apă potabilă; mult prea puţinele puţuri existente nu însemnau aproape nimic. La mijlocul secolului al XV-lea, dintre toate apeductele romane care mai erau încă în funcţiune (într-o oarecare măsură) rămăsese apeductul *Virgo,* restaurat în 1453 de către Alberti[46]. Abia spre sfîrşitul secolului al XVI-lea vor fi construite la Roma două apeducte noi *Felice* şi *Paola.* — În Spania, marele apeduct din Segovia (în funcţiune şi azi) a fost reparat în 1481. Iar la Paris, apeductul Belleville — în 1457. Pînă în secolul al XVII-lea, acest apeduct şi cel din Pré-St. Gervais erau singurele care alimentau oraşul. Pe lîngă apeducte, în 1499 la Paris existau doar 12 fîntîni (plus alte cinci, situate însă în afara zidurilor oraşului). — Către sfîrşitul secolului al XVI-lea au apărut în cîteva oraşe europene (Toledo, Augsburg, Bremen, Londra, Gloucester) mari pompe aspiratoare-respingătoare acţionate de roţi hidraulice sau de mori de vînt. Acestea vor constitui principala metodă (acum şi în secolele următoare) de aducere a apei, precum şi primele instalaţii complexe pentru distribuirea continuă şi raţională a apei în oraş.

[46] Cu ocazia acestei restaurări a fost construită şi pitoreasca Fontana Trevi. După restaurare, debitul apeductului *Virgo* era de 63.000 metri cubi de apă pe zi.

Dificile rămîneau problemele tehnice legate de această distribuire. Singurele conducte disponibile deocamdată erau cele de teracotă şi cele de lemn. Primele, erau prea fragile şi costisitoare. Pentru conductele de lemn, tehnicile de perforat ale timpului foloseau în special trunchiuri de stejar, ulm şi anin, păstrîndu-li-se coaja, care le mai proteja; dar şi aşa conductele de lemn putrezeau repede. Umiditatea solului făcea ca prin umflarea naturală a lemnului să se asigure etanşeitatea îmbucăturilor dintre conducte. De notat că şi pentru derivaţii se foloseau trunchiuri cu ramuri groase, care de asemenea erau perforate. Şi conductele metalice apar acum, după ce cuptoarele înalte reuşiseră să producă o fontă suficient de fluidă pentru a putea fi turnată. Astfel de ţevi erau însă foarte rare. Apar şi ţevile de plumb, — dar nu trase, evident, ci confecţionate din foi de plumb înfăşurate pe un cilindru de lemn, şi ale căror margini erau lipite apoi cu cositor.

Robinete propriu-zise nu existau. Apa din apeducte distribuită la fîntînile publice (sau private) curgea fără încetare. De unde necesitatea rezervoarelor sau a „castelelor de apă", construite din zidărie. Către 1515 apar şi primele supape la conductele de plumb, precum şi un sistem de flotoare.

URBANISTICA

Oraşele medievale erau în general organizate pe baza unei scheme de tip central, dominată de catedrală. Străzile principale convergeau spre catedrală, situată în centrul unei pieţe, avînd de jur-împrejur un amplu spaţiu liber care era menit să-i accentueze măreţia. — În epoca Renaşterii, însă, structura centrală urbană va fi realizată pe baze diferite: nu cea a poziţiei centrale pe care o deţinuse catedrala, ci pornind de la alte exigenţe, exclusiv laice, legate de controlul militar şi de prezenţa edificiilor puterii politico-administrative a oraşului. În acord cu evoluţia vieţii politice, prezenţa centrală în planul urban a palatului regal sau princiar ilustra prevalenţa autorităţii politice laice absolute, în dauna autorităţii temporale a Bisericii. Pe de altă parte, reţeaua stradală va fi astfel orientată încît, în caz de atac sau de asediu, să asigure o deplasare cît mai uşoară şi mai rapidă a trupelor la zidurile de apărare ale oraşului.

În liniile şi tendinţele ei esenţiale, urbanistica Renaşterii a parcurs două faze principale. Oraşele secolului al XV-lea se caracterizează acum printr-o raţionalizare a oraşului medieval, prin inovaţii şi restructurări parţiale în ce priveşte atît străzile şi pieţele, cît şi edificiile private. Aceasta, pentru că „oraşul existent reprezenta o realitate încă validă, care nu era necesar să fie înlocuită, ci doar modificată"[47]. În schimb, în secolul al XVI-lea noile tendinţe se exprimă printr-o concepţie unitară a organismului urban şi prin căutarea unor efecte de contrast între acesta şi ambianţa naturală înconjurătoare. Iar spre sfîrşitul perioadei, modelele urmate vor sta sub influenţa tratatului lui Vitruvius şi a exemplului castrului roman. Se operează acum o *descentrare* — în sensul dispersiunii unor edificii publice, sedii ale unor centre de putere: o structură urbanistică de tip policentric.

În prima sa fază (sec. XV) oraşul apare aşadar în diverse zone-cartiere, gravitînd în jurul mai multor centre (catedrala, palatul Căpitanului Poporului, palatul *del Podestà*, palatul principelui). O împărţire care avea la bază şi motivul de ordin politic: în felul acesta divizat oraşul (remarcă L. B. Alberti), populaţia putea fi mai uşor controlată şi mai uşor puteau fi reprimate eventualele mişcări populare. Marele arhitect urbanist

[47] Giorgio Simoncini (vd. *Bibliografia*).

releva şi necesitatea unei corespondenţe armonioase dintre mediul urban şi ambianţa naturală. Zidurile şi turnurile fortificaţiilor — care trebuie trasate în raport cu configuraţia terenului — să nu separe strident, să nu izoleze oraşul de natură. (Este perioada în care şi pictorii îşi îndreaptă tot mai mult atenţia spre peisaj). Şi tot Alberti susţine — date fiind suprafeţele rămase disponibile din interiorul zidului de incintă — oportunitatea ca şi aceste mici terenuri cultivabile să fie inserate în perimetrul oraşului: nu numai dintr-un motiv economic, ci şi estetic.

În această primă fază deci era vorba, cum spuneam, de o transformare, de o raţionalizare a vechiului oraş medieval (care va subzista pînă în primii ani ai secolului al XIX-lea). Urbanistica medievală preferase tipul de oraş circular, cu şirurile de case dispuse în cercuri concentrice: o alegere motivată de ideea că o asemenea formă evita diviziunea şi discordiile dintre locuitori, şi totodată stabilea distanţe egale pînă la zidul de apărare al oraşului. Spre sfîrşitul secolului al XV-lea un astfel de plan circular se dovedise inadecvat exigenţelor practice. În schimb noua schemă propusă, de oraş închis între ziduri de incintă de forma poligonală regulată, răspundea unor noi exigenţe practice, naturale şi militare[48]. Reţeaua stradală era de obicei ortogonală; străzile rectilinii se întretăiau urmînd modelul unui castru roman, formînd unghiuri drepte, — spre deosebire de cele înguste, sinuoase, oferind o perspectivă redusă. În Evul Mediu, activităţile negustoreşti şi artizanale erau cantonate în străzi anumite, separate; în sec. XV meşteşugarii şi negustorii mai modeşti îşi găsesc locul pe străzile secundare sau periferice; cei mai bogaţi — pe străzile principale. Străzile aşadar erau diferite în raport cu dezvoltarea comerţului şi cu nevoile de apărare[49]. Leonardo da Vinci, Filarete şi alţii propuneau străzi principale rectilinii, mărginite de portice, şi de o lărgime proporţională cu înălţimea generală a caselor (care, către 1480, poate fi apreciată a fi fost de circa 12 m). În fine, arhitecţii urbanişti recomandau direcţionarea unei străzi spre un monument, religios sau profan.

Oraşul întreg era centrat pe o piaţă principală, — aşa după cum cartierele trebuiau să aibă cîte o piaţă secundară. Piaţa principală era centrul administrativ, politic, economic şi religios. Predomina gustul pentru regularitatea geometrică a spaţiului. În acest sens, majoritatea teoreticienilor urbanişti (precum şi cele mai multe reprezentări din pictura epocii) se pronunţau pentru piaţa *închisă:* o formă sugerată, influenţată de *atrium*-ul bazilicelor romanice şi de curţile interioare *(chiostri)* ale mănăstirilor de acelaşi stil. Arhitecţii urbanişti ai Renaşterii au teoretizat şi au operat efectiv *o dilatare* spaţială, realizînd efecte de profunzime de obicei prin crearea porticelor, pe cît posibil de jurîmprejurul pieţei. Cu toţii au recomandat folosirea porticelor în scopuri comerciale, pentru desfacerea mărfurilor. Esteticul se îmbina cu practicul. (Adeseori un edificiu special destinat acestui scop şi plasat în piaţa centrală era chiar o *Loggia del Mercato*).

În acelaşi sens al funcţionalităţii urmărite de urbanişti, interesant de observat este şi faptul că, pentru a nu împiedica desfăşurarea activităţilor comerciale sau reuniunilor cetăţenilor oraşului, elementele decorative — o statuie, o fîntînă, — nu erau plasate niciodată în centrul geometric al pieţei, ci totdeauna lateral: statuia lui Gattamelata din

[48] Asemenea planuri ortogonale au fost concepute (şi adeseori realizate) de cei mai mari arhitecţi urbanişti ai timpului, — ca L.B. Alberti, Filarete., Giorgio di Martini, B. Peruzzi, Fr. de Marchi, D. Barbaro, P. Cataneo, G. Vasari cel Tînăr, Fra Giocondo da Verona, ş.a.

[49] În 1475, Ferrante, regele Neapolului, relevă că străzile înguste reprezentau un pericol pentru stat — atît pentru deplasarea trupelor spre zidurile de apărare, cît şi pentru intervenţia autorităţii în cazul unor mişcări populare. Alberti îşi justifică preferinţa pentru străzile înguste — chiar şi din motive de apărare — numai în cazul oraşelor mici.

piaţa domului din Padova, cea a lui Colleoni din piaţa SS. Giovanni e Paolo din Veneţia, sau statuia lui David de Michelangelo din Piaţa Signoriei din Florenţa.

A doua principală etapă a urbanisticii Renaşterii începe, *grosso modo*, în secolul al XVI-lea.

Dacă în Evul Mediu prevalase tendinţa de-a rezolva problemele oraşului într-un mod pragmatic (orice intervenţie urbanistică fiind strict limitată local, iar nu în baza unui plan unitar de ansamblu), începînd din jurul anului 1450 intervenţiile în structura urbanistică sunt concepute într-un mod coordonat, coerent, organic, raportat la ambianţă şi potrivit unui program de ansamblu stabilit în prealabil. Se introduce acum noţiunea de „program", fără a mai lăsa loc arbitrarului individual; casele trebuiau să fie aliniate, să aibă toate o înălţime determinată, proporţională cu lărgimea străzilor şi a pieţelor adiacente. — Este ca şi cum, paralel cu ideea filosofică despre om ca „microcosm", s-ar căuta să se impună acum şi ideea unui „oraş microcosm": ca locul care rezumă şi în care se pot desfăşura toate formele şi planurile vieţii — individuale şi colective, materiale şi spirituale, sociale şi politice, practice şi estetice.

Odată cu noul climat politic determinat de instaurarea senioriilor şi principatelor, artiştii şi arhitecţii se adresează unei categorii mai pretenţioase, îşi caută protectori şi comanditari ambiţioşi, bogaţi, puternici şi cu un gust mai rafinat. Noile schimbări au determinat şi o modificare de atitudine din partea arhitecţilor: interesul lor este prevalent de ordin formal şi tehnic, rolul pe care şi-l asumă este de-a ilustra puterea seniorului, a principelui; structura urbanistică aşa cum o concep ei este centrată pe palatul principelui; nu mai sunt doar aliaţi, ci subordonaţi principelui, devenind ei înşişi curteni.

În secolul anterior organizarea urbanistică avea la bază soluţii unice, nerepetabile; acum însă, tendinţa urbanistică generală pornea de la soluţii valabile pentru mai multe cazuri, ţinîndu-se seama de specializarea unui oraş în raport cu funcţiile sale specifice — de oraş comercial, de centru militar, de oraş de reşedinţă a principelui, ş.a.m.d. Deci — adoptarea unor criterii obiective şi stabile. Or, caracterul *obiectiv* al criteriului adoptat era garantat de autoritatea indiscutabilă şi de prestigiu a modelului stabilit de antici. Drept care, tipologiile urbanistice — fie cea cu străzi radiale, fie cea pe baza schemei cu străzi ortogonale — se considerau a fi interpretări ale textului lui Vitruvius. Obiectivitatea criteriului urbanistic era garantat şi de adoptarea formelor geometrice: străzi şi axe stradale rectilinii, perimetre de formă regulată (pătrate, triunghiulare, paralelogramice, trapezoidale). Garanţia valabilităţii obiective era dată de număr şi de figura geometrică pură.

Schema stradală putea fi ori radială ori ortogonală. Străzile puteau avea, simultan, destinaţii multiple: marele arhitect Palladio le considera ca locuri posibile de întîlniri publice; sau, ca putînd adaposti edificii reprezentative (biserici, palate) — care pînă acum îşi găsiseră locul numai în pieţe. Palladio mai recomandă şi o diferenţiere a străzilor după regiunile în care sunt situate oraşele: în regiunile reci — străzi lungi şi largi; în cele calde — străzi înguste şi case înalte. — Un alt element urbanistic caracteristic secolului al XVI-lea este centrarea perspectivei unei străzi asupra unui edificiu impunător, construit ca fundal; ori, asupra unor monumente celebrative sau decorative (statui, fîntîni, obeliscuri).

S-a schimbat acum şi însăşi concepţia despre piaţă. În locul unor pieţe specializate pe diferite funcţii (guvernative, economice, de cult). Palladio preconizează *„una principalissima"* care să le reunească (după cum propusese şi Vitruvius) pe toate: „în care să fie reunite la un loc palatul principelui sau al Senioriei /.../, monetăria şi trezoreria care să adăpostească banul public, precum şi închisoarea oraşului"; cu alte cuvinte, să includă aici şi edificiul în care îşi avea sediul administrarea justiţiei. Cît priveşte pieţele secundare, acestea rămîneau monofuncţionale (şi dezvoltîndu-se în raport

cu un singur edificiu). Dar, fie că rămînea subordonat planului global al oraşului, fie că ajungea să aibă o autonomie formală proprie, piaţa era concepută ca un „microcosm" urban, concentrînd într-însa edificiile reprezentative pentru toate funcţiile indispensabile ce caracterizau întregul oraş.

În multe oraşe, spaţiile rămase libere prin distrugerea unor palate senioriale în timpul dezordinilor politice interne au fost transformate în pieţe publice (care, în Italia, căutau să reproducă forurile imperiale). În secolul al XVI-lea, în sistematizarea urbană s-a impus practica expropierii caselor din jur în vederea construirii unor edificii publice sau a unor artere importante[50]. Peste tot se manifesta tendinţa spre ordine şi regularitate urbanistică. Adeseori planul şi desenul faţadei noilor construcţii trebuia supus aprobării autorităţilor comunale. În scopul înfrumuseţării oraşului cu edificii impunătoare se impune în acest secol şi principiul ca cel ce voia să-şi construiască un palat, să-şi poată constrînge vecinii să-i vîndă casele lor, spre a le putea demola. Pe de altă parte, celor care îşi construiau palate (sau case mai impozante), sau şi le reconstruiau pe cele vechi, li se făceau importante înlesniri sau scutiri temporare de taxe şi impozite. — Pe lîngă asemenea situaţii, penuria de locuinţe a stimulat construcţia unor mari şi rentabile case de raport[51].

În fine spre sfîrşitul perioadei îşi găseşte expresia conceptul — corespunzător conceptului filosofic de „utopie" — de „oraş ideal". Mari arhitecţi urbanişti, ca L. B. Alberti, G.di Martini, Filarete sau Leonardo da Vinci, acceptaseră în linii mari tipul de societate a epocii, — propunerile lor fiind gîndite în funcţie de realităţi, de necesităţi funcţionale şi localizări ambientale precise, — nu abstracte, ci reale sau posibile. Dar în sec. XVI, odată cu instaurarea noii autorităţi politice, a principatelor, pentru arhitectul urbanist „singurul mod de-a evita ca arta să fie instrumentalizată de principe în sens politic era acela de a-şi afirma autonomia, refuzînd concepţia potrivită căreia arta sa ar putea exprima conţinuturi sociale sau politice" (S. Simoncini).

Dintr-o astfel de atitudine utopică, de fugă de realitate a rezultat conceptul de „oraş utopic", de „oraş ideal". Schema unui asemenea oraş era de tip central, fie de o formă pătrată, fie circulară; şi avînd o organizare stradală ortogonală (prima) sau radială (a doua). Autorii de „utopii"[52] le considerau pe cele de primul tip ca fiind apte a fi guvernate de o ierarhie laică; pe cele de al doilea tip — de o autoritate religioasă. În ambele cazuri era evidentă intenţia de-a stabili un număr limitat de locuitori (Th. Morus — la 6.000 de familii) şi de-a izola funcţiile oraşului în arii distincte ale spaţiului urban.

Cronologic, primul arhitect urbanist care abordează tema „oraşului ideal" este L. B. Alberti; opera sa *De re aedificatoria,* scrisă în 1452, va fi publicată numai în 1485. Propunerea lui Alberti are în vedere — în alegerea atentă a teritoriului — considerente de ordinul igienei, strategice-defensive, politice şi comerciale; reţele de străzi interne şi exterioare, repartiţia în zone, raportul dintre oraş şi teritoriul rural din jur; subdiviziunea edificiilor din toate zonele în edificii publice şi private, cu funcţionalitatea lor precisă; în fine, o atenţie constantă acordată ornamentării, şi proporţiilor edificiilor, străzilor, pieţelor. — *Trattato di architettura,* scris de Antonio di Pietro Averlino (zis Filarete), în formă de dialog, este dedicat aproape în întregime fundării şi descrierii oraşului ideal

[50] „Sub papa Paul III, în vedera sosirii la Roma a lui Carol Quintul au fost dărîmate 200 de case şi cîteva biserici, pentru a sistematiza strada triumfală; alte biserici au fost dărîmate în 1536" (Fr. Cognasso).

[51] După ce Cosimo dei Medici a cumpărat şi a dărîmat casele mici din zonă pentru a construi palatul Pitti, în 1462 senioria Florenţei a autorizat banca de credit comunală să cumpere casele sărăcăcioase pentru a fi demolate şi să acorde celor ce dispuneau de capital un credit avantajos pentru a construi case populare.

[52] Th. Morus, Fr. Patrizi, L. Zuccolo, Fr. Doni, L. Agostini: toţi din sec XVI; cărora în secolul următor li se adaugă Tommaso Campanella.

Sforziada; cu numeroase divagaţii narative, ştiinţifice, mitologice, polemice, fantastice, în care sunt evidente şi preocupările simbolistice sau astrologice. Schema de bază a acestui organism urban este stelară, cu străzi radiale, cu o evidentă atenţie acordată realităţii, problemelor sociale şi celor de ordin estetic. În general, însă, la Filarete structura rămîne destul de confuză.

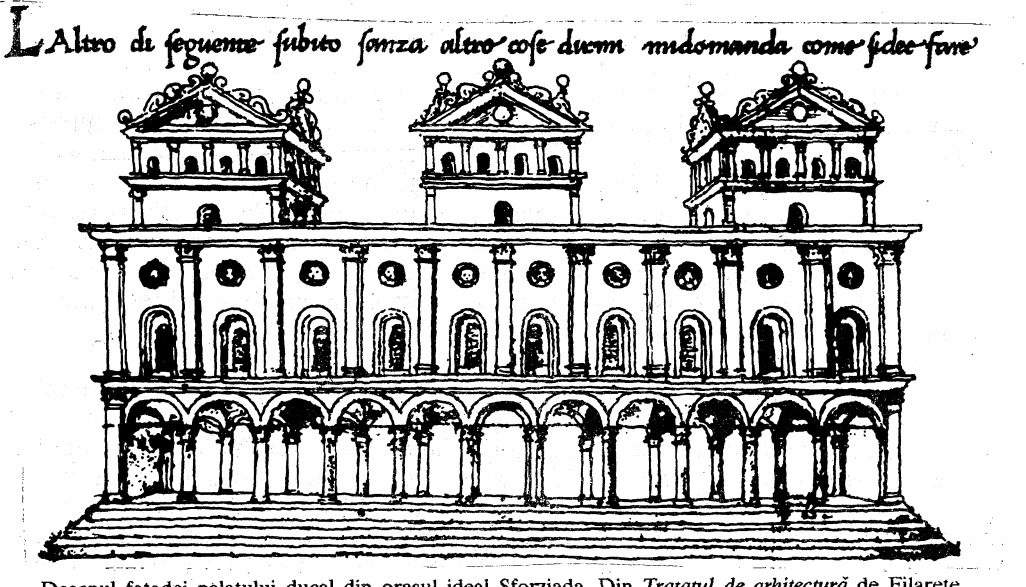

Desenul faţadei palatului ducal din oraşul ideal Sforziada. Din *Tratatul de arhitectură* de Filarete. — Bibl. Nazionale, Florenţa.

În schimb, *Tratatele de arhitectură, inginerie şi artă militară* (către 1480) ale lui Francesco di Giorgio Martini propun un „oraş ideal" cu semnificaţie antropomorfică, adică modelat după forma şi funcţiile corpului omenesc. Fiecare element al unui asemenea oraş îşi are o corespondenţă precisă cu principalele părţi ale corpului uman: piaţa corespunde stomacului, catedrala — inimii, fortăreaţa — capului, etc. Oraşul deci devine un simbol al echivalenţei microcosm = macrocosm. Ca plan, nucleul generator este piaţa principală, cu toate serviciile publice şi comerciale; pieţele secundare deservesc fiecare propriul său cartier.

Leonardo da Vinci, dimpotrivă: schiţează un plan urbanistic esenţialmente practic, deloc utopic; condiţionat de natura teritoriului, supus unei planificări funcţionale — după cum rezultă din manuscrisele rămase. (Cercetările lui însă nu au fost sistematice). În vederea (probabil) a unei posibile restructurări a Milanului, propunerile lui merg în direcţia descentralizării aglomeraţiei urbane, prevăzînd crearea unor oraşe-satelit; în timp ce reţeaua canalelor, din interiorul şi din exteriorul oraşului, urmau să asigure un trafic ameliorat. — Schiţele fugare ale lui Leonardo imaginează şi un oraş cu un dublu nivel, deservit de străzi suprapuse — explicînd: „Pe străzile de sus nu trebuie să meargă care şi nici alte lucruri asemănătoare, — dimpotrivă: să fie numai pentru nobili *(gentili uomini);* pe cele de jos trebuie să circule carele şi alte încărcături, spre folosul şi trebuinţa poporului"[53]

[53] Dintre realizările efective ale schemelor unor asemenea „oraşe ideale" — azi, devenite centre de interes turistic — amintim cel puţin două: localitatea Grammichele, în provincia Cattania (sec. XVII) şi îndeosebi pitoreasca Palmanova, de lîngă Udine oraş construit după planul lui Buonaiuto Larini (sec. XVI).

Proiectele privind „oraşul ideal" erau legate de problema fortificaţiei urbane, şi adeseori chiar subordonate acesteia. Albrecht Dürer însuşi dedică o remarcabilă lucrare acestor probleme[54]. În felul acesta, „oraşul ideal" este conceput ca un mijloc, ca un instrument de apărare a principelui; cu atît mai mult cu cît în secolul al XVI-lea nu se face o distincţie categorică între arhitectura civilă şi cea militară. Ultima, era practicată şi de nume dintre cele mai ilustre ale arhitecturii civile — Sangallo, Peruzzi, Sanmicheli, sau Michelangelo.

TRANSPORTURILE TERESTRE

Nu numai transporturile interurbane erau grav handicapate de starea lamentabilă a drumurilor, ci şi în oraşe circulaţia vehicolelor era îngreunată din acelaşi motiv. Măsurile luate în sensul remedierii acestor neajunsuri au fost foarte rare, cu totul insuficiente şi chiar repede abandonate. La Paris, la începutul secolului al XIII-lea regele Filip August ordonase pavimentarea străzilor centrale; trei secole mai tîrziu, Ludovic XII ordonă (în 1515) ca proprietarii caselor din capitala ţării să-şi pavimenteze porţiunea lor de stradă. Dispoziţia a întîmpinat însă o puternică opoziţie. Situaţia s-a mai ameliorat odată cu constituirea primei corporaţii de pavatori şi cu specificarea naturii lespezilor de pavaj ce trebuiau folosite; în felul acesta pavarea străzilor a devenit o lucrare de interes public, lăsată în sarcina colectivităţii. Încît, începînd chiar de la sfîrşitul secolului al XV-lea s-au pavimentat străzi întregi în oraşele mai mari din Italia, Franţa, Olanda şi Anglia.

În afara căruţelor cu două sau cu patru roţi, în oraşe apare trăsura. În 1550, la Paris erau numai trei trăsuri. La Londra prima trăsură îşi face apariţia în 1555[55]. Dar marile probleme pe care le-a rezolvat secolul al XVI-lea au fost: cea a punţii din faţă mobile, cea a suspensiei, precum şi un sistem eficace pentru protecţia roţilor.

Adevărata punte din faţa mobilă a fost adoptată de artilerie abia la începutul secolului. (Un desen remarcabil de Dürer datează din 1518). Căruţele cu patru roţi şi trăsurile puteau acum să întoarcă cu uşurinţă: fapt deosebit de important atît pentru ocolirea unui obstacol, cît şi pentru creşterea vitezei transportului. — Lipsa suspensiilor constituia o problemă gravă nu numai pentru comoditatea călătorilor, ci şi pentru căruţe înseşi — care, din cauza drumurilor proaste, se dislocau uşor. Soluţia a fost căutată mai întîi folosindu-se lanţuri sau chingi de suspensie. (Primul desen cunoscut de acest fel este din 1405). Pe la mijlocul secolului al XVI-lea acestea erau ataşate nu direct de corpul trăsurii, de un cadru al vehicolului, ci prin resorturi fixate de acest cadru (după cum atestă desenul dintr-un manuscris german din 1568). Leonardo da Vinci descrie pentru prima dată acest sistem de suspensie, perfecţionat apoi de G. Cardano (m. 1576), sistem care îi poartă numele. — În fine, la aceeaşi dată apar şi roţile cu cercuri de fier trase la cald; cu toate acestea, mai continuă încă să fie folosite, în locul cercului continuu de fier, plăci mici de fier bătute în cuie[56].

[54] „Instrucţiuni privind fortificarea oraşelor, cetăţilor şi tîrgurilor" *(Etliche Underricht zu Befestigung der Stett Schloss und Flecken),* Nürnberg, 1527.

[55] Dar 80 de ani mai tîrziu, în Anglia circulau peste 3.400 de trăsuri.— În 1630 apar primele trăsuri închise şi cu geamuri de sticlă ; iar în 1670, primele trăsuri cu arcuri de oţel.

[56] Cercurile de fier însă avariau pavajul din oraş, din lespezi de piatră mai friabilă; încît, la Londra parlamentul a interzis mult timp să fie folosite.

Aceste inovaţii şi invenţii vor permite organizarea unor servicii de transporturi publice terestre; dar aceasta — numai în secolul al XVII-lea. Deocamdată, mai este de semnalat o inovaţie care va trece neobservată, dar care era destinată să revoluţioneze transporturile: instalarea primelor şine de lemn, în Anglia, pentru vagonetele care transportau pînă la fluviul Trent cărbunele extras din minele din Wollaton. (Pe distanţe mici, un asemenea sistem de transport funcţiona, cum am văzut, şi în galeriile unor mine).

CONSTRUCŢIILE NAVALE

Galera, antica navă cu vîsle (uneori şi cu un arbore cu o velă pătrată) şi-a continuat existenţa, cu unele modificări, timp de cel puţin două milenii, — pînă în secolul al XVIII-lea. Joasă la apă, cu bordul de circa un metru de la linia de plutire, cu pescajul de aproape doi metri, deplasamentul de pînă la 200 tone, lungimea pînă la 50—55 m, cu scheletul transversal format chiar din 84 de coaste, galera avea o punte continuă de la provă la pupă, cu cîte 26—30 de vîslaşi la fiecare bord[57]. Pînă în sec. XV — cînd apare cîrma fixată la pupă şi susţinută în etambou[58] — galera era dirijată de cîrmele laterale, două rame manevrate de o parte şi de alta a navei. Pe vreme rea, galera nu ţinea marea, oricît de mare efort ar fi făcut vîslaşii.

Pînă în sec. al XVI-lea nu existau nave speciale de luptă; orice navă, comercială sau de transport, era echipată *ad hoc* cu mijloacele de război. Pînă la apariţia artileriei navale (în sec. XVI) arma principală a unei galere era catapulta: din cauza spaţiului disponibil, ocupat aproape în întregime de vîslaşi, galera nu putea fi dotată decît cu foarte puţine tunuri — şi care nu puteau fi plasate lateral, ci numai la provă şi la pupă. În timpul luptei, mulţi dintre vîslaşi lăsau ramele şi, înarmaţi, luptau pe punte. Bătălia se dădea prin abordaj[59]: corabia adversă era invadată şi începea lupta corp la corp — ca pe uscat. (Tactica abordajului a continuat şi după instalarea unor tunuri la bord). Galera era prevăzută şi cu un pinten metalic, ascuţit, montat la prova şi sub nivelul apei, care izbind nava adversă îi producea spărturi fatale. Ca putere de foc, galera de luptă din sec. XVI putea avea la provă între 3—6 tunuri (tot atîtea erau şi la pupă), ale căror proiectile cîntăreau între 10—15 kg.

Cum navele cu pînze (veliere) îşi afirmaseră avantajele încă din secolul al XV-lea, italienii au început să construiască nave care să îmbine soliditatea galerei cu viteza sporită a velierelor care foloseau şi forţa de propulsie a vîntului. Rezultatul acestei combinaţii a fost *galeasa,* — în genere lungă de 55 m şi lată de 10 m, avînd de obicei trei catarge şi un bompres[60]. Dar galeasele cele mai mari, cele comerciale, aveau o lungime de 70 m, o lăţime de 16, ramele de 20 m, un deplasament de 1.000 tone şi un

[57] Dar la galerele lungi, 120—128 de oameni trăgeau la vîsle, cîte 4—5 la o vîslă; o vîslă „avînd pînă la 300 kg, la o lungime de 12 m; iar pentru echilibrare, mînerul ei era încărcat cu greutăţi de plumb" (B. Kozlowski).

[58] Arbore cu velă — catarg cu pînză; bord — partea laterală a navei; pescaj — adîncimea de cufundare în apă, pînă la linia de plutire a navei; deplasament — greutatea volumului de apă dislocuit de navă (deplasamentul se exprimă în tone metrice); provă (proră), pupă — partea dinainte, respectiv partea de dinapoi a navei; etambou — partea terminală spre pupă; chila — grinda solidă şi lungă de lemn fixată longitudinal pe fundul navei şi constituind elementul de bază al osaturii navei.

[59] Manevră de luptă constînd în alipirea bord la bord a unei nave de alta, pentru a o lua cu asalt.

[60] Catargul mult înclinat, fixat în prelungirea chilei, spre provă.

echipaj care putea ajunge pînă la o mie de oameni! Galeasa de război era înarmată cu 40 de tunuri de bronz, plasate la pravă, la pupă şi la centru.

Ultimul stat care a renunţat (în 1745) la tipul acesta de navă, galeasa, greu de manevrat şi foarte costisitoare (necesitînd în mod obişnuit cam 500 de oameni) care a preferat velierele a fost Veneţia. Dar în bătălia de la Lepanto (1571), considerată de istorici ca „ultima mare luptă a galerelor" , victoria s-a datorat în cea mai mare parte galeaselor[61].

Cu viteza lor superioară velierele propulsate exclusiv de forţa vîntului se adaptează incomparabil mai bine funcţiilor de cursă lungă şi exigenţelor de luptă. Flotele occidentale — ale Spaniei, Portugaliei, apoi ale Franţei, Angliei, Olandei, — le-au adoptat chiar din sec. XV şi din ce în ce mai mult în următoarele trei secole. Avînd flancurile libere (spre deosebire de galere) velierele puteau uşor instala aici numeroase tunuri[62]. Către 1500 tunurile au fost instalate sub punte, folosindu-se în acest scop deschideri speciale (saborduri) practicate în borduri. În felul acesta, în luptele navale velierele se aşezau în şir una în urma celeilalte: de unde denumirea de „nave de linie" iar tactica — în „linie de şir".

Principalele tipuri de veliere, folosite în scopuri atît comerciale cît şi militare, erau caravela şi galionul.

Realizată pe la mijlocul secolului al XVI-lea de constructorii navali din Portugalia cu sprijinul lui Henric Navigatorul, caravela avea la început numai pînze triunghiulare. De origine arabă (deşi este denumită în mod obişnuit „velă latină"), vela triunghiulară prezenta marele avantaj că o anumită dispoziţie a sa pe arboradă[63], precum şi manevrarea sa abilă permitea o perfectă navigaţie „în volte"; adică, prin manevre de giraţie care să permită schimbarea direcţiei şi o înaintare a navei spre punctul dorit chiar şi împotriva vîntului. (În schimb, e adevărat că operaţiile de direcţionare, de întindere şi de înfăşurare a velelor, erau foarte grele). Pe lîngă astfel de vele şi cele două pînă la patru catarge cu vergi transversale foarte lungi, caravela mai era dotată şi cu pupă rotativă inclusă în etambou. (Deşi nava, cu o velatură atît de complexă şi cu o suprafaţă considerabilă — necesitînd manevre complicate, dificile şi repetate — asculta mai mult de vînt decît de timonier!). — Ca viteză, din documentele timpului reiese că în mod obişnuit aceste caravele navigau contra vîntului cu 3 mile marine pe oră; iar cu vînt puternic din pupă, cu 18,50 mile[64].

În secolul al XVI-lea tipul cel mai răspîndit de velier şi cel mai tipic atît ca navă de transport cît şi ca navă de război era galionul. Acesta avea o capacitate de încărcare deosebit de mare, avea bordurile înalte, catargele de asemenea[65] şi mai multe punţi. Pe puntea superioară se înălţau „castelele", impunătoare, construcţii servind ca turnuri de observaţie dar putînd fi înzestrate şi cu tunuri mici, foarte eficiente în cazul unei încercări de abordare a navei. Ca navă comercială, galionul genovez de tipul *grimaldo* putea transporta 2.500 tone de cereale, înarmat fiind şi cu redutabile piese de artilerie.

[61] Iar în Nord — „galera sfîrşeşte printr-o apoteoză: a fost principala navă folosită în Marea Bătălie din anul 1714 dintre ruşi şi suedezi, desfăşurată sub ochii lui Petru cel Mare" (Ion A. Manoliu). — Sfîrşitul i-a fost hotărît de puterea sa de foc prea redusă, de imposibilitatea de-a naviga şi de incapacitatea de-a încărca mult: ceea ce o făcea nerentabilă din punct de vedere comercial.

[62] Se pare că prima bătălie navală în care s-au folosit tunurile a fost cea dintre francezi şi olandezi din 1338. Proiectilele erau simple sfere de metal. „Pentru a avea şi un efect incendiar, ghiulele, care nu distrugeau decît prin lovire, erau încălzite uneori pînă la roşu" *(Idem).*

[63] Totalitatea catargelor şi vergilor (bare fixate transversal pe un catarg pentru a susţine velele pătrate).

[64] O milă marină = 1.851,85 m

[65] Galionul englez *Sovering of the Seas* („Suveranul mărilor"), construit în 1637, va avea 42 m lungime, 14 m lăţime, 15 m înălţimea la chilă, 3 punţi, un deplasament de 1.500 tone şi 100 de tunuri; iar catargul mare, înalt de 134 m peste punte!

Nave mult mai perfecţionate tehnic şi cu mult mai mari decît caravelele, galioanele aveau de regulă trei catarge (uneori şi patru); cele mai mari aveau şi vele pătrate, pe lîngă cele triunghiulare. Ca nave comerciale, galioanele spaniole şi portugheze deţineau, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, locul preponderent în navigaţia oceanică. Totodată, puteau fi uşor adaptate şi ca nave de război. (Dealtminteri, întotdeauna înarmate cu piese de artilerie erau şi navele comerciale, pentru eventualitatea unui atac al piraţilor). Cel mai cunoscut galion de mare tonaj[66] — care a participat însă la o singură bătălie navală — era „Great Harry", construit în 1515 (şi distrus de un incendiu în 1553). Avea un deplasament de 1.000 tone, 44 de tunuri grele în borduri şi numeroase tunuri mici în cele două castele; echipajul era format din 750 de oameni (399 de soldaţi, 301 marinari şi 50 de tunari).

Regele Franţei Francisc I, în ambiţia de a-l depăşi pe Henric VIII, în timpul domniei căruia se construise „Great Harry", a ordonat construcţia (care a durat 12 ani) giganticului galion „Grande Françoise", cu 5 catarge, putînd transporta 1.500 de oameni, — în acelaşi timp avînd instalate la bord (pe lîngă piesele de artilerie) şi o moară, o forjă, o capelă, un teren pentru jocul cu mingea... Dar îndată după lansare, surprinsă fiind de o furtună, ambiţioasa şi greoaia „Grande Françoise" a eşuat pe un banc de nisip...

CHIMIA TEHNICĂ

Lucrările de chimie tehnică publicate în secolul al XVI-lea pot fi considerate punctul de plecare al chimiei industriale. După *Bergwerkbüchlein*, apărută în 1510 şi consacrată în mod deosebit geologiei şi mineralogiei, *Probierbüchlein* — operă redactată deci de asemenea într-o limbă naţională — „aduce o cantitate de informaţii privind diferite experienţe chimice, introduce concepte cantitative şi se foloseşte pe larg de balanţă" (Aldo Gaudiano).

De la pirotechnia (1540) a lui V. Biringuccio trata, cum am văzut, despre toate metalele cunoscute la acea dată, metalurgie şi aliajele lor, despre mineralele conţinînd zinc, cobalt, mangan, ş.a., precum şi despre diverse materiale şi produşi chimici folosiţi pentru bombe, petarde, etc. „Biringuccio este printre cei dintîi care semnalează că plumbul în timpul calcinării în aer îşi sporeşte densitatea (pînă la 8—10%), dar cauza o atribuie unui spor de densitate datorat eliminării părţilor de apă şi aer din porozitatea sa. Meritul său principal constă în a interpreta procesele chimice nu pe baza unor nebuloase abstracţii alchimiste, ci a unor date experimentale"[67]. — În acelaşi an a fost publicată şi *Plichto de l'arte de'tentori*, de G. Ventura Rossetti, tratînd despre coloranţi pentru diferite fibre textile, despre mordanţi, ş.a.

În amintita mai sus *De natura fossilium*, a părintelui mineralogiei Agricola se vorbeşte şi despre petrol şi acidul conţinut în ambră, chihlimbar. Iar în *Li tre libri dell'arte del vasaio* a lui C. Piccolpasso (m. 1579) se dau multe reţete privind diverse tipuri de ceramică şi îndeosebi despre smalţurile colorate — În Germania, interesul pentru chimie îşi are marele reprezentant în Paracelsus (Theophrastus Bombastus von Hohenheim, m. 1541), fondatorul unei noi şcolii de chimie, care a avut o notabilă influenţă asupra dezvoltării tehnicii distilării.

[66] Perfect reprezentat şi cu toate detaliile tehnice de pictorul de curte al regelui Henric VIII al Angliei, Hans Holbein.

[67] *Idem.* — „El însă este un empirist, şi deci nu poate fi considerat un pionier al metodei experimentale".

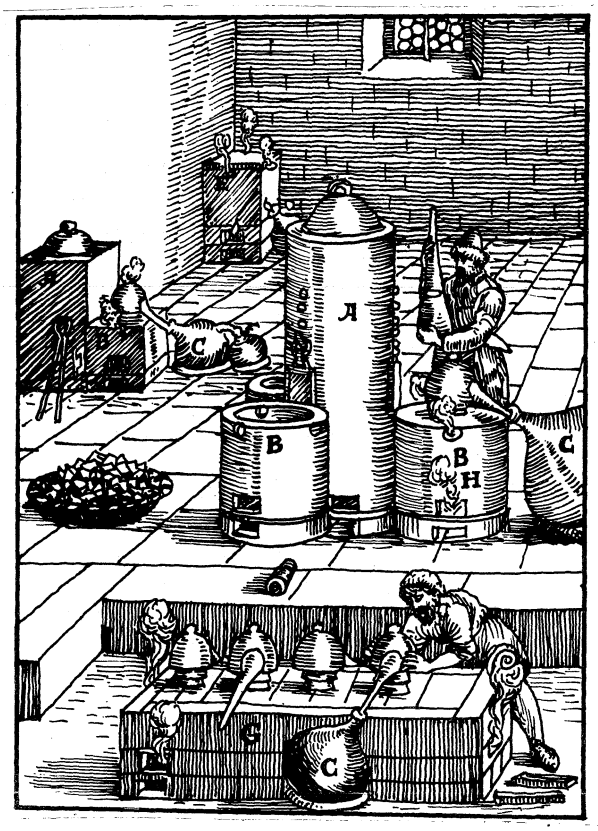

Patru tipuri de cuptoare pentru distilarea acidului. (A) — coloana de distilare a cuptorului „slow Harry"; (B) — camere laterale pentru creuzetele cu reactivi; (C) — recipiente colectoare de sticlă; (D) — vas ceramic; (E) — cuptor pentru încălzirea retortei; (G) — cuptor; (H) — camera laterală —. După Ercker (1574).

Progresele industriei chimice au fost considerabil favorizate de ameliorarea calităţii sticlei şi emailurilor; ameliorare graţie căreia alchimiştii puteau lucra în condiţii mult mai bune cu materiale rezistente şi cu corozivi tari, cum erau acizii puternici. În felul acesta au fost produse articole de laborator superioare, eliminîndu-se progresiv cele din cositor.

ŞCOALA GERMANĂ ŞI ŞCOALA ITALIANĂ DE TEHNOLOGIE

Încă de pe la sfîrşitul secolului al XIV-lea în Germania se observă un notabil reviriment al gîndirii tehnice. Procesul se accentuează în secolul următor, mai ales în regiunea meridională a ţării, cînd într-o mulţime de manuscrise apar numeroase desene de diferite maşini. Prima mare figură a tehnologiei renascentiste germane este inginerul militar Konrad Kyeser (1366-m. după 1405), autorul lucrării de imens succes *Bellifortis*.

Manuscrisul conţine capitole descriind o surprinzătoare varietate de inovaţii şi invenţii (foarte probabil, toate ale autorului), — căruţe, elevatoare, dispozitive hidraulice,

maşini de asediu, arme de foc, armament defensiv, focuri de artificii, diferite unelte de muncă. Kyeser schiţează primele arme de foc portative (schiţele de tunuri sunt încă primitive); aici îşi fac apariţia culevrinele, arbaletele folosind proiectile incendiare (îndeosebi armele incendiare sunt abundent reprezentate). Apoi, invenţii de inginerie civilă, poduri şi punţi prefabricate pentru trecerea rîurilor sau a şanţurilor largi, tipuri variate de poduri rulante, flotante, pliante. Partea hidraulică este în general bine reprezentată: burdufuri umflate servind la traversarea rîurilor, un fel de centuri de salvare, un model de echipament de scafandru dotat cu un tub pentru respiraţia sub apă. Fantezia, abundenţa de idei este cu totul unică pentru acea epocă. Şi — o curiozitate prezentă în aceste desene: înfăţişarea fantastică a unor figuri. Motivul pentru care *Bellifortis* s-a bucurat de o răspîndire extraordinară, cunoscută fiind azi prin foarte numeroasele manuscrise transmise.

În schimb, într-un singur exemplar (datînd din jurul anului 1430 şi provenind din regiunea Boemiei) s-a păstrat pînă azi aşa-numitul „Manuscris din timpul războiului husit", al unui autor anonim.

Predomină şi aici preocupările de inginerie militară. Cele mai interesante desene însă sunt cele de ordin mai puţin strict militar; de pildă, maşina de găurit tuburi de lemn — de stejar, de ulm, de arin; cu specificarea că această maşină poate executa 15 tuburi pe zi, fiecare avînd o lungime de 18 picioare (circa 5,50 m). Apoi, multe exemple de mori de vînt; sau, o maşină de şlefuit pietre dure; sau — desenul cel mai important, reprezentînd un sistem de bielă-manivelă. Iar desenele unor mori de mînă din acest manuscris sunt considerate a fi primele reprezentări ale acestui mecanism.

„Manuscrisul husit" pare a fi de o factură superioară celui al lui Kyeser. Este mai variat şi de o deschidere de spirit superioară. „Principala sa bogăţie constă de asemenea în aceşte indicaţii scrise care arată că acum a fost depăşit simplul stadiu al imaginaţiei. Este vorba de maşini care au existat cu adevărat. Se simte aici practicianul, omul care începe să adune o documentaţie privind problemele meseriei sale şi a cărui curiozitate arată că este mereu trează" (B. Gille).

În ansamblu privită, şcoala tehnologică germană a rămas prevalent o şcoală de inginerie militară. I-a lipsit acea deschidere de spirit, acea curiozitate universală ce caracterizează ingineria italiană a Renaşterii. Spiritul tehnic italian este fundamental diferit de cel german. Inginerii italieni „sunt adevăraţi umanişti, artişti sau savanţi care, dincolo de probleme particulare — dealtfel de interes mai larg decît cele ale germanilor, — caută soluţii generale, explicaţii valabile, precum şi mijloacele de a domina total noua lume ce li se oferea" *(Idem)*, — Ceea ce surprinde mai întîi încă de la primul contact cu şcoala tehnologică italiană este fecunditatea extraordinară a imaginaţiei.

Dintre reprezentanţii primei generaţii a acestei şcoli,[68], cel dintîi în ordine cronologică este Giacomo Fontana (m. cca 1455), preocupat îndeosebi de probleme de hidrologie — fîntîni, apeducte, — în rezolvarea cărora se serveşte în mod repetat de principiul sifonului. — Mai apropiat de şcoala germană este Marianus Jacobus, zis Taccola (m. înainte de 1458), autor cunoscut şi de Leonardo da Vinci. În culegerile sale de note (titlul manuscrisului este *De machinis libri X*) Taccola dovedeşte o bună cunoaştere a posibilităţilor tehnice ale epocii sale. Este în primul rînd un inginer militar — dar fără o originalitate deosebită. Mai dezvoltate în lucrarea sa sunt părţile tratînd despre construcţii maritime; sau despre pompe aspiratoare-respingătoare cu sistem de bielă-manivelă. De asemenea, se găseşte aici una din primele reprezentări ale foalelor

[68] Contribuţii în domeniile ingineriei civile şi militare şi-au adus şi Filippo Brunelleschi, L. B. Alberti, fraţii Giuliano şi Antonio da Sangallo; dar care sunt celebri ca arhitecţi.

hidraulice. Unele dintre intuiţiile şi aplicaţiile practice sunt de-a dreptul geniale. Astfel, se pare că Taccola a fost cel dintîi care a folosit pulberea pentru minarea fortificaţiilor. — Aceleiaşi generaţii îi aparţine Rodolfo Fioravanti, renumit tehnician şi constructor (chemat la Moscova, a construit catedrala din Kremlin). În Italia s-a remarcat prin diferite sistematizări hidraulice; precum şi (în anul 1455 şi următorul) prin ingenioase operaţii de deplasare a unor edificii, ca Torre di Magone din Bologna (înalt de 20 m); sau, ca turnul bisericii S. Biagio, din orăşelul Cento (lîngă Ferrara).

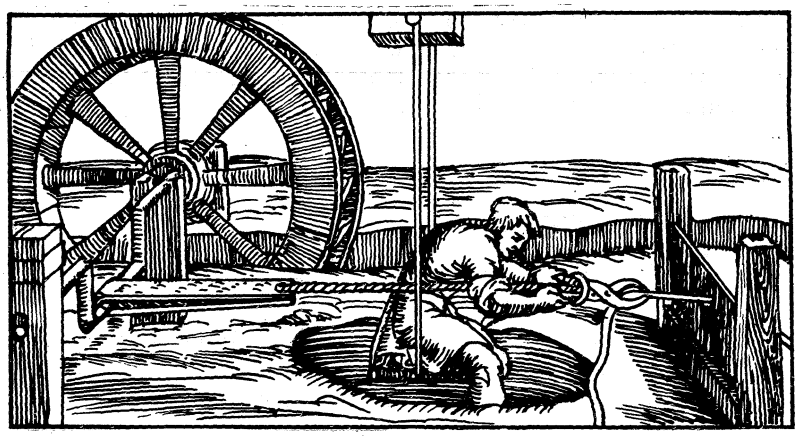

Trefilare cu ajutorul energiei hidraulice. — După V. Biringuccio, *De la pirotechnia*, Veneţia, 1540.

Cel mai dotat şi mai activ inginer italian al secolului al XV-lea a fost fără îndoială sienezul Francesco di Giorgio Martini (1439–1502), — pictor, sculptor şi în special inginer militar. Marele său *Tratat de arhitectură civilă şi militară* s-a păstrat în trei codice manuscrise; cel aflat în Bibliotheca Vaticana conţine peste 300 de desene de maşini de război, aparate de ridicat greutăţi, roţi hidraulice, mori, etc. În caietul păstrat la Uffizi se găsesc alte 77 de schiţe de maşinării diferite. Codicele din Bibliotheca Laurenziana (Florenţa), conţinînd un tratat de arhitectură, evidenţiază interesul pentru sistemul corect redat de bielă-manivelă. Poate că nu toate aceste schiţe şi desene au fost realizate; dar toate demonstrează o fecunditate a imaginaţiei şi o diversitate de combinaţii mecanice nemaiîntîlnite pînă acum.

Constructor de fortăreţe, Giorgio Martini pare însă a fi mai preocupat de ingineria civilă. În desenele lui caută să rezolve probleme de diguri, ecluze şi amenajări portuare. Energia hidraulică este utilizată pentru a acţiona nu numai mori, ci şi foalele unui cuptor metalurgic; sau, pompele aspiratoare-respingătoare; sau, un joagăr. Apar aici proiecte de mori de vînt, de mori de măcinat (aproximativ 50 de desene). Insistent apar apoi problemele transmiterii şi transformării mişcărilor, a unor angrenaje ce prezintă unele dificultăţi, a variaţiilor de viteză. Frecvent şi corect este exploatat sistemul bielă-manivelă, deja larg utilizat la acea dată. Nu lipsesc nici problemele de lucrări în subteran, a puţurilor, tunelelor şi galeriilor minelor. — Adeseori soluţiile sale sunt incomplete; dar remarcabile sînt interesul multilateral şi căutările sale continui, chiar dacă nu sistematic conduse. Şi, în acelaşi timp, atracţia spre chestiuni teoretice ca, de pildă, problema clasică a măsurării de la sol a înălţimii unui turn. În fine, B. Gille observă că multe probleme şi schiţe de maşini ale lui Giorgio Martini au fost preluate de Leonardo da Vinci.

Un loc deosebit în tehnologia Renaşterii îl ocupă *Le diverse et artificiose machine*, ale căpitanului Agostino Ramelli (1531–1590), inginer, umanist şi filosof; lucrare în care figurează nu mai puţin de 110 maşini şi mecanisme complicate, în special din domeniul

hidraulicii. Printre acestea apar ş descrierile sau desenele a 20 de mori — de apă, de vînt, sau cu tracţiune animală. Sunt idei care îşi vor găsi o aplicaţie practică şi în desenele lui Leonardo.

Să mai amintim în fine şi pe Fausto Venanzio (1551—1617), tehnician dar şi literat, cunoscător de limbi străine, pasionat de istorie şi filosofie, — şi unul dintre primii ingineri care foloseşte metalul în construcţiile podurilor de bronz, susţinute de lanţuri. În schiţele din lucrarea *Machinae novae*, Venanzio prezintă 54 de invenţii proprii, însoţite de texte redactate în cinci limbi (latină, italiană, spaniolă, franceză şi germană). Printre acestea se află o interesantă moară acţionată de forţa mareelor. Este schiţată de asemenea şi paraşuta, — foarte probabil o reminiscenţă din desenele lui Leonardo: Veranzio fusese amic intim cu Giovanni Ambrogio Mazzenta, cel care deţinuse un timp în posesia sa manuscrisele lui Leonardo (vd. *infra*).

LEONARDO DA VINCI, INGINER ŞI INVENTATOR

În scrisoarea adresată ducelui Milanului Ludovico Sforza spre a-şi oferi serviciile, Leonardo da Vinci îşi dezvăluia în zece paragrafe problemele de tehnologie pe care le studiase şi pe care era convins că le soluţionase. Dealtfel, nenumăratele desene, schiţe şi explicaţii aflate în manuscrisele rămase de la el confirmă aceste afirmaţii. Textul scrisorii, deşi limitîndu-se aproape exclusiv la domeniul ingineriei militare, indică varietatea cu totul neobişnuită a unor asemenea probleme şi soluţii:

„1. Dispun de un tip de poduri extrem de uşoare şi de rezistente, adaptate pentru a fi transportate foarte uşor [...] şi altele solide şi rezistente la foc şi în luptă, uşor de ridicat şi de aşezat. De asemenea, dispun de metode de ardere şi distrugere a acelora ale duşmanului.

2. Cînd un loc este asediat ştiu cum să scot apa din tranşeie şi să fac o infinită varietate de poduri, adăposturi şi scări şi alte dispozitive.

3. *Idem.* Dacă, datorită înălţimii malurilor sau rezistenţei locului şi a poziţiei sale, este imposibil, în timpul unui asediu să tragă folos de pe urma bombardamentului, eu am metode de distrugere a oricărei roci sau fortăreţe, chiar de ar fi construită pe o stîncă.

4. Pe lîngă acestea, dispun de diferite feluri de mortiere, foarte convenabile şi uşor de transportat; şi cu acestea pot azvîrli pietre mici ca într-o avalanşă; iar fumul acestora provoacă o mare spaimă inamicului spre paguba şi confuzia lui.

5. Iar dacă lupta se dă pe mare, dispun de diverse tipuri de mecanisme foarte eficace pentru atac şi apărare; şi de nave care vor rezista atacului celor mai mari tunuri şi explozibile.

6. *Idem.* Dispun de mijloace de a ajunge pe căi şi prin galerii secrete şi întortocheate, fără a face vreun zgomot, la un loc fixat, chiar de ar trebui să se treacă pe sub vreo tranşee sau vreun rîu.

7. *Idem.* Voi construi care de luptă acoperite, sigure şi inatacabile, care, pătrunzînd în rîndurile inamicului cu artileria lor ar zdrobi orice mulţime de oameni, indiferent de numărul lor. Iar din spate ar putea veni infanteria nevătămată şi fără să întîmpine vreo greutate.

8. *Idem.* În caz de nevoie voi construi tunuri mari, mortiere şi artilerie uşoară cu forme minunate şi utile, diferite de tipurile obişnuite.

9. Acolo unde bombardamentul dă greş, eu voi inventa catapulte, baliste, *trabocchi* şi alte dispozitive extraordinar de eficace şi care nu sînt folosite în mod obişnuit. Şi pe

scurt, în funcţie de diversitatea cazurilor, pot născoci felurite şi infinite mijloace de atac şi apărare.

10. În timp de pace cred că pot da deplină satisfacţie şi pot fi egalul oricui în arhitectură şi în proiectarea clădirilor publice şi particulare; şi în dirijarea apei dintr-un loc în altul [...]" (Trad. Valentin Negoiţă).

Aşadar — din cele zece puncte, nouă se referă la ingineria militară. În cei 17 ani cît fusese în serviciul ducelui (între 1483—1499), acesta era interesat în primul rînd de astfel de lucrări. Ceea ce nu înseamnă că în aceeaşi perioadă (sau după 1500, cînd s-a aflat în serviciul lui Cesare Borgia, ori al regelui Ludovic XII, pînă cînd va fi invitat de succesorul acestuia, Francisc I) Leonardo n-ar fi fost preocupat sau n-ar fi chiar condus şi lucrări de inginerie civilă. Nici o perioadă din viaţa sa n-a fost dedicată exclusiv unui singur tip de activitate — reaminteşte A. P. Usher; tot astfel şi preocupările sale tehnologice au trecut continuu de la un domeniu la altul, de la o problemă la alta.

O simplă enumerare a invenţiilor în domeniul tehnologiei militare (sau măcar a inovaţiilor aduse unor proiecte, unor modele preexistente) este în măsură să ateste uimitoarea imaginaţie a lui Leonardo, — în mod evident susţinută permanent şi de cunoştinţe ştiinţifice şi tehnice concrete, adeseori chiar experimentale. Astfel: un tip de „car acoperit" — cum îl numeşte el: o surprinzătoare anticipaţie a carului blindat modern; sau, care de luptă echipate cu coase, care, printr-un sistem de rotaţie, puteau tăia picioarele cailor şi ale luptătorilor. Scări diferite de asalt, dispozitive pentru escaladarea zidurilor. Poduri de campanie demontabile — sau poduri militare suspendate prin vinciuri. O catapultă manevrată cu ajutorul unei roţi cu clichet. O arbaletă uriaşă cu afetul montat pe trei perechi de roţi înclinate — şi al cărei gingantic arc avea nu mai puţin de 24 m. O altă arbaletă, cu tragere rapidă. Proiectile cu aripi fixate pe partea posterioară pentru a-i asigura stabilitatea direcţională; la lovirea obiectivului proiectilul pătrundea prin deschizătura produsă, producînd în interior explozia prafului de puşcă[69]. Chiar şi un aruncător de flăcări! — Tot în seria armelor de foc figurează şi un tun montat pe afet cu 33 de ţevi — „dintre care, 11 pot trage deodată", specifică el.

În domeniul tehnicii artileriei, cu totul remarcabil este desenul (însoţit de explicaţia modului de funcţionare) a unui tun încărcat, nu prin ţeavă, ci prin chiulasă, — cu un mecanism de închidere a chiulasei şi o largă cameră de pulbere[70]. Apoi — un tun uşor de cîmp cu trei ţevi, montat pe două roţi, uşor deplasabil şi cu un tir rapid; vizarea era asigurată de un angrenaj cu cremalieră şi o roată dinţată. Un mortier cu proiectile explozive, cu o mare rază de împrăştiere. Un tun cu abur şi cu tragere repetată, — aburul fiind utilizat aici ca sursă de energie mecanică. (Se pare că acest tip de tun a fost folosit cu trei secole înaintea celui din timpul războiului civil american). Un tip de ghiulea de tun umplută cu şrapnele; un alt tip, cu profil aerodinamic şi cu aripioare de stabilizare. (Leonardo intuise importanţa rezistenţei aerului, — pe care, peste două secole, Newton o va teoretiza).

Nenumărate sunt proiectele (unele fiind mai curînd îmbunătăţiri sau completări ale unor invenţii preexistente) privind ingineria civilă. Mai „senzaţionale" — dar şi mai puţin interesante din punct de vedere practic — aparţin domeniului aviaţiei. Diverse tipuri de ornitoptere — aparate de zbor bazate pe principiile zborului păsărilor — cu pilotul în diferite poziţii. (Ideea sa constantă era că zborul omului era posibil prin imitarea mecanică a naturii: un sistem de pîrghii reproducînd scheletul aripilor păsărilor). Apoi helicoptere cu elicea helicoidală şi cu propulsie automată, mecanică. Apoi, un inclinometru pentru un aparat de zbor — şi un model de paraşută (foarte asemănătoare paraşutei moderne).

[69] Obuzele brizante au rămas preocuparea majoră şi în timpul războaielor napoleoniene.

[70] De notat că, peste trei secole, tunurile folosite în bătăliile de la Waterloo şi Trafalgar vor mai fi încă încărcate tot prin ţeavă!

Studiile şi proiectele de lucrări hidraulice din manuscrisele lui Leonardo arată că el a participat efectiv la vastele lucrări de asanare a zonelor mlăştinoase din regiunile Vigevano, Lomellina (Pavia), Pontina (Lazio) şi Piombino (Livorno); precum şi la sistematizarea hidrică din regiunea Novara (Piemont). Alte proiecte privesc devierea cursului Arnoului, sistematizarea fluviului Adda şi a canalului Martesana. Interesant este planul barajului mobil de pe Isonzo, conceput pentru a inunda cîmpiile din jur în scop militar defensiv. Grandios este proiectul unui canal care să facă legătura între Marea Mediterană şi Oceanul Atlantic. — Cu această ocazie Leonardo formulează legi de mecanica fluidelor, absolut remarcabile. Problemele care îi reţineau constant atenţia erau cele ale formării albiei unui rău, vîrtejurilor, formării meandrelor, ş.a.

Direct legate de asemenea lucrări sunt alte invenţii, inovaţii, ameliorări, — schiţate, desenate, descrise, explicate. Astfel: studii de perfecţionare a ecluzelor, noi mecanisme de pompe, sau folosirea pendulului în procesul de acţionare a pompelor; o presă hidraulică, roţi hidraulice cu diferite întrebuinţări; printre care şi una de mari dimensiuni acţionînd un dispozitiv de excavaţii. (Leonardo propusese săparea unor canale de dimensiuni neobişnuite — cu lăţimea de 18 m şi adîncimea de 6,50 m — care, executate manual, presupuneau o muncă faraonică). Apoi — o dragă montată pe o barcă, o dragă portuară şi diferite bărci: barcă pusă în mişcare cu ajutorul pedalelor, barcă semisubmersibilă dublu carenată, barcă cu zbaturi, cu volant şi angrenaj acţionînd cu ajutorul manivelei. Leonardo începuse să scrie şi un tratat despre mori, schiţînd complicate sisteme de angrenaje şi roţi hidraulice.

În seria vehiculelor de teren sunt de relevat: o căruţă cu comandă de direcţie proprie; un mecanism de direcţie articulat pentru o căruţă cu patru roţi; o căruţă uşoară cu trei roţi şi cu deplasare automată, „folosind energia înmagazinată într-un sistem de arcuri; desenul însă scoate în evidenţă numai sistemul de transmisie, nu şi arcurile" (Ch. Gibbs-Smith). — O atenţie specială este acordată utilajului industriei textile[71]. Foarte interesante sunt desenele unei maşini de depănat; sau, a unei maşini de tuns cu cilindri pentru ca suprafaţa stofei să devină egală şi pluşată; sau, un dispozitiv de confecţionat frînghii prin filarea şi răsucirea simultană a 15 fire. Îndeosebi maşina de filat l-a preocupat pe Leonardo mult; şi schiţa unei astfel de maşini s-a dovedit a fi de o concepţie mult superioară „roţii lui Jürgen", care va fi întrebuinţată, totuşi, în filatură timp de aproape trei secole.

Leonardo a proiectat şi tot felul de unelte — casmale, lopeţi, ciocane, roabe; unelte noi, ingenioase, practice. A imaginat un fel de ascensor pentru greutăţi mari. Apoi, un fel de cuţit circular uriaş pentru scobitul trunchiurilor de lemn servind drept conducte; de asemenea, o lampă de sudat fier. Într-o altă perioadă a proiectat un podometru, un higrometru, un inclinascop şi mai multe tipuri de compasuri parabolice; un aparat de măsurat forţa vîntului; o maşină de fabricat ace în serie, putînd confecţiona (asigura Leonardo) 40.000 de ace într-o oră! A schiţat şi un aparat — „care (explică el) măsurînd greutatea aerului să poată arăta schimbarea vremii". Şi aceasta, cu două secole înaintea invenţiei barometrului de către Torricelli.

De o infinită diversitate sunt schiţele şi studiile de organe de maşini — şi, în primul rînd, diferite tipuri de scripeţi. Astfel, cu ajutorul unei macarale cu scripeţi multipli (palan) Leonardo studiază tensiunea funiilor şi problema descompunerii forţei de-a lungul mai multor direcţii. În legătură cu scripetele sînt şi modelele de macara dublă, de macara mobilă, de mecanisme de decuplare automată. Urmează maşini diferite:

[71] „Este pentru prima dată că vedem un inginer în această epocă preocupat să amelioreze o fabricaţie industrială, să mecanizeze o operaţie care se practica în mod curent" (R. Gilles).

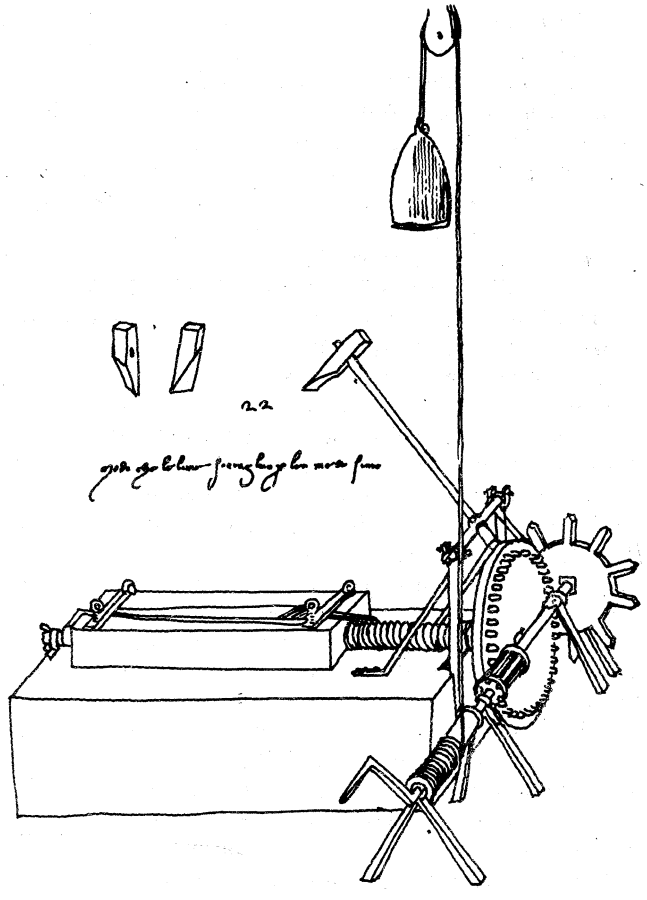

Maşină de danturat pile, acţionată prin contragreutate. Schiţă de Leonardo da Vinci.

o raboteză, o maşină de alezat, alta de găurit verticală, o alta orizontală, pentru confecţionarea conductelor de lemn. Apoi — un strung cu pedală, un laminor pentru confecţionarea benzilor de cupru, o maşină pentru încercarea rezistenţei firelor metalice (folosind metoda urmată mai tîrziu de Galilei). — Un interes particular reprezintă desenele de aparate pentru prelucrarea fierului. Astfel este maşina de crestat pile — considerată de istoricul ştiinţei citat mai sus ca reprezentînd „o primă şi ingenioasă exploatare a unei energii necunoscute Antichităţii şi de puţin timp intrată în stăpînirea omului prin opera constructorilor de orologii": este vorba de un mecanism de precizie acţionat — fără a mai fi nevoie de efortul continuu al lucrătorului — de o greutate suspendată presînd în mod gradual.

Acest laminor putea pregăti panglici metalice de grosimea dorită, — care urmau a fi apoi tăiate în forma unor discuri mici netede şi ştanţate cu ajutorul unei dălţi (inventată şi desenată de Leonardo); în felul acesta se putea asigura un sistem de batere a monezilor, cu o exactitate necunoscută prin metodele precedente. Progresele realizate mai tîrziu de către meşterii din Nürnberg şi Augsburg pledează pentru cunoaşterea de către aceştia a metodelor descrise de Leonardo. — În aceeaşi ordine de preocupări se înscriu şi originalele sale sugestii privind filetarea mecanică, săparea unui şanţ elicoidal pe suprafaţa cilindrului metalic al şurubului (sau pe suprafaţa interioară a piuliţei); o

altă inovaţie care a influenţat folosirea şi difuzarea pe scară largă a şuruburilor metalice[72]. „De fapt — precizează U. Forti — concepţia modernă despre folosirea şurubului în construcţia de maşini şi de instrumente se datorează esenţialmente lui Leonardo".

Permanenta preocupare chiar obsedantă a lui Leonardo „de a găsi o nouă sursă de energie l-a dus mereu la căutarea unor metode de transformare a mişcării rectilinii-alternative în mişcare de rotaţie — necesitatea de bază pentru orice tip de mecanism" *(Idem)*. În acest scop, Leonardo „a făcut experienţa cu mecanisme cu clicheţi, angrenaje, came, scripeţi, vinciuri şi mecanisme cu articulaţii, angrenaje cu cremalieră şi roată dinţată; a valorificat forţa musculară, forţa vîntului, a arcurilor şi volanţilor", pentru uniformizarea turaţiilor. Soluţiile propuse de el privesc cele mai variate folosiri de transformare a mişcării — transmisii prin benzi simple sau încrucişate, angrenaje şi sisteme de angrenaje conice, în spirală, în trepte. Mecanismele inventate (sau poate măcar perfecţionate)[73] sunt din toate domeniile tehnicii. Un dispozitiv de suspensie cardanică pentru busolele necesare navigaţiei maritime folosite în condiţiile ruliului şi tangajului navei pe mare; un egalizator al arcului de ceasornic; un dispozitiv de transmisie cu viteză variabilă; o turbină cu apă şi alta cu aer; un rotisor cu dispozitivul giratoriu acţionat de o elice; aparate diferite — pentru măsurarea forţei de expansiune a aerului, a vitezei unei nave, a presiunii vîntului şi apei; lanţuri de oţel cu nuclee cilindrice (ca cele folosite azi la biciclete) ş.a.

Problema angrenajelor metalice (cele de lemn se uzau repede şi absorbeau o mare cantitate de energie) îl preocupau în mod deosebit. Ca urmare, în manuscrisele sale se întîlnesc angrenaje conice care permit transmiterea mişcării pe o direcţie perpendiculară; precum şi angrenaje elicoidale care asigurau o mai mare regularitate. — Multe din aceste mecanisme sunt considerate în istoria tehnicii drept premiere absolute. Astfel, transmisia cu lanţ şi roată dinţată imaginată de Leonardo este „un dispozitiv mecanic deosebit de important pentru transmisia de forţă, dar care cu toate acestea a lipsit din tehnologia lumii occidentale pînă în secolul XVIII sau XIX". Iar în seria organelor de maşini, toate elementele motorului cu combustie internă (cu excepţia niturilor) pot fi găsite — cu o sută de ani înaintea invenţării acestui motor — în lucrările lui Leonardo. „Multe din proiectele mecanismelor moderne pot fi găsite în lucrările unui om care a trăit cu peste 250 de ani înaintea începutului primei revoluţii industriale" (Ch. Gibbs-Smith).

Fecunditatea imaginaţiei inginerului Leonardo da Vinci a fost uimitoare — dar fără să rămînă deloc în domeniul abstracţiei. Intuiţiile lui au fost — măcar în marea majoritate a cazurilor — verificate şi de experienţă[74]. El a pus bazele noilor ştiinţe experimentale; el s-a smuls dintr-un empirism pur mergînd spre concepte ale unei ştiinţe aplicate de mecanică, de aplicaţie generală în întregul domeniu industrial" (Ivor Hart).

Această nevoie de *a raţionaliza* este o atitudine ignorată pînă atunci în general de tehnicieni. De aceea, influenţa sa — directă sau indirectă — asupra tehnologiei secolului

[72] Ceea ce nu înseamnă că, şi în secolul al XVII-lea chiar, şuruburile de lemn sau de metal n-ar fi continuat şi pe mai departe să fie produse de mînă, cu raşpelul, cu pila, cu dalta, — ca în Antichitate.

[73] B. Gilles, care încearcă (printre foarte puţinii istorici ai ştiinţei, — dacă nu chiar unicul) să minimalizeze aportul lui Leonardo — „cel puţin în domeniul ştiinţelor aplicate", — considerîndu-l „împrumutat, adeseori direct, de la înaintaşi", nu poate totuşi să nu recunoască, în numeroase cazuri, originalitatea şi prioritatea absolută; de pildă, afirmînd în concluzie că deşi aplicaţiile practice ale mecanicii sale au fost limitate, totuşi „el este cel dintîi care a pus într-un fel probleme de tehnică industrială".

[74] În „Muzeul Ştiinţei şi Tehnicii" din Milano, ca şi în „Museo Vinciano" (instalat în palatul conţilor Guidi — sec. XIII — din localitatea Vinci, la 13 km de Empoli, în Toscana), vizitatorului i se fac demonstraţii de perfectă funcţionare a cîtorva zeci de maşini realizate — în miniatură — de ingineri milanezi, executate strict şi exclusiv după desenele şi schiţele respective din manuscrisele lui Leonardo.

al XVI-lea este perceptibilă în tratate ştiinţifice şi tehnice italiene, şi chiar în cele franceze sau germane. Superioritatea gîndirii ştiinţifice şi tehnice a lui Leonardo apare şi mai clară comparîndu-i desenele tehnice cu schiţele din manuscrisele inginerilor germani din timpul său, — care apar imperfecte şi incomplete, reduse la o simplă formă grafică, neînsoţite de descrieri tehnice, explicaţii ştiinţifice şi calcule matematice adecvate.

Dar — intervine întrebarea: dacă şi în ce fel a contribuit inginerul Leonardo în mod practic, efectiv, la progresul tehnicii timpului? Cu alte cuvinte: dacă au fost cunoscute în epocă? Şi ce aplicaţii practice au avut? Dacă, şi ce influenţă reală au exercitat ideile sale în secolele XV, XVI şi următoarele, — ştiut fiind că manuscrisele sale cu conţinut ştiinţific şi tehnic au rămas netipărite[75] timp de peste trei secole?

Adevărul este că aceste manuscrise n-au rămas necunoscute — nici chiar în timpul vieţii lui, şi cu atît mai puţin îndată după moartea sa (intervenită în 1519).

Fără îndoială că Leonardo întreţinea legături cu diferite categorii de meşteşugari[76]. Este cît se poate de evident că schiţele sale tehnice nu sunt izvorîte doar din imaginaţie, şi nici nu sunt rezultatul unui simplu observator detaşat. Şi este normal ca multe din ideile şi metodele sale să fi fost, în mod necesar, cunoscute meşterilor cu care lucra; meşteri care, apoi, le vor fi difuzat în centrele mai importante din Italia Centrală şi Septentrională, unde ei au continuat să lucreze. — După moartea sa, influenţa inginerului şi omului de ştiinţă Leonardo a continuat să se exercite în mod indubitabil: faptele sînt clare.

Prin testament, Leonardo şi-a lăsat întreaga, imensa cantitate de manuscrise celui mai iubit elev al său, Francesco Melzi, în casa căruia au rămas pînă la moartea acestuia (în 1570); şi care este foarte probabil că le arăta — cu sentimente de admiraţie nereţinută, de pietate, de veneraţie pentru maestrul său — vizitatorilor. (Giorgio Vasari, de pildă, recunoaşte că le-a cunoscut îndeaprape în casa lui Melzi)[77]. Juristul Cardano-senior (m. 1524), foarte interesat de problemele opticii, era un prieten personal al lui Leonardo — şi cu siguranţă că le-a putut consulta. „Despre fiul său, renumitul matematician Gerolamo Cardano (n. 1501) se ştie că a achiziţionat o parte din aceste manuscrise, folosindu-le fără scrupule" (Ivor Hart). Printre familiarii lui Melzi era şi poligraful napoletan Giambattista della Porta (n. 1535) care, sub influenţa directă a lecturii notelor lui Leonardo, a scris despre forţa vaporilor acţionînd în vederea ridicării apei la un nivel mai înalt. — Alţii (ca matematicianul N. Tartaglia, cosmograful Petrus Apianus, sau algebricianul — interesat mult şi de hidraulică — Raffaele Bombelli) au fost influenţaţi indirect de Leonardo. Acelaşi lucru se poate spune despre Simon Stevin şi cercetările lui paralele cu cele ale lui Leonardo; şi — într-o măsură mult mai mare — despre Benedetto Càstelli, al cărui *Tratat de hidraulică (1628)* este considerat a fi profund influenţat de notele lui Leonardo.

În 1523 Alfonso d'Este, ducele Ferrarei, este înştiinţat de un vizitator din Milano că „un frate al lui Melzi cunoaşte multe secrete şi idei ale lui Leonardo". Acest frate, Orazio, acceptă tipărirea diferitelor manuscrise pe care i le lăsase Francesco. Cînd

[75] În secolul al XVII-lea (mai precis: în 1651) au fost tipărite fragmente însumate sub titlul generic *Tratat despre pictură.* Iar în 1802, compilaţia unor fragmente referitoare la mişcarea şi măsurarea apei.

[76] Elocvent în acest sens este un episod relatat de istoricul ştiinţei A. P. Usher: „La Roma, Leonardo lucra la construcţia unor mari oglinzi concave ce urmau să fie folosite ca oglinzi incendiare. Pentru aceasta, şi-a instalat un atelier pe colina Belvedere (Gianicolo), unde era asistat de un lucrător german care-l exaspera prin indisciplina sa. În cele din urmă, după ce acest lucrător încercase zadarnic să-l şantajeze, i-a furat toate secretele procesului de fabricaţie şi s-a apucat de afaceri, furnizînd prin tîrgurile locale o mare cantitate de asemenea oglinzi"...

[77] A. P. Usher (cf. *A history of mechanical inventions,* Harvard, 1954) admite că „spre a spori faima maestrului său, Melzi a permis să se copieze din diferite manuscrise şi, cu anumite restricţii, a permis unor artişti şi oameni de ştiinţă să folosească colecţia sa".

proiectul său eşuează, încearcă să vîndă o parte din ele; le preia avocatul pisan Mazzenta, care le reţine, apoi dispersîndu-le. Desenele de mecanică rămîn în mîinile lui Pompeo Leoni (care intenţiona să le vîndă regelui Spaniei) şI ale moştenitorilor săi; pînă cînd contele Galeazzo Arconati le cumpără şi, în 1636, le donează Bibliotecii Ambrosiana din Milano. În acest timp, creşte considerabil interesul manifestat faţă de manuscrisele lui Leonardo — din care se fac mai multe copii din ordinul cardinalului Francesco Barberini, nepotul papei Urban VIII, ajungînd pe această cale în Bibliotheca Vaticana. — Alte codice (Leicester, Arundel, Lytton) vor fi achiziţionate în secolul al XVII-lea, ajungînd în Anglia. Dintre cele luate de Napoleon — cu ocazia invaziei Milanului — multe nu s-au mai întors de la Paris.

În concluzie: Leonardo da Vinci era mult mai cunoscut şi mai apreciat ca artist, pentru ca ideile sale să exercite o influenţă serioasă asupra cercetării ştiinţifice şi tehnice. Pentru că aceste idei devansau prea mult contemporaneitatea şi posibilităţile aplicative ale epocii.

CĂLĂTORII ŞI DESCOPERIRI GEOGRAFICE. CUCERIRI ŞI COLONIZĂRI

Antecedente medievale. Călători arabi • Soli papali şi misionari catolici • Călători laici vest-europeni în Asia. Marco Polo • Explorările epocii Renaşterii. Cauze generale • Exploratori portughezi • Vasco da Gama • Caracteristicile imperiului colonial portughez • Explorări spaniole • Expediţiile lui Cristofor Columb • Concepţia colonialistă a lui Columb • „Rivalii" lui Columb. Amerigo Vespucci • Periplul lui Magellan • „Conquistadorii". Hernán Cortés şi Francisco Pizarro • Caracterele colonizării spaniole • Explorări franceze şi engleze. Piraţi şi corsari • Consecinţele descoperirilor geografice şi ale colonizărilor succesive.

ANTECEDENTE MEDIEVALE. CĂLĂTORI ARABI

Cunoştinţele geografice ale Evului Mediu european erau mult inferioare celor ale Antichităţii. Începînd din sec. VII, singura operă geografică pe care magiştrii o comentau elevilor era un mic tratat al lui Martianus Capella, — un rezumat al operei lui Solinus, *Collectanea rerum memorabilium,* care la rîndul său îl rezuma pe Plinius cel Bătrîn. Informaţiile furnizate de Solinus nu vor fi depăşite nici de cele date de Isidor din Sevilla (sec. VII) — marea autoritate în materie invocată timp de şase secole. — În sec. IX, Hrabanus Maurus plasează Paradisul în Asia Continentală, — la fel ca, două secole mai tîrziu, Honoré d'Autun sau Hugues de St. Victor.

Dar nici zona europeană nu era cunoscută în mod direct şi adecvat reprezentată. În faimoasa hartă a lumii desenată de nişte călugări englezi în secolul al X-lea[1], Spania era înfăţişată ca o insulă în formă de stea; Italia — ca un patrulater, aproape un pătrat; Mediterana — cu numeroase insule de mărimea Siciliei; iar Marea Neagră — situată în imediata apropiere a Oceanului Arctic şi presărată cu numeroase arhipelaguri! Cît priveşte regiunile asiatice, nici una din cele 64 de hărţi ale lumii — *mapamonduri*[2] — care s-au păstrat şi care au fost întocmite, imaginate, desenate între secolele VII—XIII, nu le dădeau contemporanilor nici cea mai mică idee cît de cît corectă despre aceste ţinuturi.

În schimb, începînd din secolul al IX-lea şi următoarele occidentalii cunoscători ai limbii arabe ar fi putut avea acces — dacă o mentalitate generală dogmatică nu i-ar fi ţinut captivi între limitele cunoştinţelor transmise de antici — la bogate surse de informaţii geografice noi şi purtînd girul autenticităţii, ai locurilor şi lucrurilor personal văzute şi cunoscute. Negustorii arabi navigaseră pe toate mările Lumii Vechi (cu excepţia celor nordice), străbătuseră Europa Orientală, Asia Centrală şi subtropicală; iar în Africa — nu numai regiunile din nordul continentului, ci şi ţările din sudul Saharei. Informaţiile culese de la alţii, sau impresiile şi cunoştinţele obţinute direct din regiunile parcurse au fost consemnate în lucrări conţinînd interesante şi preţioase date geografice. Între numeroşii autori[3], marele geograf al secolului al X-lea rămîne enciclopedistul al-Biruni, care a studiat îndeosebi podişul Iranului, Asia Centrală şi India; ţări şi regiuni pe care le-a descris în celebrul său *Canon al lui al-Masudi,* operă de capitală importanţă şi în astronomia epocii. În secolul al XII-lea, locul întîi îl ocupă remarcabilul geograf al-Idrisi,

[1] Găsită într-un manuscris al *Periegesei* lui Priscianus.

[2] Consultate şi studiate cu perfectă competenţă de A. t'Serstevens (vd. *Bibliografia*).

[3] Astfel: despre ţările asiatice pînă în China — *Cartea drumurilor si a statelor* (de Ibn Hardadbeh); despre Asia anterioară şi Europa răsăriteană — *Cartea comorilor* (a lui Ibn Rusta); despre podişul Iranului şi zona Mării Caspice — *Călătorie pe Volga,* a lui Ibn Fadhlan. În secolul următor, al X-lea: *Păsunile de aur si minele de diamante,* precum şi *Comunicări si observaţii,* ambele ale lui al-Masudi, conţinînd informaţii geografice, istorice şi etnografice, culese din Orientul Apropiat şi Mijlociu, din Europa de Răsărit şi Asia Centrală, din Iava şi China. din Egipt şi Africa Orientală (inclusiv Madagascar). Istachri îşi notează cele observate în India şi Asia Centrală în *Cartea climelor* (= zonelor geografice); Ibn Haukal descrie ţările apusene şi marile oraşe comerciale din jurul Golfului Persic şi al Mării Arabiei, în *Căi si regate;* Mukadsi relatează cele văzute în Africa de Nord şi zona Oceanului Indian, în *Cel mai bun îndreptar pentru cunoasterea climelor,* etc.

autorul *Recreaţiilor geografice* şi, îndeosebi, a două hărţi ale lumii; în timp ce lucrările geografice din sec. XIII sunt *Dicţionarul geografic* al lui al-Iakut şi *Mărgăritarele minunilor,* de Ibn al-Vardi[4].

Cel mai mare — şi nu numai din rîndurile arabilor — călător şi geograf al secolului al XIV-lea a fost negustorul din Tanger, Ibn Battuta (1304–1377). De-a lungul a 25 de ani, itinerariile sale — pe mare şi pe uscat — au însumat distanţe de circa 120.000 de kilometri. Aceste itinerarii au inclus: Egiptul, Siria şi Africa de Vest, Irakul şi Arabia de Vest; Mozambicul, Zanzibarul şi insulele Bahrein; coasta sudică a Crimeei, cîmpia Mării Caspice şi zona cursului inferior al Volgăi; Constantinopolul, Bukhara şi Samarkandul, munţii Hindukuş, Valea Indului Mijlociu, Punjabul şi oraşul Delhi; coasta Malabar, insulele Maldive, Ceylonul şi China, inclusiv Pekinul; Bizanţul, Sahara Centrală şi Vestică, precum şi marele oraş Tombuktu de pe fluviul Niger; Africa de Nord, posesiunile musulmane din Europa, cu o vizită mai lungă la Granada...

Spre sfîrşitul vieţii Ibn Battuta şi-a dictat din memorie impresiile şi descrierea tuturor acestor călătorii. *Călătoriile lui Ibn Battuta* — carte tradusă în mai multe limbi europene — prezintă un extraordinar de bogat material informativ de ordin geografic, istoric şi etnografic, de cel mai mare interes pînă azi, privind studiul istoriei medievale a ţărilor vizitate de el.

SOLI PAPALI ŞI MISIONARI CATOLICI

Printre marile surprize pe care le-au avut chiar primii cruciaţi în contactele lor directe cu Orientul Apropiat a fost şi aceea de a fi întîlnit în acest mediu musulman şi numeroşi creştini aparţinînd unor diferite fracţiuni ale Bisericii răsăritene. Primul loc, ca propagatori ai creştinismului pînă în îndepărtatele ţări ale Asiei Centrale, îl deţineau „nestorienii" — în marea lor majoritate negustori sirieni, — care încă din secolul al VII-lea îşi făcuseră apariţia şi în nordul Chinei; pentru ca, cinci secole mai tîrziu, numeroase grupuri de creştini nestorieni să se afle instalate în Asia Centrală, în mijlocul unor importante triburi nomade mongole.

Prezenţa lor aici — unde, pe teritoriul Turkestanului s-a format în secolul al XII-lea un mare stat musulman, Karakidan, — a fost considerată de către cruciaţi şi Biserica Romei ca avînd o mare importanţă politică şi chiar militară în conflictul cu Islamul. — Din astfel de considerente şi dintr-o asemenea stare de spirit a luat naştere legenda — care a cunoscut o foarte largă răspîndire în Europa Occidentală — despre „regele-preot Ioan", care, cu ajutorul hanilor mongoli, i-ar fi învins (în 1141) pe musulmanii sultanului turc Sandjar! Se pare, totuşi, că „legenda" are oarecare bază de adevăr: preotul Ioan n-ar fi fost un personaj legendar, ci un prinţ de religie creştină nestoriană, a cărui dinastie ar fi domnit, timp de un secol, într-o regiune neprecizată geografic, numită India Superioară[5].

Consemarea aici a acestui episod — într-o anumită măsură nu lipsit de pitoresc, — îşi are evidenta sa justificare. În acest sens, notează cu pertinenţă I. P. Maghidovici:

[4] În completare, vd. şi *Ist. culturii şi civilizaţiei,* vol. 2, pp. 302–303.

[5] În 1145, un episcop armean îl semnalează papei Eugen III pe acest rege-preot Ioan, al cărui regat se întindea „dincolo de Armenia şi Persia, departe spre Răsărit". Această informaţie a fost repetată — timp de aproape două secole — de diferiţi călători şi soli trimişi în Asia, — printre care Giovanni da Pian del Carpine, Rubruk, Marco Polo, Giovanni da Montecorvino (vd. *infra*). Apoi, personajul istoric a devenit un personaj legendar, cînd imaginaţia unor europeni ignoranţi l-au plasat în Abisinia — pentru bunul motiv că, acolo, „negusul" domnitor era într-adevăr un principe creştin!

„În secolele XIII şi XIV, legenda despre regele-preot a determinat în mare măsură organizarea şi trimiterea unor soli catolici în ţările din Asia Centrală şi Meridională; iar în secolul al XV-lea, legenda aceasta a jucat un rol însemnat în istoria descoperirilor geografice portugheze".

În prima jumătate a secolului al XIII-lea mongolii cuceresc nordul Chinei, Turkestanul, podişul Iranului, Mesopotamia, Transcaucazia şi Europa răsăriteană, ajungînd pînă pe coasta Dalmaţiei. Cartierele generale ale hanilor deveneau şi mari pieţe cu mărfuri scumpe cerute de aristocraţia mongolă; încît negustorii europeni prezenţi aici puteau aprecia din plin marile avantaje ce li se ofereau. Pe de altă parte, atît papa cît şi regele Franţei căutau, prin trimişii lor, să negocieze pacea cu hoardele mongole, sperînd totodată şi în ajutorul lor împotriva musulmanilor.

În acest scop, papa Inocenţiu IV a încredinţat această misiune, nu lipsită de pericole, unor grupuri de soli-călugări, cu însărcinări în acelaşi timp religioase (de misionarism) şi diplomatice, — inclusiv de informaţii, de spionaj. Primul grup, format exclusiv din dominicani în frunte cu călugărul Ascelin, a ajuns în 1247 la cartierul hanului mongol din Persia. Nici unul din membrii grupului nu ne-a lăsat o relatare completă despre călătoria lor. Despre al doilea grup, format din călugări franciscani şi condus de fratele Lorenzo din Portugalia, se ştie doar că au străbătut Grecia, Asia Mică, Armenia, Turcia şi Persia de Nord, — dar nici aceştia nu au lăsat o descriere a călătoriei lor. În schimb, franciscanul Giovanni da Pian del Carpine — unul din primii discipoli ai lui Francisc din Assisi, — în vîrstă de 63 de ani la data plecării în misiune în 1245 (şi care era însoţit de alţi doi călugări din acelaşi ordin), şi-a consemnat observaţiile într-o extrem de interesantă *Descriere a călătoriei* sale: prima operă de acest gen scrisă de un călător european asupra mongolilor, a civilizaţiei şi culturii lor.

Descrierea abordează realităţi, aspecte, subiecte de o mare diversitate. După indicarea itinerarului parcurs la dus şi la întoarcere şi după o localizare geografică a ţării „tătarilor", urmează o sumară prezentare — a naturii solului, a climei, a fizionomiei oamenilor, a bunurilor, locuinţelor, îmbrăcămintei şi căsătoriei tătarilor; a credinţelor religioase, a cultului şi riturilor funebre; a alimentaţiei, obiceiurilor şi legilor; a originii Imperiului mongol, a organizării politice şi a puterii Marelui Han; a organizării militare şi a tacticii de luptă, a practicilor diplomatice şi al modului de a-şi trata popoarele supuse. În fine, călugărul-sol informează şi asupra intenţiilor politice ascunse ale conducătorilor mongoli, sugerînd totodată soluţii politice şi tactici militare pentru a le contracara. — Încîntă în *Descriere* şi sinceritatea naratorului — căruia îi place, ca oricăruia dintre contemporanii săi, să povestească şi istorioare fabuloase, fără însă a lăsa vreodată impresia că ar crede în astfel de evadări în lumea miraculosului. În primul rînd însă, *Descrierea* este opera unui observator prudent, realist şi foarte exact. Cu totul remarcabil, de pildă, este tabloul taberei acestor războinici şi păstori, nomazi, brutali, grosolani, murdari, prost hrăniţi, dar fanatici, sobri şi disciplinaţi, visînd doar să stăpînească lumea, distrugînd şi masacrînd. Nimic din acele binecunoscute tentaţii ale lui Marco Polo de a-şi „înfrumuseţa" relatările şi descrierile.

Călugărul flamand Rubruk — Willem van Ruysbroeck[6] — a fost trimis în 1252 de Lüdovic IX „cel Sfînt" după cruciada sa eşuată în Egipt, într-o misiune pe lîngă Marele Han mongol pentru a-l cîştiga ca aliat împotriva musulmanilor. Pornind în decembrie 1252 din Palestina, a traversat Marea Neagră debarcînd în Crimeea şi continuîndu-şi drumul cu care trase de boi a ajuns la gurile Volgăi; trecînd de zona Mării de Aral a

[6] A nu se confunda cu Jan van Ruysbroeck (1293–1381) — cel mai mare autor mistic al Ţărilor de Jos. În transcrierea franceză, numele călătorului nostru apare Guillaume Rubruquis.

străbătut stepe, munţi şi deşerturi şi, după o călătorie de un an, a ajuns la Karakorum, capitala Marelui Han Mangu. Aici a întîlnit şi cîţiva meşteri europeni (printre care şi un meşter bijutier francez), cîteva temple buddhiste, două moschei şi o biserică creştină. După o şedere la curte de doi ani, traversînd podişul Armeniei şi Munţii Taurus călugărul-sol s-a reîntors la mănăstirea sa din nordul Palestinei, de unde a trimis regelui Franţei scrisoarea pe care i-o adresase acestuia Marele Han, precum şi o amănunţită dare de seamă asupra călătoriei — *Itinerarul lui Rubruk.*

Descrierea lui are un caracter diferit de cea a lui Giovanni da Pian del Carpine. Folosindu-se de informaţii obţinute de la alţii ea prezintă o mulţime de date (nu totdeauna corecte) şi despre alte ţări şi popoare din Asia de Nord, China Septentrională, despre manciurieni, coreeni, etc. Mai tînăr cu 30 de ani decît predecesorul său Giovanni (şi, se pare, de o rezistenţă fizică superioară acestuia), Rubruk este şi un temperament cu totul diferit: fără discreţia şi fără „umilinţa franciscană" a lui Giovanni, volubilitatea lui are ceva din verva actorului care se vrea mereu în scenă, informează mult mai mult despre întîlnirile lui cu diverse personaje şi mai puţin despre organizarea mongolilor. În schimb, descrierea itinerarului, a regiunilor pe care le-a parcurs, este mai detaliată, mai vie şi mai colorată, nu lipsită de o evidentă predilecţie pentru pitoresc: „De fapt, este un adevărat romancier, dar fără să spună nimic care să nu fie adevărat"[7].

Numeroşi alţi călători au vizitat Asia, comunicînd europenilor informaţii asupra acestor îndepărtate regiuni. O figură interesantă este, de pildă, evreul sefardit din sec. XII, Beniamin din Tudela (o localitate din Navarra spaniolă), care timp de 14 ani a străbătut aproape întreaga Europă, precum şi o parte din Asia, în scopul de-a căuta comunităţile ebraice, a stabili numărul adepţilor şi al sinagogilor. (N-a ajuns dincolo de Persia şi India — probabil nici în Ceylon, — dar a cules multe informaţii şi despre China). — Sau, călugărul armean Hayton, care într-o mănăstire din Poitiers şi-a dictat relatarea călătoriei sale în China, operă tradusă în latină şi prezentată în 1307 papei Clement V. — Sau; Simon de Saint-Quentin, trimis de papa Inocenţiu IV în ambasadă pe lîngă generalul mongol comandant al Persiei[8]

În secolul al XIV-lea papii au trimis mai mulţi misionari în Asia Centrală şi îndeosebi în China. Dominicanul Rinaldo da Montecroce (m. 1320), predicator în mai multe ţări din Orientul Apropiat, bun cunoscător al obiceiurilor şi religiilor din aceste ţări, autor şi al unei descrieri de călătorie, a ajuns primul arhiepiscop creştin al Pekingului. În 1289, călătorul franciscan Giovanni da Montecorvino, trimis de papa Nicolae IV ca misionar, a trăit un timp în India (de unde a trimis relatări asupra comerţului, navigaţiei şi climei locale); apoi, timp de 35 de ani în China, construind la Peking două biserici, botezînd 5.000 de „păgîni" şi traducînd *Psalmii* şi *Noul Testament* în limba chineză. (Vicarul său Andrea da Perugia, devenit apoi episcop, a primit de la Marele Han Timur şi o pensie enormă pentru acel timp!). — Din Avignon, papa Benedict XII a trimis în 1339 pe călugărul Giovanni Marignolli, în 1359, la Marele Han din Peking, care l-a primit cu mari onoruri, încurajîndu-l în opera sa misionară. Marignolli a străbătut întreaga Asie de Est şi, după 14 ani de activitate misionară, s-a întors prin India, Palestina şi Marea Mediterană la Avignon; devenit capelan al regelui Boemiei Carol IV, şi-a consemnat amintirile din călătorii intercalîndu-le în *Cronica Boemiei.* —Misionarul franciscan Oderico da Pordenone (m. 1331) a întreprins de asemenea o lungă călătorie de 15 ani în India şi în Extremul Orient — China, Ceylon, Malaezia, Sumatra, Vietnamul de Sud şi Indochina, — în decursul căreia a convertit la

[7] A. l'Serstevens. — Cf. îndeosebi capitolele de la XXIV pînă la LXVIII, inclusiv. (Vd. *Bibliografia*).

[8] Relatarea sa este transmisă *in extenso* de marele enciclopedist medieval Vincent de Beauvais (vd. *Ist. culturii şi civilizaţiei,* vol. 3, – cf. *Indice*).

creştinism şi botezat 20.000 de „păgîni". Reîntors la Padova, şi-a dictat relatarea acestor călătorii; relatare care constituie una din cele mai importante surse de informaţii privind Orientul.

Din toate cele de mai sus reiese că în jurul anului 1300, sute, poate chiar mii de europeni cunoşteau, din descrierile solilor papali şi ale misionarilor, o mulţime de lucruri despre ţările Orientului. Călătorii laici, îndeosebi Marco Polo, vor completa acest tezaur de informaţii; fapt care va avea, pentru activităţile culturale şi civilizatorice europene, consecinţe incalculabile.

CĂLĂTORI LAICI VEST-EUROPENI ÎN ASIA. MARCO POLO

Scopul principal al călătoriilor efectuate de laici, de negustori, îl constituiau, firește, interesele comerciale; drept care, şi descrierile lor de călătorie vor pune accentul pe aspecte legate direct de practica comercială[9]. Asemenea adevărate îndreptare sau ghiduri — care au stat la baza viitoarei discipline „geografia economică" — au început să fie întocmite de către negustori arabi încă din secolele XI şi XII. Adeseori însă negustorii primeau din partea papei sau a suveranilor lor şi însărcinări de alt ordin, diplomatic sau de spionaj. Itinerarul era — chiar dacă numai pînă la un punct — acelaşi pe care de 15 secole îl urmaseră nenumăratele caravane greceşti, romane, bizantine, genoveze, veneţiene, — precum şi miile de preoţi, călugări şi pelerini, creştini sau buddhişti[10].

Un important material geografic şi politic privind Orientul Apropiat şi Asia Centrală este adunat în *Istoria marelui Tamerlan,* lucrarea lui Ruy Gonçalez Clavijo (m. 1412), trimis de regele Castiliei Henric III în misiune diplomatică la curtea din Samarkand a marelui conducător mongol Timur Lenk. — Negustorul veneţian Niccolò dei Conti (m. 1469), stabilit mai întîi la Bagdad — unde a învăţat limba arabă, trecînd la religia mahomedană, — a călătorit timp de 25 de ani îndeosebi prin regiunile şi ţările din sudul Asiei (India, Sumatra, Iava, Borneo, Indochina, Malacca). Întorcîndu-se în Italia, papa Eugeniu IV l-a iertat că trecuse la mahomedanism şi l-a însărcinat pe marele umanist Poggio Bracciolini să îi redacteze, în limba latină, memorialul de călătorie. În felul acesta, *Despre soarta schimbătoare* („De varietate fortunae"), cuprinzînd o bogăţie de informaţii asupra faunei, florei, oamenilor, obiceiurilor şi produselor comerciale din ţările vizitate, a cunoscut o largă răspîndire şi numeroase traduceri în secolele Renaşterii. — Un succes asemănător a avut şi *Călătoria peste trei mări* a negustorului rus Afanasi Nikitin (sec. XV), călător timp de şase ani în Orientul Apropiat, în Iran, India, Ceylon, Indochina şi Etiopia. În special informaţiile şi descrierile privind India medievală îşi păstrează, pînă azi, o remarcabilă valoare documentară.

Ştirile aduse de soli şi misionari s-au răspîndit imediat în mediile bisericeşti, politice, intelectuale şi negustoreşti. La mai puţin de zece ani de la data întoarcerii lui Rubruk, doi negustori foarte bogaţi, Niccolò şi Matteo, a căror familie se stabilise la Veneţia încă din 1033, şi care posedau contoare şi antrepozite în mai multe porturi din

[9] Semnificativ în acest sens este faptul că un celebru ghid comercial ca cel al florentinului Fr. Balducci Pegolotti (sec. XIV), intitulat *Practica comerţului,* poartă în acelaşi timp şi titlul *Cartea descrierii ţărilor.*

[10] Dar şi evreii, începînd din secolele VI şi VII, trimiteau propovăduitori ai cultului lui Yahweh, pînă în China (unde există şi azi comunităţi iudaice).

Mediterana Orientală şi Marea Neagră — întreprind, în 1260, o lungă călătorie de explorare a pieţelor asiatice.

Cei doi se opresc timp de trei ani la Bukhara, după care pornesc spre China, ajungînd la curtea Marelui Han Kubilai din Cambaluc (= Peking). Acesta îi însărcinează să ceară papei să-i trimită magiştri specialişti în „artele liberale". După o absenţă de 10 ani se reîntorc la Veneţia; pentru ca, peste doi ani, să pornească din nou spre aceeaşi destinaţie, ducînd din partea papei Grigorie IX scrisori şi daruri Marelui Han. De astă dată, cei doi negustori îl iau cu ei şi pe tînărul Marco (fiul lui Niccolò şi nepotul lui Matteo), în vîrstă de 17 ani.

Noul lor itinerar nu mai fusese parcurs încă de alţi călători europeni: Anatolia, Armenia, Persia, Munţii Khorasan, podişul Pamir, deşertul Şi-kiang, oazele marginale ale deşertului Gobi şi, în sfîrşit, China — numită de Marco Polo „Cathay". Multe din regiunile străbătute de ei nu vor mai fi vizitate de alţi călători europeni pînă în secolul al XIX-lea. După o călătorie de trei ani şi jumătate ajung la curtea Marelui Han din Cambaluc. Acesta, suveran luminat, înţelegînd cît îi putea fi de folos experienţa celor trei europeni occidentali, îl reţine pe Marco la curte; în curînd îl numeşte membru al Marelui Consiliu, însărcinîndu-l cu administrarea unor provincii, precum şi cu diferite misiuni diplomatice — în Tibet, Birmania, Cochinchina, Annam (Vietnamul de azi) şi pînă în India. În 1292, după 17 ani de şedere la curtea hanului, cei trei negustori, cinstiţi de Kubilai cu daruri şi ducînd scrisori către papă şi principi europeni, se ataşară de o misiune — care, compusă dintr-o flotă de 14 nave, trebuia să însoţească o principesă din familia Marelui Han pînă în Persia (unde prinţesa urma să se căsătorească cu suveranul acestei ţări). Cu escale mai lungi, impuse de intemperii, — în Sumatra, Ceylon, Calcutta (Elil), Bombay (Tona), — drumul a continuat prin strîmtoarea Ormuz în Golful Persic. Cei trei s-au oprit timp de 9 luni la curtea hanului Persiei; după care, trecînd prin Trebizonda şi Constantinopol, în 1295 au ajuns la Veneţia. Călătoria lui Marco Polo durase, în total, 24 de ani.

Trei ani mai tîrziu, în cursul unei ciocniri navale dintre veneţieni şi genovezi, Marco Polo căzu prizonier, — capturată fiind de genovezi galera pe care se afla şi pe care imensele sale bogăţii îi permiseseră să o echipeze pe cheltuială proprie. În închisoare, în 1298 începu să dicteze amintirile călătoriei sale unui alt prizonier cu care era închis, om de litere, Rustichello da Pisa[11], care le redactă în dialectul francez septentrional *(langue d'oïl)*, intitulîndu-le *Cartea minunilor lumii* (în realitate — ale Asiei), cunoscută pentru posteritate sub titlul *Milionul*[12].

În fond, opera este — în cea mai mare parte — un manual de practică comercială, de studiu al pieţei: jumătate din carte indică distanţele dintre localităţi, în zile şi în mile; conţine sfaturi practice pentru călători, enumeră obiectele care pot interesa schimburile comerciale, notează care sunt măsurile şi greutăţile folosite, felul monedelor

[11] Sau Rusticciano; trubadur italian, abil compilator de romane „bretone" — din ciclul „Cavalerilor Mesei Rotunde", — căruia i se datorează şi romanul *Meliadus*, 1271. Simţul său romanesc l-a făcut să insiste asupra elementelor fabuloase ale naraţiunii şi să dea memoriilor lui Marco Polo titlul care apare în diferite manuscrise — *Cartea Minunilor.*

[12] Titlul original: *Le divisiment dou monde de messer March Pol de Venece* (manuscrisul original s-a pierdut, dar textul a fost reconstituit ulterior cu acurateţe prin confruntarea numeroaselor prime manuscrise). — Titlul *Milionul* derivă de la porecla dată de veneţieni concetăţeanului lor, — fie pentru bogăţiile pe care le acumulase autorul, fie pentru inclinaţia lui de-a exagera lucrurile: deoarece autorul vorbeşte mereu despre bogăţii fabuloase pe care le evalua în milioane de zechini-aur, veneţienii îl porecliseră „Messer Milioni". Mai verosimilă este explicaţia derivaţiei acestui titlu de la al doilea prenume (Emilione) al autorului. — Se ştie că în Evul Mediu titlurile celor mai multe opere nu au fost date de autorii lor, ci erau lăsate pe seama copiştilor. În cazul de faţă, dintre numeroasele manuscrise din epocă păstrate (peste 130) şi care poartă diferite titluri, cel care rezumă mai adecvat conţinutul operei este cel al manuscrisului intitulat *Le Livre de Marc Pol et des nerveilles de l'Asie.*

în circulaţie, modalităţile de plată ş.a.m.d. Primele douăzeci de capitole conţin descrieri de personaje diferite şi relatează fapte şi întîmplări, urmate de descrierea regiunilor parcurse: totul urmînd un itinerar precis. Este o amplă şi detaliată, exactă şi colorată descriere geografică, istorică, politică, etnografică şi ştiinţifică (zoologie, botanică, mineralogie, etc.) a Asiei — şi, totodată, o apologie a atotputernicului Kubilai. Marele Han, descendent al lui Ginghis, este prezentat ca un despot luminat, receptiv la tot ce este nou, însetat de cunoştinţe, mare constructor de drumuri, excelent administrator, inventator al hîrtiei-monedă şi al poştalionului. Colecţionar pasionat de obiecte rare, hanul este şi un spirit tolerant, — la curtea sa putînd fi întîlniţi musulmani, evrei, buddhişti, creştini, nestorieni sau catolici.

Nu e mai puţin adevărat că *Milionul* cuprinde şi multe exagerări vizînd somptuosul, căutînd să uluiască. Mai ales cînd vorbeşte despre aur, despre imensele bogăţii ale lui Kubilai stilul hiperbolizant al autorului frizează delirul verbal. Asemenea (dealtminteri) lui Aristotel sau Plinius cel Bătrîn, şi Marco Polo trădează o anumită predispoziţie constantă spre fantastic[13]. De unde — şi credinţa sa în datele legendelor orientale[14]. Dacă asemenea elemente fabuloase i-au captivat pe cititori şi i-au interesat pe poeţi şi povestitorii din Evul Mediu, în schimb *Milionul* n-a avut o influenţă reală asupra spiritelor ştiinţifice ale epocii şi nici chiar în secolul al XV-lea[15]. Erudiţi ca Pierre d'Ailly în *Ymago mundi,* sau Enea Silvio Piccolomini în *Cosmografia* sa par a-l ignora complet pe Marco Polo. Cartea acestuia însă l-a sedus pe Cristofor Columb, — care afirma că în prima sa călătorie luase cu el, asemenea negustorului veneţian, şi o scrisoare din partea regelui adresată Marelui Han. — În schimb, tabloul fastuos zugrăvit aici şi cantităţile imense de aur despre care vorbea Marco Polo i-au făcut să viseze pe regii Spaniei — şi nu numai pe ei. „Primul imbold al poftei de cîştig către Ţara Promisă profitorilor a fost provocat de micul negustor veneţian şi de colosala sa capodoperă" (A. t'Serstevens).

Prin valorile sale literare *Milionul* a devenit primul monument de o mare vigoare din istoria literaturii italiene. Dar acest „cel mai mare călător din toate timpurile şi din toate ţările" (Al. von Humboldt) a fost şi un *descoperitor* de lucruri noi. Cartea sa a exercitat o influenţă considerabilă în formele cele mai puţin bănuite. A stimulat setea de cîştig a negustorilor, impulsionînd astfel activităţile comerciale. A stimulat şi dorinţa extinderii propagandei religioase în Orient a misionarilor.

Dar mai cu seamă a avut un rol important în istoria descoperirilor geografice. În secolele XIV şi XV, *Milionul* a constituit un îndreptar de prim-ordin pentru rectificarea mapamondurilor şi pentru întocmirea hărţilor geografice ale Asiei; operaţie cu atît mai dificilă cu cît de-a lungul secolelor denumirile oraşelor s-au schimbat des[16]. (Localităţile menţionate de Marco Polo cu alte nume decît cele de azi au fost însă identificate). Dar

[13] Nu se va putea şti însă niciodată în ce măsură aceste excese de imaginaţie nu aparţin în realitate lui Rustichello.

[14] Dealtfel, şi după cinci secole şi jumătate misionarul francez Evariste Huc în *Souvenirs d'un voyage dans la Tartarie en Thibet et la Chine* (1847) consacră mai multe pagini descrierii amănunţite — la fel ca Marco Polo — animalului fantastic licornul!

[15] Deşi, pe lîngă nenumăratele informaţii de ordin geografic, Marco Polo vorbeşte şi despre „uleiul combustibil" (= ţiţeiul) din Caucaz, despre carbonul fosil din China, despre necombustibilul asbest din Mongolia, despre hîrtia-monedă, etc.; nenumărate lucruri despre care cititorul european afla acum pentru prima oară.

[16] De pildă, actuala capitală a Chinei se numea Ki, în sec. XIII î.e.n., apoi Yen („rîndunică"). În sec. IX e.n. s-a numit Yen-ceu; în sec. X — Yen-king; în sec. XII — Sung-tu; sub mongoli, în sec. XIII — Tai-tu, sau Khan-balig („Cambaluc", la Marco Polo). Sub dinastia Ming, în sec. XIV — Peping-fu; iar Peking — abia din sec. XV (dar pînă în urmă cu 50—60 de ani, denumirea oficială era King-tu; iar pe hărţile chineze — Şun-tien).

nu numai pentru cartografi, ci şi pentru navigatori *Milionul* a devenit o indispensabilă operă de orientare. Este foarte probabil ca un exemplar oferit regelui Henric Navigatorul să fi stimulat expediţiile portughezilor în căutarea unui drum spre India: „Niciodată în istoria lumii efortul exploratorilor n-a fost un act gratuit; întotdeauna acesta a fost dictat de interesele economice" (J. Amsler). — Şi este de asemenea cît se poate de plauzibil ca un astfel de stimulent să fi acţionat şi asupra lui Cristofor Columb care citise cu atenţie şi adnotase copios — în nu mai puţin de 366 de notiţe marginale, autografe, — un exemplar din *Milionul* lui Marco Polo.

EXPLORĂRILE EPOCII RENAŞTERII. CAUZE GENERALE

Secolele Renaşterii au însemnat „epoca de aur" a marilor călătorii maritime şi descoperiri geografice, urmate imediat de primele colonizări la scară largă. Căile terestre, mult mai grele şi necesitînd un timp mult mai lung de parcurs, au făcut să le fie preferate, cu toate riscurile, căile maritime. Expansiunea otomană — care încă la sfîrşitul secolului al XIV-lea ajunsese pînă în Balcani — va bloca în curînd Bosforul şi Marea Neagră, după ce, înainte, puterea musulmană blocase Mediterana Orientală. Veneţienii reuşesc — dar pentru foarte scurt timp — să restabilească, prin Alexandria şi Marea Roşie, traficul cu produse provenind din India. Genovezii încearcă şi ei să monopolizeze ruta continentală Trebizonda-Ormuz: dar islamizarea Asiei Centrale, căderea hanatului mongol din Persia şi ofensiva turcilor osmanlîi creează o barieră turco-arabă care separa drastic lumea occidentală de cea a Orientului Îndepărtat. Încît, europenilor nu le mai rămînea decît să caute drumuri noi spre Asia Centro-Meridională; în care scop, încă înainte de 1300 genovezii se gîndiseră să încerce să facă periplul Africii.

Primii exploratori în zona Atlanticului au fost portughezii; dar precursorii lor au fost — începînd chiar din sec. XIII — o întreagă serie de navigatori din Occident, — în principal genovezi, catalani, castilieni şi mallorcani. Cei dintîi care în 1291 au încercat să ajungă în India[17] traversînd Atlanticul au fost genovezii Ugolino şi Guido Vivaldi. Cele două nave ale expediţiei lor au fost semnalate în regiunea insulelor Canare; după care, nu s-a mai ştiut nimic despre finalul expediţiei, desigur tragic. (Se pare că la această aventură a participat şi Lancellotto Malocelli, un alt navigator genovez)[18]. În secolul al XV-lea, alţi navigatori genovezi au încercat să realizeze periplul Africii[19]. — Le-au urmat catalanii şi mallorcanii. În 1343, Jaime Ferrer înaintează pînă la sud de capul Bojador. În 1352, J. Sagarra debarcă în Canare pentru a-i converti la creştinism pe băştinaşi. Spre sfîrşitul secolului navigatorii castilieni şi andaluzi întreprind îndrăzneţe raiduri în Canare şi Azore, aducînd în lanţuri la Sevilla prizonieri indigeni. Iar navigatorul normand Jean de Béthencourt (m. 1406) ocupă în 1402 insulele Fer şi Palma din arhipelagul Canare — recunoscut fiind ca „seniorul" lor de către regele Henric III al Castiliei, — îi converteşte pe băştinaşi la creştinism şi, împreună cu Godifer de la Salle (m. 1415), aceşti primi „conquistadori" fondează cea dintîi colonie europeană.

[17] Potrivit tradiţiei cosmografice medievale, adeseori prin termenul *India* se înţelegea aproape întreaga Asie.

[18] Numele lui apare pentru prima dată ca denumire a insulei Lanzerote, în marea hartă catalană desenată de Angelino Dulcert în 1339.

[19] Astfel, Antonio Usodimare (m. 1461) care, împreună cu Alvise da Mosto, în a doua lor expediţie au depăşit Gambia cu 60 mile sud.

Dar portughezii nu aveau a se teme de asemenea concurenţi. Castilia secolului al XV-lea traversa o perioadă de criză politică, pierzînd totodată şi superioritatea navală pe care galerele sale i-o asiguraseră pînă acum. Aragonul — a cărui atenţie era îndreptată în altă direcţie — viza hegemonia asupra Mediteranei Răsăritene. Catalanii şi mallorcanii, simţindu-se prea slabi, renunţă la explorări atlantice. De asemenea Genova, ai căror armatori preferă obiective mai puţin riscante, cum ar fi tratatele avantajoase cu unele state africane care le permiteau accesul la pieţele lor, de unde puteau aduce fildeş, gumă, tămîie şi aur.

Marile explorări şi descoperiri geografice au fost iniţiate de portughezi şi spanioli, cărora le-au urmat la scurt timp francezii, englezii şi olandezii. Secolul al XV-lea a fost perioada explorărilor; despre „cuceriri" sau despre „colonizări" propriu-zise se poate vorbi doar după 1510—1520.

Mobilurile au fost de ordin şi spiritual şi economic. Cei care blocau drumurile şi interesele europenilor (în speţă ale occidentalilor) în direcţia Orientului erau „păgînii", arabii şi turcii; acţiunea exploratorilor se propunea a fi, prin urmare, o continuare a spiritului cruciadelor. Biserica şi numeroşii săi zeloşi, cuprinşi de ardoarea apostolatului, urmăreau convertirea îndepărtatelor şi necunoscutelor popoare la „adevărata religie". Propaganda aceasta le fixa exploratorilor şi obiectivul găsirii miticului regat al „preotului Ioan".

Mobilurile economice însă, fie că erau mărturisite sau nu, au constituit fără îndoială cauzele principale, de departe cele mai importante. Europa secolului a XV-lea ducea o mare lipsă de metal preţios, în timp ce foarte răspînditele legende vorbeau despre fabuloasele comori din Asia şi Africa. Condimentele necesare bucătăriei şi ingredientele exotice indispensabile preparatelor farmaceutice, atinseseră — datorită intermediarilor turci şi veneţieni — preţuri atît de mari încît era firesc ca negustorii să se gîndească să le importe direct din locurile lor de origine, asigurîndu-şi în felul acesta profituri enorme. Activitatea exploratorilor se va intensifica progresiv, pe măsură ce negustorii portughezi, ducînd pe coastele Africii grîne, vin, aramă, cai, ţesături şi arme, vor aduce în schimbul acestor mărfuri mirodenii, fildeş, sclavi şi aur din Sudan.

Pe de altă parte, costul transportului de mărfuri pe mare era cu mult mai mic decît al transporturilor pe uscat[20]; în acelaşi timp, şi pericolele sau obstacolele naturale (păduri, mlaştini, rîuri, munţi, deşerturi, drumuri desfundate, tîlhari în bande) erau mai reduse. Dar, pe lîngă tentaţia aventurii, interesele economice, obiectivele misionare, şi pe lîngă perfecţionarea mijloacelor de navigaţie sau informaţiile în multiple domenii asupra îndepărtatelor regiuni, acumulate între timp de călători, ceea ce a dat explorărilor epocii un considerabil impuls au fost noile instituţii în curs de consolidare — şi în primul rînd monarhia centralizată. (Iar exploratorilor-colonizatori — actuali sau virtuali — utilizarea armelor de foc le-au asigurat condiţii inexpugnabile de securitate).

În acest sens, determinante au fost progresele tehnicii construcţiilor navale, ale geografiei nautice şi ale sistemelor de navigaţie.

„Regina" erei marilor descoperiri geografice a fost caravela. Navă relativ uşoară, cu o capacitate medie ce depăşea 100—150 de tone, cu trei catarge şi bompres, cu două vele pătrate şi una triunghiulară, la pupă cu un castel cu două nivele, caravela transporta în cală hrana echipajului şi pasagerilor (îndeosebi carne sărată şi legume uscate), precum şi o rezervă de arbalete sau de arme de foc (archebuze). În timp ce caravela era nava

[20] Iar raportul între forţa necesară pentru transportul aceleiaşi greutăţi de încărcătură pe mare sau pe uscat, era de la 1 la 35. — Pînă în secolul al XVIII-lea transporturile terestre nu vor înregistra progrese notabile.

prin excelenţă a exploratorilor[21], caraca era nava-tip a negustorilor. Mai degrabă o magazie plutitoare decît o corabie, caraca avea două castele înalte, la pro vă şi la pupă, catarge înalte de 30 m, era armată cu tunuri, era servită de 200—300 de marinari şi putea transporta pînă la 500 de soldaţi. În fine, galionul, pentru serviciu regulat transoceanic, era totodată tipul navei militare. („Invincibila Armată" era compusă în cea mai mare parte din galioane).

Sistemele de navigaţie au rămas mult timp empirice, nesigure şi aveau o valoare strict locală. Chinezii nu foloseau busola, se orientau observînd stelele; la fel ca polinezienii. „Numai europenii au ştiut să determine cu suficientă exactitate punctul de plecare, direcţia urmată, punctul în care se aflau în largul mării la un moment dat, sau punctul de sosire — şi să dea acestor cunoştinţe o valoare universală" (R. Mousnier). — Cu toate acestea, se pare că înainte de 1480 n-a existat o adevărată navigaţie astronomică. Pentru determinarea direcţiei şi a punctului în care se găseau, piloţii se serveau de busolă şi de tabele trigonometrice pentru a calcula devierea nordică a acului busolei faţă de polul magnetic. Pentru a calcula latitudinea foloseau astrolabul cu alidala[22]; iar pentru a cunoaşte ora de la punctul de plecare, clepsidra. După depăşirea ecuatorului orientarea devenea mai dificilă, căci aici steaua polară nu se mai zărea. Problema determinării longitudinii părea insolubilă. „Bartolomeo Diaz, Cristofor Columb şi Amerigo Vespucci au încercat să se servească de sistemele bazate pe observarea Lunei sau pe conjuncţia planetelor" *(Idem)*.

În a doua jumătate a secolului al XVI-lea s-a ajuns la determinări mai precise. S-a inventat lochul — pentru măsurarea vitezei aparente a navei; iar pentru cunoaşterea direcţiei, busola simplă a fost înlocuită cu compasul nautic. Latitudinile se calculau acum mai uşor după ce a fost adoptat la bord astrolabul cu oglindă, al lui Behaim; în schimb determinarea longitudinii va rămîne încă mult timp nerezolvată, nici după recomandarea orologiilor portative cu arc. Geometric, problemele navigaţiei s-au rezolvat graţie globului terestru al lui Martin Behaim din Nürnberg (1491) — ultimul stadiu al cartografiei medievale, o copie a globului lui Ptolemeu completat însă cu informaţiile lui Marco Polo privind Asia şi ale portughezilor relative la Africa, — precum şi a globului lui Mercator (1541)[23]. Acesta a publicat în 1569 prima hartă mai exactă a Pămîntului. Cu toate acestea, din cauza persistentei autorităţi aproape absolute a geografiei lui Ptolemeu cartografia n-a făcut progresele aşteptate. N-a fost stimulată nici de relatările călătorilor şi exploratorilor[24]. De pildă, descrierea primei călătorii a lui Cristofor Columb (1493) — deşi tradusă în limba latină, publicată la Roma, Basel, Strassburg, difuzată şi în Franţa şi în Ţările de Jos, — a rămas mult timp aproape necunoscută[25].

Dealtminteri, difuzarea unor asemenea scrieri era împiedicată de însăşi autoritatea statală. Monarhii nu voiau ca rezultatele exploratorilor lor să fie divulgate; cartografia

[21] „Santa Maria", nava-amiral din prima călătorie a lui Columb, era lungă de 39 m, largă de 8 m, cu puntea la 3 m de la nivelul apei.

[22] Astrolabul nautic apare pentru prima dată pe o hartă din 1529. Tabelele permiţînd calcularea diferenţei de latitudine dintre două porturi apar în sec. XV.

[23] Flamandul Gerhard Kremer (1512—1594), cunoscut sub numele latinizat Mercator, este reformatorul cartografiei tratată de el cu procedee matematice. A realizat (în 1568) proiecţia cartografică ce va înlocui în curînd portulanele. A construit diferite instrumente matematice, gravîndu-şi singur în aramă hărţile (pe 18 foi), în care a introdus proiecţia cilindrică hexagonală. — marile hărţi ale Lumii Noi, Palestinei, Flandrei, Insulelor Britanice, Germaniei, Franţei, Italiei, Greciei şi Belgiei Meridionale. În 1599, Edward Wright a expus aşa-numita „teorie a lui Mercator".

[24] Cu toate că la Sagres, Lisabona, Sevilla, Dieppe, Bristol, etc. existau birouri speciale care culegeau de la navigatori informaţii, pe baza cărora se întocmeau apoi manuale cuprinzînd date şi instrucţiuni nautice.

[25] „În schimb o scrisoare a lui Amerigo Vespucci referitoare la cea de-a treia călătorie a sa, tipărită la Paris şi apoi la Strassburg în 1507, a fost textul cel mai răspîndit în materie de călătorii" *(Idem)*.

trebuia să rămînă un secret de stat. În Portugalia, divulgarea hărţilor compilate de exploratorii aflaţi în serviciul ţării era pedepsită cu moartea. Ceea ce însă n-a împiedicat alte state să le obţină, corupînd pe cei ce le deţineau, plătindu-le cu bani grei. De pildă, „navigatorii italieni, care treceau din serviciul unui stat în serviciul altui stat, duceau cu ei propriile lor hărţi" *(Idem)*.

EXPLORATORI PORTUGHEZI

Aşadar, expansiunea otomană care blocase traficul comercial spre răsărit îi obliga pe europeni să-şi îndrepte atenţia spre orizonturile vestice. Pentru a putea combate monopolul comercial al genovezilor şi veneţienilor, ţările occidentale trebuiau să dispună de o putere politică solid constituită şi de suficiente mijloace financiare pentru finanţarea unor asemenea întreprinderi atît de costisitoare. Nu putea fi vorba de Franţa şi Anglia, care trăiau încă interminabilele convulsii ale Războiului de o sută de ani. Şi nici de Spania, angajată încă în lupta de recucerire a ţării de sub mauri. În schimb, meritul de a fi iniţiat epopeea marilor descoperiri geografice l-a avut o ţară mică, de numai 7—800.000 de locuitori, dar bine guvernată şi situată în cea mai avantajoasă poziţie maritimă[26]. „Pionierilor portughezi le revine onoarea de a fi dezlegat misterul Africii şi de a fi deschis drumul maritim comerţului european cu Orientul Îndepărtat; dar totodată şi dezonoarea de-a fi fost fondatorii comerţului european cu sclavi negri şi de a fi stabilit precedentul pentru imperialismul european din India şi Indiile Orientale" (W. K. Ferguson).

Pentru navigatorii portughezi condiţiile preliminare ale marilor explorări au fost create încă de pe la mijlocul secolului al XIV-lea, cînd arhipelagurile — relativ apropiate — ale Canarelor şi Azorelor[27] fuseseră deja integrate în circuite maritime regulate. Între aceste două, arhipelagul Madeira va deveni de asemenea o excelentă escală în expediţiile exploratorilor portughezi. Toate aceste trei arhipelaguri figurau în celebra „hartă catalană" din 1375. Rămăseseră de explorat coastele vestice ale Africii. În 1415 portughezii ocupă portul mediteranian Ceuta, bază a piraţilor musulmani. Patru ani mai tîrziu — insula Madeira (700 km^2); iar în 1431 şi următorii ani, Gonçalvo Velho Cabral descoperă şi ocupă toate insulele arhipelagului Azore, aducînd aici colonişti portughezi. Continuînd explorările în direcţia sud, de-a lungul coastei africane, portughezii ocolesc capul Bojador (1434), Capul Alb (1441) şi Capul Verde (1444). Din expediţia condusă de Nuño Tristao (1443) sunt capturaţi 30 de sclavi africani; alţi 165 de sclavi, bărbaţi, femei şi copii, sunt aduşi din expediţia din anul următor şi vînduţi la licitaţie la Lisabona.

Vînătoarea de sclavi accelerează ritmul explorărilor. În 1445 sunt trimise spre coastele africane occidentale 26 de corăbii, — cu care ocazie sunt descoperite gurile fluviului Senegal; expediţia se întoarce în ţară aducînd sclavi, fildeş, mosc, pulbere de

[26] Portugalia se eliberase de sub ocupaţia musulmană în 1249, deci cu două secole şi jumătate înaintea Spaniei; iar dinastia instaurată în 1385 pusese bazele solide ale unui stat centralizat, sprijinit de burghezia oraşelor, dominînd nobilimea feudală şi influenţa clerului.

[27] Cele şapte insule ale arhipelagului Canare *(„Insulae Fortunatae")*, situate la circa 100 km de coasta occidentală a Africii, au fost vizitate încă din antichitate de fenicieni şi cartaginezi. Spaniolii, stabiliţi aici din sec. XV, le-au anexat oficial în 1479. — Arhipelagul Azore figura într-un atlas din 1351, dar a rămas nelocuit şi uitat (9 insule vulcanice, la circa 1380 km de Portugalia); a fost redescoperit în 1431 de Velho Cabral. — La 545 km de continentul african, micul arhipelag Madeira (între Canare şi Azore), cunoscut de fenicieni şi vizitat de genovezi, a fost redescoperit de portughezi în 1419.

aur şi un condiment asemănător piperului. Navigatorii descoperiseră acum Senegambia[28]. Au urmat expediţiile veneţianului Alvise Cà da Mosto (1455) şi genovezului Antoniotto Usodimare (1456), ambii în serviciul Portugaliei, care au descoperit întîmplător insulele Capului Verde. După ce au înaintat în apele Senegalului şi au explorat sumar Gambia (unde au intrat în contact cu caravanele abisinienilor care mergeau sau veneau din marele oraş Tombuctu), corăbiile lor s-au întors încărcate, în principal, cu un mare număr de sclavi.

Succesele de o deosebită importanţă istorică ale navigatorilor şi exploratorilor portughezi din această primă etapă (1415—1460) se datorează în cea mai mare măsură fiului regelui Joao I, infantele Henric, rămas în istorie cu epitetul glorios „Navigatorul" (1394–1460). Dotat cu un pronunţat simţ al aventurii, cu o înclinaţie spre studiul geografiei şi al navigaţiei, dar dispunînd şi de considerabile resurse economico-financiare — în calitatea sa de Mare Maestru portughez al unui ordin militar-călugăresc al Templierilor, — sume pe care le-a investit în cercetări şi în organizarea expediţiilor, Henric a preluat în mare măsură aceste acţiuni în contul şi beneficiul regalităţii. Visînd mereu la bogăţiile misterioasei Africi, la legendarul rege-preot Ioan şi la o posibilă alianţă cu acesta împotriva musulmanilor, infantele Henric s-a dedicat, timp de 45 de ani, organizării marelui şantier naval din Sagres, unde, în jurul anului 1430, au fost construite primele caravele portugheze. Pentru o perfectă pregătire a navigatorilor a chemat experţi geografi dintre cei mai renumiţi[29]. În felul acesta, în timpul său şi datorită lui coasta occidentală a Africii a fost explorată (şi cartografiată) din Gibraltar pînă în Guineea, pe o lungime de 3.500 km — în timp ce flota portugheză se situa pe primul loc în lume.

Acestei perioade „eroice" legate de numele lui Henric Navigatorul i-a urmat perioada — de aproximativ 50 de ani — de explorări şi cuceriri metodice.

În continuarea căutării drumului spre India portughezii au descoperit şi explorat, succesiv: litoralul Guineei, al Sierrei Leone, al Liberiei, al Coastei de Fildeş şi al Coastei Aurului; apoi insulele Principelui şi Sf. Toma, situate în apropierea ecuatorului; explorări soldate cu importante cantităţi de fildeş, aur şi sclavi. În 1481, papa confirmă printr-o bulă drepturile portughezilor în Africa; după care, regele João II trimite îndată o flotilă cu misiunea de-a întemeia o colonie şi de-a exploata marile zăcăminte de aur din regiunea Coastei Aurului. Înaintînd spre sud, exploratorii au descoperit (între 1484—1486) gurile fluviului Congo şi coasta Angolei. — Flotila era comandată de Diego Cão, care îşi luă ca însoţitor, în calitate de geograf şi astronom, pe renumitul Martin Behaim din Nürnberg. Acesta adusese în 1484 la Lisabona *Efemeridele* şi *Tabelele de direcţie,* întocmite de magistrul său Regiomontanus.

Pentru a continua explorarea coastei occidentale sud-africane regele João II îl trimite în 1487 pe Bartolomeo Diaz cu două mici corăbii de război (şi un vas de transport cu provizii, dotate cu tunuri la bord). Expediţia atinse extremitatea sudică a continentului — Capul Furtunilor. Calea maritimă spre India fusese astfel descoperită: ceea ce îl determină pe rege să schimbe numele acestei extremităţi stîncoase şi atît de neospitaliere în „Capul Bunei Speranţe" — Dar portughezii nu s-au grăbit să urmeze acest drum descurajator de lung: peste 10.000 km de străbătut de la Lisabona pînă la Capul Bunei Speranţe; iar de aici pînă în India mai era desigur o distanţă nebănuit de lungă. Abia peste zece ani vor continua portughezii expediţiile spre India: adică după ce, navigînd în direcţia opusă, Columb va descoperi el... India!

[28] Vechea denumire a teritoriilor dintre fluviul Senegal şi Gambia; adică tot versantul maritim al Sudanului Occidental, pînă la graniţa actualei Sierra Leone (însumînd teritoriul de azi al Senegalului, Gambiei, Guineei şi Guineei-Bissau).

[29] Între care şi marele erudit în materie, evreul Jaime Ribes, al cărui tată întocmise (către 1375) celebrul portulan cunoscut ca „harta catalană"..

Concomitent cu călătoria lui Diaz, regele João II trimite în această direcţie — dar urmînd o cu totul altă rută — exploratori cunoscînd bine limba arabă, care să cerceteze dacă există posibilitatea de-a ajunge direct din Mediterana în India pe cale maritimă. Misiunea aceasta (precum şi cea de a se informa asupra comerţului Indiei cu ţările arabe) i-a fost încredinţată (în 1487) agentului său secret Pero de Covilhão. Travestit în negustor sirian, pe uscat alăturîndu-se unei caravane iar pe mare călătorind pe o corabie arabă de ocazie, Covilhão a străbătut peninsula Sinai, Marea Roşie, din Aden ajungînd la Ormuz, Goa şi Calcutta: a traversat Oceanul Indian, şi din sudul Mozambicului a continuat călătoria spre nordul coastei orientale a Africii. Ocolind Arabia pe la sud a intrat din nou în zona Mării Roşii şi, dîndu-se drept mahomedan, a fost primul creştin care a vizitat Mecca şi Medina; iar din peninsula Sinai a trecut în Etiopia — „Ţara regelui-preot Ioan". Aici a fost reţinut — dar în mare cinste — de negus pînă la sfîrşitul vieţii. — Cînd, în 1520, o solie trimisă de regele portughez a ajuns în Etiopia creştină, relatările lui Covilhão asupra călătoriilor sale au fost incluse în raportul soliei portugheze[30].

Dar Covilhão trimisese regelui, încă din 1491, un raport secret care conţinea informaţii privind comerţul şi navigaţia din zona Indiei; informaţii care erau cît se poate de utile în pregătirea primei expediţii a lui Vasco da Gama.

VASCO DA GAMA

Cînt armele şi pe bărbaţii care,
Din ţărmii apusenei Lusitanii[31]*,*
Pe nebrăzdată de corăbii mare,
Trecură de ostrovul Taprobanii
Prin războiri şi prin primejdii rare
Cum nu îndură oamenii cu anii,
Şi printre alte seminţii durară
Domnie nouă,-n veacuri legendară!
(Trad. de **Aurel Covaci**)

Pe acest ton solemn, imitîndu-l pe Virgiliu, îşi începe Luis de Camões *Lusiada,* epopeea care celebrează momentul culminant al istoriei Portugaliei: expediţia lui Vasco da Gama.

Descoperirea de dată recentă a „Indiilor Occidentale" de către Cristofor Columb creia Spaniei avantaje uriaşe care nu puteau lăsa indiferentă monarhia portugheză. De aceea regele Manuel I cel Mare („el Afortunado") echipează sub supravegherea lui Bartolomeo Diaz o escadră, numindu-l comandant pe tînărul curtean de origine nobilă Vasco da Gama. Escadra a pornit la 8 iulie 1497 din portul Lisabonei; era compusă din două corăbii grele (fiecare cu o deplasare de 120 tone), un vas uşor şi rapid de 50 tone şi o corabie mare (de 200 tone) pentru transportul proviziilor pentru trei ani. Cele trei nave, de o construcţie foarte îngrijită, duceau şi toate piesele de schimb necesare, castelele lor erau dotate cu două rînduri de tunuri, echipajul era format din aproximativ 200 de oameni (avînd şi un suficient număr de arbalete), în timp ce căpitanii aveau la dispoziţie cele mai moderne instrumente de navigaţie, precum şi o întreagă bibliotecă documentară specifică (inclusiv ampla relatare a lui Covilhão).

[30] Raportul — intitulat *Comunicare adevărată despre pămînturile preotului João da India* — a fost publicat la Lisabona în 1540.

[31] *Lusitania* este străvechea denumire a Portugaliei; *Taprobana* — vechiul nume al insulei Ceylon; Domnie nouă" — aluzie la imperiul colonial fondat de portughezi în India.

După patru luni de navigaţia escadra a ajuns în largul golf Sf. Elena. Ocolind Capul Bunei Speranţe şi navigînd spre nord de-a lungul coastei orientale africane, exploratorii au ajuns în porturile Mozambic şi Mombasa, unde au intrat în contact (şi în conflict) cu navigatorii arabi locali. Contactele comerciale (şi conflictele) au continuat şi după traversarea Mării Arabiei; după care, escadra a ancorat în faţa marelui oraş Calcutta, ai cărui negustori arabi controlau aproape întregul comerţ cu sudul Indiei. Din Calcutta, Vasco da Gama s-a reîntors (pînă la Capul Verde) pe aceeaşi rută, ancorînd în portul Lisabonei după o călătorie care durase aproape doi ani. După multe peripeţii — conflicte sîngeroase cu localnicii, acţiuni piratereşti (reciproce), mulţi morţi în încăierări, în furtuni sau decimaţi de scorbut — din cele patru nave s-au întors doar două; iar din membrii echipajului — abia 55 de oameni.

Prima expediţie a lui Vasco da Gama s-a soldat — din punct de vedere al profitului comercial — cu rezultate mult sub aşteptări: puţine mirodenii şi obiecte preţioase. În schimb, căpitanului i-a adus importante privilegii financiare şi înaltul titlu de Amiral al Indiilor. Portugalia a devenit astfel o mare putere maritimă, deţinînd monopolul cu Asia de sud şi de est. Iar pentru comerţul mondial, descoperirea căii maritime, prin Atlantic spre India şi China, va rămîne factorul determinant timp de cinci secole — pînă la deschiderea Canalului de Suez (1869).

Ostilitatea întîmpinată de Vasco da Gama din partea arabilor şi a aliaţilor lor din India a convins guvernul portughez de necesitatea înfruntării acestei concurenţe comerciale de pe poziţii de forţă. Încît, îndată după întoarcerea lui Vasco da Gama a fost echipată o flotilă de 13 corăbii, bine înarmate şi cu un echipaj de 1.500 de oameni, pusă sub comanda tînărului Pedro Alvárez Cabral. În istoria marilor descoperiri geografice începea acum o fază nouă: în locul expediţiilor de explorare, expediţii de cucerire.

Flotila a pornit în martie 1500. După şase săptămîni, îndepărtîndu-se mult de coasta africană, a ancorat într-un punct estic al Americii de Sud, pe care comandantul l-a denumit Vera Cruz. O corabie a fost trimisă la Lisabona pentru a anunţa descoperirea unei mari „insule". Îndreptîndu-se apoi spre Capul Bunei Speranţe şi ocolindu-l, escadra a ajuns la Calcutta — dar cu numai 6 din cele 13 corăbii; celelalte au pierit în naufragii, cu întregul lor echipaj[32]. Negustorii arabi din Calcutta au refuzat să facă comerţ cu portughezii, ucigîndu-le aproape 50 de oameni care debarcaseră. Drept răspuns, Cabral a bombardat oraşul şi a incendiat cîteva zeci de corăbii arabe. După ce au cumpărat de la alţi localnici o mare cantitate de diferite mirodenii, ţesături de preţ, ş.a., portughezii s-au întors la Lisabona (iulie 1501). Pierduseră şase vase — dar valoarea mărfurilor aduse depăşea de două ori suma cheltuită cu organizarea expediţiei şi cu pierderile suferite.

În 1502 porneşte o nouă expediţie comandată de Vasco da Gama şi formată din 20 de vase. De astădată epidemia de scorbut a făcut ravagii teribile. În dreptul ţărmurilor Africii Orientale au trebuit să fie debarcaţi şi părăsiţi cîteva sute de oameni bolnavi. Actele de ferocitate ale lui Vasco da Gama au caracterizat această expediţie: o corabie arabă ducînd 400 de pelerini spre Mecca a fost prădată de preţioasa sa încărcătură; după care, „amiralul, cu cea mai mare cruzime a dat foc acestui vas, care a ars cu toţi cei aflaţi la bord" — scrie un martor ocular. Flotila şi-a continuat drumul pentru a pedepsi Calcutta: oraşul a fost bombardat în repetate rînduri, corăbii arabe de transport au fost jefuite, 38 de pescari nevinovaţi au fost spînzuraţi de catarge, iar cadavrele aruncate în mare. După care, 13 corăbii s-au reîntors în Portugalia încărcate cu pradă

[32] Printre acestea era şi corabia comandată de Bartolomeo Diaz.

şi mirodenii de o valoare colosală, — în timp ce altele au rămas în zonă pentru a intercepta vasele arabe şi a contracara în felul acesta concurenţa negustorilor locali.

În această cursă de eliminare treptată dar foarte hotărîtă a concurenţei negustorilor arabi şi egipteni care activau în porturile Indiei (şi în alte puncte din insulele Pacificului — unde guvernul portughez îşi trimitea flotilele în fiecare an), imperiul colonial portughez prindea contururi tot mai ferme. A fost instituită funcţia de vice-rege al Indiei, — funcţie ocupată, succesiv, de binecunoscuţii rivali Almeida şi Albuquerque.

Francisco d'Almeida a părăsit Portugalia în primăvara anului 1505, în fruntea unei puternice flote militare care însuma circa 1.500 de soldaţi. După ce a jefuit mai multe oraşe de pe ţărmurile orientale africane, a construit forturi şi a fondat o factorie în sudul Indiei, pe coasta Malabar. Almeida ataca sistematic vasele comerciale arabe, iraniene şi egiptene. În 1509, corăbiile negustorilor egipteni — construite de veneţieni — au fost distruse într-o bătălie navală dată lîngă insula Din, iar musulmanii au fost oribil masacraţi. Rechemat la Lisabona, Almeida a pierit pe drum împreună cu cei 149 de oameni ai săi, într-o încăierare cu hotentoţii, în apropiere de Capul Bunei Speranţe.

Rivalul şi succesorul său Alfonso d'Albuquerque, trimis de regele Manuel II cu o escadră de 5 nave, ocupase în 1507 portul strîmtorii Ormuz, prin care treceau mărfurile indiene spre Europa (cu care ocazie, dăduse dovadă de o rară ferocitate). În 1510, Albuquerque ocupă şi portul Goa — masacrînd aproape întreaga populaţie de 6.000 de oameni, — transformîndu-l într-un foarte important centru comercial portughez din peninsula Malabar. În anul următor, cu o flotilă de 19 corăbii şi 1.400 de soldaţi, atacă oraşul Malacca (din actuala Malaysia), instalează în această strîmtoare un punct de observaţie, controlînd astfel traficul comercial deosebit de intens, precum şi numeroase insule ale Indoneziei.

Prin insula Iava, portughezii şi-au deschis drumul spre foarte importanta sursă de mirodenii — insulele Moluce. În curînd ei vor fi primii europeni care vor face comerţ cu China, — ţară în sudul căreia îşi instalează (în 1520) o factorie, în oraşul Macao. În 1542 ajung şi în Japonia[33]. În fine, în drumul lor spre Moluce portughezii au atins şi coasta nord-vestică a Australiei, ale cărei puncte le-au însemnat pe hărţile lor secrete.

CARACTERISTICILE IMPERIULUI COLONIAL PORTUGHEZ

Explorarea portugheză a coastei africane occidentale a fost lentă, progresivă, metodică. După ce însă au depăşit Capul Bunei Speranţe exploratorii s-au lansat într-un ritm mult mai rapid în imensele spaţii vestice, terestre şi maritime.

Abia un secol desparte primele explorări ale Africii Septentrionale de cele ale insulelor Indoneziei, şi cucerirea Ceutei de fondarea factoriei din Macao. La vechile raze din Arhipelagul Azorelor şi cel al Capului Verde portughezii au adăugat insule în Atlanticul central şi meridional. În Golful Persic, portul cel mai important de pe insula Ormuz era controlat de ei. În Oceanul Indian, toate punctele strategice comerciale au deţinute şi fortificate de ei (cu excepţia Adenului). De asemenea, pe coasta orientală Africii — Sofala, Mozambic, Quiloa, Mombasa şi Melinda; pe coasta indiană Malabar

[33] De menţionat (pe lîngă schimburile comerciale efectuate de portughezi în Japonia) şi activitatea misionară a iezuitului Francisco Saverio. Comunitatea creştină pe care în 1543 a fondat-o aici, a ajuns să numere — în numai 30 de ani — două milioane de credincioşi.

— Goa, Canaor şi Cochin (Kerala); în Indochina — importantul oraş Malacca (predecesorul Singaporelui de azi); în Marea Chinei de Sud, Macao devine posesiune portugheză în 1557. Insulele arhipelagului Moluce, arhipelagurile Maldive şi Seychelles au fost descoperite şi frecventate de negustorii portughezi; de asemenea, arhipelagul Macarene — din apropierea Madagascarului — cu insulele Mauritius şi Réunion. La începutul secolului al XVI-lea portughezii au ocupat ţărmul Mozambicului, organizînd aici un intens comerţ cu aur şi cu sclavi. În acelaşi secol au cucerit şi insula Zanzibar[34].

Circumnavigaţia Africii a determinat deplasarea axei comerciale europene în favoarea portughezilor, dînd totodată o lovitură de moarte comerţului veneţian. Pînă la descoperirea acestui nou drum maritim, Veneţia deţinea aproape complet monopolul comerţului de mirodenii, pe care le procura din antrepozitele sale din Alexandria, vînzîndu-le apoi în toată Europa; după această dată însă preţul piperului devine de cinci ori mai mic la Lisabona decît la Veneţia. — Comerţul portughez avea un caracter monopolist. Regele — care era şi primul armator — poseda la Lisabona cea mai mare casă de comerţ, docuri şi antrepozite proprii. Instrument de importanţă primordială în mîna absolutismului, această „Casa de India" preleva impozitul regal asupra tuturor mărfurilor importate; impozit care ajungea pînă la 62,50% din valoarea lor. Pe lîngă aceasta, regele îşi rezervase şi monopolul fildeşului.

Faptul acesta îi garanta regalităţii beneficii imense, asigurîndu-i totodată şi mari rezerve de aur, plumb, cupru, sulf; precum şi posibilitatea de a creia manufacturi de armament, furnaluri, şantiere de construcţii navale, în care mîna de lucru era furnizată de sclavi negri. Pe de altă parte, şi cheltuielile erau enorme. În mod constant trebuiau construite şi echipate nave pentru expediţii militare. Trebuiau întreţinuţi şi plătiţi mii de soldaţi. În fiecare an trebuiau trimise în Orientul asiatic flote însoţite de escorte puternice, pentru aprovizionarea, pentru paza sau pentru acţiunile războinice ale numeroaselor baze comerciale, militare şi administrative din Pacific şi din Oceanul Indian. Imperiul trebuia să facă faţă ameninţărilor continui ale galerelor arabo-egiptene şi, mai tîrziu, turceşti, — precum şi opoziţiei organizate ale potentaţilor locali sau atacurilor piraţilor. — La toate acestea se mai adăugau şi adversităţile naturale întîmpinate de-a lungul unor itinerarii maritime de zeci de mii de kilometri. Între 1497 şi 1572 — deci într-un interval de numai 75 de ani, — din 625 de unităţi navale plecate în direcţia Indiilor Orientale, doar o jumătate s-au mai întors în patrie; mai precis — 325 de vase[35].

Impresionant în aparenţă prin extensiunea ariei sale geografice, imperiul portughez era fragil în structura sa.

Ţara cu o populaţie foarte redusă, de mai puţin de 800.000 de locuitori[36], Portugalia n-a putut să-şi transforme acţiunea de expansiune într-o eficientă activitate de colonizare. Pe de altă parte, din acelaşi motiv (precum şi din cauză că întotdeauna întîmpinau rezistenţa unor adversari cu mult mai redutabili decît cei pe care îi întîlneau spaniolii

[34] Cf. pentru alte informaţii Damião Peres (vd. *Bibliografie*). — În 1500, regele Manuel II concede dreptul ereditar de guvernare şi exploatare „a unor insule şi ţinuturi" pe care îşi propunea să le descopere Gaspar de Corte Real din Terceira (Azore); şi pe care acesta efectiv le-a descoperit şi explorat — insulele Terra Verde din apropierea coastei sudice a Labradorului. Sporadic, exploratorii portughezi au fost prezenţi în zone exact opuse ale Terrei. Astfel, João Fernandes Lavrador a abordat Groenlanda — care, un timp, a fost numită „Terra de Lavrador". (Mai tîrziu, acest toponim a fost transferat denumind peninsula nord-americană Labrador).

[35] După aprecierile lui A. Tenenti, portughezii au pierdut în naufragii 15% din nave. În ce priveşte pierderile umane, acestea se ridicau — într-o călătorie ce dura doi ani — la un număr de 15%–25% din cei îmbarcaţi; într-o călătorie durînd trei ani — la 20%—35%. Dar traversarea Pacificului de la Manila la Acapulco (în Mexic) se solda de obicei cu pierderea a mai mult de jumătate din numărul total al celor de la bordul navei.

[36] Chiar şi mai tîrziu, în 1530, populaţia Portugaliei era mult sub un milion şi jumătate de locuitori.

în expediţiile lor), portughezii n-au putut nici să pătrundă în interiorul noilor teritorii, menţinîndu-se la o cucerire marginală a acestora. (Nu este o simplă întîmplare faptul că, după aproape 500 de ani, Brazilia — cea mai mare „colonie" portugheză — nu este nici pînă azi suficient explorată, pătrunderea în interiorul ţării rămînînd încă foarte limitată). Şi distanţele şi condiţiile de navigaţie în Pacific le creiau portughezilor mari dificultăţi: chiar şi la sfîrşitul secolului al XVI-lea, o călătorie din Goa în Japonia şi retur dura nu mai puţin de trei ani!

În aceste condiţii, rezultatele colonizării portugheze au rămas mai puţin profunde decît s-ar părea la prima vedere. În decursul secolului al XVI-lea — şi spre deosebire de activitatea spaniolilor în Lumea Nouă, — situaţia expansiunii imperiului portughez a rămas aproape staţionară. În interiorul ţării, afluxul de numerar a ruinat economia, declanşînd inflaţia, provocînd o stagnare sau un regres chiar a agriculturii şi industriei manufacturiere; în schimb, resursele cheltuindu-se pentru construirea unor somptuoase palate sau mănăstiri (ca cea din Belém), risipindu-se pentru a satisface vanitatea şi apetitul de lux al monarhiei, aristocraţiei şi înaltului cler[37]. — Pentru economia europeană, expansiunea colonială portugheză a avut meritul de-a fi creiat o reţea de baze comerciale, de a-i fi obligat pe vechii lor concurenţi să abandoneze un monopol pe care-l deţinuseră pînă atunci, sau de a fi lansat pe pieţele europene o mai mare cantitate de mirodenii la un preţ mai mic. (Într-un secol — între 1520–1620) — cantitatea de mirodenii aduse în Europa a crescut de zece ori). „În realitate însă, comerţul mediteranian cu Orientul Apropiat (şi, prin intermediul acestuia, cu Extremul Orient), nu era numai un comerţ de mirodenii, ci şi un comerţ cu mătăsuri, coral, covoare, parfumuri, perle, pielărie; or, sursele esenţiale ale acestor produse le-au scăpat în bună parte portughezilor" (R. Ruggero, A. Tenenti).

În cele din urmă, datorită acestui complex de cauze, imperiul portughez nu putea să reziste noilor concurenţi, — începînd chiar de la sfîrşitul secolului al XVI-lea, cînd expediţiile organizate de olandezi iau drumul insulelor Moluce. După care, au urmat francezii şi englezii. Dar marii concurenţi rămîneau spaniolii — care, însă, deşi căutaseră drumul spre Indiile Orientale într-o direcţie greşită, au descoperit o Lume Nouă.

EXPLORĂRI SPANIOLE

În timp ce portughezii continuau să exploreze coastele africane — şi chiar după ce Bartolomeo Diaz găsise drumul spre Indiile Orientale ocolind Capul Bunei Speranţe, — geografii şi navigatorii erau tot mai preocupaţi de găsirea unei rute mai scurte şi mai directe spre India sau spre Cathay (China). O rută care să urmeze direcţia vestică, peste Atlantic. O rută perfect posibilă — după cum o sugerau atîţia mari eruditi ai Antichităţii[38]. după cum o confirma şi Ptolemeu şi comentatorii săi medievali. Această rută vestică însă prezenta — în comparaţie cu cea urmată de navigatorii portughezi, care în general nu se îndepărtau prea mult de coastă — riscuri mult mai mari, atît de ordin psihologic cît şi practic. În primul rînd — problema distanţei, frica de necunoscut şi imposibilitatea de-a determina cu certitudine longitudinea.

[37] În timp ce „toţi banii investiţi de portughezi pentru cumpărarea de sclavi a reprezentat o imensă imobilizare de capital" (G. Ruggero, A. Tenenti).

[38] Aristotel (în *Meteorologia*, II, V, 13), Posidonius (citat de Strabon, II, III, 6), Pausanias, Plutarh, Seneca (în *Quaestiones naturales*), Pomponius Mela; apoi Cosmas Indicopleustes, ş.a.; autori pe care îi consultase şi Columb. (Cf. J. Amsler).

Premisele unei aventuri transatlantice erau, totuşi, încurajatoare. Erau răspîndite în epocă teoriile antice relative la sfericitatea Pămîntului[39]. Încurajatoare erau şi progresele înregistrate între timp în domeniul navigaţiei şi al construcţiilor navale (îndeosebi a caravelei). De asemenea, faptul că la aproximativ 100 km de coasta occidentală a Africii se afla arhipelagul Canare (posesiune spaniolă); iar la 1.300 km de ţărmurile portugheze, insulele Azore. Or, aceasta era de o importanţă primordială — cînd, pentru a străbate distanţa dintre Andaluzia şi Mexic, de pildă, erau necesare 5–6 luni de navigaţie şi peste 18 luni de escale într-o singură călătorie!

În Spania, noile condiţii istorice pledau în favoarea ideii expansiunii transoceanice. În 1492, cucerirea regatului maur al Granadei pusese capăt îndelungatei lupte de eliberare a ţării de sub musulmani. Războiul odată terminat, mii de nobili (inclusiv din mica aristocraţie rurală — „hidalgos") rămăseseră nu numai o categorie de războinici virtual disponibilă, fără ocupaţie şi fără perspectivele cîştigurilor (sau prăzilor) pe care li le asigurase *Reconquista,* ci şi o masă turbulentă, periculoasă pentru monarhie şi burghezia oraşelor în curs de dezvoltare; o masă însă căreia perspectiva aventurii militare şi colonialiste îi promitea îmbogăţirea sigură. Fanatismul religios, alimentat în timpul secolelor de luptă contra musulmanilor, juca şi el un rol important, — dat fiind că opera de cucerire şi colonizare era alimentată şi de ideea misionaristă, de creştinare a unor popoare „păgîne". — Dar principalul mobil era situaţia economică, mai mult decît precară, a Spaniei. În urma marilor cheltuieli militare impuse de lupta contra maurilor şi a gravei deteriorări a economiei ţării resursele financiare ale monarhiei ajunseseră catastrofale. Tezaurul statului era gol, — în timp ce al Coroanei micii ţări vecine se umpluse enorm, datorită exploratorilor, negustorilor şi colonizatorilor.

Mai rămînea de rezolvat o problemă de principiu, de natură juridică, ce privea relaţiile cu exploratorii concurenţi, cu portughezii (chiar dacă activităţile acestora erau îndreptate în alte direcţii, sudice şi estice).

Reglementarea juridică, arbitrajul eventualelor litigii privind delimitarea zonelor de explorare erau de competenţa papei — care se prevala de suveranitatea sa de drept mondială. Nu numai spirituală, ci şi politică. Într-o scrisoare trimisă (la 12 nov. 1199) de papa Inocenţiu III patriarhului Constantinopolului, papa îi aducea la cunoştinţă că apostolul Petru, călătorind pe mare pentru a i se înfăţişa lui Iisus Hristos — „prin acest gest a exprimat privilegiul pontificatului unic (deci al papei — n.n. *O. D.*) care îi dădea dreptul să stăpînească întreaga lume". Cu alte cuvinte, toate popoarele, fie creştine, fie păgîne! Juriştii papei, doctori în drept canonic, proclamau autoritatea papalităţii în reglementarea raporturilor dintre popoare şi dreptul de-a atribui cui credea de cuviinţă orice noi teritorii descoperite.

Drept care, papii n-au întîrziat să-şi exercite aceste prerogative. Prin bula din 1440, Eugeniu IV acordă portughezilor toate teritoriile descoperite de ei în largul coastelor africane. În 1455, aceştia obţin de la Nicolae V o altă bulă care le recunoştea posesiunea şi a teritoriilor *ad Indios,* ce vor fi descoperite în viitor[40]. Şi Martin V le acordă, în 1473, privilegiul exclusiv asupra descoperirilor. Acordul sancţionat de papa Sixt IV în 1481 le concede în exclusivitate comerţul cu teritoriile Guineei. În 1493, Alexandru VI acordă regelui Spaniei toate continentele şi insulele descoperite pînă la acea dată (precum şi în viitor) dincolo de o linie stabilită la 100 leghe vest de Azore şi Capul Verde. Tratatul din Tordesilla (din 7 iunie 1494, şi ratificat de Iuliu II în 1506) dintre spanioli şi portughezi împinge această linie de demarcaţie la 370 leghe vest de insulele Capului Verde. Asemenea zone urmau să fie delimitate şi în Pacific, între spanioli şi

[39] Ptolemeu fusese tradus în latină, la Bologna; iar la Louvain, *Ymago Mundi,* în care Pierre d'Ailly susţinea ideea ptolemaică a sfericităţii Pămîntului, ş.a.

[40] Bula permitea „să fie atacaţi, subjugaţi şi aduşi în stare de sclavie perpetuă sarazinii, păgînii şi alţi duşmani ai lui Hristos care trăiesc la sud de Capul Bojador, inclusiv cei de pe întreaga coastă a Guineei".

portughezi, prin tratatul din Zaragoza (1529). — „Toate celelalte naţiuni rămîneau excluse din noile teritorii. Portugalia şi Spania erau convinse că monopolul lor avea un caracter sacru; în consecinţă, îi tratau pe negustorii şi exploratorii străini drept nişte piraţi" (R. Mousnier).

EXPEDIŢIILE LUI CRISTOFOR COLUMB

Cincisprezece-douăzeci de localităţi îşi revendică onoarea de a fi cele în care celebrul explorator a văzut lumina zilei. Cert este că fiul cel mai mare al modestului postăvar din Genova s-a născut în aceast oraş la 29 oct. 1451. Ca studii, se pare că a fost un autodidact, dar care cunoştea cel puţin patru limbi (latina, italiana, spaniola şi portugheza) şi era un cititor pasionat îndeosebi de lucrări ştiinţifice (geografie, astronomie, navigaţie, descrieri de călătorie). A început să navigheze încă de la vîrsta de 18 ani; pentru ca la 22—23 de ani să ia parte la expediţii comerciale genoveze din Mediterana, ajungînd pînă în Marea Egee. Funcţionar al unei case de comerţ din Genova, a fost trimis în 1476 în Portugalia, unde a trăit nouă ani, participînd la călătorii mai lungi în Anglia şi pe Coasta Aurului, în Guineea.

Studiind lucrări de cosmografie şi geografie bine cunoscute la acea dată[41], Columb a ajuns la convingerea că, navigînd spre vest şi trecînd prin arhipelagul Canare, parcurgînd o distanţă de aproximativ 5.000 de kilometri, va putea atinge coasta orientală a Asiei şi insula Cipangu (Japonia)[42]. Columb a înaintat o propunere în acest sens regelui João II al Portugaliei, dar consiliul care a examinat-o a respins argumentele lui. Părăsind Portugalia (în 1485), în Andaluzia intră în contact cu nobili bogaţi şi influenţi la curtea regală, prezentă reginei Isabela propunerea, care, după patru ani, a fost respinsă de comisia instituită de Coroană. Dealtfel, în acel moment Regii Catolici erau ocupaţi cu *Reconquista.* Columb încearcă să-şi supună proiectul regilor Angliei şi Franţei. Totodată ia legătura cu funcţionari superiori, cu negustori şi bancheri din Sevilla, spre a-i cointeresa în întreprinderea sa. După ce înaintează din nou propunerea (care din nou este respinsă de comisia de experţi) şi părăseşte Granada îndreptîndu-se spre Franţa, Columb este readus cu forţa la curte; regele şi regina acceptă proiectul. Se încheie o convenţie[43], financiarii şi negustorii din Sevilla acordă ca împrumut Coroanei suma

[41] Se pare că patru au fost textele fundamentale în care Columb ar fi găsit în mod special elementele percepţiei sale ale regiunilor necunoscute ale Terrei: *Ymago Mundi* a lui Pierre d'Ailly (publicată între 1480—1483), *Naturalis Historia* a lui Plinius (în versiunea italiană din 1489), *Historia rerum ubique gestarunt* a lui Enea Silvio Piccolomini, şi o versiune în limba latină a *Călătoriilor lui Marco Polo,* din 1485. — Se păstrează aceste patru cărţi din biblioteca lui, cu numeroase adnotări — în total 2.125 — făcute de Columb în decursul repetatelor sale lecturi. (Adnotări de la un singur cuvînt pînă la peste o mie de cuvinte).

[42] Potrivit tradiţiei, aceleaşi indicaţii le-ar fi obţinut — în urma unui schimb de scrisori — şi de la ilustrul astronom şi geograf italian contemporan Paolo Toscanelli, care, în acelaşi scop, i-ar fi trimis şi o hartă întocmită de el.

[43] „Maiestăţile lor — se scrie în această convenţie — ca stăpîni ai mărilor şi oceanelor, dăruiesc de azi înainte numitului don Cristóbal Colón titlul de amiral al tuturor insulelor şi continentelor pe care [...] le va descoperi sau le va dobîndi [...]; iar după moartea sa, dăruiesc pe veci moştenitorilor şi urmaşilor săi acest titlu, cu toate privilegiile şi prerogativele ce decurg din el [...]. Maiestăţile lor îl numesc pe Colón vicerege şi guvernator general pe acele insule şi continente [...]. De la toate mărfurile de tot felul, fie că va fi vorba de perle ori pietre preţioase, aur sau argint, mirodenii şi alte lucruri sau mărfuri care vor fi cumpărate, obţinute în schimbul altor lucruri, găsite sau dobîndite pe teritoriile arătate mai sus guvernate de amiral [...] el va avea şi îşi va păstra a zecea parte din toate, ţinîndu-se seama de cheltuielile făcute, iar restul de nouă părţi le va pune la dispoziţia Maiestăţilor Lor".

necesară echipării expediţiei — şi, în ziua de 3 august 1492, cele trei corăbii[44] comandate de Columb (şi avînd un echipaj de 90 de oameni) părăsesc portul Palos. Scopul principal al expediţiei era exclusiv comercial şi de explorare, iar nu de cucerire; drept care, flotila era aproape total neînarmată şi fără soldaţi la bord.

La 12 octombrie 1492 navigatorii au zărit uscatul: insula Guanahani din arhipelagul Bahamas. După o navigaţie de două săptămîni printre insulele arhipelagului, Columb a descoperit insula Cuba (numită de el „Juana"), pe care o credea o peninsulă a Asiei Orientale, a Chinei, — şi unde europenii au cunoscut pentru prima oară porumbul, cartoful şi tutunul. Coborînd spre sud-est, a descoperit marea insulă Haiti, botezată de Columb „Española" — pentru că aici (notează el) „se întind cîmpiile cele mai frumoase din lume, foarte asemănătoare cu cîmpiile Castiliei şi chiar mai bune decît ele". Eşuînd pe un banc de nisip, nava-amiral a fost abandonată, după ce tunurile şi proviziile au fost recuperate. Columb a pus să se construiască o fortăreaţă, lăsîndu-i-se tunurile şi 39 de oameni, cu provizii pentru un an. Cu celelalte două corăbii a revenit în Spania (la 15 martie 1493), aducînd drept dovezi plante, păsări şi fructe exotice, puţin aur şi cîţiva băştinaşi *(indios)*.

O caravelă (probabil „Santa Maria", nava-amiral a lui Columb din prima sa expediţie). Xilogravură datată 1493. — Bibl. Ambrosiana, Milano.

Şase luni mai tîrziu, Columb repetă expediţia. De astă dată flotila comandată de el — compusă din 17 nave — totaliza un număr de aproximativ 2.500 de oameni, printre care un grup de curteni şi nobili săraci *(hidalgos)*, apoi cîteva zeci de funcţionari regali, preoţi şi călugări. Au fost încărcate pe vase seminţe de plante (şi butuci de viţă-de-vie), precum şi animale necunoscute în noile tărîmuri descoperite — cai, asini, boi, vaci, porci. N-au fost uitaţi — cum nu uitaseră nici portughezii — nici cîini mari, dresaţi în vederea vînătoarei de oameni...

În Marea Caraibilor — a „mîncătorilor de oameni"[45] — urcînd înspre nord exploratorii au descoperit, în lanţul Antilelor mici, insulele Dominica, Guadalupa, S. Martin,

[44] Nava-amiral „Santa Maria", navele „Pinta" şi „Niña". Se crede că deplasamentul acestora era, respectiv, de 100—130 tone, de 55—90, şi de 46—60 de tone. Comandanţii ultimelor două nave erau fraţii Martin şi Vicente Pinzon; navigatori experimentaţi şi armatori influenţi din Palos.

[45] Prin deformare, cuvîntul localnicilor „caraib" a devenit în limba spaniolă „canibal". — Craniile şi oasele omeneşti găsite de spanioli aici au fost interpretate de ei ca dovezi de canibalism; în realitate, era vorba de ritualuri religioase de înmormîntare, specifice şi altor populaţii din noul continent.

Santa Cruz, insulele Virgine, Porto Rico, ş.a. Debarcînd în insula Española, n-au mai regăsit nici fortul (între timp incendiat), nici oamenii lăsaţi aici cu un an în urmă: dedîndu-se la acte de violenţă, aceştia fuseseră măcelăriţi de indigeni. De aici, şi după ce fusese informat că interiorul insulei este bogat în zăcăminte de aur, Columb trimise înapoi în Spania 12 corăbii — el rămînînd în Española cu 5 corăbii şi 500 de oameni — pentru a cere Regilor Catolici cîteva corăbii cu alimente, vite şi unelte agricole, angajîndu-se să trimită în schimb aur şi un mare număr de sclavi care puteau să fie vînduţi.

Cît timp a rămas aici, Columb a continuat exploatarea coastelor Españolei şi Cubei, totodată descoperind insula Jamaica. După care, cu ajutorul şi a detaşamentelor militare aduse de trei corăbii din Spania, a întreprins cucerirea Españolei. În cursul ferocelor operaţiuni militare din această primă colonie spaniolă transoceanică — în care fioroşii cîini dresaţi şi cavaleria (indigenii nu cunoşteau calul) au făcut ravagii — locuitorii au fost exterminaţi în masă. Pe lîngă aceasta, alte zeci de mii de indigeni au pierit în urma epidemiilor de friguri galbene şi ale bolilor (în primul rînd a variolei) aduse aici de cuceritori. Apoi Columb a trimis în Spania aur (în cantităţi mici), cupru şi cîteva sute de sclavi. În 1496 s-a întors în Spania şi a propus Coroanei să trimită în Española coloniştii necesari, recrutaţi din rîndurile criminalilor şi a altor delincvenţi de drept comun.

Propunerea lui a fost acceptată — şi, în 1498, Columb a pornit în a treia sa expediţie, cu 6 corăbii şi 300 de oameni. Navigînd în direcţia sud-vestică, după două luni a descoperit insulele Trinidad şi Tobago, alte insule din Marea Caraibilor, precum şi delta fluviului Orinoco. În Española îl aştepta o dezordine totală. Nobilii *hidalgos* se răsculaseră împotriva comandanţilor lăsaţi aici de Columb — care trebuiseră să accepte o înţelegere umilitoare cu răsculaţii. Comploturile contra lui continuînd, în 1500 fu trimis guvernator Francisco de Bobadilla, căruia Columb trebui să-i predea toate corăbiile, caii, armele, fortăreţele şi proviziile. Arestat (împreună cu fraţii săi Bartolomeo şi Diego), Columb fu pus în lanţuri şi trimis în Spania. Regele porunci să fie eliberat imediat, îi promise că va fi repus în drepturi — dar în locul lui Bobadilla fu trimis guvernator Nicolás Ovando, cu 23 de corăbii ducînd 3.000 de colonişti.

Odată cu acest început de colonizare masivă a Antilelor, populaţia indigenilor din Española a fost exterminată în continuare, într-un ritm fără precedent. Populaţia indigenă, care în 1495 se ridicase la 1.100.000 de locuitori, peste douăzeci de ani va fi redusă la 15.000 de oameni; pentru ca la mijlocul secolului al XVI-lea să dispară total. În locul lor au fost aduşi, progresiv, sclavi „canibali" din Antilele Mici, Cuba, Jamaica şi Porto Rico — unde începuseră să dispară şi aici băştinaşii. Pentru a popula Española cu mîna de lucru necesară (mai ales în minele de aur) a început vînătoarea de sclavi — indigeni din America de Sud şi negri din Africa.

Ultima expediţie a lui Columb — a patra, cea mai dramatică şi care a durat doi ani şi jumătate — era compusă din 4 corăbii mici (cu o capacitate de 50—70 tone) şi un echipaj de 150 de oameni. În primăvara anului 1502, mica flotilă — care, în intenţia comandantului său, urma să facă înconjurul lumii — se îndreptă spre Antilele Mici[46], coborînd în lungul coastei actualului Honduras, unde exploratorul descoperi o populaţie cu un nivel de civilizaţie mult mai ridicat decît al băştinaşilor întîlniţi pînă atunci. Aceşti indigeni — care se numeau pe ei înşişi *maya* — purtau ca îmbrăcăminte ţesături armonios colorate, podoabe de aur, lucrau clopoţei şi vase de bronz, iar drept monedă foloseau boabe de cacao.

[46] Dacă continua spre vest atingea Florida — şi America de Nord.

În continuare, Columb navigă de-a lungul coastei estice a unor ţinuturi cu ai cărui locuitori intră în contact — actualele Honduras, Nicaragua, Costarica şi Panama (de unde, dacă ar fi traversat istmul ar fi intrat, la numai 60 km, în mult-căutata „Mare a Sudului" — Oceanul Pacific). De aici, după ce pierduse două corăbii se îndreptă spre sud, petrecînd un an în Jamaica şi Española. Vreo 50 dintre oamenii săi se răsculară împotriva lui, jefuind satele indienilor şi violînd femeile; împreună cu ceilalţi, istoviţi de boli şi de tot felul de lipsuri, Columb s-a reîntors în Spania în toamna anului 1504.

În această ultimă expediţie el descoperise coasta estică şi istmurile Americii Centrale. Fusese primul european care explorase ţărmurile sud-vestice ale Mării Caraibilor pe o lungime de 1.500 km şi cel dintîi care adusese informaţii despre populaţiile strălucitei civilizaţii *maya*. În anul următor s-a dat ordinul — pentru a se plăti datoriile reclamate de creditori — ca toată averea sa să fie vîndută. Grav bolnav, Columb a fost dus la Sevilla, unde spera că drepturile îi vor fi restabilite. În 1505 putu ajunge la Segovia, la curtea regală. Regele îl primi cu bunăvoinţă — dar drepturile şi privilegiile reclamantului rămaseră nesatisfăcute.

La 20 mai 1506, aflîndu-se la Valladolid, bolnav şi profund abătut, şi după ce îşi făcu testamentul, marele navigator şi explorator — convins pînă în ultima clipă că descoperise ţinuturi asiatice, ale Indiilor Orientale[47] — se stinse din viaţă, uitat de aproape toţi contemporanii săi.

CONCEPŢIA COLONIALISTĂ A LUI COLUMB

Epoca umanismului Renaşterii a coincis în timp cu aventura marilor călătorii maritime şi descoperiri geografice; încît nu poate surprinde faptul că printre cei tentaţi de această aventură s-au numărat şi persoane cu o bine articulată formaţie umanistă. Ceea ce justifică şi încercarea — şi, evident, interesul pe care o asemenea încercare îl poate prezenta — de a-l situa şi pe Cristofor Columb într-o asemenea perspectivă.

Căci, în primul rînd, Columb a făcut (chiar dacă numai — probabil — ca autodidact) studii serioase de cosmografie şi cartografie. Se ştie că a întocmit hărţi maritime şi că a confecţionat globuri terestre: o specialitate cartografică ce constituia la acea dată o noutate absolută. „A fost printre primii cartografi care s-au gîndit să întocmească hărţi sferice" (Al. Ciorănescu). Unii biografi afirmă că avea o bibliotecă „săracă". Se cunosc totuşi, cu certitudine, zece cărţi pe care le poseda — dintre care opt s-au păstrat. Puţine, e adevărat; dar cărţi de primă valoare — şi potrivite preocupărilor viitorului navigator — de autori ca Ptolemeu, Plutarh, Plinius, Seneca, Pierre d'Ailly, Albertus Magnus, Marco Polo şi Enea Silvio Piccolomini. Şi să nu se uite — observă istoricul citat — că puţine sunt bibliotecile personale din secolul al XV-lea din care să se fi păstrat atîtea exemplare. Încît, apare perfect justificată aprecierea lui Al. von Humboldt: „Este cu totul surprinzătoare o asemenea întindere de cunoştinţe literare la un om al mării din secolul al XV-lea".

Dar structura morală şi intelectuală umanistă a lui Columb este revelată şi de scrisorile adresate Regilor Catolici şi de *Jurnalul* său de călătorie (cunoscut nouă din copia autografă a lui Bartolomé de Las Casas) în care descoperitorul şi colonizatorul

[47] Încă în prima călătorie „spre India", ducea cu el din partea regelui o scrisoare către Marele Han al mongolilor — şi avusese grijă să ia cu el, pentru a-i fi de folos în Asia, un interpret de limbile arabă şi ebraică. În Antile şi Marea Caraibilor căuta gurile fluviului Gange; iar despre Cuba credea că este provincia chineză Mangi. „Dumnezeu Atotputernicul m-a învrednicit să descopăr continentul Indiilor" — scria Columb în testamentul său.

se arată nu numai preocupat de a-i cîştiga pe băştinaşii din Lumea Nouă la creştinism, ci şi aspirînd în mod constant să le amelioreze condiţiile de viaţă.

La întoarcerea în Spania din prima călătorie Columb adresează regelui o scrisoare în care arată că ar fi necesar să fie trimişi în Española (Haiti) 2.000 de spanioli care să se stabilească aici. Aceştia, să fie împărţiţi în patru grupuri, fiecare în frunte cu un guvernator şi un preot — şi numai cei rezidenţi în insulă să aibă dreptul de a căuta şi extrage aurul. Unu la sută din aurul extras să fie rezervat împodobirii bisericilor şi întreţinerii preoţilor; restul, să fie împărţit în părţi egale între rege şi căutătorii de aur. Evidenţa aurului extras va fi ţinută de guvernatorul şi de preotul respectivului grup. — „Este prima schiţă de administraţie colonială, pornind de la o ipoteză (că în Española s-ar găsi aur — n.n. O.D.) care încă nu fusese confirmată" (P. Revelli).

A doua călătorie întreprinsă de Columb a luat forma unei adevărate expediţii de colonizare, — prin numărul navelor (nu mai puţin de 17), prin plantele, seminţele şi animalele transportate, precum şi prin numărul de colonişti (inclusiv preoţi). În scrisoarea din 30 ianuarie 1494 Columb se referă la condiţiile de sănătate ale coloniştilor (care trebuie să-şi păstreze sistemul de alimentaţie cu care fuseseră obişnuiţi), la importanţa aducerii în insulă de cai şi asini, precum şi a exportului de indigeni caraibi în Spania, ca sclavi optimi: *„Los canibales [...] serán mejores que otros esclavos"*. Despre colonişti — aduşi doar 200, dar ar fi nevoie de alţi 1.000, — se spune că aceştia trebuie să fie bine selectaţi, să-şi aducă cu ei lenjerie şi mai ales zahăr... Deşi pune pe primul plan bunăstarea coloniştilor şi a indigenilor, în scrisoarea trimisă cu două luni mai tîrziu Columb se arată în mod special preocupat de tratamentul ce urmează să fie aplicat băştinaşilor, — în care el vedea nişte posibili şi probabili rebeli, cu atît mai de temut cu cît sunt oameni de o vie inteligenţă nativă. În caz că se vor răzvrăti sau vor comite furtuni, ei trebuie pedepsiţi aspru, tăindu-li-se nasul şi urechile — *„porque son miembros que no se podrán esconder"*... — În fine, expeditorul scrisorii subliniază importanţa pe care Regii Catolici o dădeau convertirii indienilor, necesitatea instaurării şi menţinerii prestigiului justiţiei, precum şi oportunitatea de a se înălţa cît mai multe biserici în teritoriile descoperite.

După întoarcerea din această călătorie şi în pregătirea celei următoare Columb aminteşte regelui că pentru a reprima răzvrătirile indigenilor din Española numărul de nave trimise trebuie ridicat de la patru la şase, fiecare cu 400—500 de oameni la bord. Nu uită să adauge că e necesar să aducă alimente în cantitate suficientă — legume, peşte sărat, orez, miere, vin, oţet; apoi — cîlţi (pentru călăfătuitul corăbiilor), cuie şi mai ales medicamente. Regii Catolici îi aprobă şi propunerile privind repartizarea de terenuri în Española coloniştilor în proprietate absolută, putîndu-le deci şi schimba sau ipoteca; dar numai celor care se angajează să rămînă cel puţin patru ani în insulă, să-şi construiască case, să planteze viţă de vie şi să cultive cereale sau zarzavaturi. — Încît, pregătind a treia sa călătorie exploratorul cere să i se dea şi 40 de agricultori, precum şi administratori pricepuţi; menţionînd că administrarea noilor ţinuturi prezintă exigenţe cu totul diferite decît cele din Castilia.

Din timpul celei de-a treia călătorie datează alte cinci scrisori trimise autorităţilor supreme din Spania. În acestea, Columb vorbeşte de exportul în Spania a 4.000 de sclavi şi 4.000 de chintale de lemn roşu, colorant *(„brasil")*; despre necesitatea de-a se trimite în Española preoţi cucernici şi de a se asigura o bună administrare a justiţiei. Cere trimiterea de noi colonişti, care vor găsi aici un pămînt excepţional de fertil; dar să aducă cu ei şi materia primă pentru confecţionarea îmbrăcămintei. Propunea ca şederea coloniştilor să fie prelungită cu un an sau doi, — a celor care pînă atunci nu au obţinut rezultate mulţumitoare, ş.a.m.d.

După a patra călătorie (din a treia s-a întors, cum spuneam, în lanţuri), într-o ultimă scrisoare — din mai 1505 — adresată regelui, Columb se referă la maltratările

la care au fost supuşi indigenii: fapt care a redus populaţia insulei la a şaptea parte! Totodată, afirmă că indienii trimişi în Castilia şi vînduţi ca sclavi au fost educaţi aici în spiritul credinţei catolice şi al obiceiurilor spaniolilor; după care, au fost trimişi înapoi în ţara lor de origine pentru a-i catehiza şi a-i educa în spiritul spaniol pe indienii rămaşi acasă...

Expunînd ideile cuprinse în aceste scrisori, precum şi ţinînd seama de activitatea efectivă a lui Columb, istoricul Paolo Revelli conclude că acesta „a fost un adevărat precursor al concepţiilor colonialiste moderne, căci el a intuit necesitatea unor cercetări asupra resurselor naturale, a bogăţiilor locale, precum şi a patrimoniului lingvistic şi cultural al ariilor geografice descoperite (în care sens Columb a început să alcătuiască şi un glosar de cuvinte indigene); s-a ocupat de tratamentul aplicat indienilor şi — în intenţia mereu prezentă în gîndul său — să-i convertească la credinţa creştină. A meditat asupra selecţionării coloniştilor şi a posibilităţilor de a-i ataşa efectiv de noile regiuni. A construit porturi, biserici, spitale. S-a gîndit şi, în parte, chiar a făcut încercări de a introduce noi culturi agricole, aduse din Europa. În fine, Cristofor Columb a văzut în ce mod şi în ce forme trebuiau puse bazele unei noi colonii".

„RIVALII" LUI COLUMB. AMERIGO VESPUCCI

Cel mai celebru navigator şi descoperitor n-a fost şi singurul dintre marii exploratori care au operat în serviciul Spaniei. Chiar în timpul celei de-a treia sa expediţie, alţi „rivali" au obţinut aprobarea de-a întreprinde călătorii de descoperiri şi explorări în zona vestică a Atlanticului. Cei mai mulţi dintre ei participaseră măcar la una din expediţiile lui Columb[48].

Pedro Alonso Niño participase, ca pilot, chiar la trei. În 1499, împreună cu Luis Guerra (fratele bancherului cu ajutorul căruia îşi echipase o mică corabie, cu un echipaj de 33 de oameni), cei doi debarcară pe coasta nord-estică a Braziliei, apoi pe cîteva insule din Marea Caraibilor, întorcîndu-se în Spania cu o bogată încărcătură de lemn preţios şi o cantitate de perle obţinute de la băştinaşi. Atîtea bogăţii aduse de un vas atît de modest, dintr-o singură călătorie care nu durase nici un an, nu puteau să nu determine organizarea şi a altor expediţii private.

Lui Niño i-a urmat Alonso Hojeda, — care îşi luă ca pilot şi cartograf pe Juan de la Cosa, fost cîrmaci al uneia din corăbiile lui Columb (şi viitor mare negustor de sclavi). *Hidalgo* sărac, pentru a-şi putea echipa două corăbii cu 60 de oameni echipaj Hojeda apelă la bancherii florentini spre a-i pune la dispoziţie fondurile necesare. (Comanda uneia din nave — cu funcţii de pilot — o deţinea italianul Amerigo Vespucci). Hojeda atinse ţărmul nordic al Americii de Sud, în dreptul actualei Guyana, pînă în delta fluviului Orinoco. Înaintînd spre nord, după ce trecu de insula Trinidad, în Marea Caraibilor descoperi litoralul ei sudic şi o serie de insule. Depăşind Coasta Perlelor, ajunse în golful Venezuela[49], îndreptîndu-se spre Española, — unde luă parte la răscoala împotriva lui Columb; după care se îndreptă spre patrie, cu o cantitate foarte mică de aur şi perle. În schimb, cele două corăbii aduceau peste 200 de indieni capturaţi în insulele Bahamas, pe care Hojeda îi vîndu la tîrgul de sclavi.

[48] Cu un an înaintea acestor „rivali" spanioli ai lui Columb, din portul Bristol porni prima expediţie engleză de explorare transoceanică, sub conducerea lui John Cabot (despre care se va vorbi mai jos).

[49] Denumire (mai tîrziu extinsă asupra întregii actualei ţări Venezuela) care în spaniolă înseamnă „Mica Veneţie", — pentru că de-a lungul coastei golfului erau înşirate numeroase palafite.

În noiembrie 1499 — deci la o jumătate de an după Hojeda — din portul Palos porni o expediţie condusă de Vicente Yañez Pinzon (fost căpitan al uneia din corăbiile lui Columb din prima sa expediţie). Cu escadra sa de patru corăbii, Pinzon a fost primul spaniol care a traversat ecuatorul, debarcînd pe coastele ţării care se va numi mai tîrziu Brazilia. Descoperi gurile fluviului Amazon (din zona cărora captură 36 de indieni pentru a-i vinde în Spania ca sclavi), explorînd apoi o zonă a coastei braziliene pe o lungime de 3.000 km. Nu reuşi să facă schimburi de obiecte cu băştinaşii (şi, ca să se despăgubească, mai captură cîţiva indigeni în insulele Bahamas). Două corăbii pieriră într-o furtună — şi Pinzon se reîntoarse în Spania ruinat. Fu salvat însă de urmărirea creditorilor de către guvernul spaniol, interesat de descoperirile lui.

La numai o lună după plecarea lui Pinzon, din acelaşi port Palos porni, cu două corăbii, Diego Lopez. Navigînd în aceeaşi direcţie a predecesorului său, a întreprins o vînătoare de sclavi în insulele din delta Amazonului, dar băştinaşii i-au opus o dîrză rezistenţă. După ce a pierdut unsprezece oameni, a reuşit totuşi să-şi încarce corăbiile cu captivi care vor fi vînduţi în Spania ca sclavi.

Să mai amintim în seria acestor detestabili aventurieri şi pe notarul Rodrigo Bastidas din Sevilla, care în 1501 îşi echipă două corăbii, avînd ca pilot al uneia pe acelaşi Juan de la Cosa. Bastidas exploră coasta necunoscută pînă la istmul Panama (circa 1.000 km), întorcîndu-se cu o cantitate uriaşă de lemn preţios, aur, perle şi sclavi. În insula Española, guvernatorul Bobadilla l-a arestat şi torturat, trimiţîndu-l apoi în Spania să fie judecat pentru contrabandă. În ţară însă, „el i-a prezentat pe indienii caraibi [...] ca pe nişte antropofagi fioroşi şi a căpătat chiar o importantă pensie anuală ca răsplată pentru descoperirile sale. Printr-un decret regal din 1502 s-a încuviinţat ca «fioroşii canibali» să fie omorîţi sau transformaţi în sclavi" (I. O. Maghidovici).

Amerigo Vespucci (1452—1512), descendent dintr-o veche şi ilustră familie de priori, magistraţi, diplomaţi, notari şi bancheri florentini, la vîrsta de 38 de ani s-a mutat la Barcelona, apoi la Sevilla, ca reprezentant al băncii Medicilor. (Această bancă a finanţat echiparea celei de-a treia expediţii a lui Columb; cu care ocazie Vespucci a avut contacte cu celebrul navigator). În anii 1499–1500 a navigat, sub comanda lui Hojeda, în regiunea Coastei Perlelor; iar între 1501–1504, pe corăbii portugheze — în aceleaşi zone în care în anii următori, revenind la Sevilla, va întreprinde alte călătorii, în serviciul Spaniei. În ultimii ani ai vieţii a deţinut — deşi era un străin — funcţia de *piloto mayor* al Castiliei[50].

Aşadar, Vespucci, cu toate că n-a organizat şi n-a comandat nici o expediţie, avea totuşi o experienţă de navigator şi — corelate cu acestea — cunoştinţe temeinice de cosmografie şi astronomie nautică. În scrisorile sale — cuprinzînd interesante descrieri ale climei, vegetaţiei, faunei, aspectului şi vieţii indienilor, — datele privind itinerariile parcurse şi poziţia geografică a locurilor vizitate sînt extrem de puţine şi de imprecise; încît prima sa călătorie, pe care pretindea că ar fi făcut-o în 1497—1498, este cu siguranţă o simplă invenţie. Cert este că după expediţia lui Hojeda la care a participat comandînd o navă, Vespucci a luat parte, ca astronom şi cosmograf, la o expediţie compusă din trei corăbii şi condusă de căpitanul portughez Gonzalo Coelho. Cu un an în urmă Cabral anunţase că, în drum spre India, descoperise în regiunea de coastă a Atlanticului o nouă „insulă" — cum considera el regiunea de coastă a Braziliei. Expediţia portugheză avea tocmai misiunea de-a cerceta această „insulă". (Potrivit afirmaţiei — necontrolabilă şi foarte suspectă — a lui Vespucci însuşi, după nouă luni ofiţerii portughezi i-au încredinţat, în unanimitate, conducerea expediţiei!).

[50] „În care calitate el examina pe candidaţii la funcţia de cîrmaci de corăbii şi le elibera „brevetele" corespunzătoare. De asemenea, el supraveghea întocmirea planisferelor şi a hărţilor, şi alcătuia harta guvernamentală secretă de centralizare pe baza materialelor pe care le aduceau căpitanii corăbiilor spaniole din Indiile de Vest" *(Idem).*

Cele trei corăbii au atins capul São Roque — punctul cel mai vestic al continentului sud-american, — deci în dreptul paralelei 5° latitudine sudică. (Cu această ocazie Vespucci îi descrie pe băştinaşii de aici în termenii cei mai absurd fantezişti)[51]. În dreptul paralelei 23° latitudine sudică — Tropicul Capricornului — expediţia a descoperit la 1 ianuarie un golf pe care, luîndu-l drept gura unui rîu, l-au botezat „Rîul lui Ianuarie" (Rio de Janeiro). Schimbînd apoi ruta spre nord corăbiile au ajuns în Guineea; de unde, prin arhipelagul Azore, s-au întors în Portugalia. — În anul următor Vespucci a efectuat o nouă călătorie cu scopul de a descoperi un drum spre Moluce. După ce-a parcurs de-a lungul coastelor Braziliei şi Guianei o distanţă de 3.200 de mile marine (expediţia atingînd paralela 50° latitudine sudică), a trebuit să-şi întrerupă explorarea şi să se întoarcă în patrie, întrucît depăşise linia de demarcaţie stabilită prin tratatul din Tordesillas.

Vespucci nu şi-a arogat pretenţia de a fi descoperit un nou *continent*. Convingerea lui era că teritoriile pe care le descoperise erau o prelungire a Asiei; şi întrucît acestea se găseau la sud de Tropicul Capricornului, într-o zonă neexplorată încă de nimeni pînă atunci, în 1503 el îi scrie patronului său, bancherul Medici: „Aceste ţări trebuie denumite *Lumea Nouă*". Denumirea care va fi dată apoi noului continent — „America" — este adeseori considerată ca o uzurpare a meritelor lui Columb de către Amerigo Vespucci. În realitate, geografii de la începutul secolului al XVI-lea erau convinşi că cei doi exploratori descoperiseră tărîmuri noi în părţi cu totul diferite ale lumii: Columb explorase extremitatea Asiei, Vespucci — o insulă şi o peninsulă a „Lumii vechi", a acelei Asii estice, tropicale, care le era necunoscută anticilor. (Motiv pentru care navigatorul a numit-o „Lumea Nouă").

Cînd, în 1507, cartograful elveţian Martin Waldseemüller îşi publică opera intitulată *Cosmographiae introductio*, el aminteşte cititorilor că anticii împărţeau lumea locuită în trei părţi, dîndu-le nume de femei — Europa, Asia şi Africa. „Acum aceste continente sînt mai bine cunoscute, iar Amerigo Vespucci a descoperit un al patrulea continent (...). Nu văd de ce, cine şi cu ce drept ar putea să interzică numirea acestui continent „Ţara lui Amerigo" (Americi Terra), sau America"[52] Denumire care va rămîne „să constituie un monument al nedreptăţii omeneşti" (Al. von Humboldt).

PERIPLUL LUI MAGELLAN

În 1508, Vasco Nuñez Balboa — care participase la expediţia lui Bastidas, — explorînd interiorul istmului Panama şi informat fiind de un băştinaş despre existenţa unei mări uriaşe, a întreprins o expediţie în această direcţie, descoperind golful Panama din Oceanul Pacific (pe care el l-a numit „Marea de Sud"). Şapte ani mai tîrziu, Juan Diaz Solis porni cu o escadră de trei corăbii, în speranţa că traversînd „Marea de Sud" va putea ajunge în multvisata „Indie de miazăzi" — de unde, urmînd însă un cu totul

[51] „Femeile sînt ale tuturor; nu au nici regi, nici temple, nici idoli, n-au nici negoţ şi nici bani; se duşmănesc unii pe alţii şi se bat cu cea mai mare sălbăticie şi fără nici o socoteală. De asemenea, ei se hrănesc cu carne de om. Am văzut un ticălos care se lăuda, ca şi cum acest lucru i-ar fi făcut o mare cinste, că a mîncat 300 de oameni. Am văzut de asemenea un oraş în care am stat vreo 27 de zile, unde carnea de om atîrna de streşinile caselor, la fel cum atîrnă la noi în bucătărie cîrnaţii" etc. etc.

[52] După cartea lui Waldssemüller, care a cunoscut o mare răspîndire în Occident, au apărut numeroase hărţi în care noul continent este însemnat cu denumirea *America:* dar numai continentul sud-american, numai „Lumea Nouă" a lui Vespucci. Primul care extinde această denumire şi asupra continentului nord-american — pe harta sa apărută în 1538 — va fi marele cartograf flamand Gerhard Kremer (Mercator). După 1550, denumirea atribuită ambelor continente devine generală. În felul acesta, navigatorului florentin îi va fi asigurată gloria posterităţii, în timp ce numele genovezului era din ce în ce mai mult dat uitării.

alt drum, portughezii aduceau atîtea bogăţii. Dar debarcînd pe ţărmul estic al istmului Panama, Solis a fost ucis de indieni. Încercarea sa ratată va fi reluată, cu succes, de Magellan.

Portughezul Fernando Magellan (Fernão Magalhães, 1480–1521) — care studiase la Lisabona hărţile şi globurile terestre, calculul longitudinilor şi mînuirea astrolabului cu oglindă Behaim — participase la expediţiile din Africa de Nord, India de Est şi peninsula Malacca, unde fusese cu Almeida şi Albuquerque. Propuse regelui său organizarea unei expediţii care să ajungă în insulele Moluce — principala sursă de bogăţii a portughezilor — urmînd o rută vestică, transatlantică. Propunerea fiindu-i respinsă, Magellan părăsi ţara în 1517, plecă la Sevilla, unde reuşi să convingă Consiliul pentru Indii *(Casa de Contratación)* că, navigînd spre vest, se poate ajunge la faimoasele „insule ale mirodeniilor"; care de fapt ar trebui să aparţină Spaniei — argumenta el, — întrucît se află în zona apuseană, cea care prin tratatul din Tordesillas fusese atribuită Spaniei. Acum, după ce fusese descoperită „Marea de Sud", propunerea părea absolut logică — şi regele încuviinţă echiparea pe contul statului a cinci corăbii şi asigurarea celor aproximativ 265 de oameni cu provizii pe doi ani. Printre cei ce nu făceau parte propriu-zis din echipaj (nefiind nici marinar, nici geograf) se afla şi italianul Antonio Pigafetta, cel ce va deveni cronicarul acestei prime expediţii în jurul lumii.

În septembrie 1519, trecînd prin arhipelagul Azore escadra s-a îndreptat spre coasta estică a Braziliei. După nava-amiral, celelalte patru erau comandate fiecare de cîte un căpitan spaniol. La foarte scurt timp, abia părăsind arhipelagul Canare, au început neînţelegeri, îndelungate şi din ce în ce mai accentuate, dintre severul amiral şi ambiţioşii, nedisciplinaţii căpitani spanioli. În aprilie 1520, trei dintre corăbiile rebele îndreaptă tunurile contra navei-amiral. Calm, hotărît, neînduplecat pînă la cruzime, Magellan, sprijinit de partizanii săi, ordonă să fie pedepsiţi: primul căpitan este înjunghiat, al doilea decapitat, iar al treilea debarcat şi abandonat pe o coastă pustie. O lună şi jumătate mai tîrziu, una din corăbii se sfărîmă de stînci, dar echipajul se salvează. Escadra continuă explorarea coastei atlantice (necunoscută pînă atunci) a Americii de Sud pe o distanţă de 4.000 km, descoperind o serie de golfuri de pe coasta regiunii pe care exploratorul o va numi Patagonia. Dar, cu toate strîmtorile întîlnite pe parcurs, ieşirea în Marea de Sud era încă departe. Ofiţerii de pe unul din vase s-au răsculat din nou, l-au pus în lanţuri pe căpitanul lor şi s-au întors în Spania, unde l-au acuzat pe Magellan de trădare. Magellan, care nu ştia de fuga acestei corăbii, a continuat să navigheze spre sud, de-a lungul Ţării de Foc, intrînd într-o strîmtoare care apoi îi va purta numele — lungă de aproape 600 km şi îngustă de 20—30 km; şi din care, la 20 noiembrie 1520, cele trei corăbii ieşiră în largul oceanului pe care — fiindcă în acea zi era o vreme foarte liniştită — l-a numit „Pacific".

În acest ocean escadra a străbătut peste 17.000 km. Mai întîi — printre insulele Micronezie şi Polineziei de Sud. După descoperirea insulelor Mariane, Magellan a debarcat pe una dintre insulele care mai tîrziu vor fi numite Filipine[53]. A urmat descoperirea mai multor insule ale acestui arhipelag (de fapt, cunoscute de mult de navigatorii din estul Asiei, îndeosebi de chinezi). Numeroşi băştinaşi din aceste insule au fost şi botezaţi, după cum afirmă Pigafetta. Dar amestecîndu-se — ca „protector" al indigenilor creştinaţi — în conflictele dintre localnici, într-o noapte Magellan, care cu 60 de oameni ai săi debarcase pe insulă, a fost ucis în încăierare, împreună cu opt spanioli din echipaj.

Pe cele trei corăbii rămăseseră numai 115 oameni, cei mai mulţi bolnavi de scorbut; una din nave, grav avariată, a fost abandonată. Rămăseseră două: „Trinidad", fosta navă-amiral (care avea nevoie de reparaţii serioase şi care rămăsese cu 54 de oameni) şi

[53] Cu aceasta, „Magellan a dovedit că între America şi Asia se află o uriaşă întindere de apă mult mai largă decît Oceanul Atlantic (...) şi că cea mai mare parte din suprafaţa globului nu este ocupată de uscat, ci de ocean, şi că există un ocean mondial unic" (I. P. Maghidovici).

„Victoria", al cărei comandant a fost ales Juan Elcano. După şase luni de navigaţie în zona tropicală a Pacificului, înfruntînd foamea şi ravagiile scorbutului, în octombrie 1522 „Trinidad" s-a întors cu numai 23 de oameni în insulele Moluce — unde o escadră portugheză a sechestrat-o, cu întreaga încărcătură, cu hărţile, instrumentele de navigaţie şi jurnalul de bord. Oamenii au fost predaţi guvernatorului portughez din Malacca, Albuquerque. Patru ani mai tîrziu, din întregul echipaj de pe „Trinidad" s-au reîntors în Spania doar patru supravieţuitori.

Urmînd itinerarul corăbiilor portugheze, ocolind Capul Bunei Speranţe, nava „Victoria" a ancorat în apele Guadalquivirului la 6 septembrie 1522. După trei ani de la plecare încheiase prima călătorie în jurul lumii. Din cele cinci corăbii ale expediţiei lui Magellan s-a întors una singură, cu numai 18 oameni. Pieriseră 231. Toate cheltuielile expediţiei au fost acoperite (rămînînd şi un cîştig suplimentar) din vînzarea enormei încărcături de mirodenii de pe „Victoria". „În afară de aceasta, guvernul spaniol a obţinut «dreptul primei descoperiri» asupra insulelor Mariane şi Filipine (...), formulînd şi pretenţii asupra insulelor Moluce" *(Idem).*

Dar istoria expediţiei lui Magellan nu s-a terminat aici.

Pigafetta a fost numit cavaler al Ordinului de Rodos; raportul său autentic însă asupra expediţiei a dispărut din arhive. La fel ca toate scrisorile autografe ale lui Magellan. Juan Elcano care, înnobilat de Carol Quintul, şi-a adăugat pe blazonul figurînd globul terestru orgolioasa deviză: *Tu primus circumdedisti me* („Tu eşti primul care ai făcut înconjurul meu") — a avut grijă să fie dată uitării rebeliunea contra amiralului expediţiei. Uitate au fost de către guvernul Spaniei şi drepturile stipulate în favoarea descendenţilor navigatorului. Dealtfel, soţia şi fiul său fuseseră lăsaţi încă dinainte să moară în mizerie. Chiar şi Manuel III al Portugaliei ţinu să-i dea o lovitură de graţie conaţionalului său Magalhães, punînd să-i fie răzuit blazonul familiei de pe poarta casei lor din Sabrosa...

Magellan a încheiat seria marilor descoperitori din secolul al XVI-lea. După care, erei descoperitorilor îi va urma era, lipsită de glorie, a *conquistadorilor.*

„CONQUISTADORII". HERNÁN CORTÉS ŞI FRANCISCO PIZARRO

Descoperirile şi explorările au fost numaidecît urmate — îndeosebi în America — de actul oficial de luare în posesiune, în numele Coroanei, a teritoriilor descoperite şi de activitatea de colonizare a lor. Această operă a fost însoţită de la început de acţiuni de masacrare a indigenilor (cei rămaşi în viaţă erau transformaţi — din încuviinţarea regelui — în sclavi), precum şi de răzbunări reciproce între exploratorii rivali. Astfel, noul guvernator al regiunii istmului Panama, Pedro Arias Aviala, sosit în regiune cu 22 de corăbii şi 1.500 de oameni, l-a arestat pe descoperitorul Mării de Sud, Vasco Nuñez Balboa, l-a acuzat de trădare şi l-a decapitat.

În 1508, Juan Ponce de León este numit guvernator în Porto Rico, — insulă pe care o cucereşte în întregime exterminîndu-i pe băştinaşi şi întemeind aici prima aşezare spaniolă. În 1513 el descoperă „insula" Florida — peninsula devenită, cu toată rezistenţa înverşunată a triburilor războinice indigene, prima posesiune spaniolă pe continentul nord-american; precum şi grupul nordic (şi cel mai întins) al insulelor Bahamas. — Cîţiva ani mai tîrziu, o expediţie condusă de Diego Velásquez, guvernatorul Cubei, descoperă peninsula Yucatan, intrînd în contact cu poporul maya, indigeni de un înalt grad de civilizaţie; majoritatea membrilor expediţiei însă au pierit în încăierările cu mayaşii.

În 1518, o nouă expediţie (compusă din 4 corăbii şi 240 de soldaţi) condusă de Juan Grijalva explorează coasta apuseană (pe o lungime de 1.000 km) a marelui golf Mexic, întorcîndu-se cu o mare cantitate de podoabe de aur. În anul următor, Alonso Alvárez Pineda pleacă în Jamaica cu trei corăbii pentru a explora zonele nordice ale golfului, pe o lungime de 2.500 km. În cele din urmă Pineda a fost ucis de băştinaşi, corăbiilor li s-a dat foc, mulţi dintre membrii bolnavi ai echipajului au murit pe ţărm, iar supravieţuitorii au fost capturaţi de oamenii lui Cortés. Căci celebrul şi de tristă memorie conquistador de mai tîrziu se afla deja pe pămîntul Mexicului.

Hernán Cortés (1485–1547), aparţinînd unei familii din mica nobilime, îşi întrerupsese studiile de drept la Universitatea din Salamanca pentru ca la 19 ani să intre în serviciul guvernatorului Cubei, Diego Velásquez. În 1508, acesta îi încredinţă conducerea unei mari escadre pentru a cuceri Mexicul. (Velásquez reveni numaidecît asupra hotărîrii luate, bănuind că tînărul de 23 de ani va cuceri pentru sine noile teritorii; dar ordinul de destituire sosi prea tîrziu. Corăbiile lui Cortés ieşiseră în larg). Cortés porni cu 508 soldaţi, 100 de marinari, cîteva tunuri şi 16 cai. Trecînd de peninsula Yucatan întîmpină o dîrză rezistenţă din partea indigenilor azteci, pierzînd mulţi oameni.

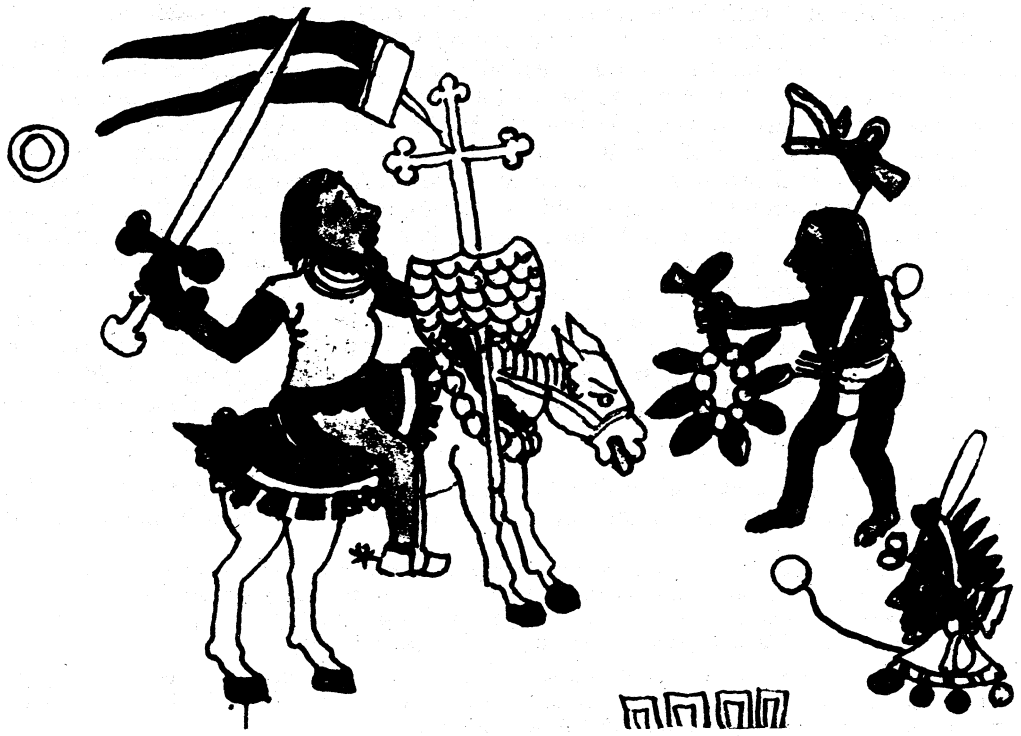

Un conquistador primind omagiul unui băştinaş aztec. — Dintr-un codice aztec păstrat în Bibl. Vaticana. Roma

Superioritatea spaniolilor era asigurată de mijloacele de luptă necunoscute de băştinaşi — cai, armuri de fier, arme de foc. Superioritatea numerică a aztecilor era însă zdrobitoare. Dar Cortés a reuşit ca, prin ameninţări sau prin promisiuni, să-şi alieze căpeteniile triburilor duşmane aztecilor, căpetenii care i-au pus apoi la dispoziţie zeci de mii de războinici. Iar cînd printre ai săi au început dezbinările — hidalgii voind să se reîntoarcă la moşiile lor din Cuba — Cortés şi-a distrus toate corăbiile, demontînd tunurile şi înarmînd marinarii.

Îndreptîndu-se spre capitala ţării Tenochtitlan (actualul oraş Ciudad de Mejico), regele Moctezuma II a permis spaniolilor intrarea în oraş, dăruindu-le mult aur şi pietre preţioase spre a le obţine clemenţa. Dar Cortés a ordonat arderea pe rug a căpeteniilor aztece şi punerea în lanţuri a regelui. A urmat jaful imensului tezaur[54] şi împărţi prăzii. După ce a lichidat expediţia trimisă de Velásquez pentru a-l captura[55], cu ajutorul soldaţilor trimişi dar care trecuseră de partea sa Cortés a atacat capitala. Atacul a fost respins, soldîndu-se cu pierderea tuturor tunurilor, a armelor de foc individuale şi a 80 din cei 100 de cai, — precum şi a „aproape nouă sute de spanioli şi o mie trei sute dintre aliaţii lor indieni" (Bernal Diaz).

În urma unei campanii — în care Cortés a fost sprijinit de 10.000 de indieni înarmaţi, din triburile duşmane aztecilor — oraşul a căzut după un asediu de trei luni (1521). Ultimul cartier cucerit „era plin de cadavre (...) care zăceau unul peste altul ca nişte stive de lemne (...). A pierit întreaga populaţie bărbătească, nu numai din oraşul Mexic, ci şi din împrejurimi" *(Idem)*. Sute de mii de locuitori au fost omorîţi — sau au murit de foamete şi de boli infecţioase (în special de variolă) aduse de cuceritori. Alţii au fost transformaţi în sclavi, trebuind să lucreze pe proprietăţile noilor stăpîni, colonizatorii „Noii Spanii" — cum au numit spaniolii Mexicul.

Explorările şi cuceririle au continuat. În 1523, escadra de 13 corăbii cu 1.000 de oameni condusă de Francisco Garay, guvernatorul insulei Jamaica, a explorat regiunea fluviului Panuco; soldaţii au dezertat, răspîndindu-se în grupuri mari în Mexic, — în timp ce flotila lui Garay a trecut de partea lui Cortés. În 1528, conquistadorul Pánfilo Narvaez descoperă gurile fluviului Mississippi, dar oamenii lui sînt măcelăriţi de indieni. La ordinul lui Cortés, în 1523 un al conquistador, Pedro de Alvarado, începe cucerirea Guatemalei[56]. În anul următor — şi după ce fusese trădat de conquistadorul Cristóbal Olid, pe care îl trimisese cu cinci corăbii — Cortés însuşi porni, cu 250 de soldaţi şi cîteva mii de indieni, să cucerească Hondurasul. Timp de şase luni expediţia a străbătut regiuni neexplorate încă, în condiţii inimaginabil de grele, ajungînd la ţărmurile golfului Honduras, dar pierzînd zeci de soldaţi şi sute de indieni.

În 1526, Cortés s-a întors în Mexic; dar în anul următor noul guvernator Nuño Guzman[57] l-a expulzat în Spania. S-a reîntors însă în Noua Spanie, organizînd succesiv alte patru expediţii. În ultima (trei corăbii cu 300 de oameni) a ajuns în California[58], unde a întemeiat o colonie. În 1540 s-a înapoiat definitiv în patrie, unde a mai trăit şapte ani.

Gloria şi bogăţiile acumulate de Cortés au incitat mulţi aventurieri, exploratori şi conquistadori în căutarea fabuloasei „ţări a aurului". După traversarea istmului Panama

[54] Scrie Bernal Diaz del Castillo, cronicarul expediţiei, în *La verdadera historia de la conquista de la Nueva España:* „Tezaurul lui Moctezuma cuprindea atîtea lucruri de preţ încît pentru examinarea lor a fost nevoie de trei zile. Tot aurul, chiar şi obiectele de artă, a fost topit şi turnat în lingouri pătrate, din care s-au făcut trei grămezi mari" (Vd. şi *Ist. culturii si civilizaţiei,* vol. 1, pp. 425—426).

[55] Expediţia — 18 corăbii cu 1.500 de oameni — avea misiunea să-l captureze pe Cortés şi soldaţii lui (în număr de 260, la care se adăugau 200 de indieni cu lăncii). Dar în timpul luptei ofiţerii şi soldaţii, mituiţi de Cortés, s-au predat fără condiţii, continuînd să lupte sub comanda acestuia.

[56] În 1536, Alvarado va fonda oraşele Lima şi Quito; iar în Honduras — San Juan del Puerto. În ultimii ani ai vieţii a explorat California. — În 1522, Gil Gonzales Avila cucerise Nicaragua (după care, căzu în mîinile lui Cristóbal Olid, conquistadorul trimis de Cortés, pe care însă l-a trădat şi a fost decapitat). Iar între 1516—1518 ferocele conquistador Gaspar Espinosa a explorat coastele vestice ale regiunilor Panama şi Costa Rica, exterminînd majoritatea populaţiei indigene.

[57] „... care provenea din rîndurile marii nobilimi. De numele acestui Guzmán sunt legate paginile cele mai întunecate şi mai sîngeroase din istoria conquistei spaniole. Victimele incursiunilor lui pustiitoare se ridică la zeci de mii, iar după unele izvoare, chiar la sute de mii" (I. P. Maghidovici).

[58] Numele care s-a dat acestei regiuni — una dintre cele mai călduroase de pe glob — derivă din expresia latină *Calida Fornax* — „cuptor fierbinte".

şi descoperirea „Mării de Sud", a Pacificului, următoarea etapă a dus la descoperirea şi cucerirea teritoriilor actualelor ţări Peru şi Chile, Ecuador şi Bolivia, a bazinelor marilor fluvii Orinoco, Amazon, La Plata, precum şi a unor întinse regiuni din America de Nord — inclusiv cea a Munţilor Stîncoşi, sau a bazinelor altor mari fluvii, Rio Grande şi Mississippi. Aceste expediţii au antrenat un număr mai mare de conquistadori, de oameni, de nave, dar şi de imense greutăţi, nenorociri şi pierderi de vieţi omeneşti. Pînă la urmă, înşişi principalii conducători ai expediţiilor din Peru şi Chile au pierit, — fie în luptele cu băştinaşii, fie suprimîndu-se între ei din motive de rivalitate.

Un toboşar între stegarii lui Pizarro şi Almagro. Desen din manuscrisul lucrării lui Huaman Poma de Ayala, *Nueva coronica y buen gobierno* (1613). — Bibl. Regală, Copenhaga

Protagonistul cuceririi Peruului, Francisco Pizarro, a pornit în 1524 din Panama şi, asociindu-se cu Diego Almagro, a întreprins prima călătorie spre ţărmurile Peruului — căreia i-au urmat alte două expediţii de explorare a acestei „ţări a aurului" (şi care va fi numită „Noua Castilie"). Carol Quintul îi acordă autorizaţia de-a o cuceri,

numindu-l guvernatorul ei. Expediţia — compusă din trei corăbii, 180 de oameni, incluziv 36 de călăreţi, dar dintre care doar 23 erau dotaţi cu arme de foc — a suferit mari pierderi; dar printr-o stratagemă de o rară perfidie şi cruzime Pizarro îl face prizonier pe regele incas Atahualpa (1533) şi îl jefuieşte de imensele comori; după care îl sugrumă şi cucereşte capitala Cuzco, decimînd populaţia, iar pe supravieţuitori luîndu-i în sclavie. — Diego Almagro, numit de regele Spaniei guvernator al regiunii sudice a Peruului (din nordul actualului Chile) continuă cucerirea spre sud, pe un parcurs de peste 2.000 km[59].

Epopeea descoperirii şi cuceririi zonei Anzilor Centrali (Ecuador, Peru, Bolivia şi, parţial, Chile) s-a încheiat — după sacrificii grele din partea cuceritorilor, dar şi exterminarea a zeci de mii de indigeni — prin cucerirea unui teritoriu de peste trei milioane de kilometri pătraţi, care a revenit Coroanei spaniole.

În 1540, Pedro de Valdivia este trimis de Pizarro să cucerească, cu 150 de oameni, Chile, — întemeind aici cîteva oraşe (Santiago, Valdivia, Concepción) şi luptînd contra marelui trib al indienilor araucani, conduşi de Lautaro. Întîmpinînd o înverşunată rezistenţă din partea acestora[60], trupele spaniole au fost în repetate rînduri învinse, iar Valdivia prins şi executat (1553). — A urmat descoperirea regiunii Anzilor de Nord (după cea din 1535 a arhipelagului Galapagos) şi a bazinelor fluviilor Orinoco, Magdalena, Amazon şi La Plata, de către alţi conquistadori[61].

De menţionat şi expediţiile finanţate de bancherii lui Carol Quintul — Medici din Florenţa, Welser din Augsburg, Ehinger din Konstanz, — în decursul cărora conquistadorii germani au jefuit şi pustiit cu o rară cruzime regiunile cucerite, cauzînd şi moartea a mii de sclavi indieni; totodată însă fiind nimicite şi trupele lor de către băştinaşi. Grele pierderi au suferit şi conquistadorii spanioli (în primul rînd Hernando de Soto şi Fr. Vasquez Coronado) porniţi în expediţiile de explorare şi cucerire a regiunilor interioare ale Americii de Nord. În cele din urmă, aceste expediţii s-au soldat cu anexarea de către Spania a unui nou teritoriu de aproximativ un milion de kilometri pătraţi.

CARACTERELE COLONIZĂRII SPANIOLE

Odată realizată cucerirea de către conquistadori a imenselor teritorii — etapă caracterizată esenţialmente prin jefuirea de metale preţioase — s-a trecut la structurarea raporturilor socio-economice. Mijloacelor mai mult decît reprobabile din punct de vedere umanitar folosite de cele mai multe ori de conquistadori faţă de indigeni le-a urmat dovada unor capacităţi şi contribuţii indubitabile de ordin civilizatoric, de consecinţe incalculabile pentru viitor. — Cum au fost organizate, sub raport economic şi social, aceste vaste teritorii însumînd o suprafaţă de 13 milioane de kilometri pătraţi?

[59] După care, împreună cu cei doi fraţi Juan şi Gonzalo, Pizarro intrînd în conflict cu Almagro, l-a prins şi l-a executat. Fiul lui Almagro — numit guvernator în Chile — l-a capturat pe Fr. Pizarro şi l-a ucis (fiind la rîndul său condamnat la moarte de noul guvernator Gonzalo Pizarro). Gonzalo Pizarro a fost şi el prins şi executat de conquistadorul Orellana. Şi asasinatele dintre rivali au continuat.

[60] Expediţia lui Valdivia şi eroismul lui Lautaro formează subiectul uneia din celebrele epopei ale Renaşterii, *Araucana* (1572), opera lui Alonso Ercilla, care participase el însuşi la aceste lupte. — Araucanii au continuat timp de două secole lupta armată contra spaniolilor colonialişti; încît, în 1773, Spania a trebuit să recunoască independenţa Araucaniei. Pînă în ultimele decenii ale sec. XIX araucanii au continuat răscoalele împotriva republicii Chile.

[61] Diego d'Ordaz, Herrera, Pedro Heredia, Sebastian Belalcazar, Gonzalo Jimenez Quesada, Francisco Orellana, Sebastian Caboto, Pedro Mendoza, Juan de Ayolas, Alvaro Nunez Cabeza de Vaca, ş.a.

După cei veniţi odată cu primii conquistadori — *hidalgos* scăpătaţi, veterani din războaiele contra musulmanilor, ţărani şi păstori împinşi de mizerie din regiunile sărace ale Estremadurei, Asturiei şi Leonului, — valul următor cuprindea un număr apreciabil de membri ai unor familii din aristocraţie de toate rangurile. Idealurile, interesele, mentalitatea de clasă a acestora au contribuit în mod esenţial la reconstruirea în noile ţinuturi a unei scheme de viaţă corespunzătoare, la implantarea unei lumi, a unei economii, a unei organizări sociale fondate pe coordonatele feudalităţii europene, care la acea dată erau în declin. Faptul că supuşii indieni erau de altă rasă, că erau necreştini ce trebuiau convertiţi la creştinism, iar din punctul de vedere al civilizaţiei erau mult inferiori europenilor, le-a permis colonizatorilor să instaureze aici raporturi de opresiune foarte dure. Odată încheiată perioada de jefuire de metale preţioase, de transformare a valoroaselor obiecte de artă în lingouri, trebuiau structurate noi raporturi socio-economice prin care conquistadorii să-şi poată afirma supremaţia; raporturi care nu puteau fi instaurate decît în forme feudale. Sistemul economic al acestui feudalism era cel al unei economii naturale, care avea la bază imense rezerve teritoriale la dispoziţie, precum şi o mare cantitate de forţă de muncă. O economie naturală care — după A. Tenenti — se definea prin: „o circulaţie monetară anemică; o riguroasă impermeabilitate socială; imposibilitatea de formare a unor capitaluri în afara unui restrîns cerc dominant; şi prin lipsa de autonomie faţă de metropolă".

Practic — şi potrivit tradiţiei iberice constituite în urma *Reconquistei* — sistemul socio-economic instaurat rezida pe recompensele obţinute de conquistadori, aşa-numitele *encomiendas* şi *repartimientos.* Prima, *encomienda,* consta în acordarea de terenuri întinse odată cu dreptul de-a percepe renta lor şi de a impune „corvezi", munci gratuite, indienilor rezidenţi pe acele terenuri. Prin *repartimientos,* guvernatorii sau alţi înalţi funcţionari regali atribuiau coloniştilor spanioli dreptul de-a impune anumite corvezi indienilor rezidenţi în afara *economiendei*[62]. Aceste corvezi erau însă retribuite de către colonişti; încît, în felul acesta coloniştii au procedat la exploatarea minelor de aur (sau a nisipurilor aurifere), la crearea marilor plantaţii de trestie de zahăr, sau a unor mari instalaţii pentru prelucrarea indigoului. Dar cum indienii aveau o rezistenţă fizică redusă, începînd din 1501 Regii Catolici au autorizat importul de sclavi negri africani.

Encomienda era un domeniu acordat ca un fel de fief de către Coroană, dar nu cu titlu perpetuu, ci de obicei pentru două generaţii (în Mexic — pentru trei sau patru). Deţinătorul domeniului — *encomendero* — se angaja prin jurămînt să-i protejeze pe cei de pe domeniul său, să-i convertească la creştinism şi să le uşureze traiul, educaţia, progresul material; dacă nu îşi îndeplinea aceste îndatoriri îşi pierdea dreptul de a deţine *encomienda.* Îi era interzis să facă o fabrică pe teritoriul *encomiendei,* să îi vîndă pe indigeni sau să îi scoată din locuinţele lor. Indigenii erau obligaţi la contribuţii financiare determinate şi la prestaţii personale — dar foarte limitate; căci corvezile nu puteau fi pretinse decît pentru lucrări de primă necesitate: pentru cultivarea porumbului, întreţinerea drumurilor, — nu şi pentru cultivarea viţei de vie, a măslinului sau a trestiei de zahăr. Toate dispoziţiile acestea însă erau permanent violate[63]. Potrivit reglementării din 1542, toţi indigenii depindeau fie de *encomendero,* fie direct de Coroană; şi cum cu timpul, după expirarea concesiunei unei *encomienda* aceasta revenea de drept regelui, toţi indigenii au devenit supuşi ai Coroanei.

[62] *Los repartimientos* au fost suprimate definitiv abia în 1632.

[63] La fel ca reglementările privind regimul de muncă obligatorie în mine. Formal, acest regim nu era prea opresiv: în Mexic nu puteau fi obligaţi de lege la munca în mine mai mult de 4% din populaţia masculină adultă; iar în Peru — de 7%. Cert este că erau bine retribuiţi; încît „adeseori unii cereau să li se prelungească serviciul expirat pentru a se bucura de salariu" (Leroy-Beaulieu).

Colonizatorul spaniol *(comendero)* ia locul împăratului incaş învins, jefuit şi asasinat. — Un alt desen din *Nueva coronica* a lui Huaman Poma de Ayala, de asemenea inspirat din documentele (azi pierdute) ale arhivelor din Cuzco

În zonele unde nu pătrunsese acest tip de organizare, băştinaşii erau supuşi unor şefi *(caciques)* indigeni, care percepeau impozitele şi le administrau. O lege din 1536 interzicea atît albilor cît şi mulatrilor să se stabilească în aceste zone; iar o altă lege, din 1600, interzicea şi negustorilor să rămînă aici mai mult de trei zile. Peste *caciques* erau funcţionarii spanioli, care, cu titlul de „protectori ai indienilor", aveau misiunea să-i controleze pe *caciques,* pentru a asigura libertăţile şi drepturile băştinaşilor. Şi aceste legi însă erau sistematic violate.

Caracterul feudal al colonizării spaniole s-a manifestat nu numai în modul de organizare a economiei, ci şi pe plan politic. Asemenea vieţii feudale europene, şi aici au avut loc răscoale populare împotriva stăpînilor — şi încă mult mai numeroase decît se menţionează. Anarhia feudală, atestată şi prin conflictele dintre encomenderos, sau dintre aceştia şi autoritatea guvernamentală, a fost posibilă şi facilitată şi de slăbiciunea autorităţii centrale în faţa puterii locale.

Succesele militare ale cuceritorilor se explică prin superioritatea armamentului, a disciplinei şi a tacticii lor. Armele de foc, tunurile, moschetele, archebuzele, pe care indienii le considerau nişte diabolice instrumente magice; soldaţii călări (calul fiind un animal necunoscut în America) luaţi drept nişte fantastici centauri; calul şi călăreţul formînd o singură fiinţă care... se descompune în două; coifurile soldaţilor, vizierele, zalele, platoşele şi jambierele de oţel care îi făceau aproape inexpugnabili, şi cîinii care îi însoţeau, dresaţi să atace şi să sfîşie oameni, — toate acestea au provocat o spaimă şi o demoralizare cu efecte catastrofice. (În acelaşi sens au acţionat asupra moralului indienilor şi credinţele lor religioase, escatologice, care profetizau venirea unor oameni blonzi, cu pielea albă, ale căror trăsături somatice coincideau surprinzător cu cele ale cuceritorilor!)[64].

În schimb, spaniolii s-au aflat totdeauna într-o enorm de disproporţionată inferioritate numerică. Cortés a cucerit Tenochtitlanul, capitala Mexicului, cu numai 400 de pedestraşi, 15 călăreţi şi 4 tunuri; iar Pizarro a înfruntat cu succes detaşamentul de 5.000 de oameni ai marelui inca Atahualpa cu doar 102 pedestraşi şi 62 de călăreţi. Nu e mai puţin adevărat însă că spaniolii s-au ştiut folosi şi de colaborarea unor triburi locale rivale între ele, precum şi de manevre de o perfidie revoltătoare (ca în cazul aceluiaşi viclean Pizarro şi al victimei sale Atahualpa).

Iniţial (pînă în 1503), concepţia colonială a Coroanei spaniole considera regiunile descoperite şi ţările cucerite ca o provincie a imperiului ai cărei locuitori trebuiau consideraţi oameni liberi, supuşi unor corvezi retribuite; totodată recomandîndu-se asimilarea lor prin căsătorii mixte. Reacţia conquistadorilor şi coloniştilor la recomandările guvernului a fost negativă şi imediată. Aceştia, în dorinţa de-a se constitui într-o societate cu caracter aristocratic şi rasist, refuzau ideea de asimilare a indienilor, pe care totodată voiau să-i ţină la dispoziţie ca mînă de lucru ieftină, aproape neremunerată. (Într-un secol şi jumătate au murit, numai în minele de argint din Potosi, aproximativ opt milioane de indieni). Politică conquistadorilor şi-a găsit şi teoreticieni de prestigiu[65]. — Dar şi indigenii şi-au găsit apărători, îndeosebi printre dominicani: *Brevisima relación de la destrucción de las Indias* (1542), prezentată lui Carol Quintul de către episcopul Bartolomé de Las Casas, a rămas poate cel mai teribil rechizitoriu împotriva ororilor inimaginabile săvîrşite de conquistadori contra băştinaşilor. Abuzurile inumane ale acestora însă nu pot fi în nici un caz identificate cu poziţia guvernului central, care le-a dezaprobat şi a căutat sistematic să le îngrădească sau să le suprime.

Administraţia colonială a căutat să extindă şi în colonii centralismul şi autoritatea monarhică absolută, prin aplicarea şi aici a legilor din metropolă. În acest scop s-au instituit diverse consilii regale, precum şi un „Consiliu al Indiilor" (din 1509). Atribuţiile acestuia constau în a redacta legi, a urmări executarea lor, a reglementa organizarea administrativă, a propune candidaţii pentru funcţiile superioare, a-i proteja pe indieni şi a îndeplini rolul de Curte de Apel. Începînd din 1503, la Sevilla funcţiona o Cameră de Comerţ pentru Indii (cu atribuţii speciale în urmărirea predării cotei de 20% din metalele preţioase, cotă cuvenită statului). Totodată, această instituţie patrona şi o şcoală de navigaţie, care redacta hărţi nautice şi acorda brevete căpitanilor şi piloţilor. În America au fost create tribunale asemănătoare celor din Spania *(Audiencias)*, cu competenţe — ca „parlamentele" din Franţa — de ordin atît executiv cît şi

[64] Moctezuma II era încredinţat că aceşti oameni albi erau nişte zei veniţi din cer, stăpînitori ai calului şi ai armelor de foc, sosiţi pe nişte „case plutitoare" (= corăbii). Un cronicar peruan relata că indienii „îi numeau tot astfel, deoarece i-au văzut vorbind singuri cu nişte pînze albe (= foi de hîrtie) în faţă, la fel cum o persoană vorbeşte cu alta; şi asta, pentru că ei citeau în cărţi şi scrisori". (*Apud* F. Morales Padrón).

[65] Umanistul Juan Gines Sepulveda (m. 1573), istoriograful lui Carol Quintul, şi Gonzalo Hernández de Oviedo (m. 1557), cronicarul general al Indiilor, susţinători ai ideii inegalităţii între rase şi a superiorităţii morale şi intelectuale a spaniolilor asupra indienilor.

administrativ[66]. Guvernatorii generali reprezentînd autoritatea regală *(virreyes)* erau controlaţi la rîndul lor de *Audiencia* şi de inspectori centrali *(visitadores).*

Politica colonială oficială urmărea amalgamarea întregii populaţii din colonii, realizarea unei osmoze în multiple planuri, printr-un proces de asimilare a indienilor.

Mai întîi — în cadru familial. Cu toate recomandările reginei Isabela, pînă în 1513 a fost riguros interzisă soldaţilor spanioli căsătoria cu băştinaşe, — pentru a se păstra nealterată „puritatea sîngelui" *(limpieza de sangre).* Singura soluţie pentru reconstituirea unui cadru familial a rămas mult timp concubinajul. Chiar dacă erau adoptaţi de către tatăl lor, copiii născuţi din asemenea raporturi *(mestizos)* rămîneau, de fapt, în afara şi a uneia din comunităţi şi a celeilalte. Dar chiar dacă ambii părinţi erau spanioli, în America se va forma un tip uman distinct printr-o serie de trăsături de tipul spaniol: *creolul.*

Un proces de osmoză mai profund a avut loc prin adoptarea reciprocă de articole alimentare necunoscute pînă atunci ambelor părţi. De la indieni — cartoful, cacao[67], ananasul (dar porumbul, mai tîrziu). Spaniolii, la rîndul lor, au introdus aici grîu, portocalul, măslinul, dudul, sparanghelul, ţelina, viţa de vie, — precum şi diferite feluri de mîncare; de asemenea, animale: porcul, bovinele, oaia, calul, asinul. — Alte moduri de osmoză s-au manifestat în domeniul lingvistic; nu numai prin introducerea în limba spaniolă a unor cuvinte indigene corupte, ci şi prin influenţa structurilor logice ale limbilor indigene. Sau, în urbanistică şi în arhitectura oraşelor, mult asemănătoare modelelor spaniole. — Dar cele mai stăruitoare încercări de asimilare a băştinaşilor au fost operate prin intermediul religiei. În scurt timp au fost construite biserici, şcoli, mănăstiri[68], capele private, într-un somptuos stil baroc. Opera de convertire la catolicism, sprijinită de monarhie, a revenit în principal misionarilor dominicani — apărători consecvenţi ai drepturilor indienilor, — în conflict permanent cu ordinele franciscanilor şi iezuiţilor, care apărau interese ale marilor proprietari.

Semnificativ pentru concepţia şi opera organizatorică a misionarilor este proiectul pe care Bartolomé de Las Casas l-a întocmit în scopul colonizării insulei Sf. Marta. Las Casas propunea ca aici să nu fie primiţi decît ţărani, meşteşugari, preoţi — şi nici un soldat. Nici un alt spaniol nu trebuia să intre aici fără o specială autorizaţie. Principalul scop al colonizării trebuia să fie convertirea la creştinism a băştinaşilor. Proiectul lui Las Casas a eşuat, dar acesta a fost spiritul general în care erau organizate misiunile. Cei care reglementau viaţa indigenilor erau misionarii; fiecare băştinaş adult era obligat să lucreze zilnic două ore pe terenul comunităţii. Produsul muncii era repartizat de preot, — o parte reţinîndu-se pentru nevoile cultului. În piaţa din centrul misiunii era biserica, şcoala, masa misionarilor şi un han pentru călători. În jur, pînă la o distanţă de 40 de leghe, se întindeau ogoarele şi păşunile. Misiunea era protejată de mici puncte militare, forturi dotate cu tunuri mici, cai de călărie şi soldaţi bine echipaţi. Numărul locuitorilor dintr-o misiune situată în apropierea mării era între 800–2.000 de suflete; în zonele din interior — mult mai puţine: de regulă în jur de 200 de suflete. (Cf. Leroy-Beaulieu).

[66] Teritoriul unei *audiencia* era administrat de guvernator; iar subdiviziunile teritoriale de *corregidores,* şi cele mici, de *alcaldes mayores.*

[67] La început, boabele de cacao serveau doar drept monedă de schimb. Cacaoul a fost comercializat şi exportat în cantităţi mari abia la sfîrşitul secolului al XVI-lea, cînd ciocolata a devenit o băutură preferată în Mexic şi Spania.

[68] În 1559 franciscanii aveau aici 80 de mănăstiri, cu 380 de călugări; dominicanii — 40, cu 200 de călugări; augustinienii — 40 de mănăstiri cu 212 călugări. — Construite în poziţii strategice (şi de obicei pe locul fostelor temple ale băştinaşilor), mănăstirile erau dotate cu ziduri crenelate şi cu amplasamente pentru piese de artilerie: adevărate forturi — pentru a-i ţine sub control pe indieni şi a asigura adăpost populaţiei spaniole, în cazul unor răscoale.

Inca Atahualpa prizonier, păzit de un gardian. Relatarea cuprinsă în manuscrisul ilustrat cu aceste desene a fost cerută de Filip II

Aportul misionarilor a fost consistent şi evident. În 1512 au fost create trei episcopate, în insule; în 1528 — episcopia din Ciudad de Mejico; iar în următorii ani, alte 28 de episcopii (precum şi nu mai puţin de cinci universităţi). Cu excepţia cazurilor cînd cedau unor ambiţii personale sau interese egoiste[69], misionarii i-au protejat efectiv pe indieni. Misionarii i-au învăţat cum să se alimenteze mai bine, au introdus aici o serie de arbori fructiferi şi de legume, i-au învăţat irigarea terenurilor agricole şi creşterea viermilor de mătase, etc. Călugării au construit sate, şcoli, biserici, spitale, fîntîni, canale, apeducte. Tot ei erau cei care administrau justiţia, sau cei care se îngrijeau de bătrîni, bolnavi, văduve, orfani. Activitatea lor civilizatorică este cu atît mai apreciabilă cu cît nu era totdeauna lipsită, nu doar de dificultăţi, ci de pericole şi chiar

[69] Uneori mergînd pînă acolo încît călugării aparţinînd unui ordin îi înarmau pe indieni şi îi incitau să jefuiască şi să incendieze bisericile ordinului călugăresc rival!

de sacrificiul propriei vieţi. Se menţionează cazuri cînd unele triburi feroce incendiau bisericile sau mănăstirile, asasinînd călugării.

Reacţia indigenilor era dealtminteri previzibilă şi — chiar recunoscîndu-se aportul cultural şi civilizatoric indubitabil al cuceritorilor în Lumea Nouă — pînă la un punct motivată.

Spaniolii provocaseră aici o dezmembrare totală a structurii sociale a comunităţilor indiene; dispersaseră fără milă familiile lor; îi supuseseră pe băştinaşi la munci forţate la care fizicul lor nu rezista; aduseseră cu ei din Europa o serie de boli care pur şi simplu i-au exterminat. — „Calculele recente, absolut plauzibile, arată că populaţia Mexicului Central, care în 1519, anul cuceririi, era de aproximativ 25 de milioane de locuitori, a scăzut pînă la sfîrşitul secolului / deci, în numai 80 de ani — n.n. *O. D.* / la mai puţin de o jumătate de milion. Un declin asemănător a suferit, probabil, şi populaţia Peruului" (H. G. Königsberger, G. L. Mosse).

Desigur că nu toţi colonizatorii spanioli erau inumani, brutali, cruzi, sadici; dar cu toţii veniseră în Lumea Nouă ca să se îmbogăţească. Cu toţii — sau aproape toţi — afişau cu ipocrizie nobila lor intenţie de misionarism creştin, fără însă a omite şi cealaltă intenţie; cînd, de pildă, Cortés afirma că „am venit aici pentru a-l sluji pe Dumnezeu, dar şi ca să ne îmbogăţim". Cinicul Pizarro nici măcar nu-şi ascundea scopul pentru care îi cucerise pe indienii din Peru: „Am venit ca să le iau aurul". —Aceşti conquistadori au creiat sau au transplantat în Indii acea societate detestabilă despre care vorbeşte Cervantes (în nuvela *Gelosul din Estremadura*) în aceşti termeni: „...refugiu şi adăpost al deznădăjduiţilor din Spania, biserică a delapidatorilor, permis de liberă trecere al asasinilor, cuibar şi obroc al cartoforilor /.../, ţivlitoare universală a femeilor uşoare, dezamăgire pentru cei mai mulţi şi leac doar pentru foarte puţini"[70].

Invidia agresivă şi necruţătoare a rivalilor şi inamicilor Spaniei a invocat sistematic şi insistent doar atrocităţile conquistadorilor şi în general aspectele negative ale activităţilor exploratorilor şi coloniştilor spanioli, neglijînd cu evidentă rea intenţie binefacerile aduse istoriei civilizaţiei de descoperitorii spanioli ai Lumii Noi, creind atît de nedreapta (în mare parte) Leyenda negra., Încît, este de-a dreptul surprinzătoare aprecierea pe care tocmai unul din cei mai mari inamici ai exploratorilor spanioli, faimosul corsar englez Walter Raleigh, a făcut-o în aceşti termeni: „Nu pot să nu laud virtuoasa răbdare a spaniolilor. Este foarte greu şi chiar imposibil să întîlneşti un alt popor care să fi suportat atîtea nenorociri şi atîtea suferinţe ca spaniolii în perioada descoperirii Indiilor de către ei... Furtuni şi naufragii, foamete, înfrîngeri, răzvrătiri, canicula, frigul, ciuma şi tot felul de boli, atît dintre cele cunoscute cît şi altele noi, pe lîngă o mare mizerie şi lipsuri de toate cele trebuincioase, au fost duşmanii lor în toată perioada cît a durat realizarea nobilelor lor descoperiri".

EXPLORĂRI FRANCEZE ŞI ENGLEZE. PIRAŢI ŞI CORSARI

În timp ce ţărmurile estice şi vestice ale Americii de Sud şi Centrale erau explorate sistematic şi colonizate de spanioli, regiunea nordică a Atlanticului nu era controlată de nimeni. Această zonă va rămîne să fie explorată şi colonizată de Franţa şi Anglia. Francisc I era profund revoltat de caracterul atît de arbitrar al împărţirii — sancţionată şi de bulele papale — a zonelor Atlanticului între spanioli şi portughezi, cu excluderea autoritară şi categorică a oricărei alte ţări: „Soarele străluceşte şi pentru mine la fel ca

[70] Trad. Sorin Mărculescu.

pentru alţii! Să mi se arate clauza din testamentul lui Adam, care m-ar exclude de la împărţirea lumii!".

În 1523, regele Franţei — care îşi încuraja şi chiar finanţa piraţii ce operau de-a lungul ţărmurilor Americii Centrale, capturînd nave spaniole, regele rezervîndu-şi partea sa din pradă, — îl trimite pe navigatorul (şi corsarul)[71] florentin Giovanni da Verrazzano[72] să exploreze coasta răsăriteană a Americii de Nord. Navigatorul n-a descoperit, cum sperase, o trecere prin această regiune din Atlantic spre Cathay; în schimb a explorat această coastă (pe o lungime de 2.300 km) devenită prin urmare o posesiune legitimă franceză, sub numele de *Nouvelle France.* A descoperit — printre altele — gurile fluviului Hudson şi insula Long Island (pe care se află azi amplasat New York). În decursul unei noi expediţii (1526) Verrazzano a fost prins, ucis şi devorat de un trib de antropofagi.

Acelaşi drum maritim spre China l-a căutat, în aceleaşi zone, navigatorul Jacques Cartier — bine cunoscut şi ca pirat. În 1534, Cartier traversează Oceanul Atlantic, atinge şi explorează insula Terra Nova (Newfoundland) şi intră în estuarul St. Laurent, pînă la punctul actualului oraş Montreal, descoperind şi peninsula Labrador. În decursul altor două expediţii descoperă, explorează şi fundează marea colonie franceză care se va numi Canada.

Aceeaşi vastă zonă a Atlanticului a fost explorată de englezi, înaintea Franţei. În anii călătoriilor lui Columb, navigatorul John Cabot (de origine genovez), stabilit la Bristol şi finanţat de bogaţii negustori de aici, îi propune regelui Henric VII organizarea unei expediţii (în 1497, repetată şi în anul următor) pentru a găsi, prin nordul continentului american, un drum spre China. Expediţiile — în care a fost însoţit de fiul său Sebastian[73] — s-au soldat doar cu explorarea respectivei coaste americane. — Nereuşita acestora i-a determinat pe englezi să renunţe timp de cîteva decenii la asemenea iniţiative — care vor fi reluate de către renumiţii exploratori şi piraţi-corsari Hawkins, Raleigh şi Drake.

Succesele exploratorilor şi colonizatorilor spanioli au provocat apariţia, pe drumurile lor maritime, a numeroşi piraţi — francezi, englezi, olandezi, danezi, — care atacau, capturau şi jefuiau corăbiile încărcate cu bogăţii aduse din Lumea Nouă. (Bazele lor de acţiune se aflau în zona Antilelor Mici). Între aceşti piraţi, John Hawkins (m. 1595) a fost primul englez care a practicat comerţul cu negri, cumpărîndu-i în Guinea şi vînzîndu-i ca sclavi plantatorilor din America Centrală sau din Antile. În 1567, din cele şase corăbii înarmate transportînd 4.500 de sclavi negri, cinci au căzut în mîinile spaniolilor; cea care s-a salvat era comandată de un tînăr de 27 de ani, cel care va deveni faimosul corsar Drake. În 1588, Hawkins a comandat una din unităţile flotei care a învins „Invincibila Armată".

Următorul episod al luptei duse de Coroana engleză, prin corsarii săi, pentru acapararea unor posesiuni în America de Nord[74] îl are ca protagonist pe Walter Raleigh

[71] Piraţii erau simpli hoţi de mare, care acţionau pe cont propriu. Corsarii însă primeau de la guvernele ţării lor o autorizaţie *(letre de marque)* care le dădea, în mod oficial, dreptul ca în timp de război — dar şi de pace — să captureze vasele naţiei inamice şi să tragă profit din ele. Evident că guvernele respective îşi aveau partea lor consistentă din pradă. (R. Sedillot).

[72] Pînă de curînd, Verrazzano era confundat — din cauza originii sale florentine — cu un mic pirat numit Juan Florin (prin contracţie: Florin de la Florentin), menţionat de Bernal Diaz în cartea sa.

[73] În schimb, ca pilot principal în serviciul Spaniei, Sebastian Cabot a condus o expediţie de explorare în zona rîurilor La Plata şi Paraguay, în scopul — ratat însă — de a găsi un drum maritim direct spre insulele Moluce.

[74] Prima colonie engleză transoceanică a fost insula Newfoundland declarată posesiune a Coroanei în 1583. Colonizarea ei însă a fost de scurtă durată; foarte curînd, cei 250 de colonişti, nemulţumiţi şi măcinaţi de boli, au fost readuşi în Anglia.

(m. 1618). Nobil educat la Oxford, combatant contra hughenoţilor în Noaptea Sf. Bartolomeu, a catolicilor din Irlanda şi contra „Invincibilei Armate", Raleigh a beneficiat de graţiile intime ale „reginei-fecioare" Elisabeta I obţinînd de la aceasta autorizaţia de-a coloniza teritoriile din nordul Floridei. A organizat mai multe expediţii (puse sub comanda lui Richard Grainville), precum şi colonizarea teritoriului numit de el Virginia (azi, stat în componenţa S.U.A.); de asemenea, a unor regiuni din Guyana şi bazinul fluviului Orinoco. Dar toţi coloniştii au murit fie de foame, fie măcelăriţi de indieni. Între timp începuse războiul anglo-spaniol. Regina abandonă proiectul, favoritul său căzu în dizgraţie. În ultima perioadă a vieţii mai întreprinse cîteva expediţii, — pentru ca în urma unor intrigi să fie închis şi decapitat.

Marele corsar al epocii a fost Francis Drake (m. 1596), supranumit „Piratul de Fier". Provenind dintr-o familie săracă, navigînd pe-o corabie de cabotaj încă de la vîrsta de 12 ani, la 28 de ani ocupă şi jefuieşte (sub comanda piratului Hawkins) oraşele spaniole din America Centrală, — totodată vînzînd aici sclavi negri. Întreprinde apoi pe cont propriu incursiuni în această zonă, capturînd mai multe vase spaniole încărcate cu aur şi argint din Peru. Cu concursul reginei Elisabeta şi al unor înalţi demnitari, care i-au furnizat fondurile necesare expediţiei, în 1578 Drake a echipat patru corăbii şi alte cîteva vase auxiliare, îndreptîndu-se spre gurile fluviului La Plata; apoi, prin strîmtoarea Magellan, a intrat în apele Pacificului şi în Ţara de Foc care se dovedea acum pentru prima oară a fi un arhipelag, iar nu o continuare a continentului sud-american. (Cu această ocazie a întocmit şi prima hartă corectă a conturului coastei Americii de Sud)[75].

Continuînd de-a lungul ţărmului Mexicului, spre nord, a debarcat în golful San Francisco, anexînd oficial ca posesiune engleză regiunea californiană, denumind-o „Noul Albion". De aici, Drake s-a îndreptat spre insulele Mariane; a ajuns în Arhipelagul Moluţe, a străbătut Oceanul Indian şi dublînd Capul Bunei Speranţe, urmînd cunoscuta rută portugheză de-a lungul coastei vest-africane, în septembrie 1580 ancorează în portul Plymouth, încheind astfel — după o călătorie de doi ani şi zece luni — cel de-al doilea ocol în jurul lumii. Pentru Anglia, periplul său a însemnat descoperirea unor noi căi maritime, necunoscute pînă atunci decît portughezilor şi spaniolilor.

Acţiunile piratereşti ale lui Drake (pentru care regina i-a conferit titlul de baronet) au continuat. În 1586, comandînd o flotă de 25 de vase, a prădat cîteva porturi de pe insula Española şi din Marea Caraibilor. Un an mai tîrziu, a pătruns cu patru nave militare în portul Cádiz, distrugînd 33 de nave spaniole ancorate în port: una din senzaţionalele acţiuni înregistrate în istoria pirateriei. În 1588 a fost unul din comandanţii flotei engleze învingătoare a „Invincibilei Armate". Pentru serviciile aduse Angliei, faimosul corsar Sir Francis Drake a fost numit amiral al Imperiului britanic.

CONSECINŢELE DESCOPERIRILOR GEOGRAFICE ŞI ALE COLONIZĂRILOR SUCCESIVE

Istoricii n-au întîrziat să considere marile descoperiri geografice ala Renaşterii drept „cea mai extraordinară aventură din istoria Europei". Rezultatele lor practice au fost incomparabil superioare celor ale marii aventuri a Cruciadelor. „Puţine au fost evenimentele care să fi zguduit lumea într-o asemenea măsură ca marile descoperiri.

[75] „Aici a capturat un vas spaniol cu o încărcătură de metale preţioase, a prădat oraşul chilian Valparaiso, a jefuit o corabie cu pietre preţioase, 13 lăzi cu monede de argint, 80 de pfunzi de aur, 26 de butoaie cu argint nemarcat" — scrie un însoţitor al corsarului.

Puţine evenimente au influenţat mai profund dezvoltarea mondială în toate ramurile de activitate umană" (E. Déprez).

Marile descoperiri geografice au constituit unul din factorii revoluţiei economice a Renaşterii, care la rîndul său a avut o acţiune asupra puterii politice a unor state europene. Axa comercială a Europei s-a deplasat în urma abandonării — într-o foarte mare măsură — a Mediteranei şi a Mării Baltice; fapt care a avut consecinţe negative asupra comerţului republicilor marinare italiene şi al Hansei nordice. Afluxul de metale preţioase nu se opreşte în Spania, ci se răspîndeşte în tot continentul, determinînd o abundenţă a mijloacelor de plată, o creştere a salariilor, o urcare a preţurilor — din Spania şi Portugalia, din Franţa şi Italia pînă în Polonia şi Rusia. — Mai puţin spectaculoase, desigur, decît acest aflux de aur şi argint (sau de extraordinara dezvoltare care a urmat a navigaţiei şi comerţului), dar binefăcătoare permanent pentru popoarele europene a fost introducerea de noi plante[76], care vor avea un rol deosebit în hrana zilnică (porumbul şi cartoful au constituit un remediu extrem de preţios în perioadele de foamete); de asemenea, introducerea din Europa în America a unor plante, cereale, pomi fructiferi, animale şi păsări de curte[77].

În mod logic, primele ţări care ar fi trebuit să beneficieze de pe urma acestor descoperiri ar fi fost Spania şi Portugalia. Ceea ce nu s-a întîmplat, — întrucît acestea erau lipsite atît de o burghezie puternică, de capitaluri comerciale suficiente, cît şi de o puternică flotă comercială. Ţăranii spanioli emigrează, abandonează cîmpurile, peninsula se depopulează, industria manufacturieră este complet neglijată, investiţiile interne de asemenea. În felul acesta, Spania şi Portugalia vor rămîne la discreţia

Un băştinaş din Peru (figurat aici de Inca Huayna-Capac) predînd conquistadorului spaniol aurul reclamat de acesta

[76] Porumbul, cartoful, fasolea, tomata, — apoi ananasul, vanilia, arachidele, cacaoua, arborele de coca, sau... tutunul!

[77] Europenii vor introduce în America grîul, secara, orezul, lămîiul şi portocalul, măslinul şi viţa-de-vie; de asemenea, animale domestice (calul, vaca, asinul şi catîrul, oaia şi capra), precum şi păsări de curte (găina, gîsca, porumbeii), aducînd în schimb curcanul.

bancherilor germani şi a transportatorilor olandezi; ceea ce va face ca marile centre financiare europene şi marile antreprize comerciale să ia fiinţă în Germania şi în Ţările de Jos. În felul acesta, „marile descoperiri geografice au fost într-adevăr unul din factorii formării sistemului capitalist modern" *(Idem)*.

În faţa afirmării puterii ţărilor colonizatoare, celelalte ţări vor înţelege imediat ce le rămînea de făcut; de unde — invidii, gelozii, teama de concurenţă, aviditate feroce şi o totală lipsă de scrupule în acţiunile de deposedare a rivalilor de drepturile şi posesiunile lor legitime. De acum înainte forţa unui stat european occidental se va afirma nu numai pe teritoriul continentului, ci şi pe întinsul îndepărtatelor oceane şi în noile colonii.

Interesele politice au fost secundate de ambiţiile Bisericii catolice, de extindere a puterii şi autorităţii. În primul rînd pentru Regii Catolici extinderea imperiului spaniol şi propagarea credinţei creştine însemna unul şi acelaşi lucru. Iniţiativa i-a revenit Bisericii catolice prin intermediul ordinelor sale călugăreşti. Misionarii au avut, cum am văzut, un rol civilizatoric în general pozitiv. Totodată, majoritatea lor nu au ezitat să dezvăluie şi să condamne aspectele negative ale colonizării — rasismul, cupiditatea, brutalităţile colonialiştilor. — Trecînd în domeniul juridic şi arătînd condiţiile de viaţă ale indigenilor şi sclavilor, protestele lor căutau să obţină pentru aceştia un statut juridic uman. În Spania legi prevăzînd protejarea indienilor au fost promulgate începînd chiar din 1512. În faţa practicilor din colonii ale conquistadorilor, aceste legi au rămas însă ineficiente. În scopul declarat de a-i proteja pe indigeni, Regii Catolici autorizează încă din 1501 importul de negri din Africa, substituind deci pur şi simplu un material uman cu un altul, dar menţinînd acelaşi inuman tratament. — În schimb, în domeniul teoretic al dreptului epoca marilor descoperiri geografice a însemnat începutul elaborării unei lungi serii de tratate juridice privind principiile şi practicile traficului comercial şi ale liberei navigaţii.

Pe plan social, colonizatorii spanioli preconizau, cum am văzut, o amalgamare pe diferite căi cu populaţia indigenă. Englezii însă se vor preocupa de asimilarea băştinaşilor într-o măsură infinit mai mică (aproape nulă) decît colonizatorii spanioli, francezi sau portughezi: fără a contracta căsătorii mixte şi, cu pronunţatul lor orgoliu de rasă, fără a se arăta disponibili să le înţeleagă simpatetic caracterul şi obiceiurile. Spiritul lor puritan era o barieră peste care treceau foarte rareori. Ceea ce nu înseamnă că — uneori şi îndeosebi din considerente de ordin religios sau economic — unii sau alţii dintre colonizatori ar fi fost mai concesivi, mai toleranţi, mai umani. În orice caz, cu toţii, indiferent de naţionalitate, îşi vor păstra mentalitatea de societate dominantă, „albă"; iar metecii vor rămîne totdeauna în poziţia de indivizi „de rangul doi".

Noile orizonturi geografice descoperite au determinat o viziune nouă asupra lumii; viziune în care umanitatea nu mai este centrată pe triunghiul Ierusalim-Atena-Roma. Lumea nu mai apare acum circumscrisă între limitele vechii cosmografii. Anticii s-a dovedit că nu mai sunt totdeauna infailibili: fapt care a contribuit şi el la fundamentarea şi consolidarea unui spirit critic de care umaniştii Renaşterii vor profita din plin.

În domeniul ideilor, epoca marilor descoperiri geografice şi a primelor colonizări a introdus cunoştinţe, teme şi atitudini noi în cultura europeană. Prezenţa fizică a indienilor aduşi la curtea Spaniei şi la cea a Franţei a declanşat reacţii imediate, impresii pe cît de puternice pe atît de diverse. Ca sferă de audienţă, mai largi, mai profunde şi mai de durată au rămas impresiile lăsate asupra ascultătorilor sau cititorilor de însemnările navigatorilor sau de relatările misionarilor. În masa publicului larg, pasionat de extravaganţele cu care îl obişnuiseră povestirile medievale, circulau cu precădere povestirile de călătorie care le puteau satisface asemenea gusturi. Asupra scriitorilor, însă, acestea n-au acţionat şi nu şi-au găsit loc în operele lor, decît cel mult ca simple motive literare, — decorative, simbolice sau pitoreşti.

Marile fapte ale contemporanilor navigatori şi conquistadori s-au reflectat în două dintre capodoperele reprezentative ale literaturii Renaşterii — în *Lusiada* portughezului Camões şi în *Araucana* spaniolului Ercilla. Ambii autori au participat direct la evenimentele narate: primul, la expediţia lui Vasco da Gama, al doilea, la bătăliile pentru pacificarea araucanilor răsculaţi. — După care, evenimentele continuau să rămînă vii în memoria celor mai mari scriitori. „Torquato Tasso scriind *Ierusalimul eliberat* se gîndeşte poate mai puţin la Cruciadele din trecut decît la cele din timpul său. Lope de Vega îi dă o replică prin *Ierusalimul cucerit,* în care un erou castilian face pe colonizatorul. Ronsard în *Franciada* imaginează o altă epopee colonială. Mai puţin liric şi ca pentru a se amuza, Rabelais îl îmbarcă pe Pantagruel la St. Malo şi îl plimbă printr-o lume de insule oceanice în căutarea «Dumnezeiescului Clondir». În timp ce Cervantes, înainte de a-i încredinţa lui Sancho guvernarea insulei Barataria, face din Don Quijote o caricatură a conquistadorului" (R. Sedillot).

În *Furtuna* lui Shakespeare — conaţional şi contemporan al corsarilor Raleigh şi Drake — sălbaticul Caliban va fi botezat astfel prin anagrama cuvîntului „canibal" şi prezentat ca un monstru — dar care poate fi educat, civilizat. — Mitul „bunului sălbatic" (care în această perioadă îşi are originea în *Brevisima relación...,* a lui Bartolomé de Las Casas)[78] va fi exaltat în *Eseurile* lui Montaigne (în capitolul *Despre canibali*). În secolul al XVIII-lea[79] mitul va fi reluat de J.-J. Rousseau în *Discursul asupra originii inegalităţii dintre oameni,* de Voltaire în romanul filosofic *Naivul;* iar în secolul următor, de Chateaubriand în romantica povestire *Atala.* — Dar influenţa epocii marilor descoperiri geografice în domeniul ideilor, al literaturii, al artelor[80], rămîne pentru cercetător o problemă deschisă şi, prin multitudinea aspectelor, de o importanţă evidentă pentru istoria culturii (şi, în speţă, a mentalităţilor).

Prima menţiune a marilor descoperiri geografice ale Renaşterii cunoscută erudiţilor din Ţările Româneşti se datorează secretarului lui Carol Quintul, Maximilianus Transylvanus (m. 1538), care în opusculul său *Mollucis insulis...,* publicat la Köln în 1523, vorbeşte despre expediţia lui Magellan. Nicolaus Olahus aminteşte, în treacăt, Lumea Nouă, într-o *Cuvîntare* improvizată către Carol V, rostită la Augsburg în 1530. — În acelaşi an apare la Cracovia *Rudimenta cosmographica,* a marelui erudit braşovean J. Honterus (ediţia definitivă a lucrării a fost tipărită la Braşov în 1542). În textul versificat al operei apar două referiri la Lumea Nouă (versurile 851–854 şi 912–918). Pe harta globului pămîntesc apare „America" pentru America de Sud, „Peria" pentru America de Nord, şi insulele Isabella (Cuba) şi Spagnola (Haiti).

Despot Vodă (care în tinereţe luptase în armatele lui Carol Quintul) publică la Anvers un opuscul referitor la aceste lupte, menţionînd şi America. Lumea Nouă apare amintită şi în *De neamul moldovenilor,* a lui Miron Costin. Şi Dimitrie Cantemir o aminteşte, tot în treacăt. Mai mult insistă Const. Cantacuzino Stolnicul, a cărui bibliotecă conţinea informaţii bogate despre America. Cronicarul muntean Radu Popescu este primul care menţionează că Lumea Nouă a fost descoperită de „Cristov Columbul, călugăr frîncesc (??), cu cheltuiala Spaniolului". Cea dintîi menţiune însă a lui Columb

[78] S-a reamintit însă că „ideea despre bunul sălbatic îşi are unele izvoare mult anterioare călătoriilor de descoperiri; că ea se leagă în acelaşi timp de temele biblice despre Eden şi despre viaţa din timpul patriarhilor; de «Epoca de Aur» a anticilor, de tema medievală a «Raiului pămîntesc», de amintirea comunităţilor creştine primitive, precum şi de visul bucolic şi arcadic al Italiei secolului al XV-lea" (E. Déprez). — Ideea „bunului sălbatic" apare (deşi voalată de un sens religios) şi la Dante — în *Divina Comedie,* Paradisul, XIX, 70—78.

[79] Ecouri ale epocii marilor descoperiri geografice se percep în acest secol în unele descrieri sau episoade din *Călătoriile lui Gulliver;* sau în aventurile şi peisajele exotice din *Robinson Crusoe.* În acest sens, remarcabile sunt contribuţiile prof. Edgar Papu (vd. *Bibliografia*).

[80] Chiar şi în muzică; de pildă în opera-balet *Indiile galante* a lui J. Ph. Rameau, în care două din cele patru episoade sunt localizate în America de Sud, în perioada primelor colonizări.

la noi datează de la mijlocul secolului al XVII-lea în *Cartea cea numită hronograf*, o traducere a lui Stoica Grămăticul după un cronograf rusesc din 1617–1620.

Din sec. XVIII — perioadă în care s-au făcut traduceri (păstrate în manuscris) din lucrări occidentale despre obiceiurile aztecilor, despre Cortés, Pizarro, Almagro, ş,a. — datează şi un manuscris (BAR, ms. 3533, f. 43 v) cuprinzînd următoarea apreciere: „Această amestecătură a mărimii şi cruzimii uimeşte şi turbură pe fieştecine. Faptele cele mari ale biruitorilor Americăi, să necinstesc de multele grozăvii, a cruzimii lor ce vede cineva citind istoria. Iară slava lui Columb se păzeşte de-a pururea strălucită!"[81].

[81] Informaţii comunicate cu amabilitate de istoricul Eugen Denize.

REFORMA ŞI CONTRAREFORMA

Preliminarii. Cauzele şi direcţiile Reformei • Necesitatea social-politică a Reformei. Savonarola • Sensibilitatea religioasă. „Devotio moderna" • Situaţia internă a Bisericii catolice • Reforma în Germania. Martin Luther • Scandalul „indulgenţelor" • Implicaţii social-politice • Reforma în Elveţia germană. Huldreich Zwingli • Reforma lui Jean Calvin • Calvinismul în Franţa • Reforma în Anglia • Reforma în Ţările de Jos — şi în Italia • Reforma catolică. Noi ordine religioase • Conciliul din Trento • Contrareforma (religioasă şi politică) • Implicaţii şi consecinţe politice • Alte consecinţe ale Reformei şi Contrareformei • Reforma în Ţările Româneşti.

PRELIMINARII. CAUZELE ŞI DIRECŢIILE REFORMEI

Departe de a fi constituit doar un fenomen de ordin exclusiv religios, Reforma a fost evenimentul dominant al primei jumătăţi a secolului al XVI-lea — şi cu substanţiale implicaţii, conexiuni, consecinţe în multiple planuri ale culturii şi civilizaţiei. Născută pe terenul unor tensiuni politice interne şi internaţionale, precum şi al unor transformări sociale profunde, al unor probleme şi condiţii sociale deosebit de complexe (continuîndu-le şi complicîndu-le pe cele din secolul anterior), opera şi rezultatele Reformei se vor repercuta — în forme şi în proporţii diferite — pe cele mai diverse planuri ale istoriei culturale europene[1]. În plan filosofic, contactele Reformei cu mişcarea umaniştilor timpului vor fi aproape permanente. Iar în cîmpul literaturii şi cel al artei, dinamica ei intelectuală şi spirituală se va resimţi şi în spiritul barocului.

Motivaţia erupţiei mişcării reformatoare a fost ocazionată de conştiinţa religioasă şi de starea instituţiilor şi practicilor ecleziastice. Dar substratul său generator, mai vechi, configurat încă din ultimele decenii ale secolului precedent, prezenta şi alte cauze, de altă natură.

Ultimii zece ani ai secolului al XV-lea au însemnat o agravare a dezechilibrului social, şi economic. În Germania, creşterea preţurilor a fost determinată şi de recoltele dezastruoase. Această situaţie economică a dus în mediul ţărănesc la apariţia (de pildă, în Alsacia) a unor organizaţii conspirative avînd ca scop răsturnarea ordinei statale existente, manifestîndu-se şi prin acţe de jaf; ceea ce (cf. Königsberger) a făcut necesară în 1501 instituirea — pentru prima dată în istoria ţării — a unei forţe de poliţie stipendiate. Anii de secetă şi de foamete, dezastrele războaielor, au lăsat sate întregi depopulate. La acestea s-au adăugat calamităţile epidemiei de ciumă, care între 1499—1502 a decimat multe regiuni pînă la jumătate din populaţie; apoi violenta epidemie de sifilis, apărută după descoperirea Americii, şi căreia singura explicaţie populară ce i se dădea era a fi o manifestare a pedepsei divine (în timp ce astrologii o considerau rezultatul conjuncţiei celei mai temute planete Saturn cu Jupiter). — Pe plan moral, consecinţa acestor calamităţi a fost recrudescenţa unor întunecate tradiţii medievale — profeţii apocaliptice, horoscoape sinistre, vaiul de persecuţii contra evreilor, a vrăjitoarelor, a necromanţilor...

Necesitatea unor schimbări structurale urgente era dictată de situaţia în care se găseau clasele şi categoriile sociale oprimate — într-o măsură sau alta — de sistemul social al timpului. Dezvoltarea creditului, a împrumutului cu dobîndă (interzis totuşi de prevederile dreptului canonic) era concentrat acum în bănci puternice, de ale căror servicii beneficia în primul rînd înalta ierarhie ecleziastică. Prin operaţiile bancare ale acestor instituţe de credit erau transferate la Roma — din toate ţările Europei catolice — veniturile înalţilor prelaţi beneficiari ai diocezelor în care nici măcar nu rezidau,

[1] Dar ca tip specific de religiozitate acţiunea Reformei se va extinde şi în afara Europei. Printr-o activitate misionară — în sînul unei societăţi de colonişti sau emigranţi europeni în curs de formare în aria altor continente — largi cercuri reformate s-au constituit în America de Nord, în Asia (de ex. în Indiile Britanice) şi Africa — de pildă, în coloniile olandeze din sud.

concentraţi fiind la Curia romană. Băncile anticipau intrările ordinare — şi chiar extraordinare (ca, de pildă, cele provenite din vînzarea indulgenţelor). De asemenea, îi împrumutau cu sume consistente pe prelaţii care trebuiau să le verse Camerei apostolice în vederea obţinerii purpurei de cardinal.

Spectacolul bogăţiilor exorbitante ale Bisericii şi ale oamenilor ei — inclusiv ale mănăstirilor — îi făcea pe ţărani, pe iobagi, pe mineri, pe salariaţii oraşelor, să considere ca un remediu contra mizeriei lor o redistribuire echitabilă a marilor proprietăţi ecleziastice. Şi, cu atît mai mult cu cît în sprijinul dorinţelor şi pretenţiilor lor veneau şi vehementele denunţuri de către predicatori a corupţiei Bisericii. — Se adăuga şi revolta categoriei cavalerilor, care dispuneau de resurse economice infinit mai reduse în comparaţie cu cele ale oamenilor Bisericii, sau cu cele ale bogatei burghezii orăşeneşti. Ameninţaţi de edictele imperiale de „pace perpetuă" — care le lua speranţa de a se îmbogăţi prin angajarea în războaie private, — aceşti cavaleri (cf. M. Bendiscioli) abia aşteptau un moment de criză a puterii de stat sau a Bisericii „pentru a se năpusti asupra marilor proprietăţi ale bisericilor şi mănăstirilor, precum şi pe teritoriile episcopilor-principi"[2].

În acest timp categoriile sociale superioare tindeau doar să-şi menţină privilegiile, în scopul de a-şi asigura în continuare controlul şi conducerea vieţii oraşelor. Împreună, nobilii şi înaltul cler ţineau să-şi reafirme cu putere vechile drepturi de origine feudală; fapt care făcea ca adeseori gelozîile şi rivalităţile dintre ei să provoace dezordini serioase în viaţa oraşelor.

Important pentru înţelegerea cauzelor şi resorturilor intime ale Reformei este evidenţierea faptului că programele de reformă aveau în vedere, chiar de la începuturile lor, nu numai viaţa religioasă, doctrinele teologice şi instituţiile bisericeşti, ci şi viaţa socială şi politică în general. „Nemulţumirile şi revolta celor mai largi cercuri de reformatori erau determinate nu numai de dezordinile din sînul Bisericii, ci şi de injustiţiile şi de violenţele din societatea civilă, de privilegiile unor anumite grupuri, de structura şi administraţia statelor sau a comunităţilor locale. Aceste cercuri, deci, voiau ca prin reforma Bisericii să ajungă şi la reforma societăţii; uneori la redistribuirea bunurilor, la instaurarea unei egalităţi radicale între oameni — căci toţi sunt fiii lui Dumnezeu" *(Idem)*.

Aşadar, alături de critica vieţii ecleziastice reformatorii introduceau şi elemente critice vizînd funcţiile şi datoriile guvernanţilor în raporturile lor cu Biserica. Mai mult decît atît: atitudinea, poziţiile lor critice vizau — în mod implicit sau explicit — şi sistemul politic european, relaţiile internaţionale: urmăreau (şi, efectiv, realizau) promovarea în numele comunităţii de credinţă a unor noi forme şi sisteme de solidaritate interstatale. Conflictele de idei şi luptele religioase dintre state erau intim împletite cu tensiunile socio-politice şi cu interesele diferitelor grupuri din interiorul fiecărui stat. De asemenea (după cum se va vedea în cele ce urmează) şi cu ambiţiile de putere absolutiste ale regilor şi principilor. Mişcarea Reformei a depăşit considerabil aria de interes religios, implicîndu-se singură (sau, fiind implicată, cointeresată, manevrată) în rivalitatea dintre marile dinastii, în revendicările teritoriale pe care şi le disputau Franţa, Spania şi Imperiul; cu un cuvînt: în luptele pentru o hegemonie europeană.

[2] „Mai vechile sau mai recent-înfiinţatele instituţii de caritate căutau să mai atenueze consecinţele frecventelor dezechilibre economice — şomajul, foametea, recoltele dezastruoase, scumpirea vieţii. Dar ele erau handicapate de faptul că veniturile multor mănăstiri, care înainte erau destinate ajutorării celor nevoiaşi, acum erau consumate de abaţi, sau dispersate, sau prost administrate" *(Idem)*.

Eveniment de însemnătate primordială în cultura şi civilizaţia perioadei Renaşterii, mişcarea Reformei, cu multiplele şi variatele ei cauze, implicaţii şi consecinţe, a însemnat o considerabilă lărgire, influenţare şi modificare a sistemului politic din Europa; şi prin aceasta — diferenţiindu-l în mod substanţial de sistemul politic dominant în Evul Mediu.

NECESITATEA SOCIAL-POLITICĂ A REFORMEI. SAVONAROLA

Ideea de a introduce reforme radicale — necesare în acelaşi timp în Biserică şi în întreaga organizare a vieţii laice, — idee care va genera mişcarea religioasă a Reformei, impulsionînd-o şi diversificîndu-i direcţiile, atinsese stadiul de maturizare încă în prima jumătate a secolului al XV-lea.

Semnificativă pentru o asemenea „reformă totală" este lucrarea apărută spre sfîrşitul războaielor husite intitulată *Reformatio Sigismundi* (1439)[3]. Lucrarea făcea apel la împăratul Sigismund să pună capăt războaielor din Boemia — şi, îndeosebi, să impună întregii structuri sociale schimbări radicale, revoluţionare. Documentul propunea nu numai o profundă reformă de ordin moral a Bisericii, ci şi o restructurare fundamentală a întregii societăţi în sensul egalitarismului. Astfel: iobăgia să fie abrogată total şi definitiv; salariile şi preţurile să fie fixate ţinînd seama de interesele celor săraci; oamenii Bisericii să devină simpli salariaţi ai statului; bunurile mănăstirilor să fie expropriate; să fie desfiinţate grupurile mari de interese — ca breslele, sau ca marile companii comerciale vinovate de urcarea preţurilor. — Asemenea idei şi propuneri de reforme radicale dovedeau că în această perioadă Biserica nu mai inspira nici o încredere în posibilităţile ei proprii de a se reforma ea singură. Drept care, în acest scop se făcea apel la împărat. (Opera amintită, precum şi alte cronici husite, vorbea chiar de un împărat ideal, care trebuia să fie un ţăran!).

Ideile exprimate în *Reformatio Sigismundi* au fost adeseori preluate şi de alte mişcări reformiste radicale — ca cea a husiţilor Boemiei, sau cea a lollarzilor englezi. În Spania, după descoperirea Americii şi odată cu convertirea evreilor şi a musulmanilor, regele era considerat „împăratul salvator". Însuşi Cristofor Columb era încredinţat că, mai mult decît Bisericii, monarhului îi revenea această misiune.

Exemplul poate cel mai concludent care ilustrează necesitatea larg resimţită, în deceniile imediat premergătoare Reformei, a unor schimbări în acelaşi timp în viaţa Bisericii, a individului, a societăţii şi a statului, îl oferă cazul Savonarola. Care mărturisea: „Motivul care m-a făcut să intru în mănăstire este acesta: mizeria nesfîrşită ce domneşte în lume, nelegiuirile oamenilor, violenţele, adulterele, trufia, hoţia, idolatria, blestemele cele mai crude; căci lumea a ajuns la un asemenea punct încît nu se mai găseşte un om care să facă binele".

Tonul exaltat al predicilor sale fanatice, invectivele la adresa înaltei ierarhii bisericeşti, chemarea la puritatea originară a creştinismului, proclamarea Florenţei ca regat al lui Hristos, sau a invaziei lui Carol VIII ca o pedeapsă a Cerului, — toate aceste idei şi atitudini erau cele ale unui predicator din Evul Mediu. Dar sensul activităţii sale care depăşea cu mult sfera vieţii religioase şi implicarea sa mai mult decît activă

[3] Marea popularitate de care s-a bucurat — şi care va continua de-a lungul întregului secol al XVI-lea — este atestată şi de publicarea, într-un răstimp de numai trei ani (1520–1522) a nu mai puţin de 4 ediţii. Şi aceasta — tocmai în timpul războaielor ţărăneşti din Germania!

în viaţa socială şi politică a Florenţei — pe care a dominat-o timp de patru ani, — au făcut din predicatorul unei reforme a Bisericii un personaj politic de anvergură care viza o reformă de structură a societăţii în complexul ei.

Gerolamo Savonarola (1452—1498) era fiul unui bancher din Ferrara; mama, descindea din nobila familie Bonaccolsi, seniorii Mantovei înaintea marchizilor Gonzaga. Bunicul dinspre tată, ilustru profesor al facultăţii de medicină din Padova şi medicul prim al curţii din Ferrara, s-a ocupat cel mai mult de educaţia nepotului. Gerolamo — talentat desenator, scria versuri, cînta la mai multe instrumente — începuse studiul medicinei după ce devenise „magistru în arte". Dar înainte de a împlini 23 de ani părăsi casa părintească şi intră în mănăstirea dominicanilor din Bologna — care îl trimise să studieze patru ani teologia; apoi — ca predicator în mai multe oraşe pînă cînd Lorenzo Magnificul îl aduse la Florenţa. Aici, în mănăstirea San Marco (al cărei abate va fi apoi ales) predicile sale erau în acelaşi timp şi vehemente discursuri politice, înfierînd conduita oamenilor Bisericii, imoralitatea curţii papei Alexandru VI Borgia, viciile societăţii vremii şi guvernarea Florenţei. Simonia şi luxuria curţii papale, frivolitatea curţii medicee, spiritul păgîn care renăştea în mediul intelectualilor, inconştienţa florentinilor care renunţaseră la libertăţile cetăţeneşti, erau temele obişnuite ale „predicatorului celor deznădăjduiţi" — cum îl numeau cei peste zece mii de oameni simpli care îl ascultau adunaţi sub cupola domului S. Maria del Fiore. Pe patul de moarte, Lorenzo Magnificul îl cheamă la căpătîi pe severul frate dominican — care, pînă atunci refuzase să-l întîlnească şi îl înfruntase cu asprime pentru viaţa lui de plăceri şi pentru că îi privase pe florentini de libertate.

Doi ani mai tîrziu, profeţiile predicatorului dominican despre „flagelul trimis de Dumnezeu" se adeveresc: Carol VIII coboară în Lombardia şi Toscana, familia Medici este alungată, Florenţa se reîntoarce la vechiul său regim republican. Savonarola îşi reia rolul politic care îl va aduce în curînd în fruntea Florenţei. Ca trimis al oraşului îl întîmpină pe regele francez la Pisa, obţinînd ca Florenţa să fie cruţată de jaful care o ameninţa. Izbuti să evite masacrele dintre partizanii facţiunilor adverse. În toamna anului 1494, ca arbitru al acestor partide, impune oraşului o constituţie care reprezenta o reuşită încercare de a concilia vechile tradiţii comunale cu necesitatea de a atribui gestiunea puterii acelei oligarhii care, înainte de venirea la putere a familiei Medici, deţinuse conducerea.

Forma de guvernare pe care o impunea Savonarola se inspira din cea a republicii Veneţia, motivînd că acest model evitase discordiile dintre conducere şi popor. De fapt, reformatorul nu „impunea" o anumită constituţie, ci recomanda ca fiecare din cele 16 cartiere ale oraşului să propună o formă de guvernare, dintre care urmau să fie selecţionate cele mai bune patru; iar dintre acestea, forma optimă de constituţie — care, în final, era sancţionată de însuşi Savonarola. Sub auspiciile lui au fost constituite, conform modelului veneţian, două consilii: Marele Consiliu, din care făceau parte toţi „magistraţii", funcţionarii superiori ai oraşului, alegea din sînul său 80 de membri; acest consiliu restrîns examina şi aproba măsurile legislative luate de Seniorie; apoi, aceste măsuri aprobate treceau la Marele Consiliu care le sancţiona. Cît priveşte Senioria — guvernul republican al oraşului — aceasta rămînea cu vechile ei structuri: un „ podestà", un „căpitan al poporului", un „gonfalonier al justiţiei" şi grupul de „priori ai artelor", conducătorii aleşi ai breslelor. În fine, un grup de mediatori *(accopiatori)* — funcţionari însărcinaţi cu verificarea celor propuşi în diferite funcţii — îşi prezentau Senioriei constatările. — Administrarea puterii era astfel destul de complexă. Fapt este însă că această organizare politică — pe care Savonarola a impus-o Florenţei timp de patru ani şi pe care el o visa extinsă asupra întregii Italii — rămîne, în secolul său, un rarisim exemplu de democraţie.

În mod practic, legînd problemele, cauzele şi efectele decăderii din sînul Bisericii de cele din sînul societăţii, Savonarola a impus conducerii oraşului să aprobe cîteva

măsuri vizînd uşurarea stării de mizerie a celor nevoiaşi: a fundat o instituţie bancară de împrumut fără dobîndă *(Monte di Pietà)*, a creat un fond de ajutorare pentru înzestrarea fetelor sărace, a încurajat luarea de măsuri împotriva bogaţilor evazionişti fiscali, ş.a.

Dar asemenea acţiuni, urmărind de fapt recunoaşterea de către puterea politică a nevoilor materiale şi a respectării demnităţii umane a celor mulţi, a întîmpinat opoziţia acerbă a celor care reprezentau vechea aristocraţie *(gli Arrabbiati)* şi care întreţineau raporturi strînse cu curtea papală. Între timp, atacurile predicatorului — a cărui elocinţă fanatiza mulţimile — împotriva simoniei şi luxuriei Curiei se intensificau. Savonarola voia să-l denunţe pe papă în faţa tuturor marilor puteri ale Europei. Pregăti în acest sens scrisori adresate regelui Franţei, Regilor Catolici ai Spaniei, regelui Henric VII al Angliei, celui al Ungariei, împăratului Sacrului Imperiu. Ceru să se întrunească un conciliu (fapt nemaiîntîlnit, căci aceasta era prerogativa exclusiv a papei) care să ducă la destituirea lui Alexandru VI Borgia. Acesta îl excomunică, — totodată excomunicînd şi pe toţi aceia care îi aprobau îndemnurile, şi chiar pe cei care pur şi simplu asistau la predicile lui. Face presiuni asupra conducerii Florenţei, ameninţînd-o, în caz că l-ar proteja pe Savonarola, cu măsuri teribile: interzicerea de a se celebra în oraş slujbe religioase, de a-i împărtăşi pe credincioşi cu Sf. Taine, de a lăsa deschise bisericile, de a se trage clopotele. Senioria cedează — şi îi interzice lui Savonarola să mai predice. Facţiunile de opoziţie — şi în primul rînd *gli Arrabbiati* — organizează asaltul mănăstirii S. Marco şi îl capturează pe priorul ei[4]. Întemniţat ilegal de Seniorie şi torturat timp de 44 de zile, judecat şi condamnat de o comisie papală ca eretic şi schismatic, la 23 mai 1498 Savonarola, împreună cu doi călugări dominicani, adepţi apropiaţi, este spînzurat, iar trupul dat flăcărilor rugului, în Piaţa Senioriei.

„Cazul Savonarola" este departe de a fi cel al unui eretic sau mistic fanatic pur şi simplu. Implicarea sa în viaţa socială este tot atît de evidentă ca şi viziunea sa lucidă asupra problemelor oraşului său. Mănăstirea San Marco (al cărui prior a devenit în 1491) a continuat să se arate favorabilă preocupărilor şi intereselor intelectuale. Aserţiunile (prea des repetate) privind condamnarea de către Savonarola a artei şi filosofiei Renaşterii se cer revizuite — şi, dacă nu total respinse, măcar obiectiv circumscrise, relativizate şi nuanţate. Umanişti dintre cei mai iluştri ai Renaşterii — ca Pico della Mirandola, sau Angelo Poliziano — i-au fost devotaţi admiratori[5]. Artişti dintre cei mai străluciţi — ca Michelangelo, sau Sandro Botticelli — au fost profund marcaţi de personalitatea lui[6]. În istoria civilizaţiei Renaşterii, de asemenea, momentul

[4] Ordinul devotat papalităţii, cel al franciscanilor de la mănăstirea Santa Croce (din Florenţa), rivalii şi inamicii dintotdeauna ai călugărilor dominicani, îl provoacă la o „judecată a lui Dumnezeu", la proba focului. Fra Gerolamo acceptă; dar reprezentanţii franciscani întîrzie să se prezinte; şi, după o aşteptare de şase ore o ploaie torenţială împiedică ordalia, spre dezamăgirea mulţimii nerăbdătoare să asiste la un „miracol" — sau la o spectaculoasă, oribilă dramă.

[5] Pe patul de moarte, Pico della Mirandola — care, atît de reticent de obicei în elogii, nu ezitase totuşi să afirme că, prin forţa inteligenţei, Savonarola îl întrecea pe Sf. Augustin — a ţinut să fie asistat de Fra Gerolamo. Cu puţine ceasuri înainte de a-şi da sfîrşitul Pico a făcut votul monahal, primind din mîinile lui Savonarola veşmîntul alb al călugărilor dominicani; veşmînt cu care a fost înmormîntat în biserica mănăstirii San Marco. — Şi Angelo Poliziano asista la predicile lui Fra Gerolamo. Puternic impresionat şi el de marele predicator, Poliziano (mort la abia 40 de ani) a cerut ca trupul său neînsufleţit să fie acoperit cu veşmîntul călugărilor din acelaşi ordin al predicatorului.

[6] În pictura şi în poezia lui Michelangelo; în natura religiozităţii sale şi dorinţa unei reforme a Bisericii; în planul uman — în tonul aspru al expresiei, în condamnarea viciilor vremii, în felul în care aprecia casa Medici, în dragostea sa de libertate, — în toate acestea se simte aproape o identitate de structură spirituală cu cea a fratelui dominican. — Cît despre Botticelli, atît de sensibil şi el la predicile lui Savonarola, spiritul şi influenţa acestuia sunt perceptibile în austeritatea şi neliniştea care se reflectă în figurile şi scenele din ultima perioadă a creaţiei botticelliene.

Savonarola rămîne exemplar pentru a ilustra interrelaţiile cauzale dintre fenomenele religioase şi situaţiile generale multiple şi complexe din viaţa societăţii timpului[7]. Puternica impresie lăsată de predicile, scrisorile, poeziile şi scrierile sale religioase s-a exercitat mult timp, nu numai asupra contemporanilor, ci şi mai tîrziu, de-a lungul secolului al XVI-lea, atît în Italia cît şi în Spania. Şi aceasta, datorită, cum s-a văzut, nu numai acţiunii, programului, atitudinii unui reformator doar al Bisericii.

SENSIBILITATEA RELIGIOASĂ. „DEVOTIO MODERNA"

Starea de spirit generală din perioada imediat premergătoare Reformei era alimentată, potenţată, direcţionată şi de alte motive determinante.

Unul din elementele semnificative ale intensificării pietăţii populare în ultimele decenii ale secolului al XV-lea a fost larga difuzare a cărţilor tipărite în limbi naţionale tratînd teme religioase, destinate mai ales laicilor, apărute într-un număr impresionant. Dar cei care au beneficiat mai întîi de numărul mare şi de preţul foarte accesibil al unor astfel de cărţi au fost membrii clerului secular. Oricare din aceştia îşi putea constitui o mică bibliotecă personală — repertorii privind administrarea Sf. Taine, îndreptare utile confesorilor, altele privind desfăşurarea liturghiei, cărţi de rugăciuni pentru diferite ocazii, ceasloave *(livres d'heures)* şi mai ales culegeri de predici[8]. Predicatorii bine pregătiţi şi înzestraţi aveau o influenţă extraordinară asupra maselor de credincioşi; iar pentru a şi-i apropia mai mult, îşi ilustrau predicile cu exemple, cazuri, situaţii, probleme, din viaţa cotidiană contemporană. În felul acesta, predica religioasă răspundea implicit şi altor interese — de ordin social, cultural, politic, — ale auditorului.

Acţiunea predicatorilor — care, în felul acesta condusă, modifica, diversifica şi potenţa sensibilitatea religioasă populară, era completată în această perioadă de sfîrşit de veac şi de marea răspîndire în mase a imaginilor religioase. Teascurile tipografiilor puneau la îndemîna zecilor de mii de credincioşi gravuri, xilografii, adeseori în culori vii, reproducînd icoane, fresce, sculpturi sacre, — vîndute la preţuri mici, scoase pe foi pe care şi credincioşii cei mai săraci le puteau cumpăra şi atîrna pe pereţii caselor lor umile. În acelaşi timp, şi muzica ce însoţea slujba religioasă creia un suport spiritual meditaţiei lor. De asemenea, mătăniile — răspîndite acum printre credincioşi mai mult ca oricînd — îi obişnuiau cu *meditaţia,* cu „rugăciunea personală".

Or, această nouă formă de devoţiune populară — *Devotio moderna* — a constituit forma caracteristică a sensibilităţii religioase din perioada imediat premergătoare Reformei.

Încă de la sfîrşitul secolului al XIV-lea a luat fiinţă în Ţările de Jos — de unde s-a răspîndit repede îndeosebi în Germania — o mişcare de „renaştere a creştinismului",

[7] Pentru implicaţiile şi necesităţile social-politice ale Reformei, exemplul lui Savonarola demonstrează că „nici un program de reformă nu era susceptibil de reuşită dacă nu se acceptau unele compromisuri cu ideile şi instituţiile contemporane. În ce măsură asemenea compromisuri ar fi fost posibile, atîta timp cît mai durau încă vechile structuri? Aceasta era marea problemă pe care secolul al XVI-lea în stare născîndă trebuia să o înfrunte" (Myron P. Gilmore).

[8] În oraşele elveţiene, renane sau suedeze, municipalităţile ori corporaţiile au creat posturi speciale de predicatori: funcţii foarte bine remunerate şi încredinţate unor preoţi cu studii teologice universitare — şi a căror singură sarcină era să ţină cu regularitate predici de înaltă ţinută.

nu lipsită de influenţa unui spirit mistic provenind din lumea medievală germanică. Olandezul Geert Groote (m. 1384) fondase un ordin laic intitulat „Fraţii vieţii comune". Ordinul l-a influenţat profund şi pe călugărul ascet german Thomas Hemerken (din Kempen, m. 1471), autorul celebrei *Imitaţii a lui Hristos;* operă care, adoptînd o netă poziţie antiintelectualistă — mergînd pînă la a desconsidera pînă şi lectura *Bibliei!* — în schimb proclamînd ca valori fundamentale umilitatea, rugăciunea, caritatea, meditaţia în singurătate, dă o clară expresie acestei *Devotio moderna.* Însuşi Luther adoptase unele idei ale curentului — care, asemenea pietismului, se adresau îndeosebi laicilor înşelaţi de un cler prea puţin preocupat de marile probleme spirituale.

Pentru *Devotio moderna*, esenţa creştinismului rezidă în comuniunea, prin Hristos, cu divinitatea. Exemplul lui trebuie urmat în întreaga noastră viaţă cotidiană; căci o comportare cu adevărat creştină este mai importantă chiar decît doctrina Bisericii. Or, această comportare este clar expusă în *Evanghelii* şi în *Faptele Apostolilor.* Esenţială este, nu dogma, nu speculaţiile teologice în jurul dogmelor, nici cultul, nici chiar taina împărtăşaniei, ci spiritualitatea interioară: o religiozitate *personală.* O religiozitate în care preeminenţa se acordă nu funcţiilor clerului, ci dimensiunii laice a experienţei religioase. Dar — fără o îndepărtare de Biserică şi fără a-i nega rolul său în lume. O formă de religiozitate care rămînea în general în cadrele ortodoxiei credinţei. În schimb, *Devotio moderna* refuza metoda scolastică prin care se pretindea că s-ar fi putut ajunge la adevărul religiei. Pentru aceasta, se propunea doar o experienţă creştină directă, nemijlocită de formalismul unor practici cultice, ci bazîndu-se doar pe sensibilitatea religioasă, pe religiozitatea interioară, asigurată de umilitate şi caritate, de rugăciune şi meditaţie personală[9].

Devotio moderna corespundea sentimentului popular de pietate — acum, la sfîrşitul Evului Mediu, cînd emotivitatea era mai prezentă, cînd afectivitatea era mai solicitată ca oricînd (cf. J. Huizinga). Devine tot mai frecventă practica procesiunii Calvarului *(Via Crucis)*, în timp ce capătă o mare dezvoltare cultul Fecioarei[10]. În centrul devoţiunii stau acum suferinţele fizice şi morale ale Fiului Omului, contemplarea durerii lui; la proporţii sporite cultul sfinţilor (şi, legate de acesta, practicile magice) şi al relicvelor. Tensiunea sporită pînă la exacerbare a emotivităţii împinge sentimentul religios spre forme extreme — în detrimentul echilibrului interior al creştinului. Apoi — sentimentul apăsător al păcatului originar, insistente tendinţe de autoculpabilizare, teroarea prevestirilor apropiatului sfîrşit al lumii, gîndul obsedant şi permanent al morţii — reflectat în „Dansul macabru" din xilografii sau frescele cimitirelor, sau în sfaturile de conduită însoţite de imagini ale numeroaselor *Artes moriendi.* Superstiţiile vrăjitoriei şi ale satanismului vor reclama reluarea şi intensificarea Inchiziţiei. Totul — creind o stare generală de spirit în care gîndul pedepselor infernului acceptă ideea şi recurge cu disperare la mecanismul salvatoarelor „indulgenţe"...

Vizînd o regenerare a vieţii religioase, *Devotio moderna* avea în sprijinul ei pietatea populară — precum şi adeziunea umaniştilor. Adepţii curentului au fondat şcoli frecventate de mulţi dintre viitorii umanişti (printre care şi Erasm). Mişcarea umanistă din ţările nordice a fost influenţată nu numai de umanismul italian, ci şi de *Devotio moderna:* o dovedeşte însăşi poziţia aceluiaşi Erasm faţă de unele idei ale lui Luther (cum se va vedea mai jos). Şi o va demonstra în dialogul său intitulat *Ciceronianus,* în care respinge poziţiile unui umanism păgînizat, menţinîndu-se în schimb în limitele

[9] Membrii acestor confraternităţi laice aveau în vedere înainte de toate rugăciunea individuală (sau în grup), împărtăşania frecventă şi acţiunile de binefacere (asistenţa bolnavilor, a bătrînilor, a orfanilor, etc.).

[10] Reprezentată iconografic (precum şi în poezie sau în dramele „misteriilor") atît în ipostaza de mamă fericită alăptîndu-şi sau dezmierdîndu-şi copilul, cît şi în cea de *Mater dolorosa* contemplîndu-şi fiul răstignit; sau de *Pietà,* ţinînd în braţe trupul neînsufleţit al celui crucificat.

credinţei creştine. Cu deosebirea că umaniştii septentrionali influenţaţi de *Devotio moderna*[11] căutau izvoarele autentice necesare regenerării vieţii religioase nu numai în Sf. Scriptură, ci şi în platonism; iar Reuchlin — şi în *Cabala.* Idealul de viaţă al acestor umanişti era puritatea şi simplitatea *Evangheliei;* ideal care s-a constituit şi fortificat sub influenţa acestui curent „modern" de pietate.

SITUAŢIA INTERNĂ A BISERICII CATOLICE

Aspiraţiile credincioşilor spre o religiozitate intimă, personală, simplă, conformă învăţăturilor Evangheliei şi ale primilor creştini întîmpinau rezistenţa Bisericii oficiale, incapabilă de a proceda la reforme decise şi profunde care să conducă la o reînnoire a vieţii religioase.

Marea Schismă din Occident (1378–1417) a lăsat în urma sa aceeaşi stare de indisciplină a întregii ierarhii ecleziastice, de grave carenţe organizatorice şi de dezorientare în materie de doctrină. Pentru a remedia aceste rele papa evita să convoace noi concilii, de teamă să nu fie impus principiul superiorităţii conciliilor asupra autorităţii papale; ceea ce, dealtminteri, s-a şi întîmplat după conciliul din Basel, care a dus la o nouă schismă (1439–1449). „Pe de altă parte, angajarea papilor în restaurarea principatului temporal cu ajutorul unor alianţe politico-militare; mecenatismul fastuos şi monden prin care căutau să asigure strălucirea reşedinţei pontificale luînd în serviciul lor umanişti şi artişti; preocuparea lor de a-şi spori în loc de a-şi reduce veniturile, pentru ca în felul acesta să-şi poată realiza politica de mecenaţi în concurenţă cu membrii colegiului cardinalilor, nu mai puţin iubitori de fast, — toate aceste motive îi făceau pe papi indiferenţi dacă nu chiar de-a dreptul contrari unei politici de reprimare a abuzurilor, aşa după cum se cerea insistent şi din mai multe părţi" (M. Bendiscioli).

Cei doi papi umanişti de la mijlocul secolului al XV-lea, Nicolae V (m. 1455) şi Pius II (m. 1464), avuseseră un înalt simţ al responsabilităţii faţă de poziţia lor, păstrîndu-şi cu demnitate prestigiul. Cu Sixt IV, însă, care ocupă scaunul papal în 1471 (şi îl va deţine timp de 13 ani), declinul moral al papalităţii începe şi continuă în ritm rapid. Inteligent, energic, ambiţios, noul papă s-a angajat în combinaţii şi intrigi politice în interesul nepoţilor săi, implicîndu-se în conflictele interne ale Florenţei (care au dus la asasinarea lui Giuliano dei Medici); precum şi în viaţa politică a Veneţiei, incitînd republica la un război, ajutînd-o, apoi abandonînd-o şi, în cele din urmă, pedepsind-o cu excomunicarea; în timp ce la Roma Sixt IV îşi persecuta cu cruzime inamicii, îndeosebi nobila familie Colonna. Împins de ambiţia de a da strălucire şi glorie pontificatului său, a adus la curtea papală renumiţi eruditi străini (pe umanistul grec Arghiropoulos, pe Reuchlin, pe Regiomontanus); a reorganizat Biblioteca Vaticană şi a construit Capela Sixtină, decorată de cei mai mari pictori ai timpului (Botticelli, Perugino, Signorelli, Pinturicchio, Rosselli, Ghirlandaio); pe de altă parte, Sixt IV a promovat la curtea sa luxul extravagant, nepotismul şi simonia.

Urmaşul său Inocenţiu VIII (m. 1492), genovez înrudit cu familia Doria, era un caracter slab, tolerînd la curtea sa imoralitatea, simonia, abuzurile vehement condamnate de Savonarola. Tată a doi fii nelegitimi, se ocupa mai mult de interesele familiei sale decît de treburile Bisericii, — în timp ce cardinalii îi urmau exemplul. Spirit obtuz, era total dezinteresat de viaţa culturală. Dar marea sa eroare a constituit-o bula din 1484,

[11] Dar nu numai aceştia, ci şi, de pildă Pico della Mirandola; care în *Discorso sulla dignità dell'uomo* regăsea şi în creştinism energiile morale necesare reînnoirii societăţii.

care autoriza, justifica şi chiar incita tribunalul Inchiziţiei la persecuţiile cele mai teribile împotriva vrăjitoarelor: zecile de mii de victime din următoarele trei secole şi-au datorat martiriul (direct sau indirect) bulei lui Inocenţiu VIII.

Spaniol de origine, Rodrigo de Borja, devenit papa Alexandru VI Borgia (1492—1503) printr-un notoriu act de simonie care a indignat întreaga lume catolică (a fost ales papă cumpărîndu-i pe cardinali), şi-a concentrat toate preocupările asupra promovării poziţiei şi intereselor celor patru fii ai săi[12], extinderii şi consolidării statului papal, chiar prin trădări şi crime oribile, rămase legendare şi unice în istoria papalităţii. Aliindu-se pe rînd cu cele două partide rivale — cu guelfii Orsini şi cu ghibelinii Colonna, pentru a-i trăda succesiv fără nici un scrupul, a-i domina şi reprima cu o rară cruzime[13] — papa şi-a creiat un întins stat pontifical, cu ajutorul sadicului său fiu Cesare. Maniac sexual[14], pentru Alexandru VI singura alternativă a acestei patologice obsesii era jocul de noroc. Complet indiferent în problemele credinţei, chiar plictisit de slujbele religioase şi detestînd predicile, Alexandru VI nu era deloc preocupat nici de înfrumuseţarea Romei sau a palatului Vaticanului. A delapidat sume imense pentru a crea o armată puternică[15] — dar şi pentru nesfîrşitele banchete şi orgii de la curtea sa[16]. La toate acestea, sub pontificatul său curtea papală a adăugat corupţia, simonia — vînzarea de indulgenţe, de funcţii episcopale, de numiri de cardinali, etc., — lunga serie de sacrilegii, asasinate; şi totul, într-o ambianţă de luxurie revoltătoare. „Totul era

[12] Pe fiul mai mare, Giovanni duce de Gandia (fratele său Cesare, a pus să fie ucis, iar cadavrul aruncat în Tibru) l-a căsătorit cu o nepoată a regelui Spaniei Ferdinand Catolicul. Pe următorul, Jofré — cu fiica nelegitimă a regelui Neapolului Alfonso II, Sancha (care îşi împărţea graţiile cu cumnaţii ei Giovanni şi Cesare). Primul soţ al fiicei sale Lucrezia a fost Giovanni Sforza, duce de Pesaro (căsătorie care i-a adus papei alianţa lui Ludovic Maurul contra regelui Neapolului); divorţată de acesta s-a căsătorit cu un fiu natural al regelui Neapolului; după asasinarea de către Cesare a celui de-al doilea soţ, al treilea soţ al Lucreziei — simplu instrument al politicii tatălui şi fratelui ei — a fost Alfonso d'Este, ducele Ferrarei. În fine, pentru a întări alianţa papalităţii cu regatul Franţei, Cesare Borgia s-a căsătorit cu Jeanne d'Albret, prinţesă de Navarra (cu această ocazie, primind şi titlul de „duce de Valence"). — Relaţiile scandaloase de concubinaj ale papei cu Vanozza Catanei (de care a rămas legat toată viaţa) erau de notorietate publică. Printre amantele lui s-a numărat şi Giulia Farnese, tînăra de 18 ani (cardinalul Rodrigo de Borja avea 58), cu care a avut şi o fiică (deşi ea era căsătorită cu Orsini); datorită acestui adulter familia Farnese, a acumulat mari bogăţii; iar fratele Giuliei, Alessandro Farnese a fost numit cardinal — devenit papa Paul III (m. 1549). Despre acest papă se spunea că avea mai mulţi copii nelegitimi; şi că era atît de rău, de perfid şi de pervers încît a pus să fie întemniţată — pe baza unor acuze false — chiar propria-i mamă! — Ceea ce nu l-a împiedicat să fie cel mai conştient dintre papi de necesitatea unor reforme radicale ale Bisericii, convocînd în acest scop Conciliul din Trento (vd.*infra*).

[13] Folosindu-se mai ales de *cantarella*, faimoasa otravă a familiei Borgia, — un amestec de fosfor (obţinut din urină), arsenic şi sulfat de cupru; amestec astfel dozat încît să obţină, după voie, un efect mai rapid sau mai întîrziat.

[14] Chiar pînă la vîrsta de 70 de ani. Istoricul Guicciardini face aluzie la raporturile homosexuale ale lui Cesare Borgia şi ale papei însuşi cu Astorre Manfredi — pe care contemporanii îl socoteau cel mai frumos tînăr din Italia. (Mai tîrziu, Astorre fu închis în Castel Sant'Angelo şi asasinat). — Dealtfel, şi Sixt IV — „pe lîngă proprii săi nepoţi Pietro şi Girolamo Riario a avut raporturi intime *(amò grecamente)* şi cu tînărul şi frumosul său trezorier, căruia i se spunea *Noul Antinous*" — notează cronicarul roman Stefano Infessura (m. 1500) în al său *Diario della città di Roma.* (Pentru graţiile sale acordate papei, frumosul *camerlengo* a primit mai întîi scaunul episcopal al Parmei şi apoi purpura de cardinal). — Cît despre Alexandru VI, se vorbea chiar de raporturile incestuoase ale Lucreziei cu tatăl ei (acuza venea chiar de la ginerele papei, Giovanni Sforza) şi cu fratele ei Cesare...

[15] De asemenea, pentru a restaura şi consolida Castel Sant'Angelo, dotîndu-l cu turnuri, metereze, pasaje secrete (Sangallo i-a construit zidul cu coridor interior care leagă şi azi Castelul de reşedinţa papală), cu culevrine şi bombarde: totul, pentru siguranţa sa şi a familiei sale.

[16] În apropierea Vaticanului i se amenajase şi un mic harem, oricînd la dispoziţie — menţionează L. Silvani; adăugînd că, dealtfel, „ceea ce se petrecea la Roma în timpul lui Alexandru VI Borgia în primii ani ai secolului al XVI-lea era ceva obişnuit în toată Italia. La curţile suveranilor din Napoli, Milano şi Florenţa, violenţa şi corupţia moravurilor erau fapte de fiecare zi".

anapoda, — prostituate şi alte persoane netrebnice se interpuneau din toate părţile între altar şi cardinali" — notează în *Liber notarum* Burckhard, maestrul de ceremonii al capelei pontificale. Iar Machiavelli: „Noi italienii suntem profund nereligioşi şi depravaţi". — Singura dovadă de „mecenatism" în ce priveşte arta a dat-o Alexandru VI cînd l-a pus pe Pinturicchio să-i picteze apartamentul din Vatican — cu fresce în care Fecioara era reprezentată cu chipul Giuliei Farnese, în timp ce Lucrezia Borgia figura ca model pentru Sf. Caterina da Siena...

După scurtul interludiu al pontificatului lui Pius al III-lea[17], tronul papal i-a revenit lui Iuliu II (Giuliano della Rovere, m. 1513). Marele orgoliu al acestui „papă al războiului", de o mare energie, fermitate, simţ realist şi curaj, a fost să extindă statul papal, al cărui fondator este într-adevăr considerat. În acest scop l-a numit pe Cesare Borgia comandant suprem *(gonfaloniere)* al armatei papale. În 1506, Iuliu II creează garda pontificală, cu care papa — îmbrăcînd armura şi coborînd personal pe cîmpul de luptă — recucereşte întreaga Italie Centrală, Perugia, Bologna, îndreptîndu-se ameninţător spre Veneţia; cuceri Parma, Piacenza şi Reggio, fundînd astfel un stat întins cum pînă atunci nici un papă nu stăpînise.

Iuliu II — cel mai faimos dintre papii Renaşterii, care nu dădea atenţie principilor timpului, considerîndu-se superior tuturor, gîndindu-se doar să-şi asigure cît mai mulţi bani, deci putere politico-militară — a fost recunoscut ca unul din cei mai mari mecenaţi din istoria artei. Preocupat mai mult de politică, n-a luat deloc măsuri de a introduce reforme ecleziastice; în schimb, în 1506 a început reconstrucţia bazilicei Sf. Petru, după desenele lui Bramante. Cei mai mari artişti ai timpului au lucrat pentru el: Michelangelo a terminat pictura Capelei Sixtine, iar pentru proiectatul mormînt al papei, statuia lui *Moise;* în timp ce Rafael a pictat celebrele *stanze* din Vatican; fresce în care figura papei apare de două ori. (De menţionat şi prima tipografie în limba arabă, fundată de Iuliu II la Fano).

Următorul mare papă al Renaşterii, Leon X (Giovanni dei Medici, 1513—1521) era fiul lui Lorenzo Magnificul. Inteligent, manierat, cult, mai bun cunoscător al artei decît al teologiei, a fost mai mult un mecenat decît un adevărat papă, apreciind şi promovînd în cel mai înalt grad gusturile laice, clasice, umaniste; şi totodată ducînd la culme indiferenţa faţă de nevoile reformatoare din sînul Bisericii. Educat în mediul culturii renascentiste florentine, avea suficientă sensibilitate şi libertate de spirit pentru a se bucura de splendorile şi deliciile oferite de această cultură. Aprecia din plin scrierile latine ale imitatorilor literaturii clasice, dar în acelaşi timp stimula şi creaţia în limba sa naţională: în prezenţa lui au fost reprezentate şi prima tragedie şi primele comedii scrise în limba italiană. Îi plăcea mult pescuitul, vînătoarea cu şoimi şi lua parte el însuşi la vînătoarea de cerbi; dar iubea cu pasiune şi muzica, îl admira pe Ariosto; Machiavelli îl admira şi îi dedica scrieri ale lui, în timp ce Rafael îi împodobea galeria, camerele şi capela cu atîtea capodopere. Niciodată curtea papală nu fusese „invadată" de atîta inteligenţă, talent şi vivacitate, de atîtea serbări mondene, de atîtea spectacole teatrale şi muzicale. Foarte cultivat, prieten al erudiţilor şi artiştilor, nu atît un om evlavios cît un mare îndrăgostit de viaţă: *È docto e amador di docti, ben religioso, ma vol vivere* — scria un contemporan.

Toate aceste strălucite preocupări culturale nu concordau însă cu înalta misiune pe care căpetenia Bisericii ar fi trebuit să şi-o asume. Dealtminteri, şi împrejurările

[17] Nepot al lui Pius II şi succesorul lui Alexandru VI, şi-a propus să introducă reforme de fond, înlăturînd de la curtea papală corupţia, simonia şi nepotismul. După ce îi comandase lui Pinturicchio splendidele fresce din *libreria* domului din Siena, l-a însărcinat pe Michelangelo să execute 15 statui pentru altarul aceleiaşi catedrale. Marele sculptor n-a realizat nici una. Pontificatul lui Pius III a durat doar 26 de zile (m. 1503).

politice îi stăteau împotrivă. După victoria de la Marignano, Francisc I rămăsese atotputernic — şi ar fi putut să devină seniorul Italiei; Leon X s-a dus să-l întîlnească la Bologna, l-a convins să se retragă, după ce a cedat oraşele Parma şi Piacenza, încheind totodată un concordat prin care regelui francez i se recunoştea dreptul de a-şi numi episcopii şi abaţii.

Între timp, Conciliul din Lateran îşi continua lucrările, condamnînd ereziile curente, împrumutul cu dobîndă, simonia şi pluralitatea beneficiilor ecleziastice. Dar practic, hotărîrile Conciliului au rămas ineficiente. Concret, nu se realizase nimic pentru restabilirea prestigiului moral al papalităţii, nici pentru suprimarea sistemului de abuzuri. Ultimii ani ai pontificatului lui Leon X vor fi marcaţi de grele zguduiri şi de prevestiri întunecate: în Germania, influenţa lui Martin Luther creştea din zi în zi, tot mai ameninţătoare pentru Biserica catolică.

Succesorul lui Leon X, olandezul de origine Adrian VI, în instrucţiunile date legatului său trimis la Dieta din Nürnberg convocată de Carol V (1522) recunoştea marile greşeli ale Bisericii: „Noi ştim că într-o vreme s-au petrecut multe lucruri abominabile la Sf. Scaun: abuzuri în treburile ecleziastice, transgresiuni ale normelor stabilite, — totul merge spre rău. Corupţia s-a răspîndit de sus pînă jos, de la cap pînă la membre: cu toţii am greşit; nu există nimeni care să fi procedat bine, nici o singură persoană măcar".

Cu toate acestea, măsurile de îndreptare întîrziau. Printre abuzurile Bisericii, cel care revolta mai mult era nepotismul promovat de papi. Apoi — fiscalismul nemilos al Curiei, ai cărei funcţionari pretindeau beneficiarilor şi solicitanţilor de dispense taxe de cancelarie exorbitante. Mondenitatea, decăderea morală, fastul, aviditatea nestăpînită, absenţa simţului datoriei, indiferenţa faţă de adevăratele probleme ale Bisericii, — toate acestea se întîlneau nu numai la Roma, ci şi la curţile episcopale; mai ales cînd episcopul era în acelaşi timp şi principe teritorial. Aceste curţi erau de-a dreptul asaltate permanent de exponenţii familiilor nobile care căutau să-şi plaseze fiii, rudele sau protejaţii în posturi deosebit de bine remunerate — de administratori ai diocezelor, sau de beneficiari ai veniturilor unei mănăstiri al cărui loc de abate rămînea vacant. Conducerea spirituală a diocezelor era lăsată pe mîna unor episcopi auxiliari, de obicei proveniţi din rîndurile „călugărilor cerşetori". Chiar şi posturile de canonici rămîneau apanajul membrilor nobilimii sau a marii burghezii orăşeneşti.

Nu arareori episcopii erau titulari şi beneficiari a două, trei şi chiar a mai multor dioceze — situate la mari distanţe una de alta (cumulînd deci şi veniturile acestora)[18]. Unii deveniseră în principal înalţi funcţionari administrativi, în calitate de cancelari ai principilor sau ai Imperiului[19]. Adeseori şi beneficiile unei simple parohii erau conferite unor titulari care rezidau în alte localităţi; aceştia încredinţau îndeplinirea funcţiilor liturgice şi asistenţa spirituală a credincioşilor unor vicari, suplinitori veniţi din altă parte, ignoranţi, pretinzînd bani pentru orice slujbe religioase sau rugăciuni, şi exploatînd fără scrupul credulitatea oamenilor. — În plus, concubinajul era practicat la toate nivelele ierarhiei ecleziastice, de la papi pînă la preoţii satelor; iar fiii rezultaţi din asemenea relaţii erau recunoscuţi cu dezinvoltură de ecleziastici, părinţii lor. O situaţie care a dus în mod inevitabil la o degradare a funcţiei şi demnităţii sacerdotale — mai

[18] Cardinalul Jean de Lorraine — care în 1501, deci la vîrsta de numai 3 ani, era episcop-vicar de Metz! — era titularul a nu mai puţin de 12 dioceze şi arhidioceze importante (Narbonne, Reims, Lyon, Metz, Nantes, etc.) — şi beneficiar al veniturilor a nu mai puţin de 9 abaţii! (Cf. V. H. Green).

[19] Atribuţiile politice aveau prioritate asupra celor religioase-bisericeşti. „Episcopii englezi, cu rare excepţii, l-au urmat docil pe Henric VIII în ruptura sa cu Roma; în timp ce episcopii Imperiului au refuzat să respecte bula emisă împotriva lui Luther, temîndu-se mai mult de puterea împăratului decît de erezie" (Königsberger, Mosse).

ales în rîndurile burgheziei; ceea ce explică şi abundenţa de satire anticlericale, provenind nu numai din rîndurile umaniştilor, ci şi ale mediilor orăşeneşti modeste.

Nici viaţa monahală nu era lipsită de asemenea vicii şi abuzuri. Averile şi veniturile mănăstirilor nu erau folosite în scopurile de binefacere, de asistenţă socială cărora le erau destinate. Spiritul monden frivol se propagase şi printre abaţi şi abadese; litigiile dintre ei le scădeau considerabil autoritatea morală. Delăsarea morală era generală, studiul teologic era neglijat, cultura teologică a călugărilor era grav deficitară. Ordinele franciscan şi dominican — care nu puteau fi controlate, întrucît se considerau autonome şi independente faţă de jurisdicţia episcopului local — manifestau o atitudine favorabilă formelor de religiozitate populară. Severele reguli ale aproape tuturor ordinelor călugăreşti erau neglijate; regula clauzurei nu era respectată, numeroşi călugări hoinăreau prin sate şi oraşe; Sf. Taine erau administrate incorect, predicile erau superficiale, improvizate. Asistenţa spirituală a bolnavilor şi muribunzilor era doar un prilej de a-i convinge în vederea unor cît mai substanţiale testamente sau lăsăminte în favoarea mănăstirii. Călugării („clerul regulat") erau veşnic în ceartă cu preoţii („clerul secular") pentru a-şi asigura fiecare slujbele religioase — fireşte, remunerate, — botezurile, căsătoriile, înmormîntările, etc.

În acest timp, în ambianţa laică reacţia faţă de această stare de lucruri din sînul Bisericii a urmat două căi: cea a neîncrederii, a criticii în diferite forme şi chiar a revoltei violente; şi cea a intensificării devoţiunii — prin sporirea considerabilă a cărţilor de pietate, prin frecvenţa pelerinajelor la diverse sanctuare, prin venerarea relicvelor, prin construcţii de biserici şi capele, prin fundarea de instituţii de binefacere, ş.a. Paralel cu această a doua cale s-a dezvoltat tot mai mult, cum s-a văzut, acea formă de religiozitate personală, interioară, de devoţiune intimă. — Ceea ce arată că în sînul Bisericii existau nu numai aspecte negative, ci şi forţe active de reînnoire. „În această stare generală de nemulţumire şi de îngrijorare de la începutul secolului al XVI-lea, apelurile la reformarea Bisericii — şi, indirect, a societăţii — îşi găseau un larg ecou. Încît, structurile tradiţionale nu vor rezista la presiunile forţelor emotive, doctrinare, sociale şi politice astfel mobilizate, — şi vor fi silite să cedeze locul unor instituţii, doctrine şi structuri noi — (M. Bendiscioli).

REFORMA ÎN GERMANIA. MARTIN LUTHER

Criza acestei perioade — sub toate aspectele ei: ecleziastică, morală, intelectuală, politică, naţională, economică, socială, — s-a manifestat în modul cel mai acut în Germania[20]. Aici, decăderea morală, abuzurile înaltului cler şi abdicarea clerului în general de la misiunea sa spirituală apăreau într-un mod direct şi evident. În primii ani ai secolului al XVI-lea, aproximativ 50 de episcopi şi 40 de abaţi exercitau o putere temporală, economică extraordinară: domeniile episcopiilor şi ale abaţiilor germane reprezentau o treime din suprafaţa Imperiului! Această situaţie economică era agravată de caracterul din ce în ce mai aristocratic al înaltei ierarhii bisericeşti: marii beneficiari, deţinătorii funcţiilor superioare, ai prebendelor celor mai consistente şi chiar canonicii

[20] Pentru situaţia politică, socială, economică şi culturală a Germaniei, vd. *supra*, primele capitole ale prezentului volum. — Este de reţinut şi faptul că în timp ce marile Biserici din Occident — Anglia, Franţa, Spania — îşi văzuseră satisfăcute exigenţele naţionale, de quasi-autonomie, acest lucru în Germania nu se întîmplase.

catedralelor aparţineau familiilor nobile[21]. — Pe de altă parte, titularii diocezelor abdicau sistematic şi în diferite feluri de la îndatoririle lor. Unii episcopi nu celebrau mesa timp de zeci de ani; alţii, nici nu cunoşteau limba latină; alţii, în fine, se prezentau la întrunirile Dietei îmbrăcaţi ca nişte laici, adeseori chiar purtînd spadă în locul cîrjei episcopale!

Starea de spirit generală şi-a găsit exprimarea şi în foarte răspîndita literatură anticlericală, creată chiar în ambianţa catolică. Nimic mai semnificativ în acest sens ca faimoasele scrieri ale lui Sebastian Brant şi Thomas Murner.

Primul[22], umanist reputat, este şi primul autor german care s-a bucurat de o faimă europeană: *Corabia nebunilor* (în original: *Das Narren Schyff*), publicată simultan la Basel, Nürnberg, Reutlingen şi Augsburg, difuzată în numeroase ediţii, a fost imediat tradusă în latină, franceză, engleză, olandeză, ş.a. Este o satiră (în 2.039 de versuri octosilabe) şi totodată o adevărată enciclopedie a cunoştinţelor timpului în domeniul disciplinelor morale. Cele 112 capitole ale cărţii prezintă tipuri reprezentative ale tuturor categoriilor sociale, caricaturizînd viciile omeneşti personificate fiecare de către un nebun. *Corabia nebunilor* — alegorie satirică a moravurilor timpului, alimentată cu lungi digresiuni didactice, pasaje de pură erudiţie, abundînd în maxime şi sentenţe extrase din *Biblie,* din autori antici şi din tradiţia populară — creează în final o impresie deprimantă, întrucît autorul ţine să înfăţişeze situaţia socială dramatică din cadrul Imperiului şi starea morală deplorabilă a Bisericii. Poziţia lui Brant este cu atît mai semnificativă cu cît atît la data apariţiei cărţii (1497) cît şi în anii următori, ai perioadei Reformei, autorul a rămas fidel credinţelor sale religioase şi Bisericii catolice.

Tema „nebunilor" operei lui Brant l-a influenţat în primul rînd pe Th. Murner[23], oratorul catolic care îi ataca vehement pe reformatori (în special pe Luther şi Zwingli) dar şi ierarhia catolică. *Vindecarea nebunilor*[24] este o satiră — mai virulentă decît cea a lui Brant — contra moravurilor vremii, de la papă, împărat şi principii germani, pînă la ultimul cleric[25]; viciile fiind fiecare personificate de cîte un nebun, autorul se prezintă în calitate de vrăjitor care îi exorcizează, moralizîndu-i. Spre deosebire de Brant, Murner nu recurge la citate din clasici, limitîndu-se la cele din *Biblie* şi din înţelepciunea populară: fapt care i-a sporit imens audienţa în mase. Este ceea ce se notează şi în *Marele nebun luteran,* capodopera pamfletarului catolic şi a satirei antiluterane a secolului *(Von dem grossen lutherischen Narren).* Combătînd tezele lui Luther (contra monahismului, a liturghiei, a Purgatorului, etc.) Murner denunţă aici şi procedeele reprobabile, interesele materiale ascunse, meschine, ale partizanilor marelui reformator, precum şi consecinţele nefaste ale activităţii acestuia. Cartea a provocat o adevărată derută în rîndurile adepţilor germani ai lui Luther, — cu atît mai mult cu cît autorul,

[21] Thomas Murner, deşi adversar al lui Luther şi al Reformei, condamna acapararea posturilor-cheie de către membrii nobilimii; fapt în care el vedea principala cauză a crizei Bisericii.

[22] Poet şi jurisconsult (1457—1521), doctor în jurisprudenţă şi decan al acestei facultăţi a Universităţii din Basel (unde a studiat şi filosofia), a tradus din scriitorii latini şi a compus poeme religioase în latină şi germană. Editor, consilier comunal şi apoi imperial, a întreţinut relaţii cu cei mai renumiţi umanişti din Elveţia.

[23] Călugăr franciscan, doctor în teologie şi doctor în jurisprudenţă, predicator şi poet satiric, Th. Murner (1475—1537) a fost încoronat ca poet de însuşi împăratul Maximilian I (în 1505). A călătorit în oraşe din Franţa, Italia şi Germania, invitat şi în Anglia de Henric VIII, pentru care a tradus o lucrare teologică *De septem sacramentis.* Trimis ca reprezentant al episcopului din Strassburg la Dieta din Nürnberg, a obţinut apoi protecţia principelui elector Ludwig din Heidelberg.

[24] Titlul exact: „Exorcizarea celor nebuni" *(Narrenbeschwörung)* — maladiile mintale fiind datorate, cum se credea, intrării diavolului în cel bolnav.

[25] Aceeaşi temă (dar tratată într-un ton mult mai violent) este reluată în ampla satiră „Breasla pungaşilor" *(Die Schelmen Zunft)* în timp ce „Livada prostănacilor" *(Die Gäuchmatt)* este îndreptată contra luxuriei clerului şi laicilor.

persoană de o probitate unanim recunoscută, nu menaja deloc nici defectele Bisericii catolice şi ale clerului ei.

Dar situaţia socială generală din Germania arăta în mod clar că o soluţie formulată doar în termenii teologiei şi ai credinţei nu avea şanse de reuşită atîta timp cît ar fi rămas doar în acest cadru, fără a înfrunta întregul complex de probleme ale vieţii. Declanşarea aşteptatei explozii s-a datorat personalităţii, dealtminteri, atît de contradictorie şi de controversată, a lui Martin Luther. N. Iorga sublinia faptul că nu argumentele biblice au creat Reforma, ci temperamentul reformatorului, a cărui teologie s-a născut din controverse şi din luptă, nu din meditaţie.

Martin Luther în 1520. Gravură de Lucas Cranach cel Bătrîn

Într-o scrisoare din 1522 Luther declara, pe un ton de suprem orgoliu: „Nu admit ca doctrina mea să poată fi judecată de nimeni, nici chiar de îngeri. Cel ce nu acceptă doctrina mea nu poate ajunge la mîntuire". — În structura sa psihică, funciarmente rurală, persistau forme obscurantiste, prejudecăţi şi superstiţii medievale. De pildă, nu se îndoia de teribila putere a Diavolului; era convins de necesitatea exterminării prin ardere a vrăjitoarelor; era sedus nu numai de posibilităţile efectiv operative ale alchimiei, ci şi de o anumită funcţie religioasă a acesteia. Într-una din *Conversaţiile cu comesenii (Tischreden)* afirma direct: „Alchimia îmi place nu numai pentru numeroasele sale posibilităţi practice, de tratare a metalelor, de distilare a ierburilor şi de pregătire a licorilor, ci şi pentru alegoria şi semnificaţia sa secretă, extrem de seducătoare, privind subiectul reînvierii morţilor în Ziua de Apoi".

Născut în 1483 la Eisleben, fiu al unui ţăran (devenit apoi proprietarul unei mine), Luther nu s-a eliberat niciodată total de mentalitatea mediului din care provenea, cu toate că a suferit influenţa a aproape tuturor curentelor culturale şi religioase din timpul său. Religiozitatea populară l-a marcat profund. Credea în existenţa spiritelor rele, în continua luptă a acestora contra Binelui; iar teama de Diavol şi groaza de necunoscut l-au urmărit pînă în ultimele ceasuri ale vieţii. A studiat jurisprudenţa la Universitatea din Erfurt — după obligatoriile studii propedeutice de logică, metafizică şi etică

aristotelică — devenind, în 1506, *magister artium*. Dar în anul următor, un eveniment tragic (moartea, la numai cîţiva paşi de el, a unui prieten lovit de trăsnet) l-a impresionat atît de puternic încît s-a decis brusc să aleagă viaţa monahală, intrînd într-o mănăstire augustiniană; unde, după un an, a fost hirotonisit preot. Ordinul augustinian, supus unei discipline foarte severe, punea mare accent pe studiile teologice, învăţămînt şi predică. În 1508 Luther este trimis ca lector de morală la Universitatea din Wittemberg — unde comentează *Etica nicomachică* a lui Aristotel; iar în anul următor, ca docent de teologie dogmatică la Universitatea din Erfurt. În 1512 — după ce în 1510–1511 făcuse o lungă călătorie la Roma, trimis de mănăstirea sa — este proclamat doctor în teologie şi numit predicator al Ordinului dominican. În 1513 îşi începe cursul de comentarii a *Psalmilor* la Universitatea din Wittemberg. Din 1515 este numit vicar districtual al Ordinului său, avînd în subordine 11 mănăstiri.

Caracter inconsecvent, temperament neliniştit, problematic, obsedat de pedepsele Infernului pentru păcatele săvîrşite, dar şi arogant, orgolios, egocentric, aspru şi dogmatic, sensibil şi afectuos dar şi impulsiv, agresiv, chiar violent, Luther — apreciază unii cercetători recenţi — avea cunoştinţe teologice destul de superficiale[26]. Ceea ce îl obseda era conflictul ireductibil între neputinţa şi aspiraţiile naturii umane, — precum şi scandalurile din viaţa Bisericii. Iniţial, tendinţa lui era de a „îndrepta", nu de a „reforma"; nu de a-l înlătura pe papă; ci de a-l readuce la respectarea rînduielilor sacre. Rezultatul final însă n-a fost „restaurarea" Bisericii, aşa cum dorea Luther, ci o nouă Biserică — protestantă.

Era convins (cf. J. Dacio) că o sinteză a raţiunii şi credinţei nu este cu putinţă. În formaţia sa teologică Luther a fost influenţat de filosofia lui Occam, care stabilise o separaţie netă între oameni şi Dumnezeu, între raţiune şi revelaţie, între sfera lumii şi cea a credinţei. O asemenea poziţie îi permitea să promoveze — cum a şi făcut-o — anumite atitudini intelectuale umaniste (de exemplu, condamnarea scolasticii, necesitatea studierii limbilor clasice, precum şi a istoriei, etc.); pe de altă parte, l-a făcut să susţină primatul absolut al credinţei, al graţiei divine: un privilegiu care îi este acordat omului independent de liberul său arbitru, sau de educaţia, de instrucţia, de cultura pe care omul şi-o însuşise. — În concepţia sa, păcatele săvîrşite pun o barieră între sufletul omului şi Dumnezeu; dar păcatele săvîrşite nu i se pot imputa omului; ele sunt inerente naturii umane, sunt consecinţa păcatului originar. Omul nu poate evita păcatul, oricît ar dori să se îndrepte făcînd fapte bune: însăşi fapta bună nu o poate săvîrşi decît din voinţa lui Hristos. „Nu faptele bune îl fac pe om bun, ci omul bun e cel ce face fapte bune" — afirma el. Omul — care nu poate cunoaşte voinţa lui Dumnezeu — nu poate fi mîntuit decît prin graţia divină. Împotriva doctrinei liberului arbitru[27]. Luther impune conceptul de predestinare[28]; împotriva pretenţiilor raţiunii naturale accentuează valoarea revelaţiei cuprinse în Sf. Scriptură — care trebuie cunoscută prin lectură directă de către credincioşi; iar lectura *Bibliei* trebuie să fie accesibilă în limbile naţionale, în care trebuie să fie şi predicată.

Doctrina graţiei, susţine Luther, este dăunătoare doar celor osîndiţi; pentru credincioşii pioşi ea este un izvor de consolare. Liberul arbitru nu poate hotărî aproape nimic, voinţa omului este total neputincioasă şi sclavă a păcatului originar. Omul nu poate alege liber decît între o faptă bună şi una rea; dar în faţa lui Dumnezeu nici o

[26] Mircea Eliade exprima o opinie contrarie: „Teolog strălucit şi erudit, între 1508—1517 a studiat îndeaproape pe Aristotel, Sf. Augustin, Părinţii Bisericii şi operele marilor teologi ai Evului Mediu".

[27] În lucrarea sa capitală *De servo arbitrio* (1525) răspunde celei a lui Erasm *De libero arbitrio* (1524), în care marele umanist susţinea că mîntuirea sufletului depinde în ultimă instanţă de libera hotărîre a omului. — Problema data din timpul lui Augustin, care în disputa cu Pelagius se pronunţase pentru primatul graţiei divine asupra libertăţii de decizie a omului. Reformatorii adoptau interpretarea îngustă a lui Augustin.

[28] Singura punte între om şi Dumnezeu este credinţa: un dar divin în care omul trebuie să aibă încredere, iar nu în „faptele" lui, în acţiunile pe care el le crede, cu totul greşit, că ar fi rezultate ale liberului său arbitru.

faptă nu poate fi considerată cu adevărat bună, cu adevărat pură, căci severitatea păcatului originar se extinde şi asupra unei bune intenţii. Totul are nevoie de iertarea divină. Libertatea omului constă în capacitatea lui de-a acţiona din iubire pentru Dumnezeu. Valoarea omului rezidă în această libertate; demnitatea lui îşi are temeiul în Dumnezeu, în putinţa divinităţii de a acorda graţia, în voinţa absolută care conduce toate lucrurile înspre scopurile hotărîte de el.

Luther punea întregul accent pe religiozitatea personală, interioară a omului; şi pe textul Sf. Scripturi ca singurul criteriu al adevărului, care se putea dispensa de interpretările date de cler; interpretări care nu sunt deloc infailibile — nici chiar la nivelul papei. Reformatorul proclama capacitatea autonomă a creştinului de a înţelege, a judeca, a interpreta cuvîntul Scripturii. În consecinţă, recunoştea dreptul şi chiar datoria fiecăruia care se simţea capabil, să predice cuvîntul lui Dumnezeu[29]. El lega credinţa de energia etică individuală a creştinului, pe care îl făcea răspunzător în mod direct şi autonom de propria-i stare de fericire. Această stare însă nu este condiţionată de faptele bune ale omului. Prin propriile sale opere omul nu poate obţine justificarea de creştin; cu alte cuvinte — un raport direct cu Dumnezeu. Omul este justificat ca creştin şi mîntuit numai prin credinţa sa în Hristos. — Împotriva doctrinei lui Toma din Aquino (potrivit căreia credinciosul care practică binele într-o stare de graţie colaborează la propria-i mîntuire) Luther afirmă că binele n-a contribuit niciodată la mîntuirea sufletului. „Prin propria sa natură — explică M. Eliade doctrina luterană — voinţa omului nu este liberă de a face binele. După căderea omului în păcat nu se mai poate vorbi de «liberul arbitru»; căci ceea ce domină de acum încolo omul este egocentrismul său absolut şi urmărirea furibundă a propriilor satisfacţii". Mîntuirea este asigurată de graţia divină, pe care Dumnezeu o acordă gratuit omului. Ceea ce importă este practica credinţei în sine, — independent de voinţă sau de raţiune. Armonia dintre raţiune şi credinţă nu este cu putinţă, — raţiunea nu are nimic comun cu domeniul credinţei.

Doctrina luterană a supremaţiei absolute a credinţei conducea la o negare a structurii dogmelor, practicii cultice, bisericeşti tradiţionale: mesa catolică, împărtăşirea cu Sf. Taine, sacerdoţiul, ierarhia ecleziastică, papalitatea, ascetismul, practicile penitenţiale, soluţiile pretins salvatoare oferite de indulgenţe, — toate acestea sunt pure ficţiuni inutile. În scrierile sale [30] Luther nega infailibilitatea papei şi a conciliilor; respingea autoritatea dreptului canonic — precum şi pretenţiile de natură jurisdicţională ale papei asupra pedepselor Infernului (decît cele hotărîte de el); nega şi sfinţilor merite sau puteri de o asemenea natură; nega valabilitatea a cinci din cele şapte taine (căsătoria, hirotonisirea, maslul, mirul şi spovedania), recunoscînd numai botezul şi împărtăşania[31];

[29] „În această optică laică şi potenţial-egalitară, este de înţeles şi adeziunea numeroşilor umanişti la luteranism [...]. Suma de energii pe care luteranismul le-a captat şi stimulat a fost atît de mare prin faptul că reformatorul a înfruntat din plin problema religioasă; cu alte cuvinte — în acelaşi timp pe planul organizativ exterior, cît şi pe planul interior, al credinţelor" (Romano-Tenenti).

[30] *Către nobilimea crestină a naţiunii germane, Captivitatea babiloniană a Bisericii, Despre libertatea crestină,* etc. — Vd. *infra.*

[31] Căsătoria — motivează Luther — nu este o taină, un sacrament, pentru că este un act universal, practicat şi de necreştini. Nici hirotonia întru preoţie nu este o taină, pentru că n-a fost instituită de Hristos; toţi credincioşii care se dovedesc capabili — din punct de vedere moral, intelectual şi spiritual — pot să îndeplinească funcţia de „pastor" (deosebită de cea „sacerdotală") Maslul, miruirea muribundului, este doar un rit obişnuit, o pură superstiţie. Termenul „Cina cea de taină" este preferabil cuvîntului „liturghie" (misă) — care nu figurează în textul *Noului Testament.* Esenţa moralităţii creştine este imitarea vieţii, învăţăturii şi conduitei lui Hristos. Călugăria trebuie abolită total (în *Despre votul monahal* Luther se pronunţă pentru căsătoria preoţilor şi pentru dezlegarea călugărilor de jurămîntul lor solemn de călugărire); corolarul refuzului de către Luther a monahismului fiind stigmatizarea lenei şi a parazitismului pe spinarea comunităţii (cf. Bainton).

dar nici aceasta din urmă cu un sens euharistic, de taină a transsubstanţierii mistice a pîinii (azimei) şi vinului în trupul şi sîngele lui Hristos, ci doar a reamintirii Cinei celei de taină a lui Iisus cu apostolii; şi împărtăşindu-i pe credincioşi nu numai cu pîinea sfinţită, ci şi cu vinul din potir (care în cultul catolic era — şi este — rezervat numai preotului oficiant).

Ideile (teologice, politice, educative, polemice, ş.a.) ale reformatorului sînt expuse într-o lungă listă de lucrări, începînd cu cele patru serii de *Comentarii* (asupra *Psalmilor* şi *Epistolelor* apostolului Pavel), predate studenţilor Universităţii din Wittemberg între 1516—1518, în care sunt puse bazele unei teologii a împăcării omului cu Dumnezeu prin actul iubirii lui Hristos. *Despre faptele bune* (1520) este primul tratat de etică luterană, în care se subliniază preeminenţa absolută a credinţei asupra practicilor exterioare. *Către nobilimea creştină a naţiunii germane* (1520) — prima operă revoluţionară (mai mult politică decît religioasă) a Reformei — face un apel la nobilii laici îndemnîndu-i să fondeze în Germania o Biserică creştină naţională, independentă de Biserica romană; în lipsa preoţilor, laicii pot fi chemaţi să reformeze Biserica din punct de vedere juridic. Reformele necesare, scrie Luther, sînt: suprimarea impozitelor şi a oricăror contribuţii pretinse de Roma; consacrarea unui episcop de către alţi doi din diocezele vecine; jurisdicţia papalităţii să fie redusă la o instanţă spirituală superioară, dar refuzîndu-i-se pretenţiile de primat asupra împăratului sau a principilor laici; celibatul preoţilor să rămînă facultativ; zilele de sărbătoare să se reducă la dumineci; pelerinajele să fie interzise; cerşetoria călugărilor — suprimată; împărtăşania să se facă în ambele forme (pîine şi vin); numărul mănăstirilor şi privilegiilor lor să fie reduse[32]; împrumutul cu dobîndă să fie abolit; la fel şi casele de toleranţă. La aceste măsuri urmau să se adauge şi alte reforme de natură socială şi economică.

După o lungă serie de opere cu caracter religios[33], cealaltă categorie de lucrări ale lui Luther se referă la probleme politice şi sociale care s-au interferat cu mişcarea Reformei. În *Despre autoritatea temporală şi limitele ascultării ce i se datorează* — opera sa fundamentală privind teoria statului — autoritatea laică este solicitată să sprijine Biserica, dar fără nici o imixtiune în domeniul credinţei sau al conştiinţei. Într-un alt opuscul afirmă obligativitatea serviciului militar, dar bunul creştin trebuie să refuze să dea ascultare ordinelor în cazul unui război nedrept. În *Contra rebeliunilor tîlhăreşti şi asasine ale ţăranilor* condamnă cu vehemenţă revoluţia prin folosirea în numele religiei a violenţei; cu toate că Luther a denunţat cu fermitate injustiţiile principilor şi a sprijinit consecvent revendicările sociale ale ţăranilor. Iar în ultima sa lucrare contra papalităţii, în faţa ameninţării turceşti şi a atacurilor papei contra lui Carol Quintul, Luther se declară de partea împăratului[34].

[32] Se subînţelegea aici îndemnul şi perspectiva confiscării bunurilor bisericeşti şi mănăstireşti.

[33] *Captivitatea babiloniană a Bisericii* este dedicată definirii sacramentelor. *Despre libertatea crestinului* este o apologie a libertăţii interioare, a pietăţii fundamentate numai pe cuvîntul Evangheliei; lucrarea, care a cunoscut cea mai mare răspîndire şi o influenţă extraordinară, acordă graţiei divine importanţa fundamentală pentru mîntuirea creştinului. *De servo arbitrio* demonstrează că, în ce priveşte mîntuirea, voinţa omului este neputincioasă. *Despre Cina cea de taină* arată că euharistia are doar un sens simbolic. *Contra profeţilor ceresti* combate misticismul „iluminaţiei interioare", în afara cuvîntului Scripturii. *Despre Concilii si Biserică* este o justificare a refuzului lui Luther de a se confrunta cu papa în cadrul unui Conciliu. *Misa privată, Jurămîntul mănăstiresc, Misa germană si preoţia* sînt scrieri teologice privind noua organizare a slujbei religioase. *Contra papalităţii din Roma fundată de diavol* este ultimul său foarte virulent pamflet. La acestea (şi altele încă) se adaugă cele 42 de imnuri inspirate din *Psalmi* (cu muzica compusă de Luther), dintre care unele se cîntă şi azi în bisericile protestante.

[34] Printre propunerile enunţate în alte lucrări figurează: modificarea şi chiar suprimarea dreptului canonic (îndeosebi a decretaliilor pontificale); reforma învăţămîntului filosofic şi teologic prin înlocuirea studiului filosofiei lui Aristotel cu studiul limbilor latină, greacă şi ebraică; introducerea comentariilor *Bibliei*, ş.a.

SCANDALUL „INDULGENŢELOR"

În 1515 papa Leon X emite o bulă prin care concede episcopului Albert de Brandenburg pe un termen de opt ani dreptul de a difuza în dioceza sa „indulgenţe plenare"[35], în schimbul unei sume de bani; jumătate din sumele realizate urmau să fie vărsate Sf. Scaun în vederea construcţiei bazilicei Sf. Petru, iar cealaltă jumătate rămînînd episcopului[36]. Doi ani mai tîrziu, apare la Wittemberg călugărul dominican Johann Tetzel să predice vînzarea indulgenţelor. Preţul unei indulgenţe era stabilit în funcţie de situaţia economică a cumpărătorului: principii şi înalţii prelaţi — 25 florini de aur; nobilii şi clerul mijlociu — 20; clerul inferior — 6; negustorii — 3; omul simplu — un florin. Principele Frederic, electorul Saxoniei, nu putea permite (dar nici interzice) acest comerţ, care era în concurenţă cu interesele lui: capela castelului său din Wittemberg poseda 17.443 de relicve, a căror venerare de către credincioşi le asigurau acestora scutiri de pedepsele Purgatorului pentru un total de două milioane de ani... Totodată, prin ofrandele aduse asigurau finanţarea bisericii şi a universităţii fundate de el!

Scandalizat la culme de acţiunea arhiepiscopului şi a predicatorului indulgenţelor, Luther formulează 95 de teze, pe care — potrivit unei practici curente — le propune unei ample şi libere dezbateri teologice. Afişează tezele (după cum se obişnuia) pe uşa principală a bisericii castelului din Wittemberg, trimiţînd totodată o copie şi arhiepiscopului Albert, pentru a le transmite direct papei[37]. Tezele însă — şi implicaţiile pe care, citindu-le, fiecare le întrezărea în felul său — depăşeau sfera de interes a teologilor: cîţiva tipografi traduc textul (redactat în latină) în limba germană, îl tipăresc şi îl împart populaţiei, în numeroase copii.

Arhiepiscopul nu îi răspunde lui Luther — ba chiar interzice să se discute în public despre indulgenţe. Dar Luther insistă, publicînd — în limba germană, pentru a avea o audienţă cît mai largă — o *Predică asupra indulgenţei şi a graţiei divine,* arătînd că taina penitenţei nu are nici un temei în Sf. Scriptură, şi că papalitatea este o simplă convenţie umană, iar nu o instituţie divină. — Este convocat la Roma ca să se disculpe: refuză.

[35] Act obţinut contra unei sume de bani care asigura credincioşilor în viaţă iertarea de păcate (iar celor morţi, scutirea sau reducerea perioadei de ispăşire a păcatelor în Purgator); act ce venea să se adauge altor forme de pietate urmărind acelaşi scop — ca rugăciunea, postul sau pomenile. (La început, indulgenţa însemna doar o scutire de penitenţe ecleziastice; după care, funcţia i-a fost extinsă, devenind iertare pentru păcatele comise). Apărută în sec. XI, în timpul primei cruciade, indulgenţa s-a afirmat ca doctrină bine definită în sec. XIII. Ca efect de durată indulgenţa era temporară sau perpetuă; sub raportul cantităţii, efectul ei era parţial sau plenar. Acordarea de indulgenţe era rezervată papei, episcopilor sau abaţilor. În sec. XVI, Conciliul din Trento a stabilit anume norme în materie, pentru a se evita specularea indulgenţelor. În 1667, Vaticanul a creat „Congregaţia Indulgenţelor" — care în 1904 a fost unită, pînă azi, cu „Congregaţia Riturilor".

[36] La vîrsta de numai 23 de ani Albert de Brandenburg, aparţinînd nobilei familii Hohenzollern, era titularul a trei importante dioceze — de Halberstadt, de Magdeburg şi arhiepiscop de Mainz; practic, era primat al Germaniei. Dar pentru a putea „cumpăra" arhiepiscopatul de Mainz, trebuise să se împrumute cu o sumă enormă de la banca Fugger. Leon X îi acorda astfel posibilitatea de a-şi achita datoria...

[37] Iată, textual, cîteva din aceste teze: „Papa nu poate ierta nici o pedeapsă, în afară de pedepsele pe care le-a impus prin voinţa sa ori care au fost impuse de normele emanate de Biserică" (5); „Greşesc deci acei predicatori de indulgenţe care spun că indulgenţa pontificală îl salvează pe om de orice pedeapsă şi îi asigură mîntuirea" (21); „Orice creştin adevărat este părtaş prin voinţa lui Dumnezeu de toate bunurile lui Hristos şi ale Bisericii, chiar şi fără scrisoare de indulgenţă" (37); „Creştinilor trebuie să li se aducă la cunoştinţă că dacă papa ar şti în ce fel storc predicatorii bani pentru indulgenţe, ar prefera ca bazilica Sf. Petru să se prefacă în cenuşă, mai degrabă decît să fie construită din pielea, carnea şi oasele oilor Domnului" (50); „De ce papa, spun laicii, ale cărui bogăţii au ajuns azi să fie nesfîrşit mai mari decît cele ale oamenilor celor mai bogaţi, nu construieşte el bazilica Sf. Petru cu banii lui, iar nu cu banii sărmanilor credincioşi?" (86); „Dacă prin indulgenţe papa caută mîntuirea sufletelor, iar nu să adune bani, de ce suspendă indulgenţele pe care le-a dat înainte, cînd acestea mai sînt încă valabile?" (89) — ş.a.m.d.

Principele elector Frederic, protectorul său, intervine în favoarea sa. Leon X trimite un cardinal în calitate de legat papal pentru a-l întîlni, a-l convinge să-şi retracteze tezele — sau în caz de refuz, să obţină arestarea lui şi trimiterea „ereticului" la Roma (septembrie 1518). Luther nu retractează nimic, — continuînd să critice vehement nu numai indulgenţele, ci şi autoritatea papală de a condamna, de a scoate în afara legii pe cel ce nu i se supune voinţei sale; declarînd categoric că nici papii nici conciliile nu prezintă garanţii de infailibilitate — şi punînd la îndoială însuşi fundamentul biblic al tainei penitenţei.

Ideile reformatorului se răspîndesc şi în restul Germaniei. Scrierile lui erau citite de toată lumea, în timp ce în universităţi erau discutate la cursuri. În 1519 fu organizată o nouă dispută sub auspiciile Universităţii din Leipzig; Luther se prezintă, însoţit de Melanchton şi Karlstadt, marii săi adepţi şi prieteni, de numeroşi doctori în teologie şi de peste 200 de studenţi. În prezenţa arbitrilor — profesori ai universităţilor din Paris şi Erfurt — dezbaterile au durat trei săptămîni, fără a se ajunge la nici o concluzie. Dar un an mai tîrziu, procesul contra lui Luther este reluat.

Între timp, scrierile sale publicate la scurte intervale, care atacau cu o vehemenţă nemaiauzită şi abuzurile şi dogmele Bisericii catolice se răspîndeau peste tot, cunoşteau un succes extraordinar, erau citite şi comentate în toată Germania, în Franţa, în Anglia, în Spania, în Elveţia — şi chiar în Italia. În mai 1520, la Roma, un consistor încredinţă unui corp de 40 de teologi şi doctori în dreptul canonic sarcina să rezolve definitiv problema. Acest adevărat „tribunal special"condamnă 40 de articole ale lui Luther ca eretice. Papa semnează o bulă prin care îl somează ca în termen de 60 de zile să facă act de supunere Bisericii. Unele oraşe acceptă bula şi o afişează; altele o resping, altele tergiversează, caută pretexte diferite să o eludeze. Luther răspunde printr-un violent pamflet, intitulat *Contra execrabilei bule a Antihristului* — această „culme şi *summa* de nelegiuire, ocară, ignoranţă, neruşinare, ipocrizie, fructul unei inspiraţii satanice"[38]. — În piaţa din Wittemberg studenţii săi ard cărţile lui Duns Scotus, *Summa theologica* a lui Toma din Aquino, *Corpus juris canonici,* o serie de decretalii şi alte lucrări catolice de autoritate; după care, reformatorul însuşi aruncă în flăcări bula papală[39].

Cu două luni înainte, Carol Quintul fusese încoronat ca împărat. Leon X l-ar fi preferat în locul lui pe Francisc I — pe care îl sprijină în continuare. Împăratul, la curent cu manevrele papei, decide ca Luther să compară în faţa Dietei din Worms. Fapt cu totul neobişnuit — de două ori: mai întîi o problemă teologică era judecată acum de un tribunal format din laici! Apoi, faptul că Germania îşi susţrăgea un cetăţean al ei jurisdicţiei romane! — La 3 ianuarie 1521 papa semnează o altă bulă, prin care Luther era excomunicat în mod oficial. La care, Carol Quintul printr-un edict precizează că bula va intra în vigoare numai după aprobarea Dietei. Convocat la Worms, somat în faţa Dietei de către trimisul papal să-şi retracteze ideile, Luther refuză — atîta timp cît ideile sale nu se vor dovedi, printr-o argumentaţie în public, că ar fi eretice.

La reîntoarcerea de la Worms, pe drum spre Wittembrg Luther este răpit de oamenii principelui elector Frederic şi dus, spre a i se asigura protecţia, în fortăreaţa din Wartburg. Aici, reformatorul începe să traducă în germană *Noul Testament,* după

[38] Multe pamflete ale lui Luther erau ilustrate cu caricaturi, gravuri executate de Albrecht Dürer şi Lucas Cranach.

[39] Următorul opuscul intitulat *Către nobilimea germană* era un adevărat apel la o cruciadă contra papalităţii. Luther le cerea nobililor să susţină crearea în Germania a unei Biserici naţionale, independentă de cea romană. Cum prin botez toţi creştinii beneficiază de starea de graţie, urmează că nu numai preoţii, ci şi laicii sînt solidar responsabili de bunul mers al Bisericii. Cît priveşte seria de retorme pe care le propunea, acestea erau: suprimarea impozitelor şi a oricăror contribuţii pretinse de Roma; consacrarea unui episcop să fie celebrată de doi episcopi germani; jurisdicţia papalităţii să rămînă doar ca o instanţă spirituală — dar asupra împăratului şi a principilor laici trebuie exclusă.

textul original grecesc şi ebraic; după 13 ani de muncă, traducerea întregii *Biblii* va fi terminată şi publicată în 1534.

Traducerea şi difuzarea largă prin tipar a *Bibliei,* devenită patrimoniu al tuturor — nu numai al clerului care o studia, interpreta şi predica — permitea realizarea, pe plan practic, a acelui drept de interpretare personală a Scripturilor pe care Luther îl proclamase chiar de la începutul activităţii lui. Spărgînd monopolul clerical asupra culturii, tiparul a fost cel care, într-un fel, a făcut posibilă Reforma. De acest fapt Luther era conştient, afirmînd chiar că „tiparul este ultimul dar al lui Dumnezeu şi totodată cel mai mare". Pe acest „dar" Luther s-a înstăpînit, făcînd din tipar — pentru prima dată în istorie — un instrument de propagandă şi o armă de luptă. În climatul revoltei reformate numărul cărţilor tipărite în Germania a crescut de la 150 în 1518 la 990 în 1524; şi patru cincimi dintre acestea (80%) susţineau Reforma.

Biografia lui Luther[40] urmează în continuare (şi în strînsă legătură) istoria desfăşurării religioase şi sociale a Reformei. Momentele mai importante ale reformatorului sunt inseparabile de cele ale mişcării.

Efectele predicilor şi lucrărilor lui au fost imediate şi în rapidă creştere. Preoţii celebrau liturghia fără să îmbrace veşmintele de cult; recitau rugăciunile în latină, dar şi în germană; îi împărtăşeau pe credincioşi cu azimă, dar şi cu vinul din potir. Mulţi preoţi, călugări şi călugăriţe nu purtau reverenda sau rasa — şi se căsătoreau. Indulgenţele şi relicvele erau dispreţuite în public. Zilele de post erau transformate, ostentativ, în ocazii de petrecere şi ospeţe. Icoanele Fecioarei şi ale sfinţilor erau profanate. Însuşi prietenul şi adeptul său Andreas Karlstadt alunecase în extremism, — modificînd riturile liturgice, predicînd cu vehemenţă împotriva icoanelor, a statuilor sacre, a muzicii religioase. Convinse chiar consiliul oraşului Wittemberg să adopte măsuri derivate din învăţăturile reformatorului. Bordelurile au fost închise, cerşetoria interzisă, iar pentru săraci s-a creat un fond de ajutorare.

N-au lipsit însă actele de agresivitate din partea unor adepţi mai zeloşi, temperamente pasionale, necontrolate. În faţa acestor situaţii şi excese Luther nu întîrzie să facă apel la calm: „Orice act de violenţă face ca Antihrist să devină mai puternic. Răspîndiţi cuvîntul lui Dumnezeu, rugaţi-vă cu osîrdie, dar nu folosiţi violenţa!". Îi cheamă la moderaţie şi reflexie, evitînd graba şi excesele chiar în intenţia de a elimina abuzurile: „Abuzurile nu pot fi înlăturate distrugînd însuşi obiectul. Prea marea grabă şi violenţa dovedesc o prea puţină credinţă în Dumnezeu".

Antagonismul între reformaţi şi catolici creşte, ţara se împarte în două tabere. În scopul de a se ajunge la o conciliere naţională Carol Quintul convoacă o dietă la Augsburg (1530), pentru a da posibilitate protestanţilor[41] să-şi justifice cauza [42]. Luther n-a fost invitat; dar amicul şi principalul său adept, umanistul Melanchton, a prezentat un document (aşa-numita *Confessio augustana*) o expunere clară, sistematică, redactată pe un ton modern, conciliant, a învăţăturii protestante. Tabăra catolică spera că disidenţii se vor reîntoarce la vechea credinţă. Dar în anul următor principii şi oraşele protestante se constituie, la Schmalkalden, într-o ligă defensivă, împotriva ameninţărilor autoritaris-

[40] Ca un moment semnificativ sub raport caracterologic, uman (şi în concordanţă cu ideile lui privind celibatul clerului) este căsătoria călugărului şi doctorului în teologie Martin Luther. în 1525, cu o fostă călugăriţă Katharina von Bora, cu care a avut 6 copii, — în afară de aceştia mai adoptînd alţi patru!

[41] Termenul „protestant" derivă de la „protestul" exprimat de partizanii lui Luther la Dieta din Speyer (1529) împotriva aplicării hotărîrilor antiluterane formulate la Dieta din Worms din 1521.

[42] Teologii imperiali vor încerca un nou compromis doctrinar cu luteranii şi la Dieta din Regensburg (1541). Timp de 25 de ani Carol Quintul a căutat să convingă papalitatea să convoace un conciliu ecumenic, fără să izbutească.

mului imperial; Luther redactează articolele de credinţă ale ligii[43]. Catolic fervent, Carol Quintul îşi propusese înainte să reprime mişcarea luterană; dar ameninţarea turcilor care ajunseseră pînă pe teritoriul Ungariei, războaiele cu Francisc I şi aliaţii lui, neîncrederea în faţa intrigilor politicii papale, toate acestea îl siliseră să-şi amîne hotărîrea.

IMPLICAŢII SOCIAL-POLITICE

Evenimentele care au urmat au evoluat însă în sens contrar încercărilor de reconciliere naţională şi îndemnurilor la calm şi cumpătare adresate de Luther. Denunţarea vehementă de către el a abuzurilor ecleziastice s-a repercutat şi în planul intereselor materiale concrete, declanşînd mişcări populare de proporţii.

Prima, a pornit din nemulţumirile cavalerilor *(Rittertum),* membri ai nobilimii mici şi mijlocii, împotriva principilor teritoriali şi a înaltului cler. Cavalerul condotier[44] Franz von Sickingen (m. 1523) spera să-şi atingă marile ambiţii (aspira chiar la tronul imperial!) îmbrăţişînd cauza Reformei şi declarîndu-se protectorul ei. Împreună cu un alt cavaler — dar o personalitate de o factură superioară, umanist, poet şi teolog[45] — Ulrich von Hutten, în 1522 îi adresează lui Luther scrisori de încurajare, anunţîndu-i constituirea unei ligi însumînd 400 de cavaleri, gata să pornească o acţiune armată împotriva devotaţilor papalităţii — episcopi şi principi teritoriali catolici. Cei doi sperau să poată mobiliza în această luptă mica nobilime, burghezia, oraşele libere şi ţăranii[46]. Ceea ce n-au reuşit decît parţial şi într-o măsură cu totul insuficientă. Luther însuşi a dezaprobat acţiunea. După ce anterior Franz von Sickingen ocupase Worms, în 1523 mica sa armată formată din cavaleri din Suabia şi Renania atacă Trier, este învins de trupele episcopului, se refugiază în castelul său din Landstuhl, unde moare în urma rănilor. Ulrich von Hutten este obligat să se refugieze pînă la sfîrşitul vieţii în Elveţia. — Neavînd o conducere coerentă şi lipsindu-i o bază populară largă, mişcarea cavalerilor a eşuat.

În anul următor şi declanşat tot în legătură cu Reforma (dar indirect), războiul ţăranilor a fost rezultatul unei răscoale necoordonate. Răscoala s-a produs în diferite regiuni ale Europei Centrale, în formele cele mai acute manifestîndu-se în Elveţia, Suabia şi Thuringia. Protestele şi revendicările de natură economică şi socială ale ţăranilor — contra impozitelor şi altor sarcini feudale, a abuzurilor juridice, a suprimării terenurilor în folosinţă comună, reclamînd cu fermitate nu numai suprimarea dijmei, ci şi abolirea iobăgiei, egalitatea socială, întrucît Dumnezeu i-a creat liberi pe toţi oameni

[43] După moartea lui Luther (1546), în bătălia de la Mühlberg, Carol Quintul învinge armata confederaţilor — şi liga se dizolvă.

[44] Condotier în serviciul împăratului Maximilian, Francisc I şi Carol V, în cele din urmă a acţionat pe cont propriu, asediind, ocupînd şi jefuind oraşul Worms; a continuat să combată contra landgrafului de Hessen, a ducelui de Würtenberg, ş.a. — O altă figură (popularizată şi de cunoscuta dramă a lui Goethe, intitulată cu numele eroului) de cavaler care s-a remarcat în războaiele purtate de Carol V contra turcilor, apoi a francezilor, precum şi în timpul războiului ţăranilor germani, a fost Goetz von Berlchingen (m. 1562).

[45] După o perioadă de călătorii şi studii (neregulate), Ulrich von Hutten a avut o lungă perioadă de viaţă şi aventuri militare (mai întîi angajîndu-se în serviciul Veneţiei). A scris o serie de pamflete în apărarea cercului de umanişti din jurul lui Reuchlin contra dominicanilor din Köln. Este autorul celei de-a doua serii a virulentelor *Epistolae obscurorum virorum* (1516), anticlericale şi antimonastice. La Dieta din Augsburg a luat apărarea lui Luther — mai mult din motive politice decît religioase. Aflînd de intenţia Curiei papale, care pregătea un proces contra lui, s-a refugiat la castelul prietenului său Franz von Sickingen.

[46] Ulrich von Hutten încearcă să-l convingă chiar pe Carol Quintul să ia conducerea acestei acţiuni!

— se interferau mereu cu chestiuni de ordin religios. Mişcarea insista asupra libertăţilor religioase, cerînd de asemenea ca toate comunităţile să aibă dreptul să-şi aleagă proprii conducători spirituali — sau să-i îndepărteze din aceste funcţii. Unele căpetenii ale ţăranilor aparţineau burgheziei sau micii nobilimi; cei mai mulţi veneau din rîndurile predicatorilor — ca pastorul (fost călugăr) Thomas Münzer, căpetenia anabaptiştilor germani, predicator în Elveţia şi agitator la Zürich.

Apărută în atmosfera tulbure şi agitată a perioadei Reformei secta anabaptiştilor predica rebotezarea tinerilor ajunşi la vîrsta cînd puteau înţelege adevăratul sens al botezului: ca act de purificare interioară, ca afirmare a liberului arbitru şi rezultat al unei activităţi morale conştiente, mature. Pe plan social-politic anabaptismul predica revolta contra autorităţilor civile, considerînd funcţia statului ca fiind inspirată de Diavol. Fanatizaţi, incitaţi de predicatorii anabaptişti în frunte cu Thomas Münzer, ţăranii germani răzvrătiţi au trecut la acte de violenţă, devastînd cîmpurile, asaltînd şi jefuind castele şi mănăstiri, distrugînd biserici şi altare. Contrar aşteptărilor lor — întrucît înainte le luase apărarea contra mizeriei şi abuzurilor la care erau supuşi — Luther nu i-a susţinut. Dimpotrivă: încă din 1521 el a condamnat această mişcare anabaptistă, condusă şi incitată de „profeţii din Zwickau". Culpabilitatea lui Luther nu poate fi negată. Represiunea crudă n-a întîrziat: în acţiunea militară întreprinsă de landgraful Filip de Hessen, aproximativ o sută de mii de ţărani au fost ucişi, iar Thomas Münzer — prins şi decapitat.

Radicalismul anabaptiştilor — răspîndiţi în Elveţia, în Tirol, Italia Septentrională, Germania Meridională, Boemia şi Moravia — a renăscut în Ţările de Jos. Printre conducătorii sectei se aflau şi intelectuali distinşi din cercul lui Erasm. În 1534 emigrantul olandez Jan Matthys îi convoacă pe adepţii mişcării în oraşul Münster, capitala Westfaliei, în care reuşise să-şi impună controlul asupra consiliului orăşenesc, instituind aici „Comunitatea sfîntă". În conflict cu episcopul şi seniorul feudal al oraşului, Matthys este ucis. Conducerea comunităţii este preluată de Jan van Leyden (pe numele adevărat Jan Bockelszoon), care se proclamă „regele Sionului" (în această calitate asistînd personal şi la execuţiile capitale din piaţa oraşului...).

Anabaptiştii se declarau ferm împotriva servicilui militar, a forţei coercitive a legilor statului, a proprietăţii particulare, a jurămintelor de supunere principilor, a războaielor religioase, a taxelor şi impozitelor, a luxului. Locuitorilor oraşului le-au fost impuse legi foarte severe. Erau strict interzise beţia, prostituţia, jocurile de noroc, adulterul. (Dar fiecărui bărbat îi era permis — întrucît asemenea exemple erau consemnate şi în *Biblie* — să aibă şi o concubină, o aşa-numită „tovarăşă a soţiei").

Regimul politic impus la Münster de „Comunitatea celor aleşi" avea un caracter teocratic, în numele căruia revoluţia socială suprima orice formă de proprietate privată, instituind un program rigid de muncă şi de viaţă personală reglat în cele mai mici detalii, poligamia şi alte extravaganţe. Teroarea s-a menţinut aici mai mult decît în alte oraşe anabaptiste. În cele din urmă forţele ordinei, atît catolice cît şi protestante, au trecut la contraatac. O dietă ţinută la Worms (în aprilie 1535) a impus întregii Germanii finanţarea asedierii oraşului. O ligă a principilor a pus capăt „experimentului" din Münster: anabaptiştii şi susţinătorii lor au fost masacraţi, iar Jan van Leyden supliciat. Mişcarea radicală, revoluţionară, a încetat ca atare; nu însă şi secta anabaptistă însăşi[47].

Mişcările radicale religioase — dar cu implicaţii şi consecinţe obiective, social-politice — generate în definitiv de Reformă, n-au fost totuşi aprobate de reformatorul din Wittemberg. Luther era un om al ordinei — şi un partizan declarat al ordinei stabilite. Deşi punctul său de vedere religios avea în multe privinţe un caracter

[47] Comunităţi anabaptiste — dar cu caracter pacifist şi pasiv-contemplativ — şi-au continuat existenţa sub diferite forme de spiritualism. (Grupuri mici există şi azi, în Elveţia, Ungaria, America de Nord, etc.).

mistic-popular, de sorginte medievală (considerînd că funcţia legilor era de a-i ţine sub control pe oamenii permanent ispitiţi de diavol), totuşi recunoştea că atribuţiile precise ale guvernanţilor erau să menţină pacea şi să-i protejeze pe cetăţeni împotriva dezordinei şi altor acţiuni nocive ale semenilor lor. Orice răzvrătire socială — afirma Luther — este contrară *Evangheliei.* Iar în ce priveşte raportul dintre stat şi Biserică, dreptul şi sarcina conducătorilor politici era de a controla organizarea exterioară a Bisericii. Faţă de un regim social egalitar, propus de reformiştii radicali, Luther se pronunţa pentru necesitatea existenţei unei ierarhii respectate în viaţa socială, fără de care Diavolul ar instaura violenţa şi haosul. De aceea comunitatea creştină are neapărat nevoie să fie protejată de autoritatea seculară[48], laică, împotriva tuturor duşmanilor care o asaltează — fie aceştia turcii, papa, înaltul cler corupt şi abuziv, sau radicalii anabaptişti care incită masele contra ordinei stabilite.

Consecinţele social-politice ale unei asemenea poziţii au fost evidente şi imediate. Luther şi-a asigurat în felul acesta sprijinul principelui elector al Saxoniei, al ducelui de Hessen şi al altor oraşe importante, ca Nürnberg sau Augsburg. Pentru principii protestanţi Reforma luterană era o armă eficientă contra principilor rivali catolici, — precum şi contra împăratului însuşi[49]. — Pe lîngă aceasta, „una din consecinţele politice cele mai importante ale Reformei, inteligent exploatată de principii germani în favoarea lor, a fost tocmai consolidarea şi creşterea puterii şi autorităţii principilor. Ducatul Saxoniei a fost format atunci de către Albert de Brandenburg, marele maestru al Ordinului Teutonilor[50]. În 1525, după terminarea războiului ţăranilor şi triumful luteranismului în Germania, crearea Prusiei a fost faptul politic cel mai direct legat de Reformă şi cel mai bogat în urmări pentru viitorul Europei" (Juan Dacio).

REFORMA ÎN ELVEŢIA GERMANĂ. HULDREICH ZWINGLI

Reforma luterană s-a extins în zone compacte cuprinzînd patru cincimi din teritoriul Germaniei; dar şi în ţările învecinate care întreţineau raporturi comerciale sau culturale cu lumea germană. Între acestea era şi zona septentrională a Elveţiei (în speţă oraşul Zürich), unde însă fermentul religios al epocii a explodat independent de acţiunea desfăşurată de Luther şi într-un context economic radical diferit. Căci spre deosebire de Saxonia, unde exista un senior teritorial la protecţia căruia reformatorii puteau apela (dar care totodată controla şi media între aceştia şi Biserica catolică), Zürich era un stat independent — şi cel mai modern al confederaţiei elvetice, situat fiind la confluenţa drumurilor comerciale dintre Italia şi Germania, — în care orice inovaţie, chiar în materie religioasă, trebuia discutată şi aprobată de consiliul orăşenesc. Cînd Zwingli a renunţat la funcţia sa de preot — pentru a nu mai depinde de episcopul său — consiliul a instituit pentru el un post de predicator.

[48] Ca atare, în timpul răscoalelor din 1522—1523 ale cavalerilor conduşi de Franz von Sickingen, Luther va fi de partea principilor şi împotriva cavalerilor; iar în timpul răscoalelor ţăranilor conduse de Th. Münzer, va fi contra ţăranilor (ca şi contra anabaptiştilor răsculaţi contra ordinei orăşeneşti).

[49] Cu toate acestea, Carol V, deşi prin edictul din Worms interzicea orice inovaţie în liturghie (iar la Dieta din Augsburg ceruse o evidenţă a tuturor mişcărilor eretice din Imperiu), faţă de Reforma luterană a adoptat o atitudine fie de espectativă, fie uşor conciliantă, — în funcţie de interesele sale politice de moment.

[50] Ducatul Prusiei — care în realitate fusese o colonie militară germană fundată pe teritoriu slav de Ordinul Cavalerilor Teutoni — a fost secularizat în 1525 de Albert de Brandenburg, care a devenit astfel suveran ereditar.

Huldreich Zwingli (1484–1531) studiase filosofia şi teologia la Viena şi Basel — şi cu un interes deosebit limba greacă, — fiind numit apoi parohul catedralei Grossmünsterkirche. În contact strîns cu cercurile umaniste a întreţinut relaţii personale cu Erasm încît ideile sale reformatoare vor purta vizibil amprenta acestor influenţe. În calitate de capelan militar a însoţit miliţiile elveţiene în Lombardia. Predicile lui erau caracterizate printr-o marcată notă de patriotism şi o continuă referire la evenimente contemporane. Activitatea reformatoare şi-a început-o (în 1519) predicînd şi el împotriva traficului cu indulgenţe; după care, a continuat într-un sens mai riguros şi mai radical decît Luther, — declarînd ca nefiind fondate biblic o serie de practici cultice (ca venerarea icoanelor, cultul sfinţilor, postul, celibatul preoţilor), contestînd autoritatea atît a papilor cît şi a conciliilor în materie de dogmă. În privinţa desfăşurării serviciului divin şi a interpretării unor dogme, reformele lui Zwingli — mai radicale decît cele preconizate de Luther — vor fi acceptate numai după trei dispute teologice (1525) organizate, în prezenţa a aproape o mie de participanţi, de consiliul orăşenesc, căruia predicatorul — care avea în vedere o fuziune perfectă între Biserică şi autoritatea laică — îi recunoaşte exercitarea unui *jus reformandi.*

În cele din urmă (şi cu asentimentul forului laic) interpretările teologice ale reformatorului şi aplicaţia lor practică s-au impus. Misa tradiţională a fost abolită,

Huldreich Zwingli la vîrsta de 48 de ani. Xilogravură de autor anonim (1531).

icoanele au fost scoase din biserici, singurele sacramente recunoscute au rămas botezul şi euharistia. Mai puţin înclinat spre misticism decît Luther, Zwingli, cu sensibilitatea sa religioasă mai apropiată de un raţionalism umanist, disocia în mod categoric formalismul sacramentelor de credinţa, de religiozitatea personală, intimă. Pentru el, Sf. Taine erau simple semne exterioare. Euharistia nu era considerată de el doar un act comemorativ a ultimei Cine a lui Hristos cu apostolii; celebrarea ei semnifica *prezenţa reală* a lui Iisus; o prezenţă divină însă manifestată nu în pîinea şi vinul euharistiei (căci Zwingli distingea antitetic între materie şi spirit), ci doar prin adunarea credincioşilor: o prezenţă inerentă întregii comunităţi a acestora. Biserica este de natură corporativă, ea este compusă numai din predestinaţi; în interiorul ei, clerul şi laicii sunt egali: o „comunitate sfîntă", în cadrul căreia cultul este strîns legat de îndatoririle laice. (Luther separa comunitatea credincioşilor — „regatul lui Dumnezeu" — de ordinea laică, mireană; Zwingli reunea la un loc cele două lumi). În gîndirea sa, elementul raţionalist

— mai dezvoltat decît la Luther — caracterizează şi doctrina sa despre predestinare (care, pe de altă parte, evită poziţia extremistă a lui Calvin). Omul este predispus spre virtute, înclinaţia lui de a face binele este de origine divină — dar aceasta depinde şi de voinţa omului. Acesta trebuie să arate că ascultînd cuvîntul lui Dumnezeu revelat de *Biblie,* şi-a realizat moralitatea potenţială, — ajutîndu-se singur prin credinţă profundă, o viaţă creştinească şi o aprofundată cunoaştere a Sf. Scripturi. — Cît priveşte păcatul, acesta nu este decît imperfecţiune, iar nu o corupţie radicală a naturii omeneşti.

În domeniul vieţii atît religioase cît şi al celei sociale efectele reformei lui Zwingli au fost profunde. Credincioşii din Zürich, adepţii reformatorului, erau obligaţi (începînd din 1529) să ia parte regulat la slujbele religioase — şi totodată le era interzis să asiste la o misă catolică. Serviciul religios a fost simplificat, reducîndu-se la lectura unui capitol din *Biblie,* la predică şi la împărtăşanie (cu pîine şi vin). Creştinul avea însă datoria să citească zilnic din *Biblie* şi să asiste la lecturi publice ale unor paşaje din Sf. Scriptură, la care oricine putea interveni în mod liber prin interpretări personale. Cei care nu asistau la slujbele religioase erau pedepsiţi de un tribunal (care totodată exercita şi un control al moralităţii publice) compus din membri ai clerului, ai municipalităţii, plus doi credincioşi bătrîni din oraş. Jurisdicţia exercitată de episcop a fost transferată autorităţii citadine. A fost înfiinţat un tribunal care se ocupa de disputele matrimoniale — problemă ce ţinuse înainte de jurisdicţia episcopului. Tribunalul, servindu-se de spioni, pedepsea aspru nu numai cazurile de adulter, sau comportamentul imoral din hanuri, ci chiar şi pe îndrăgostiţii care îşi dădeau întîlniri în locuri ascunse! Mănăstirile au fost desfiinţate; asistenţa săracilor, a bătrînilor şi a bolnavilor a trecut în sarcina colectivităţii (o soluţie practicată şi de celelalte ţări care adoptaseră Reforma) Averile mănăstireşti au fost folosite în acest scop de asistenţă socială — şi mănăstirile înseşi au fost transformate în spitale sau aziluri pentru săraci. Parohiile au fost obligate să suporte un impozit, o dijmă, care să asigure ajutorarea săracilor şi întreţinerea pastorului.

Adeseori în polemică cu Luther şi cu anabaptiştii, Zwingli a căutat să-şi impună reformele şi altor cantoane — care însă le-au respins, rămînînd fidele catolicismului. (Dieta confederaţiei lăsa la latitudinea fiecărui canton să-şi aleagă liber forma de credinţă). Dealtminteri, acestea erau sprijinite şi de Austria — care vedea în extinderea Reformei pericolul de construire a unei entităţi politice centralizate, de constituire a confederaţiei elvetice într-un stat puternic; cu atît mai mult cu cît şi soldaţii elveţieni erau consideraţi cei mai buni din Europa.

Într-o primă ciocnire armată (1529), în care catolicii se aliaseră cu Habsburgii, oraşul Zürich a ieşit victorios; fapt care a determinat puternicele cantoane Berna şi Basel să se alieze — deşi între timp deveniseră protestante — împotriva Reformei. Alte cinci cantoane catolice au intrat şi ele în această coaliţie. Cantonul Zürich, rămas fără ajutorul altor oraşe protestante, a fost învins de armata catolică. În bătălia de la Kappel (1531) Zwingli a fost rănit, apoi ucis, iar cadavrul dat flăcărilor rugului.

Înfrîngerea aceasta însă nu a însemnat şi sfîrşitul Reformei în Elveţia germanică, nici a influenţei doctrinei lui Zwingli. Reforma lui s-a răspîndit în cantoanele occidentale ale Elveţiei, precum şi în regiunile Rhinului. La Basel, ideile lui au fost răspîndite de Oecolampadius[51]; iar în 1528, şi patriciatul din Berna a acceptat regulile de cult stabilite de Zwingli[52].

[51] Pe numele adevărat Johann Huschin (m. 1531). Om de vastă cultură, predicator strălucit, colaborator al lui Erasm la editarea *Noului Testament* în limba greacă, amic al lui Zwingli de ale cărui idei era influenţat, s-a separat de acesta nefiind de acord cu el în interpretarea dată euharistiei.

[52] Printre oraşele de dincolo de graniţele Elveţiei în care mişcarea reformată a luat proporţii a fost şi Strassburg — loc de refugiu al protestanţilor persecutaţi din Franţa şi Ţările de Jos. Aici, conducătorul luptei contra anabaptiştilor şi a zwinglianilor locali a fost Martin Butzer. Teoriile sale politice, care l-au influenţat mult pe Calvin, s-au centrat pe ideea necesităţii autonomiei Bisericii în raport cu statul, — precum şi pe opoziţia sa la ideea centralizării puterii în mîinile unui magistrat suprem laic. În aceasta constă principala contribuţie a lui Butzer la Reformă.

REFORMA LUI JEAN CALVIN

„Calvin şi calvinismul nu aduc atît motive doctrinare noi, cît o gîndire mai organică şi mai constructivă; o organizare ecleziastică mai solidă şi conştientă; o voinţă de expansiune mai agresivă; în fine, o unitate mai riguroasă de directive şi de metode, pastorale şi politico-ecleziastice" (M. Bendiscioli). — Aceste caracteristici, care marchează punctul superior atins de ideile Reformei în toate ţările Europei Centrale şi Occidentale, s-au datorat înainte de toate unei personalităţi formate într-o ambianţă intelectuală umanistă.

Jean Cauvin (în formă latinizată: Calvin, 1509–1564), destinat iniţial unei cariere ecleziastice, a renunţat la teologie optînd pentru studiile juridice. La celebra facultate de jurisprudenţă a Universităţii din Orléans şi-a însuşit solide cunoştinţe de drept roman: preferinţă ce se va dovedi decisivă în concepţia şi elaborarea metodică a doctrinei sale politice (precum şi în terminologia juridică, frecvent folosită). Paralel, a fost atras şi de studiile literar-filosofice: comentariile sale la *De clementia* a lui Seneca revelează o erudiţie deosebită, o admiraţie sinceră pentru clasicism, o aderenţă la moralismul stoicilor şi o adecvată metodă de lucru proprie umaniştilor.

Jean Calvin la vîrsta de 50 de ani. — Gravură de autor anonim (1559).

La curtea ilustrei surori a lui Francisc I, în cercul Margaretei de Navarra — care ataca continuu Biserica catolică şi pleda pentru o renaştere spirituală — l-a întîlnit pe Lefèvre d'Étaples, renumitul umanist, studios al *Bibliei* şi totodată cultivator al tradiţiei platonice. Margareta de Navarra căuta să cîştige favoarea lui Francisc I pentru mişcarea Reformei; dar regele vedea în radicalismul religios o ameninţare contra ordinei publice şi a autorităţii constituite [53]; dealtminteri, Biserica catolică din Franţa se afla sub controlul monarhului. Cînd regele a renunţat la spiritul său de toleranţă de pînă la

[53] În octombrie 1534, la Paris a izbucnit „scandalul afişelor" *(l'affaire des placards):* protestanţii au răspîndit afişe în Paris — şi chiar le-au lipit pe uşile apartamentelor regale — prin care reclamau abolirea slujbei religioase catolice.

„afacerea afişelor", şi partizanii Reformei au fost siliţi să se ascundă sau să părăsească ţara, Calvin, care începuse să fie cunoscut ca propagator redutabil al noilor idei, se refugiază la Basel (în 1535), unde îşi termină opera capitală *Institutio christianae religionis* (tradusă în curînd de autor în limba franceză, revăzută şi adăugită de la o ediţie la alta).

Guillaume Farel, conducătorul spiritual al adepţilor Reformei din Geneva îi ceru insistent să se stabilească în acest oraş (1 536). Calvin acceptă — şi tînărul erudit (în vîrstă de 27 de ani) se transformă în predicator, profesor de teologie, comentator al Sf. Scripturi şi organizator în acest oraş al noii Biserici. Această ultimă activitate a întîmpinat, un timp, rezervele consiliului orăşenesc[54], — dar pînă la urmă prietenii lui Calvin s-au impus. Proiectul său de statut ecleziastic a fost acceptat de autorităţi (cu unele modificări). Jurisdicţia ecleziastică a fost încredinţată unui consistor[55], compus din pastori protestanţi şi din 12 membri ai consiliului municipal (sau numiţi de acesta), cooptaţi de cler (şi rămînînd într-o poziţie subordonată acestuia). Acest consistor, expresie a autonomiei Bisericii, mai tîrziu (după 1555) va avea dreptul să excomunice — fapt cu consecinţe distructive nu numai sub raport religios, ci şi economic şi social — şi să funcţioneze ca tribunal în probleme matrimoniale. Membrii consistorului făceau vizite regulate în toate parohiile, controlîndu-i pe credincioşi şi în viaţa lor particulară: pentru a-i obliga la sobrietate şi moderaţie, pentru „a-i ajuta" să lupte contra răului, inerent firii omeneşti!

În fiecare lună pastorii se întruneau ca să discute abaterile morale înregistrate în oraş. Consistorul îi convoca pe cei vinovaţi spre a-i judeca. Sancţiunile prevăzute erau foarte severe, mergînd pînă la pedeapsa capitală (în caz de erezie — dar şi de adulter). Era obligatorie prezenţa la serviciile divine şi la întrunirile de catehizare, erau interzise dansul şi luxul ostentativ în îmbrăcăminte, cîrciumile erau închise de la ora 9 seara, ş.a.m.d. — Nu au lipsit însă şi unele măsuri pozitive — ca încurajarea instrucţiei, finanţarea unor noi industrii, promulgarea unor dispoziţii de ordin igienic şi sanitar, ş.a.

Cazul cel mai grav de fanatic autoritarism impus de Calvin este cel a cărui victimă a fost Miguel Servet. Teologul şi medicul de origine spaniolă, descoperitorul circulaţiei pulmonare a sîngelui, care avusese contacte cu Calvin la Paris încă din 1534, şi cu care după 1546 a rămas în corespondenţă timp de şapte ani, i-a prezentat reformatorului lucrarea sa capitală *Christianismi Restitutio* — o încercare de conciliere a umanismului cu misticismul, o doctrină teologică cu caracter monistico-panteist, în care combătea dogma Trinităţii[56]. Drept răspuns, Calvin l-a denunţat tribunalului Inchiziţiei, a pus să fie arestat, judecat, condamnat şi ars pe rug (1553). După acest atît de feroce act de intoleranţă — aprobat însă de marea majoritate a teologilor protestanţi, începînd chiar cu moderatul, cu umanistul Melanchton! — autoritatea reformatorului din Geneva a ieşit consolidată[57].

[54] Care se temea ca prin măsurile energice preconizate de Calvin să nu se ajungă la un alt fel de despotism ecleziastic. (Dealtfel, sentimentele religioase catolice erau încă puternice). În 1538, Calvin şi alţi reformatori trebuiră să se transfere la Strassburg; pentru ca, trei ani mai tîrziu, consiliul oraşului să îi recheme.

[55] Ceea ce nu însemna (cum greşit a fost interpretat uneori) un act de autoritarism religios, o confuzie intenţionată cu caracter dominant teocratic, a puterilor — laică şi bisericească.

[56] „O asemenea poziţie admitea posibilitatea oferită omului de a se înălţa la Dumnezeu prin Hristos pe calea iubirii — care era superioară credinţei: Hristos nu era de aceeaşi natură cu Dumnezeu-Tatăl, dar Dumnezeu îşi insufla natura sa în Hristos, exemplificînd în felul acesta posibilităţile inerente omului" (H. G. Königsberger, G. L. Mosse).

[57] Dintre lucrările lui Calvin din această perioadă menţionăm: *Traité des Scandales* (1550, — operă polemică împotriva „devierilor" umanismului), *Defensio sanae et orthodoxae doctrinae de sacramentis,* alte lucrări combătînd tezele antitrinitare — de ex. *Congrégation sur la divinité de Jésus-Christ,* — cîteva culegeri de *Predici,* ş.a. Opera reformatorului a fost încoronată de fundarea Academiei din Geneva (1558), devenită centrul de studii teologice al protestanţilor de limbă franceză. Tinerii formaţi aici au desfăşurat o vie activitate de prozelitism, — în Franţa, Anglia, Scoţia, Ţările de Jos, Polonia, Boemia, Ungaria, şi chiar în Italia.

Instituţia religiei creştine, opera fundamentală a lui Calvin şi a protestantismului francez în general, prezintă într-un mod clar, urmînd un plan riguros de argumentare în patru secţiuni, ideile autorului.

Calvin porneşte de la afirmarea ideii — comune protestantismului din toate ţările — primatului absolut al Sf. Scripturi ca singura sursă a credinţei. Există afirmă el, şi un mod natural de cunoaştere a lui Dumnezeu, inerent firii omeneşti; dar această cunoaştere este trecătoare, instabilă, supusă şi umbrită de patimile omeneşti. Adevărata cunoaştere a lui Dumnezeu o asigură revelaţia, cuvîntul Sf. Scripturi, suficient în sine, fără a mai fi deloc nevoie de intervenţia clerului, a întregii ierarhii bisericeşti — care nu este cîtuşi de puţin infailibilă; şi care predică şi recurge la cultul icoanelor, — fapt ce duce la idolatrie. — A doua secţiune vorbeşte despre urmările păcatului originar, între care pe primele locuri stau concupiscenţa, aviditatea, lăcomia. La această ispită omul nu poate rezista; libertatea omului este o himeră, el n-are la dispoziţia sa decît voinţa. Dar fără ajutorul lui Dumnezeu omul nu poate face nimic; singurul mjiloc de mîntuire este graţia divină.

Secţiunea a treia este cea mai importantă din punct de vedere al teologiei morale. Spre deosebire de Luther, pentru care credinţa este singurul mijloc necesar şi suficient de mîntuire, Calvin formulează principiul predestinării absolute, rezervată doar „celor aleşi". Prin credinţa omului Dumnezeu acordă „celor aleşi" de el certitudinea absolută că nimic nu îi poate despărţi de el. Teama omului de Infern, de Purgator, de Judecata de apoi îl împing la disperare, la actul confesiunii, la penitenţe: care sînt simple invenţii umane, neatestate de Sf. Scriptură. Mîntuirea noastră nu este hotărîtă de fapte bune, ci numai de voinţa lui Dumnezeu.

Ultima secţiune este rezervată disciplinei ecleziastice. Biserica este colectivitatea celor predestinaţi; unitatea ei este inspirată şi fondată exclusiv pe autoritatea Sf. Scripturi, este asigurată de predică şi de participarea la Sf. Taine — botezul şi euharistia. În Biserica catolică, în care totul este corupt, omul nu poate găsi mîntuirea. Şi Calvin se dezlănţuie împotriva corupţiei ierarhiei catolice, a celor cinci sacramente despre care Sf. Scriptură nu pomeneşte un cuvînt, împotriva papei, a conciliilor pretins infailibile, a jurămîntului, a votului monahal. De asemenea, în materie de cult respinge toate ceremoniile, considerîndu-le simple superstiţii; în timp ce luteranii vor păstra picturile în biserici, veşmintele sacerdotale, ostiile, spovedania (dar într-o formă anumită), exorcismele, ş.a.

CALVINISMUL ÎN FRANŢA

Influenţa doctrinei lui Calvin s-a manifestat îndeosebi în Franţa, dar şi în Anglia, Scoţia, Ţările de Jos, Boemia, Ungaria şi Polonia.

Printre susţinătorii cei mai zeloşi ai lui Calvin erau exilaţii reformatori francezi care obţinuseră cetăţenia geneveză. În Franţa protestantismul a apărut şi s-a răspîndit în forma sa cea mai radicală predicată de Calvin în timpul domniei lui Francisc I — care mai întîi l-a favorizat, apoi l-a combătut, în funcţie de interesele politice ale momentului. Noile idei religioase au fost adoptate cu precădere de populaţia oprimată, de muncitorii oraşelor, de meşteşugarii îngreunaţi de impozite, de mica nobilime ruinată de inflaţie, iar în sud şi de populaţia rurală; precum şi de un important cerc de umanişti din jurul Margaretei de Navarra (din care făceau parte personalităţi ilustre, ca poetul

Clément Marot, filologul Lefèvre d'Etaples, prozatorul Bonaventure Despériers — şi însuşi Calvin).

În această mişcare protestantă (care în 1559 şi-a ţinut primul sinod, adoptînd modelul calvinist) s-au inserat şi au luat conducerea înalte personaje ca Louis de Bourbon, principe de Condé, Henri de Navarre, amiralul Gaspard Coligny, — pentru a contracara influenţa dominantă (după 1559) la curte a puternicei familii catolice a ducilor de Guise, susţinători ai Contrareformei. Protestanţii au devenit astfel o forţă politică, sprijinită şi din exterior — de Anglia Elisabetei I, de protestanţii germani şi de cei din Ţările de Jos.

Puternica familie protestantă franceză Coligny: cardinalul Odet de Coligny (stînga), amiralul Gaspard Coligny (în centru) şi colonelul-general al infanteriei François de Coligny (în dreapta). — După o gravură din 1575.

Caterina dei Medici, văduva lui Henric II, rămîne adevăratul conducător al Franţei în timpul domniilor succesive ale celor trei fii ai săi — Francisc II, Carol IX şi Henric III. Femeie abilă, inteligentă şi cultă (dar şi o intrigantă fără scupule), Caterina încearcă o politică de conciliere. Îi primeşte la curte pe şefii protestanţi, pe Coligny şi pe Michel de l'Hôpital (pe care chiar îl numeşte cancelarul regatului); facilitează o consfătuire teologică a catolicilor la care participă şi teologi protestanţi germani şi elveţieni; permite reuniunile de cult protestante, în afara oraşelor, dar asigurîndu-le protecţia autorităţilor.

În 1562 are loc „masacrul din Vassy": François de Guise pătrunde într-o asemenea reuniune protestantă, hughenoţii [58] pun mîna pe arme — şi astfel începe seria de lupte religioase care vor însîngera Franţa pînă la sfîrşitul secolului. Dar prin pacea din St. Germain (1570) protestanţilor li se conced anumite libertăţi religioase. Doi ani mai tîrziu, are loc la Paris căsătoria lui Henri de Bourbon (viitorul rege Henric IV) cu Margareta de Valois. Profitînd de prezenţa în capitală a principalilor şefi hughenoţi — participanţi la căsătoria căpeteniei protestante Henri de Bourbon — Caterina dei Medici îl convinge pe fiul său Carol IX să-i atace şi masacreze în oribila noapte a Sf. Bartolomeu (23—24 august 1572). Peste 2 000 de protestanţi (printre care şi amiralul Coligny) au fost masacraţi — în capitală şi în provincie. (Liga catolică era condusă de ducele de Guise, cu concursul papei şi al regelui Spaniei Filip II). În 1576, următorul rege Henric III semnează un edict de toleranţă, nerecunoscut însă de ducele Henri de Guise (care va fi asasinat în 1588, din ordinul lui Henric III). În acelaşi an va fi asasinat şi fratele său, cardinalul Louis de Lorraine. Dar în anul următor este asasinat însuşi Henric III, — după ce se împăcase cu hughenotul Henri de Bourbon, regele Navarrei şi şeful

[58] Denumire a protestanţilor calvinişti francezi, derivînd din cuvîntul german *Eidgenossen* — „conjuraţi".

partidului protestanţilor, desemnîndu-l ca succesor al său la tron şi insistînd să treacă la catolicism.

Ca descedent al lui Ludovic IX cel Sfînt şi deci legitim moştenitor al tronului Franţei (precedentul rege Henric III neavînd copii şi fiind asasinat în 1589), Henri de Bourbon devine rege sub numele de Henric IV, după ce îşi abjură religia sa, protestantă. După eliberarea ţării de trupele spaniole şi după acţiunea de pacificare internă, prin edictul din Nantes (1598, — pe care Ludovic XIV îl va revoca în secolul următor) regele acordă hughenoţilor libertatea cultului (în unele oraşe) şi accesul lor la toate funcţiile publice. De asemenea, le asigură o jumătate din numărul de locuri în parlamentele provinciale, precum şi menţinerea întregii lor organizări politice şi militare (hughenoţii deţinînd 200 de garnizoane, cea mai puternică fiind La Rochelle). — „La acea dată, protestanţii din Franţa erau reduşi de la trei milioane şi 2 150 de biserici (existente în 1562), la un milion şi un sfert, cu 694 de biserici şi 800 de pastori, în zone compacte din sud şi din vest" *(Idem).*

Mişcarea protestantă din Franţa — inclusiv tragicele evenimente legate de ea — a avut un ecou considerabil în viaţa culturală. Ideile luterane sau calviniste au influenţat (într-o măsură diferită) operele unor importanţi istorici şi memorialişti (Blaise de Monluc, Michel de l'Hôpital), eruditi — ca elenistul Lefèvre d'Étaples, primul traducător al *Bibliei* în întregime în limba franceză, — prozatori (ca Marguerite de Navarre şi Bonaventure Despériers) sau poeţi de primul rang. Dintre aceştia din urmă — Clément Marot, Th. de Bèze (discipolul şi succesorul lui Calvin la Geneva), Guillaume du Bartas; şi îndeosebi ferventul combatant hughenot Agrippa d'Aubigné (1552—1630), autorul marelui poem *Tragicele,* de o forţă pasională incomparabilă în epocă.

REFORMA ÎN ANGLIA

În Anglia, mişcările doctrinare de contestare a Bisericii aveau o veche tradiţie: din secolul al XIV-lea datează violenta şi radicala mişcare anticlericală şi antipapală a lui Wyclif şi a lolarzilor. Acestora le-au urmat, în secolul următor, vehementele critici ale umaniştilor (grupul din Oxford, J. Colet, Erasm, Th. Morus) împotriva abuzurilor oamenilor Bisericii. Monarhia Tudor, care aspira la instaurarea unui regim absolutist, nu putea accepta amestecul Curiei papale în viaţa ţării, — cu toate că o parte din veniturile ei percepute în Anglia reveneau regelui (care îşi rezervase şi prerogativa de a ratifica numirile episcopilor). Nici burghezia nu vedea cu ochi buni marile proprietăţi ale Bisericii şi mănăstirilor. — Aşadar, atît situaţia politico-socială cît şi ambianţa intelectuală engleză erau în aşteptarea unor reforme ale instituţiilor ecleziastice.

În primii ani de domnie a lui Henric VIII, cardinalul Th. Wolsey — arhiepiscop de York, lord cancelar al regatului, primat al Angliei şi legat papal investit cu depline puteri de a lua măsurile necesare organizatorice şi disciplinare, — a reprimat unele dezordini ale clerului şi călugărilor, totodată suprimînd şi cîteva mănăstiri găsite în grave nereguli. Bunurile şi veniturile acestora au fost transferate unor instituţii culturale. (Unele din cele mai faimoase colegii din Oxford au luat fiinţă graţie acestor resurse). În materie de dogmă, însă, atît Wolsey cît şi Henric VIII rămîneau în cadrul celei mai stricte ortodoxii. Mai mult chiar: Henric VIII intervenise în polemica cu Luther, răspunzîndu-i la *De captivitate babylonica* cu lucrarea personală *Assertio septem sacramentarum* (1521); cu care ocazie papa Leon X i-a acordat titlul de *Defensor fidei.*

lar pe umaniştii citaţi mai sus regele i-a protejat cînd aceştia au fost vizaţi de polemicile reformatorilor luterani.

În Anglia, Reforma — independentă de cea de pe Continent şi din raţiuni diferite — prezintă această primă particularitate: ea a fost impusă de rege şi guvernul său, terminîndu-se prin constituirea unei Biserici naţionale de stat — Biserica anglicană. Situaţii locale speciale au facilitat aici Reforma. Biserica catolică avea o influenţă mult mai slabă asupra opiniei publice decît pe Continent. Ideile luterane pătrunseseră şi în Anglia, dar au fost primite fără prea mare entuziasm. O mare parte din mica nobilime rurală şi din negustorime se îndepărtase de Biserică, din cauza jurisdicţiei coercitive prea violente pe care aceasta o exercita. Anticlericalismul era răspîndit în diferite straturi ale populaţiei. Cît priveşte episcopii englezi, aceştia deţineau — la fel ca cei de pe Continent — şi funcţii administrative sau demnităţi laice în cadrul statului; astfel încît nu erau interesaţi să se opună voinţei monarhului.

Pătrunseseră şi aici, cum spuneam, influenţe luterane. Negustorii hanseatici introduceau în mod liber în Anglia lucrările lui Luther. Evident că faptul acesta n-a putut rămîne fără urmări. Ideile reformatorului german erau viu discutate de profesorii Universităţii din Cambridge şi de juriştii din Londra. Familia Boleyn reprezenta la curtea lui Henric VIII facţiunea luterană. Socrul capelanului reginei Ann Boleyn, Thomas Cranmer — devenit arhiepiscop de Canterbury, dar sfîrşind, odată cu venirea la domnie a Mariei Tudor, ars pe rug — era un binecunoscut şi fervent adept al reformatorului german. Luteranismul şi-a manifestat influenţa şi pe plan spiritual-cultural: prima traducere în limba engleză a *Noului Testament* (1526) este opera lui William Tyndale — un luteran englez în exil. Mai tîrziu, Th. Cromwell autorizează publicarea unei alte traduceri în engleză — de astă dată o traducere integrală *a Bibliei* — efectuată de un alt luteran englez, Miles Coverdale (1535).

Declanşarea Reformei în Anglia, cauza ei ocazională, s-a datorat unor motive de ordin matrimonial. În 1527, Henric VIII îşi repudiază soţia, Caterina de Aragon[59], îndrăgostindu-se de Ann Boleyn, cu care voia să se căsătorească. Cere papei Clement VII să anuleze căsătoria precedentă. Papa, solicitat de Carol Quintul să refuze cererea, tergiversează. Şi lordul-cancelar Wolsey se opune divorţului. Regele îl privează de bunuri, îl acuză de înaltă trădare şi îl licenţiază, numind în locul lui pe Thomas Cromwell[60]. Acesta obţine, în favoarea cauzei regelui, opiniile favorabile ale celor mai renumite universităţi — iar din partea Parlamentului, aprobarea ca Biserica să fie pusă în subordinea regelui — fără să se declare însă deocamdată o separare formală de Roma. În fine, în ce priveşte problema matrimonială însăşi, o adunare a episcopilor englezi decide anularea căsătoriei regelui cu Caterina de Aragon.

În aceste împrejurări, favorabile lui, în 1533 Henric VIII s-a proclamat „protector al Bisericii engleze". A interzis transferarea la Roma a anatelor şi a decis ca toate dispoziţiile ecleziastice să fie supuse în prealabil aprobării lui. Cei care au îndrăznit să i se opună — ca lordul-cancelar Thomas Morus, sau cardinalul John Fisher — au fost decapitaţi. La excomunicarea papală, regele a răspuns proclamînd independenţa de Roma a Bisericii anglicane (1537) — şi căsătorindu-se cu Ann Boleyn.

[59] Fiica Isabelei şi a lui Ferdinand Catolicul. Căsătorită (în 1501) cu Arthur, duce de Galles şi fratele lui Henric VIII, şi rămasă văduvă, s-a recăsătorit în 1509 cu Henric VIII — care obţine în acest sens dispensa papală de rigoare.

[60] Conte de Essex, om politic, lord-cancelar. A suprimat toate mănăstirile din Anglia, confiscîndu-le averile. În cele din urmă, în 1540 cade în dizgraţie — sub motivul că îl sfătuise pe Henric VIII să se căsătorească cu principesa luterană Anne de Clèves, pe care după scurt timp regele o repudiase. Acuzat de înaltă trădare — şi fără a i se da posibilitatea să se apere —, este condamnat la moarte şi decapitat în Turnul Londrei.

Sub raport politic, actul de independenţă a avut drept efect imediat — pe planul relaţiilor externe — o reconsiderare, o schimbare a alianţelor Angliei cu puterile de pe Continent. În primul rînd — o apropiere de frontul antipapal al reformatorilor din Germania şi Elveţia. Pe plan intern — acordarea cîtorva dioceze unor episcopi cu idei sau simpatii luterane. — În 1536, adunarea episcopilor stabileşte articolele de credinţă care vor fi aprobate şi de Parlament. În acestea, ideile luterane apar alături de cele calviniste. Se menţin doar trei sacramente — botezul, penitenţa şi euharistia. Se enunţă dogma prezenţei reale a lui Hristos în actul euharistiei — care se administrează sub o singură formă (numai azima, nu şi vinul). Este negată mijlocirea binefăcătoare a sfinţilor, dar nu se interzice cinstirea lor. Mănăstirile sunt suprimate, iar celibatul preoţilor, abolit. În anul următor va fi introdusă limba engleză în liturghie, iar icoanele din biserici vor fi îndepărtate.

Apoi, s-a emis o lege care califica drept crimă de înaltă trădare refuzul de a recunoaşte supremaţia regelui asupra Bisericii — şi pedeapsa cu moartea pentru opozanţi. Bunurile sechestrate ale mănăstirilor suprimate au fost transferate regelui — care le-a vîndut cu preţuri convenabile burghezilor şi curtenilor săi. În felul acesta s-a format o nouă clasă, devotată regelui şi noii Biserici.

*

Eduard VI, succesorul [61] şi fiul lui Henric VIII, a impus Bisericii anglicane, în locul regimului episcopal-luteran, o formă de protestantism de tip calvinist-zwinglian. Dar cei cinci ani de domnie a catolicei Maria Tudor au însemnat o întrerupere a fazei calviniste. Noua regină îşi propusese să restaureze catolicismul, în timp ce căsătoria sa cu Filip II al Spaniei i-a adus ostilitatea atît a cercurilor aristocratice cît şi a celor burgheze. Persecuţia protestanţilor englezi (282 de persoane au fost arse pe rug) au sporit simpatia populaţiei faţă de protestantism. Succesoarea şi sora sa Elisabeta I a inaugurat o lungă perioadă de domnie (de 45 de ani) în decursul căreia evoluţia situaţiei religioase (şi implicit social-politice) a cunoscut momente complexe de tensiuni şi poziţii ambigui.

Între timp, în Scoţia prinde teren protestantismul de tip calvinist — sub influenţa ideilor reformatoare venite din Anglia sau aduse aici de negustorii hanseatici. Propagatorul său, predicatorul fanatic John Knox, fusese educat în ambianţa reformatorilor radicali din Elveţia. Regina catolică Maria Stuart nu poate domina situaţia conflictuală deschisă între partidul catolic (francofil) şi cel protestant (anglofil). Parlamentul scoţian aboleşte legislaţia papală, interzice liturghia catolică. Knox organizează — după modelul Genevei — comunităţi conduse de bătrîni[62]; în timp ce nobilii pun stăpînire pe bunurile bisericeşti şi mănăstireşti. În 1567 Maria Stuart este silită să abdice (sfîrşitul ei tragic este cunoscut) — Calviniştii scoţieni resping episcopalismul anglicanilor, înlocuindu-l cu sistemul presbiterian al conducerii de către consiliul de bătrîni: sistem preconizat de Calvin şi adoptat de mai multe Biserici reformate.

În general, în această perioadă instituţiile Reformei anglicane au fost restaurate. Astfel, — din considerente de politică externă au fost păstrate anumite forme liturgice (altarul, odăjdiile, ceremoniile, binecuvîntările, etc.) legate de religia catolică; în timp ce puritanii (adepţii unui cult „pur"), susţinuţi de Parlament şi partizani ai ideilor

[61] Eduard VI — fiul lui Henric VIII din căsătoria cu Jane Seymour; Maria Tudor — fiica lui cu Caterina de Aragon; Elisabeta I — cealaltă fiică din căsătoria cu Ann Boleyn.

[62] În lb. greacă *presbytes* — „bătrîn"; de unde, adjectivul „presbiterian": Biserica presbiteriană — condusă de acest sistem, de un consiliu de bătrîni.

radicale calviniste-zwingliane nu tolerau nici o ambiguitate teologică. Elisabeta I — care pe de altă parte a păstrat şi forma episcopală de conducere a Bisericii — a urmat o consecventă politică antipuritană[63]. În fond, regina era indiferentă faţă de doctrina teologică; dar voia să impună o unitate de atitudine religioasă, unitate în care vedea o dovadă de fidelitate faţă de regimul său politic. Considera — asemenea tatălui ei, şi din aceleaşi raţiuni politice — că o religie unitară, cu o Biserică de stat este o necesitate şi, eventual, un instrument eficace al absolutismului monarhic.

Biserica anglicană — de fapt, un compromis teologic între catolicism şi Reforma de pe Continent — este fundamentată pe cele 39 de articole ale *Mărturisirii de credinţă* din 1562, care au un caracter calvinist atenuat, moderat. Liturghia *(common prayer)* este pe jumătate catolică. Ierarhia bisericească a fost menţinută. Comunitatea anglicană este eminamente episcopală, condusă de o federaţie de episcopi: arhiepiscopul de Canterbury va fi recunoscut doar ca primat onorific, nu şi juridic. — Cît priveşte consecinţele pe plan economic (vînzarea proprietăţilor mănăstireşti, stabilirea unor arenzi exorbitante, transformarea terenurilor cultivabile în păşuni; apariţia unei mase de oameni fără ocupaţie) — „Reforma anglicană a însemnat un adevărat dezastru social" (R. Mousnier). Aripa stîngă a reformatorilor a acţionat în sensul remedierii acestei situaţii; cu toate acestea, concepţia individualistă despre proprietate a prevalat — şi astfel Reforma din Anglia a constituit unul din factorii care au deschis drumul economiei capitaliste.

REFORMA ÎN ŢĂRILE DE JOS — ŞI ÎN ITALIA

Situaţia Bisericii în Ţările de Jos — ca dealtfel şi în ţările scandivane[64] — nu era substanţial diferită de cea din Germania sau din Franţa. Totuşi, aici existau — ca o particularitate locală — foarte multe colegii de canonici, independenţi de episcopul respectivei dioceze, care beneficiau de anumite privilegii papale şi care adeseori erau concubinari. Existau apoi acele congregaţii ale „fraţilor (şi surorilor) vieţii comune" care, cum am văzut, nu făcuseră vot monahal, nu erau grupaţi în mănăstiri, duceau o existenţă de laici, trăiau doar din munca lor; iar ca viaţă spirituală practicau un fel de misticism, propriu mişcării sus-amintite *Devotio moderna.* Alături de această mişcare mai existau şi alte curente — ca cel cu o marcată nuanţă scolastică, avîndu-şi centrul foarte activ la Louvain; sau, un curent umanist cu o coloratură teologică, religioasă, puternic influenţată de personalitatea lui Erasm.

Şi în Ţările de Jos abuzurile înregistrate în sînul Bisericii creiau inevitabile tensiuni sociale şi religioase: indolenţa episcopilor, comportamentul reprobabil din mănăstiri, ignoranţa clerului, izolarea preoţilor de lumea credincioşilor. În această situaţie

[63] Intoleranţă faţă de aceşti non-conformişti *(dissenters),* în 1571 a înfiinţat contra lor un tribunal extraordinar, ale cărui intenţii şi procedură aminteau Inchiziţia spaniolă.

[64] Ca urmare, şi drumul Reformei a avut aceleaşi implicaţii şi consecinţe politice. „Nicăieri Biserica luterană n-a fost în mai mare măsură o creaţie politică decît în Suedia. Fără a se declara luteran, Gustav Vasa (1496—1560) a găsit în luteranism un aliat foarte util în lupta sa pentru independenţa Suediei contra Danemarcei. După victoria şi alegerea sa ca rege, în 1523, Gustav şi-a umplut oficiile de stat şi bisericeşti cu luterani devotaţi şi obedienţi. El a adus proprietăţile funciare ale Bisericii sub controlul său în 1527; după care s-a declarat el însuşi luteran. Din acest moment, dominaţia sa asupra Bisericii a fost absolută. Henric VIII al Angliei va lua exemplu de la el. — În Danemarca şi Norvegia luteranismul înflorea cu consimţămîntul tacit al regelui. În 1536, odată cu urcarea pe tron a regelui Cristian, după un război civil contra catolicilor, victoria luterană a fost completă" (J. New)

propaganda luterană îşi găsea imediat audienţă. Reacţia Bisericii catolice a fost promptă şi extrem de dură: edictele din 1529 şi 1531 prevedeau pedeapsa cu moartea nu numai pentru eretici sau pentru cei care nu îi denunţau, ci şi pentru cei surprinşi că discută probleme de credinţă dacă nu erau teologi calificaţi! Toate aceste rigori n-au putut însă împiedica răspîndirea luteranismului — şi chiar a radicalismului anabaptiştilor. Mai ales aceştia din urmă au fanatizat masele, devenind un ameninţător ferment revoluţionar politico-social. Pentru a opri mişcarea, un edict (din 1535) îi pune pe adepţi în afara legii — „şi anabaptiştii sînt masacraţi cu miile. Mulţi emigrează în coloniile engleze din America, unde creează comunităţi asemănătoare celei a quakerilor" (M. Bendiscioli).

Pe de altă parte, şi propaganda calvinistă pătrunde (începînd din jurul anului 1543) din Franţa în Flandra, prin cărţi, pamflete şi predicatori formaţi în oraşele elveţiene. Cînd în Franţa vor izbucni războaiele religioase, începe şi în Flandra valul de distrugeri de biserici şi mănăstiri. Represiunea este sîngeroasă, şi capii mişcării sunt siliţi să emigreze în Germania, Franţa sau Anglia. Filip II trimite aici pe ducele de Alba cu o puternică armată. Se instituie un tribunal excepţional — şi se dezlănţuie o cruntă teroare.

Conflictul religios capătă caracterul unei lupte politice, naţionale, antispaniole. Calviniştii îşi intensifică însă propaganda — şi lupta continuă, tendinţele politico-sociale delimitîndu-se pe regiuni: catolicii din sud constituie în 1579 „Uniunea din Arras", declarîndu-se de partea monarhului spaniol; în timp ce provinciile din nord, partizane ale unui regim antimonarhic, republican, constituite în „Uniunea din Utrecht", contestă regalitatea şi acordă deplină libertate de cult protestanţilor. — Dislocînd definitiv unitatea social-politică a Ţărilor de Jos, această sciziune va duce la crearea a două state separate: Belgia catolică în sud, şi Olanda care însuma provinciile protestante din nord.

În Italia papalităţii şi a umanismului Reforma a avut destinul ei particular. Prea puţin studiată (deşi de proporţii), merită totuşi să fie cunoscută şi integrată în contextul protestantismului european tocmai pentru caracterul său particular.

Atît umanismul italian cu dimensiunea sa religioasă, cît şi cercurile de laici care — mai ales după activitatea predicatorului Savonarola — se interesau tot mai mult de problemele ecleziastice, erau preocupate de necesitatea unei reforme a Bisericii. Scrierile lui Luther erau cunoscute aici încă din 1519. Tezele lui afişate la Wittemberg fuseseră înaintate Curiei de către episcopul Albert din Mainz. Tipografiile veneţiene răspîndiseră scrierile reformatorilor de dincolo de Alpi[65]. Cu toate acestea, în Italia nu erau percepute nici deosebirile dintre diferitele curente protestante, nici sensurile teologice profunde ale Reformei; înseşi scrierile lui Luther şi-au găsit ecou nu prin speculaţiile lor doctrinare, ci prin conţinutul lor moral şi de polemică îndreptată contra papalităţii, a instituţiei Bisericii şi a ordinelor religioase. N-a rezultat deci din toate acestea o intenţie de ruptură de Roma, o intenţie de a crea o altă Biserică, de a contrapune catolicismului formule logice şi doctrinare diferite[66]. — Cu excepţia nucleelor anabaptiste din Veneţia mişcarea reformată italiană n-a cunoscut o largă difuziune populară. S-a menţinut în limitele unor cercuri restrînse, intime, de persoane culte, cercuri în care se discutau teme proprii Reformei radicale (idei antitrinitariene, concepţii neoplatonice, doctrine anabaptiste, aspiraţii etice şi umaniste).

[65] Reprezentativă pentru ideile Reformei era lucrarea lui Melanchton intitulată *Loci communes* (pe care Luther o aprecia în cel mai înalt grad, ca pe o operă aproape canonică); tipărită la Veneţia, opera circula în mediile laice şi ecleziastice din Roma încă de la apariţia ei (în 1521).

[66] Singura excepţie este comunitatea evanghelică a valdezilor din văile Alpilor piemontezi: care însă îşi avea tradiţiile ei evanghelice păstrate încă de la originea mişcării (sec. XII), cu influenţele ulterioare ale predicilor lui Wyclif şi Hus. — „În 1530, cîţiva emisari piemontezi în Elveţia au luat legătura cu reformatorii; iar în 1532, la sinodul din Chanforan, valdezii au decis să adopte doctrinele şi organizarea Bisericilor reformate. Modelul lor originar a fost Biserica zwingliană; dar către jumătatea secolului valdezii au fost din ce în ce mai mult influenţaţi de cea calvină" (M. Guidetti).

Personalitatea centrală a Reformei în Italia a fost spaniolul de formaţie culturală erasmiană Juan de Valdés (m. 1541). Cercul său din Napoli era frecventat de persoane cultivate, bărbaţi şi femei, nobili şi intelectuali, prelaţi şi umanişti, care în întrunirile lor comentau texte sacre, meditau asupra lor, fiecare căutîndu-şi propria sa cale religioasă, refuzînd formalismul manifestărilor exterioare ecleziastice, cultivînd o credinţă interioară, personală, punînd accentul pe propria conştiinţă. În fond, era un fel de misticism, o spiritualizare a credinţei unită cu o înclinaţie raţionalistă, dar fără a se ataşa de vreunul din curentele reformatoare din Germania sau Elveţia. Totuşi, asemenea cercuri — din Napoli, Bologna, Ferrara, Modena, Treviso, Veneţia, Lucca, formate în jurul unor personalităţi (ca Bernardo Ochino, Pier Paolo Vergerio, Giulia Gonzaga, Vittoria Colonna, ş.a.), dintre care unii intraseră în contact direct chiar cu Luther, Calvin sau Melanchton, — cunoşteau ideile acestora şi, într-o măsură, le-au difuzat; în orice caz, ele au întreţinut o atmosferă în care devenea tot mai evidentă necesitatea unor reforme în sînul Bisericii.

În schimb, reformismul radical al anabaptiştilor (influenţaţi de ideile lui Miguel Servet şi impresionaţi de tragicul său sfîrşit) ataca direct problemele dogmei. Sinodul din Veneţia din 1550 (poziţia energică antipapală a Veneţiei era binecunoscută) îl declara pe Hristos om, justifica starea de graţie a „celor aleşi" şi nega atît existenţa infernului cît şi cea a diavolului. Inchiziţia n-a întîrziat să îi persecute — şi „ereticii" anabaptişti au fost siliţi să se refugieze în Elveţia sau Olanda. Nuclee anabaptiste s-au constituit şi în Calabria, unde se refugiaseră şi grupuri de valdezi — reprimaţi sîngeros, în masă, în 1561.

„Reforma în Italia revelează în mod clar o emancipare intelectuală mai completă ca în alte ţări, însoţită fiind şi de o continuă difidenţă faţă de alte confesiuni" (Fred. C. Church). Scolastica însăşi era străină mentalităţii italiene — şi niciodată n-a cunoscut momente de înflorire pe teren italic. Mai degrabă decît cultura bisericească scolastică, academiile italiene din secolele XV şi XVI sînt cele care ne arată modul în care erau abordate aici problemele religioase. Astfel, Italia formulase — pe calea studierii de către umanişti a filosofiei lui Platon şi Aristotel — concepţii noi privind religia creştină, problema imortalităţii sau cea a conştiinţei personale, individuale.

În urma contactelor comerciale ale oraşelor din nordul Italiei cu Germania şi Elveţia au pătruns şi ideile luterane sau calviniste; dar în academii (cele din Napoli, Florenţa, Roma, Veneţia, Modena, ş.a.) se purtau dişcuţii umaniste nu numai în jurul teologiei catolice, ci şi a celei luterane sau calviniste. În rest, episcopii italieni au rămas fideli papalităţii; iar reformatorii italieni rămîn mai importanţi pentru opera lor desfăşurată mai mult în alte ţări decît în Italia.

Într-adevăr, după 1550 ei şi-au găsit terenul propice de activitate în afara ţării lor. În Elveţia au intrat în conflict cu reformatorii locali; unii au protestat contra lui Calvin pentru comportarea sa abominabilă faţă de Servet, alţii au criticat conceptul calvinist despre „cei aleşi", alţii au fost expulzaţi pentru că formulaseră opinii diferite de ale lui Calvin în problema Trinităţii[67]. — Astfel, Lelio Soccini (m. 1562) care, după o violentă polemică cu Calvin a parcurs Europa Centrală stabilindu-se pentru mai mult timp la Cracovia, atacă dogma Trinităţii, afirmînd unicitatea absolută a lui Dumnezeu, reduce creştinismul la o doctrină pur morală, iar pe Hristos îl considera un profet inspirat de harul divin, dar negîndu-i natura divină[68]. — Printre „ereticii" italieni figurează şi medicul Giorgio Biandrata care, după ce la Geneva avusese contacte directe cu Calvin, este întemniţat de Inchiziţie, evadează, ajunge în Elveţia, apoi în Polonia şi în Transilvania

[67] Faimosul predicator Bernardino Ochino, fost general al Ordinului Capucinilor convertit la luteranism, îi denunţa pe reformatorii din Zürich şi Geneva — pe care îi frecventase în Elveţia — ca fiind „mai scelerati şi mai cruzi decît au fost vreodată papii Romei". (*Apud* D. Caccamo).

[68] Doctrina sa — „socianismul" — a dat naştere unei Biserici protestante numită „unitariană", constituită imediat ca atare în Transilvania; de unde, unitarianismul s-a răspîndit în Ungaria, Franţa, Anglia, Norvegia şi S.U.A.

— unde în 1604 îl cheamă şi pe reformatorul Fausto Soccini, nepotul şi propagatorul ideilor unchiului său Lelio, ale cărui manuscrise le moştenise.

Spre deosebire de reformatorii din alte ţări, „ereticii" italieni, teologi sau laici, îşi păstrau o conştiinţă critică formată la şcoala culturii filosofice a Renaşterii; fapt care îi plasa într-o dublă opoziţie, atît faţă de ortodoxia catolică cît şi faţă de Reformă (cf. D. Cantimori). Ca urmare, „ei vor fi persecutaţi peste tot, în propria lor ţară de origine precum şi oriunde vor căuta azil, — în timp ce mereu agitatul lor individualism era temut de reformatorii de dincolo de Alpi ca fiind un factor de disoluţie internă. Contrar altor exilaţi, care îşi găseau locul în Bisericile reformate dominante şi participau la controversele lor religioase, «ereticii» italieni îşi păstrau propria lor independenţă intelectuală" (D. Caccamo).

REFORMA CATOLICĂ. NOI ORDINE RELIGIOASE

Indisciplina, moravurile, abuzurile Bisericii catolice, bine cunoscute maselor şi cu atîta vehemenţă denunţate de exponenţii Reformei, au fost combătute (explicit sau implicit) şi de unele atitudini sau măsuri reformatoare venite chiar din rîndurile ierarhiei ecleziastice, ca şi din partea maselor de credincioşi. Despre mişcarea laică *Devotio moderna* am vorbit. Iar la nivelul cel mai înalt al ierarhiei bisericeşti este interesant de menţionat proiectul de reformă generală a Bisericii elaborat în 1459 de cardinalul Niccolò da Cusa[69], din însărcinarea marelui papă umanist Pius II (Enea Silvio Piccolomini). Sarcina de a promova reforma — se prevedea în acest proiect — revenea unor „vizitatori apostolici", în număr de trei, care urmau să aibă în vedere 14 reguli. Acestea prescriau abolirea cumulului de beneficii ecleziastice, controlul mănăstirilor de călugăriţe, supravegherea predicatorilor-vînzători de indulgenţe pentru a se evita abuzurile (de asemenea — şi din acelaşi motiv — a predicatorilor cultului relicvelor), reprimarea cametei, a vrăjitoriei, a divinaţiei, etc. Dar acest proiect a rămas literă moartă — fie din cauza slăbiciunii papilor care au urmat, fie a unor membri ai Curiei care voiau să-şi păstreze privilegiile. Prin urmare, o reformă pornită „de sus în jos" se dovedea a nu fi posibilă.

O tentativă de a acţiona „de jos în sus" au reprezentat-o confreriile laice de felul celei a „fraţilor vieţii comune" (în ambianţa căreia a fost educat şi Erasm), precum şi congregaţiile reformatoare ale unor ordine călugăreşti, înfiinţate încă de la începutul secolului al XV-lea. Printre acestea se numărau congregaţii aparţinînd fie ordinelor benedictin[70] sau dominican (în Spania, Bavaria, Saxonia, Turingia, Italia, Olanda), fie celui franciscan[71], fie alte ordine noi mai mici (cistercieni, camaldolezi, carmelitani, augustinieni). Şi în mănăstiri de călugăriţe s-au creat congregaţii cu vederi reformatoare (în Italia — „clarissele", în Franţa „collettinele", în Spania „concepţionistele"). — Chiar şi în rîndurile celei mai înalte ierarhii s-au remarcat episcopi care au reacţionat contra mondenităţii şi decăderii moravurilor preoţilor şi călugărilor din diocezele lor : în Italia — la Veneţia, Florenţa, Ferrara, Padova, Bologna, Mantova, Verona, Salerno, etc.; în Spania — la Toledo şi Valencia; în Franţa — la Sens, Tours; în Anglia — episcopii John Fisher, Reginald Pole; şi chiar în Germania (la Brandenburg, Speyer, Augsburg,

[69] Umanistul şi teologul Nicolaus Cusanus (1401—1464), legat papal în Germania (unde a descoperit un codice conţinînd 12 comedii de Plaut) a fost investit aici de papa Nicolae V, cu ample puteri reformatoare. În acest sens, operele sale mai importante sunt: *De pace fidei, Reformatio generalis* şi *De concordantia catholica.*

[70] Ordin care înregistrase pînă în 1953 un număr de 3 600 de sfinţi proveniţi din rîndurile sale, 40 de papi şi 250 de cardinali (cf. *Enc. Motta*).

[71] În care s-au ilustrat predicatorul Bernandino da Siena; sau, în Spania, arhiepiscopul de Toledo, cardinalul Ximenes de Cisneros, fondatorul Universităţii din Alcalà de Henares.

etc.) — deşi aici într-o măsură mult mai redusă, întrucît episcopii erau aproape toţi din familii nobile, principi teritoriali, prea puţin sau deloc interesaţi de situaţia moral-religioasă din diocezele lor.

Un alt curent reformator, de asemenea cu o puternică influenţă asupra opiniei publice, aparţinea cercurilor umaniste. De astă dată programul de reformă ataca şi probleme de dogmă. Iar ca metodă, umaniştii invitau la studiul filologic al textelor biblice sau cele ale Sf. Părinţi, în original, în limba greacă, latină şi ebraică. Totodată, ei ţineau să pună în lumină o anumită continuitate dintre gîndirea greco-romană şi cea creştină. În fruntea acestei mişcări (de care, prin formaţia lor intelectuală, nu erau străini nici marii exponenţi ai Reformei, chiar dacă nu acceptau multe idei şi atitudini umaniste) se situa Erasm, autorul *Manualului soldatului creştin*[72], în care ideile sunt expuse în modul cel mai simplu şi mai clar. Creştinismul, scrie Erasm, înseamnă esenţialmente interioritate, iar nu practicarea unor rituri şi ceremonii exterioare. Asemenea unui soldat, creştinul trebuie să-şi iubească aproapele, să-şi stăpînească pornirile, să lupte necontenit contra pasiunilor şi ispitelor materiale, viaţa sa spirituală să urmărească pacea şi contemplarea bunurilor nepieritoare. Idealul creştin trebuie să fie în conformitate cu exigenţele raţiunii — în care scop cultura clasică îl ajută mult; căci credinţa „luminată" este superioară celei naive şi ignorante. — Asemenea idei (care se menţineau în cadrul strict al învăţăturii Bisericii catolice), expuse într-un accesibil limbaj laic — deşi nu lipsit şi de accente polemice împotriva vieţii călugărilor — au făcut ca opera să aibă un puternic ecou în perioada imediat premergătoare Reformei[73].

Programul de reforme al umaniştilor a întîmpinat o vie critică din ambele tabere: din cea catolică — pentru că adopta o poziţie ostilă atît unor dogme cît şi tradiţiilor ecleziastice; din tabăra luterană — pentru că acorda prea multă încredere capacităţilor morale, voluntare şi intelectuale ale omului, afirmînd valoarea liberului arbitru şi ignorînd în schimb necesitatea indispensabilă a „graţiei divine".

Ţara catolică în care revolta anticlericală — prin urmare, şi influenţa Reformei — au fost aproape inexistente era Spania.

Au existat şi aici tentative eretice, desigur, care însă au fost imediat reprimate de Inchiziţie. În Spania, şi tradiţia cavalerească medievală era încă vie — în timp ce ordinele religioase cavalereşti erau foarte puternice. În fine, îndelungata luptă de *reconquista* — resimţită ca o stare de spirit activă, avînd caracter de „cruciadă" antimusulmană — a creat şi a întreţinut în continuare o atmosferă de fervoare religioasă, dusă în unele momente pînă la limitele misticismului. — Din această ambianţă a apărut fondatorul „Companiei lui Iisus" — congregaţia de clerici mireni, susţinătoarea principală şi cea mai eficientă a Bisericii catolice din perioada Conciliului din Trento, cea a Contrareformei şi pînă azi: spaniolul basc Ignaţiu de Loyola (1491—1556)[74].

[72] *Enchiridion militis christiani* (1504). Redactat pentru educaţia adolescentului Carol de Habsburg (viitorul Carol Quintul), manualul propune o simplificare a teologiei şi cultului catolic, pentru ca astfel creştinul să poată înţelege mai uşor şi să practice o viaţă creştinească adevărată: „Modelul nostru este Hristos, în care se găsesc toate regulile de viaţă fericită; pe El ne este îngăduit să-L imităm cu toţii" — scrie Erasm.

[73] De aceleaşi cercuri umaniste din jurul lui Erasm (cărora le aparţineau Reuchlin, Peutinger, Pirkheimer, Ulrich von Hutten, ş.a.) este legată şi scrierea anonimă intitulată *Scrisorile unor oameni obscuri* (1515, 1517), în acelaşi timp pamflet anticlerical şi parodie grotescă a scolasticismului obtuz, atacînd intoleranţa inchizitorială. Opera s-a bucurat de o popularitate extraordinară.

[74] Aparţinînd unei familii nobile basce Ignaţiu a îmbrăţişat cariera armelor, ducînd o viaţă frivolă de petreceri, aventuri, dueluri. Intră în serviciul împăratului, într-o bătălie este rănit grav, rămîne şchiop, trebuind să renunţe la o viaţă care îi promitea un viitor strălucit. În lunga convalescenţă se dedică lecturii cărţilor mistico-ascetice. După două pelerinaje la Roma şi la Ierusalim, studiază la Universitatea din Paris; aici, în 1534, împreună cu 9 condiscipoli fac votul de sărăcie şi castitate, fundînd „Compania lui Iisus" (în Sp. *Jésus* — de unde, „iezuit"). — Din 1759 iezuiţii au fost expulzaţi din Portugalia, Franţa, Spania şi sudul Italiei. Mulţi au fost primiţi de Frederic II al Prusiei şi de Caterina II a Rusiei. Ordinul a fost suprimat în 1573, fiind reconstituit în 1814 de Pius VII. Extraordinara sa influenţă spirituală în toată lumea este susţinută de o puternică organizare propagandistică, de marele său număr de şcoli, colegii, institute, ziare, reviste şi de calitatea erudiţilor săi în toate domeniile culturii.

Totalizînd la început un număr de zece membri, congregaţia s-a constituit în 1534 şi a fost aprobată de papa Paul III în 1540, care i-a acordat şi importante privilegii. Membrii erau selectaţi — procedeu păstrat pînă azi — după o perioadă de foarte riguroasă verificare de doi ani; după care, fie că rămîneau simple „ajutoare", fie că erau promovaţi „scolastici" pentru a se pregăti pentru funcţia sacerdotală — şi abia după mai mulţi ani de diferite verificări erau admişi la preoţie. Nu se ocupau de funcţiile liturgice, trăiau în comun (în „case", nu în mănăstiri), nu puteau poseda bunuri imobile şi nici aspira la sarcini ecleziastice sau la funcţii în afara ordinului lor. Religiozitatea membrilor se exprima prin practicarea unor „exerciţii spirituale" (acesta este şi titlul operei lui Ignaţiu de Loyola, textul de bază al ordinului), exerciţii care durau patru săptămîni în fiecare an; erau o formă de „misticism disciplinat" — cum au fost definite, — fondată atît pe tradiţii spaniole cît şi pe *Devotio moderna.* Constau dintr-o serie de meditaţii asupra unor subiecte definite: în prima săptămînă, asupra greşelilor săvîrşite şi a mijloacelor de a le repara; apoi, succesiv: asupra idealului perfect şi concret de viaţă spirituală care este Iisus; asupra dureroasei vieţi a lui Hristos şi asupra vieţii de glorie a răscumpărătorului divin. Meditaţiile erau însoţite de norme practice — confesiuni, rugăciuni, pedepse corporale, etc., — totul servind la disciplinarea voinţei creştinului.

La fel ca azi, făceau vot de sărăcie, castitate şi obedienţă; în plus, de supunere absolută şi necondiţionată papei. Superiorul general al Companiei era ales pe viaţă (primul a fost Ignaţiu de Loyola); el îi numea pe superiorii provinciilor şi pe cei ai celor mai mici comunităţi, ai „caselor". Se dedicau predicii, formării clerului în seminarii şi învăţămîntului, mediu şi superior; căci toţi membrii promovaţi ai Companiei trebuiau să facă studii universitare, să obţină titlul de doctor şi abilitarea de a preda teologia, filosofia, literele (precum şi discipline ştiinţifice) în orice ţară. Îndeplineau şi funcţii de confesori, ghizi spirituali, „directori de conştiinţă" ai marilor nobili, ai principilor şi regilor (mai ales în Spania şi Franţa). Aceştia îi luau adeseori consilieri politici, încredinţîndu-le importante misiuni diplomatice. Ordin esenţialmente de predicatori şi de magiştri, constituit pe principii organizatorice militare şi pe o formă de religiozitate militantă, aveau ca prim obiectiv combaterea energică a „ereziilor", deci şi apărarea Bisericii împotriva atacurilor protestanţilor. Totodată se dedicau şi operelor de asistenţă socială, în spitale, aziluri, etc. — Dar domeniile în care capacităţile lor intelectuale se ilustrau la maximum erau diplomaţia şi educaţia. „Au fundat colegii după modelul celor din Paris, în care profesorii iezuiţi predau oricui filosofia, teologia, literele şi ştiinţele naturale. Aceste colegii vor fi în curînd autorizate să confere grade academice totdeauna ambiţionate!" *(Idem).* În colegiile avînd şi internate[75] elevii sau studenţii locuiau împreună cu profesorii lor, care le impuneau o disciplină rigidă; dar în acelaşi timp îi puteau ajuta să-şi dezvolte personalitatea potrivit aptitudinilor fiecăruia. În spiritul regulilor Ordinului iezuit s-a constituit, pe linia feminină „Compania Ursulinelor" (iar în Spania „Hijas de Jesús") care, fără a locui în comun sau a purta o îmbrăcăminte deosebită, se dedică îngrijirii medicale a bolnavilor, asistenţei spirituale a fetelor orfane (inclusiv recuperării femeilor de moravuri uşoare), educaţiei morale, religioase şi profesionale a femeilor.

Ordinul lui Ignaţiu de Loyola a jucat un rol considerabil în primul rînd în Europa unde, după Conciliul din Trento, a fost principalul inspirator al Contrareformei.

[75] Primul institut de instrucţie şi educaţie iezuită a fost „Colegiul Roman", fundat în 1551; în anul următor, tot la Roma a fost fundat „Colegiul german", pentru sacerdoţi din Germania. Alte asemenea colegii au fost imediat înfiinţate în Polonia, Germania şi Ţările Scandinave — unde iezuiţii s-au insediat în calitate de confesori şi au început o intensă activitate de combatere a protestantismului. În 1549 iezuiţii au fundat Universitatea din Innsbruck. — În şcolile lor sistemul educativ făcea apel la toate mijloacele — la jocuri, sporturi, dans, recitare, pentru a deprinde o comportare corectă şi o conversaţie agreabilă. Pînă azi, şcolile iezuite sînt cele mai căutate în ţările din Occident.

Activitatea lor misionară s-a extins şi în alte continente (misiunile lor cele mai importante au fost cele din India, China şi Japonia — cu Francisco Xavier). Metoda lor misionară de a propaga credinţa creştină consta în menţinerea şi folosirea tradiţiilor religioase şi culturale indigene. Ordinul a dat şi numeroşi oameni de litere, filosofie şi ştiinţă, excelent pregătiţi. În felul acesta, şi activînd pe planuri atît de diferite, „Compania lui Iisus" a exercitat o influenţă excepţională — deşi ordinul a fost continuu atacat mai mult decît oricare altul[76].

N-au lipsit, cum am văzut, unele încercări de reformă a Bisericii nici din partea papilor Renaşterii. Decretele disciplinare date de Alexandru VI, Iuliu II şi Leon X, oricît erau de timide, n-au fost aplicate. Însăşi ideea de a convoca în acest scop un conciliu nu era agreată de papalitate, de teamă ca hotărîrile rezultate să nu-i restrîngă autoritatea.

Totuşi, Iuliu II convoacă în 1512 Conciliul V din Lateran (ale cărui lucrări, continuate şi sub Leon X, s-au prelungit pînă în 1517). Călugării camaldolezi — o subdiviziune a Ordinului benedictin — au prezentat un *Libellus,* care conţinea propuneri interesante: reunirea cu Biserica răsăriteană, acţiuni misionare de convertire a evreilor, musulmanilor, precum şi a popoarelor Americii recent descoperite; traducerea *Bibliei* în limbi naţionale, înlocuirea limbii latine în liturghie cu aceste limbi, revizuirea autoritarului *Corpus iuris canonici,* o riguroasă verificare (morală şi teologică) a candidaţilor la preoţie, formarea clerului — reputat ca ignorant — pe baza, nu a textelor scolasticii, ci ale Sf. Scripturi, ale Părinţilor Bisericii şi ale hotărîrilor conciliare. Dar lucrările Conciliului s-au încheiat fără să se realizeze nimic din propunerile acestui *Libellus.*

Mai hotărît decît predecesorii săi s-a dovedit a fi flamandul Adrian Florensz, colaborator al marelui teolog Cisneros, fost cardinal de Tortosa, fost magistrul lui Erasm şi preceptorul viitorului Carol Quintul — ales papă în 1525, cu toată opoziţia puternică a cardinalilor romani contra acestui „străin"[77]. Suprimînd toate funcţiile inutile şi introducînd în Vatican un regim de austeritate, Adrian VI a declarat că nu-l interesau decît două lucruri: să realizeze unirea tuturor principilor creştini pentru a lupta contra turcilor, şi să reformeze Curia romană. Folosind un limbaj care îl amintea pe cel al lui Savonarola papa nu ezita să recunoască: „Noi toţi, prelaţi şi cler, ne-am abătut de la drumul cel drept [...]; este foarte probabil că toate relele au pornit de la Curia romană [...], şi cum tot de acolo se trage boala, tot de acolo va începe şi însănătoşirea [...], căci toţi dorim o asemenea reformă".

Dar pontificatul lui Adrian VI n-a durat decît un an. În direcţia unei reforme necesare, urmaşul său Clement VII nu face altceva decît să acorde recunoaşterea juridică a ordinelor teatinilor şi barnabiţilor, preocupaţi de o „reformă personală", pe planul conştiinţei individuale. — Paul III, cu toate că sub pontificatul său nepotismul a revenit la ordinea zilei (dar şi mecenatismul, cu realizări extraordinare care l-au calificat ca „ultimul papă al Renaşterii")[78], şi-a dat seama de gravitatea situaţiei Bisericii. Încă din

[76] În intenţia de a folosi nu numai mistica, ci şi arta în scopul pregătirii spirituale a omului, a victoriei şi predominanţei absolute a Bisericii, ordinul a creat un stil propriu chiar şi în arhitectură, sculptura figurativă sau decorativă, începînd cu *Chiesa del Gesù* din Roma, creaţia arhitecţilor Vignola şi Giacomo della Porta — căreia le-au urmat Domul Invalizilor, Capela Sorbonei din Paris, etc.

[77] Luis Vives a înţeles că alegerea lui ca papă a fost o reacţie contra indiferenţei faţă de problemele Bisericii pe care o manifestase predecesorul său Leon X — atunci cînd i s-a adresat cu cuvintele: „Numai viaţa ta nepătată te-a ridicat la cea mai înaltă demnitate din lume".

[78] Sub pontificatul său, Michelangelo a terminat „Judecata de Apoi" din Capela Sixtină; a construit cupola bazilicei Sf. Petru, a restaurat întregul complex magnific al Capitoliului şi a terminat palatul Farnesina din Roma. Tizian i-a pictat portretul; Vasari — frescele din Vatican; Ariosto i-a făcut elogiul în *Orlando furioso;* iar Copernic i-a dedicat opera sa fundamentală *Despre mişcările de revoluţie ale corpurilor cereşti.*

1535 a încercat să convoace un conciliu ecumenic, dar Francisc I şi Henric VIII n-au fost de acord. În 1537 papa a numit noi cardinali, cunoscuţi pentru rectitudinea lor morală şi favorabili unor măsuri reformatoare. O comisie formată din aceştia a fost însărcinată cu elaborarea unui proiect în acest sens. Un conciliu a fost convocat — fără a fi invitaţi şi episcopii „schismatici", protestanţi — în 1542 la Trento, oraş situat pe teritoriul Italiei, dar în apropiere de graniţa cu Germania şi aflat sub influenţa reformaţilor germani. Războiul dintre Francisc I şi Carol V a determinat însă amînarea conciliului, — care a fost convocat pe data de 15 martie 1545.

CONCILIUL DIN TRENTO

Atît Luther (în 1520) cît şi fiecare dietă care se ţinuse în Germania în anii următori ceruseră convocarea unui conciliu ecumenic ca singura instanţă supremă de clarificare a controverselor doctrinare şi ca unic mijloc eficient pentru a introduce în sînul Bisericii reformele atît de necesare. Carol V, de asemenea, era de acord, considerînd că un conciliu la care să participe ambele părţi în conflict era singura politică justă a Imperiului. Trecuseră mai bine de două decenii de la izbucnirea crizei determinate de Luther, şi în timpul acesta o mare parte a Europei adoptase Reforma. Nici papa Clement VII însă, nici Curia — şi cu atît mai puţin Francisc I, care avea tot interesul ca în Germania să se menţină discordiile — nu fuseseră de acord. Paul III va ceda numai în faţa ameninţării împăratului de a convoca un conciliu local, exclusiv german, iar nu ecumenic.

Convocat în martie, Conciliul şi-a început lucrările în decembrie 1545 — cu absenţa părţii protestante. La lucrările Conciliului — care vor dura cu intermitenţe 18 ani, — participau cardinali, episcopi, abaţi şi superiori generali ai ordinelor religioase; la promulgarea solemnă a decretelor, toţi aceştia aveau drept de vot deliberativ individual. Apoi — experţii acestora, teologi şi specialişti în dreptul canonic, cu drept de vot consultativ. În fine, erau prezenţi şi ambasadorii principilor catolici — ai împăratului, regilor Franţei, Portugaliei, Poloniei, Spaniei, ai Senioriei Veneţiei şi ai ducelui de Savoia (plus informatori secreţi ai Romei). Preeminenţa o deţineau cardinalii legaţi papali, singurii care puteau face propuneri. — Cum papa considera de primordială importanţă opera de clarificare doctrinară, în timp ce împăratul insista asupra unor reforme disciplinare care ar fi stabilit unitatea religioasă a Germaniei (dar şi a altor ţări în care protestantismul continua să facă progrese), în cele din urmă s-a convenit ca problemele doctrinare şi cele disciplinare să fie dezbătute paralel.

Sesiunile Conciliului s-au desfăşurat de-a lungul a trei perioade. În prima (1545—1547), la care au fost prezenţi doar cîteva zeci de episcopi, în majoritate italieni[79], au fost condamnate ereziile tuturor direcţiilor protestante, restabilindu-se dogmele şi practicile tradiţionale. S-a reafirmat ca unică normă a credinţei Sf. Scriptură. *Biblia* putea fi citită de oricine, dar interpretarea ei corectă nu o putea stabili decît Biserica catolică. Predicile urmau să fie controlate de episcopi. Singura traducere a *Bibliei*, oficială, recunoscută ca autentică era considerată *Vulgata*, versiunea tradusă din ebraică de Sf. Ieronim, — fără să fie însă interzise şi alte versiuni, în latină, greacă, ebraică, sau în limbi naţionale. Contra pesimistei interpretări luterane a „păcatului originar" ca o radicală corupţie a naturii umane, s-a stabilit că acesta este răscumpărat prin actul

[79] Doi episcopi spanioli, unul francez, unul german, unul englez şi 16 italieni. În schimb, dintre cei 4 arhiepiscopi prezenţi, 3 erau străini; iar dintre cei 4 cardinali-legaţi papali, unul era englez — iar doi erau viitorii papi Iuliu III şi Marcel II. În plus, 5 superiori generali ai unor ordine călugăreşti.

botezului. A fost reafirmată doctrina tradiţională, generală, privind sacramentele, în număr de şapte; precum şi a liberului arbitru, a voinţei omului ajutată de graţia divină. — Ca măsuri disciplinare şi organizatorice, s-au stabilit îndatoririle canonicilor şi obligativitatea rezistenţei atît a lor cît şi a episcopilor în diocezele respective. S-a hotărît instituirea pe lîngă fiecare catedrală a lecturii publice şi a comentarului Sf. Scripturi. De asemenea, obligaţia episcopilor de a supraveghea comportarea morală nu numai a preoţilor ci şi a călugărilor.

În a doua perioadă a Conciliului (1551—1552) au participat la lucrări şi delegaţi protestanţi germani; aceştia însă, după ce au formulat cîteva cereri considerate de catolici inacceptabile (ca episcopii să fie dezlegaţi de obligativitatea obedienţei datorate papei; sau, ca problemele teologice asupra cărora Conciliul ajunsese de acord să fie repuse în discuţie), s-au retras. Conciliul a condamnat concepţiile protestanţilor privind misa, a reafirmat valabilitatea penitenţei şi a maslului (ungerea cu mir a muribunzilor), precum şi dogma transsubstanţierii, a prezenţei reale a lui Hristos în actul euharistic.

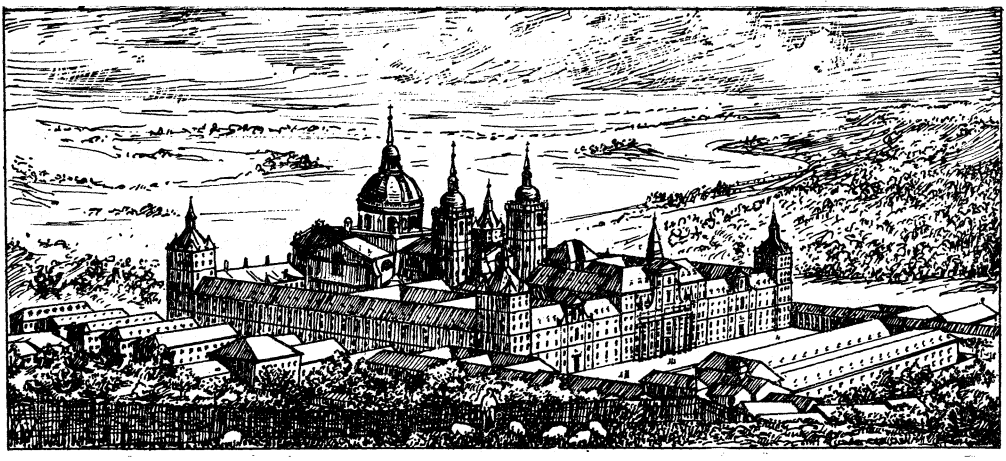

Escorial — glorificare a spiritului Contrareformei; mănăstirea şi reşedinţa regală a lui Filip II, construită începînd din 1567 (la patru ani după încheierea Conciliului din Trento).

Din cauza poziţiei papei Paul IV Carafa — care reclama competenţa exclusiv a papalităţi în luarea unor măsuri de reformă a Bisericii — lucrările Conciliului din Trento au fost suspendate timp de zece ani; reluate în ianuarie 1562, au durat mai puţin de doi ani (pînă în decembrie 1563). În această a treia şi ultimă perioadă conciliară — cînd au fost prezenţi mai mulţi episcopi ca oricînd: 112 la prima sesiune şi peste 200 la ultima — s-au luat şi hotărîrile cele mai importante. A fost interzis cumulul funcţiilor episcopale. Episcopilor li s-a impus să facă vizite pastorale anuale regulate în dioceză. S-au prevăzut modalităţi de educaţie teologică pentru clerul lipsit de instrucţie. S-au stabilit şi reguli generale de funcţionare a ordinelor religioase. Contra „sacerdoţiului universal" susţinut de protestanţi a fost reafirmată autoritatea inderogabilă a ierarhiei bisericeşti. S-au stabilit interpretările şi normele privind desfăşurarea serviciului divin, interdicţia căsătoriei preoţilor, comuniunea, indulgenţele, postul, doctrina despre Purgator, cultul sfinţilor şi al Fecioarei. Apoi — controlul de către Biserică a instituţiilor de binefacere, crearea de seminarii teologice în fiecare dioceză, convocarea periodică a unor sinoade diocezane; iar papei i s-a cerut să redacteze o listă a cărţilor primejdioase pentru sănătatea morală a laicilor[80]. De asemenea, Conciliul i-a cerut papei să dispună redactarea unui Catehism, precum şi revizuirea cărţilor liturgice.

[80] O primă asemenea listă fusese întocmită — după tentativele anterioare în acest sens întreprinse de unele universităţi, ca Sorbona, sau ca Universitatea din Louvain — la cererea papei Paul IV.

Conciliul din Trento şi-a încheiat lucrările fără să fi definit unele doctrine importante, — ca cea a primatului jurisdicţiei papale; sau, cea a raportului dintre puterea papei şi puterea episcopilor. În ansamblu — deşi a luat unele măsuri de natură disciplinară, totuşi Conciliul nu şi-a atins principalul scop: acela de a reface unitatea Bisericii occidentale.

CONTRAREFORMA (RELIGIOASĂ ŞI POLITICĂ)

Conciliul din Trento îşi propusese un triplu scop: să-i readucă pe protestanţi la unitatea Bisericii, să definească precis şi clar dogma sacramentelor şi să efectueze o reformă morală şi disciplinară a întregii ierarhii ecleziastice. Dar, chiar de la începutul întrunirii vehementul pamflet al lui Luther, ultimul scris înainte de a muri (1546) şi intitulat *Împotriva papalităţii din Roma instituită de Diavol* (1545), nu lăsa prea multe speranţe de reconciliere. După care, dialogul nici măcar n-a putut fi iniţiat, — din cauza tergiversărilor celor două comisii de teologi luterani veniţi din Saxonia şi Württemberg (de altfel, singura sesiune la care au acceptat să participe) privind preliminariile problemelor de dezbătut. În schimb, celelalte două scopuri au fost atinse prin hotărîrile luate privind domeniile dogmei şi moralei[81].

Reforma protestantă a avut efecte benefice asupra Bisericii catolice, obligînd-o să procedeze la o serie de reforme care s-au tradus practic pe trei planuri principale: al unor măsuri disciplinare şi reînnoiri pastorale, al unei intense activităţi misionare, în fine, pe planul orientării spirituale (cu multiple efecte asupra culturii) şi al reflecţiei teologice.

Papii din a doua jumătate a secolului al XVI-lea au pus numaidecît în practică hotărîrile Conciliului. Pius IV — care studiase medicina, dreptul şi filosofia, personalitate înclinată spre arte şi diplomaţie — a înţeles în primul rînd să pună capăt nepotismului. În 1563 însărcină o comisie de cardinali — „Congregaţia Conciliului" — să redacteze deliberările doctrinare într-o *Professio fidei tridentinae,* care delimita cu precizie şi rigurozitate poziţiile catolicismului în raport cu protestantismul — şi pe care erau puşi să jure toţi episcopii, precum şi profesorii universităţilor înainte de a-şi ocupa catedrele. De asemenea, puse să se compileze un nou *Index* al cărţilor interzise (1564), mai puţin rigid decît cel anterior [82].

Pius V (m. 1572), despre care se spunea că „vrea să transforme Roma într-o mănăstire", continuă procesul (analog celui al statului modern absolutist) de centralizare a Bisericii în jurul Papei. În timpul său spiritul conciliului tridentin s-a manifestat prin sobrietatea impusă la curtea papală, prin instituirea „Congregaţiei Indexului" (1571), prin întărirea tribunalului Inchiziţiei — şi prin condamnarea tezei care, asemenea fatalismului luteran, nega liberul arbitru şi susţinea rolul absolut, exclusiv, al graţiei

[81] Ansamblul măsurilor luate de Conciliul din Trento, al clarificărilor şi consecinţelor lor — de la cele pe plan politic la cele din diversele domenii ale culturii, — în fine, ambianţa generală creată, atmosfera rezultată în plan moral, intelectual, spiritual, este indicat prin termenul convenţional de „Contrareformă". În fond, ceea ce se numeşte „Contrareformă" este o Reformă catolică, provocată, stimulată, impusă, fertilizată de însăşi Reforma protestantă.

[82] Sub pontificatul şi din îndemnul său a fost fundată Accademia Vaticana (1562); în timp ce Michelangelo îşi continuă lucrările la Sf. Petru, edifică Porta Pia, iar în interiorul Termelor lui Diocleţian a construit biserica Santa Maria degli Angeli, în care Pius IV a ţinut să fie înmormîntat.

divine[83]. Antiumanist, condamnînd gustul pentru artă al predecesorilor săi ca o frivolitate mondenă, iar operele de artă plastică drept expresii ale unei mentalităţi păgîne... Pontificatul său (care a durat 6 ani) a coincis cu o perioadă de probleme internaţionale grave în care Pius V a trebuit să se implice[84]. — Următorul papă Grigorie XIII (m. 1585) a fost un mare protector al misionarilor (care în Africa, Asia şi America desfăşurau în acest timp o activitate extrem de intensă). Ordinul iezuiţilor se bucura de maxima încredere a papei — care fundă *Colegiul roman* (viitoarea Universitate Gregoriană), *Colegiul englez* şi *Collegium germanicum,* importante centre de instrucţie şi educaţie în spiritul Contrareformei. O reformă deosebită a acestui pontificat a fost cea a calendarului[85].

Papii au fost asistaţi în opera lor reformatoare de mari personalităţi din înalta ierarhie ecleziastică — precum Carlo Borromeo (m. 1584) căruia i se datorează în cea mai mare parte reuşita aplicării hotărîrilor conciliare. Arhiepiscop de Milano, organizator al unei mari provincii ecleziastice (cuprinzînd o mare parte din Italia Septentrională, plus trei văi alpine elveţiene), prin vizitele sale pastorale frecvente a jucat cel mai important rol în misiunea de restaurare a disciplinei şi moralei clerului şi comunităţilor religioase, în sinoadele diocezane, în fundarea de seminarii şi instituţii de caritate. (Prestigiul şi influenţa sa s-au extins şi asupra altor episcopate — din Italia, Franţa, Portugalia, Polonia). Prototipul ideal al spiritului Contrareformei, a adoptat un stil spectacular în ceremoniile solemne; în acelaşi timp însă şi o rigoare ascetică, fără a evita nici metodele coercitive.

În Franţa, François de Sales (m. 1622), episcop de Geneva, s-a remarcat ca un eminent predicator, teolog şi scriitor[86]. Caracter mai moderat decît Carlo Borromeo, a afirmat un optimism opus cu fermitate pesimismului doctrinei protestante. Activînd într-un mediu diferit, rigid protestant, calvinist, Fr. de Sales a adoptat în activitatea sa pastorală un stil inspirat mai degrabă de spiritul blîndeţei creştine, — respingînd ideea de clauzură, penitenţele excesive şi urmărind să creeze o atmosferă mai umană în viaţa de mănăstire.

Pentru înfăptuirea reformelor preconizate de Conciliul din Trento au colaborat cu papii şi cu episcopii noile ordine religioase (şi cele vechi, dar renovate). În cadrul acestora se remarcă mistica şi totodată extraordinar de activa Teresa de Avila (m. 1582), fondatoare a nu mai puţin de 18 mănăstiri de călugăriţe (cu regim de clauzură), precum şi a altor mănăstiri, de călugări, care să asigure asistenţa teologică şi spirituală necesară. Sf. Teresa — căreia i se datorează şi reforma Ordinului său (1535), al „Carmelitanelor desculţe", dedicate îndeosebi educaţiei şi învăţămîntului — este şi autoarea unui vast epistolar şi a unor opere mistice de o importanţă capitală pentru doctrina şi practica vieţii contemplative (*Libro de su vida, Camino de perfección, Castillo interior,* ş.a.), cuprinzînd meditaţiile, anxietăţile, viziunile extatice, profunzimile neliniştite ale vieţii sale interioare.

[83] Condamnată în 1560 de Universitatea din Paris, teza aceasta va continua să exercite o notabilă influenţă în mediile teologice şi intelectuale laice. În secolul următor (şi reluată în sec. XVIII) teza va căpăta amploarea unei doctrine dezvoltate de Cornelis Jansen (lat. Jansenius, m. 1638) şi dînd naştere la Paris faimoasei dispute teologice dintre iezuiţi şi jansenişti.

[84] A intervenit în conflicte dintre catolici şi hughenoţi, trimiţînd trupe pontificale în Franţa. A căutat să-l împiedice pe Filip II să folosească Inchiziţia ca instrument al puterii regale. A luat iniţiativa creării unei ligi antiotomane — care a dus la victoria de la Lepanto. Ca răspuns la persecutarea catolicilor din Anglia şI la decapitarea Mariei Stuart, în 1570 a emis bula de excomunicare a Elisabetei I; în istoria Bisericii, aceasta a fost ultima excomunicare de către papă a unui suveran.

[85] În ţările protestante calendarul gregorian a fost adoptat doar începînd din sec. XVIII; iar în unele ţări din Europa Orientală, în sec. XX.

[86] *Introduction à la vie dévote, Traité de l'amour de Dieu, Entretiens spirituels,* etc.

Reforma Ordinului „Carmelitanilor desculţi" a fost opera lui Juan de la Cruz (m. 1591) — care studiase filosofia şi teologia la Salamanca. Fondator a cîtorva mănăstiri — la fel ca Teresa de Avila, cu care colabora pentru o reformă spirituală a Ordinului carmelitan — a rămas în istoria Contrareformei şi ca autor al unor opere (*Cînturi spirituale, Noapte întunecoasă,* etc.), comentarii mistice în care expune drumul parcurs de suflet pentru a se uni cu Dumnezeu şi starea de fericire rezultată din această comuniune.

Dar auxiliarul cel mai preţios şi mai devotat papalităţii, instrumentul cel mai eficace de reînnoire religioasă şi de luptă contra protestantismului rămînea Ordinul iezuiţilor. Spiritul de rigurozitate şi ordine perfectă în întreaga sa activitate disciplinară, pastorală şi misionară i-a asigurat şi prestigiul intelectual în obţinerea unor poziţii-cheie şi în cultură şi în politică. Există un „stil iezuit" în artă şi în literatură. În numeroasele colegii pe care ordinul le-a fundat[87] studiau fiii de nobili sau din familiile marii burghezii — viitorii membri ai clasei conducătoare în toate domeniile vieţii sociale. Programul instructiv şi educaţional al acestor colegii era astfel conceput încît să combată în modul cel mai eficient influenţa protestantismului[88].

Al doilea plan în care s-au realizat măsurile Contrareformei, cel al activităţii misionare extinse şi în ariile extraeuropene, au avut în vedere Asia şi în special America Latină, unde colonizarea spaniolă fusese de la început puternic sprijinită de Biserică.

Tradiţiile religioase ale indienilor le apăreau misionarilor impregnate de o idolatrie atît de primejdioasă încît nu vedeau altă soluţie de evanghelizare a băştinaşilor decît distrugîndu-le. În 1531 episcopul Mexicului, franciscanul Juan de Zumarraga, scria: „Franciscanii au botezat mai mult de un milion de persoane, au dărîmat cinci sute de temple, au sfărîmat în bucăţi idoli şi au ars peste douăzeci de mii de chipuri de demoni pe care indienii îi adorau". Misionarii spanioli administrau botezul în masă, cu forţa, fără o prealabilă pregătire catihetică, şi refuzau să hirotonisească preoţi dintre indigeni. — Pe de altă parte, nu e mai puţin adevărat că misionarii au desfăşurat în America o intensă activitate civilizatoare şi culturală, fondînd mănăstiri şi seminarii, construind biserici[89], convocînd periodic concilii, înfiinţînd şcoli — în care se predau tehnici agricole şi meşteşugăreşti — şi promovînd diverse activităţi artistice. Mulţi misionari au studiat limbile şi dialectele locale, au compilat gramatici şi dicţionare şi au redactat opere de o capitală importanţă documentară[90].

Cu totul diferite erau mijloacele de evanghelizare practicate de misionari — în special iezuiţi — în regiunile asiatice. Aici, misionarii înţelegeau să-i convertească pe băştinaşi printr-un procedeu de asimilare, printr-o metodă de adaptare a tradiţiilor religioase locale la principiile, preceptele şi practicile creştine (metodă cu care misionarii franciscani şi dominicani erau în total dezacord, criticîndu-i vehement pe iezuiţi). Spaniolul Francisco Xavier (m. 1552), prieten şi coleg de studii la Paris cu Ignaţiu de Loyola — şi unul din cei şapte fondatori ai „Companiei lui Iisus" — a fost trimis de

[87] În 1607 numărul colegiilor iezuite din Europa, Asia şi America Latină era de 293; în 1679 numărul lor se ridicase la 578; iar în 1749 — la 669.

[88] „Instituirea unor colegii în oraşe de frontieră ca Viena, Ingolstadt, Münster, Köln, Würzburg, Graz, Mainz, München, Innsbruck, Praga, urmărea să stabilească „centre de recuperare şi de reînviorare a catolicismului în zone nevralgice, şi să opună o rezistenţă organizată universităţilor protestante recent înfiinţate — ca cele din Heidelberg, Marburg sau Jena" (M. Guidetti).

[89] În primii ani ai sec. XVII în America Latină erau deja creştinaţi cîteva milioane de băştinaşi, existau peste 30 de dioceze şi 400 de mănăstiri.

[90] Printre care un loc de prim-plan îl deţine opera franciscanului Diego de Luanda *Relación de las cosas de Yucatan,* sau *Historia de las cosas de Nueva Espană* scrisă de un alt franciscan (în limba nahuatl) — Bernardin de Sahagún (m. 1590).

ordinul său în colonia portugheză din Goa, convertind la creştinism un număr imens de indigeni (peste 70 000) din India, Malacca, Ceylon, insulele Moluce şi Japonia.

Misionarul şi sinologul iezuit Matteo Ricci (m. 1610) a petrecut 28 de ani din viaţă în Asia: timp de un an la Goa şi Maccao, unde a fundat o misiune, iar restul în China, însuşindu-şi perfect limba chineză şi adoptînd obiceiurile locale. Devenit sacerdot buddhist *(bonz),* apoi — pentru a obţine o audienţă cît mai largă din partea chinezilor — „literat" *(mandarin),* Ricci şi-a cîştigat o mare preţuire şi simpatie; fapt la care au contribuit şi temeinicile sale cunoştinţe ştiinţifice (îndeosebi de matematică şi astronomie) şi activitatea sa de autor al unor lucrări redactate direct în limba chineză[91]. A fost însărcinat din partea portughezilor cu o misiune diplomatică la curtea imperială din Peking. Dîndu-şi seama că tradiţiile confucianismului nu puteau fi nicidecum desconsiderate, Ricci a studiat clasicii chinezi pentru ca în predicile sale să poată aduce mesajul creştin în lumina şi în relaţie cu valorile morale ale acestor tradiţii. Cît priveşte riturile tradiţionale chineze, el era de acord ca acestea să fie practicate în continuare de către noii convertiţi[92].

Istoricii recenţi ai Contrareformei au subliniat faptul că activitatea misionară în India şi China a acestor iezuiţi (precum şi a altora din acest timp în Japonia, Vietnam, Tibet, etc.)[93] se explică în cea mai mare parte prin interesul manifestat faţă de civilizaţiile altor popoare şi prin deschiderea largă spre valorile umane, pe care „Compania lui Iisus" le-a moştenit de la mişcarea umanistă.

În sfîrşit, efectele Contrareformei s-au tradus şi în planul unor noi orientări spirituale, care au avut foarte ample ecouri şi în lumea laică.

Aceste orientări, cum spuneam, poartă esenţialmente amprenta activităţii „Companiei lui Iisus". Or, „spiritualitatea iezuită se fundează pe principiul teologiei catolice potrivit căruia graţia nu suprimă natura omului, ci o perfecţionează. În itinerarul sfinţeniei natura nu este renegată, ci disciplinată şi orientată în aşa fel încît să se poată pregăti din ce în ce mai mult pentru a primi graţia. Este aci o spiritualitate pragmatică ce curge în albia normalităţii şi care are oroare de excepţional, este neîncrezătoare în toropelile mistice, în zborurile fanteziei, în abandonările afectivităţii, în agitaţiile conştiinţei care îi inoculează omului stările periculoase de îndoieli şi melancolie [...]. Iezuitul este un om concret, ancorat de pămînt, angajat în exerciţiul unor virtuţi solide şi a datoriei cotidiene, predicator perseverent, organizator neobosit, misionar eroic" (M. Guidetti).

[91] În afară de rugăciuni şi un catehism, un tratat de morală (despre prietenie), o operă geografică, o alta despre Euclid, etc. Tot în limba chineză a scris importanta lucrare teologică intitulată *Tratat edificator despre Dumnezeu;* iar în limba latină, opera memorialistică *De christiana expeditione apud Sinas suscepta.* În analele imperiale chineze Ricci figurează cu numele Li Ma-Teu.

[92] Urmînd exemplul lui Ricci, un alt misionar iezuit Roberto De Nobili adoptă aceeaşi metodă cînd, în 1606, ajunge în India. „Abandonă costumul european, îmbrăcă vesta galbenă a asceţilor hinduşi — care se bucurau de un mare prestigiu, — încălţă sandale cu talpă de lemn, încinse cordonul brahmanilor şi se retrase într-o colibă din cartierul acestora, unde începu să înveţe limbile sanscrită, tamilă şi telegu; studie literatura vedică şi se angajă în conversaţii cu brahmanii. Celor convertiţi de el, De Nobili le permitea să poarte în continuare semnele distinctive de castă [...] şi să-şi facă baia rituală, demonstrînd în felul acesta indienilor că a deveni creştin nu însemna a renunţa să fii indian" (M. Guidetti — a cărui expunere o urmăm în acest paragraf).

[93] În secolul următor activitatea misionară s-a extins şi în Africa Septentrională şi în Orientul Mijlociu; de astă dată, datorită altor ordine: al capucinilor (în Maroc, Egipt, Siria, Persia), al franciscanilor (în Palestina, Siria, Asia Mică), al carmelitanilor (în Persia), al dominicanilor (în Georgia şi Armenia). — În contactele cu musulmanii, însă, aceştia evitau cu grijă orice raportare la treburi politice şi orice polemică sau simplă controversă teologică, invocînd totdeauna doar virtuţile morale ale religiei creştine.

În Spania, tensiunea spirituală a Contrareformei — tradusă prin contemplaţia ce conduce la uniunea cu Dumnezeu — s-a exprimat, cum am văzut, prin opera carmelitanilor Juan de la Cruz şi Teresa de Avila[94]; operă alimentată şi de misticii flamanzi — dar îndeosebi de experienţa unei intense trăiri personale (pe care, în planul artei, o găsim în modul cel mai sugestiv interpretată de pictura lui El Greco). O trăire în care mistica este dublată de un spirit practic extrem de activ (ca la Teresa de Avila, sau la misionarii din Asia); în care spiritul contemplativ îşi găseşte ieşirea într-o activitate socială sau pastorală — ca la Carlo Borromeo, Ferdinando Neri, Fr. de Sales sau Vincent de Paul (cu toţii beatificaţi de Biserica catolică). „Aspectul utilitar al devoţiunii religioase a fost o caracteristică a pietăţii Contrareformei" (V. H. Green).

În Italia, pe linia tradiţiei Caterinei da Siena şi a lui Savonarola (dar fără pasionalitatea combativă a acestuia), o experienţă mistică-personală se regăseşte la o serie de surori dominicane şi carmelitane (Caterina de Ricci, Maddalena dei Pazzi, ş.a.). Tot în Italia (dar fără severitatea şi tensiunea dramatică a credinţei celor citaţi mai sus), orientarea spirituală a lui Filippo Neri (m. 1595) este mai liberă, mai spontană, mai luminoasă, exprimînd încredere în natura umană şi manifestînd o deschidere spre bucuria vieţii, a aerului de sărbătoare al artei[95]. Spre deosebire de alte congregaţii apărute în secolul al XVI-lea, „Congregaţia Oratoriului" fondată de el nu cere membrilor săi să facă cele trei voturi monastice (de sărăcie, castitate şi obedienţă), nici să se supună unei rigide discipline exterioare, ci doar să ducă o viaţă în comun, dedicîndu-se operelor de caritate, trăind într-o atmosferă de spiritualitate simplă şi echilibrată.

În Franţa, orientarea spirituală optimistă dată de Fr. de Sales este — prin concepţia sa, a unui raport armonios dintre natura umană şi graţia divină — mult asemănătoare celei a lui Filippo Neri. — Acelaşi caracter are orientarea lui Vincent de Paul, dedicată operei de asistenţă materială şi spirituală a bolnavilor, săracilor, orfanilor, încarceraţilor şi de recuperare a prostituatelor. Din iniţiativa şi sub direcţia sa s-au fundat confraternităţi dedicate operelor de caritate în toată lumea.

Între activităţile duse în spiritul Contrareformei se înscrie şi crearea unor congregaţii avînd obiective dintre cele mai diverse. „Confraternitatea Sf. Sacrament", de pildă, se dedica asistării la împărtăşanie a celor bolnavi, confesiunii pregătitoare a celor infirmi, celebrării în formele cele mai fastuoase a Sf. Taine — spre a răspunde şi combate în felul acesta doctrina calvină care nega prezenţa reală a lui Hristos în actul euharistiei. Numeroase confraternităţi îşi fixau drept scop asistenţa, materială şi spirituală, a celor din închisori şi a celor condamnaţi la moarte; le procurau mîncare şi îmbrăcăminte, îngrijindu-se ca trupurile celor executaţi să nu fie părăsite, ci depuse într-un sicriu şi duse în biserica unde li se oficia slujba morţilor. Alte congregaţii se devotau cultului Fecioarei, Inimii lui Iisus, cultului unor sfinţi sau venerării relicvelor, organizînd în acest scop pelerinaje, procesiuni solemne, obţinînd lăsăminte din partea unor persoane caritabile pentru îngrijirea bolnavilor, a bătrînilor săraci, sau pentru a construi altare şi capele.

Procesul de interiorizare, de esenţializare a credinţei şi de asistenţă socială promovat de mişcarea Contrareformei s-a desfăşurat, pe de altă parte, paralel cu exaltarea triumfului Bisericii catolice, în scenarii fastuoase şi spectaculare, impresionante prin efectele scenografice căutate. O cît mai sporită expresivitate a religiozităţii era urmărită şi în manifestările artistice patronate de Contrareformă — în arhitectură şi

[94] Sau a augustinianului Fray Luis de León (m. 1591), teolog, ilustru profesor al Universităţii din Salamanca şi un remarcabil poet mistic.

[95] Forma muzical-dramatică a *oratoriului* s-a născut şi a fost cultivată în ambianţa „Congregaţiei Sf. Ieronim şi al Caritătii", fondată de Filippo Neri; formă ilustrată de-a lungul secolelor, după cum se ştie, de compozitori dintre cei mai mari, de la J. S. Bach, Händel sau Haydn, pînă la César Franck, Stravinski sau Schönberg.

sculptură, în pictura cu teme religioase, sau în creaţia muzicală a lui Palestrina şi Claudio Monteverdi.

Tipic în domeniul artei pentru această epocă şi aceste tendinţe este stilul baroc — numit şi „stilul iezuit", — prin care se exprima mentalitatea triumfalistică a Contrareformei. Pompa şi teatralismul arhitecturii baroce — cu somptuoasa şi exuberanta sa decoraţie interioară, folosind stucul aurit, lemnul pictat, profuziunea de statui şi basoreliefuri policrome, — contraziceau regulile arhitecturii clasice şi renascentiste, acordînd o importanţă excesivă elementelor retorice şi decorative. Prin aceasta, stilul bisericilor baroce urmărea potenţarea ceremonialului liturgic, glorificarea dumnezeirii şi convertirea „ereticilor" sau a scepticilor şi indiferenţilor la credinţa catolică[96]. În pictură şi sculptură, motivele tipice ale Contrareformei sunt miracolele, actele de caritate, cultul euharistic, figurile emaciate ale sfinţilor, etc. Intensificarea patetică a sentimentului religios şi-a găsit expresia în operele unor pictori ca El Greco, în primul rînd; în arhitectură, cu Jacopo Vignola („Chiesa del Gesú" — Roma); în sculptură, cu operele unor artişti ca marele Bernini; sau în muzică — în compoziţii ca *Missa papae Marcelli* a lui Palestrina.

În fine, Contrareforma a promovat şi o anumită teologie, care îşi concentra atenţia în mod special asupra chestiunilor de dogmatică şi a metodelor abordate de protestanţi, — pentru a le răspunde, nu polemic, ci apelînd tocmai la metodele specifice folosite de aceştia. Această „teologie pozitivă" — cum este definită — a realizat noi ediţii critice ale *Bibliei,* a elaborat studii biblice de o remarcabilă rigoare critică, bazate pe un erudit exerciţiu filologic (iniţiat şi transmis de umanişti), incluzînd aici şi cunoaşterea limbilor orientale. Cercetarea teologică a izvoarelor s-a situat în centrul preocupărilor, — în timp ce istoriografia ecleziastică ia acum un avînt cu totul deosebit. Astfel, s-au editat masiv operele Părinţilor Bisericii datorită în special proverbialei tenacităţi a erudiţilor teologi aparţinînd Ordinului benedictin.

IMPLICAŢII ŞI CONSECINŢE POLITICE

Contrareforma a confirmat încă o dată că, prin însăşi esenţa sa intimă, catolicismul favoriza forma statală monarhică şi prerogativele aristocraţiei. La rîndul lor, aceste forţe au sprijinit de preferinţă Biserica catolică. În special în Italia şi în Spania, Biserica a susţinut cu fermitate ordinea constituită, — fie cea monarhică, fie cea a principilor teritoriali, fie cea fundată pe privilegiile nobilimii. În Germania, a urmărit „să restituie şi să asigure supremaţia autorităţii principilor asupra corpurilor reprezentative teritoriale" (L. von Ranke). În Ţările de Jos, a favorizat cucerirea şi dominaţia monarhiei spaniole. În Scoţia şi Irlanda — tendinţa de instaurare sau de menţinere a unei ordine statale catolice, împotriva revendicărilor guvernării engleze. În Germania Septentrională şi în provinciile valone catolicismul s-a menţinut în principal cu ajutorul nobilimii, căreia îi garanta menţinerea privilegiilor.

Îndeosebi iezuiţii erau cei care susţineau teoria politică potrivit căreia Biserica deţinea de drept o autoritate nelimitată asupra statului. Cardinalul Roberto Bellarmino (m. 1621), unul din cei mai mari teologi ai Contrareformei[97], reafirmă primatul şi

[96] În tabăra opusă, Luther ţinea cont de posibilităţile muzicii, mai ales prin forma *coralului,* care a atins culmea cu J. S. Bach.

[97] Roberto Bellarmino (n. 1542) a intrat la vîrsta de 18 ani în „Compania lui Iisus". Magistru al Colegiului Roman, a participat la procesul intentat lui Giordano Bruno. Autor a peste 30 de opere de dogmatică, exegeză, polemică, de asceză şi de morală. În principala sa operă *Controversiae* sunt ordonate toate punctele controversate ale doctrinei catolice.

infailibilitatea papei, ales direct de Dumnezeu ca protector şi cap al Bisericii; ca atare, puterea spirituală are dreptul şi datoria de a-şi impune autoritatea asupra celei laice. Papa are chiar dreptul — dacă aceasta este necesar pentru „mîntuirea sufletelor" — să schimbe un principe. — Teoriei lui Bellarmino i se putea răspunde că şi suveranul este monarh de drept divin. Obiecţie la care iezuiţii n-au ezitat să replice, afirmînd că puterea suveranului derivă de la popor. Bellarmino găseşte o soluţie de compromis, îmbinînd teoria suveranităţii poporului cu cea a puterii absolute a papei: Dumnezeu n-a atribuit puterea civilă unei anumite persoane, ci poporului, care la rîndul său o poate acorda oricînd şi oridecîteori fie unei singure persoane, fie mai multora; poporul însă trebuind să continue să respecte neapărat prerogativele sacrosancte ale papei[98].

În timp ce monarhia spaniolă îşi consolida poziţia preluînd o serie de atribuţii religioase, în ţările protestante „principiului ideal al unei religii ierarhice dominatoare a întregii lumi i s-a contrapus în mod energic independenţa naţionalităţilor şi sensul autonom al elementului pămîntesc" *(Idem)*. Principiul germanic relativ la prerogativele principatului n-a putut fi anulat nici de pretenţiile Bisericii, nici de ficţiunea „suveranităţii populare". Protestanţii au continuat să susţină doctrina dreptului divin al principilor; inclusiv consecinţa logică ce deriva din acest principiu: poporul datorează obedienţă principilor, chiar dacă aceştia sunt răi şi nedrepţi; nici chiar eventuala erezie de care s-ar face vinovat principele nu eliberează total poporul de obligaţia obedienţei. Nu numai protestanţii germani, ci şi o parte din catolicii francezi au acceptat o asemenea doctrină, respingînd-o pe cea a iezuiţilor. Împărăţia spiritului nu este din lumea aceasta — afirmau ei, — iar autoritatea clerului este limitată la problemele de ordin spiritual. Un rege al Franţei nu poate fi exclus din comunitatea Bisericii; şi nici dreptul de succesiune ereditară nu îi poate fi negat. Poporul trebuie să accepte şi să se supună regelui — chiar dacă acesta este un protestant.

În felul acesta — şi, în fond, ca o influenţă a gîndirii protestante — s-a manifestat chiar şi în ambianţa catolicismului o opoziţie contra tendinţelor papalităţii formulate în perioada Contrareformei. Pe plan politic, această opoziţie se va repercuta (şi, în parte, o va determina) asupra politicii, a jocului de interese naţionale sau regionale, care va pune serioase probleme însuşi echilibrului politic european.

Aşadar, cu toate succesele şi reverberaţiile sale în atîtea domenii, Contrareforma n-a dus la o refacere a unităţii Bisericii nici chiar în ţările rămase catolice. Dezvoltarea impetuoasă acum a conceptului de „Biserică naţională" punea serioase limite difuzării acestor succese. Unii regi catolici — ca, de pildă Henric IV al Franţei după abandonarea protestantismului, — au refuzat să aplice în statele lor hotărîrile Conciliului, pentru a nu spori astfel puterea clerului.

Contrareforma a avut şi alte urmări — de natură fie politică, fie militare, fie administrative. Astfel, unii episcopi nu se limitau doar la măsuri propriu-zis religioase — disciplinare, de reglementări pastorale, de organizare a operelor de caritate, etc. — ci aplicau chiar măsuri punitive, arogîndu-şi în unele probleme, o jurisdicţie cu consecinţe represive asupra laicilor; fapt ce îi puneau în conflict jurisdicţional cu principii teritoriali, care îşi revendicau ei dreptul de a-i judeca şi a-i pedepsi pe supuşii lor laici. În cazurile cînd hotărîrile Conciliului din Trento fuseseră adoptate ca legi de statele catolice, asemenea metode practicate de episcopi căpătau un aspect politico-ad-

[98] Această doctrină a fost preluată în toate şcolile iezuite. În Spania — de Luis Molina (care justifică detronarea de către popor a unui rege eretic), de Fr. Suarez şi de Juan Mariana: acesta din urmă afirmînd (în *De rege et regis institutione*, 1598) că dacă un principe este un duşman al religiei, el poate fi nu numai detronat, ci chiar şi ucis. — În Franţa, Jean Boucher a adoptat teoriile lui Bellarmino. Antimonarhic vehement, el afirmă că libera voinţă a poporului este limitată doar de o singură condiţie: poporului îi este interzis să recunoască un rege eretic.

ministrativ. Conflictul se agrava cu atît mai mult în statele protestante, unde supuşii catolici erau obligaţi să urmeze religia principelui (sau să emigreze) — potrivit principiului impus cu autoritate: *Cuius regio, eius religio*[99].

Pe de altă parte, continua să funcţioneze principiul potrivit căruia religia este fundamentul statului. Consecinţa practică era că un disident în materie de religie — de religia căruia îi aparţinea principele — era considerat în mod implicit un răzvrătit contra statului (şi tratat ca atare). Or, cu cît principele era mai înclinat să-şi atribuie puteri absolutiste, cu atît controla mai atent şi cu mai multă fermitate treburile ecleziastice şi clerul de pe teritoriul său. La sfîrşitul secolului al XVI-lea, în Ţările de Jos represiunile contra insurecţiilor politice erau prezentate ca fiind necesare pentru apărarea credinţei; ca urmare, conducătorii puterii laice apelau la sprijinul Bisericii, — la tribunalele Inchiziţiei; a căror atribuţie era, în realitate, reprimarea ereziilor.

Pe lîngă aceasta, „suveranii catolici urmăreau şi scopuri politice de afirmare statală şi de expansiune dinastică" — remarcă pertinent M. Bendiscioli. „Condusă cu aceste mijloace şi metode, Contrareforma devine de fapt instituţie politică; iar cînd se prevalează de alianţe militare, ea se inserează în jocul politicii internaţionale cu o împletire de motive religioase invocate şi de interese dinastico-teritoriale disimulate, care dă un caracter cu adevărat compozit alianţelor şi războaielor politico-religioase interne şi externe din a doua jumătate a secolului al XVI-lea şi prima jumătate a secolului al XVII-lea, punînd de mai multe ori în joc echilibrul politic european".

ALTE CONSECINŢE ALE REFORMEI ŞI CONTRAREFORMEI

Odată cu succesul Reformei protestante, nu numai autoritatea şi influenţa catolicismului au scăzut, ci însuşi monopolul credinţei creştine tradiţionale asupra culturii, asupra ansamblului vieţii din Occident a intrat într-o fază de îndelungat declin. — Observaţia aceasta nu este valabilă pentru Spania şi Italia, unde, dimpotrivă, datorită reacţiilor şi consecinţelor Contrareformei pe mai multe planuri catolicismul se va consolida în cel mai scurt timp, continuînd să-şi menţină dominaţia încă pentru o lungă perioadă. Oricum, Reforma prin efectele ei multiple a imprimat un curs nou, fundamental diferit, civilizaţiei şi culturii europene.

Din punct de vedere religios moral, dacă Contrareforma a exacerbat enorm spiritul de intoleranţă (vezi Inchiziţia spaniolă, persecuţiile ereticilor, „vînătoarea de vrăjitoare", etc.), în schimb nici Reforma n-a dus (cel puţin în primele sale decenii) la o atitudine de toleranţă în lumea Occidentului. Exemplul lui Luther (şi în aceeaşi măsură al lui Calvin) este concludent. El excludea încă din pornire posibilitatea oricărui dialog cu adversarii săi. În 1530 Luther cerea de-a dreptul exterminarea anabaptiştilor; aşa cum mai înainte ceruse (şi obţinuse) măsuri de reprimare sîngeroasă a răscoalei ţăranilor. Şi tot el a încurajat persecuţia vrăjitoarelor; şi tot Luther a insistat ca sinagogile să fie

[99] Principiu sancţionat de Pacea din Augsburg (1555). — În chiar anul începerii Conciliului din Trento (1545), Carol Quintul se decide pentru o „Cruciadă contra protestantismului" — ajutat de papa Paul III cu o mare sumă de bani şi cu jumătate din veniturile bisericilor spaniole; cu 12.000 de infanterişti şi 500 de călăreţi, inclusiv întreţinerea lor pe timp de 6 luni. Liga principilor luterani din Schmalkalden ia iniţiativa atacului, dar principii sunt înfrînţi catastrofal în bătălia din Mühlberg. Şase ani mai tîrziu, liga din Schmalkalden cu ajutorul lui Francisc I îl învinge pe Carol Quintul la Reutte. Pacea semnată la dieta din Augsburg sancţionează definitiv diviziunea religioasă a Germaniei şi recunoaşterea de către împărat a drepturilor depline de cult ale luteranilor.

arse. — întrucît refuzul evreilor de a se converti la creştinism nu putea însemna altceva decît că ei sunt „creaturi ale diavolului". — Dealtfel, toate Bisericile apusene — cea catolică la fel ca variantele protestante — manifestau aceeaşi intoleranţă faţă de exprimarea raţională, liberă, a conştiinţei individului. De aceea Calvin — cel mai înverşunat duşman al Contrareformei — şi-a unit toate eforturile cu cele ale tribunalului Inchiziţiei pentru a-i arde pe rug pe „eretici", a căror singură vină era de a gîndi şi a se exprima liber[100].

În plan social, o problemă pe care şi-o punea Luther era cea a săracilor; problemă pe care şi-au pus-o toate Bisericile reformate — şi toate au adoptat aceeaşi soluţie. Săracii nu trebuiau lăsaţi în grija mănăstirilor (care dealtfel au şi fost suprimate în toate ţările protestante), ci întregii societăţi îi revenea sarcina de a se îngriji de asistenţa şi întreţinerea săracilor, bolnavilor şi debililor mintali[101]. — Cît priveşte doctrina „sacerdoţiului universal", aceasta avea în general şi consecinţe de ordin social: contribuia la consolidarea spiritului comunitar, sporea puterea atribuită conducătorilor şi dezvolta simţul responsabilităţii faţă de societate. Biserica fundată de Calvin — cea mai solid structurată dintre cele generate de revolta lui Luther — „va contribui la formarea unei colectivităţi umane cu obiceiuri socialmente supravegheate, compuse din membri mai conştienţi din punct de vedere etic şi civic. Pentru prima dată în istoria Occidentului funcţia morală a creştinismului va fi exercitată mai mult în legătură cu viaţa pămîntească decît cu soarta cerească a credinciosului" (C. Ruggero, A. Tenenti).

Una din consecinţele importante de ordin politic ale Reformei a fost, cum am văzut, contribuţia sa la dezvoltarea şi consolidarea monarhiilor europene. Cu sau fără voia ei, Reforma s-a implicat — şi, prin reacţie, a obligat şi partea catolică să se implice — în tensiunile politice dintre state. În ce priveşte poziţia ierarhiei ecleziastice, odată cu Reforma (şi cu replica ei, Contrareforma) se notează o inserare mai accentuată a clerului în viaţa şi interesele noilor clase conducătoare. Prin capacităţile sale multilaterale clerul oferea puterii politice un preţios instrument de guvernare. În felul acesta, asistăm — în interiorul uneia sau alteia dintre tabere — la o convergenţă coerentă de interese, politice şi religioase. În lumea Contrareformei, corpul ecleziastic cel mai funcţional îl constituia „Compania lui Iisus" — total devotată papei: în lumea Reformei, în spaţiul calvinist — cel mai eficient organizat din punct de vedere social şi politic — adepţii săi rămîn integraţi într-o organizaţie ecleziastică cel puţin tot atît de autoritară; dar devotaţi numai cuvîntului Sf. Scripturi.

În sfîrşit, pe plan intelectual Reforma a avut meritul de a fi atacat nu numai atîtea „adevăruri" stabilite axiomatic de tradiţie, ci însuşi spiritul dogmatic, prejudecata inatacabilităţii şi a invulnerabilităţii acestor adevăruri intangibile; cu alte cuvinte, blocajul mental instaurat autoritar de Biserica catolică. De acum încolo, poziţia sa dominantă (şi a celor care se erijau în unicii interpreţi şi apărători ai credinţei) nu mai putea rămîne nediscutată şi necontestată. Important rămîne faptul că, distrugîndu-i sau desfiinţîndu-i monopolul teologic, Reforma opera — intenţionat sau nu — o eliberare

[100]Reforma a exercitat o oarecare influenţă şi asupra Bisericii catolice — care, de pildă, în ultimul timp a acceptat ca liturghia să se oficieze în limbile naţionale, şi chiar în dialecte ale respectivelor ţări catolice. Cît priveşte celălalt punct din programul Reformei, şi anume respingerea celibatului obligator al preoţilor (impus de Conciliul Lateran din 1139 şi reconfirmat de Conciliul din Trento), aceasta este o chestiune frecvent agitată azi în unele cercuri clericale catolice (de ex., în Italia).

[101]În acest scop au fost preluate şi amenajate vechile mănăstiri. — Luther mai prevedea (dar se pare că aceste recomandări nu s-au mai aplicat) ca membrii fiecărei parohii să aleagă din sînul lor zece „paznici" *(Wächter)*, care să ţină sub control veniturile şi bunurile comunităţii şi să se îngrijească de soarta săracilor şi a bolnavilor din parohie. „Paznicii" urmau să aibă şi îndatoriri de ordin economic: să achiziţioneze cantităţi de grîu cînd preţul era scăzut şi să-l înmagazineze pentru a-l putea distribui, vinde sau împrumuta membrilor comunităţii cînd preţul grîului crescuse.

şi a celorlalte facultăţi spirituale laice. Iar sub raportul pur spiritual, al credinţei, marele aport al Reformei constă în faptul că „energia religioasă odată eliberată de sub sufocanta armătură teologico-devoţională, a reînceput să trăiască într-un mod mai organic, şi deci în forme mai aderente la caracterul popoarelor, la aspiraţiile claselor sociale şi, în fine, ale altor mari interese umane. Reforma le-a stimulat pe toate, începînd de la cel economic şi politic, pînă la cel intelectual şi mistic" *(Idem).*

Analizînd rolul Reformei în evoluţia ulterioară a spiritului culturii europene, Ernst Troeltsch observă că „protestantismul nu poate fi considerat ca un îndreptar imediat al lumii moderne. Dimpotrivă: cu toate marile sale idei inovatoare el apare la începuturile sale ca o reînnoire, o revenire şi o consolidare a idealului culturii ecleziastice *obligatorii,* ca o completă reacţiune a gîndirii medievale [...]. Protestantismul a accentuat şi mai mult dogmele augustiniene despre caracterul ereditar absolut al păcatului originar şi al corupţiei absolute a tuturor forţelor [...] şi n-a dispărut în el nici ideea ascetică, cu consecinţele ei inevitabile"[102].

Trebuie însă neapărat să se aibă în vedere deosebirea care există între vechiul protestantism[103] şi protestantismul modern[104]. Prin influenţa îndeosebi a acestuia din urmă, prin efectele sale indirecte şi în mod inconştient obţinute, prin consecinţele sale subsidiare, întîmplătoare, involuntar manifestate, protestantismul a contribuit la formarea ulterioară a lumii moderne. Divizînd instituţia ecleziastică creştină, înlăturînd în mod determinant despotismul Bisericii catolice, „protestantismul a dat o lovitură decisivă însăşi autorităţii culturii ecleziastice, eliminînd obstacolele puse de sistemul catolic devenirii lumii moderne, deschizînd o nouă cale afirmării individualismului şi laicizării culturii, independenţei spirituale şi sociale a femeii, caracteristică umanismului şi Renaşterii". Permiţînd pastorilor săi realizarea unui tip de viaţă familială la care ei aspirau, protestantismul „a eliminat concepţia monahală şi clericală despre viaţa sexuală, contribuind la procesul de creştere a populaţiei, fapt atît de important pentru afirmarea statului modern [...]. Suprimînd caracterul sacramental al căsătoriei, a făcut posibile divorţul şi recăsătoria, dînd astfel individului o mai mare libertate de mişcare". A promovat drepturile omului şi libertatea de conştiinţă, ideea separării Bisericii de stat, ideea toleranţei diverselor comunităţi ecleziastice, ideea libertăţii de opinie în tot ce priveşte concepţia despre lume şi religie. Iar din punct de vedere politic, „a favorizat în mod firesc şi a consolidat procesul de disoluţie a Imperiului catolic romano-germanic şi de transformare a creştinătăţii occidentale într-un sistem de echilibru dintre diferitele mari puteri"[105].

Toate aceste fapte însă n-au fost *determinate* de mişcarea Reformei, ele nu sunt decît *contribuţii* ale protestantismului la formarea lumii moderne — ţine să precizeze

[102] „Pe lîngă aceasta, protestantismul a împins catolicismul să dea o nouă viaţă propriilor sale idei, — şi în felul acesta Europa a mai trăit, cu toată difuzarea ideilor şi formelor de viaţă ale Renaşterii, alte două secole de spirit medieval [...]. Cine ia în considerare istoria religiei, a eticii, a ştiinţei, nu se poate sustrage impresiei că numai marea luptă care s-a dat spre sfîrşitul secolului al XVII-lea şi în secolul al XVIII-lea a pus capăt în mod radical Evului Mediu" *(Idem).*

[103] „Vechiul şi autenticul protestantism al lui Luther şi Calvin, ca manifestare complexivă, este întru totul o cultură ecleziastică în sens medieval [...], fondată pe o autoritate imediată" — cea a puterii miraculoase a *Bibliei,* din care porneşte totul. *(Idem).*

[104] „... care încă de la sfîrşitul secolului al XVII-lea şi-a încredinţat organizarea religioasă şi formarea de comunităţi religioase liberei voinţe şi convingerii religioase [...], recunoscînd complet alături de sine şi o viaţă mondenă foarte emancipată" *(Idem).*

[105] Iar în ce priveşte domeniul vieţii economice moderne, al industrialismului şi capitalismului, autorul citat reaminteşte aportul calvinismului — prin respingerea interdicţiei canonice a împrumutului cu dobîndă şi altor limitări canonice ale veniturilor, prin instituirea de bănci şi de noi industrii, etc. Economişti şi sociologi de prestigiu — ca Max Weber, Werner Sombart, ş.a. — au pus şi problema premiselor spirituale, etice, filosofice protestante ale sistemului capitalist modern.

chiar E. Troeltsch: „În realitate, importanţa protestantismului nu trebuie exagerată în mod unilateral. Fundamentele lumii moderne în ce priveşte statul, societatea, economia, ştiinţa, arta, au apărut în mare parte cu totul independent de protestantism; în parte, ca simplă continuare a evoluţiei care s-a verificat în Evul Mediu tîrziu; în parte, ca efect al Renaşterii (şi mai ales a Renaşterii în măsura în care aceasta a fost primită de protestantism); şi în parte — la naţiunile catolice ca Spania, Austria, Italia şi mai ales Franţa — aceste fundamente ale lumii moderne au fost obţinute ulterior protestantismului şi alături de acesta".

Privit în esenţa sa şi în diferitele sale forme sau domenii de manifestare, calvinismul — ca doctrină şi ca practică — „este mult mai activ şi mai agresiv, dar şi mai sistematic, mai inteligent şi mai abil decît luteranismul. Calvin, datorită desigur şi faptului că n-a fost un călugăr, ca Luther, ci un elev al juriştilor şi al umaniştilor, era un spirit mai metodic şi mai raţional. Ca atare, „Calvin, mai spiritualist în cîmpul dogmatic, în practică era mai puţin spiritualist şi idealist; şi, dotat fiind cu multă abilitate politică, s-a pregătit în mod organizat pentru luptă" (E. Troeltsch).

REFORMA ÎN ŢĂRILE ROMÂNEŞTI

Luther manifestase o atitudine de apreciere deferentă faţă de Biserica ortodoxă, a cărei doctrină o considera „partea cea mai bună a Bisericii universale". Dealtfel, şi ortodoxia a privit cu simpatie în acele momente reforma lui Luther. Reformatorul german putea găsi puncte de convergenţă între doctrinele şi practicile ortodoxe şi cele propagate de el, — ca respingerea primatului papal, refuzul dogmei Purgatoriului (formulată de Biserica catolică încă din 1439), respingerea ideii şi practicii indulgenţelor, excluderea laicilor de la împărtăşania din potir, precum şi recomandarea folosirii limbii naţionale în liturghie (şi în toate textele religioase destinate edificării credincioşilor). Cu toate acestea, propaganda protestantismului a întîmpinat o rezistenţă categorică în rîndurile popoarelor ortodoxe, inclusiv a românilor.

În schimb, curînd după 1520 mişcarea Reformei se răspîndeşte în mod rapid printre saşii din Transilvania. Primele texte luterane îşi fac apariţia la Sibiu; negustorii de aici întreţineau strînse legături comerciale cu oraşul Wittemberg, la a cărui universitate studiau şi tineri saşi. În 1526 învăţătura luterană începe să fie propagată chiar într-o şcoală din Sibiu. După care, mişcarea religioasă se organizează instituţional la Braşov (şi în Ţara Bârsei), unde între 1541—1542 umanistul Johannes Honterus reformează biserica săsească[106], trimiţîndu-i (în 1542) spre avizare lui Luther programul său[107]. — Procesul continuă şi în celelalte oraşe transilvănene cu populaţie săsească (Sibiu, Sighişoara, Mediaş, Bistriţa, ş.a.), Reforma putînd fi considerată ca încheiată aici către 1550.

[106]Honterus a înfiinţat la Braşov şi o tipografie (1535) şi un gimnaziu cu o programă de studii umaniste. „Lucrarea sa *Rudimenta Cosmographiae* (1530), în care a susţinut concepţia geocentrică, a fost larg răspîndită ca manual de geografie în Germania şi în Sud-Estul Europei" *(Mic dicţionar enciclopedic)*. Înţelegînd rolul muzicii în desfăşurarea cultului, a compus — după exemplul lui Luther — şi un manual de cîntece religioase polifonice — *Odae cum harmoniis*.

[107]Honterus a întreţinut relaţii epistolare cu Erasm şi cu Melanchton; de asemenea, cu Nicolaus Olahus şi cu celălalt umanist transilvănean, Johannes Sommer — care a fost, succesiv, rectorul colegiului de la Cotnari (fondat de Iacob Heraclit Despot), al gimnaziului lui Honterus din Braşov şi al colegiului unitarian din Cluj. — Cu Erasm şi Melanchton întreţinea legături şi eruditul sas Valentin Wagner, succesorul lui Honterus ca rector al gimnaziului din Braşov.

Opoziţia stăpînirii maghiare din Transilvania a fost însă violentă. Încă din 1523 dieta regatului îi declarase eretici pe toţi adepţii luteranismului, prevenindu-i că sunt pasibili de pedeapsa cu moartea. În anul următor regele Ungariei Ludovic II ordona în termenii cei mai severi sfatului orăşenesc al Sibiului să împiedice propagarea ereziei, să fie cercetată fiecare casă pentru a fi descoperite scrierile lui Luther, a căror procurare, lectură sau răspîndire se pedepsea cu confiscarea tuturor bunurilor vinovatului. În pofida acestor măsuri, în Transilvania s-au difuzat repede toate variantele Reformei. Dintre acestea, anabaptismul — expresia opoziţiei celei mai radicale contra ordinei sociale existente — era adoptat de păturile populare. Cu masele populare întreţinea contacte strînse şi celălalt curent radical, al antitrinitarismului[108], — doctrină sistematizată într-un spirit mai moderat de Fausto Soccini[109], şi care s-a constituit, în Transilvania şi Ungaria, în Biserica unitariană (în 1579). În cele din urmă, şi nobilimea maghiară a fost cîştigată de mişcarea Reformei — care preconiza şi sechestrarea averilor Bisericii catolice (şi deci posibilitatea, pentru nobili, de a le acapara). Încît, succesul Reformei a dus la dispariţia aproape completă a catolicismului în Transilvania[110], care s-a menţinut doar printre micile grupuri ale secuimii din zonele muntoase estice.

*

Încă din 1539 Melanchton îşi exprima satisfacţia că Reforma se răspîndea şi printre români[111]. Şi alţi exponenţi ai Reformei din Germania care aveau legături cu Honterus primiseră cu aceeaşi satisfacţie o asemenea informaţie. Judele Braşovului, Johannes Benkner[112] şi consilierii oraşului luaseră măsuri prin care chiar se impunea românilor adoptarea Reformei. Anticipînd, zelosul propagandist al doctrinei lui Calvin, Guillaume Farel, se grăbea să afirme: „Se spune că valahii au primit şi ei Evanghelia". Ceea ce nu corespundea realităţii. Programul Reformei[113] nu convingea nici populaţia românească din Transilvania, nici cea din Muntenia[114] sau din Moldova. La Dieta de la Sibiu din 1566 se luase hotărîrea ca preoţii români să treacă la protestantism, sub păstorirea unor episcopi care trecuseră la calvinism; dar această Biserică românească reformată n-a avut succes — şi a durat abia un deceniu[115]

[108]După cum arată şi termenul, acest curent nega dogma Sf. Treimi. Protagoniştii doctrinei fuseseră istoricul german Sebastian Franck (m. 1543) şi Miguel Servet, teologul şi medicul spaniol denunţat de Calvin Inchiziţiei şi ars pe rug în 1553.

[109]Activînd în Elveţia şi mai ales în Polonia, F. Soccini (m. 1604) afirma unitatea absolută a lui Dumnezeu, reducea creştinismul la o doctrină pur morală, considera Sf. Taine doar ca ritualuri pur simbolice, nega predestinarea, păcatul originar şi divinitatea lui Hristos, pe care îl vedea ca pe un simplu profet.

[110]Ierarhia Bisericii catolice a fost desfiinţată aici timp de 160 de ani (între 1556—1716). Spre deosebire de saşii luterani, ungurii au trecut la calvinism.

[111]Dar în 1544 Melanchton primea de la Honterus relatări privind dificultăţile pe care reformatorul braşovean le întîmpina în difuzarea noii doctrine printre români.

[112]Căruia, după cum se ştie, Neacşu din Cîmpulung îi adresa în 1521 scrisoarea cunoscută ca primul text păstrat în lb. română.

[113]Primul document semnat de un român şi vorbind despre Reformă este scrisoarea trimisă din Buda (în 1534) de logofătul Laţcu din Măţeşti (Haţeg), în care autorul rezumă în cîteva cuvinte acest program al Reformei: „... nici post, nici spovedanie, nici liturghie şi nici vreun sfînt [...], apostol [...], mucenic; nici prea curatei Maicii Domnului nu trebuie să te rogi [...]; ei spun preoţilor lor ca să se însoare [...]. Acestea toate le învaţă un prooroc pe nume Luftor" [= Luther].

[114]Singura atestare a existenţei unei biserici protestante în Muntenia este cea a unei biserici evanghelice din Bucureşti, menţionată de un călător francez în 1578.

[115]În 1583 fostul principe al Transilvaniei, devenit rege al Poloniei, Ştefan Bathory, îl prevenea pe predicatorul iezuit Antonio Possevino că încercările acestuia de a-i converti pe românii transilvăneni sunt cu totul inutile: căci „cu toate sforţările catolicilor, luteranilor şi calvinilor de a-i cîştiga de partea lor, nici un român n-a fost convertit"..

În Moldova însă, legăturile comerciale intense cu oraşele săseşti transilvănene, propaganda husitismului secolului anterior în această regiune, precum şi prezenţa studenţilor moldoveni la universităţile din Cracovia, Praga, Viena (sau a tinerilor care învăţaseră meseria pe lîngă meşterii din Transilvania), au constituit tot atîtea cauze care au favorizat propaganda luterană (cf. S. Papacostea). În acest scop, şi Honterus vizitase populaţia catolică din oraşele moldoveneşti; iar un „doctor" din Moldova fusese invitat (în 1532) de însuşi Luther la Wittemberg pentru a pregăti aici o ediţie trilingvă a unor texte evanghelice de bază pentru cultul luteran.

Un nou capitol al propagandei protestante în Moldova este deschis de Iacob Heraclit Despot, care aderase la Reformă (după cum relata chiar Melanchton, cu care Heraclit intrase în relaţii, ca şi cu alţi capi ai Reformei). Domnul moldovean este solicitat să trimită la Wittemberg cîţiva învăţaţi care să traducă aici în limba română texte de interes luteran. Despot aduce din Polonia un preot de rit protestant-socinian, ridicîndu-l la rang de episcop şi însărcinîndu-l „cu judecata proceselor de căsătorie ce existau între străinii aşezaţi în Moldova" (A. D. Xenopol). La colegiul pe care îl fondase la Cotnari, condus de umanistul sas J. Sommer, biograful său, (colegiu la care îl invitase şi pe eruditul Gaspar Peucer, ginerele lui Melanchton), Despot aduse şi copii români din alte regiuni ale ţării, întreţinîndu-i pe socoteala sa: colegiul avea deci caracter evident de instrument de propagandă luterană pentru convertirea moldovenilor. — Dar asemenea încercări conduse în Moldova au fost sistematic reprimate (în forma unei adevărate „contrareforme" locale) de domnii Moldovei. Ştefan Rareş şi Alexandru Lăpuşneanu, de pildă, i-au persecutat pe protestanţi; iar Petru Şchiopul „a izgonit din această provincie pe falşii predicatori eretici" — după cum raporta italianul Brutti nunţiului papal din Polonia.

Spiritul inovator al Reformei, ideea de a înlocui limba latină în liturghie cu limba naţională înţeleasă de toţi credincioşii, era convergentă cu dorinţa populaţiei româneşti de a se elibera de limba slavonă şi de a avea textele biblice, precum şi alte cărţi de cult, în limba română. Ca urmare, „începuturile traducerii cărţilor bisericeşti în limba română, ca şi răspîndirea lor prin tipar, au fost rezultatul Reformei"[116].

Astfel, printre primele texte româneşti traduse şi imprimate figurează *Catehismul Marţian,* de certă provenienţă luterană, precum şi *Catehismul românesc,* de aceeaşi influenţă, tipărit de Coresi în 1559. — Activitatea de tipograf a acestuia, desfăşurată la Braşov, era sprijinită de oficialităţile săseşti ale oraşului în scopul clar al propagării Reformei printre români; dar din cele 35 de cărţi tipărite de Coresi (23 în slavonă şi 12 în română), numai în *Catehismul românesc* şi în *Evanghelia cu învăţătură* (1564) s-au infiltrat influenţe ale doctrinei protestante.

[116] „Traducătorii şi tipografii cărţilor româneşti sunt conştienţi de faptul că scriu pentru popor [...]. În 1559, Benkner, judele Braşovului, reformă Biserica românilor şi puse să se citească în biserică, la Braşov, *Catehismul* în româneşte, tradus încă de mai demult, tipărit în 1544 şi reimprimat de Coresi probabil în 1559". — *Istoria literaturii române,* I, Bucureşti, 1970, pp. 287, 300.

ASPECTE SUMBRE ALE RENAŞTERII

Colonialism şi conquistadori • Recrudescenţa sclaviei. Comerţul de sclavi negri • Vagabondaj, cerşetorie, criminalitate, prostituţie • Demonologie, demonomanie, „magie neagră" • „Index librorum prohibitorum" • Inchiziţia spaniolă • Vrăjitoria şi „vînătoarea de vrăjitoare" • Antiiudaism. Persecuţia evreilor • Aparıţia şi avatarurile ţiganilor.

COLONIALISM ŞI CONQUISTADORI

De importanţă capitală şi cu consecinţe decisive pe toate planurile culturii şi civilizaţiei omenirii, secolele Renaşterii au fost însă umbrite de evenimente reprobabile, de aspecte sumbre pe care istoria nu le poate omite, — chiar dacă prin menţionarea lor imaginea globală a întregii perioade, adeseori idealizată, rezultă obnubilată. Un exemplu concludent îl oferă practicile colonialismului, rezultat al epocii marilor descoperiri geografice: adică, tocmai al evenimentului istoric cel mai important al acestei epoci.

Atrocităţile conquistadorilor spanioli în Lumea Nouă au fost precedate de cele ale portughezilor pe coastele Africii Occidentale. În incursiunile lor de pe litoral şi din apropiere pentru a captura sclavi portughezii incendiau colibele, ucideau bătrîni şi copii, vînau bărbaţii cu cîini mari dresaţi în acest scop, aduşi special din insulele Canare. Cum însă interesul lor nu era de-a se instala definitiv pe teritoriile africane pentru a le exploata asemenea unor adevăraţi colonizatori, ci se limita în principal la capturarea de sclavi, actele lor de cruzime erau dependente şi determinate de acest scop specific. Ceea ce nu era cazul cuceritorilor spanioli.

Actele condamnabile ale spaniolilor debutează alarmant. Încă în 1511 călugărul dominican Antonio de Montesinos, revoltat de comportamentul coloniştilor, predică în insula San Domingo cerîndu-le să înceteze distrugerea populaţiei[1]. Ordinul său îl trimite la Curte să pledeze cauza indigenilor. În 1512 „Legile din Burgos" declară că indienii trebuie să rămînă oameni liberi şi recomandă să fie trataţi cu blîndeţe; femeile şi copiii să fie protejaţi, iar bărbaţii să lucreze pentru spanioli „numai" nouă luni pe an. Dispoziţiile nu sînt respectate, vechea situaţie continuă — şi în 1519 călugării dominicani din Hispaniola adresează Curţii un raport asupra felului condamnabil în care coloniştii insulei îi tratează pe băştinaşi: „În timp ce indienii s-au arătat atît de binevoitori faţă de ei, creştinii (= spaniolii–n.n.O.D.) au invadat aceste ţinuturi ca nişte lupi turbaţi care se năpustesc asupra unei turme de oi paşnice. Şi cum tuturor acestor oameni veniţi din Castilia nu le păsa de sufletul lor, însetaţi cum erau de bogăţii şi stăpîniţi de cele mai josnice patimi, ei au depus atîta silinţă în a distruge aceste ţinuturi încît nici o pană şi nici o limbă n-ar fi în stare să le descrie. Într-atîta încît populaţia insulei, socotită la început la 1 100 000 de suflete, este acum cu totul risipită şi nimicită; încît azi n-au mai rămas decît 12 000, cu mici şi mari, tineri şi bătrîni, bolnavi şi oameni sănătoşi..."[2] — După ce repetă că „aceşti necredincioşi (indigenii din Hispaniola — n.n. *O.D.*) erau fiinţele cele mai blajine şi mai paşnice din lume, lipsite cu totul de arme", raportul relatează cum „nişte creştini întîlniră o indiană ce purta în braţe un copil pe care începuse să-l alăpteze; şi cum cîinelui care îi însoţea-îi era foame, ei smulseră

[1] „Voi vă găsiţi în starea unui păcat de moarte din cauza cruzimii voastre faţă de această rasă nevinovată. Cu ce drept aţi pornit un război sălbatic contra acestor oameni care trăiau în pace în ţara lor? De ce îi aduceţi într-o asemenea stare de vlăguire, fără să-i hrăniţi îndeajuns, fără să vă pese de sănătatea lor?".

[2] După afirmaţia lui B. de Las Casas, „Columb a aplicat în 1495 impozitul pe cap de locuitor unui număr de 1 100 000 de băştinaşi. După 20 de ani (în 1515) populaţia băştinaşă nu mai număra nici 15 000 de oameni, iar pe la mijlocul secolului al XVI-lea a dispărut cu totul " (I. P. Maghidovici)

copilul din braţele mamei şi îl aruncară de viu cîinelui, care îl sfîşie în bucăţi, sub ochii mamei...". — Odată, spaniolii „au adunat 3 000 de indieni pe o mică insulă [...] şi cum nu le dădură hrană deloc, iar hrană pe acea insulă nu se afla, cei 3 000 de indieni muriră de foame..." Altădată — „peste 800 de indieni fiind aduşi într-un port din acea insulă, numit Puerto de Plata, spaniolii au lăsat să treacă două zile pînă să îi debarce pe insulă. Au murit aici 600 şi au fost aruncaţi în mare".

Cu aproximativ un sfert de veac mai tîrziu documentele timpului arată că asemenea acte au sporit în număr şi cruzime. În faimosul său pamflet intitulat *Scurtă relatare despre distrugerea Indiilor* (1542) — scriere care a avut un ecou extraordinar în Spania şi în alte ţări, contribuind în cea mai mare măsură la formarea „legendei negre" *(Leyenda negra)* privindu-i pe conquistadori — eruditul umanist, călugăr dominican, episcop şi cronicar Bartolomé de Las Casas, marele apărător al amerindienilor, insista asupra acestor atrocităţi:

„... Creştinii puneau rămăşag cine va reuşi să taie un om în două, să-i reteze capul sau să-i scoată măruntaiele cu o singură lovitură de spadă. Apucînd pruncii de picioare ei îi smulgeau de la pieptul mamelor şi le spărgeau capetele izbindu-i de pietre; sau aruncau mamele cu pruncii în rîu [...] Ridicau şiruri de spînzurători în aşa fel încît picioarele spînzuraţilor abia să atingă pămîntul şi spînzurînd cîte 13 indieni pe fiecare, aprindeau focuri şi îi ardeau de vii, spre gloria şi slava Mîntuitorului nostru şi a celor 12 apostoli. Pe unii îi înfăşurau în paie uscate pe care le legau de trup, iar apoi le dădeau foc [...] Dresau nişte cîini fioroşi care cînd vedeau un indian îl sfîşiau în bucăţi într-o clipită. Şi fiindcă uneori — destul de rar şi pe bună dreptate — indienii ucideau cîte un creştin, pentru un creştin omorît de indieni creştinii omorau o sută de indieni..." — Şi relatarea continuă în acelaşi fel, aglomerînd orori peste orori: tiranul conquistador din Guatemala ardea de vii bărbaţi şi femei, îi atacau cu cîini care îi sfîşiau, — „altă dată puse să se taie braţele bărbaţilor şi femeilor, iar multor femei şi copii să li se taie nasul [...]. În regatul Yucatan aflîndu-se un spaniol cu ciinii săi la vînătoare de iepuri şi neîntîlnind vînat i se păru că dulăilor li se făcuse foame; luă un copil din braţele mamei şi cu un pumnal îi tăie în bucăţi braţele şi picioarele dînd fiecărui cîine porţia sa de mîncare, după care trupuşorul copilului îl aruncă să fie mîncat de toată haita..."

Fără îndoială că asemenea acte de cruzime au putut fi comise de mulţi conquistadori şi colonialişti sadici, — cu toate că nici unele exagerări nu pot fi total excluse. În orice caz, astfel de relatări halucinante serveau perfect adversarilor Spaniei, a căror rivalitate avea tot interesul să le popularizeze cît mai larg pentru ca „legenda neagră" să convingă cît mai mult şi pe cît mai mulţi. În definitiv, e posibil ca exagerările eventuale ale acestor dominicani să fi fost întrucîtva pornite şi dintr-o bună intenţie, într-un scop sincer umanitar: de a determina luarea grabnică a unor măsuri umanitare.

Privită într-o perspectivă generală şi obiectivă, opera descoperitorilor şi colonizatorilor spanioli, efectuată cu sacrificii umane imense, a adus în cele din urmă în Lumea Nouă binefacerile incomensurabile ale civilizaţiei; binefaceri însă pe care băştinaşii (care dealtfel, răspunzînd sau nu, au dat uneori şi ei dovezi de cruzime) le-au plătit teribil de scump[3].

Privit în perspectiva acestei *Scurte relatări*, Las Casas, pasionatul apărător al indigenilor americani apare fără îndoială ca o personalitate într-un fel de statura lui Cristofor Columb.

Născut în 1474, la vîrsta de 27 de ani clericul (fără grad ecleziastic) debarcă în Hispaniola în calitate de colonialist şi învestit ca *encomendero*. Devine preot, participă

[3] Insulele cucerite care erau mai slab organizate politic au suferit mai mult decît regiunile din interiorul continentului. Astfel, guvernatorul din Rio de Plata a pus să fie executaţi într-o singură zi 5 000 de indigeni. (Dar trebuie să se ţină seama că episoadele de cruzime narate şi numărul victimelor rămîn un teren propice exagerărilor).

în calitate de capelan la campania de cucerire a Cubei, după care se dedică studiilor teologice şi juridice: fapt care îi permite să-şi însuşească o doctrină — bazată pe cea a lui Toma din Aquino privind dreptul natural — prin care urmărea apărarea drepturilor indienilor. Desfăşoară o operă misionară în Nicaragua, Guatemala şi Mexic, acceptînd apoi să fie numit episcop de Chiapa; funcţie la care mai tîrziu va renunţa — în urma conflictelor cu adepţii din Spania şi Lumea Nouă ai sclavagismului, — păstrîndu-şi însă titlul onorific de episcop. Va continua, cu o energie rar întîlnită, să combată pentru ideile sale, îndeosebi prin numeroase scrieri, pînă la sfîrşitul vieţii — încheiată la venerabila vîrstă de 92 de ani.

Ceea ce i-a trezit vocaţia misionară şi l-a determinat să intre în Ordinul dominicanilor — cunoscuţi apărători ai băştinaşilor — a fost masacrul indigenilor din Caonao (Cuba) din 1513, pe care îl va descrie în cutremurătoare pagini din *Historia de las Indias* (1552). Nici ordinul său, nici Las Casas însuşi nu eliminau de fapt conceptul de exploatare a indigenilor, ideea de profit a colonizatorilor, ci urmăreau doar salvarea fizică şi spirituală a băştinaşilor. În acest sens, în 1516 Las Casas înaintează cardinalului Cisneros, regentul regatului spaniol, un memoriu în care propunea o serie de măsuri necesare privind situaţia din insulele cucerite. Reformele vizau suspendarea muncii forţate, de adevăraţi sclavi, impusă indienilor; transformarea formaţiunilor agricole de exploatare individuală *(encomiendas)*[4] în formaţiuni colective, prin trimiterea din Spania a unor familii de ţărani pentru a funda, împreună cu familiile indigenilor, exploatări agricole comune; destituirea administratorilor abuzivi din Indii şi înlocuirea lor cu funcţionari integri care să-i protejeze pe băştinaşi; în fine, trimiterea unui corp clerical doct pentru evanghelizarea localnicilor. Totodată Las Casas formulează propunerea de a fi trimişi aici sclavi negri, mai apţi pentru munci grele. (Comerţul cu sclavi negri aproape că nu mai şoca conştiinţele, întrucît era de mult practicat de portughezi; dar mai tîrziu, cînd s-au verificat urmările nefaste ale acestei practici în Lumea Nouă, Las Casas a regretat profund dîndu-şi seama de greşeala pe care o făcuse).

Întrucît aceste *encomiendas* nu puteau fi suprimate, într-un alt memoriu Las Casas insistă asupra oportunităţii de constituire, în locul lor, a unor asociaţii mixte de ţărani spanioli şi indigeni, în cadrul cărora fiecărei familii spaniole să i se atribuie un grup de şase indigeni căsătoriţi: idee care probabil că îi fusese sugerată de lectura *Utopiei* lui Thomas Morus. În 1531 Las Casas înaintează Consiliului Indiilor din Sevilla un plan bazat pe acţiunea pacificatoare a clerului şi episcopilor care dau într-adevăr dovada unor virtuţi creştine; în coloniile spaniole aceştia urmau să fie protejaţi de garnizoanele militare locale, total supuse autorităţii lor. — După multe asemenea memorii care continuau să denunţe abuzurile colonizatorilor şi să dezvolte ideile de reformă propuse, la vîrsta de aproape 70 de ani scrie amintitul pamflet-rechizitor *Brevisima relación...*, care repeta convingerile autorului privind caracterul blînd al indigenilor, pe baza cărora îşi formulase propunerile de reforme.

La vîrsta de 90 de ani Las Casas scrie *De Thesauris*[5], — un tratat etico-juridic, conţinînd şi multe date istorice inedite, în care afirmă că papa, regele sau împăratul, „fiind oameni şi deci fiinţe raţionale, nici o putere sau autoritate, spirituală sau temporală, nu-i poate dezlega sau dispensa de legea naturii, de hotărîrea raţiunii drepte sau de legea eternă"; în consecinţă — „tot aurul, argintul şi orice alte obiecte preţioase [...] dacă indigenii nu le-au dat de bună voie [...] înseamnă că acestea au fost obiecte

[4] Reamintim că sistemul de *encomienda*, organizat în 1503, prevedea concentrarea indigenilor în sate, şi apoi să fie încredinţaţi *(encomendar)* unui stăpîn — *encomendero* — care urma să se ocupe de catehizarea şi civilizarea lor, totodată asigurîndu-le protecţia şi justiţia. În realitate, aceştia erau supuşi obligaţiei de a presta munci forţate, sub supravegherea şi ordinele unor *caciques* (căpetenii tribale locale).

[5] Iar la 91 de ani, scrie un alt mic tratat — *Solución de las Doce Dudas*, dezvoltînd aceleaşi idei.

de furt şi jaf, şi deci trebuie să le fie restituite [...][6]. Pentru ca acţiunea de cucerire a Americii de către spanioli să aibă o deplină justificare, se cere ca spaniolii să fi obţinut în mod paşnic asentimentul liber al indienilor. Cum spaniolii nu l-au solicitat în mod paşnic Á...Í, înseamnă că spaniolii nu sînt stăpîni de drept în Indii".

Activitatea, impresionant de tenace, de apărare a indigenilor dusă de Las Casas n-a rămas fără benefice urmări. Acţiunea sa umanitară şi creştinească însă a întîmpinat o rezistenţă acerbă chiar în cercurile intelectuale[7]. Erudiţi, jurişti, chiar şi mulţi teologi căutau să formuleze o bază juridică invocată spre a justifica masacrarea indienilor americani. Cu toate acestea, anumite efecte salutare pentru soarta acestora s-au înregistrat, fără îndoială.

Încă şi Cristofor Columb îi redusese în stare de sclavie pe indienii capturaţi cu ocazia represiunilor care au urmat revoltelor acestora. Coroana era favorabilă — din motive de avantaje economice — ideii de supunere a indigenilor la regimul de muncă forţată[8]. Dar însăşi regina Isabela, aflînd că marele navigator şi-a permis să împartă însoţitorilor săi un număr de sclavi aduşi apoi în Spania, a dispus — sub sancţiunea pedepsei cu moartea — ca toţi aceştia să fie eliberaţi şi trimişi înapoi în Indii. — Între numeroasele expuneri de soluţii reformatoare *(memoriales de remedios)* formulate de Las Casas, cel mai amplu, *Octavo remedio,* era o magistrală demonstraţie, susţinută cu argumente juridice şi cu fapte concrete, împotriva sistemului existent de *encomiendas;* ca urmare, în curînd guvernul a emis noi dispoziţii (*Leyes nuevas de Indias,* 1542) care prevedeau remedierea abuzurilor din *encomiendas.* Cîţiva ani mai tîrziu, la cererea expresă a Consiliului Indiilor, Las Casas redactează un substanţial memoriu (*Tratado sobre los indios esclavos,* 1548) cu un lung inventar al procedeelor violente de reducere în stare de sclavie a indienilor: capturi, incursiuni, razii, adevărate vînători de oameni — „care apoi erau însemnaţi pe faţă cu fierul roşu, în numele regelui".

Memorabilă a rămas în cercurile politice şi ale intelectualilor spanioli disputa publică (din Valladolid, capitala regatului Spaniei) pe care Las Casas a susţinut-o cu toată energia împotriva celebrului jurist Ginés de Sepúlveda[9], în urma căreia Las Casas a obţinut ca lucrarea acestuia să fie condamnată oficial de ilustrele universităţi din Salamanca şi Alcalá de Henares, unde dominau profesorii dominicani. — În 1573 (deci la 30 de ani de la publicarea acelor *Leyes nuevas de Indias* şi la 7 ani de la moartea lui Las Casas) noile dispoziţii cunoscute ca *Ordenanzas de Ovando* (după numele preşedintelui în exerciţiu al Consiliului Indiilor) pronunţă condamnarea definitivă a cuceririlor războinice inumane în Lunea Nouă, surse ale sclaviei indigenilor.

[6] „Şi dacă oricine din această lume, chiar şi regele, vor proceda în mod contrar, se vor face vinovaţi de păcatul mortal de furt şi jaf. Şi dacă nu vor restitui aceste bunuri şi nu vor face penitenţă pentru păcatul lor, le va fi cu neputinţă să obţină mîntuirea".

[7] Chiar în secolul nostru a fost înregistrată, ca regretabilă, afirmaţia marelui filolog spaniol Menéndez Pidal, potrivit căreia Las Casas era răspunzător de formarea acelei *leyenda negra* care urmărea să compromită meritele spaniolilor în cucerirea Americii; explicînd că Las Casas era animat de nimic altceva decît de „o patologică patimă acuzatoare". (Afirmaţie făcută de Menéndez Pidal însă la venerabila vîrstă de 94 de ani!). — În schimb, Las Casas va fi elogiat pînă la limitele veneraţiei de mari personalităţi ale culturii hispano-americane ca José Marti, Gabriela Mistral, Pablo Neruda, Miguel Angel Asturias, ş.a.

[8] Ordinul regal din 1503 postula libertatea *de drept* a indienilor americani, pe de altă parte prevedea să fie constrînşi la muncă — dar „ei vor fi supuşi acestor obligaţii ca oameni liberi — căci într-adevăr sunt liberi, — iar nu ca servi; şi ca atare, vor trebui să fie bine trataţi".

[9] Umanistul Ginés de Sepúlveda, canonic al catedralei din Cordoba, autorul cronicilor (în limba latină) a domniei lui Carol V şI Filip II, traducător al *Politicii* lui Aristotel, publicase în latină un dialog intitulat *Democrates alter, sive De justis bellli causis,* în care caută să legitimeze întrebuinţarea forţei şi războiului contra indienilor; aceştia putînd fi reduşi la starea de sclavie, întrucît erau o categorie de oameni pe care însăşi starea lor naturală de barbarie îi condamna să devină sclavi.

Cucerirea Americii nu s-a limitat a fi doar o acţiune strict militară, ci totodată s-a desfăşurat şi ca o bătălie teoretică, de principii, în care urma să decidă faptul de a face să prevaleze justiţia şi normele morale creştine — remarcă istoricul Angel Losada. Aceste intenţii şi aceste teorii, discutate public, în reuniuni juridice, autorizate şi convocate de forurile legale, conferă problemei o dimensiune de grandoare, diferenţiind-o de felul în care era pusă de către colonizatorii din alte ţări. — „Într-o vreme în care absolutismul domina (continuă Losada), iar libertatea de conştiinţă, de gîndire şi de exprimare nu atinseseră dimensiunile epocii moderne, regii Spaniei au fost unicii în lume care tolerau şi chiar promovau celebrarea acestor reuniuni oficiale în care se discutau conduita războinicilor şi justificarea juridică a cuceririlor lor; şi toate acestea, în plină lumină a zilei, la Valladolid; şi tolerîndu-se publicarea scrierilor lui Las Casas, în care se respingeau şi se discreditau campaniile ce se duceau din ordinul regelui".

E adevărat că faptele nu erau totdeauna în acord cu teoria; dar este cert că alte puteri care aveau colonii în Lumea Nouă nu se preocupau deloc de chestiuni teoretice privind justeţea sau injusteţea acţiunii lor. Nici un protector al indienilor n-a apărut în coloniile engleze sau franceze din America; Spaniei îi revine onoarea — conchide istoricul citat — de a fi prima naţiune colonizatoare care teoretic a adus în discuţie problema justiţiei în teritoriile colonizate. Şi aceasta — datorită în cea mai mare parte lui Bartolomé de Las Casas[10].

Evenimentul cel mai important al secolelor Renaşterii şi cu incalculabile consecinţe în istoria civilizaţiei a fost însoţit şi de acte de o regretabilă inumanitate — pe care tradiţia (parţial acceptată şi azi) le atribuie în mare parte conquistadorilor spanioli, cu toate că atrocităţi de felul celor atît de copios relatate de cronicari contemporani nu constituie un monopol al acestora.

„Conquistadorul este un om al epocii sale, — în perioada cînd Luther predica cu atîta cinism ca ţăranii răsculaţi să fie ucişi ca nişte cîini" — observă F. Morales Padrón. „Dealtminteri, cu un secol mai tîrziu, în Virginia englezii îi tratau pe indieni şi pe înşişi compatrioţii lor cu o barbarie extremă". Un arhetip al conquistadorului nu există. Nu toţi conquistadorii s-au comportat în mod identic; după cum falsă este şi imaginea idealizată a indianului din America. Profitul economic şi finalitatea misionară sînt cele două idei prin care se justifica acţiunea descoperitorilor, colonizatorilor şi conquistadorilor. Înainte de a porni în prima sa expediţie Columb şi-a asigurat prin contract a zecea parte din profiturile ce vor rezulta de pe urma descoperirilor sale. Iar la 13 octombrie 1492, a doua zi după prima debarcare, el nota în jurnal: „Mă sileam să aflu dacă există aur [...] de aceea m-am hotărît să mă îndrept spre sud-vest, pentru a căuta acolo aur şi pietre preţioase". Totodată, ca fervent creştin nu şi-a uitat niciodată datoria de a-i creştina pe băştinaşi. Iar Cortés — care cerea mereu să i se trimită misionari din Spania — le spune trimişilor regelui aztec Montezuma: „Spuneţi stăpînului vostru să ne trimită aur, mult aur, căci tovarăşii mei şi cu mine suferim de o boală de inimă ce nu poate fi vindecată decît cu aur".

[10] Autor a numeroase apologii şi rechizitorii, descrieri şi cronici contemporane, Las Casas publică în 1552 monumentala sa *Historia de las Indias*, cuprinzînd şi magnifice descrieri de peisaje şi obiceiuri locale. *Apologetica historia* este concepută ca un răspuns adresat renumitului jurist Fr. de Vitoria. Tratatul este bazat pe doctrina dreptului natural al popoarelor de a decide asupra soartei lor (concepţie faţă de care Sepúlveda şi de Vitoria pledau pentru drepturile absolute ale monarhului). Un alt tratat (de astă dată teologic), *Confesionario*, recomanda preoţilor confesori o conduită severă, intransigentă faţă de spaniolii din colonii a căror comportare cu indigenii viola prescripţiile moralei creştine. (Tratatul a fost îndelung contestat de oficialităţile (laice şi bisericeşti) din Spania, iar în Mexic a fost de-a dreptul interzis). Penultimul tratat, scris la vîrsta de 90 de ani, *De Thesauris*, pledează pentru dreptul indienilor peruani de a fi liberi; tradus în limba spaniolă abia după 400 de ani de la apariţie, este cunoscut sub titlul *Los tesoros del Peru* (vd. *Bibliografia*).

Pe de altă parte, între cele 30 de milioane de băştinaşi existau evident diferenţe considerabile de nivel de civilizaţie şi de cultură. Unele populaţii indigene aveau obiceiuri şi comportări într-adevăr barbare, împinse pînă la practicarea canibalismului — şi nu doar al unui canibalism ritual. Coloniştii — şi chiar dintre misionari — le găsesc acestora defecte îngrozitoare. Un preot notează: „Ei mănîncă carne omenească, le place să umble goi, sînt mincinoşi, sînt ingraţi, beţivi, brutali, trădători cruzi, mănîncă păduchi fără să-i prăjească, nu practică nici o îndeletnicire şi nu vor să audă de religie". Umanistul Sepúlveda îi numeşte „popoare barbare, mînjite de toate viciile". Violenţa conquistadorilor era determinată şi de barbaria acestora — de care dăduse dovadă însuşi uzurpatorul Atahualpa. „Ce ar fi făcut cu Pizarro împăratul incaş Atahualpa?" — se întreabă istoricul Morales Padrón. „Poate că ar fi procedat aşa cum a procedat şi cu fratele său Huascar: i-ar fi căptuşit şi lui craniul pe dinăuntru cu aur şi l-ar fi folosit să bea din el, cu un tub de argint ţinut între dinţi; i-ar fi tăiat corpul în bucăţi, iar pielea i-ar fi folosit-o pentru a face din ea o tobă!".

Între aceste două poziţii extreme regii Castiliei au ezitat, înclinînd totuşi spre soluţii favorabile indienilor. În testamentul său Isabela cerea ca „aceste popoare să fie tratate cu dreptate şi bunătate"; iar Carol V reamintea că „Dumnezeu i-a făcut pe indieni liberi, nu sclavi". Cît despre conquistadori — „aceştia s-au bătut între ei ca nişte bandiţi care îşi dispută aceeaşi pradă. Ei au suferit dizgraţia Curţii: dacă aveau stofă de oameni de stat, precum Cortés, erau consideraţi stînjenitori şi periculoşi; dacă nu aveau asemenea stofă, ei au căzut la datorie, victime ale spaniolilor rivali sau ale indienilor duşmani: Balboa a terminat prin a fi decapitat, Narvaez — înecat, Pizarro — străpuns de lovituri de sabie, De Soto — răpus de friguri, Mendoza a murit nebun, iar Valdivia a fost aruncat pradă antropofagilor" (P. Sédillot).

Conquistadorul era în acelaşi timp şi un colonizator; nu pătrundea în noi teritorii numai pentru a le cuceri şi a căuta aur, ci aducea aici şi un bogat bagaj de civilizaţie[11]. După ce cuceritorul devenea colonizator, se ocupa de repartizarea terenurilor — pentru construirea de case, pentru păşuni, terenuri agricole, ş.a. — şi de organizarea consiliilor comunale, instituind funcţiile de primar *(corregidor)*, consilieri *(regidores)*, judecător *(alcalde)*, funcţionari de poliţie *(alguaciles)*. — Coroana a intervenit într-un mod decisiv în această operă organizatorică, creind centre noi de guvernare, trimiţînd guvernatori cu experienţă şi selecţionîndu-i pe cei ce se îmbarcau pentru a pleca în Lumea Nouă. Începînd chiar din 1503, aceştia erau controlaţi de *Casa de Contractación* (Camera de Comerţ a statului) din Sevilla, care nu admitea în rîndurile coloniştilor răufăctori sau oameni bolnavi.

În procesul de osmoză, de sinteză umană hispano-americană — proces care va sta la baza viitoarelor etnii şi civilizaţii latino-americane — un rol determinant l-au avut căsătoriile mixte, pe care începînd din 1514 guvernul le-a încurajat. Metisajul (biologic şi cultural) „a rezultat din numărul mare de soţii sau de concubine ale conquistadorilor"; fapt dealtminteri „în acord cu înseşi obiceiurile indigenilor, care tolerau poligamia. Din partea indienilor a existat o neîndoioasă atracţie faţă de conquistadori — şi, de asemenea, un fel de adoraţie, crezîndu-i zei [...]. Înşişi părinţii, fraţii, precum şi soţii şi-au dat acestora femeile sau fiicele în semn de prietenie, totodată considerîndu-se în felul acesta onoraţi" (F. Morales Padrón). — Ca urmare a concubinajului frecvent cu indienele, aproape toţi conquistadorii (Cortés, Alvarado, Pizarro, Almagro, ş.a.) au avut cu ele copii naturali. Mulţi dintre aceşti metişi au devenit cunoscuţi scriitori (poetul Garcilaso Inca a rămas un clasic al literaturii spaniole) sau renumiţi cronicari, mexicani şi peruani.

[11] Animale domestice din Europa, pomi fructiferi, legume, etc. —Vd. *supra*.

RECRUDESCENŢA SCLAVIEI. COMERŢUL DE SCLAVI NEGRI

Comerţul de sclavi negri datează din Antichitate, atît în Orient, Grecia sau Roma[12], cît şi în Africa[13]. Nordul acestui continent absorbea un număr mare de asemenea sclavi, folosiţi ca servitori, eunuci sau concubine, iar începînd din sec. XI, dinastia berberă a Almoravizilor — stăpînitori ai Africii Septentrionale şi ai Spaniei Meridionale — îşi recruta ca soldaţi şi un număr mare de negri. În Europa secolului al XV-lea sclavii negri apar — dar rar — în Andaluzia, unde erau importaţi de musulmani (cu nave castiliene direct din Guinea, iar după 1479, cumpăraţi în tîrgurile de sclavi portugheze) pentru a lucra pe plantaţiile de trestie de zahăr. În secolele XIV şi XV în Catalonia şi Aragon „sarazinii negri" sunt aduşi într-un număr apreciabil, din Tunis, de obicei obţinuţi prin acţiuni piratereşti, dar mai ales pe calea unui comerţ regulat. La Barcelona exista chiar o „confrerie de creştini negri". Pentru aceşti sclavi regina Isabela numeşte un judecător special, la Sevilla, el însuşi un negru. În această perioadă negrii sunt cumpăraţi şi vînduţi în Franţa şi Italia. Deocamdată însă, în Franţa sclavii negri rămîn o raritate, un lux[14].

Data cînd începe un comerţ regulat cu negri — deci a perioadei de trei secole de dezonorantă recrudescenţă a sclaviei în Occident — este anul 1441, cînd portughezul Antão Gonçalves, descoperitorul Capului Blanco, este primul care aduce la Lisabona 10 sclavi negri. Doi ani mai tîrziu, Nuño Tristão aduce alţi 30. În anul următor, cele şase corăbii de sub comanda lui Lanzarote aduc un număr de 235. Iar peste un an, Cà da Mosto şi Usodimare — navigatori italieni în serviciul Portugaliei — aduc peste o sută. În ziua de 8 august 1444 are loc prima vînzare publică de sclavi negri la tîrgul din Lagos — în prezenţa şi sub patronajul prinţului Henric Navigatorul. În 1448 cronicarul Zurara îşi încheia cronica menţionînd că pînă la acea dată fuseseră importaţi în Portugalia 927 de negri — „pentru a fi aduşi pe adevărata cale a mîntuirii sufletelor lor..."

Ritmul descoperirilor portugheze pe litoralul vestic al Africii a fost grăbit — şi în mare parte determinat — de această vînătoare de sclavi. În curînd vor fi aduşi în Portugalia — şi de aici, vînduţi mai ales în Lumea Nouă — pînă la 800 de negri anual, în schimb cu mărfuri exportate în regiunile africane (mai ales cai, grîu, pînzeturi şi mătăsuri). Răpirile de negri vor deveni o excepţie; navigatorii-traficanţi vor prefera să trateze cu şefii triburilor locale, instigîndu-i la războaie contra vecinilor lor spre a-şi procura prizonieri, vînduţi apoi ca sclavi. Preţul era convenabil: între 9 şi 14 sclavi pentru un cal cu harnaşament. Cumpărătorii creştini n-aveau probleme de conştiinţă:

[12] În Egipt, faptul este atestat în texte sau în reprezentări de pe stele sau statui (ale lui Tuthmosis I, Amenofis III, Ramses II). O frescă din Cnossos prezintă un sclav negru — dar la greci numărul acestora era foarte mic. În schimb la Roma prezenţa unor sclavi etiopieni (ca mimi, jongleri, dansatori, acrobaţi, muzicanţi, actori de bîlci, gladiatori şi alte ocupaţii degradante) va deveni o adevărată modă. „În sec. XIV cunoscutul călător arab Ibn Battuta străbate Sahara Centrală cu o caravană ce ducea 600 de tinere negrese pentru a fi vîndute la tîrgul din Maghreb" (Hubert Deschamps). În sec. XII chinezii bogaţi din Canton posedau sclavi negri — care în India erau în număr mare. În sec. XV maharadjahul Bengalului posedă 8.000 de sclavi africani, dintre care unii ocupau chiar posturi înalte.

[13] Pentru negustorii arabi, Sudanul („Ţara negrilor" — în lb. arabă) era o deosebit de bogată sursă de „marfă umană": aici regimul de sclavie existent includea foşti hoţi, criminali, datornici insolvabili, sau fii de sclavi. În porturile africane se schimbau sclavi pentru mărfuri — mai ales cai (un cal echivala în medie cu 15 sclavi).

[14] În 1491 regina Isabela îi cere agentului său din Veneţia să-i procure o sclavă „mai neagră decît cea pe care i-a trimis-o înainte". Într-un portret al Lucreţiei Borgia, Tizian pictează alături de ea o sclavă aficană; iar în tabloul „Nunta din Cana", în primul plan în stînga figurează un sclav negru. *(Idem).*

cumpărau „păgîni" pentru ca, apoi, botezîndu-i forţat, să le mîntuiască sufletul... Dar „negrierii", negustorii de sclavi negri, nu aveau nici măcar scrupulul de a-şi mai căuta astfel de scuze.

În curînd comerţul cu negri capătă asemenea proporţii încît, resimţindu-se nevoia de a fi controlat de stat, se instituie în acest scop (şi, bineînţeles, cu o parte de beneficii) o administraţie specială — *Casa de Escravos.* În numai şapte ani — între 1486–1493 — vama din Lisabona înregistrează 3.589 de transporturi de sclavi negri! Încă cu două decenii înainte, *Cortesele* portugheze protestau contra exportului de negri în Spania şi Italia. Un autor contemporan, Duarte Pacheco Pereira, dădea în 1506 informaţii concludente — chiar dacă cifrele par a fi întrucîtva exagerate: înainte, „cînd comerţul era bine organizat [...] se aduceau anual peste 3.500 de sclavi" (dintre care 400 numai din Senegal), de obicei în schimb cu cai; odinioară se obţineau 10 sclavi pentru un cal; acum însă conchide cronicarul — „doar şase-şapte negri pentru un cal de mică valoare". În Rio Grande, de pildă, sclavii negri erau obţinuţi în schimb de stofe de culoare roşie, cornaline, lighene de alamă. În valea rîului Lagos „negrierii" cumpărau sclavi pentru 12—15 brăţări de alamă; dar în delta Nigerului preţul scădea la 8—10 brăţări.

Transportul se efectua în condiţii infernale. Pe o caravelă de 100 de tone sclavii erau înghesuiţi în fundul calei cîte 500—700, legaţi în lanţuri. Călătoria din Angola pînă în Pernambuco dură 35 de zile; iar pînă la Rio, 50 de zile — dacă vînturile erau favorabile; dacă nu, durata parcursului se dubla. Media celor care mureau pe drum era de 20%, — dar în unele cazuri mortalitatea făcea să scadă pînă la jumătate încărcătura caravelei. (De unde, şi numele dat acestor corăbii: *tumbeiros* — „morminte".) Încît la sosire preţul unui sclav creştea de 3–4 ori. — Între 1450–1600 numărul sclavilor negri vînduţi în coloniile continentului american atingea cifra de 275.000. Media anuală urcă, de la 600–800 înainte de 1500, pînă la 7.000 în 1600. Perioada „de aur" însă a comerţului cu sclavi se situează în sec. XVII. S-a calculat (cf. Ph. Curtin, 1969) că totalul importului în America de sclavi africani în perioada 1450–1700 se cifrează la aproape două milioane[15].

Transportaţi din Andaluzia, sclavii negri au apărut, sporadic, încă din 1492 în Española (Hispaniola) şi în alte insule recent descoperite, ca servitori ai conquistadorilor însoţindu-şi stăpînii; în care caz, începînd din 1513 Coroana va percepe o taxă pentru fiecare sclav[16]. În mod expres, guvernul spaniol n-a autorizat sclavia decît aplicată contra caraibilor, consideraţi periculoşi, sălbatici, antropofagi.

La scurt timp negrii au început să fie importaţi în grupuri compacte. În 1503 Ovando, guvernatorul Españolei se plînge că negrii au fugit de pe proprietăţile colonialiştilor încurajîndu-i şi îndemnîndu-i pe indieni la revoltă. În 1506 alţi negri au fost cumpăraţi la Lisabona pentru a lucra în mine. În campania sa de cucerire a Guatemalei, Pedro de Alvarado avea un corp de 200 de negri, „antrenaţi de stăpînii lor la violenţă şi jaf" *(Idem).* De-a lungul întregii perioade coloniale regii Spaniei posedau sclavi negri *(negros del rey),* folosiţi la lucrări publice[17]. Cererile funcţionarilor regali din colonii în acest sens sporeau continuu, cu motivaţia că în acest fel va fi uşurată

[15] Dar cum comerţul cu sclavi n-a început să fie abolit decît în sec. XIX, Sédillot apreciază că, în total, au fost transportaţi din Africa aproape 12 milioane de negri (fără a-i socoti pe cei vînduţi de negustorii arabi). Din aceştia, au ajuns „la destinaţie" doar opt sau nouă milioane, restul pierind pe drum. La trei secole de la primul transport transoceanic, numărul negrilor din cele două Americi — urmaşii sclavilor africani — a rămas la numai 4 sau 5 milioane.

[16] În 1505 regele Fernando trimite 17 sclavi negri pentru minele din Española; iar în 1510 dădu ordin *Casei de Contratación* din Sevilla să trimită acolo pînă la 200 de sclavi.

[17] În lumea indigenilor americani exista sclavia — dar în cazuri foarte rare şi avînd forma, mult atenuată, a menţinerii unor relaţii de familie aproape patriarhale între stăpîni şi sclavi.

munca indienilor — mult mai puţin rezistenţi fizic decît negrii. (Argumentul va fi invocat şi de Las Casas). În felul acesta va putea fi extras mai mult aur — şi se va putea asigura o colonizare sedentară de durată. Cum însă legea interzicea accesul în colonii a unor determinate categorii — evreilor, musulmanilor, ereticilor şi descendenţilor acestora — pentru sclavii negri era introdusă doar condiţia de a fi creştinaţi, botezaţi; ceea ce însă nu-i făcea să devină mai docili. În curînd vor avea loc mai multe revolte — în Española, Panama, Porto-Rico. În 1538 sclavii negri răzvrătiţi din Cuba se aliază şi cu corsarii francezi. În 1548 sclavia indienilor a putut fi abolită, căci la această dată comerţul de sclavi negri atinsese un nivel considerabil.

Acest comerţ era organizat în mod oficial, ca monopol de stat. Carol V acordă în 1518 majordomului său Laurent de Gorrevod dreptul de a importa în America 4.000 de sclavi, din insulele Guineei sau din orice alt loc, în schimbul unei sume vărsate tezaurului Coroanei. Majordomul vîndu o parte din aceste licenţe diferiţilor negustori de sclavi. Într-o perioadă de numai zece ani (1520–1530) au fost importaţi în America 9.000 de negri. Dar transferul de licenţe şi sumele percepute de intermediari au făcut să crească preţul „mărfii" umane. Coloniştii din Antile s-au revoltat, cerînd regelui să li se transfere lor sau autorităţilor locale licenţele de export de sclavi — aşa-numitele *asientos*[18]. În realitate, de o mare parte din aceste autorizaţii beneficiau negustori străini (italieni, francezi, germani, îndeosebi portughezi şi flamanzi, — Anvers fiind, după Lisabona, cel mai activ tîrg de negri), instalaţi la Sevilla şi care operau sub acoperirea unor nume de spanioli. Primul *asiento* a fost acordat de Carol V (în 1528) unor germani, pentru livrarea a 4.000 de negri în patru ani.

Pe baza licenţelor concesionate între anii 1551—1560 au fost trimişi în America 4.500 de negri aduşi din Sanegambia şi Guineea[19], în deceniul următor — alţi 4.800. În penultimul deceniu al secolului al XVI-lea numărul lor va fi de 11.300; iar în ultimul deceniu, cifra acestora va trece de 40.000.

Existau şi motive speciale care determinau Coroana să autorizeze exportul de sclavi negri[20]. În contul moştenirii ce i se cuvenea, văduva viceregelui Diego Colón (fiul lui Cristofor Columb) a primit licenţe de a comercializa sclavi, licenţe din vînzarea cărora a realizat sume imense. Pentru proiectata sa colonie agricolă Las Casas solicita autorizaţia ca fiecare ţăran emigrant să-şi poată aduce trei sclavi negri. În 1580, cu ocazia stabilirii unui grup de colonişti în Cuba a fost autorizat transportul a 500 de sclavi. Pentru deschiderea şi exploatarea unor mine din Venezuela s-a cerut autorizaţia de a se importa 3.000 de sclavi negri. Regele Spaniei acorda funcţionarilor săi şi preoţilor plecaţi în Indii permisiunea (un fel de „cheltuieli de reprezentare") de a lua cu ei şi cîţiva sclavi negri pentru serviciile domestice.

Distribuirea sclavilor negri în diversele regiuni ale Americii era în funcţie de condiţiile economice ale fiecăreia (cf. R. Konetzke). În principal, marile plantaţii — de trestie de zahăr, de tutun, de bumbac — absorbeau majoritatea forţei de muncă, după

[18] „Licenţa" era o concesiune unilaterală acordată de rege pentru livrarea unui număr precis de negri coloniştilor spanioli în schimbul unor prestaţii. *Asiento* („înţelegere") era un contract public între rege şi un contractant (un particular sau o companie); comporta obligaţii de acelaşi ordin, însoţite cele mai adeseori de un monopol pe un termen fixat" *(Idem)*. — Un *asiento* a fost acordat de Filip II lui Pedro Gómez Reynel pentru a transporta în Cartagena americană, în timp de nouă ani, cel puţin 31.500 de sclavi.

[19] Fiecare navă aducînd aceşti sclavi era controlată la sosire pentru a se verifica dacă numărul prevăzut în autorizaţie corespundea numărului celor debarcaţi. (Se autoriza un plus de 10%—20%, pentru a compensa numărul celor morţi pe drum). Adeseori „negrierii" încărcau mai mulţi, pentru a-i vinde clandestin.

[20] Spania cumpăra sclavi, dar nu participa *direct* la achiziţionarea de oameni liberi şi la comercializarea lor — cum procedau Portugalia, Anglia, Franţa sau Olanda. Negrii rezistînd perfect la agresiunile microbiene care îi decimau pe indieni, implicit folosirea lor întrucîtva ameliorau soarta băştinaşilor din America. În fine, transferîndu-i pe cei din Spania îi aducea într-o situaţie mai bună, întrucît climatul tropical le era mai convenabil decît în Europa.

care urmau minele. Productivitatea muncii africanilor era condiţionată şi de clima diferitelor regiuni. Minele, de obicei situate în zonele reci de munte, cauzau îmbolnăvirea şi moartea a numeroşi sclavi proveniţi din regiunile tropicale africane; încît aici, cu timpul elementul negroid a rămas rar sau a dispărut. Dimpotrivă, în zona caldă şi umedă a Caraibilor negrii s-au înmulţit rapid; ca urmare, în Antile ei au înlocuit în curînd populaţia băştinaşă.

Tot aici, însăşi condiţia lor de sclavi şi tratamentul la care erau supuşi i-au adus în conflicte acute cu coloniştii spanioli (şi chiar cu indigenii). Cei fugiţi în păduri sau în munţi se constituiau adeseori în bande, comiţînd furturi, violuri, crime. Concentrîndu-se în regiuni mai îndepărtate depopulate, s-au constituit în comunităţi separate, păstrîndu-şi libertatea şi obiceiurile străvechi. Atacurile piraţilor francezi şi englezi în aceste regiuni găseau în sclavii negri aliaţi. Niciodată nu făceau front comun cu indienii împotriva dominatorilor europeni. O oarecare superioritate socială a indigenilor asupra lor se afirma doar prin faptul că şefii locali băştinaşi *(caciques)* posedau şi ei sclavi negri; sau că meşteşugarii amerindieni aveau şi cîţiva sclavi negri ca servitori.

În Brazilia populaţia indigenă se afla într-un stadiu de civilizaţie corespunzătoare epocii de piatră, neobişnuită fiind cu viaţa sedentară şi cu o activitate de muncă regulată. Negrii care vor fi aduşi aici ca sclavi proveneau din arii de civilizaţie africană superioară, oricum, indigenilor; în majoritatea lor erau din Congo şi Angola. Condiţiile climatice tropicale şi economia bazate pe exploatarea unor mari suprafeţe de plantaţii le erau favorabile. Importul de negri în Brazilia a început însă tîrziu, cu cel puţin o jumătate de secol faţă de posesiunile spaniole. Abia în 1559 s-a permis fiecărui stăpîn al unei plantaţii de trestie de zahăr să cumpere 120 de sclavi aduşi din Congo. (Un sclav negru era plătit în Brazilia de 15 ori mai scump decît un sclav indian). Zece ani mai tîrziu, în Brazilia existau între 2.000–3.000 de negri; iar în 1600 — între 13.000–15.000.

La scurt timp după ce piaţa americană s-a dovedit extrem de rentabilă comerţul cu sclavi negri a căpătat un caracter internaţional. Monopolul acestui tip de comerţ s-a transformat într-un obiectiv de politică internaţională, ambiţionînd puterile maritime rivale Spaniei. După ce Portugalia a fost împinsă pe planul al doilea au apărut noii rivali — englezii, francezii, italienii, olandezii, suedezii, danezii şi, în principal, englezii. În 1602, olandezii creează „Compania Indiilor Orientale", începînd de la această dată să-i elimine pe marii lor concurenţi, portughezii.

„Pirateria a devenit o politică de stat a Angliei, iar din piraterie a luat naştere negoţul englez cu sclavi" (V. M. Travinski). Primul dintre marii piraţi care au încercat — şi pînă la urmă au reuşit — să anuleze monopolul iberic al comerţului cu negri a fost John Hawkins. Capturînd (la fel cum proceda şi celălalt faimos pirat Francis Drake) nave portugheze cu peste 1.200 de sclavi africani şi apoi vînzîndu-i fraudulos în Columbia, Rio Grande, Española, San Domingo, etc., Hawkins a realizat profituri uriaşe. (La afacerile acestor piraţi a participat în secret însăşi regina Elisabeta I, investind în acest scop o mare sumă din tezaurul regal; investiţie care i-a adus reginei un profit cel puţin triplu)[21].

În schimb, în Europa Orientală, „controlul exercitat de turci asupra Mării Negre şi a porturilor Orientului Apropiat bloca una din principalele surse de aprovizionare cu sclavi" (John Hale) — şi în acelaşi timp absorbea „marfa" umană oferită de negustorii

[21] Dar Anglia a găsit o altă soluţie pentru rezolvarea problemei forţei de muncă trimiţînd în coloniile lor din Africa de Nord sclavi albi de tot felul. (Legile Angliei asigurau un flux continuu de feluriţi sclavi albi: delincvenţi de drept comun, condamnaţi politici, membrii unor noi secte religioase, etc.). „În Europa cererea de sclavi era mică, piaţa europeană a devenit repede suprasaturată. În fapt, unicul loc de desfacere era America". În plus, comerţul cu sclavi includea şi prizonierii de război. „Cînd Th. Cromwell a înăbuşit răscoala din Irlanda, a vîndut în America mii de prizonieri irlandezi" (V. M. Travinski).

arabi la tîrgul din Kaffa. Negustorilor de sclavi portughezi, spanioli, italieni, le rămînea posibilitatea aprovizionării cu etiopieni, mauri de pe coasta nord-africană, sau negri din Guineea, Senegal, ş.a. Vînduţi în ţările Europei Occidentale, sclavii negri erau mai scumpi, fiind mult căutaţi de lumea aristocraţiei (şi a marii burghezii de parveniţi) ca obiecte decorative, de companie, de lux, care dădeau curţilor lor o notă de exotism şi de prestigiu. Luptătorii cumpăraţi de cardinalul Ippolito dei Medici, sau cei o sută de mauri pe care papa Inocenţiu VIII i-a primit în dar — şi pe care apoi i-a dăruit la rîndul său unor cardinali şi patricieni romani — constituiau astfel de „obiecte" pur decorative, fără nici o valoare economică, productivă.

Aceeaşi funcţie o aveau în general sclavii la turci: de a da un plus de strălucire fastului curţii şi suitei sultanului, sau ale înalţilor săi demnitari. „Dar într-o ţară în care sultanul însuşi era fiul unui sclav, acest cuvînt avea conotaţii diferite de cele întotdeauna degradante şi uneori teribile pe care le trezea în Occident". Copiii luaţi ca tribut din ţările subjugate sau cumpăraţi la tîrgul de sclavi se găseau într-o condiţie juridică infinit superioară sclavilor din Occident. Le era deschisă posibilitatea unei continui mobilităţi sociale. Acestor tineri sclavi, creştini de origine dar „reeducaţi" într-o ambianţă diferită şi într-un spirit musulman, le erau încredinţate funcţii administrative şi militare uneori foarte importante, un sclav putînd ajunge pînă la demnitatea şi funcţia de general. „Soarta copiilor oferiţi ca tribut contrasta în mod dramatic cu aceea a negrului care lucra pe plantaţiile din Española; sau, cu aceea a locuitorilor din Guinea, încă şi mai nenorociţi, — pe care francezii îi vindeau pur şi simplu ca hrană triburilor Potiguara, canibali din Brazilia, aliaţi ai francezilor" (J.Hale).

VAGABONDAJ, CERŞETORIE, CRIMINALITATE, PROSTITUŢIE

Multe aspecte sumbre ale Evului Mediu vor continua — şi uneori chiar în forme exacerbate, în perioada Renaşterii. Cercetarea şi semnalarea lor completează cu date noi tabloul complex al vieţii şi civilizaţiei epocii. Printre aceste aspecte figurează şi cel al vagabondajului, considerat un adevărat pericol pentru comunitatea organizată.

Se ştie că societatea medievală era caracterizată şi printr-o mare mobilitate în spaţiu — cum erau deplasările masive şi continui de pelerini, negustori, studenţi, jongleri, meşteri şi lucrători în domeniul construcţiilor, ş.a. — şi că „această mobilitate a fost factorul determinant al progresului economic şi social". Mai mult decît atît: „Migraţia era acceptată şi chiar încurajată, — dar cu două condiţii: să fie momentană, ocazională şi să nu devină un mod de viaţă; în al doilea rînd — să fie structurată, organizată şi controlată de instituţii. În caz contrar, pentru societăţile stabilizate şi sedentare, nomadismul rămînea un fapt îngrijorător şi va fi privit cu dispreţ".[22] — Într-adevăr: chiar de pe la mijlocul secolului al XIV-lea, cînd marea epidemie de ciumă a provocat în Occident o puternică criză socială, vagabondajul va fi considerat un delict în sine; iar vagabonzii, trîndavii fără ocupaţie, vor fi urmăriţi, persecutaţi şi condamnaţi.

În secolul al XV-lea fenomenul vagabondajului în Occident capătă proporţii de masă; pentru ca în secolul următor în conştiinţa colectivităţii să nu mai existe o distincţie posibilă între vagabondajul „inofensiv" şi cel agresiv, periculos, temut de societate.

[22] Bronislaw Geremek (în *Mendicanti e miserabili*.... vd. *Bibliografia*), studios de autoritate recunoscută al temei, ale cărui cercetări au fost utilizate în acest paragraf. — Şi în sec. XV. relevă Geremek, „mobilitatea persoanelor era foarte intensă, dar era reglată de mecanisme instituţionale care o organizau şi o supravegheau". Astfel, circulaţia la distanţe mari a meşteşugarilor trecea prin canalele corporaţiilor, supunîndu-se unor trasee dinainte fixate.

Realitatea era că vagabondajul redutabil, primejdios, era cel care se prezenta acţionînd în grup, într-o bandă organizată. În timpurile moderne, sursa principală a vagabondajului o constituie şomajul şi nesiguranţa obţinerii sau păstrării unui loc de muncă. În secolele Renaşterii însă cauzele erau diverse — şi multiple. Astfel, proliferarea călugărilor rătăcitori aparţinînd ordinelor aşa-zise „de cerşetori" (minoriţi, predicatori, carmelitani, augustinieni, capucini) suscita numeroşi emuli printre adevăraţii vagabonzi şi cerşetori — observă Al. Vaxliard. Dar şi adevăraţii călugări din afara acestor ordine care trăiau însă în acest mediu terminau adeseori prin a adopta obiceiurile şi modul de viaţă al acestora. — În mediul universitar, între secolele XIII—XIV apare şi capătă amploarea unui adevărat vagabondaj „Ordinul Goliarzilor"[23], fără a avea o adevărată organizare.

Adevărul este că şi acţiunea Bisericii (remarcă istoricul citat) a favorizat, în mod direct sau indirect, vagabondajul şi cerşetoria. În genere, instituţiile medievale — feudalitatea, sistemul corporaţiilor, Biserica — au contribuit la excluderea din viaţa socială normală a unei mulţimi de indivizi. Ca proporţii şi periculozitate însă, principala cauză au constituit-o numeroasele războaie, care îndeosebi la terminarea lor sporeau considerabil numărul vagabonzilor. Războiul şi armata constituiau adevărate şcoli de banditism.

În primul rînd, prin faptul că în rîndurile armatelor erau recrutate tot felul de elemente declasate din drojdia societăţii[24]. De pildă — în conflictele militare dintre genovezi şi turci ambele tabere îi invitau pe vagaboni şi pe briganzi să se înroleze în armatele lor. După care, sfîrşitul unei campanii militare aducea cu sine demobilizarea unei mase de soldaţi rămaşi fără căpătîi. Aceştia se organizau în bande armate, jefuind populaţia satelor şi oraşelor. (Exemplul tipic îl oferă bandele de *coquillards,* care în secolul al XV-lea operau în Burgundia). Prietenii de încredere ai vagabonzilor răufăcători erau cîrciumarii şi prostituatele. Patronii cîrciumelor şi ai bordelurilor cooperau cu ei sprijinindu-i în diferite feluri, ascunzîndu-i, păstrîndu-le în depozit obiectele furate şi ajutîndu-i să le vîndă. În rîndurile lor se puteau întîlni persoane din variate straturi şi categorii sociale — pînă la clerici şi ecleziastici[25]. Se întîmpla ca de multe ori înşişi ţăranii să vadă în aceşti vagabonzi şi hoţi un fel de instrument compensator şi punitiv al nedreptăţilor de ordin social şi economic: nişte haiduci de felul lui Robin Hood. Este adevărat că „banditismul acestor tîlhari avea ceva comun cu rebeliunea socială şi putea fi luat ca un aspect al mişcărilor ţărăneşti ; cu toate acestea, nu poate fi considerată drept un echivalent al luptei de clasă" (B. Geremek).

După o perioadă de acalmie (1360—1490) măsurile respective contra vagabondajului reîncep sau se înmulţesc în Franţa, Anglia, Spania, Germania, Flandra, Elveţia. Prima ţară care a luat asemenea măsuri a fost Anglia. O ordonanţă din 1349 prevedea: „Toţi bărbaţii şi femeile [...] sănătoşi şi în vîrstă de pînă la 60 de ani, care nu trăiesc dintr-o activitate comercială, nu exercită o meserie, nu posedă bunuri proprii care să le permită să trăiască, sau pămînt pe care să-l poată cultiva şi nu sunt angajaţi în serviciul cuiva [...] sunt obligaţi să presteze o muncă" — În aceeaşi categorie sunt incluşi şi numeroşii cerşetori sănătoşi care, în loc să muncească, trăiesc din pomană şi uneori din furt, iar cei care, sub pretextul milei sau al pomenei creştineşti, îi ajută, încurajînd în felul acesta trîndăvia, sunt pasibili de închisoare — prevedea aceeaşi ordonanţă.

[23] Vd. *Istoria culturii şi civilizaţiei*, vol. 3, pp. 176—178 (şi 476—491).

[24] Pe la începutul secolului al XV-lea rectorul Universităţii din Paris, Nicolas de Clémanges, îi scria ilustrului teolog Jean de Gerson că în armate erau recrutaţi „servi fugiţi de la stăpînii lor, apostaţi, tot felul de muncitori, pierde-vară, pungaşi, ticăloşi, străini şi surghiuniţi, tîlhari şi scelerati de tot felul".

[25] În 1405 episcopul Parisului cerea să fie eliberaţi şase vagabonzi închişi în închisoarea Châtelet pe motiv că sunt clerici; procurorul îi răspunde că „zişii clerici aresiaţi sunt hoţi şi criminali [...] care împreună cu alţii, furînd 23 de cai, au alcătuit o bandă [...] şi s-au pus pe tîlhării, răpesc femei, dau foc la case şi fac tot felul de alte ticăloşii..."

În aceeaşi perioadă, şi legislaţia franceză stabileşte măsuri vizînd reprimarea vagabondajului: „Orice persoană fără ocupaţie dar fiind, în condiţie de a putea lucra [...] cu un salariu adecvat, însă care nu vrea sau nu va voi să lucreze, să fie arestată şi dusă în închisoarea Châtelet [...] pentru ca acolo aceşti trîndavi să fie bătuţi sau să fie pedepsiţi după cum se va crede de cuviinţă". O altă ordonanţă (dată la Paris în 1395) constata că un mare număr de vagabonzi dorm noaptea pe unde apucă, dedîndu-se la furturi şi la tot felul de alte delicte; aceştia vor fi închişi şi ţinuţi 15 zile numai cu pîine şi apă, precum şi supuşi apoi unor grele amenzi. — Refuzul de a munci era considerat deci o crimă publică. În sec. XV măsurile devin mai aspre: vagabonzii devediţi a fi comis în trei rînduri delictul de tîlhărie — „vor fi arşi de vii, împreună cu cei care le-au dat adăpost". La aceeaşi dată (1456), în legislaţia franceză apare un nou mijloc de luptă contra vagabondajului: munca silnică — la executarea unor lucrări publice (îndeosebi fortificaţii) sau la galeră. Alte măsuri (din 1473) vizau o acţiune sistematică de represiune, o supraveghere a mediilor sociale suspecte, un control al surselor de venit ale celor suspecţi, etc.

Măsurile represive continuă, din ce în ce mai severe: fapt care dă o idee despre proporţiile îngrijorătoare ale fenomenului vagabondajului. În 1496, Carol VIII al Franţei ordonă ca vagabonzii (escrocii, proxeneţii, pungaşii, cerşetorii capabili de muncă) să fie adunaţi şi trimişi la galere; în 1516 — la lucrări de fortificaţie şi la curăţatul străzilor; în 1535 — cerşetorii capabili de muncă să fie folosiţi în construcţii şi în alte sectoare, cu un salariu minim; în acelaşi an 1535 — biciuirea şi surghiunul pentru cerşetorii care se prefac bolnavi; iar pentru vagabonzii străini din Paris care nu vor părăsi oraşul în cel mai scurt timp, pedeapsa cu moartea. Pe şantierele de construcţii publice condamnaţii vor lucra cu lanţuri la picioare; iar cei rebeli, cu lanţuri şi la mîini. — În Franţa, marea epocă de represiune a vagabondajului a durat trei secole: de la sfîrşitul secolului al XV-lea pînă la Revoluţia franceză.

În acest timp legislaţia engleză privind vagabondajul era şi mai nemiloasă. În 1547, cei găsiţi fără ocupaţie timp de trei zile erau socotiţi vagabonzi, însemnaţi pe frunte cu fierul roşu şi încredinţaţi ca sclavi timp de doi ani persoanelor care i-au denunţat judecătorilor. Proprietarii lor îi puteau obliga la orice fel de munci, îi puteau bate şi pune în lanţuri. Fuga de la stăpîn era pedepsită cu biciuirea, cu o nouă însemnare cu fierul roşu, sau cu condamnarea la sclavie perpetuă[26]; iar dacă încercau a doua oară să fugă — pedeapsa cu moartea. (În Franţa, pedeapsa cu moartea n-a fost aplicată niciodată unui cerşetor sau vagabond doar pentru acest fapt). — De o ferocitate incredibilă, acelaşi act emanat de regele Eduard IV al Angliei se referea şi la fiii acestor vagabonzi condamnaţi: copiii între 5 şi 14 ani erau trimişi să lucreze obligatoriu ca ucenici la un meşter pînă împlineau vîrsta de 24 de ani, băieţii, sau 20 de ani, fetele, — fără a primi în tot acest timp nici un salariu pentru munca lor; iar dacă încercau să fugă de la stăpînul meşter, deveneau sclavii acestuia.

Anglia epocii elisabetane a introdus, cu o rară cruzime, şi alte prevederi în această „legislaţie sîngeroasă" — cum a fost numită. În 1547, Consiliul privat al regelui *(Privy Council)* a numit un corp de funcţionari speciali pentru reprimarea vagabonzilor, avînd împuternicirea de a-i spînzura fără proces. Între 1569—1572 s-au organizat în toată ţara adevărate „vînători" de vagabonzi; operaţii poliţieneşti la care participau şi voluntari. Cei „vînaţi" erau biciuiţi în public şi însemnaţi cu fierul roşu; iar în caz de recidivă — spînzuraţi. — „Între 1572–1575, în comitatul Middlesex au fost însemnaţi cu fierul roşu 44 de vagabonzi şi spînzuraţi 5. În aceeaşi regiune, în 1590 au fost condamnate la

[26] De asemenea în Polonia: în secolul al XV-lea a fost interzisă cerşetoria, autorităţilor municipale li se cerea să-i supravegheze pe vagabonzi, să-i silească să poarte un semn special şi să-i oblige pe cerşetorii găsiţi sănătoşi să lucreze pe şantierele unor construcţii publice.

biciuire şi la însemnarea cu fierul roşu 71 de persoane. Şi numai în Devon au fost condamnaţi la moarte, în 1598, nu mai puţin de 74 de vagabonzi" *(Idem).*

Cât priveşte persoana cerşetorului şi cerşetoria în sine — inevitabil asociate cu ideea de mizerie materială, fizică, — ne-am aştepta ca societatea medievală, pătrunsă cum se pretindea de spiritul eticii creştine, să manifeste faţă de cerşetori o infinită mizericordie. În realitate, lucrurile nu stăteau tocmai aşa. Pentru că, dincolo de doctrina datoriei de a da asistenţă săracilor, Biserica predica cu obstinaţie că bogăţia este un obstacol în calea mîntuirii (parabola cu cămila, funia, urechea acului...), şi că săracul trebuie ajutat pentru ca în felul acesta binevoitorului milostiv să i se şteargă din păcate; în rest, cerşetorul merită doar milă şi compătimire, — în timp ce de fapt mizeria fizică era adeseori privită cu dispreţ şi dezgust.

În literatura secolelor XV şi XVI se observă clar că imaginea cerşetorului trezea nu atît sentimente de simpatie, cît de silă, de ostilitate, dacă nu chiar de ură; pentru că, infirmi sau sănătoşi, cerşetorii invadau bisericile, tulburînd slujba religioasă cu comportamentul lor zgomotos, necuviincios şi insolent. Şi mai ales pentru că, doar simulînd mizeria, suferinţa sau o anumită infirmitate, cei mai mulţi nu erau de fapt decît nişte vagabonzi periculoşi, pungaşi şi asasini — cum îi înfăţişează în versurile baladelor sale virulentul poet Eustache Deschamps[27] — Tot atît de violenţi în satirele lor în care îi atacau pe cerşetorii sănătoşi pentru vicleniile, înşelătoriile şi hoţiile lor sunt poeţii germani cei mai renumiţi în epocă — Sebastian Brant în „Corabia nebunilor" *(Narrenschiff),* sau franciscanul Thomas Murner în „Conjuraţia nebunilor" *(Narrenbeschwörung).* Mulţi îi puneau pe cerşetori la un loc cu tâlharii, — şi nu erau rare nici conflictele violente, chiar sîngeroase, cu populaţia. (Frecvente erau şi cazurile de violare a cerşetoarelor). Fapt este că cerşetoria devenise o profesiune. În numeroase cazuri de crimă cerşetorii inculpaţi erau membri ai unor bande organizate. „Începînd din sec. XV, relatările despre activităţile criminale ale unor cerşetori circulau în toată Europa" *(Idem).*

E adevărat că, în aceeaşi perioadă, societatea europeană occidentală începuse să se angajeze pe drumul unei evoluţii socio-economice capitaliste. Fenomenul, caracteristic epocii, de pauperizare masivă era consecinţa crizelor sociale; perioadele de foamete şi de mari epidemii n-au făcut decît să-l agraveze. Un mare număr de ţărani în mizerie invadează oraşele: fapt care sporea şi pericolul răspîndirii epidemiilor de tifos şi pestă bubonică. Mizeria, subalimentaţia, murdăria în care trăiau îi transformau uşor în agenţi de contaminare. Se impuneau deci măsuri energice. În 1528 republica Veneţia publică un decret: cerşetoria pe străzi este interzisă, sub sancţiunea unor pedepse corporale şi a expulzării străinilor. Pentru cerşetorii rezidenţi în Veneţia, municipalitatea organizează un sistem de asistenţă: bătrînii şi invalizii erau asistaţi la domiciliu sau internaţi în aziluri (cheltuielile în acest scop erau acoperite dintr-un impozit special pe venituri); cei capabili de muncă erau trimişi să lucreze pe bărci ca vîslaşi, pe galere şi pe alte corăbii, primind o jumătate din salariul obişnuit. Dar după ce perioada crizei mîinii de lucru a trecut şi n-a mai fost nevoie de această forţă de muncă plătită pe jumătate, legea n-a mai fost aplicată. Spre sfîrşitul secolului al XVI-lea, în scopul lichidării cerşetoriei ia fiinţă un azil pentru săraci — bărbaţi, femei şi copii, — în ale cărui diverse ateliere cei 400 de internaţi erau puşi să lucreze.

Roma, cu numeroasele sale instituţii religioase şi de caritate, cu miile de pelerini prezenţi permanent, era oraşul cel mai invadat de cerşetori. În timp ce în Rusia, de

[27] Poet francez (1340—1407) şi călător în trei continente, sclav la sarazini, om de arme şi diplomat sub doi regi; autor a peste o mie de balade conţinînd preţioase şi pitoreşti informaţii asupra celor mai diferite aspecte ale vieţii epocii.

pildă, ca şi în genere în aria creştină est-europeană, mănăstirilor li se recomanda să-i aibă în grijă, în ţările vest-europene, cerşetorii erau obiect de suspiciune, antipatie şi dispreţ[28]. Chiar de odiu: în 1561 papa Pius IV interzice cerşetoria pe străzile Romei, sub pedeapsa biciuirii, a condamnării la stîlpul infamiei, a surghiunului şi a trimiterii la muncă forţată pe galere. Se ia hotărîrea ca toţi săracii şi cerşetorii invalizi, bolnavi şi bătrîni să fie concentraţi în patru cartiere ale oraşului, să fie îngrijiţi într-un azil şi să li se distribuie mîncare. Dar după doi ani azilul îşi încetează activitatea — din lipsă de fonduri, precum şi din cauză că cei asistaţi preferau să se reîntoarcă la cerşit. În 1587, Sixt V — după ce previne că majoritatea cerşetorilor îşi simulează infirmităţile, mulţi sunt trîndavi şi vagabonzi, ocupîndu-se de furturi şi tîlhărie, — încearcă şi el să ia măsuri energice: internarea în aziluri (cu regim sever de control zi şi noapte, şi obligaţia de a lucra în ateliere) sau trimiterea la muncă forţată pe galere. Nici aceste măsuri n-au funcţionat decît patru sau cinci ani.

La Paris, situaţia era şi mai critică. Marele aflux al cerşetorilor şi vagabonzilor se datora faptului că fuseseră expulzaţi din alte oraşe. În lipsa mijloacelor de represiune, vagabonzii după ce erau pedepsiţi cu biciuirea şi expulzarea se reîntorceau la Paris, fără teama de a fi arestaţi. Alte oraşe (Rouen, de pildă) iau măsuri foarte drastice contra tuturor persoanelor apte de muncă, atît bărbaţi cît şi femei care trăiesc în trîndăvie şi din cerşit; dacă în termen de opt zile nu îşi găsesc de lucru sau nu părăsesc oraşul — „zişii hoţi, trîndavi, vagabonzi, cerşetori sănătoşi, să fie puşi în lanţuri doi cîte doi" şi să fie trimişi la muncă silnică la lucrări de construcţii publice.

*

Măsurile de represiune erau însoţite de o motivaţie explicită: vagabonzii şi cerşetorii simulanţi erau delincvenţi dovediţi[29], de multe ori organizaţi în bande periculoase, capabile de acţiuni criminale. Adeseori aceste bande îşi aveau jargonul lor: în secolul al XV-lea organele de anchetă din Burgundia au consemnat şi redactat un copios vocabular al unui asemenea limbaj secret. Alte documente judiciare descriu cu precizie tehnicile diferite de înşelătorie folosite. În secolul al XVI-lea a apărut în Germania o lucrare de o primordială importanţă documentară privind această lume interlopă „Cartea vagabonzilor" *(Liber vagatorum)*, descriind 28 de categorii de vagabonzi şi cerşetori. Larg difuzată în alte ţări, cartea a cunoscut în cursul secolului nu mai puţin de 30 de ediţii; una, prefaţată chiar de Martin Luther.

De o răspîndire asemănătoare s-a bucurat un mic tratat italian similar, datorită juristului Teseo Pini din Urbino (scris între 1484—1586), intitulat *Speculum cerretanorum*[30]. Autorul enumeră nu mai puţin de 39 de categorii de vagabonzi şi falşi cerşetori, organizaţi în tot atîtea adevărate „corporaţii". — Într-un document judiciar din 1595 sunt enumerate, cu denumirile pitoreşti respective, şi descrise 19 astfel de „companii". (La care, un alt document judiciar din acelaşi an — şi provenind tot din

[28] În schimb vagabonzii „artişti" — *histriones, cantastorie, giulari, jongleurs,* — care în Rusia erau trataţi cu ostilitate şi persecutaţi, la fel ca şi de Biserica catolică, erau chiar preţuiţi şi priviţi cu simpatie, mai ales de masele populare.

[29] Din diferite oraşe din Germania provin primele documente (datînd încă de pe la mijlocul secolului al XIV-lea) în care sunt enumerate diferitele categorii de delincvenţi: cerşetori care se declarau pelerini, clerici, călugări, sau evrei convertiţi, care simulau diferite infirmităţi, sau se prefăceau că sunt bolnavi, ghicitori, debili mintali, etc. Un document din Basel (sec. XV) enumeră nu mai puţin de 26 de asemenea categorii de vagabonzi şi cerşetori.

[30] „Oglinda celor din Cerreto" — un sat de lîngă Spoleto, ai cărui locuitori erau renumiţi ca mincinoşi şi şarlatani.

Liber Vagatorum, frontispicial primei ediţii (cca. 1510) — Germanisches Museum, Nürnberg.

Italia — adaugă alte 15 categorii existente la Roma: fiecare „companie" avîndu-şi regulamentul său precis de funcţionare). Membrii fiecărei „companii" se reuneau de două sau trei ori pe an; în aceste „adunări generale" se decideau şi pedepsele de aplicat membrilor care ar fi trădat secretele „companiei" — mergînd pînă la pedeapsa cu moartea.

În secolele XVI şi XVII a apărut o foarte bogată literatură care descria lumea interlopă, de delincvenţi, vagabonzi, cerşetori şi prostituate. Îndeosebi în Spania: ţară care în această perioadă a suferit o gravă deteriorare socială şi economică, revărsînd în oraşe o masă enormă de marginalizaţi — ţărani alungaţi de pe pămînturile lor, muncitori rămaşi fără lucru, meşteşugari ruinaţi, foşti soldaţi, estropiaţi, ş.a. Din această masă de declasaţi se recrutau falşii pelerini, hoţii, pungaşii, criminalii, cerşetorii, — mizeri, bolnavi, schilozi, sau doar simulanţi, proxeneţii şi prostituatele. O lume pe care proza „picarescă" — povestire, nuvelă, roman, piesă de teatru, — o descrie amplu, pitoresc, amănunţit şi (în cea mai mare măsură) veridic: fapt riguros atestat de toate sursele documentare, oficiale, credibile.

„Cea mai veche profesiune", prostituţia a cunoscut în Antichitatea medio-orientală şi greco-romană şi forma unei prostituţii „sacre": un grup de tinere sclave în serviciul templelor (în unele ţări, măcar o dată în viaţă se supuneau acestui ritual şi femei libere, de orice condiţie socială) se „sacrificau" dăruindu-se primilor veniţi, în cinstea divinităţii şi în schimbul unei sume de bani ce revenea templului[31]. Paralel cu această „prostituţie sacră" s-a practicat şi prostituţia profană „legală" (organizată şi controlată de stat),

[31] La Corint, peste o mie de hierodule ocupau dependenţele templului. „Solon văzu templele şi preoţii lor îmbogăţindu-se cu produsul prostituării femeilor consacrate, care nu se dăruiau decît străinilor; el se gîndi în mod firesc să procure aceleaşi beneficii statului, şi prin aceleaşi mijloace, făcîndu-le să servească în acelaşi timp plăcerilor tineretului atenian şi siguranţei femeilor cinstite. El fondă deci, ca stabiliment de utilitate publică, un mare lupanar *(dikterion)*, în care sclavele cumpărate cu banii statului şi întreţinute pe socoteala acestuia încasau zilnic pentru stat un tribut de pe urma viciilor populaţiei, şi lucrau fără ruşine în scopul de a spori veniturile Republicii" (P. Dufour; vd. *Bibliografia*).

precum şi prostituţia „liberă", atît în Grecia şi la Roma cît şi în Evul Mediu (cînd însă prostituţia „sacră" fusese demult abolită)[32]. Prostituţia „legală" va fi supusă unor dispoziţii poliţieneşti speciale, pusă sub jurisdicţia unor edili şi implicînd obligaţii financiare (taxe, impozite) către stat. Cît priveşte prostituţia „liberă", aceasta va cunoaşte — în Grecia şi la Roma — şi forma prostituţiei „elegante", mondene: cea a curtezanelor (cea a *hetairai* la greci, *meretrices* sau *bonae mulieres* la romani); o formă şi o categorie care vor reînvia în toată „splendoarea" lor în secolele Renaşterii italiene.

Trecînd peste primele timpuri ale Evului Mediu (în care popoarele germanice n-au suferit influenţa corupţiei gallo-romane — cu excepţia concubinajelor regilor franci), cînd totuşi autorii vremii semnalează depravarea din mănăstiri, trebuie în schimb amintită decăderea moravurilor în secolele XI—XIII. Cu atît mai mult cu cît prostituţia „legală", organizată şi supravegheată, nu exista, nu era admisă nici de drept, nici de fapt, sub forma unui lupanar public. Deşi o condamna sever (ceea ce nu îi împiedica pe episcop, abate sau senior feudal să-şi aibă micul lor harem), Biserica arăta o oarecare toleranţă, pentru a evita excese de imoralitate mai grave. — La fel se arătau truverii secolului al XIII-lea, Rutebeuf şi Jean de Meung (autorul părţii a doua a *Romanului Trandafirului*). Sub Filip August (m. 1223) s-a creat funcţia şi titlul unui ofiţer al Curţii de „Regele desfrînaţilor" *(Rex ribaldorum)* — precursorul actualului comisar de poliţie, însărcinat cu supravegherea bandelor de răufăcători, inclusiv a femeilor de moravuri uşoare care însoţeau suita Curţii în deplasările sale. — Ordonanţa dată în 1256 de Ludovic IX cel Sfînt privind expulzarea prostituatelor din toate oraşele ţării (măsură care însă n-a fost niciodată riguros aplicată) permitea în schimb practica prostituţiei legale, organizată, controlată şi protejată de autoritatea regală. Din 1360, o nouă decizie (repetată în numeroase rînduri în secolul al XV-lea) prevedea că la Paris prostituatele n-au voie să poarte broderii, perle, nasturi de argint, îmbrăcăminte de culoare stacojie, mantale îmblănite, blănuri, cordoane din ţesături de mătase, — sub pedeapsa confiscării tuturor acestor articole vestimentare. Au urmat apoi şi alte interdicţii[33].

În detalii, regimul prostituţiei varia, bineînţeles, după ţări, regiuni şi chiar oraşe, potrivit obiceiurilor locale. În general, în regimul prostituţiei „legale" prostituatele trebuiau să se stabilească în străzi anumite. Bordelurile[34] erau concesionate unor şefi (sau şefe) care deţineau o anumită jurisdicţie asupra „pensionarelor" şi plăteau anumite taxe autorităţilor comunale. Potrivit principiului general — unanim acceptat timp de secole în toate ţările — după care îmbrăcămintea, accesoriile şi în genere aspectul exterior al unei persoane trebuiau să concorde şi să reflecte statutul său social, şi prostituatele trebuiau să poarte veşminte distincte sau anumite însemne speciale. În secolele XIII şi XIV oraşele mai mari[35] aveau lupanare proprietate comunală şi care erau concesionate prin licitaţie. În secolul al XV-lea, în oraşele din nordul Franţei

[32] De către Constantin cel Mare, în sec. IV. — Se crede că prostituţia „sacră" deriva dintr-o formă primitivă de prostituţie „ospitalieră" — cînd soţia sau fiica gazdei erau oferite benevol, ca o onoare făcută oaspetelui casei. (O formă care se mai practică şi azi la unele populaţii primitive).

[33] În sec. XIV depravarea era atît de întinsă la Paris în toate straturile sociale chiar şi cele mai înalte încît regele Filip cel Frumos le condamnă şi le întemniţă pentru adulter chiar pe propriile sale trei nurori. (Despre care legenda spunea că îşi aduceau în palat tineri studenţi pentru a-şi satisface viciile; după care, tinerii erau otrăviţi sau înjunghiaţi şi aruncaţi din turnul Nesle în Sena). De asemenea, în decursul faimosului proces contra Templierilor (1307) li se imputa acestor călugări viciile cele mai dezgustătoare; între care şi sodomia — viciu aproape endemic în Orientul Apropiat, unde cavalerii Templieri rezidaseră ani îndelungaţi.

[34] *Bordel* (în sec. XII — *bourdeau*) derivă din cuvîntul *borde* — cabană izolată, adăpost nocturn situat la marginea unui drum, sau pe malul Senei, în afara incintei oraşului; loc destinat desfrîului şi prostituatelor (*bordellières,* lat. *bordellariae*).

[35] Londra, Toulouse, Montpellier, Avignon, Hamburg, Zürich, Regensburg, Basel, Viena, ş.a.

regimul acestora era mai indulgent decît în oraşele din Provence şi Languedoc[36]. În sud, la Bayonne, proxenetele — considerate elementul cel mai periculos — erau pedepsite cu biciuirea sau cu surghiunul; iar în caz de recidivă, chiar cu moartea. La Marseille, aceleaşi pedepse erau prevăzute pentru proxeneţi; în schimb prostituatelor nu le era interzis decît portul unei îmbrăcăminte de culoare stacojie. La Narbonne, deşi oraş de reşedinţă episcopală, prostituatele îşi aveau „strada lor caldă" *(carreria calida)*, într-un regim de deplină libertate faţă de autorităţi.

La Nîmes, ca şi în alte oraşe din Languedoc (unde bordelurile erau numite, ironic, „abaţii") prostituatele erau încredinţate unei „abadese" sau guvernatoare *(magistra)* cu puteri depline şi cu obligaţia de a vărsa municipalităţii o taxă substanţială. La Lyon, în 1475 o ordonanţă a municipalităţii obliga prostituatele să se retragă în două case, sub supravegherea unor consuli ai oraşului. La Avignon, în timpul exilului curţii papale oraşul era literalmente invadat de prostituate. În schimb oraşul Bordeaux, renumit pentru severitatea poliţiei sale de moravuri, îi pedepsea pe proxeneţi şi pe prostituatele care contraveneau regulamentelor poliţiei cu moartea prin înecare. Chiar în oraşele în care prostituţia era tolerată, proxeneţii şi proxenetele erau biciuiţi, pedepsiţi cu închisoarea, surghiunul şi confiscarea averii. — În secolul al XVI-lea, în oraşele care n-aveau bordeluri prostituatelor nomade (căci existau şi vagabonde) li se permitea un sejur de 24 de ore, putînd să-şi practice profesiunea numai în afara zidurilor oraşului, de obicei într-o cabană izolată (sau sub cerul liber). De regulă prostituatele „itinerante" erau însoţite de un proxenet întreţinut de ele; acesta trebuia şi să le protejeze împotriva violenţelor — întotdeauna rămase nepedepsite[37] — la care aceste nenorocite erau expuse la tot pasul. Totuşi, dispoziţiile cele mai drastice îi vizau pe proxeneţi[38].

Provinciile Alsaciei şi Lorenei au reacţionat contra prostituţiei debordante prin măsuri severe — „mai ales cînd aceasta atingea respectul şi consideraţia cuvenite membrilor clerului, care i se dăruiau cu patimă". *(Idem)*. Dar şi aici îşi găsea protectori tocmai în organele poliţieneşti: prostituţia era admisă ca o necesitate, pentru a salvgarda onoarea femeilor căsătorite. Astfel, proxenetismul era pedepsit mai aspru decît violul; dar orice femeie avea dreptul să se vîndă. Nu însă oamenilor Bisericii: ordonanţa ducelui Lorenei din 1583 le condamnau pe acestea la biciuire („clienţii" lor însă rămîneau nepedepsiţi). Prostituatele erau cantonate în anumite cartiere şi străzi, trebuiau să poarte o îmbrăcăminte deosebită, un semn distinctiv (la fel ca evreii), să plătească o anumită taxă fiscului, să se organizeze şi să se conducă în maniera unei corporaţii meşteşugăreşti obişnuite. Pe o singură stradă din Strassburg erau, în 1455, nu mai puţin de 19 asemenea case de toleranţă. (La acea dată, în acest oraş de reşedinţă episcopală existau peste o sută de bordeluri!). Patronii acestora îşi trimiteau agenţii în alte ţări, de unde aduceau şi angajau cu contract tinere pe care apoi le ţineau în condiţii mai rele decît de sclave. La începutul secolului al XVI-lea numărul acestora era atît de mare încît, din lipsă de locuinţe, trebuiau să doarmă prin biserici sau în turnul catedralei oraşului. După

[36] „În aceste regiuni nordice prostituţia n-avea pecetea de infamie /.../. *Fabliaux*-urile şi romanele truverilor din Normandia, Champagne, Poitou şi Tourraine sunt pline de detalii din viaţa amoroasă a femeilor obişnuite cît şi a celor dezmăţate. Jonglerii, care fără îndoială că le frecventau şi le însoţeau, nu încercau nici un sentiment de repulsie cînd le înfăţişau în versurile lor pe aceste camarade vesele ale existenţei lor vagabonde" *(Idem)*. — Exemple concludente ne oferă poeţi cunoscuţi ca Rutebeuf, Jean de Meung, Coquillart, sau Fr. Villon.

[37] Totuşi, o ordonanţă din 1389 prevedea o amendă pentru cazurile de violenţă; amendă din care o cotă revenea de drept prostituatei ca despăgubire, întrucît în acest caz violenţa era considerată drept un furt.

[38] În 1478 la Abbeville, de exemplu proxeneţii erau puşi la stîlpul infamiei, erau tunşi, apoi izgoniţi din oraş; iar în caz că se reîntorceau erau condamnaţi la ardere pe rug. În alte părţi proxenetele erau biciuite în public, plimbate pe străzile oraşului călare de-a-ndoaselea pe un măgar tîios, sau însemnate cu fierul roşu în anumite părţi ale corpului.

Reformă — şi sub influenţa acestei mişcări — numărul lor a scăzut. La Metz şi în alte oraşe din Lorena o ordonanţă a magistraţilor din 1332 interzicea călugărilor şi ecleziasticilor să frecventeze cîrciumile şi bordelurile. La sfîrşitul secolului al XVI-lea situaţia se înrăutăţise mult, numărul prostituatelor crescuse; la fel cel al proxenetelor — cu toate pedepsele extrem de grele care le ameninţau.

Oraşele Avignon, Toulouse, Montpellier, posedau — în virtutea unui privilegiu regal — fiecare cîte un bordel, care aducea venituri considerabile municipalităţilor respective. Autorităţile însă nu puteau exercita, în afara acestor case de toleranţă, un control asupra numeroaselor prostituate. În 1559, patru dintre acestea au pătruns şi au rămas în mănăstirea Augustinilor, „servind" întreaga comunitate a călugărilor mănăstirii; trei dintre ele au fost spînzurate în faţa mănăstirii, iar călugărul care le introdusese în mănăstire, trimis în lanţuri episcopului său. În 1556, alte trei prostituate s-au strecurat într-o altă mănăstire de călugări; şi acestea au avut aceeaşi soartă. „Captivitatea papilor", însoţiţi de corpul cardinalilor şi de întreaga lor suită, a atras la Avignon un număr enorm de prostituate şi proxeneţi. — Dealminteri, la orice ocazii de reuniuni cu o participare numeroasă de bărbaţi se verifica şi o mare afluenţă de prostituate. Nu numai la reuniuni populare — tîrguri, bîlciuri, serbări, aniversări, etc. — ci şi la cele mai selecte, oficiale, chiar cu caracter cît se poate de solemn. Astfel, cu ocazia conciliului ecumenic din Konstanz (1414–1418) — care, printre altele, a condamnat la arderea pe rug a lui Jan Hus şi Ieronim din Praga — micul orăşel elveţian a fost cu adevărat invadat de peste 1.500 de prostituate! Cînd un oraş primea vizita unui înalt personaj străin (sau din aceeaşi ţară) municipalitatea avea grijă să pună — gratis! — la dispoziţia suitei acestuia un număr corespunzător de prostituate. — Obiceiul a fost respectat şi în secolele Renaşterii: la Berna în 1414, la Ulm în 1434, etc. Iar „în 1574, cînd Henric III al Franţei trece prin Veneţia, în fuga sa din Polonia, Republica Serenissimă îi prezentă un album cu miniaturile celor mai frumoase curtezane puse la dispoziţia sa, să aleagă după gust"[39].

În 1560, Carol IX al Franţei semnează edictul de interdicţie şi abolire a prostituţiei „legale", deci desfiinţarea bordelurilor. Hotărîrea părea inaplicabilă — cel puţin la Paris. Interveniseră însă între timp elemente noi în sprijinul decretului regal. Enorma răspîndire a bolilor venerice — îndeosebi a sifilisului[40] — arăta limpede cauza şi rolul periculos al prostituţiei. Pe de altă parte, în lumea burgheziei se manifesta tot mai hotărît o atitudine de austeritate morală — rezultat, în mare parte, a predicilor moralizatoare pornite atît din tabăra Reformei cît şi din cea a Contrareformei. Datorită acestor influenţe, poziţia statelor faţă de problema prostituţiei s-a modificat radical. Casele legale de toleranţă au fost închise. Dar nu toate. Unele aveau o tradiţie prea îndelungată; iar străzile rău-famate îşi reclamau vechile privilegii, legale. Au urmat numeroase procese.

Totul a fost inutil. Un alt decret regal, din 1566, îl reconfirma pe cel anterior. Toate bordelurile pariziene au fost irevocabil închise: cel puţin în Franţa, prostituţia legală era în mod legal abolită. Continua însă prostituţia clandestină, creştea numărul proxeneţilor de ambele sexe, grupaţi în jurul crucilor de piatră situate în mijlocul pieţelor. În timpul campaniilor militare armatele continuau să fie însoţite nu numai de oneste „vivandiere", ci şi de prostituate profesioniste[41].

[39] Cf. *Enc. ital. Trecani*, Roma, 1949, vol XXVIII, p. 365 şi urm.

[40] Deşi numit timp de secole *morbus gallicus* („boală franţuzească") în realitate sifilisul a apărut şi s-a răspîndit în Franţa în urma campaniei din Italia (1494) a lui Carol VIII, ale cărui trupe coborîseră pînă la Napoli.

[41] Potrivit afirmaţiei lui Brantôme, trupele ducelui de Alba erau însoţite în decursul campaniei din Flandra de „patru sute de curtezane călări, frumoase şi brave ca nişte prinţese, şi de 800 de pedestraşe, oacheşe şi acestea".

Cu fireşti, explicabile diferenţe cantitative şi particularităţi locale, situaţia prostituţiei din secolele Evului Mediu şi ale Renaşterii din Franţa (unde documentaţia asupra temei este cea mai consistentă) se repetă şi în alte ţări.

Pentru Spania, literatura sa „picarescă" o reprezintă abundent, viu şi colorat. Documente de arhivă confirmă această sursă literară de informaţie, corectînd-o şi completînd-o. Şi în Spania, în secolul al XVI-lea prostituatele se situau pe trepte şi în categorii diferite. Pe treapta cea mai de jos erau cele concentrate în casele de toleranţă *(mancebías)* — „a căror activitate a fost reglementată de Filip II, în 1572 şi 1575. Fiecare *mancebía* era plasată sub autoritatea unui «tată» sau a unei «mame», recunoscuţi de autoritatea publică; şi care, intrînd în funcţie, trebuiau să depună jurămînt că vor observa ordonanţele regale în materie. Era interzis să fie admise în *mancebías* o femeie căsătorită, sau o fecioară, sau o femeie încărcată de datorii. Era de asemenea interzis de a împrumuta bani «pensionarelor» — fapt care ar fi însemnat un mijloc indirect de a le lega pentru o perioadă indefinită de această activitate. Tot la 8 zile «pensionarele» trebuiau să fie vizitate de un medic; în caz de boală contagioasă erau trimise numaidecît la spital" (M. Defourneaux). — Regulamentul acestor *mancebías* stabilea şi îmbrăcămintea obligatorie a prostituatelor (nu puteau purta rochii lungi, sau încălţăminte cu tocuri înalte); pe stradă n-aveau dreptul să fie însoţite de un servitor, iar în biserică nu le era permis să îngenuncheze pe obişnuitele perniţe dintre bănci; în Săptămîna Patimilor le era interzis să-şi exercite meseria; iar în Postul Paştelor erau invitate oficial şi stăruitor de Biserică să se pocăiască; după care, bineînţeles că marea majoritate se reîntorceau la profesiunea lor.

Fiecare oraş important din Spania avea una sau mai multe *mancebías* (sau *puterías*). Renumită era cea din Valencia — cu cartierul ei cochet de căsuţe cu grădină; sau, cea din Sevilla — cu *mancebías* ţinute de municipalitate (ori particulare, — proprietate a unor notabilităţi ale oraşului). — Dar în Spania prostituţia era mult extinsă şi în afara acestor cartiere rezervate; şi în această ţară prostituatele erau ierarhizate în categorii distincte — de la cele mai nenorocite din porturi pînă la elegantele multcăutate de bărbaţii din aristocraţie.

În Germania secolului al XV-lea decăderea moravurilor luase forme şi proporţii cu totul deosebite. Se spune că în unele oraşe multe soţii se debarasau de soţii lor otrăvindu-i; crima rămînea nepedepsită desigur pentru că soţii asasinaţi „se opuseseră ca soţiile sau fiicele lor să întreţină relaţii intime cu nobilii" (G. Scherr). Autorităţile nu erau în măsură să extirpeze corupţia. Legile prevedeau pedepse teribile pentru cei ce se făceau vinovaţi de viol: ceea ce înseamnă că violurile erau frecvente. Prostituţia şi proxenetismul în cele din urmă au trebuit să fie tolerate, — deşi înainte proxenetele erau condamnate să fie îngropate de vii.

Regimul bordelurilor era diferit de la o regiune la alta. Dacă în unele oraşe prostituatele erau puse sub controlul călăului primăriei (iar după moarte corpul lor era aruncat în haznale), în schimb în altele aveau anumite drepturi cetăţeneşti, iar de sărbători apăreau în public împodobite cu flori; organizate în corporaţii, aveau dreptul să le alunge din oraş pe cele care nu făceau parte din breasla lor. Dar erau obligate să poarte o îmbrăcăminte distinctivă (la Leipzig mantou galben, la Brandenburg albastru, la Berna scufia roşie, la Augsburg un văl cu dungă verde). În ajun de sărbători şi de duminici bordelurile erau închise din motive de ordine publică. Accesul era interzis în permanenţă bărbaţilor căsătoriţi, clericilor şi evreilor; interdicţia însă nu era severă decît pentru evrei care, în caz că nu o respectau, erau pedepsiţi cu moartea. (La fel erau pedepsiţi şi creştinii care întreţineau relaţii intime cu o evreică). — „Bineînţeles că accesul în aceste case era oprit pentru femeile căsătorite, — care tocmai din cauza aceasta erau mai curioase să vadă ce se petrecea aici. În 1476, nişte burgheze bogate din Lübeck s-au dus noaptea deghizate într-una din aceste case pentru a se deda şi ele aceloraşi excese ca Mesalina" *(Idem)*.

Nu e mai puţin adevărat că existenţa bordelurilor aducea un serviciu moralei publice, prin faptul că reducea numărul cazurilor de infanticid[42].

Ludovic XI s-a limitat să izoleze prostituatele în anumite străzi; apoi, într-un cartier rezervat de bordeluri. Sub Filip August erau supravegheate de un funcţionar municipal, care avea sarcina de a asigura ordinea şi de a percepe cuvenitele impozite. În sec. XVI prostituatele erau autorizate să formeze corporaţii proprii; dar, în general, bordelurile nu mai erau favorizate din cauza ravagiilor sifilisului. La Nancy, în 1615 prostituatele erau biciuite, alungate sau condamnate la stîlpul infamiei, în 1632 proxeneţii din unele oraşe franceze erau spînzuraţi.

În alte ţări, măsurile erau pe cît de diferite pe atît de ciudate. La Amsterdam, un edict din 1506 încredinţa supravegherea bordelurilor unor oameni ai poliţiei, agenţi ai ordinei, deveniţi ei înşişi proxeneţi: funcţia era acceptată ca o rentabilă recompensă. — La Copenhaga, în 1575 prostituatele erau biciuite şi alungate din oraş; dacă se reîntorceau, li se tăiau urechile; iar dacă reveneau din nou, erau legate într-un sac şi înecate (cf. Felix Regnault).

În Italia prostituţia era tolerată şi, în genere, controlată de autorităţile municipale — care încercau să delimiteze zona unde prostituatele locuiau şi îşi exercitau profesiunea. În toate oraşele italiene acestea erau obligate să poarte un element vestimentar distinctiv, spre a nu fi confundate cu femeile cinstite: la Florenţa, de pildă, trebuiau (în 1384) să aibă întotdeauna mănuşi pe mînă.

La Milano, în 1390 ducele Gian Galeazzo Visconti a ordonat ca străzile în care locuiau prostituatele să fie înconjurate de un zid; poarta de intrare a incintei avea un paznic care o încuia la apusul soarelui, rămînînd închisă toată noaptea. În timpul zilei prostituatele puteau circula pe străzile oraşului numai purtînd pe umeri o manta scurtă de abă albă. Matroana bordelului — care avea un număr fix de şase pensionare — era scutită de orice impozit. — La Genova, prostituatele nu puteau ieşi în afara cartierului care le era rezervat decît sîmbăta. Bordelul nu putea avea „pensionare" genoveze de origine; iar cele străine n-aveau voie să se îmbrace la fel ca femeile din Genova. — La Veneţia, oraş frecventat de un mare număr de străini, municipalitatea le-a concentrat într-un cartier de lîngă Ponte di Rialto (numit *Castelletto*), stabilindu-li-se şi orarul de „funcţionare". Prostituatelor le era impus să poarte pe cap o basma galbenă; iar în oraş le era interzis să circule, chiar şi în timpul zilei. — Măsurile acestea n-au putut fi însă respectate; încît, chiar din a doua jumătate a secolului al XVI-lea *Castelletto* era gol: pensionarele lui invadaseră întregul oraş! — Renumitul istoric veneţian Marin Sanudo (m. 1536), scrie că, în timpul său (cînd populaţia Veneţiei era de 300.000 locuitori) numărul acestora ajunsese la peste 11.000!

La Roma, care în 1490 avea 90.000 locuitori, prostituatele erau în număr mai mare decît la Veneţia — şi erau împărţite pe categorii, în funcţie de calităţile lor fizice şi de tarif. Patricienii romani nu ezitau să închirieze unele din casele lor matroanelor şi patronilor de bordeluri; în timp ce proxeneţii nu ezitau să încerce să atragă la practicarea prostituţiei fete tinere — şi chiar călugăriţe). (Se citează numeroase cazuri de răpiri de tinere şi de călugăriţe). — Numărul prostituatelor din Roma — provenind din toată Italia, precum şi din Franţa, Spania, Germania — nu poate fi precizat[43].

În 1420 municipalitatea Perugiei se arăta a fi foarte preocupată de „seceta de *jupînese* străine"; ceea ce era într-adevăr o problemă socială — dat fiind marele număr de tineri studenţi ai universităţii locale, care în lipsa acestor „jupînese" se dedau la alte

[42] Fenomenul fiind îngrijorător, în unele oraşe ca Ulm sau Freiburg-in-Breisgau casele de copii abandonaţi datau încă din sec. XIV; iar la Nürnberg, de la începutul secolului al XVI-lea. În acest secol numărul copiilor părăsiţi şi adăpostiţi în aceste case era de ordinul sutelor în fiecare oraş.

[43] Cifrele sunt contradictorii — şi desigur exagerate — variind de la 6.800 în 1490 (St. Infessura), sau 4.900 în 1526 (Gnolli), pînă la 30.000 în 1524 (Fr. Delgado) sau chiar 40.000 (Buchell).

vicii. Şi oraşul Lucca era preocupat de această periculoasă alternativă; drept care prostituatelor stabilite aici li s-au acordat diverse privilegii — printre care şi cetăţenia lucheză.

Într-adevăr, „homosexualitatea a fost viciul tipic al Renaşterii" (F. Cognasso). Sodomia — pe care Dante o numea „viciul clericilor" — s-a răspîndit mult şi în Italia după marea epidemie de ciumă de la mijlocul secolului al XIV-lea. Savonarola şi S. Bernardino da Siena ţineau predici în biserică împotriva acestui „abominabil păcat". La Lucca a fost creat în 1448 un *Ufficio dell' onestà* pentru a lupta contra acestui viciu; comisarii respectivi aveau dreptul de a investiga, a-i depista şi a-i pedepsi pe homosexuali. Şi la Florenţa a fost creat un asemenea organism, avînd sarcina de a-i controla şi pe călugării din mănăstiri. La Veneţia — unde apăreau pe străzi tineri şi vîrstnici îmbrăcaţi ca femei, precum şi femei îmbrăcate ca bărbaţi — cu aceeaşi misiune erau însărcinaţi cîte doi nobili din fiecare cartier, care erau şi înarmaţi. Decretele Consiliului celor Zece, urmărind extirparea sodomiei, s-au succedat şi în secolul al XVI-lea.

„Pentru a combate acest viciu guvernele au favorizat căsătoriile şi prostituţia. La Lucca s-a stabilit ca nici un cetăţean care a împlinit vîrsta de 27 de ani să nu poată deţine o funcţie în cadrul Comunei dacă nu era căsătorit. La Genova s-au dat decrete vizînd reprimarea viciului în 1486 şi 1488. Viciul a continuat însă în tot secolul al XVI-lea. Poeţi şi autori de satire îl ridiculizau. Este viciul comun al umaniştilor — spunea Ariosto. Este viciul preoţilor şi al călugărilor — spuneau Bibbiena şi Pietro Aretino. Este viciul italienilor — se spunea în Franţa. Viciul tuturor celor ce trăiesc într-un mediu unde sunt numai bărbaţi. Viciul artiştilor ce au în serviciul lor ucenici care le servesc drept modele şi care învaţă tehnica picturii sau sculpturii. Botticelli, Leonardo, Michelangelo au fost acuzaţi de acest lucru. Botticelli a fost denunţat în 1502; un ucenic al său a fost condamnat pentru acest viciu în 1473. — Este bine cunoscută slăbiciunea lui Leonardo şi Michelangelo pentru unii din ucenicii lor. Şi Benvenuto Cellini a fost acuzat. Nimeni nu se ruşina pentru aceasta — şi nu s-a ruşinat nici pictorul Bazzi pentru faptul că a fost poreclit Sodoma. Era un păcat uşor, care merita indulgenţă şi care nu părea să ofenseze reputaţia unei persoane" (Fr. Cognasso).

Zadarnic insistau guvernele cu ameninţările cele mai teribile — spînzurătoarea sau arderea pe rug. În 1492, la Veneţia a fost spînzurat un homosexual; iar în 1545, un preot. În 1550, la Genova a fost decapitat şi apoi ars pe rug un om de litere — *pro crimine sodomiae*. În 1506, însuşi marchizul Francesco Gonzaga aflîndu-se într-o campanie militară îi dă unui curtean de-al său sarcina să îi procure... „îngeraşi" *(putti)*. Iar un agent al său la Roma o informa pe marchiza Isabella, în 1504, că şi papa Iuliu II îşi avea astfel de „îngeraşi"! — Simplă calomnie — probabil; dar semnificativă pentru a indica larga răspîndire a sodomiei chiar şi în cercurile cele mai înalte şi mai respectabile ale societăţii.

Tentativele de suprimare a prostituţiei „legale" (cît şi a celei „libere") din perioada Renaşterii, nu numai că au eşuat, dar în acelaşi timp au adus pe scena şi în atenţia istoriei moravurilor timpului forma „elegantă", distinsă, rafinată a prostituţiei: cea a „curtezanelor" italiene, sau cea a „galanteriei" din Franţa, pe care cu atîta vervă o descrie Brantôme.

Evul Mediu n-a cunoscut prostituate care să fi ajuns la o înaltă poziţie în societate[44]. În schimb, în Italia Renaşterii s-a repetat figura şi rolul *hetairei* din societatea ateniană a epocii lui Pericle, a femeii de moravuri uşoare din lumea înaltă. Cuvîntul *courtisane*

[44] Cu două notabile excepţii: în sec. VI — fosta dansatoare şi femeie de moravuri uşoare Teodora, luată în căsătorie de împăratul Iustinian; şi, în sec. X, una din marile figuri politice feminine ale timpului, Maorzia. Datorită marii sale influenţe la Roma au fost aleşi şapte papi: Sergiu III, Anastasie III, Landon, Leon VI şi Ştefan VII; precum şi fiul ei Ioan XI.

(apărut în Franţa în jurul anului 1500) era împrumutat din italiană: *cortigiane* erau şi ele femei de moravuri uşoare care, întreţinute de un amant foarte bogat, duceau o viaţă de mare lux în ambianţa curţilor. Erau foarte elegante, frumoase, cu o educaţie uneori chiar foarte aleasă, admirate pentru spiritul şi cultura lor, şi ştiind întreţine o conversaţie plăcută în societate. Renumite deveniseră curtezanele din Roma şi Veneţia, care se bucurau de un mare succes în cercurile mondene chiar cele mai înalte. De fapt, acestea erau *cortigiane honeste* — pentru că termenul desemna prostituatele în general, care la Roma erau clasificate în *honeste, da candela* şi *puttane* (ultimele — cele mai ordinare); la Veneţia, cele din prima categorie erau numite — fiind foarte bogate — *puttane sontuose.* Din celelalte categorii, la Roma (şi la Veneţia) afluiau din toate regiunile Italiei, precum şi din alte ţări — din Anglia, Flandra, Spania, Franţa, Germania, Grecia.

O bogată curtezană italiană din sec. XVI. — Din Habiti... de G. Franco.

La Roma, femeile cultivate sau cele din nobilime nu îşi făceau apariţia (decît extrem de rar) la curtea papală[45] sau la ospeţele aristocraţiei, cardinalilor şi marilor bancheri; golul resimţit (prelaţii erau celibatari, eruditii umanişti erau de obicei necăsătoriţi, etc.) era suplinit de prezenţa agreabilă a *curtezanelor* — întreţinutele unor amanţi şi protectori care le asigurau o viaţă de mare lux; în timp ce ele reuşeau perfect să facă faţă exigenţelor mondene, adeseori şi prin cultura lor: unele ştiau latina şi greaca, altele versificau şi chiar îşi publicaseră poeziile — ca Veronica Franco sau Tullia d'Aragona. De o mare faimă în această societate se bucura la Roma curtezana Imperia[46],

[45] „Celebru a rămas un scandalos banchet oferit de ducele de Valentinois/Cesare Borgia — n.n.*O.D.*/ în ajunul sărbătorii Tuturor Sfinţilor (1 noiembrie), la care 50 de curtezane au dansat, la început îmbrăcate, apoi complet goale, în faţa papei, a fiilor săi şi a cardinalilor şi curtenilor lor. Şi acesta nu e singurul caz menţionat de cronici [...]. Uneori şi doamne de bune familii îşi rotunjeau veniturile familiale cu această activitate" (M.L. Rizzati).

[46] „Imperia de Cugnatis, pe care Rafael a luat-o ca model pentru Sapho din fresca sa *Parnasul* [...]. Tullia d'Aragona, una din numeroasele amante ale lui Alexandru VI Borgia, blonda şi frumoasa fiică nelegitimă a unui cardinal; la Florenţa intră în cele mai închise cercuri umaniste, conversînd despre filosofia platonică, natura sufletului şi a iubirii" *(Idem).*

în al cărei palat puteau fi întîlniţi cei mai cunoscuţi nobili, bancheri, scriitori şi artişti. (Imperia era „prietena" renumitului bancher al Renaşterii, Agostino Chigi — după cum Tullia era „prietena" celuilalt bancher nu mai puţin renumit Filippo Strozzi). La moartea ei — la vîrsta de numai 26 de ani — frumoasa Imperia a fost deplînsă de toată Roma, celebrată pentru posteritate în cuvintele epitafului de pe piatra de mormînt[47] (asemenea altor curtezane renumite, şi Imperiei i s-a acordat cinstea de a fi înmormîntată în capela unei biserici).

Prostituate de lux, curtezanele reprezintă nu mai puţin un fenomen cu implicaţii semnificative în viaţa culturală a Renaşterii italiene (şi, mai puţin, franceze). Pentru preocupările şi calităţile lor intelectuale au fost popularizate — într-un alt fel decît celelalte profesioniste[48] — de către mari scriitori ai timpului care le-au preţuit, le-au elogiat sau le-au dedicat versuri; dintre aceştia, nu lipsesc numele unor Pietro Aretino, Montaigne sau Michelangelo[49].

O faimă întrucîtva asemănătoare (dar nu de proporţiile celei ale curtezanelor italiene) au cunoscut curtezanele din Franţa Renaşterii. *Memoriile* abatelui Brantôme — aventurier, om de arme şi curtean în acelaşi timp — ilustrează, prin biografiile unor contemporani şi prin relatări din viaţa curţii, gradul de corupţie al înaltei societăţi franceze din timpul domniei a patru regi — Francisc I, Henric II, Carol IX şi Henric III. Gradul de incredibilă depravare[50] este asociat cu rolul unor renumite curtezane, uneori aparţinînd chiar familiilor nobile; sau, în orice caz, în primul rînd legate de biografia acestor regi ai Franţei.

Brantôme ne informează că Francisc I — persoană de o moralitate detestabilă[51], trecînd adesea de la curtezanele „distinse" la prostituatele străzii, iar în ultimii ani suferind greu de o boală venerică (se pare că de sifilis — *grosse vérole*) — a procedat, de teama răspîndirii bolilor venerice, la înlocuirea „prostituatelor care frecventează curtea" cu „femei foarte îngrijite, curate şi sănătoase [...] care să nu-i îmbolnăvească pe gentilomi şi să-i facă neputincioşi, ca cele din bordeluri". — Rezultatul a fost că „prostituţia distinsă" a categoriei curtezanelor de lux s-a găsit investită cu un rol important, o influenţă, o pondere considerabilă la nivelul cel mai înalt al ierarhiei sociale. Mecanismul şi eficienţa „prostituţiei elegante" au fost dovedite şi de către Caterina de Medici, care a avut ideea să o aplice în sectorul politicii. Văduvă a lui Henric II şi regentă a Franţei în timpul minoratului fiilor săi Carol IX şi Henric III, a constituit la curtea sa un grup de domnişoare de onoare, cultivate şi bine instruite,

[47] „Imperia, curtezană romană care, demnă de un nume aşa de mare, a adus între muritori un rar model de frumuseţe. A trăit 26 de ani şi 12 zile. A murit la 15 august 1511". — Epitaful a fost distrus în secolul al XVIII-lea, dar din greşeală. (Cf. C. Antoniade — vd. *Bibliografia*).

[48] Cu binecunoscutul lor simţ practic, veneţienii publicau, pentru vizitatorii străini, cataloage în regulă cu numele, adresele, prezentarea şi tarifele prostituatelor.

[49] Angela del Moro era „prietena" lui Tizian (dar şi a lui Pietro Aretino). Despre Imperia scrie cu vie admiraţie cardinalul Fabio Chigi, viitorul papă Alexandru VII. Tulliei d'Aragona îi dedică versuri elogiative poetul Bernardo Tasso (tatăl lui Torquato Tasso) — precum şi o eglogă poetul la modă Girolamo Muzio. Multe nuvele ale lui Matteo Bandello conţin portretele unor curtezane. Pietro Aretino le dedică două comedii, *Talanta* şi *Cortigiana*. — Curtezanele erau frecventate de nobili (Camilla Griffo chiar s-a căsătorit cu un nobil veneţian), de înalţi prelaţi şi de ambasadori străini. În timpul vizitei sale la Veneţia, Montaigne o vizitează (în 1580) pe cunoscuta curtezană Veronica Franco, iar aceasta îi dăruieşte un exemplar din culegerea sa de sonete intitulată *Terze rime*. Poete realmente de valoare au fost renumitele curtezane veneţiene Gaspara Stampa, Veronica Gambara şi în primul rînd Veronica Franco. (Cf. C. Antoniade).

[50] Inclusiv situaţia, echivocă şi detestată de public, a tinerilor aristocraţi devotaţi regelui, nelipsiţi din anturajul său, favoriţi suspectaţi de vicii perverse — porecliţi *les mignons du roi*.

[51] Dealtfel, şi biografiile (neoficiale, evident) ale lui Carol Quintul şi Filip II al Spaniei includ pagini care îi arată a fi fost de o moralitate cel puţin dubioasă...

pentru ca la nevoie acestea să poată deveni — folosind şi „tehnicile profesionale" proprii unei curtezane profesioniste obişnuite — un instrument cît mai eficient, în situaţii concrete şi în relaţii cu persoane determinate, al planurilor sale politice.

Prin educaţia şi cultura lor, curtezanele Renaşterii îşi vor marca prezenţa cum am văzut în Italia, şi în cercurile intelectualităţii. În Franţa secolului al XVII-lea vor rămîne celebre, prin relaţiile intime întreţinute cu personalităţi notorii ale lumii culturale, numele unor Marion Delorme sau Ninon de Lanclos.

DEMONOLOGIE, DEMONOMANIE, „MAGIE NEAGRĂ"

Ca personificare a puterilor răului[52] şi metaforă a răului absolut, Diavolul apare mai întîi la babilonieni, unde capătă trăsături precise prin faptul că este contrapus unui zeu bun (sau unor zei binefăcători). Personajul Diavolului se regăseşte sub numele de Satan — nume preluat probabil din religia babiloniană — la evrei, pentru prima dată cu o fizionomie distinctă în *Întîia Carte a Cronicilor*[53], apoi şi în alte cărţi ale *Vechiului Testament*[54]. Iar sub numele — care i-a fost atribuit înainte de alungarea din Paradis — de Lucifer, „Purtător de lumină"[55], sensul denumirii este împrumutat din textul profetului Isaia, text care se referă la regele Babilonului văzut ca personificarea răului[56].

În lumea creştină (căci în Antichitate, credinţa în demoni şi în Diavol n-avea nici un rol), teologia ortodoxă acordă o atenţie mai redusă Diavolului decît cea catolică[57]. În concepţia bizantinilor Diavolul este mai mult o creaţie a lui Dumnezeu decît un principiu independent de acesta: iniţial un înger, Diavolul a fost izgonit din Paradis împreună cu alţi îngeri din cauza orgoliului lor. În demonologia populară bizantină — care îşi are originile în Vieţile sfinţilor şi ale călugărilor din pustie, precum şi în forme religioase păgîne care au supravieţuit (ca şi mai tîrziu în Occident, în reminiscenţe celtice, germanice sau slave) — fiecare demon apare specializat într-un anumit viciu; în general însă demonii manifestă o predilecţie pentru magie, vrăjitorie şi divinaţie. Pentru îndepărtarea Diavolului şi a acţiunilor lui, invocarea numelui lui Hristos şi semnul crucii erau eficiente; sfinţii de asemenea aveau o mare putere asupra lor. — Tradiţia musulmană cu privire la Diavol este strîns legată de tradiţiile iudaică şi creştină. Diavolul

[52] Forţe vitale magice (derivate din animism), spiritele sau demonii au o semnificaţie prevalent negativă (foarte rar pozitivă — ca protectori), răspunzători de toate relele, de la războaie şi calamităţi naturale pînă la insomnii sau insuccese în afaceri. — În mitologia greacă *(daimones)* şi cea latină *(genii)* sunt fiinţe intermediare între zei şi oameni. Cînd demonilor li s-a atribuit o căpetenie, recunoscută şi ascultată, această căpetenie a devenit (înainte de a deveni un ispititor întru rele) „Calomniatorul": în lb. greacă *diàbolos,* cuvînt care traduce termenul ebraic *Hasatan,* cu sensul de „duşman al religiei".

[53] „Şi s-a pornit Satan împotriva lui Israil..." (XXI, 1).

[54] „Şi a venit şi Satan înaintea lui Dumnezeu /.../ şi a lovit pe Iov cu lepră..." (*Cartea lui Iov,* II, 1—7). — „Iar prin pizma Diavolului moartea a intrat în lume şi cei ce sunt de partea lui vor ajunge s-o cunoască" (*Înţelepciunea lui Solomon,* II, 24).

[55] Lat. *lux, lucis* = „lumină"; *ferro, ferre* = „a purta, a aduce".

[56] „Cum ai căzut tu din ceruri, stea strălucitoare, fiu al revărsatului zorilor?" (*Isaia,* XIV, 12). — În ebr. *helal* — „steaua dimineţii", fiul Aurorei. Prin combinaţie cu un motiv din *Noul Testament* („Privit-am pe Satan căzînd, ca din ceruri fulgerul". — *Evanghelia lui Luca,* X, 18), Lucifer a devenit un alt nume al Diavolului.

[57] Cf. lucrările lui Jeffrey Burton Russell (vd. *Bibliografia*), ale cărui contribuţii remarcabile la studiul acestei teme au stat în mare măsură la baza acestui capitol.

n-are o existenţă proprie: a fost creat de Allah care i-a permis să acţioneze asupra oamenilor şi după căderea lui din Paradis. În *Coran* — care nu explică clar natura Diavolului — acesta are două nume: Iblis şi Şaytan[58].

În folclor, creştinismul popular prezenta un Diavol vioi, abil, înfricoşător, dar totodată şi bufon, ridicol şi neputincios: viziunea populară oscila între aceste două extreme. Pe lîngă vechile nume provenind din tradiţia iudeo-creştină (ca: Satan, Lucifer, Abaton, Asmodeu, ş.a.) tradiţiile populare îi rezervau nenumărate porecle, variind de la o ţară sau regiune la alta. Mai variate însă erau formele sub care apărea: ca o bătrînă neputincioasă, un tînăr frumos, o fată tînără, sau ca cerşetor, pescar, negustor, student, ţăran, ş.a. — dar şi în forme monstruoase: în iconografie — cu coarne asemenea lui Pan, cu blană de capră, copite, coadă, nas lung, exhibîndu-şi falusul şi de obicei cu pielea neagră. Nu era deosebit în mod clar nici de către teologi, nici de folclor. Demonii vor fi identificaţi de creştini cu îngerii izgoniţi din rai — întocmai cum erau consideraţi şi spiritele (elfi, gnomi, pitici, ondine, uriaşi) din folclorul german, celt sau slav. Monştrii le erau foarte asemănători, se puteau amesteca şi combina cu demonii, dar monştrii nu erau propriu-zis demoni. Evocarea cea mai eficientă a Diavolului, a puterii şi ajutorului lui, era în funcţie de încheierea unui pact cu el, în urma căruia omul accepta să i se dăruiască, să-i vîndă sufletul[59]: ideea aceasta a avut o influenţă, indirectă dar importantă, asupra teribilei şi îndelungatei persecuţii a vrăjitoarelor, devenind şi o temă preferată în predici, în poezia şi teatrul secolului al XIII-lea. — În iconografie, cea mai veche reprezentare cunoscută, cel mai vechi „portret" al Diavolului apare în sec. VI (într-un mozaic din bazilica S. Apollinare Nuovo din Ravenna). Începînd din secolul al IX-lea reprezentarea Diavolului devine tot mai frecventă şi în forme din ce în ce mai variate, — datorită tot mai numeroaselor predici şi *Vieţi* ale sfinţilor, în care Diavolul deţinea un rol de primă importanţă. Reprezentarea sub formă umană predomină pînă în sec. XI; după care, dominantă este forma animalică (în chip de şarpe, balaur, liliac, ş.a.), sau în forme compozite. Sensul era de a impresiona, a-i înspăimînta şi a-i ameninţa pe păcătoşi cu pedepsele Infernului.

În secolele Scolasticii, discuţiile teologilor se duc în jurul păcatului lui Lucifer, a orgoliului său care a introdus răul în lume, a izgonirii din Paradis, a problemei liberului arbitru, ş.a. Fecioara Maria este cea care îl combate pe Diavol întotdeauna cu succes, salvîndu-i pe cei ispitiţi de el. În această perioadă cînd prezenţa Diavolului în conştiinţa maselor creşte (deşi adeseori degenerînd în ridicol şi bufonerie, îndeosebi pe scenele misteriilor), pentru scolastici importanţa şi semnificaţia sa teologică este redusă: „Umanismul şi etica aristotelică atenuează rolul Diavolului în teologie, pînă la punctul de a-l face să cadă într-o caricatură retorică sau pretext de propagandă religioasă" (J.B. Russell). Atît marile poeme eroice cît şi scriitorii cei mai cunoscuţi ai Evului Mediu matur[60] tratează personajul drept o metaforă a viciului şi răului în general. În timp ce în *Divina Comedie* — sinteză a doctrinelor teologice medievale — Diavolul este mai mult respingător decît terifiant, umanismul noii ere atribuie păcatul, viciile, răul, unor

[58] În arabă: „cel născut din mînie". Atributele lor sunt egale; se pare că Iblis a devenit, după răzvrătire şi cădere, Şaytan. (Echivalenţii demonilor din teologia creştină se numesc *sayatin*).

[59] Ideea unui asemenea pact a fost lansată de Sf. Vasile, episcopul Cezareei (sec. IV) şi răspîndită în Occident de Sf. Ieronim (sec. V); în sec. VI. o veche legendă din Anatolia (scrisă în lb. greacă) despre preotul Teofil din Cilicia — care, spre a obţine onoruri şi bogăţii, şi-a vîndut sufletul Diavolului, s-a căit şi a fost mîntuit de Fecioara Maria — a fost tradusă în sec. IX în latină de Paul Diaconul şi reluată de zeci de ori în aproape toate limbile europene. A fost inclusă în sec. X de Simion Metafrastul în *Menologion* — cea mai importantă culegere hagiografică bizantină, — de unde a luat-o şi Hroswitha (sec. X) în cea mai reuşită piesă religioasă a sa. *Miracolul lui Teofil* de Rutebeuf (sec. XIII) este o operă reprezentativă a teatrului medieval.

[60] *Cîntecul lui Roland, Cîntecul Nibelungilor, Cîntecul Cidului,* sau Chrétien de Troyes, Wolfram von Eschenbach, Hartmann von Aue, Geoffrey Chaucer, etc.

motivaţii umane mai mult decît unor intervenţii diabolice. Ca un rezultat al acestei noi perspective de transfer a cauzalităţii răului şi de ridiculizare a Diavolului, îşi face intrarea în arta cultă grotescul — odată cu marii pictori flamanzi D. Bouts, cei doi Van Eyck, Memling, Hieronymus Bosch, Pieter Brueghel cel Bătrîn, etc.

În literatura medievală Diavolul era numit şi Lucifer[61], dar nu în Evul Mediu timpuriu, cînd tradiţia îi rezervase lui Iisus acest epitet, de adevăratul „purtător, aducător al luminii". Acestui Lucifer îi erau asociaţi şi demonii celor şapte păcate capitale[62].

În lumea protestantismului demonologia a luat un caracter în bună măsură diferit. Aici, interesul şi importanţa arătată Diavolului au fost mai puternice decît în lumea catolică. „Teologia luterană, *Cărţile Diavolului,* piesele teatrale şi poeziile protestante amplifică puterile lui Satan mai mult ca niciodată" *(Idem).* Aceasta, datorită şi faptului că teologia luterană nega categoric doctrina liberului arbitru: omul este supus fie voinţei lui Dumnezeu, fie voinţei Diavolului, — fără a avea libertatea de a alege singur. Luther însuşi era obsedat ca cel mai incult ţăran de prezenţa Diavolului — care, în momente de adevărată halucinaţie, îi apărea în chip de stea, de şarpe sau de porc grohăind. — Calvin, mult mai puţin preocupat de tema demonologică şi acordînd un rol mult mai puţin important Diavolului, acceptă totuşi acelaşi cadru doctrinar luteran.

Artele figurative din secolul al XVI-lea au menţinut iconografia Diavolului din cele două sau trei secole anterioare. Dar Hieronymus Bosch şi Pieter Brueghel cel Bătrîn îi transformă şi îi amplifică conţinutul, transferînd detestabilele însuşiri diabolice asupra oamenilor: personajele acestor pictori sunt figuri aparţinînd împărăţiei răului, aspectul lor ridicol sau grotesc traduce şi exprimă diformităţi fizice determinate de cauze morale reprobabile, de forţe interioare demonice, de variatele puteri ale răului. (Ceea ce, cum spuneam, a tradus şi Shakespeare în personajele sale demoniace). — Această viziune artistică a fost fără îndoială influenţată şi de atitudinea, de opinia, de sentimentul maselor populare alimentate de predicatori, de *Vieţile sfinţilor* şi de atît de răspînditele cărţi populare despre Diavol *(Teufelsbücher).* Acestei categorii ultime de cărţi îi aparţine şi istoria lui Faust.

Momentul faustic este semnificativ în evoluţia demonologiei. Teologia protestantă dispreţuia şi condamna magia ermetică, pe care o considera o încercare inutilă şi orgolioasă de a ajunge la cunoaşterea adevărurilor ultime exclusiv prin intelect, sau pe orice altă cale decît cea a ajutorului graţiei divine. Or, Faust refuză acest ajutor, caută adevărul şi prin practica magiei, prin efort mental propriu; în problemele care-l preocupă, în eforturile sau în feluritele dificultăţi pe care le întîmpină, al sensului vieţii pe care vrea să-l înţeleagă, el nu cere sprijinul (sau îndurarea) lui Dumnezeu, ci îl invocă şi îl solicită pe Diavol. Aici, demonologia este văzută nu în termenii unei tensiuni dintre Diavol şi Dumnezeu, păcat şi mîntuire, bine şi rău, ci direct şi personal între Dumnezeu şi om: o perspectivă antropocentrică în strînsă conexiune cu individualismul propriu Renaşterii, precum şi cu ştiinţa, şi cunoaşterea în genere, care îşi au scopul în ele însele.

Cu aceasta, demonologia epocii înscrie un capital esenţialmente diferit de cea medievală. Însuşi personajul Mefistofel marchează începutul unei transformări a

[61] Numele de Satan traducea condiţia de „duşman" a Diavolului — dar după alungarea din Paradis. „Din acest motiv Lucifer se bucura de un statut superior: unii scriitori fac din el domnul Infernului, iar din Satan — locţiitorul lui" *(Idem).*

[62] *Lucifer* — orgoliul. *Belzebut* — invidia, *Satan* — mînia. *Abadon* — trîndăvia, *Mamona* — avariţia, *Belfegor* — lăcomia. *Asmodeu* — desfrîul. Multe alte nume sunt atribute ale unor personaje istorice reprobabile şi detestate (Irod Agrippa — Agrapport, Hannibal — Annabal, apoi Erodiada, Mohamed, Pilat, etc). — Această implicită subliniere a caracterului diabolic al oamenilor răi este „ primul pas spre o substituire a Diavolului medieval cu omul scelerat al lui Shakespeare, la care răul este circumscris la personalitatea umană individuală" *(Idem).*

Diavolului — care se manifestă cît se poate de înţelegător faţă de victima lui; şi care totodată „arată un firav semn de capacitate introspectivă, cu un accent de regret pentru actul său de răzvrătire" *(Idem)*. — Odată cu momentul faustic, prin personajul lui Mefistofel asistăm la o umanizare a Diavolului.

Spre sfîrşitul secolului al XVI-lea, în demonologie se contrapun două tendinţe: pe de o parte, o recrudescenţă a Diavolului bufon din povestirile şi misteriile medievale; pe de altă parte, o deplasare a centrului focal al răului de la Diavol la om. În literatură, această ultimă tendinţă este exprimată în cel mai pregnant mod în teatrul englez — în unele piese ale lui Ben Jonson, John Webster şi îndeosebi Shakespeare.

În nici o piesă a lui Shakespeare Diavolul nu apare niciodată ca personaj. E adevărat că marele dramaturg aduce adeseori pe scenă o varietate de demoni, de spirite: uneori spirite rele, demoniace — ca vrăjitoarele din *Macbeth;* alteori, ciudate şi ambigui — ca spectrul tatălui lui Hamlet; uneori, asemănătoare unor diafane idei platonice — ca în *Visul unei nopţi de vară;* alteori, pur şi simplu comice — ca în *Nevestele vesele din Windsor.* Dar la Shakespeare, ponderea răului şi caracterul înspăimîntător al rezultatelor sale nu rezidă atît în spiritele demoniace, cît în oamenii diabolici, avizi de a practica orice forme ale răului, avizi de răul ca scop în sine[63].

Prototipul acestor sceleraţi este Richard III, — mincinos, asasin, diabolic atît în fapte cît şi în cuvinte. În seria marilor tragedii *(Hamlet, Othello, Macbeth, Regele Lear),* Shakespeare arată un tot mai viu interes pentru formele de manifestare umană ale diabolicului[64]. Personajele sale de sceleraţi par a fi fost concepute după modelul Diavolului; dar tot atît de corect s-ar putea spune că Shakespeare îl concepe pe Diavol după chipul şi asemănarea acestor sceleraţi: forţa transcendentă a răului este refractată în mediul umanităţii. În felul acesta, „teatrul pe a cărui scenă binele luptă cu răul nu mai este plasat în spaţiile cereşti sau în abisurile Infernului: el este în inima omului. Şi nu atît în inima unei comunităţi creştine, cît în inima unui individ care stă singur cu Dumnezeul său — şi cu Diavolul său" *(Idem).*

În demonologia Evului Mediu, Diavolul ca principiu al răului absolut acţionează uneori în baza unei înţelegeri încheiate cu omul, înţelegere prin care îi asigură diverse beneficii sau reuşite dacă omul i se dăruieşte, dacă îşi vinde Diavolului sufletul. Pactul era conceput ca o realitate *ad litteram:* pînă foarte tîrziu, chiar în secolul al XVII-lea, în procesele intentate magilor sau vrăjitoarelor erau prezentate în tribunal documente acuzatoare olografe, inclusiv purtînd semnătura inculpatului, documente care dovedeau textual şi irefutabil că acesta încheiase un contract cu Diavolul. Învinuiţii erau de regulă vrăjitoare, dar şi magi, persoane ce practicau diferite forme de magie.

Dar în ce priveşte magia — atît conceptul cît şi respectiva practică — o distincţie cît mai clară între „magia neagră" şi „magia naturală" (sau „albă") este necesară şi obligatorie.

[63] Aron din *Titus Andronicus,* protagonistul dramei *Richard III,* Iago din *Othello,* Macbeth şi Lady Macbeth; sau Gonerilla, Edmund şi Regana din *Regele Lear.*

[64] În subtila sa analiză a capodoperei shakespeariene autorul citat observă că „însăşi fantasma tatălui lui Hamlet nu este atît o fantasmă, cît un demon, sau poate Diavolul însuşi". Într-un fel, şi Hamlet este un personaj demoniac: „Hamlet nu este un demon, dar din clipa cînd se decide pentru răzbunare Diavolul intră în el şi îl plăsmuieşte potrivit propriilor lui planuri: Hamlet plănuieşte un asasinat, o împinge pe Ofelia la nebunie şi sinucidere, îl lichidează pe bunul Polonius cu un zîmbet, pregăteşte umilirea şi prăbuşirea mamei sale care, cu toate păcatele lui, îl iubeşte încă, şi nu îl justiţiază pe Claudius cînd acesta e în rugăciune, pentru ca nu cumva astfel să-i fie mîntuit sufletul".

În toate epocile şi în toate societăţile — civilizate sau primitive, din trecut sau de azi, — credinţa în magie precum şi practicile magice şi vrăjitoreşti au fost nelipsite; în forme diferite şi la niveluri sociale diferite ele continuă pînă în zilele noastre. Magia şi vrăjitoria, deşi adeseori sînt confundate, — întrucît prezintă interferenţe sau puncte comune — sînt două lucruri în esenţă distincte.

Magia — de obicei numită „magie albă" sau „naturală" — urmăreşte să producă prin practicile sale anumite efecte în aparenţă miraculoase, supranaturale; în realitate, efecte datorate unor cauze naturale. Magul este un contemplator al naturii, în care descoperă forţe oculte prezente în întregul Univers spre a le folosi în beneficiul său ori al altora. Spre deosebire de „magia neagră", de vrăjitoria vulgară practicată în genere de persoane simple, lipsite de orice cultură, „magia albă", sofisticată şi abstractă — atît de preţuită şi continuînd a fi practicată în Renaştere, ca şi mai tîrziu, — presupunea o anumită cultură, o serie de cunoştinţe temeinice din partea magilor. (Drept care, persoane cu serioase preocupări filosofice şi de experimentatori se intitulau ei înşişi „magi"). Magul îşi ţine sub control permanent cunoştinţele şi capacităţile intelectuale de observator atent, şi le foloseşte pentru a efectua rezultate practice care pot fi imediat şi obiectiv constatate[65]. Formele cele mai comune ale „magiei naturale" erau alchimia, divinaţia, astrologia, fiziognomonia, ş.a.; iar ca metode — observaţia, conexiunea dintre elemente şi experienţa. — Scopurile urmărite de „magia albă" erau prin definiţie benefice — productive, terapeutice sau protectoare; motiv pentru care multe religii s-au dezvoltat, printr-o evoluţie lentă, din magie, păstrînd apoi unele gesturi, atitudini şi procedee proprii magiei[66].

Dealtminteri, încă din Antichitate — cînd monarhii orientali obişnuiau să întreţină la curtea lor magi care aveau rol de consilieri — se făcea distincţia între „magia neagră", vulgară, vrăjitorească, şi „magia albă", savantă, adică practicată de persoane instruite; aceasta din urmă fiind tolerată şi în perioadele de persecuţie a vrăjitoarelor. Mai mult: nu numai împăraţii romani sau monarhii orientali, ci şi atîtea capete încoronate ale epocii moderne, inclusiv din raţionalistul „Secol al luminilor", recurgeau la astrologi şi la ghicitori. — „Studiul magiei vechi încuraja cultivarea limbilor, preţuia cultura trecutului şi stimula ştiinţa experimentală aflată în stare născîndă [...]. Magul Renaşterii condivide cu înţelepţii Antichităţii convingerea că forţele magice populează lumea vizibilă şi cea invizibilă, şi că acestea se pretează atît la bine cît şi la rău. — Această ambivalenţă face imposibilă definirea cu exactitate a magului occidental [...], căci e mică diferenţa între şarlatan şi omul de ştiinţă, ambii promotori ai magiei. În orice caz, chiar şi cei mai răi exercitau o influenţă benefică, întrucît cu practicile lor magice trezeau interesul pentru tainele naturii şi sfidau criticile celor sceptici. Pe lîngă aceasta, nivelau diferenţele sociale, demonstrînd valoarea individului care, prin sine însuşi, realiza lucruri importante servindu-se de inteligenţa şi de ştiinţa sa" (Kurt Seligmann).

„Magia neagră" însă, vrăjitoria vulgară, are un sens, un caracter diferit (deşi delimitări totale, absolute între cele două tipuri de magie nu se pot trasa). Vrăjitoria era, cum spuneam, practicată de persoane — în majoritate femei — de condiţie socială

[65] În timp ce, în exerciţiul practicii religioase un mag-sacerdot (sau chiar laic) se limitează la implorarea spiritelor protectoare sau a divinităţii.

[66] La fel ca magii, şi sacerdoţii repetă formule magice, recită rugăciuni şi execută diferite gesturi sau atitudini rituale. Intervin însă aici diferenţieri esenţiale: „În practica religioasă, totuşi, omul — fie el sacerdot sau un laic — nu exercită acelaşi control asupra puterii la care recurge. El se limitează să solicite spiritele sau divinitatea [...]. Pe lîngă aceasta, religia este o formă de activitate mai comunitară, mai organizată decît magia, iar practica ei nu este circumscrisă unei situaţii critice. Spre deosebire de magie, religia face apel la arta persuasiunii în încercarea de a-şi realiza scopurile; şi, din moment ce ea tratează cu fiinţe superioare, are o mai mare capacitate de a-i impune omului un sentiment de frică" (Brian P. Levack).

Vrăjitori oferind Diavolului un copil. Gravură din lucrarea *Compendium Maleficarum*, de Fr. M. Guaccius (Milano, 1608).

inferioară şi total inculte. Făcea apel la forţe misterioase, oculte, supranaturale folosindu-se de farmece *(maleficia)* în scopul de a obţine efecte dăunătoare, malefice (foarte rar binefăcătoare)[67]. Urmărea să provoace o nenorocire, o calamitate naturală, o boală (la oameni sau la animale), un conflict între indivizi, familii sau grupuri; — sau, cauza moartea unei persoane prin efectul magic al străpungerii, arderii ori distrugerii unei figurine (de lemn sau de ceară) reprezentîndu-l pe cel vizat de vrăjitoare[68]. Dar esenţial în practica vrăjitoriei era satanismul, invocarea, adoraţia, cultul Diavolului, presupusele relaţii intime cu el în decursul unor reuniuni nocturne, unde se practicau şi alte acte de luxurie, infanticid şi canibalism. Se presupune că vrăjitoarele se dăruiau fizic şi spiritual Diavolului în urma unui pact care le garanta în schimb puterile magice[69]. Încă scrierile teologilor din sec. IV susţineau că vrăjitoria n-ar fi cu putinţă fără concursul Diavolului. — Şi magul poate să încheie un asemenea pact; dar spre deosebire de vrăjitoare, care e o sclavă a Diavolului, „magul *comandă* şi dispune de un ritual secret prin care invocă spiritele infernale şi le ţine sub stăpînirea sa; el şi-a vîndut scump sufletul — şi acum trage foloase de pe urma cunoştinţelor sale şi ştie cum să se impună spiritelor despre care a învăţat multe lucruri din cărţile sale secrete" *(Idem)*.

[67] În acest sens, printre alţii Carlo Ginzburg susţine că „vrăjitoria îşi are rădăcinile într-un străvechi cult al fertilităţii".

[68] „Enguerand de Marigny, fostul trezorier al lui Filip cel Frumos, a fost spînzurat la Montfaucon în 1315 pentru a fi încercat să-l ucidă pe rege cu ajutorul unor vrăjitori şi al păpuşilor de ceară străpunse cu acul" (J. Delumeau). — Este doar una din numeroasele cazuri de „crime" de acest fel care s-au repetat în Evul Mediu (dar şi în Renaştere).

[69] Interferenţe cu „magia albă" sînt prezente şi aici — pînă la un punct. Astfel, şi unele demersuri caracteristice vrăjitoriei puteau avea un caracter benefic — ca în cazul „doftoroaielor" din popor. Iar un „pact cu Diavolul" îl putea încheia şi un mag — un erudit, un filosof, un alchimist (ca doctorul Faust).

„INDEX LIBRORUM PROHIBITORUM"

Un instrument redutabil al Inchiziţiei spaniole (şi în general al Bisericii catolice) de control şi reprimare a gîndirii libere a fost cenzurarea textelor publicate, menţionate într-o listă *(Index)* împreună cu autorii lor. Asemenea liste, întocmite de inchizitori, de episcopi locali, apoi de o comisie specială instituită de Sf. Scaun, cuprindeau autori şi titluri mereu augmentate şi reînnoite. De obicei se indicau titlurile operelor interzise (integral, parţial, sau sub rezerva unor expurgări fragmentare); în multe cazuri însă era interzis total („pus la *Index*") un autor cu simpla menţiune: *opera omnia.* Cărţile enumerate erau interzise a fi tipărite, traduse, comercializate, păstrate (în biblioteci publice sau private), răspîndite sau chiar numai citite de către credincioşi; iar introducerea lor (în Spania, de pildă) era decretată drept crimă şi pedepsită chiar cu moartea.

Cenzura ecleziastică îşi are precedente istorice în chiar primele timpuri ale creştinismului[70]. Cea dintîi interdicţie publică atestată istoric, vizînd o lucrare (intitulată *Thalia*) a ereticului Arie, a fost formulată în anul 325 de primul Conciliu din Niceea; după care, Constantin cel Mare a ordonat — sub sancţiunea pedepsei cu moartea — ca toate cărţile lui Arie şi ale adepţilor lui să fie arse. În anul 431, primul Conciliu din Efes a condamnat cărţile lui Nestorius; şi condamnarea a fost inserată şi în *Codul lui Iustinian.* — „Practica de a condamna cărţi periculoase pentru credinţă şi morală continuă de-a lungul întregului Ev Mediu, cu toate că înainte de apariţia tiparului manuscrisele erau rare şi folosite de drept-credincioşi. Totuşi, efectuarea şi vînzarea manuscriselor au fost supuse unor formalităţi poliţieneşti şi controlului preventiv, din punct de vedere ştiinţific, religios şi moral, al universităţilor sau al unor cenzori speciali. În cazurile în care acest control preventiv se dovedea a fi insuficient se prevedea arderea cărţilor tipărite abuziv şi pedepse de natură religioasă pentru tipografi şi autori"[71].

Arogîndu-şi dreptul, competenţa şi datoria de a împiedica sub orice formă apariţia şi propagarea unor idei eterodoxe, eretice, Biserica catolică a acţionat — ocazional şi în mod neorganizat — prin intermediul îndeosebi al preoţilor care în predicile lor îi preveneau pe credincioşi asupra pericolului pe care-l reprezintă pentru mîntuirea sufletului lor lectura şi răspîndirea scrierilor licenţioase sau contrare credinţei. (Uneori, acestea erau arse în cadrul unor ceremonii publice — cum s-a întîmplat în timpul şi sub îndemnul lui Savonarola). Progresiv, cenzura ecleziastică a luat forme organizate. Din 1480, la Veneţia toate cărţile publicate pe teritoriul Republicii trebuiau să aibă aprobarea prealabilă a patriarhului din Aquileia. Şapte ani mai tîrziu, papa Inocenţiu VIII emite o bulă în acelaşi sens; iar Alexandru VI, în 1501, o altă bulă asemănătoare. Măsura va fi reconfirmată de Conciliul IV Lateran (din 1515), cînd Leon X interzice publicarea oricărei cărţi fără autorizaţia episcopului local (iar la Roma — a vicarului papal).

Odată cu apariţia şi răspîndirea ideilor Reformei cenzura ecleziastică va fi instituţionalizată prin publicarea succesivă a unor Indexe. „În nici o altă ţară cenzura n-a fost atît de minuţios exercitată ca în Spania. Adoptînd o poziţie contrară liberalismului lor anterior, Regii Catolici au publicat în 8 iulie 1502 un decret în virtutea căruia oricine dorea să imprime cărţi în Spania sau să le importe din străinătate trebuia mai întîi să solicite o autorizaţie" (H. Kamen). Pericolul imediat îl reprezenta Reforma.

[70] Creştinii din Efes care practicaseră magia au fost siliţi să-şi ardă, în prezenţa ap. Pavel, textele care le serveau în acest scop: „...şi destul de mulţi dintre cei ce se ţinuseră de meşteşugul vrăjitoresc îşi aduceau cărţile şi le dădeau foc în faţa tuturor" (*Faptele Apostolilor,* XIX, 19).

[71] *Enciclopedia Italiana Treccani,* Roma, 1951, vol XIX, p. 95.

Primul *Index* pe care-l publică Inchiziţia spaniolă în 1540 — şi care n-avea încă un caracter oficial — include traducerile protestante ale *Bibliei.* În 1546 prestigioasa Universitate catolică din Louvain redactează cel dintîi *Index* publicat şi difuzat în Spania[72]. — Toate aceste *Indexe* însă apărute în Italia şi Spania nu erau nici complete, nici propriu-zis oficiale, întrucît nu erau emanate de autoritatea supremă a Bisericii catolice; drept care, în 1557 se publică din ordinul papei Paul IV primul *Index librorum prohibitorum* oficial. Acesta cuprindea trei liste: de autori ale căror opere erau toate interzise, de titluri ale anumitor cărţi (însoţite de numele autorilor lor) şi de scrieri anonime. O listă suplimentară includea ediţii interzise ale *Bibliei;* precum şi o notă menţionînd numele a peste 60 de tipografi care imprimaseră cărţi eretice, şi ale căror publicaţii anterioare sau ulterioare erau toate prohibite.

În primii ani ai Contrareformei papa Pius IV publică (în 1563) un nou *Index tridentinus,* în conformitate cu hotărîrile Conciliului din Trento; aici sunt enumerate şi cele 10 reguli generale privind cenzurarea cărţilor stabilite de Conciliu[73]. Cîţiva ani mai tîrziu papa Pius V instituie (în 1571) *Congregaţia Indexului;* instituţie ale cărei norme procedurale vor fi continuu precizate sub papii următoarelor trei secole. Aplicarea acestor norme a avut drept consecinţă unele variaţii de conţinut ale *Indexului* în succesivele sale ediţii. — În linii generale normele interziceau: toate cărţile de vrăjitorie şi ale ereziarhilor, condamnate înainte de 1515; toate versiunile cărţilor biblice sau ale Părinţilor Bisericii scrise de autori condamnaţi de înaltele foruri bisericeşti (catolice); toate traducerile în limbi naţionale ale *Bibliei* dacă acestea n-au fost aprobate de Sf. Scaun; toate cărţile lascive sau obscene, cu excepţia celor ale autorilor antici (care însă urmau să fie, obligator, expurgate); cărţile de pietate trebuiau supuse în prealabil examinării şi aprobării episcopului local. De asemenea, se interzicea tipografilor să tipărească iar librarilor să difuzeze cărţi care tratau chestiuni de religie sau de morală dacă acestea nu fuseseră aprobate de episcopul respectivei dioceze.

Mecanismul intim al acestui instrument de represiune a gîndirii libere, raza sa de acţiune şi efectele lui apar cel mai clar în Spania. Căci Biserica catolică a instituit două tipuri de *Index:* unul redactat de Inchiziţia spaniolă, celălalt de către Curia papală în conformitate cu deciziile Conciliului din Trento (şi, practic, cu normele stabilite de *Congregaţia Indexului*). Indexul spaniol era pus sub controlul exclusiv al autorităţilor locale, fără nici o legătură cu Roma.

Fiecare din aceste tipuri de *Index,* cel spaniol şi cel roman, îşi stabilea propria sa listă de lucrări prohibite; unele puteau figura în ambele, dar nici unul nu era obligat să se conformeze celuilalt. Urmarea a fost că lucrări condamnate în Spania puteau circula liber în Italia — şi viceversa; cînd, de pildă, Roma includea în *Indexul* său un autor spaniol, drept represalii Inchiziţia spaniolă condamna la includerea în *Index* a lucrării unui cardinal roman sau a altui autor italian. Pe de altă parte, *Indexul* roman era esenţialmente prohibitiv integral şi fără rezerve; în timp ce *Indexul* spaniol interzicea adeseori doar anumite pasaje considerate eretice, permiţînd libera circulaţie a lucrării, cu condiţia expurgării respectivelor pasaje. — În schimb, cenzura spaniolă era extrem de drastică: decretul regal din 1558 interzicea importul oricăror lucrări străine traduse în limba spaniolă, obligîndu-i şi pe tipografii din Spania să obţină o prealabilă licenţă de tipărire a unei lucrări, eliberată de Consiliul Castiliei. Orice infracţiune referitoare la aceste clauze era pedepsită cu moartea şi confiscarea bunurilor.

[72] Au urmat alte asemenea liste de cărţi interzise: în nici măcar doi ani (1551—1552) au fost publicate cel puţin cinci *Indexe* de către tribunalele ecleziastice din Toledo, Valladolid, Valencia, Granada şi Sevilla.

[73] *Index tridentinus* a rămas în vigoare timp de trei secole şi jumătate — pînă în 1900, cînd Leon XIII a promulgat un *Index leoninus,* remaniat în 1918.

În mod special *Indexul spaniol* a reprezentat reacţia cea mai puternică împotriva pericolului contaminării cu idei protestante. Cum Spania intelectualităţii timpului era impregnată de ideile lui Erasm, acuzele în acest sens îi vizau în primul rînd pe magiştrii care le profesau (îndeosebi pe profesorii Universităţii din Salamanca). Dacă *Indexul* roman interzicea întreaga operă a lui Erasm, cel spaniol includea numai *Colocviile* acestuia; dar peste o jumătate de secol, în 1612, toate lucrările marelui umanist traduse în spaniolă erau prohibite, — cu toată opoziţia energică a iezuiţilor, ordinul monahal cel mai liberal şi mai calificat sub raport intelectual. Persoanele instruite puteau păstra în bibliotecile lor opere interzise, dar nu aveau voie să se servească de ele (sau măcar să le citeze) în procesul învăţămîntului. Boccaccio era admis la lectură — dar cu condiţia să fie mult expurgat. Romanele cavalereşti erau de asemenea interzise; la fel şi romanele de dragoste. — Pe lîngă categoriile de cărţi prohibite de *Indexul* roman, cel spaniol mai cuprindea şi lucrările cu tendinţe anticatolice privind pe evrei sau pe mauri; toate cărţile de pietate scrise în limba spaniolă; cele de controverse purtate între catolici şi eretici; cele de magie de orice fel (inclusiv de alchimie, divinaţie sau astrologie); „cele care citau texte din Sf. Scriptură „în scopuri profane"; cele publicate după 1515 fără indicaţia autorului sau editorului; toate cărţile considerate anticatolice, — precum şi toate gravurile sau ilustraţiile ireverenţioase faţă de religie" *(Idem)*[74].

O etapă interesantă o marchează *Indexul* spaniol din 1640 (considerat cel mai important publicat de Inchiziţie), în care figurează nume dintre cele mai ilustre ale ştiinţei şi filosofiei. Lucrările capitale ale lui Francis Bacon, Kepler, Tycho Brahe — eretici şi *auctores damnati* — erau totuşi admise, dar numai expurgate. (Din fericire, în general literatura beletristică spaniolă — poezia, proza, dramaturgia, — n-a stat în centrul interesului Inchiziţiei). În acelaşi timp *Indexul* prevedea ca toate bibliotecile publice şi private — precum şi toate librăriile — să fie controlate. Practic, în mod absolut, controlul era imposibil; totuşi se efectua — asupra marinarilor străini, a navelor comerciale; în timp ce la controalele vamale asista şi un delegat din partea Inchiziţiei. Contrabanda de cărţi interzise era pedepsită cu moartea. În 1500, eruditul cardinal Cisneros, mare inchizitor, în cadrul activităţii sale de convertire a maurilor, a dispus să fie arse în piaţă peste un milion de cărţi, printre care şi opere unice, de importanţă capitală pentru cultura arabă (şi probabil, pentru cultura europeană).

După mai bine de o jumătate de mileniu de existenţă, acest lamentabil instrument de opresiune a gîndirii libere continuă să rămînă în vigoare — funcţionînd însă, evident, într-o formă mult atenuată. *Congregaţia Indexului* instituită în 1571, reconfirmată şi potenţată ulterior de mai mulţi papi, a fost definitiv suprimată în 1917, — atribuţiile fiindu-i transferate *Congregaţiei Sf. Oficiu* (care ulterior a devenit *Congregaţia pentru Doctrina Credinţei*).

În virtutea unui decret din 1966 al acesteia, *Indexul* şi-a pierdut valoarea juridică de lege ecleziastică, odată cu respectivele sancţiuni privind cărţile prohibite: violarea prevederilor sale constituie un păcat — dar fără a comporta propriu-zis sancţiuni. Clericii autori ai unor lucrări care tratează chestiuni religioase sau de morală îşi supun operele controlului prealabil şi aprobării de tipărire episcopilor locali. În baza hotărîrilor Conciliului Vatican II, Sf. Scaun îşi rezervă dreptul de a condamna în mod public scrierile care contravin normelor moralei creştine — dar numai după ce îi invită pe autori să-şi corecteze operele.

[74] În cele două mari *Indexe*, din 1583 şi 1584, pe lista lucrărilor în limba latină figurează operele complete al regelui Henric VIII al Angliei, Boccaccio *(Decameronul)*, Rabelais *(Opera omnia)*, Occam, Savonarola, Zwingli, Jean Bodin, Ian Hus, Melanchton, Miguel Servet, Pierre Abélard, Dante *(De Monarchia)* — şi chiar *Utopia* celui ce era considerat personalitatea reprezentativă şi apărătorul catolicismului în Anglia, Th. Morus. Iar dintre operele traduse în limba spaniolă — *Arta iubirii* a lui Ovidiu, *Discursurile* lui Machiavelli, etc.

INCHIZIŢIA SPANIOLĂ

Faţă de tribunalul Inchiziţiei instituit de papa Grigorie IX în 1233 ca instanţă supremă de reprimare a ereziilor[75], Inchiziţia spaniolă este o instituţie nouă — ca organizare şi procedură, ca obiective, arie geografică de activitate şi context istoric. Punctul de plecare l-a constituit problema evreiască din Peninsula Iberică; „problemă fără de care Inchiziţia spaniolă n-ar fi apărut" (H. Kamen).

Pînă în sec. XIV cele trei comunităţi principale din Peninsulă — creştină, ebraică şi musulmană — conviețuiau într-un regim de toleranţă reciprocă[76]. După care, determinate de fanatism religios şi de situaţii economico-sociale noi, relaţiile între ele s-au complicat. Aristocraţia feudală (care în Castilia şi Aragon era în proporţie de 1,65%, dar deţinînd 97% din pămînturi)[77] căuta cu orice preţ să elimine ponderea acelei fracţiuni ebraice care, cu marea sa influenţă asupra capitalului şi activităţii comerciale a oraşelor, ameninţa să devină o forţă determinantă în sistemul economiei statului. După persecuţia de amploare din 1391, mii de evrei au fost siliţi să se convertească de formă la creştinism pentru a se salva. La trei luni după cucerirea Granadei (1492) Regii Catolici ordonă expulzarea tuturor evreilor care nu trecuseră la creştinism sau refuzau să se boteze acum. Singurele religii autorizate de la această dată rămîneau creştinismul şi islamismul. Aristocraţia îşi asigura astfel supremaţia economică — deşi expulzarea evreilor creia un gol în lumea finanţei. — În acelaşi timp, la Curte oamenii de ştiinţă evrei erau apreciaţi, iar profesiunea medicală era aproape în exclusivitate exercitată de ei. Ostilitatea contra evreilor — alimentată, la nivelul maselor, şi de faptul că în general le repugna orice activitate manuală, îndeosebi activităţile care cereau eforturi fizice şi uzură (agricultură, minerit, industrie manufacturieră, ş.a.), — manevrată şi de fanatismul religios, îşi găseşte explicaţia principală (deşi nu exclusivă) în activităţile lor financiare, prospere şi atît de remunerative. (Totodată însă şi profund impopulare — ca practica împrumutului cu dobîndă, manevrat numai de evrei).

Dar măsura luată de Regii Catolici de a-i expulza nu era integral operantă; căci, prin alianţe matrimoniale, evreii convertiţi *(conversos)* se introduseseră treptat şi în cele mai vechi familii nobile din Castilia şi Aragon. „Încă în 1449 o petiţie adresată episcopului din Cuenca declara că cele mai aristocratice familii din Spania aveau acum, toate, sînge evreiesc — şi se cita, printre altele, familia Henriquez din care descindea, pe linie maternă, însuşi regele Ferdinand Catolicul! În Aragon, aproape toate casele nobiliare erau înrudite cu familii ebraice, — în timp ce jumătate din cele mai înalte funcţii de la Curte erau ocupate de *conversos*. În Castilia, însuşi înaltul cler era „contaminat" în acelaşi fel. Sub domnia Isabelei Catolica, cel puţin patru eminenţi episcopi erau *conversos*. De asemenea şi cardinalul Juan de Torquemada, unchiul primului Mare Inchizitor de tristă memorie (care, deci, era şi el de descendenţă ebraică). Apoi, Diego Deza, al doilea Inchizitor General; şi cucernicul arhiepiscop de Granada, Hernando de Talavera [...]; Don Juan Pacheco, marchiz de Villena şi mare maestru al

[75] Vd. *Istoria culturii şi civilizaţiei*, vol. 2, pp. 588—590.

[76] Episoade negative, chiar dacă uneori de proporţii, au fost totuşi circumscrise în perioade de timp relativ scurte. În 1066 musulmanii masacrează 4.000 de evrei din Granada; iar în sec. XII maurii almoravizi repetă asemenea acte feroce împotriva creştinilor şi a evreilor, distrugîndu-le lăcaşurile de cult şi silindu-i să treacă la islamism.

[77] Regatele Castiliei şi Aragonului — protagoniştii *reconquistei* — însumau două treimi din teritoriul Spaniei şi trei sferturi din totalul populaţiei. Regiunile periferice — Navarra, Estremadura, Andaluzia, Valencia şi Catalonia — erau mult mai puţin dens populate. Ca atare, aveau un rol economic, politic şi militar mult mai redus.

Ordinului de Santiago, descindea dintr-o veche familie evreiască. Fratele său, Don Pedro Girón, era şi el marele maestru al Ordinului de Calatrava. Cel puţin şapte dintre înalţii prelaţi ai regatului erau de origine evreiască" *(Idem)*. — Marele rabin din Burgos, Salomon Halevi, convertit din oportunism, a devenit episcop de Burgos şi legat papal; fiul său, Gonzalo — episcop de Astorga şi Sigüenza; al doilea fiu, Alonso — episcop de Cartagena, apoi de Burgos...

Şi exemplele puteau continua. Încît, în 1590, cardinalul Francisco Mendoza îi prezintă regelui Filip II un memorandum — intitulîndu-l *Tizón de Nobleza de España* („O pată pe blazonul nobilimii din Spania") — în care pretindea să demonstreze că întreaga aristocraţie spaniolă era de ascendenţă evreiască. (Şi timp de trei secole acest memorandum — căruia nimeni nu i-a răspuns vreodată pentru a-l combate — a fost retipărit în numeroase ediţii). Ceea ce însemna că, nefiind „vechi creştini", creştini autentici, nobilii spanioli nu puteau avea pretenţia de a fi aristocraţi autentici! Ceea ce însemna de asemenea că nu puteau pretinde să deţină poziţia de clasă conducătoare a societăţii! Pericolul „convertiţilor" devenea deci — conchidea documentul — o foarte gravă problemă privind întreaga ordine socială!

Rolul preponderent însă asupra tuturor acestor considerente şi motivaţii îl avea problema religioasă. Se ştia — sau, cel puţin, se bănuia: dar faptul rămînea tot atît de grav — că majoritatea evreilor convertiţi, botezaţi, continuau să practice în secret (şi uneori chiar în mod deschis) riturile religioase iudaice. Iar numărul celor convertiţi — forţat, formal, din oportunism, — ajunsese se pare la circa 50.000; ceea ce însemna poate o treime, poate chiar jumătate din totalul populaţiei evreieşti din Castilia şi Aragon[78] la data expulzării. — Din motive economice, precum şi de ordin religios, antiiudaismul a devenit o poziţie oficială. O lege din 1412 (reconfirmată de Parlamentul Castiliei în 1480) stipula printre altele şi obligaţia evreilor de a purta un semn distinctiv[79]. Printr-o decizie din 1449 — împotriva căreia papa Nicolae V a protestat zadarnic, şi care a fost în repetate rînduri reconfirmată de regii Castiliei — toţi *conversos* erau excluşi din funcţiile publice.

Dar stilul de viaţă şi poziţia socială a evreilor convertiţi rămaşi în Spania după data expulzării din 1492 nu s-au modificat în mod esenţial. Continuau să exercite profesiunile de bancheri, medici, cămătari, zarafi, perceptori de impozite, administratori, — mult mai rar profesiunile modeste de croitori sau pantofari. Mulţi *conversos* aleseseră cariera ecleziastică, ajungînd — cum am văzut — pe cele mai înalte trepte ale ierarhiei bisericeşti. Foarte mulţi se plasaseră în primele rînduri ale clasei conducătoare[80]. Autori contemporani reputaţi (de ex. Salvador de Madariaga) afirmă că însuşi Cristofor Columb descindea dintr-o familie de *conversos*[81]. Domeniul însă în care excelau evreii spanioli şi portughezi era cel al marei finanţe. Începînd deci cu motivele de ordin social-economic

[78] Cifrele care s-au propus pentru cei care au emigrat în alte ţări — pînă în îndepărtata Turcia — variază între 65.000 şi 400.000.

[79] Pe lîngă aceasta, în 1481 este emis un ordin de expulzare parţială din Andaluzia; iar în anul următor au fost expulzaţi evreii din regiunile ţinînd de episcopatele de Cordoba şi Sevilla.

[80] Iar unii conversos vor deveni personalităţi de prim-plan în viaţa culturală sau spirituală a ţării — ca Fernando de Rojas (autorul *Celestinei*, cea mai răspîndită operă a literaturii Renaşterii spaniole după *Don Quijote*), apoi marele umanist Luis Vivés, Sf. Teresa de Avila, teologul, poetul şi eruditul Luis de León, marele Inchizitor Tomás de Torquemada, ex-fondatorul şi generalul secund al Ordinului iezuiţilor *Compania lui Iisus*, Diego Laínez, ş.a.

[81] Se reaminteşte în această ordine de idei că marele navigator nu ar fi putut întreprinde prima sa expediţie dacă nu era finanţat de evreii aragonezi Luis de Santangel şi Gabriel Sánchez: explicaţie forţată, neconcludentă.

şi terminînd cu cele religioase care erau invocate[82], toate urmăreau să-i discrediteze pe *conversos* şi să instituie o atmosferă generală de antiiudaism.

Predicatorii dominicani în primul rînd îi acuzau insistent că practicau în secret riturile lor religioase. Pentru a reprima aceste practici Regii Catolici decid să introducă în Castilia un tribunal al Inchiziţiei[83]. În 1478 obţin în acest sens din partea papei Sixt IV bula care stipula funcţionarea a doi sau trei inchizitori, cu dreptul de a fi numiţi (sau destituiţi) de Regii Catolici. (De notat că jurisdicţia acestui tribunal se extindea numai asupra evreilor botezaţi, nu şi a celorlalţi). Doi ani mai tîrziu, la Sevilla tribunalul îşi începu activitatea. Efectul imediat a fost exodul a peste 4.000 de familii de *conversos* din Andaluzia şi un declin brusc al comerţului. Refugiul în teritoriile vecine era un act iluzoriu — căci autorităţile feudale erau obligate, sub ameninţarea cu excomunicarea, să-i trimită în termen de 15 zile în oraşele de unde plecaseră. Încercările conspirative de rezistenţă armată au fost depistate şi imediat sancţionate: primul *auto de fé*[84] a avut loc la Sevilla la 6 februarie 1481, în decursul căruia au fost arşi pe rug şase *conversos*. Peste cîteva zile, alţi *conversos* cetăţeni ai oraşului — dintre cei mai bogaţi — au avut aceeaşi soartă. Se dovedea că Inchiziţia „era necesară" în toată ţara: ca urmare, în 1482 au fost numiţi alţi şapte inchizitori, printre care era şi faimosul Tomás de Torquemada. (Iar peste un an a luat fiinţă „Consiliul Inchiziţiei Supreme şi Generale" — prescurtat: *Suprema* — cu Torquemada ca „Mare Inchizitor", sau „Inchizitor General"). În primii şapte ani de existenţă a tribunalului Inchiziţiei din Sevilla „au fost arşi de vii mai mult de 700 de persoane, şi peste 5.000 au suferit diferite pedepse" — scrie Andrés Bernáldez, cronicarul Regilor Catolici.

În regatul Aragon — ai cărui cetăţeni erau prea mîndri de propria lor administraţie şi de tradiţionalele lor libertăţi *(fueros)* — reactivarea Inchiziţiei a întîmpinat o îndelungă opoziţie. Aragonezii nu înţelegeau ca această instituţie să fie supusă autorităţii regale, să depindă mai mult de rege decît de papa. Fapt cu care, firește, nu era de acord nici papa. În 1482, Sixt IV emite faimoasa bulă în care observă că Inchiziţia din Aragon, Mallorca şi Catalonia — „nu se mai inspiră din zelul pentru credinţă, nici din dorinţa de mîntuire a sufletelor, ci din nesăţioasa sete de cîştig". Totodată papa denunţă procedeele acestui tribunal, constatînd că „un mare număr de creştini sinceri şi credincioşi fuseseră — pe temeiul mărturiilor unor duşmani, rivali, şi alţi indivizi de proastă speţă şi lipsiţi de orice moralitate, — aruncaţi fără nici un temei în temniţe, torturaţi şi condamnaţi ca eretici recidivişti, deposedaţi de bunurile lor şi daţi pe mîna autorităţii laice pentru a fi executaţi, creind astfel un exemplu primejdios care le inspira tuturor un profund dezgust".

Dar în urma intransigenţei şi refuzului categoric al regelui don Fernando, papa îşi suspendă bula[85] — şi Inchiziţia rămîne să depindă în continuare direct de rege. Procedeele succesivelor *autos de fe* au fost oribile; membrii *conversos* ai celor mai nobile

[82] Între acestea erau şi pretinsele atrocităţi comise de evrei. Sinistra legendă a „omorului ritual" ebraic a unor copii creştini, deşi respinsă ca absurdă de papalitate încă din 1247, a continuat să circule intens în ţările europene timp de 500 de ani! (Dezminţită fiind oficial şi radical abia în 1759, în urma anchetei istorice exhaustive ordonate de papa Clement XV).

[83] În regatul Aragón exista Inchiziţia pontificală (deci alta decît cea „spaniolă") încă din 1238; dar chiar din sec. XV aceasta era inactivă. Castilia în schimb nu cunoscuse pînă acum această instituţie.

[84] În sp. — „act de credinţă": în portug. — *auto da fé* — Şi împotriva Inchiziţiei *conversos* au organizat comploturi (ca cel din Toledo, din 1484) — deconspirate însă, şi ai căror membri au avut acelaşi tragic sfîrşit ca cei din 1481.

[85] În 1483 papa Sixt IV emite o nouă bulă, prin care ordonă tribunalului inchizitorial din Sevilla să dea dovadă de mai multă indulgenţă; dar sub presiunea suveranilor spanioli, după numai 11 zile papa îşi anulează şi această bulă. Doi ani mai tîrziu, Inocenţiu VIII, urmaşul lui Sixt IV, emite şi el două bule care solicitau Inchiziţiei spaniole mai multă indulgenţă şi mizericordie. Şi aceste recomandări însă au rămas inoperante.

familii din Aragón au fost torturaţi, condamnaţi la închisoare pe viaţă, decapitaţi sau arşi pe rug. (Între aceştia, şi 15 membri ai familiei Santangel, care finanţase prima expediţie a lui Columb). Numărul victimelor care au pierit între 1488—1499 se cifrează la 347. Numai tribunalul din Ciudad Real condamnase la arderea de vii pe rug a 52 de persoane; iar alte 200 — condamnate în contumacie la acelaşi supliciu[86].

Inchiziţia spaniolă nu trebuie asociată numai cu problema intoleranţei religioase. Tribunalul ei s-a ocupat şi de alte probleme decît de cea a evreilor *conversos,* — căci Inchiziţia reflecta nu atît interesele religiei, cît pe cele ale unei clase social-politice. Ceea ce este mai interesant de remarcat — şi semnificativ pentru acest segment de istorie a civilizaţiei europene, de istorie a mentalităţilor timpului — este faptul că Inchiziţia spaniolă a fost populară; a găsit din partea maselor un sprijin, o adeziune; o adeziune care se născuse din implacabile interese şi rivalităţi sociale, din conflictele deschise dintre clase şi categorii sociale, atît de frecvente în sec. XV. Ea reprezenta şi încorpora şi interesele marii majorităţi a populaţiei — vechii creştini — şi nu era îndreptată decît împotriva unei minorităţi, reduse dar puternice. Agitaţia maselor, întreţinută de clasele şi categoriile sociale superioare, a devenit în felul acesta un valabil instrument al puterii Inchiziţiei. (La această remarcă a lui H. Kamen s-ar mai adăuga şi faptul că înşişi evrei nebotezaţi îşi denunţau confraţii *conversos* — din invidie, din ură şi răzbunare pentru actul lor de apostazie). Ceea ce de fapt întîmpina o opoziţie fermă a societăţii spaniole în general erau erorile comise şi reprobabilele metode întrebuinţate (şi, în primul rînd, aplicarea spectaculoasei şi oribilei pedepse capitale). Fapt care, chiar în ultimii ani de viaţă ai lui Ferdinand, a trezit în toată Spania un imens val de opoziţie. — În această privinţă, poziţia intelectualilor este magistral exprimată de ilustrul erudit, istoric, jurist şi teolog iezuit Juan de Mariana:

„Ceea ce era mai izbitor era faptul că înşişi copiii plăteau pentru crimele părinţilor lor şi că acuzatorii nu erau niciodată numiţi, nici dezvăluiţi, nici confruntaţi cu cei acuzaţi — şi că niciodată nu s-au adus martori: toate acestea erau lucruri contrare uzanţelor practicate de mult de către celelalte tribunale. Pe lîngă aceasta, era ceva nou să vezi că păcate de acest fel sunt pedepsite cu moartea. Şi cel mai grav lucru era că secretul anchetei îi priva pe acuzaţi de libertatea de a asculta ca şi de a vorbi liber; căci în toate oraşele şi în toate satele fuseseră plasaţi oameni însărcinaţi anume de a da informaţii despre ceea ce se petrecea sau se vorbea acolo. Această situaţie apărea unora ca cea mai grea sclavie şi echivala pentru ei cu moartea".

După *conversos,* următoarele victime ale Inchiziţiei au fost adepţii protestantismului; deşi, în realitate, protestantismul n-a constituit niciodată un pericol pentru Biserica spaniolă. Dar lupta contra protestantismului era considerată ca o continuare a luptei contra ereticilor *conversos;* ca orice erezie, şi protestantismul reprezenta o ameninţare împotriva statului şi a Bisericii spaniole — şi, prin urmare, trebuia tratată ca atare. Apoi, vigilenţa Inchiziţiei era îndreptată şi asupra unor umanişti, a erasmiştilor din Spania şi asupra raţionaliştilor *alumbrados*[87]. În fine, anchetele tribunalului Inchiziţiei vor fi extinse şi asupra vrăjitoarelor; sau, asupra unor autori eterodocşi, semnalaţi în *Index librorum prohibitorum.*

Primului *auto de fe* (care a avut loc la Valladolid în 1559) i-au căzut victime 30 de protestanţi, dintre care 14 au fost arşi de vii pe rug. Cinci luni mai tîrziu, în acelaşi oraş, 12 protestanţi au avut aceeaşi soartă. Sinistra ceremonie a fost prezidată de Filip II în persoană. — În acelaşi an, în *auto de fe*-ul celebrat la Sevilla victimele au fost în

[86] Pentru cei ce se refugiaseră — sute de *conversos* — condamnarea arderii pe rug se executa „în efigie".

[87] De fapt, *los alumbrados* („iluminaţii") reclamau un creştinism mai interiorizat, care viza o uniune directă cu Dumnezeu: într-un fel — *Devotio moderna,* într-o variantă spaniolă.

număr de 76, dintre care cei 9 acuzaţi de luteranism au fost arşi pe rug. Anul următor, în acelaşi oraş, din totalul de 54 de victime, 40 erau protestanţi; 14 au fost arşi pe rug. Tot la Sevilla, în 1562, din cei 84 de protestanţi condamnaţi, 18 au suferit supliciul focului. — Şi la Barcelona tribunalul Inchiziţiei a ars pe rug (în persoană sau în efigie) 51 de protestanţi: toţi însă francezi de origine. Alţi suspectaţi de „luteranism" au fost daţi flăcărilor rugului la Valencia, Zaragoza, Córdoba, Cuenca, Granada, Murcia, Toledo şi Santiago de Compostela. După aceste execuţii, protestantismul în Spania se putea considera extirpat. (Aşa după cum, înainte, adepţii lui Erasm fuseseră reduşi la tăcere, iar erasmismul extirpat din Peninsulă)[88].

La baza principiilor de organizare a noii Inchiziţii spaniole sta renunţarea papalităţii de a o controla, precum şi cedarea către monarhii Spaniei a prerogativei de a numi inchizitorii (sau de a-i revoca). Monarhilor le reveneau şi toate drepturile asupra confiscării bunurilor materiale ale celor condamnaţi. Prin acest control absolut Inchiziţia devenea efectiv — şi va rămîne de-a lungul întregii sale existenţe — un instrument al puterii regale.

Ceea ce nu înseamnă însă că Biserica spaniolă trebuie absolvită de orice responsabilitate, şi că toate abuzurile tribunalelor Inchiziţiei spaniole trebuie imputate regalităţii. Căci „autoritatea şi jurisdicţia exercitate de inchizitorii Spaniei veneau direct sau indirect de la Roma, fără de care tribunalele ar fi încetat de a exista. Bulele de numire a inchizitorilor, regulamentele canonice, sferele de jurisdicţie, erau, toate, supuse aprobării prealabile a papei. Inchiziţia era deci esenţialmente un tribunal ecleziastic, a cărui întreagă responsabilitate şi-o asuma Roma" *(Idem).*

Aparatul organizatoric şi instrumentul principal operativ nu îl constituiau — ca în vechea Inchiziţie — dominicanii. (Din totalul de 45 de inchizitori în decursul a 340 de ani de existenţă a instituţiei, numai cîţiva au fost călugări dominicani). Autoritatea Marelui Inchizitor îi era delegată direct de papa, exercitîndu-şi-o în acord cu *Suprema,* consiliul ai cărui membri erau numiţi de rege. Regulile de procedură adoptate de tribunale nu erau precis stabilite; depindeau de personalitatea, de caracterul şi temperamentul Marelui Inchizitor. Un tribunal era compus din doi inchizitori, un asesor, un ofiţer de poliţie *(alguacil)* şi un procuror *(fiscal),* plus numerosul personal laic necesar. Aceştia din urmă — *familiares,* cum erau numiţi, luaţi din rîndurile populaţiei urbane modeste (meseriaşi, negustori, catîrgii, ş.a.) — erau înarmaţi, pentru a-i proteja pe inchizitori şi se bucurau de anumite privilegii: motiv pentru care funcţia era mult rîvnită şi considerată o onoare. Aceşti *familiares* erau cei mai profund detestaţi de mase pentru abuzurile lor. Se ocupau în principal de aplicarea hotărîrilor tribunalelor, inclusiv de confiscarea şi repartizarea bunurilor celor condamnaţi. — După 1500 s-au constituit într-o confrerie *(hermandad),* numită „Congregaţia Sf. Petru-Martirul". Ca număr, acest corp de agenţi laici ai Inchiziţiei varia în funcţie de numărul locuitorilor din respectivul teritoriu: tribunalul din Granada avea dreptul la 554 de *familiares,* cel din Toledo la 805, cel din Barcelona la 905, cel din Santiago de Compostela la 1009, cel din Zaragoza la 1.215... Numărul lor era deci stabilit în prealabil; şi cum membrii beneficiau de apreciabile privilegii, aceste funcţii vor fi (în sec. XVII) acordate de Inchiziţie prin vînzarea lor la preţuri mari[89]. Căci Inchiziţia nu beneficia în mod direct de ajutoare

[88] Primul *Index* al cărţilor interzise promulgat în Spania (în 1551) menţiona şi *Colocviile* lui Erasm. În ediţia din 1559 figurează nu mai puţin de 16 dintre operele marelui umanist. Iar difuzarea în Spania a cărţilor luterane a fost interzisă pentru prima dată de către Inchizitorul General în 1521.

[89] „În mod frecvent interveneau serioase dificultăţi, cînd unii hoţi şi asasini, pentru a scăpa de a fi arestaţi, invocau privilegiile ecleziastice de care se bucurau în calitatea lor de *familiari" (Idem).* — Acest trafic de funcţii va fi acceptat însă de rege, pentru că acoperea o bună parte din cheltuielile statului.

financiare din partea statului; în schimb şi le procura prin acest trafic de funcţii; şi mai ales prin amenzile aplicate acuzaţilor şi prin confiscarea bunurilor victimelor: fapt care nu făcea decît să sporească zelul şi abuzurile inchizitorilor, pentru a extorca la maximum[90].

Principala sursă de finanţare a tuturor membrilor Inchiziţiei şi funcţionarilor săi rămîneau aşadar confiscările[91]. Dacă la proces inculpatul nu îşi recunoştea vina de a fi eretic, era dat pe mîna puterii laice şi executat; dacă şi-o recunoştea, dacă „se împăca cu Biserica", îşi salva viaţa, i se aplicau alte pedepse (sau eventual era achitat); dar şi într-un caz şi în altul toate bunurile îi erau confiscate[92]. — Bineînţeles că victimele cele mai căutate erau bogaţii *conversos;* încît secretarul regal, cronicarul Hernando del Pulgar, putea afirma pe bună dreptate că Inchiziţia nu îi vîna pe eretici, ci averile lor!

În principiu, toate bunurile confiscate ar fi trebuit să revină de drept Coroanei; oficial, prerogativele şi drepturile Inchiziţiei se limitau exclusiv la extirparea ereziei. Regii Catolici îşi revendicau de drept o treime din valoarea bunurilor confiscate; prin ceea ce, îşi justificau cheltuielile statului pentru războiul dus contra maurilor. O parte din confiscări revenea — ca o compensaţie — nobililor feudali ai căror vasali fuseseră pedepsiţi de tribunalul Inchiziţiei cu confiscarea averii; a treia parte era transmisă respectivilor seniori feudali. (O măsură suprimată de Carol V). Din cota de bunuri confiscate care le revenea lor, inchizitorii investeau o parte în imobile, iar cu restul îşi plăteau „familiarii"; în fine, o parte o repartizau consiliului municipal, unui ordin religios, unui spital, etc. — Cu timpul sursa veniturilor rezultate din confiscări s-a epuizat: ultima sentinţă de confiscare a bunurilor a fost dată de tribunalul Inchiziţiei din Toledo, în 1738.

În ce priveşte competenţa Inchiziţiei, aceasta era — iniţial şi în principiu — stabilită şi limitată la extirparea ereziei, în variatele ei forme şi mijloace de exprimare sau de manifestare. Ca urmare, jurisdicţia tribunalelor sale se limita exclusiv la creştini, sau la necreştinii botezaţi. Nici evreii, nici musulmanii rămaşi în religia lor nu intrau sub incidenţa acestei jurisdicţii. Protestanţii însă — da: pentru că fuseseră botezaţi în religia creştină-catolică; părăsind-o, deveniseră *eo ipso* eretici! Cum însă după expulzarea din Peninsulă a evreilor şi a musulmanilor toţi cei rămaşi în Spania erau — chiar şi dacă numai de formă, deci *de jure* — creştini catolici, prin forţa lucrurilor Inchiziţia şi-a continuat activitatea fără să mai facă deosebirea între botezaţi şi nebotezaţi. Scopul şi rostul ei rămînea depistarea şi eradicarea ereziei — considerată sub orice formă.

Înainte de instituirea Inchiziţiei (în sec. XIII) jurisdicţia asupra ereticilor aparţinea episcopilor. Inchiziţia spaniolă a suprimat-o total, asumîndu-şi-o în exclusivitate. (Cu toate că, în 1595, papa Clement VIII reaminteşte că şi episcopii deţin jurisdicţia în materie de erezie). În schimb, singurele persoane care nu puteau fi şi care efectiv nu au fost supuse jurisdicţiei inchizitoriale au fost episcopii. În rest, majoritatea ordinelor religioase erau subordonate autorităţii Inchiziţiei — chiar dacă, prin înseşi statutele lor, ele depindeau direct de papa. (Excepţie făcea Ordinul dominican — dintotdeauna

[90] În 1629 retribuţia Marelui Inchizitor era de 3.870 de ducaţi; iar a unui membru al consiliului *Supremei,* jumătatea acestei sume. (Un ducat era preţul a 55 kg de pîine — sau a 13 litri de vin). Un secol mai tîrziu, retribuţiile se vor dubla. Iar cum retribuţiile inchizitorilor provinciali erau mult mai mici, aceştia aveau toate motivele să îşi sporească continuu abuzurile.

[91] În caz că erau condamnate pentru erezie persoane care decedaseră de mult, urmaşii acestora erau somaţi să se prezinte să declare averea condamnaţilor defuncţi; avere care le era confiscată urmaşilor acestora (cf. R. Sabatini).

[92] „Nu exista decît o singură excepţie la această regulă: cînd ereticul se autodenunţa în mod spontan şi denunţa şi pe alţii în răstimpul unei „perioade de graţie", de 30 sau 40 de zile care i se acorda de către Inchiziţie înainte de a declanşa procedura într-o anumită regiune. Penitentul care se prezenta astfel pentru „a se împăca cu Biserica" scăpa de închisoare, iar bunurile nu îi erau confiscate" *(Idem).*

principalul stîlp al Inchiziţiei). Însuşi Ordinul iezuiţilor era rău văzut de Inchiziţie, — pentru că acest ordin avea privilegiul, statutar stabilit, de a nu fi obligat să-i denunţe pe eretici altcuiva decît superiorului său general.

Procedura inchizitorială era iniţiată pe baza unui denunţ. Numele denunţătorului, a informatorului, a spionului, era ţinut în cel mai strict secret. (Iar acuzaţia adusă de denunţător îi era prezentată învinuitului în termeni atît de generali, încît el să nu poată deduce cine l-a denunţat). Abuzurile — din răzbunare, invidie, rivalitate, sau din dorinţa obţinerii unei recompense, materiale ori de altă natură, — erau prin urmare posibile la infinit[93]. — Acest procedeu era dublat de un altul, nu mai puţin eficient: proclamarea unei „perioade de graţie", de 30 sau de 40 de zile, răstimp în care cei ce îşi mărturiseau singuri greşeala de erezie, denunţîndu-şi şi complicii întru eroare, aveau siguranţa că vor scăpa de arderea pe rug şi de confiscarea averii. Măsura s-a dovedit într-adevăr productivă: încă de la primul edict care s-a dat în acest sens, mii de *conversos* suspectaţi s-au autodenunţat — de teama de a nu fi trădaţi de anumiţi coreligionari din ură personală, sau din diferite alte motive.

Pretextele în baza cărora un evreu convertit putea suferi rigorile teribile ale tribunalului Inchiziţiei erau dintre cele mai variate şi mai absurde cu putinţă. E adevărat că tribunalele ştiau de cele mai multe ori să distingă ceea ce era adevărat de ceea ce era fals — şi puteau să sancţioneze denunţurile sau mărturiile false. (Iar în caz că mărturia falsă era dovedită ca atare, inculpatul era pus imediat în libertate). Dar ideea însăşi, procedeul însuşi practicat, acela al delaţiunii, deschidea calea celor mai reprobabile abuzuri. Or, sub acest raport, în materie de procedură punctul de plecare ce favoriza aceste abuzuri îl constituia principiul potrivit căruia activitatea Inchiziţiei urma să se desfăşoare, în toate fazele sale, într-un secret obligator şi absolut: fapt care nu se întîlnea în tribunalele laice.

În rest, practica procedurală — inclusiv toate mijloacele folosite — nu era deosebită în esenţă de cea a tribunalelor laice.

Înainte ca o persoană să fie arestată, o comisie de teologi cenzori *(calificadores)* decidea dacă ceea ce i se imputa putea fi considerată erezie. În caz afirmativ, procurorul *(fiscal)* redacta actul de arestare. (În realitate, de multe ori cei denunţaţi erau arestaţi înainte de examinarea cazului de către *calificadores*). Odată cu arestarea inculpatului averea îi era sechestrată, inventariată şi vîndută la licitaţie, — din preţ reţinîndu-se echivalentul costului întreţinerii inculpatului pe durata arestului (care putea dura chiar mai mulţi ani; condamnarea la închisoare pe viaţă n-a fost pronunţată aproape niciodată). În acest timp, familia inculpatului — încă nejudecat — rămînea fără resurse de trai. În timpul anchetei, acuzatul — neprevenit — trebuia să răspundă acuzaţiilor aduse; şi numai după ce îşi recunoştea culpa era autorizat să poată fi apărat de un avocat. (Faptul acesta era o inovaţie faţă de procedura vechii Inchiziţii). Dar era o apărare derizorie[94]; căci avocatul era ales şi remunerat de tribunal, — deci rămînea de fapt un colaborator al Inchiziţiei. Rolul lui se limita la a-l convinge pe inculpat să-şi recunoască greşeala şi la redactarea concluziilor. Confruntarea inculpatului cu martorii

[93] Acelaşi istoric H. Kamen informează că „în 1485 inchizitorii din Toledo îi adunaseră pe rabinii provinciei şi îi puseseră să jure că vor denunţa pe acei *conversos* care practicau în secret rituri iudaice. Jumătate din comunitatea ebraică era astfel chemată să spioneze cealaltă jumătate; ceea ce numeroşi evrei — care nu le iertau celor convertiţi apostazia lor şi reuşita lor socială datorită acestei apostazii — o făceau bucuros".

[94] Derizorii rămîneau şi posibilităţile acordate inculpatului de a se apăra. Cererea de a se admite martori ai apărării, infirmarea depoziţiilor martorilor acuzării, invocarea unor eventuale circumstanţe atenuante, şi mai ales recuzarea judecătorilor — toate acestea erau excluse.

nu exista. Pedepsele variau de la simplele penitenţe ecleziastice şi obligaţia de a purta *sanbenito*[95], pînă la condamnarea la galeră[96] sau la arderea pe rug. Se practica şi tortura — la care pe la mijlocul secolului al XIV-lea vechea Inchiziţie renunţase aproape totdeauna (Ioana d'Arc, de pildă, n-a fost torturată, deşi judecătorii ceruseră să fie supusă torturii). În general, mijloacele folosite nu erau mai oribile decît cele aplicate în alte închisori, laice, din Europa timpului.

Mărturisirile obţinute prin tortură[97] nu erau considerate valabile dacă acuzatul nu le recunoştea a doua zi; dacă refuza să le recunoască, era prevenit că tortura suferită în ziua precedentă *va continua* (căci era oprit să se aplice tortura a doua oară); de teama acestei ameninţări, de multe ori acuzatul recunoştea valabilitatea mărturisirilor făcute cu o zi mai înainte. Se pare că, în medie, numai o treime din numărul celor pentru ale căror „crime" era prevăzută tortura au fost efectiv torturaţi. — În sec. XVIII tortura era rar aplicată de tribunalele Inchiziţiei, — pînă cînd, în 1816, papa Pius VII a interzis-o: o măsură pe care, pînă să o ia, papalitatea a aşteptat şase secole!

Cum funcţia declarată a Inchiziţiei era de a extirpa erezia şi de a-i „împăca" pe vinovaţi cu Biserica, actul final al procedurii — pînă în acest moment secretă — se desfăşura sub forma unei dovezi de căinţă, a unui „act de credinţă" *(auto de fe)*, în cadrul unei ceremonii publice solemne[98]. La începutul ceremoniei, toţi cei prezenţi — începînd cu regele Spaniei — depuneau jurămînt de credinţă Sfîntului Oficiu al Inchiziţiei.

Iată cum s-a desfăşurat (cf. R. Sabatini) primul *auto de fe* soldat cu arderi pe rug la 16 august 1486, îndată după instaurarea Inchiziţiei la Toledo[99]:

La ora 6 dimineaţa, cei 30 de acuzaţi, bărbaţi şi femei (printre care se afla însuşi guvernatorul Toledoului, cavaler al Ordinului Santiago), au fost scoşi din închisoare, îmbrăcaţi fiecare în *sanbenito* (pe care sta scrisă greşeala de care se făcuseră vinovaţi), fiecare cu un ştreang de gît şi cu mîinile încătuşate în care ţineau o lumînare neaprinsă. În fruntea procesiunii erau membrii Congregaţiei Sf. Petru-Martir, crucea verde a

[95] Numele veşmîntului călugărilor Ordinului S. Benito (al penitenţilor) — o robă din pînză de culoare galben-deschis, a cărei lungime varia în funcţie de penitenţa impusă — între 1 m şi 2 m. Avea cusute cruci roşii înconjurate de flăcări; iar cînd era purtată de un condamnat în drum spre locul de execuţie, era ornamentată cu figuri de diavoli, şerpi şi balauri. Pe cap, penitenţii purtau *coroza* — de formă conică, de obicei din hîrtie, înaltă de un metru, în faţă avînd cusută o cruce; purtată de un condamnat la ardere pe rug — figuri de diavoli. (Acest veşmînt, *sanbenito* şi *coroza* trasă complet pe faţă, cu două deschizături în dreptul ochilor, este purtat şi azi în Spania de membrii unor confraternităţi religioase, în timpul procesiunilor din Săptămîna Patimilor).

[96] Condamnarea la galeră (necunoscută de vechea Inchiziţie) a fost introdusă la îndemnul regelui Ferdinand Catolicul; dar era rar aplicată — şi nu depăşea o perioadă de 6 ani (în timp ce pentru tribunalele laice condamnarea la galeră putea fi şi pe viaţă); iar după 1750, Inchiziţia spaniolă a suprimat-o.

[97] La care asista, obligator, şi un grefier şi un medic. Era prevăzut ca tortura să nu pună în primejdie viaţa victimei, sau să o expună la pierderea unui membru. Cu toate acestea, au fost destul de multe decese survenite în timpul sau în urma torturii. Se prevedea de asemenea să nu se aplice tortura persoanelor prea tinere sau prea vîrstnice; deşi se menţionează cazuri cînd au fost supuşi torturii copii sau femei bătrîne de 80—90 de ani.

[98] De obicei acestea aveau loc cu ocazia unei sărbătoriri oficiale solemne. Primul rege spaniol care a refuzat să participe la un *auto de fe* organizat pentru a-i sărbători urcarea pe tron a fost burbonul Filip V. în 1701.

[99] În acelaşi an, în luna februarie, avusese loc tot la Toledo un *auto de fe* în care 750 de *conversos* au fost „împăcaţi" cu Biserica. Pentru greşelile lor ereticii au primit următoarele penitenţe: şapte zile de vineri consecutive de autoflagelare în public, interdicţia de a ocupa funcţii publice, de a practica profesiunile de zarafi sau de băcani, de a purta veşminte de mătase sau de catifea (şi orice fel de bijuterii), sau de a putea depune ca martori într-un proces. — În următoarele zece luni, în alte patru *autos de fe* din Toledo astfel de penitenţe „uşoare" le-au fost impuse altor 3.300 de *conversos*.

Inchiziţiei în bernă, sub un baldachin preotul care urma să oficieze slujba religioasă, urmat de un grup de *familiares* — şi acuzaţii: fiecare între doi călugări dominicani[100]. În urma lor — un grup de bărbaţi purtînd manechine groteşti de paie (care urmau să fie arse pe rug), reprezentîndu-i pe vinovaţii condamnaţi la moarte în contumacie. Apoi, călare pe catîri acoperiţi cu cioltare negre — inchizitorii, însoţiţi de un grup de ofiţeri ai Inchiziţiei, şi aceştia călări şi îmbrăcaţi în negru. Sumbrul cortegiu se îndrepta spre catedrală, în faţa căreia erau rid cate două estrade drapate în negru, cu un altar şi scaune pentru inchizitori. Slujba religioasă, cu lumînări aprinse şi fum gros de tămîie, se încheia cu o predică — în care se înşirau păcatele acuzaţilor, cerîndu-li-se să se „împace cu Biserica", pentru a-şi salva în felul acesta măcar sufletul, dacă trupul tot urma să fie dat flăcărilor... După citirea sentinţelor, inchizitorii îi predau pe condamnaţi autorităţii laice, căreia îi cereau să... evite vărsarea de sînge! Primarul oraşului *(regidor)* murmura o altă sentinţă. Condamnatul era urcat pe un măgar şi dus de *alguacil* în afara oraşului, la locul supliciului[101]. Aici, în jurul unei cruci înalte — 25 de ruguri: stîlpi înălţaţi deasupra unor grămezi de lemne şi crengi uscate. Condamnatul era urcat şi legat de stîlpul rugului. Călugărul-predicator îl invita să-şi recunoască greşeala şi să se căiască, pentru a-şi mîntui astfel sufletul de focul veşnic al iadului. Călăul aprindea focul. Dacă primele flăcări îl făceau pe condamnat să recunoască şi să se căiască, predicatorul-călugăr făcea un semn călăului — care, repede, îl sugruma; dacă însă condamnatul refuza, era ars de viu. — Întreaga ceremonie durase şase ore[102].

Deşi rolul şi justificarea explicit formulată a tribunalului Inchiziţiei era extirparea ereziei, totuşi sfera sa de jurisdicţie se va extinde — chiar de la începutul secolului al XVI-lea — şi asupra unor simple incidente (o glumă echivocă la adresa unei instituţii religioase, un cuvînt ofensator la adresa unui călugăr sau preot); sau, a unor practici blamabile din viaţa socială ori familială — ca bigamia, depravarea, blasfemia, cămătăria, vrăjitoria, sodomia, ş.a., considerate ca tot atîtea delicte contra vieţii religioase şi a preceptelor ei. De la caz la caz, acestea puteau duce la condamnări de grade diferite — de la biciuire publică la zece ani de surghiun, la confiscarea averii sau la cinci ani de galeră; iar pentru homosexualitate — pînă la arderea pe rug. — Cu cea mai mare furie urmărea Inchiziţia spaniolă demonologia, vrăjitoria şi magia — inclusiv practicile legate de astrologie şi divinaţie. Categoriile de „eretici" erau multiple — şi arbitrar stabilite. „Delincvenţii au atacat rareori în mod conştient şi voit credinţa" (B. Bennassar)[103].

[100]De obicei, de-a lungul drumului. condamnaţii — goi pînă la brîu, fie că erau bărbaţi sau femei, chiar şi foarte în vîrstă — erau biciuiţi de călău: nu mai mult de 200 de lovituri de bici (de regulă erau prevăzute 100).

[101]Supliciul focului nu făcea parte din ceremonia propriu-zisă a unui *auto de fe*, — rămînînd elementul cel mai atroce şi mai spectaculos, dar un element subsidiar. Sute de *autos de fe* au avut loc fără să fie aprins un singur rug. — După 1760, Inchiziţia spaniolă n-a mai condamnat la acest supliciu decît patru persoane.

[102]Patru luni mai tîrziu, tot la Toledo au fost convocaţi „să se împace cu Biserica" în mod public 900 de *conversos,* care se autodenunţaseră pentru practici iudaizante. Li s-a impus ca penitenţă să fie biciuiţi în 7 zile de vineri în centrul oraşului, şi, timp de un an. în fiecare primă zi de vineri a lunii, în localitatea unde domiciliau; în plus, să se prezinte la Toledo să fie biciuiţi de Sf. Maria şi în Săptămîna Patimilor; iar 200 dintre ei, să poarte *sanbenito* timp de un an. — La 15 ianuarie 1487, alţi 700 de *conversos* (iar la 10 martie — alţi 1.200) s-au „împăcat" cu Biserica în acelaşi fel. Iar în *auto de fe* din Toledo din 1488 au fost arşi pe rug 20 de bărbaţi şi 17 femei. — Toate *sanbenitos* ale celor supliciaţi s-au păstrat în biserici, ca trofee ale triumfului credinţei...

[103]Nu trebuie uitat faptul că termenul totdeauna invocat de „erezie" a avut un sens, un conţinut foarte diferit — în funcţie de epocă şi de interesul ascuns în care era pretextat.

Începînd din secolul al XVIII-lea Inchiziţia spaniolă intră într-o fază de iremediabil declin — financiar, de popularitate în mase, de influenţă asupra intelectualilor[104]. Decretul (dat în 1808 de Joseph Bonaparte) de abolire a instituţiei Inchiziţiei şi confiscarea bunurilor ei n-a fost operant în mod efectiv; nici prevederile Constituţiei spaniole din 1812, nici decretul de abolire din 1813. Toate aceste acte au întîmpinat o decisă opoziţie din partea clerului, a episcopilor şi a Sf. Scaun. Revoluţia din 1820 a decretat din nou suprimarea acestei instituţii care invoca în continuare necesitatea eradicării ereziei[105]. Decretul oficial însă în urma căruia Inchiziţia spaniolă a fost suprimată definitiv a fost publicat la 15 iulie 1843.

Bilanţul final al sinistrei instituţii — care a marcat cel mai degradant moment al epocii Renaşterii, oricît s-ar mai încerca să i se atenueze infamele-i activităţi — este imposibil de stabilit în cifre ale victimelor. Obiectivul său cel mai important şi mai semnificativ n-a fost nici pe departe totdeauna cel religios. Nici procedeele sale nu s-au datorat unui spirit sau unui temperament pretins obscurantist, crud, fanatic, atribuit uneori într-un mod eronat Spaniei de către inamicii săi politici. Marele istoric renascentist (citat de H. Kamen) Francesco Guicciardini, ambasadorul Florenţei pe lîngă Ferdinand Catolicul, scria într-un raport că spaniolii „sunt foarte religioşi în manifestările lor exterioare şi aparente, dar mult mai puţin în fapte". — În mediul economic, financiar, administrativ al marilor oraşe, persecuţia evreilor — întreţinută de Inchiziţie — şi emigrarea sau expulzarea lor au creat o serioasă dezorganizare. După 1550, facultăţile de medicină — în care tradiţia arabă şi ebraică era de secole puternică — îşi pierd mult din prestigiu. În viaţa intelectuală, Inchiziţia spaniolă a împiedicat — prin spiritul ei de represiune a gîndirii libere — dezvoltarea liberului examen al raţiunii, provocînd o gravă decadenţă a filosofiei şi ştiinţei spaniole[106]. Numai creaţia literară s-a sustras acestei atrofii intelectuale cauzate de sistemul inchizitorial.

Cît priveşte numărul victimelor — „cifra totală a sentinţelor pronunţate de Inchiziţie nu va putea fi cunoscută de nimeni niciodată, din cauza lipsei de documente" *(Idem)*. Ceea ce se poate afirma cu certitudine este că ritmul activităţii Inchiziţiei (şi deci numărul victimelor) a variat mult în funcţie de epoci, — punctele maxime fiind atinse în secolele XV şi XVI. Dar a variat mult şi natura proceselor şi categoriilor inculpaţilor: de pildă, pînă în 1525 aproape toate procesele erau intentate pentru erezia clasic definită ca atare; iar acuzaţii — aproape exclusiv (între 91%—99%) erau *conversos*. — După această dată, evreii iudaizanţi dispar; urmează în mod net acuzaţii din rîndurile „vechilor creştini" şi procesele pentru delicte de pseudo-erezie (bigamie, cămătărie, sodomie, vrăjitorie, ş.a.). — Interesant este şi faptul că severitatea procedurii şi cruzimea pedepselor au variat în funcţie de epocă: feroce la început[107], tribunalele Inchiziţiei procedează apoi mai civilizat. Începînd chiar din sec. XVI, condamnările la moarte devin tot mai rare. Între 1560—1700, numai circa 1% din cei judecaţi au fost condamnaţi la moarte şi executaţi.

[104]Inevitabil: măcar prin faptul că, după 1756, Inchiziţia va înscrie în *Index librorum prohibitorum* opere ca: *Originea inegalităţii* a lui J.J. Rousseau, *Caracterele* lui La Bruyère, *Scrisorile filosofice* ale lui Voltaire, *Cugetările filosofice, Progresul spiritului uman* al lui Condorcet, ş.a.

[105]Ultima execuţie (oficială) pentru erezie a avut loc în 1826, prin spînzurarea unui institutor; dar de fapt, aceasta în urma acţiunii autorităţilor episcopale din Valencia, nu a Inchiziţiei spaniole.

[106]„Dacă n-am vorbi decît de cifre s-ar putea fără îndoială dovedi că acte izolate de furie religioasă care s-au produs în afara Spaniei, ca masacrul din noaptea Sf. Bartolomeu în Franţa, sau alte atrocităţi săvîrşite în Ţările de Jos sau în Germania, au exterminat mai mulţi oameni într-o singură noapte decît executase Inchiziţia spaniolă în întreaga sa istorie. Am văzut că numai vrăjitoria a făcut mai multe victime în Germania decît intoleranţa în Spania" (H. Kamen). — Retorica acestei aprecieri plasează însă problema în afara unei obiective prezentări a faptelor istorice.

[107]Un singur exemplu: între 1490—1500 Inchiziţia din Avila a „reconciliat" cu Biserica — dar tot cu confiscarea bunurilor şi cu alte pedepse — 41,8% de persoane, iar arse pe rug 52,2% (dintre care 17,5% „în efigie" şi 40,6% „în persoană"); cadavrele condamnaţilor decedaţi anterior au fost dezgropate şi arse pe rug

Din relatări contemporane, din rapoartele anuale trimise *Supremei*, din statistici mai vechi sau după estimări mai recente, rezultă totuşi date relativ concludente. Astfel, cronicarul şi secretarul regelui Ferdinand consemnează că, pînă în jurul anului 1490, Inchiziţia spaniolă a ars pe rug 200 de persoane şi a „reconciliat" cu Biserica alte 15.000. Contemporanul său Andrés Bernaldes calculează că în opt ani (1480—1488), numai tribunalul Inchiziţiei din Sevilla a condamnat la ardere pe rug peste 700 de persoane, a „reconciliat" peste 5.000, plus alte cîteva sute pe care le-a condamnat la închisoare „pe viaţă" (în limbajul Inchiziţiei, aceasta însemna maximum 5 ani). Un istoric ulterior afirmă că, tot la Sevilla, în mai puţin de o jumătate de secol (între 1481—1524) au fost arse pe rug peste o mie de persoane, — după ce peste 20.000 de eretici care şi-au abjurat crimele au fost condamnaţi la diferite pedepse. În 1485, în şapte *autos de fe* din Guadelupe au fost arse, în persoană şi în efigie, 124 de persoane. — După estimările lui B. Bennassar, pînă în 1560 Inchiziţia din Toledo ar fi judecat peste 17.000 de persoane; dintre care — cîte şi la ce pedepse au fost condamnate?

Cu toate acestea, nu în Spania şi-a atins Inchiziţia cota sa maximă de cruzime antiiudaică, ci în Ţările de Jos — unde era „mult mai nemiloasă decît cea de aici", cum recunoştea însuşi Filip II. În provinciile italiene de sub dominaţia spaniolă — unde izbucniseră cele mai violente revolte contra Inchiziţiei şi unde comunitatea ebraică ducea o viaţă relativ liniştită — nici Ferdinand Catolicul nu reuşise să o introducă la Milano în locul tribunalului episcopal, nici Filip II la Napoli. Cele mai multe ţări europene îşi aveau deja propriile lor instituţii de reprimare a ereziilor. În Ţările de Jos însă Inchiziţia îi părea ocupantului spaniol un instrument absolut necesar de represiune contra populaţiei revoltate — şi care într-adevăr s-a dovedit imediat a fi teribil de eficace.

„În timpul domniei lui Carol Quintul, peste 10.000 de nevinovaţi au fost daţi morţii în Ţările de Jos. La Bruxelles, în 1533, un edict imperial i-a condamnat la moarte pe toţi ereticii; bărbaţii pocăiţi trebuind să fie executaţi prin sabie, femeile care se pocăiseră — să fie îngropate de vii, iar cei ce se încăpăţînau, de ambele sexe, arşi de vii. În urma acestui edict, aproape 50.000 de persoane au fost torturate şi ucise" (H.H. Verill). Şi halucinantul tablou continuă, sugerînd — chiar dacă cifrele ar putea să fie exagerate — amploarea acestei orori istorice: „Zeci de mii de persoane au fost arse sau torturate în primii doi ani de domnie a lui Filip. Dar atrocităţile propriu-zise n-au început înainte de sosirea ducelui de Alba în 1567. În mai puţin de trei luni el executase 1.800 de persoane. Odată, a ordonat să fie arse 500, în masă. La 16 februarie 1568, Sf. Oficiu a dat un decret prin care toţi locuitorii Ţărilor de Jos erau condamnaţi la moarte ca eretici. Zece zile mai tîrziu, Filip a ordonat ca această sentinţă să fie total executată. Aceasta însemna masacrul a trei milioane de oameni, lucru imposibil chiar pentru un om sîngeros ca ducele de Alba. Dar el a făcut tot ce a putut şi i-a scris lui Filip spre a-l informa că la sfîrşitul Săptămînii Patimilor trebuiau să fie executate 800 de persoane"[108].

În 1516 regele Ferdinand Catolicul decretează instituirea Inchiziţiei în Noua Spanie (Mexic), numind inchizitor general al Americii pe episcopul Cubei Juan Quevado. Conquistadorii erau adeseori însoţiţi de preoţi membri ai Inchiziţiei, autorizaţi de inchizitorul general din Spania să-l reprezinte. În 1541 FIlip II stabileşte tribunale permanente ale Inchiziţiei la Lima, Mexico şi Cartagena (care, un timp, evitau să-i urmărească pe *conversos* — finanţele lor fiind necesare colonizării). Primul *auto de fe* are loc în 1575, la Mexico. Dar Inchiziţia spaniolă din America nu se prea ocupa de problema ereziei; în schimb se ocupa de alte „crime" — şi în primul rînd de vrăjitorie,

[108]Dimensiunea halucinantă a acestei tragedii este perfect redată (artistic) în romanul lui Charles de Coster, intitulat *Legenda lui Ulenspiegel şi a lui Lamme Goedzack* (1868), capodopera literaturii belgiene.

care îşi găsea cel mai bun teren în credulitatea superstiţioşilor indigeni. (Dealtminteri, activitatea vrăjitoarelor va oferi din abundenţă şi motive pentru Inchiziţia din Spania). Inchizitorii din America, cu puterea aproape nelimitată pe care o aveau (la un moment dat l-au condamnat şi pe Papa Sixt al V-lea!), urmăreau în modul cel mai evident să obţină bogăţii şi influenţă politică: în haosul de ilegalitate şi cupiditate nelimitată creat şi întreţinut de guvernatori şi viceregi, tentaţia era prea mare pentru ca inchizitorii să poată rezista. „Capitolul cel mai sumbru şi mai ruşinos din toată istoria Inchiziţiei este probabil cel al Inchiziţiei spaniole din America acestei epoci" *(Idem).*

În viceregatul Peru (care cuprindea şi alte teritorii — actualele ţări Panama, Columbia, Ecuador, Bolivia, Argentina şi Chile), în 17 ani — între 1548–1565 — n-au avut loc decît trei *autos de fe,* în care mai puţin de 20 de persoane au fost condamnate la rug sau la alte pedepse. În 143 de ani tribunalul Inchiziţiei din Peru, cu sediul la Lima, n-a organizat decît 29 de *autos de fe,* dar cu 59 de persoane arse pe rug şi 458 excomunicate, flagelate, condamnate la diferite penitenţe sau la amenzi[109]. În schimb mijloacele de tortură folosite în America erau mult mai teribile ca în Spania. „Crimele" pentru care erau condamnate în Peru victimele erau de o varietate şi o absurditate greu de imaginat[110]. Inchiziţia spaniolă din America a fost abolită abia după aproape trei secole de activitate (în 1813).

Modelul Inchiziţiei spaniole a reactivat şi în ţările Europei occidentale spiritul şi metodele vechii Inchiziţii. În 1554, odată cu urcarea pe tronul Angliei a catolicei Maria Tudor au reintrat în vigoare legile — abolite de Henric VIII — care autorizau urmărirea, torturarea şi arderea pe rug a ereticilor. Arhiepiscopul Carranza, inchizitorul Angliei timp de patru ani, era bucuros să afirme că în această scurtă perioadă a convertit, a expulzat sau ars pe rug peste 30.000 de eretici! Patru ani mai tîrziu, noua regină Elisabeta I şi parlamentul englez au suprimat aceste legi; în realitate, doar deturnîndu-le împotriva catolicilor, cu aceeaşi cruzime (pînă la abolirea lor în 1676) cu care fuseseră persecutaţi de Maria Tudor protestanţii.

Cu aceeaşi furie şi ferocitate i-au persecutat (după 1562) şi hughenoţii francezi pe catolici. — Ororile comise în Franţa, apoi în Irlanda şi Noua Anglie, relatate de H. Verrill şi de alţi istorici, întrec orice închipuire. În privinţa aceasta, protestanţii englezi sau francezi i-au egalat pe catolicii spanioli, — chiar fără a avea la dispoziţie complicata maşină a Inchiziţiei spaniole.

VRĂJITORIA ŞI „VÎNĂTOAREA DE VRĂJITOARE"

În lumea antică, atît magia cît şi vrăjitoria, deşi interzise erau foarte răspîndite — în Babilonia, Egipt sau Israel, în Grecia sau la Roma. În Grecia, magia era fie legată de religie (ca: mantica, diferite culte iniţiatice, sau alte practici ermetice de derivaţie orientală), fie de cunoaşterea proprietăţilor ierburilor şi utilizarea lor *(farmakeia).* — Vrăjitoria propriu-zisă *(goeteia),* răspîndită cu deosebire în Tessalia, era practicată de

[109] „În aceeaşi perioadă, în Spania 20.000 de victime au pierit pe rug şi peste 10.000 arse «în efigie» — sau cadavrele lor dezgropate — şi peste 125.000 condamnate la închisoare, la galere, sau la alte penitenţe" *(Idem).*

[110] Erezie, bigamie, vrăjitorie, faptul de a avea vedenii, de a nu asista la serviciul divin, de a poseda cărţi interzise, de a scrie sau a face declaraţii revoluţionare, ori eretice, celebrarea misei de către cei ce nu erau hirotonisiţi preoţi, a oficia slujba religioasă mai des decît o singură dată pe zi, a nu ţine posturile prescrise, a nu se descoperi în faţa viceregelui sau a unui demnitar al Bisericii, a nu denunţa un vrăjitor sau un eretic, a duce o viaţă desfrînată, a trăi printre indieni şi a te folosi de armele lor, etc.

bătrîne vrăjitoare cărora li se atribuiau cele mai abominabile crime (profanări de morminte, otrăviri, infanticide, paricide, asasinate în genere). La Roma, cele mai vechi documente — ca *Legea celor XII Table* — prevedeau pedepsele cele mai severe pentru cei (sau cele) ce practicau felurite farmece dăunătoare bunurilor sau persoanelor[111]. Iar în epoca imperială, cei ce făceau farmece sau purtau amulete erau de regulă dreptul crucificaţi sau arşi de vii (cf. A. H. Verrill).

În Gallia secolului V e.n. *Legea salică* şi *Legea francilor ripuari* prevedeau pedepse pecuniare grele pentru vrăjitori. Vizigoţii din Spania îi pedepseau cu biciuirea în public, sau — dacă vrăjile lor provocaseră moartea unor persoane — cu pedeapsa capitală. În perioada carolingiană vrăjitoria a devenit un fenomen endemic. În imaginaţia mulţimilor, silfii, elfii, satirii şi geniile mitologiei clasice căpătaseră caractere demoniace, puterea lor domina viaţa omului şi legile naturii; încît lumea se apăra contra lor purtînd amulete sau rostind formule vrăjitoreşti. Autorităţile religioase şi laice au găsit mijloace de reprimare a acestor stări de lucruri; mai întîi, combătînd credinţa în farmece şi declarîndu-i pe vrăjitori sau vrăjitoare drept nişte impostori sau vizionari exaltaţi — cum declara în sec. VIII Agobard, episcop de Lyon. Nici Conciliul din Liptine (743) nu îi pedepsea pe cei acuzaţi de vrăjitorie decît cu o amendă uşoară. Deocamdată, poziţia Bisericii este tolerantă. Totuşi, încă din acest timp îşi face apariţia ideea — ale cărei consecinţe practice se vor manifesta mult mai tîrziu — că „vrăjitoria ar fi un fel de erezie, întrucît reprezintă un cult care se abate mult de la cultul oficial creştin" (A. Gallino).

Carol cel Mare manifestă şi el o atitudine tolerantă faţă de vrăjitori[112]. (În schimb, tot în acest timp s-a constituit o sectă secretă: *Sfînta Vehme*, organizaţie care pînă în sec. XII se ocupa cu depistarea şi asasinarea vrăjitorilor şi vrăjitoarelor). Urmaşul său Carol cel Pleşuv a fost mai puţin tolerant: în timpul său, cei suspectaţi de vrăjitorie erau supuşi unei ordalii. Nici un document însă nu vorbeşte despre arderea pe rug a unei vrăjitoare. Cu toate acestea, în secolele IX şi X, vrăjitoria — deşi legile date urmăreau interzicerea şi extirparea ei — a cîştigat teren, răspîndindu-se tot mai mult. Fenomenul s-a limitat totuşi la episoade cu caracter local şi tranzitoriu, — pînă în secolul al XIV-lea, cînd a luat proporţii considerabile.

Motivele acestei rapide difuziuni — care va determina teribila şi îndelungata „vînătoare de vrăjitoare" — au fost multiple şi complexe, de ordin social, intelectual şi religios. Numeroasele războaie devastatoare, frecvente calamităţi naturale, marea epidemie de ciumă, perioadele de secetă şi de foamete, au creat o stare generală de disperată anxietate, favorizînd răspîndirea superstiţiilor şi credinţelor în mijloace şi soluţii salvatoare supranaturale. Astfel s-a format — cu concursul oamenilor Bisericii, dar şi al intelectualilor laici — o concepţie articulată despre vrăjitorie.

Primul element al acestei concepţii este Diavolul, centrul şi sursa vrăjitoriei, stăpînul şi partenerul vrăjitorului sau vrăjitoarei cu care a încheiat un pact — poate direct, poate prin intermediul unuia din subordonaţii săi, — prin care să pună stăpînire pe un om sau să se introducă în corpul său, dirijîndu-i funcţiile, provocîndu-i stări de

[111]Plinius cel Bătrîn relatează un mare număr de astfel de practici superstiţioase. De asemenea Apuleius, în *Măgarul de aur*. Şi Horaţiu vorbeşte de vrăjitorie; iar Ovidiu — persoană cu o curiozitate intelectuală multilaterală, deci şi cu un viu interes pentru magie — era la curent el însuşi cu unele practici magice sau vrăjitoreşti.

[112]Un capitular al său prevede: „Nimeni să nu ghicească viitorul, nici să tălmăcească visele, nici să se îndeletnicească cu profeţii; să nu existe vrăjitori, nici dintre cei ce fac farmece, nici ghicitoare, nici băuturi magice aducătoare de furtuni sau de impotenţă. Oriunde ar fi găsiţi, să se pocăiască; dar dacă nu vor, să fie pedepsiţi". Iar într-un capitular din 805: „Cercetarea celor bănuiţi de vrăjitorie trebuie să fie făcută într-un chip foarte blînd, aşa încît să li se cruţe viaţa; nenorociţii recunoscuţi vor trebui însă ţinuţi în închisoare pînă cînd, cu ajutorul lui Dumnezeu, se vor căi de păcatele lor şi vor făgădui că se vor îndrepta".

isterie şi alte maladii psihice. (Adeseori printre posedaţi de Diavol se considerau şi călugării sau membrii clerului). Împotriva prezenţei Diavolului se foloseau talismane, rugăciuni, exorcisme, stropiri cu aghiazmă sau afumări cu tămîie. Posedarea era socotită ca fiind acţiunea vrăjitoarei, sau pur şi simplu din capriciul Diavolului[113]. Acesta putea lua formă umană sau de animal, creindu-i omului diferite năluciri. — Al doilea element de bază al vrăjitoriei era deci acest pact, în existenţa reală a căruia credeau în primul rînd însuşi clerul, precum şi chiar elita intelectuală a laicilor. Această idee, existentă deja în scrierile Sf. Augustin, s-a răspîndit peste tot numai începînd din secolul al IX-lea. În secolele XII şi XIII, cînd s-au tradus multe texte de magie islamice şi greceşti, conexiunea dintre vrăjitorie şi înţelegerea cu Diavolul (ceea ce comporta adorarea lui şi pierderea credinţei, prin urmare căderea în erezie) a apărut mai accentuat la magi — care deci erau consideraţi eretici. Cu toate acestea, „ceremonialul ritual magic al evocării spiritelor morţilor, necromanţia, era practicat mai ales la curţile monarhilor europeni, şi chiar la curtea papală" (B. P. Levack).

Aceleaşi medii clericale şi de intelectuali laici erau convinse şi de ideea „Sabatului", a reuniunilor nocturne ale vrăjitoarelor (de obicei sîmbăta la miezul nopţii spre duminică)[114]. În cursul acestor adunări se desfăşurau diferite rituri blasfematorii, imorale, obscene, de incest, infanticid şi canibalism, parodii ale liturghiei catolice, de adoraţie a Diavolului şi raporturi sexuale cu acesta. La locul de întrunire[115] vrăjitoarele ajungeau în zbor rapid, călare pe un cal, un ţap, un cîine, dar de obicei pe o coadă de mătură, purtate de puterea demonilor. Zborul nocturn la Sabat al vrăjitoarelor era un al treilea element al conceptului global al vrăjitoriei — şi acceptat nu numai de poporul incult, ci şi de cler, de teologii scolastici şi de intelectuali laici. În prealabil, pentru a zbura vrăjitoarele îşi aplicau pe corp alifii[116] ce conţinea substanţe toxice, excitante, halucinogene uşor absorbite prin piele, de tipul aconitinei din omag, a alcaloizilor din rădăcină de beladona, sau a atropinei (alcaloid prezent în excremente de broască rîioasă). Multe reţete de asemenea unguente, transmise din sec. XV, conţineau şi substanţe inerte, ca sînge de liliac sau simplă funingine. — Fie că unguentele erau aplicate pe corp sau numai pe coada măturii, rămîne valabilă explicaţia halucinaţiei, provocînd tulburări funcţionale sau dereglări psihice pînă la delir, a acestor persoane psihopate. Pînă în sec. XII, ecleziasticii mai cultivaţi susţineau că zborul vrăjitoarelor nu era decît o simplă iluzie. Dealtminteri, iluzia rămînînd în puterea Diavolului de a o provoca, alţi teologi

[113]În acelaşi timp, „una dintre cele mai importante limitări a puterii Diavolului era faptul că acesta nu putea domina voinţa omului. Putea să-l ducă în ispită, să-l amăgească, să-l înşele, dar nu-l putea constrînge să renunţe la credinţa sa creştinească. De asemenea, nu-i putea poseda sufletul. A afirma contrariul ar fi însemnat a nega doctrina creştină privind liberul arbitru" — pe care omul posedat de diavol nu şi-l putea pierde niciodată. (B. P. Levack).

[114]Unii cercetători de azi cred că sabaturile au existat cu adevărat: vrăjitoarele alcătuiau adevărate asociaţii, moştenind dintr-un trecut îndepărtat formulele şi liturghiile nocturne capabile să aducă fertilitatea ori să lovească în duşmani, sau milenare rituri bachice-erotice. Papa Benedict XIV ordona interzicerea pe teritoriul statului pontifical a cortegiilor de persoane complet goale care continuau sărbătorile Lupercaliilor, în 1742, sau dansurile Bachanalelor, în 1748. — Asemenea rituri păgîne vor continua în Biscaya, Bretagne, Insulele Britanice, Luxemburg, etc.

[115]Sînt menţionate în documente peste 400 de asemenea locuri. Cele mai faimoase erau: În Italia — Valcamonica (în Lombardia); în Franţa — landa din Carnac (Bretagne); în Germania — Blockberg (munţii Harz); în Suedia — cîmpia Blakulla; în Spania — plaja de la Hendaye, etc.

[116]Iată compoziţia unui asemenea unguent: azimă de la împărtăşanie dată unui broscoi, care apoi era ars, cenuşa îi era amestecată cu sînge de nou-născut nebotezat, cu pulberea oaselor unui spînzurat şi cu diferite ierburi. Altă reţetă: grăsime de copil amestecată cu funingine, zeamă de păstîrnac, omag şi mătrăgună. (Cf Gh. Brătescu — vd. *Bibliografia*)

docţi au formulat o altă ipoteză: corpul vrăjitoarei rămînea inert în patul său, şi numai sufletul îşi lua zborul la locul Sabatului, unde participa la ritualurile infernale, după care, la cîntatul cocoşului sufletul se reîntorcea în trupul său...

Vrăjitoare călare pe un ţap diabolic, în drum spre Sabat. Gravură din *Compendium Maleficarum*, de Fr. M. Guaccius (1608).

Pe lîngă binecunoscutele tablouri şi gravuri (de A. Dürer, Goya, ş.a.), foarte numeroase sînt descrierile modului în care se desfăşura un Sabat; în marea lor majoritate aceste descrieri sînt mărturisiri făcute, de obicei sub tortură, de înseşi persoanele acuzate de vrăjitorie. (Mărturisiri preluate de o literatură populară alimentată, bineînţeles, şi de cler). — La sosirea la locul Sabatului vrăjitoarele erau întîmpinare de Satan, cu aspect de ţap cu trei coarne, stînd pe un tron şi înconjurat de marii diavoli. Prima îndatorire a vrăjitoarei era să-i aducă omagiul său, sărutîndu-i posteriorul. Toţi cei de faţă, oameni sau diavoli, erau complet goi. Vrăjitoarele (sau vrăjitorii) îşi abjurau credinţa, scuipînd crucea sau ostia; după care, potrivit sexului lor, li se indica un diavol mascul sau femelă spre a-i instrui în îndeplinirea diferitelor farmece şi cu care apoi se împreunau carnal, — după ce li se aplicase pe corp un anumit „semn al Diavolului". Urma ospăţul — compus din mîncări cu carne de oameni spînzuraţi, de copii morţi, de broască rîioasă şi alte animale imunde. Lipseau sarea, pîinea şi vinul — pentru că acestea erau asociate cu actul religios al euharistiei. În acest timp — muzică asurzitoare (instrumentele: tigve şi oase omeneşti), cîntece triviale, dansuri lascive, gesturi obscene, respingătoare, acte sexuale în decursul cărora demonii şi vrăjitoarele se preschimbau adeseori în lupi, mistreţi, păsări răpitoare, broaşte rîioase, etc. Apoi vrăjitoarele răspîndeau pe cîmpuri o pulbere care provoca apariţia şi răspîndirea omizilor, viermilor, gărgăriţelor, lăcustelor, spre a pustii recoltele. Uneori urma şi celebrarea dezgustătoarei „liturghii negre". Un preot-vrăjitor, alături de preoteasa-vrăjitoare, ambii complet goi, recita o parodie a liturghiei — un amestec de imprecaţii, invocaţii şi gesturi blasfematorii, vinul ritualului euharistic era înlocuit cu bale de broască sau venin de şerpi; pentru ca la urmă cei doi „sacerdoţi" să se împreuneze în văzul tuturor. (Figura preotului-vrăjitor

era atît de răspîndită în credinţa maselor încît a contribuit enorm la discreditarea morală a autorităţii Bisericii). — Ceea ce este uluitor pînă la incredibil în toate aceste demenţiale superstiţii era faptul că acestor practici diabolice le erau asociaţi uneori chiar nobili de curte şi importanţi oameni ai Bisericii[117].

Jean de Meung, renumitul autor al părţii a doua a *Romanului Trandafirului* (sec. XIII), pentru care credinţa în vrăjitorie era un monstruos non-sens, relatează că în nordul Franţei se zvonea că nu mai puţin de jumătate din întreaga populaţie adultă practica vrăjitoria. În secolul următor, şi masochismul devine un fenomen endemic în rîndurile flagelanţilor. La fel sadismul torturilor. Obsesia demonică devine un fapt de isterie colectivă. „Scenele teatrelor din secolele XV şi XVI sînt pline de torturi şi de execuţii capitale" (R. Kinsman).

Atitudinea Bisericii faţă de vrăjitorie devine tot mai intolerantă; pentru ca în sec. XIII aceasta să fie identificată cu delictul de erezie şi prin urmare să cadă sub controlul Inchiziţiei. — Nu acelaşi lucru se întîmpla cu magia. Marele erudit Gerbert d'Aurillac, devenit papa Silvestru II, era considerat un mag ilustru datorită intenselor sale preocupări de natură ştiinţifică: fapt care îi conferea unui mag un real prestigiu. Dar cum de la magie pînă la vrăjitorie nu era decît un pas, şi magul putea deveni în ochii mulţimii ignorante obiect de ură şi de dispreţ (cf. A. Gollino). — Credinţa în vrăjitorie se răspîndeşte şi în rîndurile categoriilor sociale culte datorită şi progreselor sectei eretice a manicheilor; doctrina lor despre existenţa a două divinităţi, a Binelui şi a Răului, sublinia importanţa Diavolului ridicîndu-l aproape de rangul lui Dumnezeu. Maniheilor li se imputau şi practici vrăjitoreşti şi crime oribile; totuşi maniheii n-au fost persecutaţi.

Situaţia se schimbă radical în sec. XIII, cînd vrăjitoria devine un fapt îngrijorător de răspîndit. De la început, Conciliile[118] au condamnat practicile magice, considerîndu-le păcate împotriva lui Dumnezeu, iar nu ca delicte imputabile sub raport juridic. Mai tîrziu, *Decretum Gratiani* (1140) vorbeşte despre vrăjitorie şi riturile ei lugubre ca despre simple năluciri datorate acţiunii Diavolului. Legile civile prevăd acum pedepse grele, inclusiv pedeapsa capitală. Momentul coincidea cu cruciada contra albigenzilor, a catarilor şi a valdezilor (erezii care erau asociate cu vrăjitoria), precum şi cu instituirea Inchiziţiei (1223). Deocamdată însă procesele în această materie erau rare, tribunalele Inchiziţiei nu prevedeau împotriva vrăjitoriei decît amenzi şi biciuirea, nu pedeapsa cu moartea. — Situaţia este agravată şi de apariţia primelor texte asupra vrăjitoriei. O bulă a papei Grigore IX (din 1233) menţionează că în Germania se află vrăjitori chiar printre principi şi înaltul cler, care îndeplinesc ritualul Sabatului, dedîndu-se la orgii. În aceeaşi perioadă se semnalează cel puţin două apariţii ciudate: o scriere a ilustrului erudit Albertus Magnus, şi o alta, a celui mai zelos dintre papii epocii, Onoriu III. „Ambele erau culegeri de formule incomprehensibile, de rituri absurde, de reţete, băuturi magice, unguente, etc., care ar fi trebuit să servească în cele mai variate cazuri din viaţă şi spre a îndepărta nenorocirile, de răzbunare contra duşmanilor, pentru a dobîndi bogăţii şi plăceri. Nu lipsea nici explicaţia amănunţită a modului de a deveni invizibili, pentru a zbura şi a parcurge o lungă distanţă cu o viteză vertiginoasă!" *(Idem)*.

[117] În 1660, cu ocazia otrăvirilor de la curtea lui Ludovic XIV, au ieşit la lumină multe amănunte legate de activitatea celebrei vrăjitoare Catherine Voisin şi de practicile diabolice în care erau implicaţi nobili de la Curte, doamne din cea mai înaltă societate, abaţi, etc. La proces, Catherinei Voisin i se atribuia uciderea şi arderea a 2.000 de nou-născuţi; învinuita a fost arsă de vie la Paris, în 1680. — Clientele ei aparţineau înaltei aristocraţii franceze. Printre acestea era şi favorita regelui, M-me de Montespan, care o solicita pe Catherine să celebreze, pe trupul său gol în chip de... altar, „liturghia neagră". în scopul de a-şi păstra dragostea şi favorurile lui Ludovic XIV...

[118] Conciliile din Arles (314), Orléans (511), Narbonne (589), Toledo (633), etc.

Un secol mai tîrziu, atitudinea Bisericii devine foarte dură, datorită îndeosebi papei Ioan XXII. Acesta, terorizat de spectrul vrăjitoriei, ordonă să fie întemniţaţi şi supuşi torturii un mare număr de slujbaşi de la curtea papală care, prin practici magice, ar fi căutat să atenteze la viaţa sa. Hotărît să lichideze definitiv vrăjitoria, papa emite în 1320 bula prin care stabileşte ca tribunalele să aplice celor învinuiţi de asemenea practici aceleaşi pedepse ca şi ereticilor: confiscarea bunurilor, spînzurătoarea şi arderea pe rug a cadavrului. (Totodată papa încearcă să-l convingă şi pe patriarhul Constantinopolului să ia aceleaşi măsuri). Dar bula papei Ioan XXII (care expunea şi o formulare sistematică a concepţiei despre magie) a făcut totodată şi cea mai bună publicitate vrăjitoriei! De acum înainte nimeni nu se mai îndoia de realitatea Sabatului, de existenţa vrăjitoarelor şi de eficacitatea practicilor lor: fapt care n-a făcut decît să favorizeze brusca şi enorma răspîndire a vrăjitoriei în toată Europa secolului al XV-lea.

Dar cu aceasta a fost inaugurată şi lunga serie de măsuri represive luate de papalitate[119]. Pentru a exemplifica prin cazuri concrete şi a pedepsi drastic delictele de erezie şi vrăjitorie papa Inocenţiu VIII trimise în Germania — centrul activităţii inchizitoriale — pe faimoşii dominicani inchizitori Heinrich Krämer şi Jakob Sprenger. Totodată publică o bulă prin care condamnă aspru practicile vrăjitoreşti devastatoare din Germania[120]. Cei doi inchizitori acţionează cu atîta zel contra vrăjitoarelor încît cîteva sate rămîn complet depopulate de femei. În 1487 Sprenger publică *Malleus maleficarum*, „Ciocanul vrăjitoarelor", — sinistra operă faimoasă în toată Europa. Comentarea şi dezvoltarea doctrinei papale privind vrăjitoria, relatarea — abundînd în enorme absurdităţi — a delictelor şi crimelor comise de vrăjitoare, descrierea relaţiilor carnale ale lor cu Diavolul, cuprinse în această lucrare, au avut un ecou extraordinar, ducînd — îndeosebi în Germania — la întemniţări, torturi şi arderi pe rug a sute şi mii de persoane. — În Italia, următorii papi (inclusiv cei din secolele XVI şi XVII) au emis şi ei bule care au declanşat o intensificare a persecuţiei contra vrăjitoarelor, magilor, alchimiştilor şi necromanţilor[121]. — Bineînţeles că nici conducătorii Reformei protestante, persoane cu o formaţie intelectuală ca Luther sau fanaticul Calvin, nu s-au dovedit deloc a fi mai toleranţi. Ultimul declara, tranşant: „*Biblia* ne învaţă că există vrăjitoare şi că ele trebuie ucise".

Aşadar, totul era pregătit pentru declanşarea abominabilei „vînători de vrăjitoare". Cum se ştie, Biserica catolică a avut un rol capital în aceste persecuţii atroce. Inocenţiu VIII — un papă de o moralitate foarte dubioasă şi mult prea puţin preocupat de religie — în bula sa din 1484 recomanda înalţilor prelaţi reprimarea vrăjitoriei pe orice cale. În 1500, Alexandru VI se arăta foarte preocupat de măsurile ce trebuiau luate contra progreselor vrăjitoriei în Boemia şi Moravia. În 1521, Leon X ameninţă cu excomunicarea Senatul Veneţiei care se opunea activităţii inchizitoriale din Brescia şi Bergamo contra vrăjitorilor. Am văzut măsurile luate de Iuliu II. Cei mai mari papi ai Renaşterii se arătau astfel mult sub nivelul faimei lor de umanişti şi de luminaţi protectori şi promotori ai culturii.

[119]De altfel, în conformitate cu recomandările exprese ale *Bibliei* „Pe vrăjitoare să n-o lăsaţi cu viaţă" (*Iesirea*, XXII, 17). Pe de altă parte, în *Biblie* sînt numeroase cazuri de oameni posedaţi de Diavol.

[120]Papa vorbeşte despre vrăjitoarele care „prin descîntece şi farmece, invocaţii şi alte vrăji şi meşteşuguri blestemate [...] au ucis prunci în pîntecele mamelor, precum şi odraslele vitelor; au nimicit roadele pămîntului [...], ba chiar şi bărbaţi şi femei, dobitoace de povară, cirezi de vite [...], vii, livezi, pajişti, păşuni, grîne, cereale şi alte bucate" (cf. Gh. Brătescu).

[121]În acest scop, papa Iuliu II a trimis la Cremona un inchizitor care şi-a extins activitatea în toată Lombardia. Veneţia, în 1518, şi-a arogat dreptul de a proceda singură împotriva delictelor de vrăjitorie. Leon X şi Adrian VI au emis bule prevăzînd în acest sens pedepsele cele mai aspre. De asemenea, Sixt V în 1585 — Alte bule — care reconfirmau şi justificau pedepsele de excomunicare, confiscarea bunurilor şi arderea pe rug a vrăjitoarelor — au fost emise de papii Grigorie XV (în 1623) şi Urban VIII (în 1631).

La toate aceste măsuri pontificale se adăugau, pe plan local, numeroasele decizii în acelaşi sens ale conciliilor şi sinoadelor care au avut loc în Franţa, Germania şi Ţările de Jos. — Dar sinistrele procese şi execuţii ale vrăjitoarelor şi vrăjitorilor din acest timp n-ar fi fost posibile dacă la incitările Bisericii catolice nu s-ar fi adăugat şi acţiunea autorităţilor laice. Puterea civilă nu s-a mulţumit doar să-i acorde Bisericii tot concursul, ci a luat şi iniţiative proprii. Codul de drept penal al lui Carol Quintul din 1532, *Nemesis Carolina,* prevedea: „Cel care a pricinuit cuiva vreun neajuns prin farmece şi maleficii se va pedepsi cu moartea şi chiar cu arderea de viu pe rug"[122]. În Saxonia, *Constitutiones Saxonicae* din 1572 dispuneau arderea pe rug a oricărei vrăjitoare doar pentru faptul de a fi încheiat un pact cu Diavolul — „chiar dacă ea n-a făcut vreun rău cu meşteşugul său". Un alt text legislativ cuprinde o lungă şi amănunţită listă de farmece condamnabile — de la ghicitul în palmă pînă la vindecările miraculoase. — În Insulele Britanice, primul statut care condamna vrăjitoria datează din 1542. Potrivit acestui act era declarată crimă simpla invocare a spiritelor, chiar fără nici o intenţie de a provoca vreun rău cuiva; crima era pedepsită cu moartea cînd vrăjitoria provoca decesul cuiva. În schimb statutul englez din 1604 prevedea — în caz de recidivă — pedeapsa cu moartea pentru delicte ca: folosirea magiei şi în scopul doar de a provoca o daună corporală (boală, infirmitate, rănire) ori materială sau, doar în scopul căutării de comori ori de găsire a unor obiecte pierdute. Pedeapsa capitală îi ameninţa pe vrăjitorii recidivişti şi pentru alte culpe: de a fi dezgropat morţii în vederea unor operaţii magice, de a cere ajutorul spiritelor rele, precum şi pentru simpla intenţie de a provoca moartea cuiva — şi chiar pentru a înlesni prin anumite operaţii magice o legătură amoroasă vinovată! (cf. J. Delumeau).

Sub raport teoretic, contemporanii au pus problema acestui adevărat flagel moral al epocii Renaşterii sub unghiuri diferite, discutînd-o de pe poziţii contradictorii. Aceasta, şi din dorinţa mediilor umaniste de a elimina confuzia dintre „magia albă" şi superstiţioasele practici vrăjitoreşti vulgare, spre a restitui preocupărilor lor demnitatea intelectuală şi morală pe care Biserica le-o nega.

Astfel, încă pe la începutul secolului al XIV-lea în opera sa larg răspîndită *Summa cazurilor de conştiinţă* (1317) teologul şi unul din cei mai reputaţi jurişti italieni ai vremii, Astesano, se declara împotriva pedepselor excesive prevăzute pentru vrăjitori, afirmînd că înşişi preoţii, practicînd şi ei anumite rituri magice — ca împărtăşania, aghiazma, mirul, — se situează în afara menirii lor, contravenind în fapt principiilor religiei creştine. Contradicţii flagrante apar chiar în unele poziţii adoptate de înaltele foruri ecleziastice. În sec. IX, un conciliu ţinut în Irlanda anatemiza pe orice creştin care credea în existenţa vrăjitorilor. În secolul următor, legile anglo-saxone îi clasau pe ghicitori şi vrăjitori în aceeaşi categorie cu cea a sperjurilor, tîlharilor, asasinilor, condamnîndu-i după gravitatea faptelor fiecăruia, — dar fără să le considere activitatea ca fiind în legătură cu vreo acţiune a spiritelor rele ori a Diavolului, şi fără a-i acuza ca eretici. (Abia după cucerirea normandă se va răspîndi vrăjitoria în Marea Britanie, credinţă adusă aici de pe Continent).

În 1303 o reuniune a teologilor ţinută la Paris îl acuză în mod deschis pe însuşi Bonifaciu VIII de vrăjitorie, imputîndu-i că întreţine legături permanente cu un demon care îl ţinea la curent cu tot ce se întîmplă la Curtea papală. Nici inchizitorii înşişi nu reuşeau totdeauna să se pună de acord în privinţa a ceea ce ţine sau nu de vrăjitorie. Un mare număr dintre ei, ecleziastici dintre cei mai distinşi, susţineau că toate aceste poveşti sunt nişte fleacuri, că vrăjitorii nu sunt neapărat nişte eretici, ci nişte simpli şarlatani care nu merită prea multă atenţie, pentru că în fond nu fac prea mare rău.

[122] În virtutea acestei legi, între 1505—1570 tribunalele laice din Namur au condamnat la ardere pe rug 58 de persoane acuzate de vrăjitorie.

Ba chiar declarau că a crede în vrăjitorie este o erezie în mai mare măsură decît a o practica; şi că inchizitorii care îi iau în serios pe vrăjitori şi îi persecută dovedesc că ei cred în magi şi, prin urmare, ei înşişi sunt nişte eretici. Iar în 1398, facultatea de teologie a Universităţii din Paris adoptă o serie de 28 de articole prin care defineşte magia şi vrăjitoria, indicînd căile pentru a le depista şi condamnîndu-le ca rezultînd din invocarea demonilor, folosirea unor amulete şi din încheierea unui pact cu Diavolul[123]. Paradoxal însă e faptul că acelaşi document declara solemn că a te îndoi de existenţa vrăjitoriei şi a-i nega puterile diabolice nu constituie un simplu păcat, ci de-a dreptul o erezie! — „Nu cred (exclamă H. Verrill) că există un document mai condamnabil decît acesta: pe de o parte, o persoană care crede în magie şi o admite poate fi acuzat şi condamnat ca eretic; pe de altă parte, dacă cineva jură că nu crede în magie, putea fi judecat şi condamnat ca eretic pentru că nu crede în ceva ce de fapt este o erezie!".

Poziţii tot atît de specioase şi de contradictorii erau exprimate şi în mediul inchizitorilor. De pildă, în privinţa posibilităţii călătoriei nocturne la reuniunile Sabatului

Ospăţul vrăjitorilor. Gravură din *Compendium Maleficarum* (1608).

unii inchizitori o considerau imposibilă, căci Diavolul nu poate transporta prin aer trupuri omeneşti, el poate crea doar iluzia unui asemenea zbor; alţii susţineau că dacă Sabatul este doar o iluzie a vrăjitoarelor înseamnă că întreaga vrăjitorie este doar o iluzie. Alţii, în fine, comiţînd o evidentă eroare de logică, o clasică *petitio principii,* afirmau că dacă atîtea vrăjitoare au fost arse pe rug, aceasta s-a făcut numai cu consimţămîntul papei — şi deci faptul constituia o probă suficientă că erau realmente vinovate de crima de erezie; căci Biserica nu pedepseşte decît crimele manifeste de erezie...

Cît priveşte poziţia umaniştilor în problemă, aceasta era exprimată clar — în numele raţiunii şi al spiritului de toleranţă. (Precum şi din dorinţa lor de a sublinia cît

[123] „E uimitor că teologii din secolele XIII, XIV şi de mai tîrziu au crezut în magie şi vrăjitorie, cînd deja în sec. IX toate aceste credinţe erau considerate nişte simple prostii!" (H. Verrill).

mai limpede deosebirea dintre „magia naturală" — concepută şi practicată în limitele intenţiilor benefice, ale experimentului şi raţionalităţii — şi scopurile malefice sau practicile vulgare ale unor inculte vrăjitoare). Umanişti de mare prestigiu ca Erasm, Pietro Pomponazzi sau Andrea Alciato au atacat violent credinţele vrăjitoreşti. Pentru Pico della Mirandola era cît se poate de clar că asemenea superstiţii, ca cea despre Sabat, nu sunt decît nişte naive născociri. Dar nici Pico, nici Giordano Bruno sau Marsilio Ficino, deşi caută să distingă magia „naturală" de vrăjitorie, nu formulează totuşi o judecată precisă şi definitivă. Leonardo da Vinci este mai lucid şi tranşant. Vrăjitoria — scria el în 1514 — „nu generează nimic altceva decît lucruri asemenea ei, adică minciuni"; vrăjitorii afirmă că „oamenii se pot preschimba în lupi, pisici, şi alte bestii" — dar „bestii devin mai întîi cei ce fac asemenea afirmaţii". Marele matematician, fizician, medic, filosof şi astrolog Gerolamo Cardano (m. 1576) analizînd fenomenul vrăjitoriei — care, asemenea Sabatului, continuă cultele orgiastice ale Antichităţii — trage concluzia că acest fenomen este datorat unor indivizi patologici, ale căror poţiuni nu sînt altceva decît simple substanţe hipnotice, excitante, halucinogene; totuşi, întrucît prin starea lor de demenţă vrăjitoarele se fac vinovate într-adevăr de acţiuni criminale, Cardano se pronunţă pentru pedepsirea lor cu moartea.

Un jurist mult apreciat în epocă, Gian Francesco Ponzinibio, scrie un tratat în care susţine că procesele contra vrăjitoarelor sunt bazate exclusiv pe superstiţii şi ficţiuni; ca atare, fantasticile lor mărturisiri, adeseori obţinute prin tortură, în temeiul cărora judecătorii ecleziastici le condamnau, „nu prezentau nici o garanţie de autenticitate". Eruditul abate Johannes Trithemius (m. 1612), el însuşi pasionat de „magia naturală", acuză psihoza vrăjitoriei că a invadat şi domeniul medicinei, dînd explicaţii fantastice, false şi calamităţilor naturale. Cealaltă mare autoritate a timpului în domeniul magiei docte, Cornelius Agrippa von Nettesheim (m. 1535) — care a avut curajul de a lua apărarea unei femei acuzată de vrăjitorie şi de a arăta că adevăratul eretic era inchizitorul însuşi — critică cu vehemenţă atît *Malleus maleficarum*, cît şi procesele intentate vrăjitoarelor. Elevul său, medicul Johann Weyer (m. 1588), în cartea sa de largă popularitate *Despre vicleniile demonilor* (1564) credea în existenţa demonilor şi admitea realitatea activităţii vrăjitoarelor, care sunt ajutate de Diavol; dar, contrazicînd opinia Bisericii, insistă asupra faptului că actele lor sunt ineficace pentru că nu se bazează pe cunoştinţe reale, obiective[124]. Vrăjitoarele nu sunt decît nişte dezechilibrate psihic, suferind de halucinaţii sau de dereglări organice, obsedate sexual, deci nişte fiinţe bolnave care cu indulgenţă trebuie tratate ca atare — conclude Weyer, considerat azi fondatorul psihiatriei moderne[125].

Dintre autorii cei mai notorii ai epocii exponenţi ai aceleiaşi linii de gîndire şi atitudine trebuie amintit Reginald Scott (m. 1599); lucrarea sa de mare răsunet *Dezvăluirea tainelor vrăjitoriei* (1584) este un aspru rechizitoriu contra credinţei în demoni, precum şi — cum se specifică în mod expres în titlul unuia din capitole — „tiranicei cruzimi a căutătorilor de vrăjitoare şi a inchizitorilor". În acelaşi sens trebuie amintit Cyrano de Bergerac, care în scrisoarea sa asupra vrăjitoarelor le lua apărarea

[124] „Fantezia — rezumă K. Seligmann ideile lui Weyer — este singurul magistru al vrăjitoarelor, care nu sînt în stare să vindece pe nimeni; pot însă face rău animalelor folosind anumite otrăvuri şi dovedesc că şi-au pierdut uzul raţiunii atunci cînd cred că au executat ordinele Diavolului şi cînd, ca nişte demente, îşi închipuie că au dezlănţuit furtuni şi alte lucruri imposibile, mai mult ridicole decît extraordinare. Aceste persoane nu sunt eretice, ci nebune; chiar răufăcătoare fiind, nu merită să fie arse, cum nu trebuie pedepsite nici afirmaţiile absurde ale unui copil sau ale unui nebun. Toate acelea care se căiesc şi îşi recunosc sminteala, ar trebui în orice caz iertate: iar dacă totuşi se dovedesc a fi incorigibile, o amendă — aşa cum va hotărî papa — ar fi o pedeapsă suficientă, dar nu ar trebui să fie condamnate la moarte şi executate".

[125] Ca medic, Weyer a studiat şi gripa — şi sifilisul, căruia i-a dedicat un important tratat: *De morbo gallico*, 1568.

ca unor exaltate bolnave. Sau, Michel de Montaigne, care în *Eseurile* sale demonstrează că acuzele Bisericii aduse vrăjitoarelor (cum e zborul călare pe o coadă de mătură) sunt simple fantezii, practici care n-au fost niciodată dovedite de nimeni; cu toate că pe baza unor asemenea absurdităţi şi mărturii total false oamenii continuă să fie arşi de vii...

În aceeaşi ordine de idei — dar în sens diametral opus — se înscrie numărul enorm de opere în genul acelei *Malleus maleficarum,* de acreditare a superstiţiilor vrăjitoreşti şi de incitare la exterminarea vrăjitoarelor. În acest sens, surprinzătoare[126] este poziţia unei personalităţi de talia juristului, filosofului şi economistului Jean Bodin (m. 1596), om politic de mare suprafaţă şi strălucit susţinător al ideii monarhiei absolute. În *Demonomania vrăjitorilor* (1580) — un fel de manual destinat practicii judecătorilor acestor procese — Bodin afirmă că nici o metodă oricît de crudă nu trebuie exclusă în cadrul proceselor intentate vrăjitoarelor. Admite chiar şi promisiunile false pe care inchizitorii le fac vrăjitoarelor sub tortură în scopul de a le stoarce orice mărturisire; şi cu acelaşi cinism recomandă exterminarea nu numai a acestor „unelte ale Satanei", care ar trebui arse de vii înainte de a fi sugrumate sau decapitate, ci şi a celor „care neagă realitatea ritualurilor Sabatului", înşelînd în felul acesta vigilenţa judecătorilor.

În schimb nu este deloc surprinzătoare poziţia unor înalţi magistraţi, procurori generali de tristă amintire din Franţa timpului — ca Henri Boguet (m. 1610) sau Nicolas Rémy (m. 1612), oameni de rafinată cultură umanistă; dar şi autori ai unor opere extrem de răspîndite — primul, al acelui *Discurs asupra vrăjitorilor,* al doilea, al unei *Demonolatria,* în care aglomerează cu un fanatism şi o cruzime uimitoare nenumărate amănunte fantastice, oribile, scabroase sau ridicole, cu privire la activitatea vrăjitoarelor; totodată propunînd judecătorilor metodele cele mai nemiloase de adoptat în faza instructorie a proceselor. Şi de fapt, în decurs de 15 ani Rémy a condamnat 900 de persoane, în timp ce Boguet a trimis pe rug 1.500 de vrăjitoare.

Nu mai puţin surprinzătoare este *Demonologia,* apărută la Londra în 1597. Este un tratat care, în formă de dialog, rezumă toate problemele mai importante privind vrăjitoria în acea perioadă. Deşi scris cu intenţia de a combate şi respinge ideile mai tolerante ale lui J. Weyer şi R. Scott, lucrarea (tratînd şi alte subiecte, de „magie albă" — astrologie, necromanţie, etc.) reprezenta totodată şi o încercare de a modera zelul judecătorilor. Autorul lucrării era regele Scoţiei Iacob VI (devenit, în 1603, Iacob I al Angliei). — Surprinzătoare, în fine, sunt şi cuvintele unui om de ştiinţă de mărimea lui Ambroise Paré (m. 1590), fondatorul chirurgiei moderne: „Cei posedaţi de demon [...] stîrnesc cutremure, tunete, fulgere, dezrădăcinează arbori, mişcă munţii dintr-un loc în altul, ridică în aer un castel şi îl aşază la loc"...

*

Primul caz cunoscut de ardere pe rug a unei vrăjitoare, Angèle de la Barthe din Toulouse, învinuită de a fi întreţinut raporturi carnale cu Diavolul, datează din 1275. În următoarele două secole calamităţile naturale, războaiele, traumele provocate de Reformă. au creat o stare de spirit tensionată care a întărit convingerea că rolul Diavolului este foarte activ. Teama de răscoale populare îi obseda pe principi şi în general clasele superioare. Nu este o simplă coincidenţă că „perioada marii vînători de

[126] Da — şi nu. Căci teoreticianul absolutismului monarhic era preocupat în primul rînd de aspectul politic al problemei — cînd la curtea regală franceză domina familia italiană a Caterinei de Medici, regentă şi mamă a trei regi. Or. atacul lui Bodin era îndreptat împotriva italienilor şi a vrăjitoarelor „importate" din Italia. Scrie autorul: „Cînd vrăjile malefice au fost aduse din Italia în Franţa [...] a urmat o infinitate de omucideri şi de avorturi: ceea ce este una dintre nefericirile cele mai mari, care într-un stat ar trebui prohibite în modul cel mai riguros".

vrăjitoare a fost şi epoca marilor răscoale populare din istoria Europei; o perioadă care a văzut nenumărate *jacquerii* ţărăneşti, războaie civile religioase şi, în fine, primele revoluţii naţionale ale epocii moderne" (B. P. Levack). Or — considerau teologii, judecătorii şi toţi autorii tratatelor de demonologie — aşa după cum Satan a fost marele răzvrătit împotriva lui Dumnezeu, tot astfel şi vrăjitoarea reprezintă chintesenţa răului şi răzvrătirea contra doctrinei Bisericii, a moralei şi ordinei sociale.

În marea lor majoritate acuzaţiile de vrăjitorie vizau femeile[127] — potrivit prejudecăţii că femeia este o fiinţă slabă nu numai fizic, ci şi moral, de la natură înclinată spre desfrîu. Profesiunea de vindecătoare, de „doftoroaie" o făcea suspectă de operaţii vrăjitoreşti — cînd îşi alegea ierburile medicinale sau îşi pregătea poţiunile şi alifiile; iar ca moaşe — profesiune rezervată pînă în sec. XVIII exclusiv femeilor — erau expuse acuzelor de infanticid[128], ori de a-şi procura nou-născuţi nebotezaţi pentru a-i închina sau a-i sacrifica Diavolului[129]. Femeile căsătorite erau mult mai rar acuzate de vrăjitorie decît văduvele, bătrînele sau fetele; iar ca vîrstă, cele mai multe vrăjitoare condamnate erau trecute de 50—60 de ani. (Aceasta, la o dată cînd durata medie de viaţă era mult inferioară celei de azi). Numărul mare de vrăjitoare bătrîne era explicat prin faptul că acestea erau mai incapabile decît femeile tinere de a-şi satisface apetiturile sexuale, de a se răzbuna sau de a fi protejate. — Dar în sinistra „vînătoare de vrăjitoare" au fost uneori implicaţi şi mulţi copii[130]. În fine, sub raportul condiţiei sociale şi economice imensa majoritate a persoanelor acuzate şi condamnate pentru vrăjitorie aparţineau categoriilor sociale cele mai umile; fapt care le făcea şi mai vulnerabile în faţa judecătorilor lor.

Sub raport tipologic, vrăjitoarele prezentau în opinia maselor caracteristici comportamentale specifice. Erau considerate amorale sau de o moralitate cel puţin dubioasă, irascibile, bîrfitoare, arţăgoase, răutăcioase, violente pînă la cruzime, dezechilibrate, cu simptome clare de senilitate agresivă. Vrăjitorilor li se mai adăuga şi învinuirea sau suspiciunea de homosexualitate. Iar ca agenţi care puteau declanşa imediat urmărirea şi măsurile represive: un incendiu, un asasinat, un caz de epilepsie[131], moartea neaşteptată a unui matur, unui copil sau doar a unei vite; sau, pur şi simplu denunţarea cuiva ca vrăjitor de către un duşman personal al acestuia. Nu arareori însă unii magistraţi decideau din proprie iniţiativă pornirea unei astfel de „vînători"; oricum, ei erau cei care hotărau ce cazuri trebuiau sau nu urmărite, ce martori să fie citaţi, ce persoane (inclusiv complicii) să fie torturate. — Acuza de vrăjitorie era adusă şi ereticilor (şi viceversa) — adeseori în clare scopuri politice sau din interese economice. În primul

[127] În multe regiuni din Europa procentul vrăjitoarelor în raport cu vrăjitorii depăşea 75%. În unele zone — din Anglia, Elveţia, Ţările de Jos, — trecea de 90%. Dar în unele „campanii" numărul vrăjitorilor anchetaţi şi condamnaţi era egal sau chiar superior celui al femeilor. (Procentul celor judecaţi de un singur tribunal din Aragon în secolele XVI şi XVII s-a ridicat la 72% faţă de vrăjitoare). Îndeosebi în cazurile de vrăjitorie cu evidente scopuri politice.

[128] În 1587 o moaşă din oraşul Dillingen (Germania) a fost acuzată de a fi cauzat moartea prin vrăjitorie a 40 de copii. (Deşi, în sec. XVI, cel puţin 20% din copii mureau la naştere, sau în primele luni de viaţă).

[129] În 1728 o moaşă din Seghedin (Ungaria) a fost arsă pe rug ca vrăjitoare, învinuită că ar fi botezat în numele Diavolului nu mai puţin de 2.000 de nou-născuţi.

[130] „La Würzburg, mai mult de 25% din cele 160 de vrăjitoare condamnate între anii 1627—1629 erau copii [...]. În faimoasa „vînătoare" din Ţara Bascilor între 1610—1614, în care vrăjitoarelor li s-a garantat impunitatea în schimbul mărturisirilor, peste 1.300 din cei 1.800 de indivizi care şi-au mărturisit vinovăţia erau minori". Iar în Suedia, în 1669 un anumit număr de copii, despre care vrăjitoarele au mărturisit că le-au însoţit la Sabat, au fost condamnaţi la moarte. (Cf. B. P. Levack).

[131] Cauza epilepsiei fiind considerată operă a Diavolului, între 1611—1642 cel puţin patru mari „vînători de vrăjitoare" au avut loc în Franţa sub motivul unei posedări demonice. Sub acelaşi motiv, în 1692 în Salem au fost arse pe rug 19 vrăjitoare.

caz, un exemplu concludent este cel al învinuirii Ioanei d'Arc de vrăjitorie; în cazul al doilea, exemplul celebru este deposedarea de bunuri şi exterminarea cavalerilor Templieri. Vrăjitoria fiind asimilată cu erezia, ambele cazuri erau de competenţa tribunalului Inchiziţiei, iar procedura judiciară era identică.

Procesul contra vrăjitorilor (la fel ca în cazul ereticilor) era precedat de anunţarea a două măsuri: instituirea „perioadei de graţie" — timpul în care cel suspectat se putea autodenunţa, în care caz se prevedeau pedepse mai blînde; şi „decretul de credinţă" — care obliga pe orice bun creştin, sub sancţiunea anatemizării, să denunţe pe oricine era suspect de erezie (deci şi de vrăjitorie). Pe baza acestor denunţuri şi autodenunţări, cei bănuiţi erau arestaţi chiar fără să ştie pentru ce motiv — şi, mai ales, fără să afle numele denunţătorului. Bunurile materiale îi erau inventariate şi puse sub sechestru, în aşteptarea procesului şi a sentinţei finale. Interogatoriul începea printr-un îndemn adresat acuzatului de a da ascultare glasului conştiinţei proprii şi de a-şi mărturisi păcatul. Deocamdată nu i se comunicau motivele arestării. După alte interogatorii preliminare (toate răspunsurile lui fiind consemnate în scris), călugărul-acuzator oficial îşi prezenta inchizitorului concluziile spre ratificare. În timpul acesta, un notar audia martorii apărării; aceştia însă trebuiau să dea doar informaţii prin care nu urmăreau dezvinovăţirea inculpatului. Acesta avea dreptul să-şi aleagă un apărător — dacă dorea şi dacă îl putea plăti. Apărătorii însă riscau uşor ca în exerciţiul funcţiei lor să fie ei înşişi acuzaţi şi trataţi ca eretici; încît, puţini aveau curajul să-şi asume sarcina de apărător. Iar dacă acceptau, aveau grijă să nu combată şi nici măcar să nu aducă în discuţie acuzele formulate, — ci doar să-şi convingă clientul să-şi recunoască vina şi să se căiască, pentru a putea întîmpina şi accepta pedeapsa, oricît ar fi fost de grea, ca un bun creştin... Căci scopul (declarat) pe care îl urmărea tribunalul Inchiziţiei nu era aplicarea unei pedepse corporale, ci — chiar în cazul pedepsei capitale — doar „mîntuirea sufletului" celui păcătos! — Numele martorilor acuzării nu erau cunoscute de inculpat, şi nici chiar de apărătorul lui; dar dacă acesta din urmă putea dovedi că acuzatorul era un duşman personal al acuzatului, mărturia era invalidată. Circumstanţele atenuante invocate de apărător — că acuzatul era un copil, un debil mintal, sau de o vîrstă foarte înaintată — nu erau nici măcar luate în consideraţie; inexistenţa unei intenţii eretice nu putea fi demonstrată decît de rezultatul pozitiv al torturii[132].

În caz că probele vinovăţiei nu păreau a fi suficiente, completul de judecată — format din inchizitor, episcop local şi un profesor de teologie — decidea completarea lor prin aplicarea torturii[133]. Tortura putea fi aplicată şi pentru a stoarce informaţii despre alte persoane suspectate de erezie.

Înainte de a fi torturaţi, cei bănuiţi de vrăjitorie, bărbaţi sau femei, erau tunşi şi epilaţi pe tot corpul. (Se credea că în păr s-ar fi putut ascunde vreo substanţă cu efect magic). Apoi, dezbrăcaţi complet, li se căuta pe tot corpul „semnul Diavolului" (care putea fi o cicatrice, un neg, etc.). În camera de tortură, în care se afla un crucifix de

[132] „În practică, tortura era folosită în următoarele cazuri: cînd acuzatul s-ar fi contrazis în declaraţiile sale; cînd se considera că îşi recunoscuse numai parţial vinovăţia; cînd, deşi îşi recunoscuse greşeala, nega că ar fi avut intenţia de a o comite; în fine, cînd mărturiile erau puţine şi nu îndeajuns de convingătoare" (A. Gollino).

[133] Tortura judiciară (folosită şi în Antichitatea greco-romană şi în unele regate barbare) nu era înţeleasă ca o pedeapsă pentru o crimă săvîrşită, ci ca un mijloc admis în faza instructorie a procesului. În Evul Mediu a fost reintrodusă în 1228 la Verona şi, în curînd, în alte oraşe-state italiene, în Sacrul Imperiu Roman şi în regatul Castiliei. În 1252, prin hotărîrea papei Inocenţiu IV a autorizat şi Biserica folosirea torturii de către inchizitori, — mai întîi în procesele de erezie, apoi şi în cele de vrăjitorie. Din motive umanitare, a fost interzisă aplicarea ei copiilor şi femeilor însărcinate; şi nici nu putea fi repetată: în schimb putea fi „continuată" a doua zi. (Este documentat un caz cînd a fost „continuată" de 56 de ori!). Sub tortură, inculpatul mărturisea, aproape întotdeauna, tot ceea ce doreau judecătorii. Cele mai îngrozitoare torturi erau aplicate vrăjitoarelor — mai mult decît celorlalţi acuzaţi de erezie.

doi metri rezemat de perete, nenorociţii erau supuşi celor mai variate chinuri. Dacă sucombau în timpul torturii judecătorul făcea declaraţia formală că moartea nu putea fi imputată tribunalului, ci acuzatului însuşi care nu voise să mărturisească din timp adevărul, să-şi recunoască în mod spontan vina... Pedepsele aplicate variau de la surghiun, biciuirea în public, confiscarea bunurilor, excluderea de la drepturi civile, întemniţare (temporară sau pe viaţă) pînă la pedeapsa capitală. Majoritatea vrăjitoarelor n-au fost arse de vii — decît pe teritoriul Italiei şi Spaniei; dar în Franţa, în Germania, în Scoţia, vrăjitoarele erau de obicei sugrumate. În unele cazuri erau executate prin înecare (mai rar prin decapitare) — dar întotdeauna cadavrele erau arse pe rug. Execuţiile capitale aveau loc în cadrul unui ceremonial religios, un *auto de fe* organizat în piaţa mare a oraşului cu ocazia unei sărbători sau festivităţi importante. Celor invitaţi — întreaga populaţie a oraşului şi împrejurimilor — să asiste la lugubra ceremonie a arderii pe rug, Biserica le promitea o indulgenţă de 40 de zile.

Atît Reforma protestantă cît şi mişcarea catolică a Contrareformei au contribuit la intensificarea „vînătoarei de vrăjitoare" în toate (sau aproape) toate regiunile Europei. Marii reformatori, Luther, Calvin, au accentuat în doctrina lor în mod considerabil, cum am văzut, frica de Diavol[134]. Dar cei doi nu s-au arătat prea mult preocupaţi de fenomenul vrăjitoriei în sine, deşi ambii au declarat deschis că toate vrăjitoarele trebuie exterminate; ceea ce nu înseamnă că furibunda lor campanie împotriva ereziei, a superstiţiilor şi a practicilor magice n-a dus la o creştere continuă a numărului proceselor contra vrăjitoriei. Într-adevăr, numărul — de la distanţă cel mai mare — de asemenea procese au avut loc pe teritoriul Germaniei şi al cantoanelor elveţiene (urmate de Franţa, Polonia şi Scoţia). Divizarea Bisericilor, conflictele religioase care au favorizat instabilitatea şi violenţa politică din aceste ţări, n-au făcut decît să exacerbeze „vînătoarea de vrăjitoare". Aceasta a culminat între anii 1580–1650 — în general (căci şi momentele culminante şi cele de declin au variat după regiuni).

Astfel[135], 75% din numărul total al proceselor de vrăjitorie au avut loc în Sacrul Imperiu Roman de Naţiune Germană, în Franţa şi Elveţia; teritorii care însumau o jumătate din totalul populaţiei Europei. În ţinuturile de limbă germană numărul proceselor a fost de 30.000 (cifră aproximativă, care în realitate s-ar fi putut să fie dublă). Numai tribunalul din Ellwangen (şi numai în 7 ani — între 1611–1618) a condamnat la moarte 400 de persoane acuzate de vrăjitorie. În Austria, numărul total probabil de execuţii a fost de circa 1.500; iar în Boemia, de 1.000. S-a calculat că în Elveţia au fost aduse în faţa tribunalului peste 8.800 de vrăjitoare, dintre care peste 5.000 au fost condamnate la moarte. (Numai în Pays de Vaud — mai bine de 2.000). Mai spre nord, Imperiului îi aparţinea şi Lorena, unde în numai 9 ani Nicholas Rémy a trimis pe rug peste 800 de vrăjitoare; iar în întreaga sa carieră de inchizitor, peste 2.000. În Luxemburg, între anii 1606–1650, — nu mai puţin de 355 de execuţii.

În Franţa, afirmarea unei puternice monarhii centralizate şi a autorităţii Parlamentului din Paris asupra parlamentelor provinciale a făcut ca numărul acestor procese să fie mai mic. În Anglia — unde tribunalele Inchiziţiei erau absente — numărul total al proceselor de vrăjitorie n-a trecut de 5.000; iar cel al execuţiilor a fost de circa 1.500.

[134] În 1545, deci în perioada cînd autoritatea lui Calvin asupra oraşului Geneva era absolută, au fost arse pe rug aici pentru vrăjitorie nu mai puţin de 34 de femei.

[135] B. P. Levack distinge în această privinţă cinci mari arii europene: 1. — Europa Occidentală şi Centro-occidentală (Germania, Franţa, Elveţia); 2. — Insulele Britanice şi posesiunile de peste ocean (Anglia, Scoţia, Irlanda şi coloniile din America); 3. — Scandinavia (Danemarca, Norvegia, Suedia şi Finlanda); 4. — Europa Centro-orientală şi Orientală (Polonia, Rusia, Ungaria, Transilvania, Moldova şi Valahia); 5. — Europa de Sud (Italia, Peninsula Iberică şi Imperiul spaniol de peste ocean).

Trei vrăjitoare arse de vii. — Gravură într-un opuscul german din sec. XVI

— O explicaţie a acestei „moderaţii" este dată de faptul că însuşi conceptul de vrăjitorie (Sabatul, cu zborul nocturn, infanticide, canibalism, orgii, etc.) n-a atins aici gradul de dezvoltare de pe Continent; precum şi de faptul că, spre deosebire de Scoţia, în Anglia tortura a fost rareori folosită în procesele de vrăjitorie (dar era curentă în cele politice). Nici în Irlanda „vînătoarea de vrăjitoare" n-a fost prea intensă. În schimb, dintre coloniile engleze din America unele au fost chiar foarte active: în sec. XVII, în New England, provincie cu circa 100.000 de locuitori, au avut loc 234 de procese şi 36 de execuţii capitale.

În ţările scandinave „vînătoarea de vrăjitoare" a fost, în raport cu numărul populaţiei, mai intensă decît în Insulele Britanice: circa 5.000 de procese, dintre care aproape 1.800 cu condamnări de ardere pe rug. Prima ţară care a declanşat această campanie a fost Danemarca (încă din 1540), ducînd — în numai 4 ani — la execuţia capitală a 52 de persoane. În total, se consideră că în această ţară au avut loc circa 2.000 de procese cu 1.000 de vrăjitoare executate. — Mai multă moderaţie a dovedit Norvegia: circa 750 de procese, soldate doar cu 25 de sentinţe de pedeapsă capitală. La fel în Suedia — unde pedeapsa cu moartea în toate procesele de vrăjitorie a fost abolită în 1649; iar în curînd, şi tortura. Cu toate acestea, două sau trei decenii mai tîrziu, într-o amplă „vînătoare" — cînd un mare număr de acuzaţi erau copii — au fost condamnate la moarte circa 200 de persoane. — În ultima ţară în care au fost introduse (în 1640) procesele de vrăjitorie, în Finlanda, s-au dat în total doar 28 de sentinţe de condamnare la moarte.

În Italia şi în Peninsula Iberică, unde Inchiziţia a fost atît de activă, procesele contra vrăjitoriei au dus doar la circa 300 de execuţii capitale. Scrierile împotriva vrăjitoriei au fost aici într-un număr mai mic şi mai puţin virulente, viziunea stereotipă despre vrăjitorie a fost acceptată cu mai multe rezerve. O explicaţie valabilă o poate da tradiţia preponderent sceptică a cercurilor intelectuale italiene (chiar dacă umaniştii admiteau de regulă puterea Diavolului şi a magiei). Inchiziţia — din Spania şi din Italia — ţinea să respecte procedura judiciară în aceste cazuri şi recurgea rar la tortură. (Dealtfel, Inchiziţia spaniolă era mai ocupată cu problema evreilor decît a vrăjitoriei).

În Europa Centro-Orientală şi Orientală fenomenul „vînătoarei de vrăjitoare" a apărut mult mai tîrziu decît în Occident — dar şi s-a prelungit mult mai mult: pînă după mijlocul secolului al XVIII-lea, ţara în care intensitatea acestei campanii aproape că poate fi comparată cu cea din Germania este Polonia. Aici s-a răspîndit şi o vehementă teorie demonologică, precum şi aplicarea consecventă a torturii. Pe de altă

parte, difuzarea protestantismului aici şi reacţia imediată a Contrareformei au accentuat intoleranţa Bisericii catolice (îndeosebi între 1660—1750). Un cercetător polonez, Boranovski, stabileşte cifra vrăjitoarelor executate în Polonia (cifră probabil exagerată — pînă la dublu) la 10.000 — În Rusia, procesele (terminate cu condamnări la moarte) contra practicilor vrăjitoreşti, provocînd calamităţi naturale — străvechi şi evidente reminiscenţe păgîne — au început încă din secolul al XI-lea. Într-o perioadă mult mai recentă (1622—1700) au avut loc la Moscova 47 de procese, — din cei 99 de imputaţi cel puţin 10 fiind condamnaţi la moarte. Spre deosebire de Occidentul catolic sau protestant, în Rusia n-a dominat credinţa în Sabat şi în zborul nocturn al vrăjitoarelor, în infanticidul canibal sau în adorarea Diavolului. (Ceea ce îl face pe B. L. Levack să remarce „incapacitatea creştinismului ortodox de a dezvolta aceeaşi viziune demonologică despre lume de care a fost în stare Biserica catolică"). — În Ungaria şi în Transilvania procesele de vrăjitorie au fost mult mai blînde decît în Polonia; cel puţin pînă spre sfîrşitul secolului al XVI-lea nu se semnalează aici cazuri de condamnare la moarte. Dar după această dată şi pînă către jumătatea secolului al XVIII-lea au fost judecate pentru vrăjitorie aproximativ 900 de persoane, dintre care circa 400 au fost condamnate la ardere pe rug. (Numai într-un an şi într-un singur oraş 34 de execuţii capitale)[136].

În Transilvania este semnalată încă de la începutul secolului al XV-lea prezenţa unui inchizitor franciscan (cf. Gh. Brătescu). Pe la mijlocul secolului următor, după ce Reforma s-a răspîndit şi în rîndurile populaţiei săseşti şi ungureşti, au loc procese contra vrăjitoarelor. Documentele timpului vorbesc despre arderea pe rug la Cluj în 1565, a cinci vrăjitoare; iar în 1584, a altor zece. La Sighişoara — despre 10 asemenea procese, între 1670–1700. În aceeaşi perioadă, la Braşov sînt cunoscute arderi pe rug a 12 vrăjitoare. La Sibiu — unde se descoperiseră adevărate Sabaturi organizate pe muntele de lîngă Ocna Sibiului — au fost, în 1678, înecate şi apoi arse pe rug 6 vrăjitoare. La Rupea, cîteva zeci au avut aceeaşi soartă. Alte asemenea procese şi execuţii au avut loc la Sebeş, Mediaş şi Tîrgu Mureş. — În Valahia şi Muntenia, pravilele condamnau vrăjitoria; dar condamnarea avea simplu caracter moral, „ fără să implice, ca în Occident, o acţiune judiciară".[137]

Aceeaşi situaţie este caracteristică dealtfel şi pentru celelalte ţări, ortodoxe, din zona balcanică. „Vînătoarea de vrăjitoare", această pată neagră a civilizaţiei europene, priveşte numai ţările catolice şi protestante. Nici autorităţile bisericeşti, nici cele laice din lumea ortodoxă n-au condamnat vrăjitorii la pedepse corporale sau privative de libertate şi cu atît mai puţin la pedeapsa capitală.

Din lipsa unei suficiente documentaţii statistice bilanţul „vînătoarei de vrăjitoare" rămîne conjectural, nu poate fi stabilit decît cu totul aproximativ. Datele locale sau regionale însă sînt suficient de concludente pentru a da o idee de amploarea acestui flagel moral.

[136]Un autor de la sfîrşitul sec. XIX menţionează că în jurul anului 1750 circulau legende fantastice (relatate de De Résie) în legătură cu contesa Báthory, care, în subteranele castelului său „ucisese peste 600 de fete" — pentru ca din sîngele lor să-şi pregătească farduri, — şi „căreia îi plăcea să mănînce carnea acestor nenorocite" (cf. Regnault).

[137]Gh. Brătescu. — Autorul (care comunică şi datele statistice de mai jos) menţionează singurul caz cunoscut de reprimare a vrăjitoriei de pe teritoriul Moldovei şi Valahiei: cînd, în 1714, domnitorul Şt. Cantacuzino — în urma denunţului căruia Const. Brâncoveanu fusese decapitat, — pentru ca starea de alienaţie mintală a soţiei sale Păuna să nu poată fi interpretată ca un semn de pedeapsă dumnezeiască pentru fapta lui, a învinuit de vrăjitorie pe mătuşa Doamnei, maica Olimpiada — care a şi fost zidită într-o chilie; în timp ce alte două pretinse complice au fost spînzurate. — De fapt, este vorba nu propriu-zis de o măsură contra vrăjitoriei, ci de un caz de diversiune politică evidentă.

Astfel, un episcop din Geneva a trimis la moarte — în numai 3 luni — 500 de vrăjitoare. La Londra, în 15 ani au fost arse pe rug 900; iar în principatul ecleziastic Würzburg, între 1623—1631, circa 900 de persoane au sfîrşit pe rug; printre care şi 19 preoţi catolici şi foarte mulţi copii între 9—12 ani. În localitatea Mohra din Suedia, în 1669 au fost arse pe rug 70 de femei şi 15 copii. Începînd de la sfîrşitul secolului al XVI-lea judecătorii laici vor fi mult mai severi decît judecătorii Inchiziţiei. La Bordeaux, Pierre de Lancre a condamnat 500 de persoane, în majoritate fete şi băieţi. La Bamberg, între 1623—1633 au fost arse 600 de vrăjitoare. În 22 de sate din arhiepiscopatul Trier, în 6 ani (1587—1583) au avut loc 368 de arderi pe rug. În orăşelul Wiesensteig, numai în 1562 au fost arse pe rug 63 de vrăjitoare. Într-un sat de 700 de locuitori Obermachtal, în anii 1586—1588 au fost arşii 11 bărbaţi şi 43 de femei. În provincia Como, în 1524 peste 1.000 de persoane au fost condamnate la moarte şi timp de mai mulţi ani după aceea ceva mai mult de 100 de persoane în medie în fiecare an. Iar în Scoţia într-o perioadă de 39 de ani, peste 200 de persoane anual erau trimise pe rug. (Cf. H. Verrill).

Vor fi fiind exagerate aceste cifre relatate de documentele contemporane? S-ar putea ca cifra reală a victimelor acestei „vînători" să fie — după estimările cele mai plauzibile — de „numai" 100.000, aproximativ. Fapt este (cum subliniază A. Gollino) că „nu Evul Mediu, ci Renaşterea a fost epoca în care credinţa în vrăjitorie a fost mai răspîndită, iar represiunea contra ei din partea autorităţilor laice şi ecleziastice a fost mai sălbatică".

La sfîrşitul secolului al XVII-lea şi începutul secolului al XVIII-lea numărul proceselor a început să scadă. (Nu peste tot însă: de pildă, nu şi în Piemont). În 1682 Ludovic XIV semnează un decret prin care celor vinovaţi de „magie neagră" li se vor aplica doar obişnuitele pedepse penale. În acelaşi an a avut loc în Anglia ultima execuţie a unei vrăjitoare. În 1714, Frederic Wilhelm I al Prusiei ordonă ca nici o sentinţă severă în procesele de vrăjitorie să nu devină executorie fără prealabila sa confirmare. Aceeaşi măsură o ia Maria Tereza în 1740. În Spania şi Elveţia, ultimele execuţii legale ale unor vrăjitoare au avut loc în 1782; iar în Polonia, în 1787. Dar în Peru — abia în 1888. Cazuri izolate de ardere pe rug s-au mai semnalat însă în America Latină — în 1874 doi vrăjitori, iar în 1877 cinci vrăjitoare; precum şi în Franţa, spre sfîrşitul secolului al XIX-lea — cîteva cazuri de ucidere a unor presupuşi vrăjitori. Sporadic, asemenea crime ordinare contra unor persoane bănuite a practica o sofisticată vrăjitorie au fost semnalate şi în secolul nostru în S.U.A.

Explicaţia propusă de Trevor-Roper relativă la declinul persecuţiei vrăjitoarelor — explicaţie potrivit căreia noua viziune ştiinţifică asupra naturii şi operaţiile sale au făcut ca vrăjitoria să devină irelevantă — nu este satisfăcătoare. Căci este clar că noile concepţii ştiinţifice, ale lui Copernic, Galilei sau Descartes au pătruns mult, mult prea puţin în mentalitatea maselor populare pentru a o putea influenţa. (Cf. R. Kinsman).

ANTIIUDAISM. PERSECUŢIA EVREILOR

În Occidentul Europei secolele Renaşterii nu numai că au continuat să menţină atmosfera medievală de ostilitate contra evreilor, dar actele de persecuţie s-au intensificat cu o violenţă sporită. Antecedentele acestei situaţii[138] s-au agravat spre sfîrşitul secolului al XI-lea, odată cu instigările fanatice din timpul Cruciadelor. Dar pînă la această dată,

[138]Pentru antecedentele chestiunii, vd. *Istoria culturii şi civilizaţiei,* vol. 2, pp. 447—450.

timp de trei secole evreii din Europa Occidentală s-au bucurat de o situaţie privilegiată şi de o largă autonomie: fapt care a determinat şi numeroase cazuri de convertiri ale unor creştini la iudaism. — „În această perioadă ei controlau comerţul Europei Occidentale. Relaţiile internaţionale făceau din ei instrumente utile. De aceea Carol cel Mare şi urmaşii lui au practicat faţă de evrei o politică fermă, constînd în a-i proteja şi a încuraja imigrarea lor" (C. Roth). Supremaţia comercială a evreilor în lumea occidentală ia sfîrşit în sec. X, odată cu afirmarea „republicilor marinare" italiene (îndeosebi Veneţia şi Amalfi).

Atitudinea generală antiiudaică se intensifică în sec. XIII în Franţa, în Anglia, în Germania. Motivaţia acestei atitudini şi a măsurilor practice care au urmat este mult mai complexă decît ca să poată fi redusă, în mod prea simplist, doar la cauze de ordin religios sau de rivalitate economică, pentru ca în felul acesta întreaga responsabilitate a reprobabilelor persecuţii să fie atribuită în mod absolut şi exclusiv persecutorilor. Situaţia cea mai concludentă în acest sens o oferă Spania — deci tocmai ţara în care proporţiile şi metodele persecuţiei antiiudaice au luat formele cele mai organizate.

Pînă în sec. XV, Spania a fost pentru evrei ţara occidentală cea mai tolerantă, care îi primise cel mai bine[139]. Intoleranţa religioasă care a urmat, instigată de Ordinul dominicanilor, nu era îndreptată atît contra maurilor — care îşi aveau un sprijin serios în statele musulmane din Africa de Nord — cît a evreilor. În 1492, la numai trei luni de la eliberarea Granadei de sub mauri edictul general al Regilor Catolici decretează — sub ameninţarea pedepsei cu moartea şi confiscarea averii — expulzarea tuturor evreilor care în termen de trei luni nu trec la creştinism. Dintre cei care au refuzat, aproximativ 200.000 au luat drumul exilului[140], circa 20.000 pierind pe drum. Decizia de expulzare a avut ca rezultat imediat convertirea a circa 50.000, care au preferat să rămînă să-şi păstreze bunurile şi situaţia. Renegaţii — aşa-numiţi de către spanioli *marranos* („murdari", „blestemaţi", „porci") au continuat să se bucure de poziţia şi privilegiile de dinainte. — De fapt, acţiunea de convertire începuse cu un secol mai devreme. Se pare că, în 1391, la Valencia se convertiseră 7.000 de evrei (după altă sursă — chiar 11.000). Numai predicatorului dominican Vicente Ferrer (m. 1419 şi beatificat) i se atribuie convertirea a 35.000 de evrei.

Cum nu toate cazurile de convertire erau considerate a fi pur formale sau forţate, noii convertiţi *(conversos)* puteau ocupa — şi au ocupat efectiv — posturi mai rentabile şi situaţii mai înalte decît cele pe care le deţinuseră înainte. Prin combinaţii matrimoniale, de pildă, se aliau cu familii spaniole dintre cele mai bogate şi mai nobile, ajungînd perceptori generali de impozite, mari financiari, medici oficiali sau consilieri ai principilor; iar ariviştii mai ambiţioşi — ocupînd acum chiar funcţiile cele mai importante în ierarhia ecleziastică, de episcopi, de inchizitori, de profesori universitari, de generali ai ordinelor religioase. — Bineînţeles că numaidecît au apărut, în mod

[139] „Creştinii şi israeliţii se pofteau la masă unii pe alţii. Mergeau la aceleaşi băi publice şi adeseori în aceleaşi zile [...]. Uneori creştinii asistau la circumcizii, iar evreii la botezuri. În Noua Castilie exista obiceiul ca la înmormîntările creştine să se cheme cîntăreţe evreice plătite. «Necredincioşii» amestecaţi cu «credincioşii» participau la ceremonii în biserici; şi, invers, creştinii spanioli se duceau să asculte predicile rabinilor" (J. Delumeau). — În acelaşi timp, evreii erau ataşaţi de Spania, pe care o considerau „ţara în care ei aduseseră cultura materială şi spirituală la o mare dezvoltare şi unde creaseră un centru cultural propriu care venea, ca importanţă, imediat după Palestina şi Babilon" (S. Dubnow).

[140] Adică două treimi din numărul total al evreilor din Spania — şi care acum s-au răspîndit în diferite ţări din Europa, Africa de Nord, Asia Mică, Palestina. — R. Neher Bernheim apreciază că la această dată cifra totală a evreilor dispersaţi în toată lumea nu trecea de un milion. Din sec. XII pînă spre sfîrşitul sec. XVIII, cifra totală a evreilor oscila între un milion şi jumătate — două milioane. Către 1800, numărul lor se ridica la $2\frac{1}{2}$ milioane. În sec. XIX se constată o creştere fără precedent: către anul 1900 numărul evreilor atinge cifra de zece milioane şi jumătate; iar o generaţie mai tîrziu, trecea de 16 milioane. Dar „în sec. XX, indicele de natalitate al burgheziei ebraice asimilate de ţările occidentale scade catastrofal" (C. Roth).

inevitabil, acute stări de nemulţumire, ambiţii, orgolii naţionale sau de rasă, invidii, rivalităţi, inamiciţii sau duşmănii personale din nenumărate motive. Sau inerente conflicte de interese materiale; ca, de pildă, în cazul debitorilor insolvabili contra creditorilor evrei neînduplecaţi; sau, al meşteşugarilor din Praga care, în sec. XVI, cereau municipalităţii expulzarea rivalilor evrei. Toate aceste nemulţumiri — ale căror cauze, juste sau nu, rezultau în bună parte şi dintr-un factor de risc previzibil şi liber acceptat de comportament nu totdeauna scuzabil, corect şi deci pretîndu-se a fi uşor exploatat — au fost preluate, susţinute şi motivate de discursul teologic, care le-a deviat într-un sens religios. Predicatorilor dominicani le-a fost uşor să incite pînă la fanatizare masele şi să-i convingă pe principi să ia măsuri represive contra evreilor. „Nu este exagerat să spunem — scrie cel mai autorizat istoric al Inchiziţiei, H. Ch. Lea — că Biserica a fost principalul, dacă nu şi singurul răspunzător de multitudinea persecuţiilor îndurate de evrei în cursul Evului Mediu".

În epoca Renaşterii agitaţia antiiudaică a luat noi proporţii. Rolul important în această deteriorare a situaţiei l-a avut în sec. XVI invocarea unor imaginare motive de ordin moral şi religios de către călugării predicatori şi Inchiziţie[141]. Ceea ce nu înseamnă că evreii n-au avut adeseori în rîndurile apărătorilor lor suverani, principi, nobili şi chiar papi (Nicolae V, Sixt IV, Paul IV, Pius V), — mai ales cînd marii lor bancheri erau evrei. Uneori măsurile represive luate contra lor erau apoi anulate (sau măcar era evitată aplicarea lor) în schimbul unor mari sume de bani plătite de comunitatea israelită. În felul acesta au devenit mai „indulgenţi" şi unii papi (Martin IV în 1418, Eugen IV în 1443, ş.a.); iar alţii, ca Leon X sau Clement VII care apreciau cultura ebraică, le erau de-a dreptul binevoitori.

Motivele — invocate, declarate public — care au stat la baza persecuţiilor erau dintre cele mai absurde; dar cu cît erau mai fanteziste cu atît convingeau mai uşor masele ignorante fanatizate de predicatori — începînd încă din timpul primei cruciade şi continuînd mai mult de cinci secole. Principalele asemenea acuzaţii — cea de deicid[142], cea de omor ritual[143] şi cea de profanare a hostiei[144] — revin mereu cu vehemenţă sporită în timpul Renaşterii. Astfel, într-o scriere din 1460 Alfonso de Espina, confesorul regelui Spaniei şi general al Ordinului franciscan, reia vechea acuză de omor ritual[145] comis de evrei asupra unui creştin, recomandînd totodată botezarea forţată a copiilor

[141]Înalţii prelaţi ai Bisericii catolice şi mai ales opinia publică îi acuzau sub pretextul că ar refuza muncile manuale. Cronicarul spaniol Andres Bernaldez nota că „evreii nu vor niciodată să accepte anumite munci ca aratul sau săpatul, nici chiar să pască turmele [...]; nu vor să caute de lucru decît în oraşe şi să trăiască fără prea multă osteneală" (Cf. J. Hale).

[142]De învinuirea — formulată încă din sec. III de Origene, Tertulian, etc. — de „a-l fi răstignit pe Hristos" era culpabilizat întregul popor evreu. — În această chestiune Biserica catolică şi-a revizuit poziţia (în mod formal, explicit, oficial) abia în ultimele decenii ale secolului nostru — la Conciliul Vatican II din 1962–1965.

[143]„Acuzaţia de omucidere comisă în scopuri magice se întîlneşte în toate ţările şi sub toate latitudinile. Fără îndoială că îşi are originea în practica, odinioară universală, a sacrificiilor omeneşti; apoi [...] acest obicei sîngeros a fost imputat ereticului sau străinului. În timpurile vechi această învinuire a fost adresată de greci evreilor, de romani primilor creştini, de creştini gnosticilor, etc. [...]. Este vorba deci de o temă aproape universală, de un adevărat arhetip, care reapare la suprafaţă cînd o societate este confruntată cu străini stînjenitori şi detestaţi" (L. Poliakov).

[144]„S-au putut număra de-a lungul Evului Mediu peste o sută de cazuri de profanare a hostiei şi peste o sută cincizeci de procese de omoruri rituale" — constată J. Delumeau; adăugînd: „Aceste cifre sînt, desigur, sub cele reale." — O altă acuzaţie tot atît de absurdă adusă evreilor era aceea de a-i instiga pe leproşi să otrăvească fîntînile; precum şi aceea de a fi adus hoardele mongole în Europa!

[145]Primul caz cunoscut de „omor ritual" imputat evreilor apare în 1144, în Anglia; trei ani mai tîrziu, la Würzburg sînt masacraţi cîţiva evrei; iar în 1171. la Blois 36 au fost arşi pe rug. În baza aceleiaşi acuzaţii, în 1181 la Bray sur-Seine numărul victimelor a fost de circa 100.

evrei, iar acei *marranos* care continuau să practice pe ascuns riturile religioase iudaice să fie arşi pe rug. O recomandare căreia Inchiziţia spaniolă i-a dat curs, după cum se ştie, în nenumărate rînduri. — Printre cazurile mai des citate de ardere pe rug a celor învinuiţi de astfel de crime imaginare sînt masacrele din Troyes (1288), din Germania (1235)[146], din multe oraşe din Bavaria şi Austria (1298), din Segovia (1417), La Guardia (lîngă Toledo — 1490), din Mantova, Verona, Vicenza, Fano (între 1478—1492), etc. La aceste acuze şi tragice acte de disperare papalitatea a reacţionat mult prea rar[147].

Faţă de obişnuitele orori (pedepse corporale, torturi, execuţii capitale), mijloacele cele mai „blînde" folosite contra evreilor în diferite ţări erau: interdicţia de-a ocupa anumite posturi sau de a practica unele profesiuni, obligaţia de a purta un semn vestimentar distinctiv şi infamant, constrîngerea de a locui în anumite străzi sau cartiere, claustrarea în ghettouri, şi — un mijloc de astă dată mai dur — expulzarea, cu confiscarea averii. În multe regiuni şi oraşe s-au reiterat vechile hotărîri ale Conciliului IV Lateran (1215), potrivit cărora evreii erau obligaţi să poarte veşminte diferite de cele ale creştinilor, să nu coabiteze la un loc cu creştinii, să nu apară pe străzi în Săptămîna Patimilor şi să nu mai poată ocupa funcţii publice. În 1434, Conciliul din Basel edictează ca evreii să nu mai fie primiţi în universităţi, iar medicii evrei să nu mai poată îngriji pacienţi creştini. (Fapt care nu i-a împiedicat pe mulţi regi, principi, papi, episcopi sau nobili să continue să aibă în serviciul lor medici evrei, recunoscuţi a fi printre cei mai competenţi).

Acelaşi Conciliu interzicea creştinilor să întreţină relaţii apropiate cu evreii, să locuiască în aceleaşi case şi să apeleze la medici evrei; iar evreilor — să ţină creştini în serviciul lor, să ocupe funcţii publice, să-şi construiască noi sinagogi, să practice împrumutul cu dobîndă — şi chiar să studieze *Talmudul.* (Ideea fusese sugerată, în urmă cu două secole, tocmai de un evreu convertit)[148]. În 1553, Inchiziţia romană ordonă arderea în public a *Talmudului:* o măsură aprobată în mod solemn de papa Iuliu III. Patru ani mai tîrziu, acelaşi tribunal va interzice evreilor pur şi simplu să deţină alte cărţi religioase în limba ebraică, cu excepţia *Bibliei*[149]. — În 1555, papa Paul IV, antiiudaic furibund, emite faimoasa bulă cu consecinţe practice extrem de severe. Evreii din Statul Pontifical urmau să locuiască exclusiv în case şi străzi separate de cele ale creştinilor; n-aveau drept să-şi construiască decît o singură sinagogă într-un oraş; nu puteau să posede imobile, să angajeze servitori creştini, să lucreze în timpul sărbătorilor creştinilor; iar ca semn distinctiv — de regulă cusut vizibil pe haină — erau obligaţi să poarte pe cap un rotocol de culoare galbenă (devenit, în Spania şi Italia, o pălărie galbenă), sau un alt semn distinctiv, variind de la un loc — ţară, regiune, oraş, — la altul; în Germania, de exemplu, o pălărie conică de culoare roşie ori galbenă.

În a doua jumătate a secolului al XV-lea, în Italia — ţara occidentală cea mai puţin ostilă evreilor în timpul Renaşterii[150] — renumiţii predicatori franciscani Giovanni da Capistrano şi Bernardino da Feltre (ambii beatificaţi de Biserica catolică) agitau

[146]Împăratul Frederic II de Hohenstaufen a ordonat interzicerea pentru totdeauna de a se mai aduce evreilor asemenea acuzaţii. Iar în 1236 a acordat un „privilegiu general" evreilor din Germania.

[147]Deşi evreii s-au adresat continuu papalităţii şi adeseori cu rezultate pozitive (deşi, practic, măsurile hotărîte rămîneau inoperante).

[148]Campania contra cărţilor iudaice (care urmau să fie arse pe rug în public) începe în 1239, cînd dominicanul Nicolas Donin, un evreu botezat, supune papei Grigorie IX un memoriu în care denunţă *Talmudul* pentru faptul de a-l fi batjocorit pe Hristos.

[149]Dealtfel, dominicanii din Köln propuseseră încă în 1510 ca toate cărţile ebraice să fie arse. — Începînd din 1559, *Talmudul* va figura în *Index librorum prohibitorum.*

[150]Nu însă şi în perioada reacţiunii Contrareformei. Căci Biserica catolică era convinsă că Reforma a fost provocată, printre altele, şi de erudiţii umanişti ebraizanţi — fie evrei, fie creştini — care, îndemnînd la studiul *Bibliei* în textul original, au pregătit calea promovării liberului examen; deci, chiar calea Reformei.

masele cerînd autorităţilor să-i oblige pe evrei să poarte un semn distinctiv infamant şi chiar să-i expulzeze. (La Praga, în 1516 predicatorul iezuit Blyssen cerea şi el autorităţilor acelaşi lucru). În aceeaşi perioadă, Savonarola dispusese expulzarea lor din Florenţa. Autorităţile unor oraşe au interzis instigaţiile acestor predicatori — care au determinat mişcări populare antiiudaice (la Brescia, Pavia, Mantova, Florenţa, ş.a.). — Dar de multe ori asemenea agitaţii erau admise — dacă nu chiar de-a dreptul iniţiate sau organizate — chiar de autorităţile municipale. J. Delumeau citează cîteva cazuri. Astfel — „prin 1466—1469 la Roma se statorniceşte obiceiul organizării de curse în timpul carnavalului", în care „aleargă succesiv evrei, măgari, tineri, copii, bivoli şi sexagenari [...]. În sec. XVI la Ferrara de Sf. Gheorghe, patronul oraşului, au loc curse de prostituate şi evrei complet goi; la Padova, de asemenea, între 1517 şi 1560, sînt atestate o serie de curse-întreceri, de ziua Sf. Marina, în care aleargă măgari, tîrfe şi evrei..."

Dealtfel, şi teatrul secolelor XV şi XVI, atît de popular şi de influent asupra mulţimilor, contribuise în mod considerabil la întreţinerea în sînul maselor a unei atmosfere ostile evreilor, — *misteriile* şi *moralităţile* atribuindu-le toate tarele morale, iar farsele, ridiculizîndu-i copios.

Mai grav şi mai regretabil este faptul că renumiţi reformatori, umanişti şi scriitori dintre cei mai mari s-au lăsat antrenaţi de sentimente şi atitudini similare. Dacă o lucrare publicată către 1460, „Cetatea Credinţei" *(Fortalicium fidei)* — care aglomera o mulţime de cazuri imaginare de vrăjitorie şi de asasinate rituale atribuite evreilor — a cunoscut o răspîndire extraordinară în Occident (opt reeditări într-o jumătate de secol), faptul poate fi explicat: autorul, Alfonso de Espina, era un cunoscut predicator franciscan şi un util instrument al Inchiziţiei spaniole. Dar este surprinzător ca un spirit ca umanistul şi delicatul poet Ronsard să dea curs sentimentelor sale antiiudaice în versuri atît de violente[151]. Umaniştii şi scriitorii Sebastian Brant sau Conrad Pickel[152] erau duşmani declaraţi ai iudeilor. Dar şi celălalt umanist ilustru, Reuchlin, deşi un erudit şi pasionat ebraist, era un inamic al poporului evreu[153]. Despre cel mai ilustru umanist al Renaşterii, Erasm din Rotterdam, se ştie că era ostil evreilor. Cît despre Luther[154]

[151] „Nu-i iubesc deloc pe evrei; ei l-au răstignit
Pe Hristos, acest Mesia care ne spală de păcate [...]
Fiu al lui Vespasian, ilustru Titus! Ar fi trebuit
Ca, distrugîndu-le cetatea, să le spulberi şi neamul!
Să nu le dai nici timp, nici răgaz, nici calea
De a-şi căuta altundeva alte locuri de aşezare!"
(Trad. de **Modest Moraru;** în J. Delumeau — vd. *Bibliografia*).

[152] Cunoscut ca umanist sub numele Celtes, Conrad Pickel (m. 1508) este eruditul care a descoperit operele Hroswithei; precum şi faimoasa hartă (datînd din sec. III e.n.) a drumurilor Imperiului roman, găsită de el la Worms într-o copie datînd din 1264. Originalul (descoperit în 1710) se păstrează în Biblioteca Imperială din Viena. Harta a fost publicată de anticarul Konrad Peutinger (m. 1547), sub al cărui nume a rămas cunoscută: *Tabula Peutingeriana.*

[153] „Zi cu zi, ei îl insultă, îl spurcă şi îl hulesc pe Dumnezeu, întruchipat în Iisus Hristos" — scria Reuchlin. „Îl numesc păcătos, vrăjitor, ticălos. Pe Sfînta Fecioară Maria n-o scot din *haria* şi zgripţuroaică. Pe apostoli şi pe ucenicii lor îi socotesc nişte eretici; iar pe noi creştinii, nişte păgîni stupizi". (Trad. *Idem, Ibidem*).

[154] Sentimentele sale antiiudaice transpar, de pildă, din textul celor două scrisori din noiembrie 1517, adresate umaniştilor Pirkheimer şi Reuchlin, în care Luther vorbeşte de evreul renegat Pfeifferkorn (vd. *infra*) — „care se dovedeşte a fi un adevărat evreu şi se arată cît se poate de vrednic de neamul lui. Strămoşii lui s-au dezlănţuit numai contra lui Hristos, în timp ce el se dezlănţuie contra atîtor oameni eminenţi şi demni. El n-ar fi putut face mai bune servicii coreligionarilor săi evrei decît trădînd astfel creştinătatea, pretinzînd cu atîta ipocrizie că el a devenit creştin [...]. Acest semievreu a făcut mai mult rău creştinătăţii decît întreaga sa bandă de evrei". — Ulrich von Hutten se exprima într-un mod şi mai violent; totodată arătîndu-se bucuros că Pfeifferkorn nu este german.

— care iniţial spera ca doctrina sa să obţină adeziunea intelectualilor evrei — poziţia sa a fost ambiguă. La început şi pentru a polemiza cu Biserica romană — în tratatul său *Iisus Hristos s-a născut evreu* (1523) Luther s-a arătat cît se poate de înţelegător şi de binevoitor faţă de evrei, sperînd probabil să-i cîştige pentru cauza protestantismului; dar douăzeci de ani mai tîrziu, în două pamflete antiiudaice *(Împotriva jidovilor şi a minciunilor acestora* şi *Shem Hamephorash)* Luther foloseşte un ton de o rară virulenţă şi un limbaj de o trivialitate indescriptibilă. Propunea ca toate sinagogile să fie arse, evreilor să li se confişte cărţile şi să li se interzică să se roage după ritul lor; să fie puşi să muncească cu braţele, iar principii să-i expulzeze de pe teritoriile lor. Ultima predică a lui Luther — ţinută în oraşul său natal Eisleben, cu numai patru zile înaintea morţii — era în întregime consacrată iudeilor încăpăţînaţi care trebuiau de urgenţă expulzaţi din toate teritoriile germane.

Încă înainte, dominicanul din Köln, medicul şi pamfletarul Johann Pfeifferkorn (m. 1524) — un evreu botezat — ceruse autorităţilor (în pamfletele sale *Der Judenspiegel, Der Handspiegel, Das Osternbuch*) ca evreilor să li se interzică practicarea împrumutului cu dobîndă, să fie obligaţi să asiste la predici în biserici (spre a se converti), iar în 1510 propune ca toate cărţile ebraice, inclusiv *Talmudul*, să fie arse în public.

Cazul lui Pfeifferkorn ilustrează — pe lîngă atîtea alte cazuri asemănătoare — o situaţie frecvent întîlnită: aceea a renegaţilor care au creat un rău imens foştilor lor coreligionari, devenind instrumente eficiente ale persecutorilor şi participînd activ la persecuţiile contra evreilor, — în primul rînd ca denunţători[155]. L-am amintit pe dominicanul din Franţa, Nicolas Donin (sec. XIII), evreu botezat. Dar îndeosebi Spania Renaşterii a oferit numeroase, condamnabile, triste exemple. Cu zelul excesiv caracteristic neofitului, dintr-o convingere sinceră, dar mai adeseori din oportunism, ambiţii, interese de un fel sau altul, apostaţii parveniţi pe cele mai înalte trepte ale ierarhiei laice şi în special ecleziastice — episcopi, arhiepiscopi, inchizitori, — au devenit instrumente docile şi zeloase ale persecutorilor evreilor[156]. Unii dintre ei nu s-au limitat doar la execrabile delaţiuni, înscenări de omoruri rituale sau la scrieri vehement antiiudaice[157], ci s-au dedat şi unei intense acţiuni de prozelitism — Exemplul cel mai sinistru este evreul convertit, marele inchizitor Torquemada. „Din cei aproape 10.000 de «eretici» arşi pe rug în timpul activităţii de 15 ani a primului inchizitor general Torquemada, o parte însemnată era formată din criptoevrei" *(Idem).*

Alternativa la convertirile forţate[158] era — începînd din sec. XIV, iar în Anglia, din 1290 — expulzarea; iar în caz de nesupunere, pedeapsa cu moartea. Soluţia aceasta a fost decisă — succesiv şi în diferite ţări, regiuni sau oraşe — în Franţa şi în Palatinat (1394), Austria (1420), Freibourg şi Zürich (1424), Köln (1426), Saxonia (1432), Spania

[155] „Apariţia denunţătorilor din însuşi mijlocul evreilor nu era un fenomen întîmplător, ci era strîns legat de viciul fundamental al vieţii de ghetto" (S. Dubnow) — comunitate care se împărţea în patricieni şi plebei: de unde — fricţiuni, invidii, rivalităţi, felurite conflicte personale.

[156] S. Dubnow menţionează numele mai cunoscute: ale lui Alfonso din Burgos şi Iosif Pichon, persoane foarte influente la curtea lui Alfonso XI şi la cea a lui Henric II; arhiepiscopul Paul din Burgos, şi alţii.

[157] În 1471, episcopul de Cordoba, Juan Davila — un evreu convertit, un *converso* — a înscenat un oribil proces antiiudaic de omor ritual. În timpul domniei lui Henric III, arhiepiscopul Paul din Burgos, fost mare rabin al oraşului, „a scris o carte în care căuta să justifice, între altele, persecutarea evreilor spanioli ca fiind o pedeapsă binemerită pentru crucificarea lui Hristos" *(Idem).*

[158] Acţiune pe care papa Martin V o interzice (în 1418); dar interdicţia papală a rămas literă moartă. — În sec. XV, în localitatea Monte S. Giuliane din Sicilia (posesiune spaniolă) comunitatea israelită este somată să se boteze; cei care refuzau erau ucişi. „La Lisabona, în 1497, în ajunul Paştelui, copiii sînt smulşi familiilor şi duşi la cristelniţă" (J. Delumeau). Iar la Tortosa (Spania), în 1413—1414 au fost botezaţi forţat 3.000 de evrei.

şi Sicilia (1492), Portugalia (1497), Provence (1495 sub Carol VIII, şi din nou în 1502 — sub Ludovic XII); în regatul Neapolelui (de către Carol Quintul, în 1541), iar în regatul pontifical, în 1596 (în timpul papei Pius V). Între timp, sub influenţa Contrareformei aceeaşi măsură a fost adoptată la Genova (1567), Lucca (1572) şi Milano (1591).

Pe ţări, la începutul secolului al XVI-lea situaţia evreilor se prezenta astfel: după 1394, în regatul Franţei practic nu mai existau evrei. În Anglia (unde îşi făcuseră apariţia odată cu debarcarea normandă din 1160), după decretul de expulzare din 1290 nici un evreu nu mai avea dreptul de rezidenţă; vor reveni abia pe la mijlocul secolului al XVII-lea, în timpul guvernării lui Cromwell. În Germania, unde în Evul Mediu evreii n-au fost expulzaţi de pe întregul teritoriu (din cauza fragmentării Imperiului în numeroase unităţi politico-teritoriale), doar anumite oraşe i-au expulzat (Strassburg în 1349, Viena în 1420; apoi oraşele Mainz, Augsburg, Köln). Austria — marca germană de Răsărit — „a exercitat o mare putere de atracţie asupra evreilor din Germania, ca fiind o verigă de legătură cu traficul comercial cu ţările slave" *(Idem)*[159].

Situaţia din Spania este cunoscută: după expulzarea masivă din 1492[160], au rămas în ţară un mare număr de *conversos.* Mulţi dintre cei denunţaţi tribunalului Inchiziţiei că ar continua să practice vechea lor religie au sfîrşit pe rug; încît, progresiv, *los marranos* rămaşi vor emigra în ţări mai tolerante. În Portugalia — ţară deschisă multor refugiaţi din Spania, — regele Manuel a fost silit de Regii Catolici să-i expulzeze pe evrei în 1497; totuşi, cum aici Inchiziţia n-a fost niciodată prea severă (cum n-a fost nici în Franţa), numeroşi *marranos* au rămas în Portugalia. — Evreii emigraţi în Lumea Nouă, unde se instaurase de asemenea tribunalul Inchiziţiei, n-au scăpat nici aici de persecuţii. Între 1596—1602, în Mexic au avut loc o serie de *autos de fe;* condamnaţii au sfîrşit pe rug, iar întinsele plantaţii proprietatea lor au fost sechestrate de preoţime şi de autoritatea regală. În Peru, în 1639 toţi iudaizanţii condamnaţi la Lima au pierit în flăcări.

Italia a fost ţara cu cele mai vechi comunităţi iudaice. În timpul Renaşterii evreii italieni au fost în general bine trataţi (mai ales cei din nordul ţării); situaţia s-a deteriorat însă mult spre sfîrşitul secolului al XVI-lea, sub influenţa îndeosebi a Contrareformei.

În Polonia, evreii — deşi bucurîndu-se de protecţia principilor şi de o mare prosperitate economică — au suferit numeroase jigniri, acuzaţii şi masacre. Emigrarea evreilor germani în Polonia a început încă după prima cruciadă, intensificîndu-se în sec. XIII. Sub Cazimir cel Mare (sec. XIV) evreii s-au bucurat de protecţie şi de importante privilegii. Agitaţiile create prin invocarea legendei omorului ritual, dar susţinute din evidente motive de concurenţă şi de instigaţiile negustorilor germani — şi servind, practic, îndeosebi debitorilor insolvabili ai cămătarilor evrei, — au dus în sec. XV la numeroase jafuri şi omoruri, în Cracovia, Poznan, etc. Deosebit de tolerant s-a arătat regele Cazimir Jagello (m. 1492), om de cultură şi prieten al umaniştilor italieni: fapt

[159]În 1498 evreii au fost expulzaţi din Nürnberg pentru „traficurile lor de cămătari răi, periculoşi şi vicleni". În acelaşi an au fost alungaţi din Würzburg, Salzburg şi Württemberg; iar în 1499 din Ulm, în 1500 din Nördlingen, etc. — „În Franţa, expulzaţi din oraşe ca Tarascon, Saint-Maximin şi Arles, şi-au găsit refugiul la Avignon, teritoriu pontifical. În 1495 şi în 1506 au fost alungaţi din întreaga Provence [...]. În 1504, Ivan III şi-a retractat măsurile de protecţie pe care le acordase evreilor din Rusia" (John Hale).

[160]An în care au fost expulzaţi 150.000. — „În 1494. Torquemada a ordonat ca descendenţii tuturor celor pe care Inchiziţia i-a recunoscut drept vinovaţi de a fi renegat doar în mod formal iudaismul, trebuiau excluşi dintr-o serie de activităţi [...]. Aceştia 'nu pot să îndeplinească sau să capete funcţii publice, însărcinări sau onoruri, nu pot fi admişi în ordinele religioase, nici să fie judecători, primari, conetabili, magistraţi, juraţi, administratori, controlori de măsuri şi greutăţi, procuratori, secretari, contabili, trezorieri, medici, chirurgi, prăvăliaşi, telali, agenţi de schimb (zarafi), inspectori, perceptori, strîngători de impozite sau deţinători ai unei slujbe publice de acest fel'". (Cf. J. Hale).

decisiv pentru viitorul prosper al evreilor polonezi, inclusiv în domeniul cultural. (Aici s-a format şi idiomul *idiş*, cuprinzînd elemente germanice, ebraice, slave şi romanice). Protecţia oficială a atras aici numeroşi evrei expulzaţi din Spania şi din alte ţări occidentale.

În Rusia moscovită nu existau evrei; dar în regiunea Kievului se aflau comunităţi ebraice prospere. Către 1480 evreii de aici duceau chiar o activitate de convertire a creştinilor la iudaism; secta acestor „creştini iudaizanţi" va fi exterminată în curînd de Ivan cel Groaznic. Dar în partea asiatică a Rusiei, în Kazahstanul actual, prozelitismul încercat de evreii exilaţi din Spania a avut succes — de ex. kazarii, — popor de origine turcă iudaizat. — În Africa de Nord, deşi constrînşi de arabi să rezideze în cartiere separate şi să poarte veşminte distinctive, evreii refugiaţi din Spania n-au cunoscut persecuţiile din Peninsulă; au rămas totuşi la discreţia capriciilor conducătorilor musulmani locali, mai mult sau mai puţin toleranţi.

În Turcia, evreii refugiaţi din Spania au fost primiţi cu multă bunăvoinţă, asigurîndu-li-se condiţiile unei deosebite prosperităţi economice, a păstrării tradiţiilor şi a limbii. În fine, în Palestina — ţara în care populaţia ebraică a fost aproape complet evacuată în urma cruciadelor — cîteva comunităţi mici iudaice s-au instalat încă din sec. XIII; dar numai în sec. XVI o migraţie mai consistentă iudeo-spaniolă a determinat, sub influenţa unui grup de mistici, o renaştere a iudaismului în ţara sa de origine. Însă numai pentru un scurt timp; pentru ca abia după trei secole Palestina să-şi recapete funcţia sa de centru spiritual. (Cf. R. Neher-Bernheim)

„Statutul din Valladolid" din 1412 îi obliga pe evrei să locuiască într-un cartier separat. Acest *barrio* era constituit din opt străzi, plus o mică piaţă. Cartierul era închis cu ziduri, avînd o singură poartă de acces; poarta era încuiată în fiecare seară la apusul soarelui, iar cheia era predată primarului oraşului *(corregidor)*. „Este pentru prima oară — precizează J. Delumeau — cînd un cartier israelit ia înfăţişarea unei închisori".

Asemenea cartiere — ghetto-uri[161] — în Italia au fost create în Piemont[162], la Vercelli, Novara (1448) şi Alessandria (1566); la Veneţia (1516), Roma (1555), Florenţa şi Urbino (1570), Siena (1571), Verona (1599), Padova (1602) şi Mantova (1610); apoi, la Modena (1638), Gorizia (1648) şi Reggio în Emilia (1669). Dar începînd chiar din sec. XVI au fost create ghettouri în aproape toate marile oraşe occidentale. (Iar în Cracovia — încă din 1494).

Pentru cei constrînşi să locuiască într-un ghetto, viaţa nu părea atît de insuportabilă (cf. C. Roth). În definitiv, ghettoul îi apăra de inamicii din exterior; iar în interiorul lui evreii îşi puteau mai bine păstra şi cultiva tradiţiile, cultura, simţul de solidaritate. Prin porţile masive ale zidului de incintă — păzite de paznici creştini, plătiţi de comunitatea israelită — de la apusul pînă la răsăritul soarelui evreilor le era interzis să iasă, iar creştinilor să intre. Cum spaţiul pentru construcţii nu putea fi extins, casele — cărora li se adăuga mereu cîte un etaj — erau foarte înalte: la Veneţia, ajungeau pînă la 7 etaje. (Construcţii inevitabil şubrede, adeseori expuse prăbuşirilor şi incendiilor). La început, evreul n-avea drept să posede o casă proprie, el rămînea întru totul la discreţia proprietarului creştin, — care putea oricînd să-i mărească chiria sau să-l evacueze; în curînd însă locatarii au fost protejaţi prin lege contra unor asemenea

[161]Cuvîntul italian *ghetto* derivă din ebraicul *ghet* („divorţ", „act de divorţ"). — În Statul pontifical regimul de ghetto a continuat pînă la Revoluţia franceză; în restul Italiei, în sec. XVIII legislaţia antiiudaică a căpătat un caracter mai uman. În Germania evreii erau concentraţi în aşa-numitele *Judengassen*, sau *Judenstädte*. La fel în ţările Europei Centrale şi Orientale (şi, mai ales, în ţările musulmane — pînă în sec. XX).

[162]Se pare că, la Torino, un asemenea ghetto data încă de la începutul secolului al XV-lea; dar după alte surse, doar din 1679.

abuzuri „Contractul de închiriere putea fi cedat prin donaţie sau prin vînzare, era transmis ereditar din tată în fiu şi adeseori era inclus în zestrea unei fete" *(Idem)*.

Ghettoul era un adevărat stat în stat. Relaţii cu conducerea oraşului nu putea avea decît comunitatea *(Judengemeinschaft)*. Organizarea internă n-avea un caracter democratic: ghettoul era condus de un consiliu administrativ ales de principalii contribuabili care suportau taxele comunale impuse ghettoului. Datorită autonomiei sale fiscale consiliul administrativ devenea atotputernic: lui îi revenea şi responsabilitatea menţinerii ordinei sau a bunei conduite generale, şi dreptul de a judeca incidentele sau litigiile dintre membrii comunităţii. Ghettourile mai mari îşi aveau serviciile lor administrative, băile publice, spitalele şi hanurile lor. (Iar cel din Praga — chiar primăria proprie şi închisoarea sa). Centrul ghettoului îl constituia, bineînţeles, sinagoga — cu aspectul său exterior sobru şi simplu, dar cu un interior somptuos şi solemn. Alături de sinagogă — şcoala. Învăţămîntul era gratuit, toate cheltuielile fiind acoperite prin contribuţiile voluntare. Elevilor săraci le erau asigurate gratuit mesele, îmbrăcămintea şi încălţămintea. În fiecare ghetto funcţiona un număr de asociaţii de ajutorare, avînd diferite obiective, de asistenţă materială sau spirituală. Viaţa socială era foarte intens trăită — de la sărbătorile religioase sau familiale pînă la manifestările culturale şi artistice. Viaţa de familie era în general corectă — fără însă a lipsi cu totul cazurile de imoralitate; în timp ce jocurile de noroc luau uneori proporţii alarmante.

Condiţiile de viaţă materiale şi morale în globalitatea lor de-a lungul timpului au dus la rezultate dezastruoase. După numai două secole de existenţă în ghetto tipul fizic al evreului prezenta forme îngrijorătoare de degenerescenţă. Pe plan economic consecinţele au fost deplorabile: pauperism progresiv, viaţă promiscuă, cei bogaţi emigrau lăsînd toate greutăţile pe umerii celor săraci, în timp ce fenomenul cerşetoriei în sec. XVIII ia proporţii deosebite. — Forme degenerative grave şi pe planul intelectual, moral şi spiritual: simţul de solidaritate între coreligionari era dublat de o ură sporită contra creştinilor opresori, ocupaţiile umile sau cele degradante creau complexe de inferioritate, fecunditatea creativităţii intelectuale scădea, inteligenţele se consumau în preocupări de un interes limitat şi adeseori meschin. Totodată ştiinţa ebraică intra într-o fază de declin, studiul vechilor texte devenise un exerciţiu mecanic, — în timp ce „superstiţiile se dezvoltau şi, în unele cazuri, căpătau o valoare semi-religioasă" *(Idem)*.

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea instituţia ghettoului era peste tot într-o situaţie de decădere care îi anunţa apropiatul sfîrşit. Gîndirea filosofică, raţionalistă, tolerantă, umanitaristă a „Secolului luminilor" îşi juca rolul său benefic. În 1781 împăratul Austriei Iosif II abolea impozitul de capitaţie impus evreilor, precum şi obligaţia de a purta semnul distinctiv. Alsacia şi Toscana îi urmară exemplul. Revoluţia franceză a desăvîrşit emanciparea evreilor, punînd capăt măsurilor discriminatorii antiiudaice: la 27 septembrie 1791, Adunarea Naţională votează moţiunea prin care se recunoaşte egalitatea evreilor cu ceilalţi cetăţeni din ţările în care trăiau[163].

*

Pe teritoriul românesc, prezenţa stabilă a unor comunităţi ebraice este atestată începînd abia din sec. XVI; dar cu patru secole mai înainte, cunoscutul călător spaniol

[163]După desfiinţarea ghettourilor evreii au fost recunoscuţi ca cetăţeni cu drepturi depline în Olanda (1796), la Veneţia (1797), Roma (1798), Renania şi Westfalia (1807), Frankfurt (1811), Prusia (1812); apoi, în Franţa şi în alte ţări. — În 1870, evreilor li s-a acordat libertate religioasă deplină în Germania, Austria, Elveţia, Italia, Suedia, Ungaria, etc.

rabinul Beniamin din Tudela vorbeşte în *Itinerarul* său despre bunele raporturi existente între comunităţile iudaice din Bizanţ şi vlahii sud-dunăreni.

Aceste comunităţi erau angajate şi în activităţi comerciale mai extinse geografic, pînă în centrul Europei. În Ungaria, „Bula de Aur" a regelui Andrei II din 1222 îi excludea pe „ismaeliţi şi evrei" de la funcţii publice. În 1233 acelaşi rege mai formulează — în angajamentul luat faţă de legatul papal — şi alte restricţii impuse evreilor, sub sancţiunea confiscării bunurilor şi reducerea lor în stare de sclavie. În secolul al XV-lea — perioadă în care sunt atestate relaţii comerciale ale negustorilor evrei cu unele oraşe săseşti din Transilvania, cu Moldova şi Ţara Românească — Ştefan cel Mare va avea în serviciul său un medic evreu. În acelaşi timp (în 1472) domnul Moldovei va pedepsi aspru cîţiva negustori evrei turci aflaţi în serviciul Porţii Otomane. Deplasări masive în zona balcanică de evrei refugiaţi din Spania şi Portugalia sunt atestate doar către mijlocul secolului al XVI-lea. Este data cînd vor fi documentate şi aşezări stabile ale acestora în oraşe din Moldova şi Ţara Românească: fapt (observă N. Iorga) care nici n-ar fi fost posibil înainte de constituirea unei vieţi economice urbane.

Ocupaţia principală a evreilor stabiliţi în teritoriile româneşti era comerţul; dar — în Moldova şi Muntenia — şi arendăşia, cămătăria şi (într-o proporţie mult mai mică) anumite meşteşuguri. Erau cioplitori în piatră, bijutieri, geamgii, croitori, cizmari, fabricanţi de rachiu, etc.; iar în profesiunile intelectuale se întîlneau medici, interpreţi, actori, sfetnici la curte[164]. Astfel, posibilităţile economice, profesionale, culturale, spirituale, le erau pe deplin asigurate. „Toleranţa religioasă manifestată faţă de evrei, cu mici excepţii, în cele trei ţări române, va fi o circumstanţă deosebit de favorabilă unei atari evoluţii în comunităţile evreieşti, care îşi vor putea asigura o viaţă obştească intensă şi variată, funcţionarea unor instituţii specializate, cu competenţe precis definite" (M. Spielmann).

Referitor la această perioadă a secolelor XVI şi XVII — „trebuie amintit cu necesitate că nici o informaţie de epocă nu descrie persecuţii în masă ale evreilor sau pogromuri, — în acest sens lumea medievală românească deosebindu-se net de aceea vest-europeană" (V. Eskenasy). Cu excepţia unor rare episoade, determinate şi impuse de condiţiile politice ale luptei anti-otomane (măsuri aspre contra unor creditori evrei şi turci)[165], în ţările române nu se semnalează acţiuni represive antiiudaice. Mai mult decît atît: „numeroşi evrei alungaţi din Ucraina de pogromurile cazacilor lui Hmelniţki de la mijlocul secolului al XVII-lea apar ca refugiaţi în Moldova" *(Idem)*.

În sec. XVII începe organizarea modernă a comunităţii evreieşti din România — cu rabini, sinagogi, cimitire şi bresle evreieşti[166]. În sec. XVIII, în Moldova şi Muntenia se organizează „Breasla jidovilor", organism cu statut propriu, hrisoave şi privilegii. În Transilvania — regiune aflată sub dominaţie habsburgică, austro-ungară, — situaţia era diferită: breasla („compania") evreilor era plasată sub jurisdicţia episcopului romano-catolic, cu un regim marcat discriminatoriu. Printre altele, acest regim restrîngea aşezarea evreilor în anumite perimetre urbane — „spre deosebire de hrisoavele domneşti din

[164]Unii, probabil, însărcinaţi ocazional cu misiuni diplomatice — ca în cazul cunoscut al evreului italian botezat Anton Maria del Chiaro, personalitate marcantă la curtea lui C. Brâncoveanu, Şt. Cantacuzino şi Const. Mavrocordat, — autorul lucrării de o valoare documentară deosebită *Istoria delle moderne revoluzioni della Valachia.*

[165]Mihai Viteazul pedepseşte negustori evrei şi turci ca o măsură de represiune la adresa Porţii Otomane. În cadrul aceleiaşi politici se înscrie şi masacrarea (din 1593) ordonată de principele Transilvaniei Sigismund Báthory a negustorilor evrei supuşi otomani trimişi de Poartă în Muntenia şi Moldova, avînd misiunea „să se străduiască a îndemna acele neamuri să se întoarcă la ascultarea sultanului şi să se desprindă de ardeleni".

[166]Despre acestea din urmă vorbeşte şi cronicarul Miron Costin în *Letopiseţul Ţării Moldovei.* În oraşele din Moldova, Muntenia şi Transilvania s-au stabilit evrei veniţi din Polonia, Austria, Germania, Cehia şi Moravia, Ucraina şi Rusia, Belgrad şi Constantinopol.

Moldova şi Muntenia care nu numai că nu limitau aşezarea evreilor în anumite zone, ci dimpotrivă, încurajau stabilirea acestora în toate oraşele şi tîrgurile ţării" (M. Spielmann). Şi în timp ce „în unele zone din nordul şi vestul Transilvaniei evreii erau obligaţi să plătească taxă de toleranţă, după modelul statutului evreilor din Austria şi Germania"[167], în Ţara Românească Constantin Brâncoveanu, apoi domnitorii Gr. Ghica, Const. şi Nicolae Mavrocordat, ş.a. îi apărau de diferite abuzuri fiscale, acordîndu-le o serie de privilegii[168].

APARIŢIA ŞI AVATARURILE ŢIGANILOR

Numele diferite sub care de şapte secole încoace este cunoscut în Europa acest popor[169] le-au fost atribuite în legătură cu locul lor de origine. În privinţa aceasta, de-a lungul timpului s-au emis ipoteze dintre cele mai fanteziste[170]. Dintre acestea, cea care a fost susţinută timp mai îndelungat afirma că patria de origine a ţiganilor ar fi sudul Egiptului, incluzînd şi regiunile vecine Nubia şi Etiopia. Într-un capitol din *Eseu asupra moravurilor,* Voltaire scrie că „această rasă pare a fi o rămăşiţă a anticilor sacerdoţi şi sacerdotese ale zeiţei Isis, amestecată cu cei ai zeiţei Siriei". Ipoteza originii egiptene mai era susţinută încă şi în secolul al XIX-lea de scriitori romantici.

Problema a căpătat o rezolvare definitivă odată cu studiul limbii ţiganilor. Încă din secolul al XVI-lea au apărut cîteva scurte vocabulare — primul, la Londra, în 1542 —, conţinînd nume (unul 53, altul 71) şi expresii ţigăneşti; iar în 1691 — un mic dicţionar latin-ţigănesc, de 111 cuvinte. În 1730, la Universitatea din Uppsala este susţinută o *Dissertatio academica de Cingaris;* iar către 1780, un pastor finlandez redactează un vocabular cuprinzînd peste 150 de cuvinte şi 50 de scurte fraze în limba

[167] *Idem.* — În Transilvania, „compania plătea o dare către stăpînul pămîntului pe care locuiau evreii, plătea contribuţia la darea ţării, darea militară, onorarii speciale, diverse daruri în natură furnizate stăpînului feudal cu prilejul diferitelor sărbători, taxe speciale pentru locurile de tarabă în timpul tîrgurilor, ş.a.m.d." *(Idem).*

[168] În acest sens, iată un episod interesant: în 1742, domnitorul Const. Mavrocordat, luînd apărarea breslaşilor evrei împotriva marelui rabin incorect Beţall din Iaşi, care intrase în conflict cu ei, „luîndu-li bani şi alte angării, băgîndu-i la cheltuială", îl admonestează: „Şi poruncim ţie, hahame, să te fereşti, ca de acum înainte nici un ban să nu li ei, că di ni-ar jălui mai mult, apoi n-a fi bine de tine". — Totodată, acelaşi domnitor trimite serdarului din Orhei „carte de apărare" a evreilor împotriva abuzurilor rabinului local.

[169] „Ţigani" — de la antica sectă eretică a *atsinganilor*, venită în Grecia din Asia Mică, şi ai cărei adepţi erau renumiţi ca vrăjitori, ghicitori, pungaşi şi otrăvitori de animale, — apare în limbile turcă, bulgară, sîrbă, poloneză, rusă, lituaniană, germană, olandeză, alsaciană, suedeză, franceza veche, italiană, portugheză, maghiară şi română. Din apelativul *egipteni* (în greacă *aigyptiaki*) au derivat formele locale *evghite* (în Albania), *égyptiens* (în franceza secolelor XV—XVII), *gitanos* (în Spania — *egiptianos, egitanos*), *egypcios* (în Portugalia), *gypsies* (de la *egypcians, egypsies* — în engleză), *egyptenaren* (sau *gipten* — în olandeză). În Franţa erau numiţi, din sec. XV pînă azi, *bohémiens,* — întrucît traversaseră Boemia, al cărei rege Sigismund le acordase o scrisoare de protecţie. — Ţiganii îşi zic *romi* (în Armenia *lom,* în Persia şi Siria *dom*), cuvînt de origine indiană care înseamnă „om liber". Alte apelative: suedezii şi finlandezii îi numesc „tătari negri" *(svart tattaren),* iar pentru că erau necreştini erau numiţi şi *Heiden* („păgîni" — în Alsacia, Germania, Elveţia germană, Olanda); sau *sarazini* (în Franţa — încă din 1419), filisteni (în Polonia).

[170] Autori din secolele XV şi XVI (între care şi Sebastian Munster, în celebra sa *Cosmographia universalis*) consemnau faptul că ţiganii înşişi afirmau că descind din urmaşii lui Noe: sau din Abram şi Sara. Alţi autori din sec. XVI afirmă că sunt înrudiţi cu magii din Siria şi Chaldeea; în sec. XVII se susţinea că sunt un amestec de evrei şi mauri; sau de evrei şi creştini husiţi. O altă legendă îi prezenta ca descendenţi dintr-o populaţie preistorică avînd ca patrie de origine Atlantida, de unde unii s-au răspîndit în Africa (stabilindu-se în Egipt), alţii în Tracia şi Asia Mică; în fine, alţii ajungînd pînă în India. — Iar întrucît se ocupau cu fierăria, unii autori credeau chiar că sunt o populaţie originară din epoca bronzului!

ţiganilor. Dar abia spre sfîrşitul secolului, în 1782, acest fapt lingvistic a fost conexat cu teza originii indiene a ţiganilor. În 1783, lucrarea rămasă pînă azi fundamentală a lui Grellmann: *Cercetare istorică asupra ţiganilor* includea şi un amplu „vocabular comparat al limbilor indiană şi ţigănească". Încît, în secolul al XIX-lea filologia ţigănească va deveni (prin contribuţia unor filologi germani, englezi, francezi, italieni, ruşi, bulgari, polonezi, jugoslavi, finlandezi, maghiari şi americani) o adevărată ştiinţă. S-a dovedit astfel că limba ţiganilor este îndeaproape înrudită cu limbi indiene vii, ca hindi, mahrati, ş.a. În fine, datorită lui E. Pittard — autoritate unanim recunoscută — şi antropologia a confirmat teza originii lor indiene. — S-a stabilit că în India apelativul *dom* dat romilor din Persia şi Iran, se regăseşte în India ca nume al unui trib sau conglomerat de triburi; că aparţineau umilei categorii *paria;* că şi strămoşii lor aparţinînd acelor grupuri indiene manifestă aceleaşi înclinaţii şi preferinţe ca ţiganii de azi pentru muzică, dans şi prelucrarea metalelor.

La o dată incertă şi din motive neprecizate au migrat în regiunea Persiei, în zona orientală a Mediteranei şi în Imperiul Bizantin. Primele texte care îi menţionează — din sec. IX — provin din Iran. În sec. X, un istoric arab din Ispahan menţionează sosirea a 12.000 de ţigani muzicanţi din India. Îi menţionează şi Firdausi în acelaşi secol. Textele — cu caracter literar, legendar, nu istoric, — îi prezintă ca avînd o reputaţie de pricepuţi muzicanţi, de nomazi prin vocaţie, de tîlhari şi păstori. Din Iran, unde au rămas mult timp, după invazia arabă s-au răspîndit în Armenia şi Transcaucazia, infiltrîndu-se şi în Bizanţ. Istoria lor adevărată începe — prin consemnările unor pelerini occidentali — în sec. XIV. În 1322, doi călugări le menţionează prezenţa în insula Creta. În 1378 guvernatorul veneţian le confirmă unele privilegii. În secolul următor, înaintarea turcilor îi alungă prin diferite insule greceşti (Cipru, Rhodos, ş.a.). În zona dunăreană ajunseseră încă din sec. XIII, ca prizonieri de război ai tătarilor năvălitori. Cînd tătarii învinşi au devenit sclavi, ţiganii au ajuns şi ei în aceeaşi situaţie. În 1386 Mircea cel Bătrîn confirmă donaţia din 1370 a unchiului său Vlaicu I făcută mănăstirii Vodiţa, a 40 de familii de ţigani. Folosiţi în Ţara Românească şi Moldova ca fierari, zidari, cărămidari, etc. şi constrînşi la o viaţă sedentară ţiganii au rămas aici în situaţia de sclavi timp de aproape cinci secole.

Din zona balcanică, unde erau cei mai numeroşi, ţiganii s-au extins spre Apus[171]. Între 1416—1419 grupuri consistente au traversat Transilvania, Ungaria, Boemia, Moravia, Austria, Bavaria, continuînd pe teritoriul Germaniei pînă în oraşele din zona Mării Baltice — Lübeck, Rostock. Deşi înarmaţi cu scrisori imperiale de protecţie, unele oraşe nu le-au permis intrarea; încît un grup mai mare a coborît spre sud, pentru ca în 1418 să ajungă în oraşele Leipzig, Meissen, Augsburg, Frankfurt pe Main. În acelaşi an şi în următorul ţiganii străbat şi Elveţia, trec prin Zürich, Berna, Basel. — Grupurile (în medie de 300 de persoane, bărbaţi şi femei — fără a mai socoti şi copiii) erau conduse de şefi, îmbrăcaţi cît mai impunător, care îşi dădeau titluri pompoase — de voievozi, principi, duci, conţi, cavaleri. Aceştia se prezentau la autorităţile locale spunînd că porniseră din Egipt, că erau urmaşi ai unor păgîni convertiţi la creştinism, şi că drept penitenţă pentru păcatele săvîrşite li s-a impus să facă un pelerinaj de şapte ani... Or, pelerinajele aveau un caracter sacru, pelerinii erau întîmpinaţi în Evul Mediu şi trataţi cu respect, ajutaţi de autorităţi şi de orice bun creştin; fapt de care „pelerinii porniţi din Egipt" ştiau profita din plin[172]. Cronicarii germani ai vremii îi descriu ca fiind

[171]Probabil, din cauza înaintării turceşti care a devastat Serbia şi Bulgaria; sau, pentru a scăpa de sclavia ce le era impusă în Moldova şi Ţara Românească; sau, poate, pur şi simplu, din congenitala şi incurabila vocaţie de nomadism, care le asigura o viaţă incertă, eventual precară, dar liberă?

[172]Încă în 1416 oraşul Braşov acordă bani şi provizii „seniorului Emaus din Egipt şi celor 120 de însoţitori ai săi". Tot în regiunea Braşovului, o familie nobilă dăruia 40 de berbeci „sărmanilor pelerini din Egipt", care spuneau că se întorc din Ierusalim. (Cf. Fr. de Vaux de Foletier).

îmbrăcaţi mizerabil (nu însă şi căpeteniile lor), zdrenţăroşi şi murdari; mîncau şi beau bine, aveau bani şi podoabe de aur din belşug, — dar aveau (îndeosebi femeile) şi o înclinaţie deosebită pentru furt. Învăţau uşor o altă limbă, respectau unele practici creştine, cei mai mulţi mergeau pe jos; dar femeile cu copiii în braţe — călare (dacă n-aveau căruţe).

După aceste prime incursiuni de explorare, începînd din 1424 cîteva grupuri mici şi-au întins corturile la marginea Regensburgului; conducătorul lor, purtînd un nume unguresc şi titlul de voievod, avea asupra lui un permis imperial de liberă circulaţie. În 1438, alte triburi au invadat Bavaria, Boemia şi Austria, conduse de astă dată de „regele Zindel". În 1444, o altă căpetenie de ţigani nomazi care intraseră în Thuringia era înarmat cu o mulţime de documente protectoare: o bulă emisă de papa Martin V, precum şi scrisori din partea unor principi, conţi şi autorităţi municipale.

Pe teritoriul Franţei de azi primele grupuri de ţigani — numiţi de localnici „sarazini" — sunt semnalate încă din 1419. În Provence, unuia din grupuri trezorierul unui oraş i-a asigurat pîine, carne de berbec, vin, ovăz pentru cai. În anul următor, altor grupuri de ţigani nomazi din oraşele din Burgundia şi Ţările de Jos (Arras, Bruxelles, Deventer, Bruges, ş.a.) le-a oferit cu generozitate „pelerinilor din Egipt" bere, vin de Rhin, carne, peşte, etc. — Cum scrisorile de recomandare imperiale se dovedeau utile şi fructuoase, „pelerinii" au decis să facă un pelerinaj de penitenţă la Roma, înainte de a se... reîntoarce în Egipt! (În realitate — pentru a obţine de la papa o bulă care să le asigure protecţia şi, evident, copioasele avantaje, darurile alimentare). În 1422, după îndelungate opriri, popasuri la Bologna şi Forli, o bandă de cîteva sute de persoane ajunse la Roma; după care, ţiganii „pelerini" s-au răspîndit în toată Italia. — Fiecare şef al unui grup de nomazi ţigani avea asupra sa cîte o copie a privilegiului imperial şi a bulei papale (documente foarte suspecte, firește, false) prin care autorităţile laice sau bisericeşti erau invitate şi solicitate să le permită libera trecere, cu scutirea totală de orice fel de taxe şi făgăduindu-se iertarea a jumătate din păcate celor care se vor arăta mărinimoşi faţă de aceşti vrednici „pelerini"...

În 1427 îşi făcu apariţia la porţile Parisului o numeroasă şi ciudată caravană de pelerini — care spuneau că vin din Egipt, că cei mai mulţi au pierit pe drum, că au fost persecutaţi de creştini, de împăratul Germaniei şi de regele Poloniei, —dar aveau şi binecuvîntarea papei pentru a dovedi că se căiesc de păcate făcînd acest pelerinaj penitenţial. Publicul parizian îi întîmpină cu cea mai vie curiozitate, se înghesuia în jurul ţigăncilor care ghiceau în palmă — în timp ce altele îi buzunăreau; încît ţiganii au fost obligaţi să părăsească imediat regiunea. Timp de 60 de ani, cel puţin 500 dintre ei (după mărturia căpeteniei lor, „contele Petru din Egiptul de Jos") au continuat să vagabondeze prin diferite oraşe din Franţa, din Ţările de Jos, precum şi din Italia; uneori bine primiţi — căci prezentau „documentele", recomandările papale, regale şi ducale, — alteori alungaţi şi, în curînd, chiar în mod violent.

La puţin timp după apariţia lor în Franţa, grupuri numeroase de ţigani — sub conducerea unui „duce" sau a unui „conte" — au coborît şi în Spania; mai întîi în Aragon şi Catalonia. În Andaluzia, prima bandă de ţigani este semnalată în 1462; „conţii" lor fuseseră primiţi cu ceremonia de rigoare, reţinuţi la cină de conetabilul-cancelar al Castiliei, — în timp ce numeroasei trupe i s-a distribuit îmbrăcăminte, stofe, bani, vin şi alimente în abundenţă. — În Insulele Britanice ţiganii nomazi se deplasau în voie încă din primii ani ai secolului al XVI-lea, revendicîndu-şi privilegiile de „pelerini" protejaţi de Sf. Scaun[173]. În curînd însă Anglia şi Scoţia caută să se debaraseze de ei, îmbarcîndu-i şi trimiţîndu-i pe Continent. În 1505, o bandă de ţigani ajunsă din Scoţia

[173]Primele menţiuni despre prezenţa lor în Anglia datează din 1514 (deci, la un secol după apariţia în Occident, pe Continent); iar în Scoţia, din 1595.

în Danemarca a fost îmbarcată şi expediată în Suedia; oraşul Stockholm i-a ajutat cu o sumă de bani. În 1544, o navă engleză a debarcat în Norvegia primii ţigani — un grup de infractori. În Danemarca ţiganii imigrau din Germania; în 1536 erau destul de numeroşi pentru a provoca o violentă reacţie faţă de felul în care se comportau.

În regatul Poloniei ţiganii au pătruns (încă din 1428) prin sud, venind din Ungaria şi Moldova; precum şi prin vest, în sec. XVI, refugiindu-se din Germania, unde începuseră persecuţiile contra lor. În Rusia, primii ţigani (veniţi din Moldova şi Ţara Românească) au pătruns prin sud, în Ucraina, în jurul anului 1501; în timp ce ţiganii plecaţi din Polonia vor ajunge în 1721 la Tobolsk, capitala Siberiei. — În fine, în coloniile din Africa şi America au ajuns drept pedeapsă, deportaţi ca infractori de portughezi — în Angola, Capul Verde, insula Principe, în Brazilia, chiar şi în India — începînd din ultimii ani ai secolului al XVI-lea. Un decret din 1686 prevedea deportarea tuturor ţiganilor nomazi în statul brazilian Maranhao; în secolul următor, numărul celor colonizaţi forţat trebuie să fi fost apreciabil. — Şi Spania a căutat (pe la mijlocul secolului al XVIII-lea) să se debaraseze de mulţi *gitanos* indezirabili, deportîndu-i în coloniile sale din Africa şi America[174]. — Sistemul de deportare a ţiganilor şi-a găsit adepţi şi în alte ţări, îndeosebi în Franţa[175].

În secolele XV şi XVI ţiganii au străbătut deci toate ţările Europei, ca pelerini şi protejaţi de autorităţi. „Pelerinajul" lor era, bineînţeles, pur imaginar, pretext pentru a se putea deplasa liber, a obţine facilităţi, subsidii felurite; în rest — practicînd ghicitul în palmă, furtul şi cerşetoria. Un pelerinaj fără nici un temei religios.

Ţiganii n-aveau — şi nu au — o religie proprie; în materie de religie erau indiferenţi. Din India ancestrală nu aduseseră nici cea mai mică amintire a vreunei divinităţi sau vreunui ritual religios — în afara unor forme primitive de religiozitate (îndeosebi vrăji şi amulete). Se adaptau foarte repede — pur şi simplu din interes şi exclusiv de formă — religiei ţării în care se găseau: în ţările creştine se botezau şi îşi făceau semnul crucii, iar în cele musulmane practicau circumcizia şi participau la pelerinajele la Mecca. În ţările creştine numai ţiganii sedentarizaţi mergeau la biserică — şi numai la ocazii mai importante: mai ales la funeralii sau la botezuri, mult mai rar la celebrarea unei căsătorii; şi, în general, pentru a căpăta pomeni, a cerşi, sau în scopuri extra-religioase[176]. Numai ţiganii sedentarizaţi practicau (uneori) ritul religios al căsătoriei; la nomazi, tinerii decideau singuri căsătoria, dar fetele erau „cumpărate", printr-o înţelegere între părinţi. — Femeile năşteau uşor, noului-născut i se făcea imediat o baie rece: pentru ţiganii nomazi aceasta ţinea loc de botez. (Baia rece nu avea o semnificaţie simbolică — decît faptul natural însuşi de a fortifica organismul). După care, copilul — alăptat pînă la 2–3 ani — era ţinut (nu iarna, însă) aproape gol.

[174] „Fără îndoială că la această emigraţie forţată s-a adăugat şi una voluntară. În cursul războaielor de eliberare din America de Sud, mulţi *gitanos* muzicanţi, dansatori, ghicitori, scamatori, care cunoşteau Buenos Aires, Pampas şi Anzii, şi-au găsit o clientelă pînă în Venezuela. Erau numiţi *chiganeros*" (Fr. de Vaux).

[175] „În ultimii ani ai sec. XVII, Ludovic XIV a hotărît să acorde o comutare de pedeapsă unor ţigani condamnaţi la galeră, cu condiţia să rămînă toată viaţa în insulele Americii; şi 32 de condamnaţi la galeră au beneficiat de această măsură între anii 1686—1689" *(Idem)*. — În 1724, circa 30 de ţigani au fost deportaţi în Martinica; mai tîrziu, alţii, în Luisiana — unde prefectul a decis deportarea în masă a tuturor ţiganilor din Ţara Bascilor. (Dar războiul cu Anglia intervenit între timp a împiedicat aplicarea acestei măsuri).

[176] Autori din secolele XVII şi XVIII afirmă că, pentru a primi cît mai multe daruri de botez, ţiganii obişnuiau să-şi boteze copiii de mai multe ori. — Ritul căsătoriei era cît se poate de simplu — şi doar în cazuri rarisime oficiat în biserică. Frecvent menţionate sunt funeraliile religioase (ţiganii au avut totdeauna cultul morţilor); de asemenea, în secolele XV şi XVI, cazuri de înmormîntări în biserici din Germania ale unor căpetenii de ţigani.

Biserica (dar şi laicii) „le reproşa ţiganilor nu numai indiferenţa lor în materie de religie, superstiţiile sau practicarea ghicitului, ci şi prea marea lor libertate în felul de a se comporta; şi mai ales dansurile lor, care nu puteau să nu-i incite pe credincioşi la o slăbire a moravurilor" *(Idem)*. Din aceste motive, în unele ţări sau zone (În Ţara Bascilor, în regiunea Salerno, în unele regiuni protestante din Anglia, Suedia, Finlanda, Ţările de Jos, ş.a.), erau consideraţi de-a dreptul nelegiuiţi, infami, sceleraţi sau spioni[177]. Martin Luther îi punea pe aceşti „tătari" pe acelaşi plan cu turcii, nerecunoscîndu-le nici o calitate, decît viciile cele mai reprobabile. — În secolele XVIII şi XIX au fost şi cîteva încercări (în Austria, Franţa, Anglia, Spania, Ungaria) de a li se face în mod organizat o educaţie moral-religioasă (şcoli de catehizare a copiilor, traduceri de texte biblice în limba lor, ş.a.); încercări firave şi rămase fără rezultat. — Cu toate acestea, nu li se poate imputa o lipsă totală de religiozitate. Ţiganii credeau (şi cred) într-un Dumnezeu unic, în puterea Providenţei divine, în existenţa unei lumi de dincolo, au un sentiment şi un respect al sacralităţii; deşi pentru ei sacramentele reprezintă mai mult o forţă magică decît o motivare a credinţei, — iar Dumnezeu este conceput mai mult ca o forţă cosmică decît ca un Dumnezeu al revelaţiei[178].

Nici obiceiurile lor, nici ocupaţiile sau meşteşugurile pe care le practicau nu erau de natură să contribuie la integrarea socio-culturală a ţiganilor. Deşi multe dintre obiceiurile lor erau de-a dreptul de admirat. Dacă în alimentaţie preferinţa lor nu excludea carnea animalelor sau păsărilor de curte moarte de o boală sau în urma unui accident[179] — fapt remarcat îndeosebi la ţiganii din Ungaria şi Transilvania, — în schimb remarcabil şi admirat de străini era de pildă gustul lor pitoresc pentru culorile vii în îmbrăcăminte (mai ales roşul şi verdele) şi pentru ornamentele de aur şi argint, în special pentru salbele de monede din aceste metale[180]. Apoi, nu se înşelau, nu se minţeau şi nu se furau unul pe altul; membrii tribului erau foarte solidari între ei: se certau, se băteau, dar viaţa familială avea o structură solidă. Familia nu se separa niciodată, femeile cu copiii lor îşi urmau soţii în oraşul de garnizoană dacă acesta era sub arme (iar dacă era posibil, îi urmau şi în război); dacă un ţigan era întemniţat, membrii familiei îşi instalau şatra cît mai în apropierea închisorii. Le-a fost recunoscută ospitalitatea, „comprehensiunea surprinzător de rapidă", primatul afectivului asupra raţionalului, faptul că „marginalitatea şi nomadismul lor favorizează viaţa familială şi valorile ei tradiţionale: autoritatea tatălui, rolul clar afirmat al mamei, prolificitatea, solidaritatea, viaţa liberă, — dar şi prea marea frecvenţă a căsătoriilor consanguine". (A. Barthélemy) Căsătoriile mixte erau destul de frecvente, iar divorţul — un caz excepţional. Prostituţia a rămas la ţigani totdeauna limitată. Soţiile erau fidele soţilor, adulterul femeilor era un fapt rar — şi pedepsit cu mutilarea sau chiar cu moartea. Copiii, învăţaţi de mici să danseze şi să cerşească, erau foarte iubiţi şi răsfăţaţi de părinţi, dar respectuoşi şi ascultători (după cum îi raportau în 1802 lui Napoleon cîţiva prefecţi)[181].

[177] La Dieta din Augsburg din 1500, Carol V, pentru a justifica măsura de expulzare a ţiganilor, îi acuză de a fi spioni ai turcilor. În 1604, un decret al lui Carol IX al Suediei invoca acelaşi pretext.

[178] Cf. Don Fernando Jordan (vd. *Bibliografia*).

[179] Foarte apreciată de ei era carnea de pisică: în sec. XVIII ţiganii sedentari din Marseille — localitatea din Franţa cu cea mai numeroasă populaţie de ţigani — organizau adevărate vînători de pisici. În schimb, le repugna carnea de cal.

[180] În special în epoca Renaşterii şi în sec. XVII pictori şi gravori dintre cei mai renumiţi, francezi, germani, englezi sau olandezi — ca Hyeronimus Bosch, Lucas van Leyden, Brueghel cel Bătrîn, Giorgione, P. Bordone, Caravaggio, ş.a. — au fost atraşi de tema vieţii ţiganilor: tipuri, costume, scene de viaţă nomadă, de ghicit în palmă, dar şi de şarlatanism sau de pungăşie.

Groaza ţiganilor de moarte[182] şi de strigoi, de revenirea spiritului defuncţilor, era bine cunoscută; de unde, şi importanţa deosebită pe care o dau ritualului funeraliilor[183]. Adeseori dotaţi cu o inteligenţă vie şi un simţ al speculaţiilor negustoreşti, învăţau cu uşurinţă limbi străine; pe lîngă acestea, chiar şi cei sedentarizaţi păstrau nostalgia vieţii nomade — şi gustul iremediabil pentru furt. — Nici ocupaţiile lor predilecte şi pentru care manifestau un talent, o aplicaţie deosebită, nu i-au ajutat să se integreze pe deplin în viaţa socială a ţărilor de adopţiune. Deşi ca muzicanţi (şi dansatori) erau foarte apreciaţi şi căutaţi. Regii Poloniei şi ai Ungariei, Ecaterina II a Rusiei, înalta nobilime din aceste ţări, din Transilvania, Moldova şi Ţara Românească, chemau ocazional sau întreţineau permanent la curţile lor orchestre, tarafuri de ţigani. Instrumentele preferate şi pentru care demonstrau o rară virtuozitate erau vioara şi ţambalul. La curţile princiare sau aristocratice erau admiraţi şi ca dansatori, încă din sec. XVI. În Franţa se produceau încă din 1607 la castelul regal din Fontainebleau[184]. La aceeaşi dată dansau şi în sate sau la oraşe, pe străzi sau în pieţe. În Turcia secolului al XVII-lea dansatorii profesionişti ţigani erau foarte căutaţi cu ocazia organizării unor serbări solemne. În Ungaria şi Rusia erau mai puţin apreciaţi ca dansatori; în schimb în Spania, dansurile grupurilor de *gitanos* figurau (încă din 1488) chiar în solemnele procesiuni religioase. (Iar în 1560, la marile serbări din Toledo organizate cu ocazia căsătoriei lui Filip al II-lea).

Pe de altă parte însă ţiganii se dedau şi unor ocupaţii „diabolice", magice, vrăjitoreşti, condamnate atît de Biserică şi judecate de tribunalul Inchiziţiei, cît şi de tribunalele laice. Chiar din 1427, cum spuneam, la data primei lor apariţii la porţile Parisului ţigăncile practicau în public chiromanţia[185] şi necromanţia. Pictorii amintiţi mai sus, precum şi marii scriitori ai secolelor următoare — Ronsard, Marot, Gil Vicente, Cervantes, Molière, Pepys, Lesage, ş.a. — descriu sau măcar fac aluzie la asemenea practici. Cu toate interdicţiile autorităţilor laice şi ecleziastice, ţăranii, orăşenii şi adeseori chiar persoane din societatea înaltă le consultau pe aceste chiromante

[181]I. Popp Şerboianu, foarte bun cunoscător al vieţii şi limbii ţiganilor, notează şi alte obiceiuri şi trăsături de caracter, îndeosebi ale ţiganilor nomazi. Astfel: „În relaţiile cu străinii sunt foarte prudenţi, nu spun niciodată adevărul [...]. Mint mereu şi folosesc toate mijloacele pentru a deruta investigaţiile [...]. Furtul e singura şi adevărata proprietate a ţiganului [...]. El pune atîta iscusinţă şi inteligenţă în a fura, încît fac din furt o adevărată artă [...]. Unde nu pot fura, cerşesc. Acest obicei e atît de înrădăcinat încît e imposibil de a-i dezobişnui [...]. — Înainte de primul război mondial, continuă autorul citat referindu-se la ţiganii din România, „autorităţile erau zilnic anunţate de dispariţia unor copii. Cercetările întreprinse printre ţigani au dus la descoperiri senzaţionale care au îngrozit lumea. Copiilor furaţi. [...]. li se tăia o mînă, un picior, sau numai degetele, sau li se răsuceau mîinile şi picioarele, încetul cu încetul, pînă cînd rămîneau anchilozate; sau li se scoteau un ochi ori chiar amîndoi ochii, după care copilul era trimis să cerşească". — Printre nomazi erau frecvente incestul şi prostituţia, — preferînd parteneri din rasa lor. Ţiganul „îşi bate soţia pînă la sînge; şi cu cît mai mult o bate, cu atît ea îl iubeşte mai mult; pentru că în acest fel ea vede în el forţa şi vigoarea tinereţii..."

[182]Dar la ţiganii de azi I. Popp Şerboianu constată că „moartea nu-i îngrozeşte deloc, o consideră ca un lucru natural [...]. Nu cred în nici o înviere, în nici o viaţă veşnică". După ce îşi îngroapă mortul — „ceremonie tristă la care nu lipseşte niciodată ţuica [...], ei se reîntorc veseli la corturile lor, ca şi cum nu s-ar fi întîmplat nimic".

[183]Autorii englezi din secolele XVIII şi XIX notează respectivele obiceiuri: veghea funerară cu o mulţime de lumînări, lamentaţiile disperate ale bocitoarelor, cortegiul de rude, cunoştinţe şi prieteni veniţi din localităţi îndepărtate, morminte pe care se plantează un pom sau o tufă de trandafiri, etc. După înhumare, cortul, căruţa, patul, hainele şi alte obiecte ale defunctului — chiar şi cele mai de preţ — sunt arse. În 1826, la moartea unei ţigănci din Leicester i s-au sacrificat pe mormînt cîinele şi măgarul; iar vasele, farfuriile, paharele, tot ce nu putea fi ars, a fost făcut ţăndări. Alteori, defuncţilor li se pun în mormînt bani, pîine sau obiecte personale (pipa, ceasul, pieptenele, oglinda, etc.).

[184]În *Bolnavul închipuit,* Molière introduce o scenă cu dansatori ţigani. Iar în numeroase balete de curte din sec. XVII apăreau dansatoare şi dansatori ţigani.

[185]Deocamdată ţigăncile ghiceau numai în palmă; dar începînd din sec. XVIII — şi în cărţi sau în cafea.

„egiptene", uneori chiar chemîndu-le acasă. Li se atribuiau şi alte puteri magice — de a descoperi comori ascunse, de a stinge un incendiu, de a pregăti droguri cu efecte afrodisiace, de a face amulete, de a vindeca de boli oameni şi animale pregătind tot felul de băuturi şi alifii — asemenea nenumăratelor „doftoroaie" de la sate.

Ţiganii practicau însă şi ocupaţii oneste, fapt care le-a permis uneori o integrare socială efectivă. Încă din 1421 — deci din primii ani ai apariţiei în Occident — erau recunoscuţi ca foarte buni cunoscători de cai şi excelenţi călăreţi. „În toată Europa, de la Bosfor pînă la Atlantic, comerţul de cai prospera în mîna ţiganilor. La Constantinopol în secolul al XVII-lea breasla negustorilor de cai era formată în cea mai mare parte din ţigani" *(Idem)*. Dar cum aveau şi reputaţia de a vinde cai furaţi, uneori acest comerţ le-a fost interzis. Erau iscusiţi dresori de animale, îndeosebi de urşi carpatini. (În sec. XVII „ursarii" din Constantinopol îşi aveau cartierul în apropierea Cornului de Aur). La bîlciuri îşi arătau calităţile de păpuşari, acrobaţi, dansatori, prestidigitatori. Le-au repugnat totdeauna agricultura, pescuitul şi comerţul sedentarizat (dar în comerţul ambulant ştiau introduce cele mai abile trucuri şi înşelătorii). În insula Corfu erau, încă din secolele XIV şi XV ţigani foarte pricepuţi în lucratul metalelor — fierari, potcovari, lăcătuşi, căldărari, spoitori. În 1582 ţiganii din Spania erau organizaţi în corporaţii proprii. În Transilvania, Banat, Ţara Românească, zlătăria era într-o vreme monopolul lor *(rudarii)*. În toate ţările — mai ales în ţările balcanice şi din Europa Centrală — ţiganii lucrau împletituri de răchită şi diferite obiecte casnice de lemn — jgheaburi, străchini, copăi, linguri. În Moldova — scrie D. Cantemir — „altă meserie în afară de fierărie şi lucratul aramei, suprema lor virtute şi diferenţă specifică este furtul şi lenea".

În fine, temperamentul lor agresiv şi interesele militare (permanente sau de moment) ale diferitelor state au pus în evidenţă şi aptitudinile lor de soldaţi. „Documente de arhivă, texte narative, opere de pictură sau gravură ne prezintă de-a lungul secolelor ţigani care circulau în grupuri înarmate" *(Idem)*. În sec. XVIII cutreierau bande de ţigani înarmate în Germania, Finlanda, în pădurile din Alsacia şi Lorena. Adeseori erau înarmate şi femeile. Individual sau în grup, ţiganii au fost acceptaţi şi înrolaţi în armată aproape în toate ţările din Europa; soţiile şi fiicele lor îi însoţeau ca vivandiere — bucătărese, spălătorese, etc. În timpul domniei lui Ludovic XIV, în armatele franceze figurau numeroşi ţigani — în regimentele de gardă, de infanterie, artilerie, cavalerie şi de dragoni. În aceste ultime unităţi, rareori lipseau soldaţii ţigani. (În Suedia, în 1676 o treime din escadronul de dragoni era compus din ţigani). Şi Maria Tereza a ordonat ca tinerii ţigani de la vîrsta de 16 ani în sus să fie obligaţi să presteze serviciul militar. Trupele de valoni aflate în serviciul Spaniei aveau în rîndurile lor şi ţigani. În Anglia, în 1626 au fost înrolaţi în armată grupuri de ţigani vagabonzi şi cerşetori. În timpul Revoluţiei franceze în armată erau şi mulţi ţigani; buni luptători, nu suportau însă viaţa de garnizoană.

În secolele XVII şi XVIII ţiganii serveau şi ca mercenari. În Brazilia erau obligaţi să presteze serviciul militar. În timpul Războiului de treizeci de ani numeroase bande de ţigani însoţeau trupele imperiale, jefuind satele şi oraşele — la fel ca trupele lui Wallenstein. În timpul războiului dintre turci şi unguri din sec. XVI soldaţii şi mercenarii ţigani se aflau în ambele tabere.

Cu toate acestea, nici faptul de a fi fost înrolaţi în armatele statelor în care rezidau, nici faptul că unii dintre ei se arătau harnici şi iscusiţi în meseriile pe care le practicau, nu i-au scutit de-a lungul secolelor de suspiciuni, antipatie, învinuiri şi persecuţii.

Conflictele cu populaţia din ţările în care migraseră — fie că era vorba de ţigani nomazi, sau de cei ce se sedentarizaseră — au început cu mult înainte ca statele să adopte măsuri legislative contra acestor străini consideraţi inutili, periculoşi, inadaptabili şi neasimilabili. Aceşti „pelerini" care formulau nejustificate şi insolente pretenţii de ospitalitate nu erau totdeauna bine primiţi nici în sate, nici în oraşe — care de

multe ori le ofereau bani sau le puneau la dispoziţie alimente şi îmbrăcăminte numai pentu a-i determina să părăsească regiunea sau localitatea. Populaţia (mai ales de la sate) îi dispreţuia pentru unele obiceiuri — ca acela de a consuma carnea unor animale sau păsări de curte moarte de boală. În marea lor majoritate trăiau din expediente, dispreţuiau ocupaţiile agricole şi munca regulată în general, erau acuzaţi şi detestaţi nu atît pentru că înşelau, furau sau cerşeau — căci cerşetoria era foarte răspîndită în Evul Mediu, — cît pentru că cerşetoria le era ocupaţia principală, dacă nu chiar exclusivă pentru cei mai mulţi. În mod deosebit însă erau acuzaţi de hoţie — temă larg răspîndită şi în literatura vremii[186]. Arhivele judiciare consemnează nenumărate cazuri de furt de către ţigani. (*Cronica din Bologna* menţionează în 1422 că ţiganii s-au dovedit a fi „cei mai iscusiţi hoţi care s-au pomenit vreodată") În sec. XV ţiganii din Anatolia erau acuzaţi că fură şi covoarele de rugăciune din moschei. Cel mai frecvent tip de furt era furtul de găini[187]. Dar adeseori furau şi cai: în sec. XIX chiar, în Anglia au fost spînzuraţi un mare număr de ţigani pentru furturi de acest fel. Erau adeseori învinuiţi de contrabandă, înşelătorie, falsificare de bani, — deşi e clar că nici asemenea delicte nu constituiau un monopol al lor; cum nu erau nici furturile şi jafurile bandelor înarmate de ţigani care se alăturau — de-a lungul întregului secol al XVIII-lea — altor bande de răufăcători şi criminali.

În schimb, una din principalele acuze (devenită o temă mult exploatată în literatura secolelor XVII—XIX) era furtul de copii, pe care apoi îi schilodeau şi îi puneau să cerşească. În realitate, cazurile verificate de organele judiciare sunt foarte puţine. În fine, cea mai absurdă acuză a fost cea de canibalism. În Spania, un grup de ţigani supuşi la tortură au recunoscut (dar, sub tortură, adeseori învinuitul recunoştea orice...) că au ucis o ţărancă şi un călugăr, consumîndu-le apoi cadavrele. În 1782, în Ungaria poliţia şi magistratura au acuzat un grup numeros de ţigani că ar fi asasinat şi mîncat 88 de călători; învinuiţii — printre care şi femei — în număr de 45, au fost spînzuraţi, traşi pe roată, decapitaţi sau spintecaţi de vii. Cazul a fost relatat, cu detalii, de cîteva ziare din Budapesta, Hamburg şi Frankfurt. — Relativ recent, în 1929 a avut loc la Praga un proces contra a 21 de ţigani acuzaţi că ar fi ucis un număr (oficial constatat) de 12 persoane, ale căror cadavre le-au consumat parţial[188].

Faţă de atîtea delicte şi crime oribile — reale sau imaginare — autorităţile au reacţionat de la început. Măsurile luate contra ţiganilor nomazi erau în principal două: fie expulzarea, fie încercarea de a-i sedentariza şi asimila; dar ei refuzau atît sedentarizarea cît şi o comportare onestă. În toate ţările occidentale măsurile de expulzare au fost continui timp de patru secole. Astfel — în 1471 interdicţia de a se stabili pe întreg teritoriul Confederaţiei elvetice. În Spania, în 1499 Regii Catolici le acordă un termen de 60 de zile pentru a renunţa la nomadism sau a părăsi Spania; cei ce nu se vor supune vor fi pedepsiţi cu 100 de lovituri de bici; iar în caz de recidivă,

[186]În cunoscuta sa nuvelă *Ţigăncusa,* Cervantes scrie: „Pare-se că ţiganii şi ţigăncile n-au venit pe lume decît ca să fie hoţi; se nasc din părinţi hoţi, cresc cu hoţii, învaţă carte de hoţi şi pînă la urmă ajung hoţi cu uşorul şi cu binişorul; iar pofta de a fura şi furatul sunt la ei ca nişte însuşiri de nedespărţit, care nu li se mai smulg decît odată cu moartea" (trad. S. Mărculescu).

[187]Pe care şeful tribului, interogat în 1600 de tribunalul din Luxemburg, îl justifica (textual) „că nu socoteşte a fi ceva rău să-ţi însuşeşti în felul acesta găinile, ţinînd seama că vulpile, care sunt nişte animale fără judecată, mănîncă atît de multe; cu atît mai pe bună dreptate trebuie să le mănînce ei ţiganii, care sunt fiinţe înzestrate cu judecată, căci trebuie şi ei să trăiască..." — Aproape niciodată un ţigan nu-l fură pe un semen al său. În privinţa aceasta, un răspuns la fel de abil îl dă, într-un roman al lui H. Fielding, o căpetenie a ţiganilor: „Poporul meu e un popor de hoţi, fără îndoială; dar un popor care îl fură numai pe al vostru. În timp ce voi, voi vă furaţi unii pe alţii!".

[188]Cf. Popp Şerboianu; autor care, relatînd fapte personal cunoscute în timpul primului război mondial, mărturiseşte: „Am convingerea că ţiganii corturari au fost şi mai sunt încă şi azi canibali".

cu tăierea urechilor. În aceeaşi ţară, pînă în 1748 au fost emise nu mai puţin de 28 de decrete de expulzare (căci de fiecare dată se reîntorceau). În 1500, la Dieta din Augsburg împăratul Maximilian I a ordonat să fie expulzaţi de pe întreg teritoriul ţării; în caz de refuz, vor putea fi maltrataţi de oricine — „fără ca să i se poată imputa cuiva că ar fi comis un delict". Regele Ludovic XII al Franţei a luat măsuri de expulzare a ţiganilor încă din 1508. În Ţările de Jos, primul ordin de expulzare (urmat apoi de altele) a fost publicat în 1524. În 1637, o lege din Suedia prevedea exterminarea ţiganilor care nu părăseau ţara. În Anglia, între 1530—1563 Parlamentul a emis mai multe hotărîri care prevedeau expulzarea lor din regat dacă în termen de 24 de zile nu părăseau viaţa de nomazi şi nu se apucau de o meserie cinstită. De asemenea în Lombardia, între 1506—1693 s-au publicat nu mai puţin de 60 de ordonanţe în acelaşi sens. La fel a procedat în numeroase rînduri şi Senatul Veneţiei între 1549–1600 — expulzarea în termen de 10 zile, sub sancţiunea condamnării la galeră pe timp de 10 ani[189]; sau regatul Neapolului; sau Senioria Florenţei; sau celelalte state italiene din sec. XVI, inclusiv statul pontifical (care în 1553 le acordă doar trei zile pentru a părăsi regiunea — sub pedeapsa torturii şi a confiscării tuturor bunurilor). Numeroase ordonanţe generale de expulzare a ţiganilor au fost publicate şi în Franţa în secolele XVI, XVII şi XVIII.

De multe ori ţiganii încercau să eludeze aceste dispoziţii, rămînînd pe loc; în care caz organele poliţieneşti organizau contra lor adevărate „vînători" — cum s-a întîmplat în Ţările de Jos în sec. XVIII. Sau, în secolul al XVI-lea în ducatul Parma; unde, în 1572, o bandă de 300 de ţigani au fost exterminaţi de trupele ducale (după cum relatează istoricul contemporan Cesare Campana). Adeseori ţiganii nomazi erau protejaţi de o parte a populaţiei (iar în Franţa şi Scoţia, chiar de către unele familii nobile). Dar şi ospitalitatea acordată ţiganilor era considerată un delict şi pedepsită sever. Exemple sunt dispoziţiile Parlamentului scoţian (din 1609), ale regelui Ludovic XIV al Franţei (din 1682); sau altele asemănătoare, din Spania, Ţările de Jos, Danemarca, Polonia, ş.a. — Printre foarte puţinele ţări europene care n-au căutat să se debaraseze de ţigani a fost Rusia, precum şi Moldova şi Ţara Românească.

Asemenea ordonanţe de expulzare prevedeau de multe ori (mai ales în caz de recidivă) şi pedeapsa cu moartea prin spînzurare — în Germania, Boemia, Moravia, Anglia, Luxemburg şi în unele state italiene — chiar fără a fi acuzaţi de crime[190]. De la această pedeapsă femeile erau de obicei exceptate; nu însă şi în Prusia, sau în ducatul Würtemberg. Mutilarea urechilor era practicată contra lor în Castilia, Boemia, Moravia şi Lombardia. (În Franţa, o ordonanţă din 1561 prevedea o pedeapsă considerată de ţigani extrem de umilitoare: raderea capului — pentru bărbaţi, femei şi copii). Pedeapsa cu închisoarea era destul de rară; în Ţările de Jos însă numeroşi ţigani au murit în închisori. În Provinciile Unite ale Ţărilor de Jos, la începutul secolului al XVIII-lea s-au organizat contra ţiganilor nomazi adevărate hăituiri, cu participarea armatei — unităţi de infanterie şi cavalerie — şi a poliţiei; operaţiuni în urma cărora începînd de la mijlocul secolului al XVIII-lea ţiganii au dispărut complet aici[191]. În 1715, în Portugalia ţiganii erau condamnaţi la executarea unor lucrări publice. În Franţa, numeroase ordonanţe (din 1561, 1673, 1682, 1739, etc.) îi condamnau la galeră pe ţiganii

[189]Cetăţeanul care va preda justiţiei un ţigan, viu sau mort, va primi drept răsplată 10 ducaţi. Ţiganii care vor fi găsiţi pe teritoriul Republicii după această dată — continuă decretul — „vor putea fi ucişi, fără ca ucigaşul să poată fi pedepsit pentru aceasta în vreun fel".

[190]În 1725, în oraşul Zaltbommel din Ţările de Jos zece ţigani într-o zi au fost pe jumătate sugrumaţi, apoi traşi pe roată şi, în cele din urmă, decapitaţi; capetele au fost înfipte în ţeapă pentru a servi „drept intimidare şi exemplu". Uneori în Ţările de Jos copiii erau obligaţi să asiste la supliciul părinţilor lor; după care, li se ţinea o scurtă lecţie de morală" *(Idem)*.

[191]O operaţiune similară avusese loc în 1572 în Italia, în regiunea Parma, cum aminteam, unde o bandă de 300 de ţigani tîlhari şi criminali a fost complet exterminată.

vagabonzi. La fel procedau, în secolul al XVI-lea, Spania, Portugalia, Lombardia şi Republica Veneţia; iar în sec. XVII ospitalitatea acordată ţiganilor era considerată delict şi pedepsită cu maximă severitate — în Franţa, Polonia, Spania sau în Imperiul Austro-Ungar; în timp ce regele Danemarcei interzicea tuturor căpitanilor de nave să îmbarce ţiganii.

Faţă de asemenea măsuri atît de aspre opinia publică n-a rămas totdeauna insensibilă. Episcopii din Speyer, Mainz, Worms au reacţionat contra acestor dispoziţii legislative. La fel în Anglia, Scoţia, Franţa sau în Ţările de Jos judecătorii au refuzat să le aplice. Odată cu „Secolul Luminilor", despoţii luminaţi ai secolului al XVIII-lea au hotărît să pună capăt persecuţiilor ţiganilor. Sentimentul umanitarist, de înţelegere şi toleranţă i-a îndemnat să caute a-i sedentariza[192], a-i asimila, a-i integra unei societăţi şi condiţii de viaţă civilizate. În 1773 Maria Tereza, apoi fiul său împăratul Iosif II în 1782, au dat dispoziţii prin care îi obligau să renunţe la nomadism şi cerşetorie, să umble îmbrăcaţi şi să locuiască în condiţii decente, să practice meserii şi să frecventeze bisericile; iar copiii să fie şcolarizaţi la fel ca ceilalţi fii ai cetăţenilor Imperiului[193]. În acest scop ţiganii au fost şi ajutaţi, acordîndu-li-se pămînt, case, vite şi unelte agricole. — Aproximativ aceleaşi măsuri au fost luate şi în Spania[194] de către regele Carlos III: li se asigurau aceleaşi condiţii ca şi celorlalţi spanioli; dar dacă refuzau să renunţe la vagabondaj şi la ocupaţii necinstite urmau să fie arestaţi şi însemnaţi cu fierul roşu. A fost însă un faliment total. Ţiganii s-au reîntors la corturile lor, s-au refugiat din sate în păduri şi în munţi, vînzîndu-şi vitele şi uneltele agricole primite. S-a revenit la măsurile represive de dinainte. În Franţa în 1802, în timpul Consulatului şi al Imperiului, 500 de ţigani cu femeile şi copiii lor urmau să fie deportaţi în Luisiana; pînă la urmă au fost condamnaţi la muncă forţată pentru executarea unor lucrări publice, iar bătrînii, femeile şi copiii au fost internaţi în aziluri destinate cerşetorilor. În Anglia în 1817 şi în Elveţia s-a repetat aceeaşi situaţie. Incorigibili, ţiganii refuzau cu obstinaţie să renunţe la identitatea etnică şi la tradiţiile lor seculare, la viaţa de nomazi şi la modul de a trăi din expediente reprobabile[195].

În mod paradoxal: tocmai Principatele Române — adică singura zonă europeană în care timp de cinci secole ţiganii au avut un regim juridic de sclavie — au fost şi ţările care s-au dovedit a fi cele mai tolerante din Europa faţă de ţigani. Apăruţi în Ţările Române către mijlocul secolului al XIII-lea odată cu invazia mongolă ca sclavi ai tătarilor, ţiganii au rămas aici ca robi, împreună şi la fel ca tătarii învinşi şi supuşi.

După proprietarii lor, ţiganii erau împărţiţi în trei categorii: sclavi (sau robi) ai statului, ai mănăstirilor şi ai boierilor (cf. G. Potra). Cei din prima categorie proveneau din moşteniri, danii şi cumpărări de ţigani fugari dintr-o ţară vecină, din cei care

[192]Cînd se decideau singuri pentru viaţa sedentară (din motive de sărăcie) o făceau adeseori doar pentru anotimpul iernii — cînd ocupau în oraşe străzi sau cartiere întregi (ca în Franţa, Spania, Italia, Brazilia). Dar nomazii erau totdeauna mîndri de libertatea lor şi chiar îi dispreţuiau pe cei sedentari.

[193]Fr. Vaux de Foletier observă că ţiganii au refuzat totdeauna să îşi şcolarizeze copiii de teama ca şcoala să nu îi „desţigănizeze". Un asemenea refuz se întîlnea în mod deosebit în S.U.A.

[194]După ce ordonanţa din Medina del Campo (1499) şi altele care au urmat i-au obligat la sedentarism, majoritatea ţiganilor s-au stabilit în Andaluzia; dar n-aveau voie să se fixeze decît în oraşele sau tîrgurile care le erau stabilite.

[195]După estimările unui cunoscut cercetător (Cara Guido, *Die Zigeuner*), în 1890 existau în toată lumea circa două milioane de ţigani, dintre care 779.000 în Europa. După o altă autoritate în materie (Block), în 1936 numărul ţiganilor din toată lumea era în jur de 5 milioane — dintre care un milion şi jumătate în Europa; densitatea mai mare fiind atinsă în ţările sud-est europene (între 750.000 şi 1.000.000).

vagabondau fără stăpîn şi din cei luaţi ca pradă de război[196]. Aceşti „ţigani domneşti" erau în primul rînd aurarii[197], apoi lingurarii (care lucrau diferite obiecte casnice de lemn), potcovari, lăcătuşi, rotari, căldărari, ciurari, topitori, spoitori, ursari, ş.a. Pe lîngă aceştia în categoria „robilor domneşti" mai intra masa de corturari, vagabonzi periculoşi, trăind din furturi[198]. — „Robii mănăstireşti" erau proveniţi din confirmări domneşti, danii, vînzări sau schimburi de robi. Mănăstirilor li se vindeau singuri şi ţiganii care căutau în felul acesta să scape de foamete, sau de spînzurătoare — condamnaţi pentru furt, — în acest caz mănăstirea răscumpărînd păgubaşul. — A treia categorie o formau „ţiganii boiereşti", rezultaţi dintre prizonieri de război, danii domneşti, recompense, zestre adusă de jupînese, cumpărări sau schimburi de sclavi, precum şi răscumpărări de condamnaţi la moarte pentru furt. Preţul varia în funcţie de vîrstă, starea sănătăţii, hărnicie şi, eventual, cunoaşterea unei meserii[199]. „Robii boiereşti" erau *ţiganii de ogor* — folosiţi la lucrările agricole şi a căror viaţă era deosebit de grea — şi *ţiganii de curte:* bucătari, feciori în casă, vizitii, rîndaşi, doici, fete în casă şi tot felul de meseriaşi, pînă la bărbieri (şi, bineînţeles, lăutari); toţi aceştia se bucurau de un trai mai bun decît cei „de ogor".

Deşi în condiţie juridică de sclavi, robii ţigani din Ţările Româneşti n-au suferit persecuţiile din Occident. În multe privinţe se poate spune că erau chiar protejaţi[200]. Nici chiar masa de ţigani corturari, vagabonzi şi adeseori delincvenţi, nu erau expulzaţi; dimpotrivă, le era interzis să părăsească ţara. Cînd încercau să fugă (ceea ce se întîmpla des, mai ales înspre Serbia), erau urmăriţi, readuşi stăpînilor şi pedepsiţi. Statul, mănăstirile sau boierii proprietarii lor îi puteau vinde, dărui sau lăsa moştenire. Soţul român al unei ţigănci sau soţia romîncă a unui ţigan sclav deveneau prin căsătorie la rîndul lor robi. Se putea întîmpla ca în perioada de foamete un ţigan să se vîndă singur ca sclav, împreună cu familia; de asemenea, pentru a scăpa în felul acesta de a fi spînzurat — în caz că fusese prins furînd şi condamnat. În epoca fanariotă sub domnitorul Constantin Mavrocordat şi Al. Gr. Ghica, educaţi la şcoala umanitaristă a „Secolului luminilor" din Franţa, situaţia le-a fost sensibil ameliorată. De pildă, copiii ţiganilor nu mai puteau fi separaţi de părinţi. Acelaşi regulament (din 1785) interzicea căsătoriile mixte, pentru ca prin aceasta românii să nu devină prin căsătorie cu ei sclavi. În 1808 erau şi mănăstiri care permiteau ca ţiganii robi să lucreze pentru mănăstire doar trei zile pe săptămînă; restul timpului rămînea la dispoziţia lor.

[196] „În 1471, după bătălia contra domnului muntean Radu Vodă, Ştefan cel Mare duse vreo 17.000 de ţigani în robie" — scrie cronicarul Görka Olgierd.

[197] Sau rudarii — strîngători de aur din nisipul rîurilor de munte. În Muntenia, către anul 1800 numărul familiilor de rudari trece de 2.000. D. Cantemir îi menţionează pe ţiganii rudari care adunau atîta aur încît puteau plăti „în tot anul ca bir către soţia domnului patru ocale de aur". (O ocă = 1,291 kg) — În 1764, în Valahia domnitorul Şt. Racoviţă primea 2.500 kg aur pur.

[198] Numiţi de istoricii noştri „netoţi". Aceşti nomazi „se deosebesc cu mult de celelalte categorii de ţigani prin curajul şi viclenia lor [...]; sunt cruzi din fire, apelînd la cuţite şi topoare, la cea mai mică neînţelegere [...], nu sufereau jugul robiei şi odată prinşi nu aveau odihnă pînă cînd nu fugeau [...]. «Netoţii» şi-au păstrat acelaşi spirit independent pînă în zilele noastre [...] şi sunt singurii ţigani care pribegesc din loc în loc, furînd de ici, de colo, ce găsesc" (G. Potra).

[199] În 1600 se vindea un rob ţigan pentru un cal. În 1613 — două ţigănci pentru doi cai; iar în 1640 — o ţigancă pentru doi boi. În 1643 — un rob pentru 100 vedre de vin; în 1641 — un ţigan pentru „un poloboc de miere, preţuit drept 10 galbeni". În 1709, un boiernaş vinde unui turc un ţigan pentru 40 de vedre de vin. În 1800, „egumenul mănăstirii Govora dă o fată de ţigan schimb pentru o pereche de tingiri de aramă". (G. Potra).

[200] P.P. Panaitescu arată că instituirea s 'aviei ţiganilor avea precise motive de ordin economic — şi anume, nevoia de meşteşugari ţigani (îndeosc. i fierari, potcovari, zidari, spoitori sau cărămidari); cum nici aceştia nu puteau fi ţinuţi pe loc mult timp, situaţia de sclavi îi obliga la sedentarism.

În 1837, Mihail Kogălniceanu îşi începe campania în favoarea eliberării ţiganilor. Cei dintîi eliberaţi au fost ţiganii robi ai statului. (Primul boier care şi-a eliberat robii ţigani a fost I. Câmpineanu: un caz izolat la acea dată). În Valahia domnitorul Al. Ghica i-a dezrobit dîndu-le şi pămînt. Aceeaşi măsură a fost luată în Moldova (în 1844) de domnitorul Mihail Sturza, iar în Valahia în 1847 de G. Bibescu; măsură datorită cărora au fost eliberaţi — fără îndemnizaţie — robii mănăstirilor şi ai clerului. Categoria cea mai numeroasă de ţigani robi aparţinea boierilor. În 1848 guvernul provizoriu a hotărît abolirea sclaviei ţiganilor; dar măsura n-a putut fi aplicată decît prin votarea în acest sens a legii din decembrie 1855 (în Moldova, sub Gr. Ghica) şi din februarie 1856 — în Muntenia, sub domnia lui Barbu Ştirbei[201].

[201]Imaginea ţiganilor în literatura timpului a fost parţială şi uneori contradictorie (cf. Fr. de Vaux). În Franţa Renaşterii, Rabelais îi consideră originari din Egipt; A. d'Aubigné le dedică o povestire; Ronsard şi Clément Marot le menţionează darul ghicitului; iar Montaigne, cîteva obiceiuri. Matteo Maria Boiardo este doar unul din autorii italieni ai Renaşterii care a scris şi el o comedie cu ţigani. Tot în sec. XVI apar ca personaje de teatru şi în Anglia. Shakespeare însuşi face aluzie în repetate rînduri la ei (în *Romeo si Julieta, Othello, Antoniu si Cleopatra,* ş.a.). În sec. XVII ţiganii apar frecvent. îndeosebi în Spania, ca personaje principale sau secundare în romanele picareşti, în teatru (la Lope de Vega şi Cervantes) şi în nuvelele lui Cervantes *Colocviul cîinilor, Ilustra rîndăşiţă* şi mai ales în *Ţigăncuşa* — o capodoperă care poetizează tema ţiganilor. De asemenea, în romane şi piese de teatru din Italia, Anglia, Germania (Grimmelshausen — în romanul picaresc *Vagabonda Courage,* a cărui protagonistă va fi reluată de B. Brecht), în Franţa (Al. Hardy în *Frumoasa egipteancă,* P. Scarron în *Romanul comic,* ş.a.), sau Molière care în *Căsătoria forţată* şi *Bolnavul închipuit* introduce interludii cu ţigani.

În sec. XVIII interesul arătat pitoresculului ţigănesc a slăbit. Lesage în romanul *Gil Blas* introduce, ca personaj episodic însă, o ţigancă ghicitoare; Fielding în *Tom Jones* descrie o şatră de ţigani; la fel şi Goethe în drama sa de tinereţe *Goetz von Berlichingen.* Diderot îi tratează cu severitate; Herder — cu dispreţ; la fel Voltaire şi Abatele Prévost; ultimul, fiind şi singurul care cercetează şi rezumă tot ce se ştia la acea dată despre aceşti nomazi. În *Anii de ucenicie ai lui Wilhelm Meister* Goethe aduce un grup de ţigani — dintre care Mignon va deveni eroina operei omonime a lui A. Thomas în muzică.

Scriitorii romantici germani, englezi sau americani (Arnim, Brentano, Lenau, Mörike, Kotzebue, Wordsworth, J. Ruskin, Hazlitt, Emerson, Washington Irving) manifestă un susţinut interes (sau măcar compătimire) pentru lumea ţiganilor. Acelaşi lucru se poate spune despre romanticii francezi — Victor Hugo în primul rînd, apoi Chateaubriand, Ch. Nodier, Béranger, George Sand, E. Sue, Ponson du Terrail; mai puţin Th. Gautier, mai mult Mérimée. Nu trebuie uitată evocarea din binecunoscuta *Bohémiens en voyage* a lui Baudelaire. Nici Derjavin în Rusia, urmat de Puşkin — care frecventa şatrele ţiganilor, — nici scena din nuvela *Doi husari* a lui Lev Tolstoi. În fine, — nici entuziasmul lui Fr. Liszt (sau admiraţia lui pentru Barbu Lăutaru) pentru muzica ţiganilor; sau, poemul comic-eroic al lui Arany János. Iar din literatura română — materia epică a capodoperei lui I. Budai Deleanu, impregnată de spiritul „Secolului Luminilor"; şi protagonistul dramei lui B. P. Haşdeu *Răzvan si Vidra.* (Iar la nivel popular de snoave versificate, cele ale lui Th. Speranţia şi Petre Dulfu).

În felul acesta, de-a lungul a patru secole — şi din Rusia pînă în America — imaginea ţiganilor, veridică sau nu, transmisă de operele literare marilor maeştri de cititori a reflectat opiniile diverse ale epocilor şi mediilor socio-culturale privind această temă — nu lipsită de semnificaţii pentru un capitol de istorie a culturii, civilizaţiei şi mentalităţilor respective.

VIAŢA COTIDIANĂ

Ciclul vieţii omului şi ambianţa familială • Femeia ca mamă şi soţie • Senectutea şi vîrstnicii • Alimentaţia. Bucătăria, masa, ospeţele • Îmbrăcămintea, coafura şi accesoriile vestimentare • Locuinţele. Ambianţa orăşenească • Practici medicale. Igiena. Toaleta • Călătoriile şi călătorii • Divertismente.

CICLUL VIEŢII OMULUI ŞI AMBIANŢA FAMILIALĂ

O imagine globală a vieţii cotidiene apare ca un mozaic de concepţii, practici, mentalităţi, care cunosc o evoluţie foarte lentă şi variază după ţări, regiuni, oraşe şi, evident, după mediile sociale. În încercarea însă de reconstituire a acestei imagini istoricul civilizaţiilor este inevitabil condiţionat de documentaţia respectivă, — mai bogată pentru ţări ca Franţa, Italia, Anglia, Spania, mai puţin pentru Germania şi mult mai săracă (sau inaccesibilă) pentru alte ţări. În general, documentaţia existentă priveşte cu deosebire viaţa cotidiană a curţilor princiare, a nobilimii, a oamenilor Bisericii, a marii burghezii şi a unei părţi a intelectualităţii; fapt prin care rămîne documentată — şi semnificativă pentru evoluţia istorică a societăţii — mai mult limita superioară a civilizaţiei timpului. — În schimb, viaţa cotidiană a ţăranilor, a muncitorilor, a sărăcimii satelor şi oraşelor n-a reţinut atenţia (decît mult prea puţin, dacă nu chiar deloc) nici a cronicarilor timpului, nici a erudiţilor de mai tîrziu. Totuşi, şi pentru aceste segmente umile ale societăţii documentaţia iconografică vine întrucîtva în ajutor istoricului.

Pentru perioada Renaşterii s-a putut reconstitui mai uşor o imagine concludentă a vieţii zilnice pe baza atît a documentelor istorice ale epocii, cît şi a memoriilor, jurnalelor, notelor de călătorie, a producţiilor literare, narative sau dramatice (nuveliştii italieni şi francezi, romanul picaresc spaniol, teatrul englez elisabetan, cel al „Secolului de Aur" spaniol, etc.).

Dacă în privinţa moralităţii vieţii publice sau private din epoca Renaşterii s-au putut exprima critici justificate şi adeseori virulente, în schimb asupra cadrului de viaţă familială nu pot fi formulate asemenea rezerve. Familia caută să păstreze pe mai departe principiile şi normele morale tradiţionale. Doar războaiele şi deplasările negustorilor şi meşteşugarilor ambulanţi fac ca individul să părăsească, temporar, mediul familiei, să ia contact cu obiceiuri, idei, practici, moduri de viaţă diferite; experienţă care explică şi anumite inevitabile influenţe, mutaţii, diferenţieri regionale privind relaţiile de familie. Cînd, în spiritul unei salutare tradiţii, umanistul L.B. Alberti exprima dezideratul ca familiile să-şi păstreze unitatea şi coeziunea convieţuind sub acelaşi acoperiş — după exemplul marilor familii florentine Medici, Pitti, Strozzi, Rucellai, etc. — el se gîndea desigur în primul rînd la marii negustori şi bancheri ale căror familii începeau să se dezagrege.

Un semn al acestei dezagregări apărea în formarea numelor de familie. Dacă de regulă la început identitatea unui individ era suficient să fie exprimată prin numele de botez urmat de cel al locului de origine, sau de cel al tatălui, sau de cel al profesiunii practicate, acum „ne găsim în faţa triumfului numelor de familie. Pentru a indica familiile diferite create de fraţi, sau de fii, se folosesc porecle sau supranume variate, derivate din caractere fizice, din defecte corporale, din calităţi morale, dintr-un renume cîştigat, din meserii: totul este util pentru a reprezenta această tendinţă de a se izola de obîrşia comună, de a crea noi unităţi familiale şi economice particulare, — de a voi să fie o nouă familie" (Fr. Cognasso).

În familie continua să domine autoritatea tatălui, devotata afecţiune a mamei, ascultarea şi respectul copiilor faţă de părinţi. Severitatea (uneori excesivă) a tatălui urmărea înainte de toate „să apere tradiţia, continuitatea virtuţilor familiale împotriva oricărei cedări, aşa după cum continuitatea neamului pretindea ca fiii să contracteze actul căsătoriei, şi ca fructul căsătoriei să fie un copil de sex masculin" *(Idem)*. Căci naşterea unei fete nu era primită cu bucurie; iar educaţia care i se rezerva era cît se poate de modestă, dacă nu chiar uneori umilitoare[1]. Obiceiul, chiar în familiile înstărite, era ca de la vîrsta de 8—10 ani fetele să fie trimise într-o mănăstire de maici, ca să deprindă obişnuitele ocupaţii gospodăreşti şi eventual să înveţe să scrie şi să citească; după care, aşteptau să fie căsătorite. Vîrsta considerată potrivită pentru căsătorie era între 18—20 de ani pentru băieţi şi 15—17 ani pentru fete. (Dar prin lege — cel puţin în Italia — fetele erau considerate nubile de la 12 ani).

Căsătoria nu era un act decis de cei doi tineri, ci exclusiv de familiile lor[2]. De aceea, mai ales în familiile princiare (dar uneori şi în lumea nobilimii sau a marii burghezii) căsătoriile erau convenite mult înainte de vîrsta pubertăţii[3]. Problema zestrei — care se punea obligator la orice nivel social — explică şi anomalia frecventă a enormei diferenţe de vîrstă dintre soţi. În familiile nobile şi în cele burgheze condiţiile materiale ale căsătoriei se tratau prin intermediari: categorie existentă în aproape orice oraş. (La Veneţia, unde poziţia lor era apropiată de cea a unor funcţionari publici, intermediarilor le revenea de drept 1% din cuantumul dotei. Iar la Florenţa erau obligaţi să comunice autorităţilor municipale cuantumul dotei, pentru ca fiscul să poată percepe taxa proporţională — la fel ca pentru orice alt act notarial). În familiile princiare era curentă practica matrimonială prin procură. De asemenea, se prevedea chiar ca actul conjugal, nupţial, să se consume la data indicată de astrolog! — Consensul părinţilor (dat în prezenţa unui notar) era obligator; în lipsa lui, juriştii considerau căsătoria un simplu concubinaj[4]. După negocierile dintre familii urma ceremonia nupţială; acordul tinerilor era simbolizat prin punerea inelului pe degetul miresei. Ceremonia religioasă era însoţită de binecuvîntarea preotului, de diferite manifestări şi acte simbolice tradiţionale, variind după ţară sau regiuni, terminîndu-se cu înmînarea actului de zestre şi a trusoului.

Aşadar, nu sentimentele sincere de afecţiune şi libera alegere a viitorilor soţi trebuiau să stea la baza unei căsătorii, ci interesele — de o natură sau alta — ale celor două familii. (Uneori tinerii se vedeau pentru prima dată în ziua fixată pentru căsătorie).

[1] În tratatul său *De educatione liberorum* umanistul Maffeo Vegio (m. 1458), călugăr augustinian, pretindea ca fetele să ducă o viaţă retrasă, dedicată gospodăriei; să nu ia parte la petreceri şi să nu se gîndească la viitorul ei soţ, pe care numai tatăl ei i-l va alege; să se îmbrace cît mai simplu cu putinţă, să nu-şi vopsească părul, să evite fardurile sau parfumurile, iar în oglindă să se privească numai cînd se piaptănă! — Recomandări considerate necesare poate tocmai pentru că, în realitate, lucrurile se petreceau altfel.

[2] „În Franţa, chiar şi în sec. XVIII un părinte putea face să fie întemniţat fiul său care se căsătorise împotriva voinţei lui, — şi chiar să obţină, şi după mult timp, anularea căsătoriei la care tatăl nu consimţise" (R. Guerdan). — În Geneva calvinistă însă tinerii n-aveau nevoie de consimţămîntul părinţilor, dacă erau majori (fetele la 18 ani, băieţii la 20). Părinţii nu puteau uza de represalii — nici să-i dezmoştenească, nici să-i priveze de dotă. Dar acest caz, de-a dreptul revoluţionar, era probabil unic în Europa Renaşterii.

[3] În 1477 Alfonso d'Este abia se născuse cînd a fost hotărîtă căsătoria lui cu Anna Sforza (care avea 5—6 ani). În 1480, ducele Milanului Ludovic Maurul, în vîrstă de 29 de ani, semnă actul de căsătorie cu Beatrice d'Este, care avea 5 ani. Asemenea cazuri sunt numeroase şi în alte ţări din acest timp.

[4] Căsătoria servilor, a iobagilor era condiţionată de consimţămîntul seniorului feudal (sau al intendentului său), consimţămînt pentru acordarea căruia se percepea o taxă. — În afara acestei condiţii, în unele ţări sau regiuni se mai menţinea reprobabilul drept posesiv al seniorului asupra miresei în noaptea nunţii *(jus primae noctis)*. Faptul este atestat, pentru această perioadă, de pildă în documente de arhivă din Zürich din 1538, 1543, etc.; totodată indicîndu-se şi suma cu care această servitute a „dreptului primei nopţi" putea fi răscumpărată.

Situaţia era întrucîtva diferită în mediul rural (şi în general în lumea celor săraci), unde de cele mai multe ori tinerii nu erau obligaţi să obţină consimţămîntul părinţilor.

În cadrul familiei, poziţia femeii era supusă normelor tradiţionale — între care prima viza procreaţia. Acelaşi umanist L.B. Alberti se exprima: „Eu socotesc că frumuseţea femeii rezidă mai puţin în graţia şi farmecul chipului, cît în conformaţia unui trup apt să dea naştere la cît mai mulţi copii frumoşi". Îndatoririle fundamentale ale unei soţii erau maternitatea şi conducerea gospodăriei; iar faţă de soţ — răbdarea şi obedienţa.

Femeia continua să rămînă sub tutela soţului, după cum înainte de căsătorie fusese supusă tutelei tatălui (sau, dacă acesta decedase, fratelui mai mare). În principiu, soţul care îşi maltrata soţia era pasibil de amendă sau de închisoare; dar moraliştii şi nuveliştii din sec. XV găsesc suficiente argumente pentru a justifica brutalitatea soţilor. Legea, obiceiul şi opinia publică sancţionau cu pedeapsa capitală soţia adulterină[5] — pe lîngă cazurile cînd soţul însuşi îşi putea răzbuna onoarea ultragiată ucigîndu-şi soţia adulteră (şi eventual pe amantul ei) fără ca judecătorii să-l urmărească. În schimb, pînă în perioada Contrareformei nici o lege (şi nici opinia publică) nu condamnau soţul adulterin; cel mult dacă acesta era pedepsit cu o amendă. Dealtminteri, soţia era obligată să accepte să trăiască sub acelaşi acoperiş împreună cu concubinele soţului — şi să-i crească bastarzii făcuţi cu servitoarele sau cu sclavele lui alături de propriii lor copii, să-i îngrijească cu aceeaşi atenţie. Asemenea situaţii — numeroase în casele regale, princiare, nobiliare din Franţa, Italia şi din alte ţări — erau socotite de lege, de obiceiuri, de opinia publică absolut firești. În actele notariale de căsătorie din Veneţia, din Geneva (dar şi din alte părţi) era specificată şi existenţa concubinelor soţului şi declaraţia de consimţire a soţiei că acceptă în casă concubinele — atît pe cele prezente cît şi pe cele viitoare...

În secolul al XV-lea bigamia era un fenomen social destul de răspîndit, — favorizat fiind de împrejurările create de campaniile militare prelungite şi de călătoriile îndelungate în interes comercial. Negustori sau marinari străini veniţi şi stabiliţi pentru un timp la Genova sau la Veneţia se căsătoreau cu localnice, declarînd că sunt necăsătoriţi sau văduvi. Dealtfel, lipseau registrele parohiale în care ar fi trebuit să fie consemnată situaţia matrimonială a bărbaţilor. — Divorţul[6], interzis de capitularele lui Carol cel Mare, a fost respins de Biserica catolică[7]. După care, n-a mai figurat în nici o legislaţie occidentală — pînă la Reformă; care, considerînd căsătoria un act civil prin excelenţă, îl va admite, impunînd admiterea lui şi în legislaţia civilă din ţările protestante. Biserica catolică, deşi recunoştea că actul căsătoriei putea fi considerat nul de la origine — întrucît atunci nu îndeplinise condiţiile cerute — respingea divorţul; nu admitea decît simpla separare personală a soţilor: fapt care nu permitea nici unuia din soţi să contracteze o nouă căsătorie[8]. În secolele Renaşterii, separarea legală personală a soţilor

[5] Sec. XV oferă cazuri de tristă notorietate petrecute în unele din cele mai ilustre familii ale Italiei — ca cele ale Agnesei Visconti, Parisinei Malatesta, Ginevrei Sforza, sau al Beatricei, ducesa Milanului. — Parisina, fiica seniorului din Cesena, căsătorită la 14 ani cu Niccolò III d'Este, seniorul Ferrarei, s-a îndrăgostit de fiul natural al soţului ei, a fost condamnată la moarte şi executată. (Tragicul eveniment a inspirat pe cîţiva poeţi şi compozitori — Byron, D'Annunzio, Mascagni, ş.a.).

[6] Toate legislaţiile Antichităţii admiteau divorţul. Frecvent la Atena, divorţul era chiar obligator pentru bărbat în cazul de adulter al soţiei; iar la romani divorţul atrăgea după sine restituirea dotei. Admis de legile barbare — şi de *Coran*, — sub influenţa Bisericii divorţul a dispărut ca practică legalizată, în timpul lui Carol cel Mare.

[7] Biserica ortodoxă îl autoriza numai în caz de adulter, — dar fără a permite soţului vinovat să se recăsătorească.

[8] Pînă azi, în ţările catolice indisolubilitatea căsătoriei este recunoscută şi de legislaţiile civile — din Italia, Franţa, Spania şi Portugalia. (Iar în Austria — numai cetăţenilor de religie catolică).

era admisă numai în trei cazuri: de acte grave de maltratare a soţiei (inclusiv, evident, tentative de omor), de delapidare a patrimoniului comun şi de neconsumarea — recunoscută sau dovedită (dar în ce mod?) — a mariajului.

Imoralitatea soţilor, infanticidul şi abandonarea copiilor nelegitimi[9] erau fapte frecvente şi în rîndurile populaţiei celei mai modeste. În schimb, în palatele şi casele familiilor princiare, aristocratice şi ale unora din marea burghezie bastarzii erau crescuţi şi educaţi la un loc cu fiii legitimi, fără a se face nici o deosebire între ei. (Niccolò III d'Este, seniorul Ferrarei, avea în palatul său nu mai puţin de 11 bastarzi băieţi şi 7 fete!). Era o situaţie de care nu se scandaliza nimeni.

Bastarzii — care aveau drepturi ereditare limitate, dar reale, — erau declaraţi, recunoscuţi legal de tatăl lor. (Papa Alexandru VI Borgia şi-a recunoscut şi legitimat toţi copiii pe care i-a avut cu Vannozza dei Catanei, concubina sa). La Veneţia, unde numărul acestora era ridicat, bastarzii erau menţionaţi în testamente — cu titlul de „fii spirituali"; iar văduvelor le reveneau aceleaşi obligaţii faţă de bastarzii fostului soţ ca faţă de propriii lor copii.

Cum scopul declarat al căsătoriei era procreaţia, deci asigurarea în felul acesta a continuităţii şi intereselor familiei, naşterea unui copil (de sex masculin — şi mult mai puţin a unei fete: din evidente motive de ordin economic) era aşteptată cu bucurie. Iar întrucît condiţiile de igienă erau în general deplorabile — în consecinţă şi decesele mamelor în timpul naşterii erau foarte frecvente, — se obişnuia ca, din precauţie, familia să întocmească în prealabil un testament al soţiei. Mortalitatea infantilă era foarte ridicată. Frecvente, cum spuneam, erau cazurile de infanticid şi de abandonare a noilor născuţi[10] — în primul rînd, desigur, a copiilor nelegitimi. Cu mult mai multă uşurinţă tolerau naşterile copiilor nelegitimi familiile nobile.

În popor (şi în rîndurile majorităţii societăţii) copiii erau botezaţi la scurt timp după naştere; copiii nobililor erau botezaţi în mod provizoriu; adevăratul botez avea loc mai tîrziu. (Ludovic XIII al Franţei a fost botezat abia la vîrsta de 5 ani). La Veneţia, obiceiul în familiile nobile era ca noul născut să aibă trei naşi de botez; cu timpul însă numărul acestora a crescut atît de mult încît Senatul Republicii a trebuit să dispună reducerea numărului naşilor[11]; căci legea din 1562 stabilise numărul acestora la 6, — iar în sec. XVII numărul a fost ridicat la 20, apoi la 30. — Familiile, la toate nivelurile sociale, erau în genere foarte numeroase[12]. În toate ţările europene, numele de botez cele mai frecvente erau Ioan şi Maria.

În familiile regale, ale aristocraţiei şi ale marii burghezii copiii erau alăptaţi de doici — care trebuiau să îndeplinească anumite condiţii[13]. Pentru a preveni răul de orice

[9] Pentru aceşti copii abandonaţi, Brunelleschi, din însărcinarea Senioriei florentine, a început în 1418 să construiască „Ospedale degli Innocenti", în Piazza dell'Annunziata din Florenţa.

[10] În Spania, mortalitatea infantilă — mai puţin ridicată decît în alte ţări — atingea în medie un procent de 200 la mie. (Mai ridicată era mortalitatea copiilor între 7—10 ani). În schimb, procentul fiilor nelegitimi era mai ridicat aici decît, de pildă, în Franţa; împreună cu copiii abandonaţi procentul lor era în medie de 10%. Dar în oraşele universitare, ca Salamanca, între 1580—1600 procentul acestora ajunsese la 25%; iar în 1558, într-o parohie din apropierea universităţii, 60% din copiii botezaţi erau nelegitimi (cf. Bennassar).

[11] Aceasta, întrucît cînd copiii deveneau majori prea marele număr de naşi implica de multe ori imposibilitatea ca aceştia să contracteze căsătoria religioasă — legătura între naşi şi fini fiind considerată o legătură de familie: deci finii erau socotiţi verişori, rude foarte apropiate cu fiii naşilor!

[12] Fr. Cognasso citează cîteva exemple luate din rîndurile aristocraţiei Italiei: la vîrsta de numai 26 de ani Alessandra Macinghi Strozzi avusese deja 8 copii; Luca di Matteo Feridolfi — 15 copii de la o singură soţie; Gorie Dati, căsătorit de patru ori, a avut în total 27 de copii!

[13] Ambroise Paré, marele reformator al medicinii Renaşterii, enumera calităţile pe care trebuie să le aibă o doică ideală: să aibă vîrsta între 25—35 de ani, să fie mamă a mai mulţi copii, să fie o brunetă sănătoasă, voinică, cu pieptul plin; „să nu fie o femeie roşcată, căci laptele unei brunete este mai bun decît al unei blonde"; să aibă o purtare cinstită, să fie cumpătată şi să nu se supere repede, „căci nimic nu strică mai mult sîngele ca tristeţea şi mînia"...

fel ce l-ar putea ameninţa copilul purta de gît sau de braţ o piatră preţioasă ori semipreţioasă, sau talismane dintre cele mai ciudate; de pildă, un dinte de lup sau de viperă — pentru a-i facilita dezvoltarea dentiţiei. Educaţia în familie rămînea, pentru fete, în sarcina mamei; iar a băieţilor, de la vîrsta de 7 ani, a tatălui, care îl iniţia în treburile gospodăriei şi ale profesiunii lui. Instrucţia, condiţionată de situaţia economică şi de poziţia socială a familiei, o asigura fie viaţa de mănăstire (pentru fete), fie, pentru băieţi, şcoala (la oraşe, cu internatul în care domnea o disciplină de o severitate adeseori excesivă). — Sistemul de educaţie a fiilor de nobili includea scrima, călăria şi vînătoarea (uneori tradiţia cerea ca un tînăr să-şi facă stagiul de paj pe lîngă un mare senior); în timp ce instrucţia — măcar cea elementară — era de cele mai multe ori asigurată, în familie, de către un preceptor (de obicei un cleric).

Şi ritualurile funebre erau diferite de la o ţară sau regiune la alta şi bineînţeles, în funcţie de apartenenţa socială a familiei defunctului. Sugestivă rămîne respectiva documentaţie existentă cu privire la Italia.

Se recomanda — de teama unei eventuale morţi aparente — ca înmormîntarea să aibă loc nu mai devreme decît a doua sau chiar a treia zi de la deces. (Excepţiile puteau interveni doar în perioadele de vîrf ale unei foarte grave epidemii). Obiceiul ca defunctul să aibă un sicriu era departe de a fi general. Mai obişnuit era — în lumea celor săraci — ca defunctul să fie doar înfăşurat într-o rogojină sau într-un linţoliu special ţesut din păr de capră. La Veneţia, de pildă, încă din sec. XIV un decret al Republicii stabilea ca numai doctorii (în teologie sau drept), medicii şi nobilii să poată fi înmormîntaţi în veşmintele pe care le purtaseră în viaţă. Nu arareori săracii erau înmormîntaţi într-o groapă comună; dar cei bogaţi îşi cumpărau locul de veci într-o biserică — cea a parohiei lor, sau cea a confraternităţii căreia le aparţineau. Prin testament, atît nobilii şi burghezii bogaţi cît şi simplii ţărani lăsau parohiei o donaţie imobiliară sau un fond destinat celebrării cu regularitate de-a lungul anilor a unor slujbe de pomenire, pentru ei şi rudele lor. — În semn de doliu[14] bărbaţii îşi lăsau barbă: timp de 3 ani la moartea tatălui, doi la moartea mamei şi un an la moartea fratelui. Potrivit obiceiurilor din Spania, la moartea soţilor lor Lucrezia Borgia şi Isabela de Aragon „au rămas timp de multe zile închise în camera lor, cu ferestrele acoperite, aşezate pe jos, mîncînd numai din farfurii de pămînt şi la lumina unei singure lumînări" *(Idem)*. La Veneţia, perioada de doliu se exprima printr-o progresivă diminuare a semnelor exterioare, din îmbrăcăminte; în societatea aristocratică ultima fază a perioadei de doliu era marcată prin portul unui cordon de piele, în locul obişnuitului cordon de catifea...

În toate ţările înmormîntarea era însoţită de cortegiul funerar şi se încheia cu tradiţionalul ospăţ, — dar şi cu întocmirea inventarului oficial al bunurilor defunctului. Cum însă vanitatea nobililor şi a celor bogaţi nu ceda nici în faţa acestui trist eveniment, autorităţile căutau să pună anumite limite manifestărilor publice exagerate ce urmăreau să impresioneze prin pompa funeraliilor. Istoricul citat menţionează dispoziţiile

[14] Obiceiul de a purta în semn de doliu veşminte de o culoare deosebită datează încă din Antichitate. (La egipteni această culoare era galbenul; la chinezi — albul sau griul; la greci şi romani — negrul). „În primele timpuri ale creştinismului acest semn exterior era dezaprobat /de către creştini — n.n. *O.D.*/". În Evul Mediu, obiceiul de a purta doliu reapare abia în sec. XIV. „În Franţa, regii îl purtau de culoarea purpurei sau violet. Ludovic XII este cel care introduce negrul la moartea reginei Anne de Bretagne (1515) Reginele — şi, mult timp, celelalte văduve — îl purtau de culoarea albă. Marele Cancelar nu purta doliu pentru nimeni, nici chiar pentru tatăl sau mama sa. Regina văduvă trebuia să rămînă timp de un an în camera sa, tapetată în negru; doamnele nobile nu părăseau camera timp de 40 de zile; acest obicei s-a păstrat mult timp în cîteva ţări. Începînd din sec. XVI bărbaţii în doliu s-au îmbrăcat în negru. — În zilele noastre doliul se poartă în negru în toată lumea creştină; în albastru sau violet — la musulmani; în Etiopia — în gri; în albastru — în Japonia. În timpurile vechi părinţii nu purtau niciodată doliu pentru copiii lor" (*Larousse du XXe siècle*, 1929, vol. II).

municipalităţii milaneze care interziceau prezenţa în cortegiile funerare a stindardelor cu însemnele familiei, a unei numeroase servitorimi îmbrăcată în negru, a bocitoarelor sau bocitului cu voce tare, precum şi a discursurilor funebre prea lungi. Cortegiul nu trebuia să se compună dintr-un număr excesiv de persoane, iar la ospăţul funebru puteau să participe numai rudele apropiate ale defunctului[15]. La Padova era oprit să se tragă clopotele fără permisiunea expresă a Senioriei; la ceremonia din biserică — să nu existe baldachine şi nici mai mult de patru candelabre. La Bergamo, membrii familiei defunctului nu puteau purta doliul mai mult de 7 zile[16]. — Dar de toate aceste dispoziţii restrictive (şi de nenumărate altele de acest fel, din diferite ţări, regiuni sau oraşe) nu se ţinea seama cînd defunctul fusese un personaj însemnat, sau cînd aparţinuse unei înalte familii, nobile sau burgheze.

FEMEIA CA MAMĂ ŞI SOŢIE

Din interesul ca transmiterea bogăţiei familiei să fie asigurată, femeile bogate sau cele nobile dădeau naştere la mult mai mulţi copii decît cele sărace: numărul lor putea uneori depăşi media maximă a capacităţii de procreaţie a femeii, de 12 naşteri[17]. Dat fiind că femeile din clasele bogate nu-şi alăptau ele însele copiii, intervalul dintre o naştere şi alta putea fi chiar mai scurt de doi ani. La sfîrşitul secolului al XV-lea soţia patricianului veneţian Francesco Marcello a dat naştere la 26 de copii.

Este clar că această prolificitate era înainte de toate pretinsă de interesele de familie. Căci, oricît de mult ar fi iubit copiii femeile aveau o teamă de momentul naşterii, considerat ca urmare a blestemului Evei de către Dumnezeu: Erasm definea durerile naşterii ca fiind cele mai grele dintre cele pe care le puteau suporta oamenii. O consecinţă posibilă mai gravă a naşterii era moartea, de la care moaşele nu puteau salva nici mamele, nici copiii în cazul unor naşteri complicate sau a unor infecţii bacteriene[18]. În Europa secolului al XV-lea mortalitatea infantilă oscila între 20% şi 50% (cf. Margaret L. King). Copiii care supravieţuiau erau alăptaţi la sîn timp de 18—24 de luni, de către mame sau de doici: căci adeseori în categoriile sociale dominante înşişi soţii se împotriveau ca soţiile lor să-şi alăpteze copiii, pentru a putea concepe repede alţii (alăptatul avînd efect anticoncepţional).

În orice caz, era o regulă aproape generală să fie alăptaţi de o doică adusă în casă; sau — cum se proceda în multe oraşe din Franţa, Italia, Germania, Anglia, — să fie trimişi la cîteva zile de la naştere unor doici la ţară; unde mulţi copii mureau din cauza

[15] La Florenţa, Signoria ordonă ca defunctul să fie îmbrăcat cît mai simplu, fără haine de preţ, într-un sicriu modest; bocitoarele — în negru, cu veşminte abia cusute; iar la cina funerară să nu se servească mai mult de două feluri de mîncare.

[16] Un autor german informa că, în 1534, cadavrele defuncţilor burghezi, ale seniorilor şi prinţilor erau îmbrăcate în rasă călugărească — pentru a le facilita în felul acesta intrarea în cer! (G.Scherr).

[17] „Femeile din familia Donato din Veneţia. de pildă, au atins această medie în toate generaţiile sale care s-au succedat din sec. XIV pînă în sec. XVII" (M. L. King). Într-o perioadă de 10 ani, soţia regelui Carol I al Angliei era însărcinată fără întrerupere. — Dar şi soţia lui Albrecht Dürer a născut 18 copii!

[18] Istoricul şi omul de litere florentin Gregorio Dati (m. 1436) notează cauzele morţii celor trei soţii: prima, după un avort; a doua, la naşterea celui e-al 9-lea copil; a treia, decedată în timpul naşterii, după ce născuse 11 copii. — În Anglia, Lady Danby a ecedat la a 16-a naştere, după ce născuse 9 copii şi avusese 6 avorturi.

sărăciei, a alimentaţiei necorespunzătoare sau a neglijenţei[19]. Iar de copiii nedoriţi, doicile erau adeseori lăsate să se debaraseze înfometîndu-i (sau — metoda clasică — prin sufocare). Dar şi mamele (şi taţii) recurgeau la infanticid, îndeosebi în rîndurile populaţiei sărace şi a femeilor necăsătorite. În secolele Renaşterii infanticidul era pedepsit cu moartea (prin înecare, decapitare sau ardere pe rug); „după vrăjitorie, infanticidul era motivul principal pentru condamnarea la moarte a femeilor Renaşterii" *(Idem)*. Dar mamele puteau şi să-şi abandoneze copiii nedoriţi, care erau apoi adunaţi (în unele oraşe italiene, încă din sec. VIII) în orfelinate pentru copii părăsiţi, unde de asemenea mortalitatea era foarte ridicată[20].

În ipostaza de soţie, situaţia femeii Renaşterii nu s-a schimbat prea mult. Căsătoria era, cum am văzut, produsul unui calcul de ordin economic. Totuşi, în unele regiuni din Europa (de ex. în Flandra) femeile puteau moşteni proprietăţi la fel ca bărbaţii; de regulă însă erau excluse, prin dreptul de primogenitură sau după obiceiul locului. Dar îşi păstrau drepturile asupra zestrei lor, deşi aceasta trecea imediat sub controlul soţului; şi, prin dispoziţia ei testamentară, o putea transmite fiilor. — Căsătoria era de obicei definitivă, chiar dacă existau motive — recunoscute de forurile laice şi bisericeşti — de divorţ sau de anularea căsătoriei: în caz de înrudire de sînge, de impotenţă, de adulter (al soţiei, nu al soţului), de îmbolnăvire de lepră, sau de apostazie (şi — dar în cazuri foarte rare — de brutalitate excesivă a soţului). Martin Luther şi alţi teoreticieni protestanţi au sporit numărul motivelor de divorţ; dar şi în ţările protestante se continua practica, nelegală, a simplei abandonări a soţiei (o prerogativă numai a soţului)[21]. După decesul soţului văduva putea fi constrînsă să renunţe la orice pretenţie (în afară de zestrea ei) asupra bunurilor fostului soţ.

Şi în secolele Renaşterii se menţine aceeaşi concepţie patriarhală privind căsătoria: autoritatea soţului era absolută, soţia îi datora ascultare întru totul (ceea ce Calvin spunea că însemna a te supune voinţei lui Dumnezeu!), în timp ce soţului îi era îngăduit şi să o bată: „un obicei care în Anglia protestantă era în mare vogă pînă în timpuri recente" *(Idem)*.

În ce priveşte asistenţa medicală, obstetrică şi ginecologică, este de menţionat faptul că în epoca Renaşterii în multe state aceasta nu mai putea fi practicată decît de medici calificaţi; deci cu excluderea moaşelor — la care medicul recurgea doar pentru a-l ajuta. În sec. XVI apar tratate şi ghiduri practice pentru moaşe, altele de puericultură, de îngrijire medicală postnatală şi de tratament a bolilor femeieşti (unele incluzînd şi reţete anticoncepţionale). Împotriva vechilor prejudecăţi medievale, care impuneau ca în cazurile grave femeia să se sacrifice pentru a-şi salva copilul, acum primează grija ca femeia să fie salvată chiar cu preţul vieţii copilului şi să-şi recapete sănătatea. Cu aceste măsuri, femeia Renaşterii „îşi recapătă conştiinţa autonomiei sale fizice"; în timp ce „reducerea numărului naşterilor în familiile înstărite va duce la o consolidare a raportului dintre mamă şi copii" (A. Rochon). — Ceea ce va produce o schimbare şi în materie de educaţie, în cadrul căreia severitatea excesivă va fi eliminată: acum sistemul însuşi de educaţie se umanizează.

[19] Notarul florentin, scriitor şi om politic Lapo Mazzei (m. 1412) şi-a trimis doicii la ţară, a doua zi după naştere, 14 copii, dintre care nu au supravieţuit decît 5.

[20] La Florenţa, în sec. XV, oscilînd între 25%—69%; dar care în sec. XVIII ajungeau uneori în orfelinatele din Paris, Londra, St. Petersburg, pînă la 90%.

[21] La Norwich (Anglia), în 1570 mai mult de 8% din femeile între 30—40 de ani erau soţii abandonate. „În clasele superioare însă şi femeile puteau părăsi un soţ adulterin şi să-i pretindă întreţinerea: soţia contelui de Sussex a obţinut, către sfîrşitul sec XVI, din acest motiv, un apanaj de 1.700 *pounds* anual" *(Idem)*.

SENECTUTEA ŞI VÎRSTNICII

Situaţia vîrstnicilor atît în mediul familiei cît şi în viaţa socială, precum şi problema senectuţii în sine, sunt aspecte în genere neglijate de istoriografia tradiţională; deşi e indubitabil că prezintă implicaţii semnificative pentru istoria culturii şi civilizaţiei, revelînd totodată şi interesante reflexe de istorie a mentalităţilor[22].

Datele numerice infirmă prejudecata potrivit căreia în Evul Mediu bătrînii ar fi reprezentat o minoritate neînsemnată, şi că nu ar fi deţinut funcţii sociale importante. Este adevărat că în ambianţa moravurilor brutale ale primelor secole medievale criteriile de apreciere rezervate senectuţii erau specifice normelor de viaţă ale unei societăţi eminamente războinice: vîrstnicii inapţi de a combate erau priviţi ca inutili, deci o povară pentru colectivitate. Ei înşişi considerau că cea mai mare şansă şi onoare pentru ei era să-şi încheie viaţa pe cîmpul de luptă; în caz contrar, cînd ajungeau total neputincioşi cereau familiei să fie ucişi[23].

Pe de altă parte, nu e mai puţin adevărat că bătrînii erau înconjuraţi de un respect aproape superstiţios; iar în mod obişnuit solidaritatea familială le asigura traiul şi îngrijirea necesară. — În schimb, pentru oamenii Bisericii senectutea ca problemă specifică nu exista. În scrierile autorilor creştini bătrînii sunt aproape total absenţi, — decrepitudinea fiind socotită o imagine şi o consecinţă a viciilor omului şi a păcatelor acumulate în viaţă. (În acest sens, poziţia cea mai intolerantă este cea a Sf. Ioan Hrisostomul).

În sec. VI apare practica (rezervată însă numai vîrstnicilor bogaţi) de a se pune la adăpost retrăgîndu-se într-o mănăstire; unde, fără a se izola total de restul lumii şi beneficiind de un regim întrucîtva asemănător celui din azilurile de bătrîni de azi, puteau să-şi asigure şi mîntuirea sufletului, prin post şi rugăciune[24]. Acest obicei — apanaj al unor categorii privilegiate — s-a extins imediat, în secolele VIII şi IX. Evident că de o operă organizată de caritate încă nu putea fi vorba: nici chiar simpla pomană nu era privită ca o îndatorire umană, de ajutorare a celui sărac şi bolnav, ci ca un act interesat — considerat fiind ca o condiţie necesară pentru a obţine astfel mîntuirea propriului suflet. — Numărul cel mai mare de bătrîni îl constituiau oamenii Bisericii, întrucît aceştia aveau un nivel de viaţă mai ridicat şi erau mai cruţaţi de calamităţile epidemiilor, a perioadelor de foamete şi de masacrele războaielor. Şi printre papi, mulţi au fost activi pînă la o vîrstă foarte înaintată[25].

Şi în Evul Mediu matur (secolele XI—XIII) numărul cel mai mare de vîrstnici se întîlnea în rîndurile teologilor şi clerului, — inclusiv al papilor, mulţi dovedindu-se deosebit de energici[26]. În viaţa politică, de asemenea. (Un caz unic în analele războaielor

[22] Jean Delumeau subliniază importanţa problemei, cu perfectă competenţă tratată de Georges Minois în lucrarea sa (vd. *Bibliografia*), — principal ghid al acestui capitol.

[23] După cum atestă Caesar, referindu-se la gali. Plinius cel Bătrîn vorbeşte despre sinuciderile bătrînilor la germanicii scandinavi. (Şi o *saga* norvegiană relatează un astfel de caz). Dar — precizează G. Minois — „la barbari, ca şi la popoarele primitive, uciderea bătrînilor este o măsură excepţională şi limitată la faza preistorică a acestor popoare".

[24] Cum procedase Cassiodor în ultimii săi ani, retrăgîndu-se — dar într-o viaţă foarte activă — la mănăstirea din Vivarium, unde s-a stins la vîrsta de 95 de ani.

[25] Siricius şi Silverius au fost aleşi papi la 76 de ani, Damasus şi Sixt III — la 80. Papa Agaton, ales la incredibila vîrstă de 103 ani, a păstorit Biserica romană pînă la moarte (în 682), cînd împlinise 107 ani.

[26] Calixt II la 62 de ani semnează concordatul din Worms; iar la 64 de ani Grigorie VII îl obligă pe împăratul german Henric IV să vină la Canossa. La 85 de ani Celestin III (mort în plină activitate la 92 de ani) se opune pretenţiilor aceluiaşi împărat asupra Siciliei; iar Grigorie IX (ales la 73 de ani) se afirmă ca energic adversar al împăratului Fred. Barbarossa, şi moare la 97 de ani, în timpul asediului Romei. La 85 de ani Bonifaciu VIII îl ameninţă cu depunerea pe Filip cel Frumos; Ioan XXII este ales papă la 72 de ani (şi moare în activitate la 90); iar Celestin V este ales papă la 79 de ani.

îl reprezintă Enrico Dandolo, ales doge în 1192, la vîrsta de 85 de ani — şi care, la 97 de ani, participă personal la Cruciada IV). Printre femeile vîrstnice, unic este şi cazul Eleonorei de Aquitania — mamă a zece copii, încă frumoasă şi după ce trecuse de 70 de ani. Între 70 şi 84 de ani parcurge mii de kilometri străbătînd Europa, din Anglia în Aquitania, Spania, Italia şi Germania, pentru a asigura situaţia politică a fiilor ei. (În care scop, la 80 de ani ajunge în Castilia, traversînd, iarna, Pirineii!).

Spre deosebire de războinicul Evului Mediu timpuriu (dar asemenea multor papi — de-a lungul întregului Ev Mediu), pentru negustor vîrsta bătrîneţii reprezenta apogeul carierei. „Pentru el, al cărui succes se măsoară prin bogăţia pe care a acumulat-o, puterea şi prestigiul sporesc tocmai odată cu numărul anilor", — continuînd să rămînă în rîndurile notabilităţilor oraşului, cu influenţă în treburile publice. — Încît se poate afirma că în această perioadă „numai incapacitatea fizică le limitează bătrînilor activitatea; vîrstnicul îşi îndeplineşte funcţia atîta timp cît poate ţine în mînă pămătuful cu aghiazmă, spada, sapa sau registrul de socoteli", conclude G. Minois. „Numai ţăranul bătrîn nu poate conta decît pe ajutorul copiilor săi".

În Evul Mediu tîrziu şi la începutul Renaşterii (secolele XIV şi XV) situaţia bătrînilor suferă o schimbare de semn negativ. Teribila epidemie de ciumă din 1348 (şi cele din anii următori) care a redus la două treimi populaţia Europei a făcut victime îndeosebi în rîndurile copiilor, tinerilor şi adulţilor sub 45—50 de ani. Bătrînii au fost cruţaţi[27]; dar odată cu dispariţia nucleelor lor familiale pe grija cărora se puteau baza, vîrstnicii supravieţuitori au fost reduşi la stare de cerşetorie. — Apoi, şi alte consecinţe: creşte acum diferenţa de vîrstă dintre soţi, mortalitatea feminină sporită face ca vîrsta medie de căsătorie a fetelor să scadă, familiile lor îi preferă pe pretendenţii vîrstnici, — fiindcă aceştia erau mai bogaţi; tinerii se văd astfel frustraţi, — fapt care declanşează un conflict între generaţii.

Ca urmare, şi imaginea bătrînilor în literatură se deteriorează mult. La aceasta a contribuit şi faptul că vîrstnicii activi continuau să deţină funcţii importante în viaţa socială[28], deveneau astfel rivali redutabili, dar şi dispreţuiţi, — dacă nu de-a dreptul urîţi. — În acest timp, în domeniul artei este de semnalat că, pentru prima dată în sec. XV senectutea este reprezentată cu trăsăturile ei fizice specifice, redate cu exactitate (de Jan van Eyck, Filippino Lippi, ş.a.). Activitatea continuă şi foarte intensă desfăşurată de artiştii Renaşterii le menţineau longevitatea: Andrea Pisano trăieşte 78 de ani, Donatello — 80, Luca Signorelli şi Luca della Robbia — 82, Giovanni Bellini — 86. Michelangelo este foarte activ pînă la 88 de ani (după care, mai trăieşte un an); iar Tizian — care la 90 de ani îşi execută cunoscutul autoportret — nu-şi încetează activitatea pînă la moarte (survenită la vîrsta de 99 de ani).

Istoria bătrîneţii (cum îşi intitulează istoricul citat documentata-i cercetare) mai marchează în această perioadă şi faptul că, spre a-şi asigura întreţinerea într-un azil după ce vor fi siliţi să se retragă din viaţa activă, în unele oraşe negustorii şi meşteşugarii se organizează, cotizînd în acest scop pînă în ultimii ani ai vieţii.

Odată cu secolul al XVI-lea conflictul dintre generaţii devine mai acut ca oricînd. Epoca Renaşterii, epoca de exaltare a vigorii fizice, a capacităţilor intelectuale, a tinereţii şi frumuseţii, nu putea să nu deteste la vîrstnici degradarea şi pierderea acestor calităţi.

[27] În cunoscutul său jurnal, „Burghezul din Paris" notează, în 1418, că dintr-un număr de 400—500 de morţi, nici chiar 12 nu erau bătrîni.

[28] Papi ca Benedict XIII sau Calixt III sunt activi pînă la 81, respectiv 80 de ani; iar Grigorie XIII şi Paul IV — pînă la 83. — La 69 de ani Gattamelata mai era încă un condotier redutabil; la 72 de ani Colleoni era solicitat de Carol Temerarul; celălalt condotier, John Hawkwood, străluceşte în turniruri la 72 de ani; iar Jean de Brienne, împărat al Constantinopolului de la 83 de ani, conduce Imperiul pînă la vîrsta de 89 de ani.

Pictorii italieni caută să ocolească pe cît posibil tema neputincioasei senectuţi; în schimb pictorii flamanzi şi germani (Quentin Metsys, Albrecht Altdorfer, Lucas Cranach, ş.a) îi exprimă cu exactitate şi repulsie caracterele tipice. În operele literare (îndeosebi în comedia italiană) se înregistrează acum atacuri ironice, sarcastice, furibunde chiar, contra tipului de bătrîn bogat şi zgîrcit, sau a celui pedant cu ifose, sau a celui îndrăgostit care se plasează într-o postură comică şi ridicolă. Literatura picarescă este implacabilă cu femeile bătrîne — pe care şi Erasm le atacă fără milă[29]. Pentru Baldassare Castiglione curteanul vîrstnic este insuportabil din cauza refuzului său obstinat de a accepta şi de a se adapta ambianţei vieţii de curte[30]. Nici Montaigne nu vede altă soluţie decît ca vîrstnicii să renunţe la pretenţiile lor autoritariste[31].— Asemenea lui Montaigne şi a altor teoreticieni contemporani ai politicii, Machiavelli acordă şi el în mod categoric mai multă încredere capacităţii tinerilor decît bătrînilor în materie militară şi de politică[32].

Autorii diverselor „Utopii" nu acordă atenţie vîrstnicilor, considerîndu-i inapţi de a deţine un rol activ în societate. În atît de populara sa operă *Orologiul principilor*[33], episcopul de Cádix, inchizitor de Toledo şi cronicar imperial Antonio de Guevara (m. 1545) merge pînă acolo încît afirmă că, pentru a evita lamentabila decădere fizică şi intelectuală, toţi „bătrînii" ajunşi la vîrsta de 50 de ani ar fi trebuit să se sinucidă! (Iar dacă nu se pot decide să recurgă la acest act, cel puţin să nu aibă pretenţia de a ocupa posturi înalte, să nu ţină să ia cuvîntul înaintea celor tineri şi să nu adopte comportamentul sau felul de a se îmbrăca al acestora). — Singura lucrare de acest gen care dă atenţia şi consideraţia cuvenite vîrstnicilor este *Utopia* lui Thomas Morus[34]. Acesta, blamînd atitudinea opiniei publice care îi dispreţuieşte pe bătrîni — plasîndu-i în categoria vagabonzilor şi chiar a hoţilor — atrage atenţia că de fapt li se datorează deferenţă şi respect; că tinerii s-ar cuveni chiar să îi servească; iar vîrstnicii — să-i tempereze pe cei tineri şi să-i modereze. Dar dacă ajung la o vîrstă prea înaintată, de inevitabilă decrepitudine şi absolută inutilitate, cel mai bun lucru ce le rămîne este să-şi ia singuri viaţa[35]. — În fine, şi Shakespeare are o viziune pesimistă (exprimată în cel puţin 17 piese ale sale) asupra senectuţii şi a bătrînilor căzuţi în mintea copiilor; şi faţă

[29] „Dar nimic nu e mai comic decît unele femei bătrîne, de fapt moarte demult într-atîta sunt de decrepite, şi cu o înfăţişare atît de cadaverică încît par că acum s-au reîntors din infern..." — *Elogiul nebuniei,* 31.

[30] „Aproape toţi laudă timpurile trecute şi le blamează pe cele prezente, înfierînd acţiunile şi felul nostru de a fi, şi tot ceea ce ei nu făceau în tinereţea lor, afirmînd că azi totul merge din ce în ce mai rău". Viciul particular al bătrîneţii a fost totdeauna ramolismentul: „astfel că, nu numai corpul este bolnav, ci şi spiritul lor". — *Îl libro del cortegiano,* II.

[31] „Atîta neputinţă şi atîtea defecte diferite a adunat într-însa bătrîneţea, încît în felul acesta ea se expune într-atîta la a fi dispreţuită că cel mai bun lucru care îl poate cîştiga este grija şi afecţiunea familiei sale": a comanda şi a se face temuţi nu mai sunt armele sale". — *Eseuri, II,* 8.

[32] În *Discorsi sopra la prima deca di Tito-Livio* (I, 60) Machiavelli îi aprobă pe romanii primelor timpuri ale Republicii, care acordau importantele magistraturi şi tinerilor. Iar în *Dell'arte della guerra:* „Vreau să urmăm obiceiul veneţian: ca cel mai tînăr să vorbească primul, întrucît fiind miliţia un exerciţiu pentru tineri, mă conving că tinerii sunt mai apţi de a raţiona". — Dintre iluştrii teoreticieni contemporani, numai Jean Bodin ia apărarea bătrînilor, invocînd în acest sens exemple din Antichitatea greco-romană.

[33] Într-un secol şi jumătate opera a avut 33 de ediţii în limba spaniolă şi 50 în alte limbi. (În româneşte a fost tradusă de cronicarul Nicolae Costin).

[34] Consecvent celor exprimate în scris, Morus închiriase la Londra o clădire în care întreţinea pe spezele lui cîţiva bătrîni infirmi (cf. G. Minois).

[35] Istoricul citat explică această poziţie a lui Morus: „Orice legislator care raţionează în termeni de comunitate, de comunism, de masă, de generalităţi, de popor, de majoritate numerică, este înclinat — dacă vrea să fie coerent cu sine însuşi — să sacrifice elementul neproductiv"; totodată subliniind că măcar Th. Morus caută să atribuie un rol onorabil bătrînilor valizi — în timp ce episcopul de Cádix nici măcar nu face acest efort!

de care Shakespeare manifestă o atitudine mai mult de dezaprobare şi de dispreţ decît de preţuire sau de compătimire[36] (În fond, şi bătrînul Lear este victimă nu doar a ingratitudinei fiicelor, ci şi a propriilor sale slăbiciuni, iluzii, acte autoritare de rege medieval).

Dacă „bilanţul literar al bătrîneţii în sec. XVI este total negativ" *(Idem)*; dacă pentru umanişti decăderea fizică şi mintală a bătrînilor — care le rezervă un final nefericit şi ridicol — este un afront adus plenitudinii existenţei[37], în schimb nu lipsesc propuneri de folosire a unor mijloace în vederea combaterii senectuţii şi a prelungirii vieţii.

În acest sens, eruditul nobil veneţian Luigi Cornaro publică în 1566 *La vita sobria,* o carte uşor idilică în care recomandă un stil de viaţă simplu, moderat, sobru şi cît mai mult în mijlocul naturii. (Autorul a trăit, într-adevăr, 96 de ani). Francis Bacon, în tratatul *De augmentis scientiarum* propunea o viaţă activă, cultivarea continuă a unor preocupări plăcute (dintre care nu lipsea contemplarea lucrărilor frumoase de pictură). Medicul şi alchimistul elveţian Paracelsus, precursorul iatrochimiei, în tratatul *De vita longa* dezvoltă o teorie ciudată în care, pe lîngă ideea că procesul îmbătrînirii poate fi întîrziat printr-o alimentaţie echilibrată şi alegerea unei ambianţe cu o climă favorabilă, adaugă şi *quinta essentia,* elixirul magic (preparat de el însuşi pe bază de mercur şi aur). Se pare că nici Erasm nu respingea total ideea unui elixir de viaţă lungă. — Mai excentrică este soluţia (?) sugerată bătrînilor de a se îmbăia în apa regeneratoare a „izvorului tinereţii": fantasticul mit antic al miraculoasei fîntîni a cărei apă redă tinereţea[38] se pare că şi-a regăsit credibilitatea din partea unora în acest secol al Renaşterii. Îl reprezintă — printre alţii — într-un cunoscut tablou Lucas Cranach cel Tînăr; în timp ce conquistadorul Juan Ponce de León caută cu toată convingerea „Fîntîna Tinereţii" în peninsula Florida (pe care o anexase Spaniei în 1513).

[36] Atitudine formulată în modul cel mai explicit în monologul despre cele şapte vîrste ale omului din *Cum vă place,* act. II, sc. 7, — care se termină astfel:

„... judecător apoi
Cu pîntec rotofei, mai mare dragul,
Plini de claponi, şi barba rotunjită
Cu îngrijire, vorba înţeleaptă,
Ochii-ncruntaţi, aşa îşi joacă rolul.
Ciorapi de lînă poartă-n vîrsta-a şasea,
Papuci şi ochelari pe nas, nădragi
Păstraţi din tinereţea lui cu grijă,
În care descărnatele-i picioare
Plutesc ca-n nouri; bărbătescu-i glas
Piţigăiat e iar, ca de copil,
Parc-ar sufla în foale şi în fluier.
— În scena cea din urmă care-ncheie
Peripeţiile acestui basm,
E prunc din nou, nimic nu ţine minte,
Dinţi n-are, n-are ochi, nici gust — nimic".

(Trad. de *Virgil Teodorescu*).

[37] Prejudecata a fost în realitate dezminţită de atîtea personalităţi foarte active la vîrsta înaintată: de Barbarossa — la 80 de ani; de Andrea Doria — la 94; de Soliman Magnificul — la 72; de regele Sigismund al Poloniei — la 80. Sau, de papii citaţi mai sus. Sau, de dogii veneţieni ai Renaşterii a căror vigoare intelectuală s-a afirmat energic — la 77 de ani (Giovanni Mocenigo), la 80 (Tommaso Mocenigo), la 82 (Agostino Barbarigo), la 83 (Andrea Gritti), la 84 (Fr. Foscari). — La vîrsta de 88 de ani diplomatul Tommaso Contarini este trimis de Serenissima în misiune diplomatică la Soliman Magnificul.

[38] Pausanias vorbeşte de un izvor făcător de minuni, în apele căruia geloasa Iunona venea să se scalde pentru a-i părea mereu tînără aventurosului său soţ Jupiter. Alteori, izvorul este plasat în afara Greciei continentale — în „Insulele Fericite", despre care vorbesc Homer, Hesiod, Pindar, Plinius cel Bătrîn, Horaţiu, ş.a.

În concluzie: intelectualitatea catolică a Renaşterii nu privea cu suficientă simpatie, înţelegere, generozitate şi respect vîrsta senectuţii. Cu atît mai puţin mişcarea Reformei avea motive să adopte o atitudine diferită: marii reformatori aparţineau cu toţii rîndurilor tineretului[39]. Dar dacă bătrîneţea era tratată cu dispreţ, în schimb bătrînii care au rămas activi în funcţiile deţinute erau admiraţi, consideraţi demni de stimă. Cel puţin în felul acesta îi reprezintă Rafael pe Iuliu II, Tizian pe Paul III, sau Albrecht Dürer pe bătrînii săi părinţi, pe maestrul său Michael Wohlgemut, sau pe consilierul Hieronymus Holzschuher.

ALIMENTAŢIA. BUCĂTĂRIA, MASA, OSPEŢELE

Resursele alimentare ale perioadei medievale, asigurate de noi sisteme de cultură şi tehnici agricole, fuseseră sporite de aporturile cruciaţilor, ale arabilor şi în general de intensificarea schimburilor cu Orientul[40]. În sec. XVI navigatorii au adus din Lumea Nouă porumbul, cartoful, tomata, fasolea *(Phaseolus vulgaris),* arahidele şi, dintre păsări, curcanul; iar în secolul următor au apărut în Europa ceaiul, cafeaua şi cacao. Gama mai largă de produse, îmbogăţită prin diversificarea în noi varietăţi şi prin publicarea unor tratate de agricultură sau horticultură, a dus la o alimentaţie mai substanţială şi variată, la o bucătărie mai rafinată, precum şi la apariţia primelor tratate moderne de gastronomie.

Elementele de bază în alimentaţie rămîneau pîinea şi carnea. Pîinea albă, exclusiv din făină de grîu curat, era întîlnită doar la mesele princiare sau nobiliare şi la ospeţele de gală (unde însă nu lipsea nici pîinea neagră). De fapt, din cauza măcinatului rudimentar pîinea albă nu putea fi total lipsită de tărîţe. În Italia pîinea se făcea de obicei din trei sferturi făină de alac şi un sfert de bob (dar şi din făină de mei şi bob). În sec. XV se făcea şi din făină de hrişcă, introdusă din Orient de tătari şi turci. Porumbul va fi cultivat din secolul următor; dar în unele regiuni (ca Lombardia) abia spre sfîrşitul secolului al XVII-lea. În perioadele de foamete ţăranii făceau o pîine dintr-un amestec de făină din paie, coaje de arbore şi rădăcini de plante sălbatice. Foarte des pîinea era înlocuită cu terci sau cu mămăligă „albă" — din mei, năut sau făină de castane, amestecat cu lapte sau cu ulei de nucă ori de măsline; sau din făină de bob, linte şi boabe de fasole uscată. Atît la ţară cît şi la oraş turta sau mămăliga de năut era mîncarea de nelipsit în Postul mare — cînd laptele, untul, brînza şi ouăle erau interzise de Biserică. Dar fierte, lintea, năutul şi fasolea erau servite şi ca garnitură la o mîncare cu carne.

Fierturile şi supele, foarte complicate[41], erau pregătite după o infinitate de reţete, variind după regiuni şi elementele disponibile. Compoziţia lor — în care intrau de obicei carnea şi slănina, dar şi laptele, zahărul sau mierea — era asezonată cu sîmburi de rodie, cu ierburi aromatice locale, sau ingrediente aduse din Orient. Printre ierburile

[39] Cînd a afişat celebrele sale teze reformatoare Luther avea 34 de ani. De asemenea, cei care l-au urmat: Franz von Sickingen comanda cavaleria germană la 36 de ani. Zwingli îşi începe activitatea la Berna la 33. Umanistul von Hutten îşi urmează mentorul la 29 de ani. Th. Müntzer va conduce revolta ţăranilor la 28 de ani; iar Melanchton va începe să predea la Universitatea din Tübingen începînd de la vîrsta de 20 de ani.

[40] Vd. *Istoria culturii şi civilizaţiei,* vol 2, pp. 413—416, 332 (nota 148) şi 610—613.

[41] Iată reţeta foarte mult preţuitei *soupe dorée:* „Prăjeşti felii de pîine şi le moi într-o zeamă făcută din vin alb, zahăr, gălbenuş de ou şi apă de trandafiri; după ce s-au îmbibat bine le frigi şi le pui din nou în apă de trandafiri; apoi le pudrezi cu zahăr praf şi cu şofran".

Vînzător ambulant veneţian — După *Habiti...*, de Vecellio.

aromatice locale figurau de obicei măghiranul, salvia, cimbrul, busuiocul, isopul, uscate şi pisate (mai degrabă decît crude). Locul principal între condimente îl ocupau însă sarea şi muştarul; şi — cel mai rar şi mai scump — piperul. Într-o vreme cînd mijloacele de conservare a cărnii sau a peştelui se reduceau la uscat, afumat şi sărat, aroma mirodeniilor era o necesitate, nu doar un lux.

Al doilea aliment de bază era carnea (sau peştele) — la fel ca în Evul Mediu: carnea animalelor şi păsărilor domestice, de vînat[42] şi, în mare măsură, peştele (proaspăt, sărat sau afumat); iar în unele regiuni marine, şi crustaceele sau cetaceele — balena, marsuinul, caşalotul, delfinul[43]. În Franţa se mînca mult mai multă carne — pe cap de locuitor — decît în Spania, Italia, Germania sau Anglia, (în Anglia, preferată era totdeauna carnea de vită)[44]. Mai obişnuită era carnea de porc — fie proaspătă, fie conservată; carnea bovinelor era — pînă în sec. XVI — mult mai rară; iar a ovinelor şi caprinelor era mîncarea săracilor (la fel ca, în regiunile marine balena — „peştele săracilor"). Ţăranii puteau creşte porumbei de casă, — ceea ce constituia însă un privilegiu feudal[45]. La ospeţe apăreau pe mese sturzii, graurii, mierlele, prepeliţele, potîrnichile, fazanul şi păunul; dar începînd din sec. XVI, locul de cinste l-au ocupat fazanul şi curcanul. E greu de înţeles în schimb preferinţa nobililor şi bogaţilor Renaşterii pentru insipida carne de păun, ca şi pentru cea de barză, de cocor, de lebădă, de bîtlan (existau crescătorii speciale de bîtlani), sau de cormoran. „Sau, la curtea Franţei, pentru friptura de cioară pe varză" (C. Erlanger). Ce se mai poate spune despre faptul că cea mai aleasă mîncare era friptura de cuc? Sau, carnea de arici şi de veveriţă?

[42] Dar vînatul mare — cerb, mistreţ, căprior, urs, — era rezervat seniorilor, care îl prefera mai mult ca orice altă carne.

[43] Stridia, atît de mult gustată de romani, revine pe mesele celor bogaţi abia spre sfîrşitul secolului al XVII-lea.

[44] În sec. XV, pentru casa regală franceză necesarul săptămînal de carne era: 120 oi, 16 boi, 16 viţei, 12 porci (plus carnea afumată a altor 200), 600 păsări de curte, 200 perechi de porumbei şi 50 pui de gîscă. — La curtea ducelui de Berry se consumau în fiecare duminică sau zi de sărbătoare 3 boi, 30 de oi, 160 iepuri şi 160 de potîrnichi (cf. M. Defourneaux). — Măcelarii care vindeau carne în zilele de post erau aspru pedepsiţi; doar în spitale era permis consumul de carne în post, dar numai cu recomandarea scrisă (pentru fiecare bolnav în parte) a medicului, însoţită de permisiunea preotului.

[45] Dreptul de a poseda un columbar a rămas condiţionat de acest privilegiu pînă în 1789.

Ca să nu mai vorbim de reţetele culinare: „Cuişoara, vanilia şi şofranul, amestecate cu ceapă, usturoi, migdale şi zahăr, serveau la prepararea gelatinelor de carne sau de peşte, precum şi la pregătirea fripturilor de găină, păun sau anghilă" (F. Cognasso). Sau, că de obicei fripturile se serveau pudrate din belşug cu zahăr?

Sosurile foarte condimentate erau cele mai apreciate, la toate nivelele societăţii[46]. De fapt, sosurile se prezentau într-o gamă foarte variată, de la sosul pregătit cu zahăr şi apă de trandifiri pînă la cele mai picante — şi toate în culori adecvate: sos verde pentru friptura de clapon, sos vineţiu pentru cea de pui, galben pentru peşte, etc. Piperul, cuişoara, scorţişoara erau alăturate în combinaţii cu zahărul, untura, migdalele, ceapa şi usturoiul. Aproape că nu exista mîncare de carne, de peşte sau de legume care să nu fie însoţită de un asemenea sos picant. „Ideal era ca sosul să acumuleze un număr cît mai mare de arome. Şofranul era preferat în mod deosebit: se punea în tort ca şi la pregătirea verzei sau a perelor coapte. Zahărul şi mierea intrau aproape în toate mîncărurile. Puii întregi fierţi în apă cu zahăr şi mirodenii erau o delicatesă!" *(Idem).*

În schimb legumele erau dispreţuite şi nu apăreau decît ca garnitură, cu excepţia anghinarei (fiind şi o plantă cu proprietăţi afrodisiace), a sfeclei şi a verzei — care era socotită că ar preveni calviţia, ar da mai mult lapte doicilor şi că ar vindeca astmul, turbarea, guta şi paralizia! Brînzeturile erau foarte apreciate. De asemenea fructele obişnuite — mere, pere, prune, caise, piersici şi căpşuni. Dulciurile erau foarte variate — dar prăjiturile se pregăteau mai mult cu fructe şi cu miere decît cu zahăr.

Vinul nu putea lipsi la masă — mai ales în Franţa. (Unii medici chiar recomandau să te îmbeţi măcar o dată pe lună...) Se bea numai la sfîrşitul mesei, lîngă dulciuri; se beau vinuri importate sau locale, naturale sau parfumate cu infuzii de plante aromate (cu absint, mirt, aloes, anason, isop, rosmarin, ori cu mirodenii din Orient), sau îndulcite cu miere. Continua să fie extrem de apreciat, mai ales în Franţa, un vin pregătit, aşa-numitul *hippocras,* care se servea fie ca aperitiv, fie ca digestiv[47]. Berea (fără hamei) sau cidrul, cunoscute din Antichitate, continuau să fie preferate în Franţa, Anglia şi Germania; iar dintre băuturile dulci, îndeosebi hidromelul[48]. Dintre băuturile alcoolice (alcoolul a fost distilat de alchimişti încă din sec. XII, — dar pînă în sec. XV era întrebuinţat numai ca medicament),[49] intră acum în consumaţie curentă şi cele obţinute prin distilarea unor elemente de bază diferite — fructe, vinuri, cidru, tescovină, tuberculi, grîne, trestie de zahăr. Vinul însă îşi păstra supremaţia nediscutată; printre altele, şi pentru că — potrivit opiniei generale — era un excelent remediu contra colicilor şi a afecţiunilor renale.

[46] Iată o reţetă: „Iei pîinea prăjită, puţin şofran care să nu coloreze, cîteva mirodenii (piper, scorţişoară, ghimbir, nucşoară) şi ficăţei tocaţi, zdrobeşti totul în piuliţă, diluiezi cu oţet şi vin, şi îl pregăteşti dulce sau acru, cum doreşti, şi sosul acesta îl poţi servi cu carne de animale domestice, cu vînat sau cu peşte".

[47] Pregătit în felul următor: 8 gr. scorţişoară, 4 gr. cuişoare, 15 gr. vanilie, pisate într-o piuliţă; se adaugă 60 gr. zahăr pudră, şi se pune totul în 3 l. de vin alb, uşor; se lasă să fermenteze 15 zile; după care se filtra şi se trăgea într-un recipient ţinut închis.

[48] Reţeta: o cantitate de miere fiartă într-o cantitate dublă de apă, pînă cînd amestecul scade la un sfert, şi apoi se pune timp de 6 luni la fermentat; pentru reglarea fermentaţiilor secundare se adaugă — la o cantitate iniţială de 10 l. apă — 1 gr. de subnitrat de bismut şi 5 gr. acid tartric. — La popoarele scandinave hidromelul înlocuia aproape total vinul.

[49] În secolele XIV şi XV alchimiştii pregăteau alcoolul adăugînd şi foiţe de aur, pentru a pregăti *aurum potabile* — medicament pe care unii medici îl considerau ca avînd o acţiune salutară asupra organismului. — „Mai mult decît atît: unii medici recomandau bolnavilor lor, a căror situaţie materială le permitea acest lucru, să presare praf de aur peste alimentele pe care le consumau. Alţii recomandau să pregătească din pulbere de aur pilule pe care să le dea puilor de găină să le înghită; după un timp, să fiarbă în apă carnea acestor pui şi să bea zeama obţinută. Ss credea că această zeamă era saturată de aurul absorbit de pasărea fiartă în acest scop" (A. Lébault).

*

La fel ca în Evul Mediu matur, şi în secolele Renaşterii bucătăriile castelelor, palatelor şi mănăstirilor erau edificii aparte, construite la anumită distanţă, de obicei de formă circulară şi conică, cu tot atîtea şemineuri cîte vetre de gătit erau (plus un horn central, pentru aerisire); în şemineurile înalte de aproape doi metri atîrna deasupra focului marmita mare de fier. Bucătăriile erau prevăzute cu toate ustensilele necesare. Frigările erau acţionate manual; cele acţionate mecanic printr-un sistem de resorturi sau de greutăţi au apărut abia la sfîrşitul secolului al XVI-lea mai întîi în Italia şi Germania[50]. Şi focul era întreţinut prin suflat direct, sau printr-un tub de lemn, de fier sau de aramă; foalele cu burduf de piele articulat, plisat, au fost inventate tîrziu, în sec. XVI. —Dar nici în casele burghezilor oricît de bogaţi (şi nici în locuinţele multor nobili) bucătăriei nu îi era rezervată o încăpere separată: bucătăria era totodată şi sufragerie: uneori se şi dormea chiar în camera în care se gătea. Atîta doar că, în acest caz, vesela expusă era cît se poate de curat ţinută şi era din materiale de o cît mai bună calitate, şi eventual artistic decorată, devenind obiecte de pură ornamentaţie. (Bucătăria separată va deveni o încăpere destinată gătitului abia în sec. XVIII).

Scenă de interior: o familie burgheză la masă. După o gravură de R. Boissart (sfîrşitul sec. XVI). — Bibl. Nationale, Paris.

Aşadar, cum în plină epocă de strălucire a Renaşterii nu exista încă „sufrageria" nici chiar în casele nobililor, masa era servită în principalul loc de reuniune a familiei, în „sala oaspeţilor" — cum era numită în Franţa, — deci un fel de salon. (Dar masa se lua şi în camera de culcare — sau în bucătărie). La ospeţe — şi nu numai atunci — dalele sau podeaua se acopereau iarna cu rogojini, iar vara cu ierburi mirositoare (rosmarin, levănţică, măghiran, cimbrişor, ş.a.) şi cu flori de cîmp. Încălzirea era asigurată de şemineuri mari, artistic lucrate; pe la începutul secolului al XVI-lea au apărut în

[50] Pînă la această dată erau manevrate fie manual, fie „cu ajutorul unor cîini mici închişi într-o cuşcă cilindrică montată pe o osie, căreia aceste animale anume dresate, executînd un mers iluzoriu şi perpetuu (ca, în zilele noastre, veveriţele şi şoarecii albi), îi imprimau o mişcare rotativă, ce se transmitea frigărilor printr-un mecanism intermediar" *(Idem)*. Primele maşinării de acest fel au apărut la sfîrşitul sec. XV, — după care s-au înmulţit considerabil.

Franţa — după modelul germanilor — şi sobelor de teracotă smălţuite. Pentru iluminat serveau torţele, făcliile de ceară sau de seu, ori lămpile cu ulei fixate pe suporturi sau pe lustre. Scaunele — pliante, cu spătar, sau taburete acoperite cu ţesături de preţ. Cea mai comună mobilă, întîlnită în toate locuinţele, era bancheta — totdeauna aşezată de-a lungul peretelui şi în faţa căreia se aşeza masa. Se „aşeza": căci pînă către mijlocul secolului al XVI-lea nu se foloseau mese stabile. (Primele „mese-mobilă" vor fi rotunde şi, în genere, pe un singur picior). Masa se compunea înaintea prînzului — sau a ospăţului — aşezîndu-se platoul, scîndura lată şi lungă, pe două sau mai multe capre, independente; cînd erau mai mulţi invitaţi mesele erau astfel aşezate încît să formeze un dreptunghi deschis. Comesenii nu stăteau faţă-n faţă, ci ocupau numai o latură a mesei; cealaltă rămînea liberă, pentru servit.

Pe un perete din „sala oaspeţilor" (sau din camera de culcare — şi chiar în casele mai modeste) era bufetul: piesa cea mai luxoasă din întregul mobilier, din lemn sculptat, înalt de doi metri şi chiar mai mult, şi avînd formele cele mai diverse. Pe etajere erau expuse farfuriile, întreaga veselă, decorată cu mare fineţe, de argint, de aur, de porţelan, precum şi alte obiecte de preţ[51]. Pe bufet erau puse şi paharele — nu pe masă: cînd dorea să bea vin, oaspetele cerea, i se servea într-un pahar din care puteau bea mai mulţi comeseni[52], după care paharul era pus din nou pe bufet. Mesele erau acoperite — la curţi, ca şi în casele burghezilor — cu feţe de masă albe, care în timpul ospeţelor se schimbau mereu, pentru că se servea şi se mînca cu degetele. În sec. XVI, în locuinţele princiare a apărut obiceiul de a acoperi bufetele şi mesele cu broderii sau cu covoare orientale. Fiecare comesean îşi avea acum şervetul lui[53] — care în sec. XV era ţinut pe umăr sau pe braţul stîng, — iar în secolul următor se ţinea legat de gît şi uneori era schimbat după fiecare fel de mîncare. Uneori feţele de masă şi şervetele erau parfumate cu sulfină sau apă de trandafiri. Totodată şervetele aveau şi un rol decorativ: la ospeţele de gală erau prezentate apretate şi plisate în aşa fel încît reproduceau flori, fructe, păsări sau corăbii. Feţele de masă sau şervetele nu erau brodate, dar cele de mare lux aveau diferite desene în ţesătura lor de in, lucrate de cei mai iscusiţi meşteri ţesători. — Cînd amfitrionul avea prea mulţi invitaţi şi nu avea veselă suficientă, o închiria; la fel închiria (dacă era necesar) şi o vilă sau o sală încăpătoare. Şi personalul care servea la masă era numeros: fiecare fel de mîncare era servit de un servitor special. (Pentru o masă de nuntă cu 40 de invitaţi se prevedea ca fiind necesari 20 de servitori).

Foarte rar şi prea puţini chiar dintre marii nobili se serveau de vesela lor de aur sau de argint; o foloseau pe cea din cositor, aramă sau teracotă (iar ţăranii — străchini de lemn). Vesela de faianţă era încă rară, şi importată din Italia. Locul farfuriei adînci îl ţinea deocamdată blidul, strachina — din care mîncau două persoane: obicei care a durat şi în sec. XVII; iar locul farfuriei late — fundul de lemn (sau de metal), discul plat şi rotund pe care se punea o felie mare de pîine neagră, necrescută, rece şi tare (despre care vorbeşte şi cronicarul Froissart din sec. XIV). Pe acesta se servea şi se tăia carnea, friptura; după care, îmbibată de sosul, sucul sau grăsimea din friptură, felia de pîine se consuma de comesean (sau se lăsa servitorilor).

La mesele din timpul Renaşterii fiecare comesean îşi avea lingura lui; în schimb, două-trei cuţite ajungeau pentru toţi. Cuţitul şi lingura erau cunoscute şi de romani; furculiţa însă nu este menţionată înainte de sec. XIV — şi atunci folosită doar la curţile

[51] În *Jurnalul* său, cu ocazia căsătoriei Mariei dei Medici, cunoscutul memorialist Pierre d'Estoile notează: „În sala mare, pe peretele din faţă era un bufet decorat cu flori de crin, înalt pînă la plafon, plin de vase de aur şi de argint, de porţelanuri, de agate, de smaralde, de rubine, de safire şi de diamante...".

[52] Aflîndu-se la Londra, la un ospăţ, Giordano Bruno a fost foarte neplăcut impresionat văzînd că gentilomii cu care se afla la masă dispuneau de un singur pahar din care beau pe rînd toţi; pe care, înainte de a bea, fiecare trebuia să-l cureţe de firele de păr din barba celui care băuse înaintea lui...

[53] În sec. XV comesenii îşi mai ştergeau încă buzele şi degetele de faţa de masă; în ocaziile în care oaspeţii mîncau în picioare, pe pereţi erau atîrnate şervete folosite în comun.

princiare, şi numai în mod cu totul excepţional. De-a lungul întregului Ev Mediu, singura furculiţă pentru mîncat erau degetele: fiecare bucată de carne era dusă la gură cu trei degete[54]. Şi în secolul al XVI-lea furculiţa se întîlnea rar chiar la mesele aristocratice, — fapt atestat şi de Erasm[55]. Sosurile se serveau în castroane comune, în care îşi înmuia fiecare cu mîna bucata de carne sau de pîine[56]. Furculiţa cu trei dinţi, folosită deja în Veneţia spre sfîrşitul secolului al XV-lea, a fost introdusă în Franţa cu un secol mai tîrziu, iar în Anglia, în 1611, — în ambele ţării provocînd o vie şi indignată opoziţie din partea oamenilor Bisericii, precum şi a numeroşi pamfletari care ridiculizau folosirea ei[57]. Dar moda furculiţei, deşi adoptată la curtea regală, n-a fost acceptată nici chiar de lumea aristocrată în totalitate. Chiar în sec. XVII tîrziu furculiţa a rămas un obiect de lux — şi chiar un privilegiu: la masa Regelui-Soare numai monarhului îi era permis să se servească de acest instrument; ceilalţi comeseni — numai de cuţit şi... de degete. În Italia, în sec. XVIII furculiţa mai servea încă numai pentru a lua carnea de pe tavă şi a o trece în farfuria proprie; de unde, apoi, se lua cu degetele. Abia în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea furculiţa va fi folosită de toate categoriile sociale. (Pînă în ajunul Revoluţiei franceze mai era încă obiceiul ca cel invitat la cină să trimită cu cîteva minute înainte un lacheu cu cuţitul şi furculiţa de acasă pînă la locul unde era invitat; dacă n-avea la dispoziţie un lacheu, le lua în buzunar).

Încît, mîncîndu-se cu degetele, era o necesitate şi un obicei inderogabil (cel puţin la ospeţele mai alese) ca invitaţii să-şi spele mîinile într-un recipient cu apă parfumată sau cu vin, care i se prezenta fiecăruia; aceasta, atît înainte cît, mai ales, la sfîrşitul mesei. (Cînd servitorii intrau să facă curăţenie, — căci comesenii obişnuiau să arunce resturile de mîncare sub masă...) Ordinea în care se serveau mîncărurile — numărul felurilor fiind în funcţie de ocazii, de importanţa ospăţului şi de poziţia amfitrionului — nu era rigid stabilită; de obicei se începea cu supa (mai precis: cu diferitele supe) şi se continua cu tocanele, tocăturile, fripturile, fructele, dulciurile şi vinul[58]. La sfîrşitul copiosului menu[59], oaspeţii se închinau şi îi mulţumeau lui Dumnezeu (dar de cele mai multe ori uitau s-o facă). În schimb, unii terminau prin a aprinde o pipă; căci tutunul

[54] Obiceiul a continuat pînă în secolul trecut; de pildă, în Turcia, unde comesenii n-aveau la masă nici cuţit nici furculiţe (cf. Dr. Cabanès).

[55] „Fiecare ia cu trei degete ceea ce i se oferă, sau îşi întinde platoul..." *(De civilitate morum puerilium)*. Iar în 1588, Montaigne se mira că în Italia, la un ospăţ deosebit de pompos, fiecare comesean îşi avea lingura sa! — Furculiţe cu doi dinţi existau demult, dar se foloseau numai la bucătărie, pentru a scoate carnea din oală şi a o tranşa. În Anglia, furculiţa de masă cu patru dinţi a apărut abia după 1750.

[56] Dacă în castron este şi o lingură — continuă Erasm — „o poţi lua ca să guşti sosul; apoi treci şi altora lingura, după ce ai şters-o cu şervetul" — Dar nu numai furculiţa lipsea chiar şi de la masa unor distinşi burghezi şi intelectuali din Renaştere. Un student în medicină din Basel, invitat la cină de magistrul său din Montpellier, relatează că „fiecare comesean lua cu degetele bucăţile de carne din blid, după obiceiul locului, sorbind apoi supa. Zadarnic îi cerusem gazdei o lingură, căci n-avea nici una în casă; iar la masă aveam un singur cuţit mare, legat cu un lanţ de fier, de care se servea pe rînd fiecare. Nici la noi în Elveţia nu se cunoştea însă folosirea, atît de comodă, a lingurilor". — Faptul relatat se petrecuse în secolul al XVII-lea!

[57] Unul din motivele pentru care folosirea furculiţei era atît de rară era şi neîndemînarea unor comeseni, care utilizînd-o îşi înţepau buzele, gingiile şi limba. — Să mai notăm că invitaţii la un ospăţ îşi aduceau de acasă tacîmurile. (Un obicei păstrat — cel puţin pînă către 1900 — şi în unele zone rurale din Germania, Elveţia, Tirol. ş.a.).

[58] Un obicei răspîndit era următorul: pe fundul unei cupe cu vin se punea o coajă de pîine prăjită (fr. *toste*, engl. *toast*); cupa trecea din mînă-n mînă pînă ajungea la convivul în cinstea căruia se bea — şi care mînca coaja de pîine muiată în vin. (De unde expresia: „A face. a ţine un toast")

[59] Cantităţile enorme şi numărul incredibil de mare al felurilor servite (şi care sunt consemnate cu multă precizie în documentaţia epocii) nu trebuie să ne sperie şi să ne închipuim că oaspeţii consumau tot: amfitrionul ţinea să-şi impresioneze convivii, ace tia trebuiau să poată alege ce doreau — şi nici servitorimea atît de numeroasă a casei, sau cei din suita oaspeţilor nu trebuiau uitaţi —

— cunoscut în Franţa din 1560 — era considerat a fi „foarte bun pentru creier, pentru vedere, pentru auz şi pentru dinţi..."

Fastul unor banchete princiare din timpul Renaşterii a rămas proverbial. Nu numai prin cantitatea şi varietatea mîncărurilor, ci şi prin ceremonialul mesei, prin etalarea luxoasei vesele, prin surprizele oferite oaspeţilor de jucăriile mecanice, prin muzica orchestrei şi numerele de balet, care transformau ospăţul într-un ambiţios şi strălucit spectacol destinat să uimească şi să ridice cît mai mult prestigiul amfitrionului; ospeţe-spectacole (mai ales de la curţile italiene şi franceze) cărora li s-a dedicat o întreagă literatură.

În timp ce literatura vremii oferă o imagine cît se poate de elocventă a acestui aspect din viaţa Renaşterii (Teofilo Folengo în *Baldus,* Rabelais în *Gargantua şi Pantagruel,* memorialişti, călători, diplomaţi, etc.), lucrări pedagogice de largă răspîndire (şi ale unor autori de mare prestigiu) dau numeroase sfaturi de comportare civilizată la masă, furnizînd astfel, direct sau indirect, alte noi şi pitoreşti obiceiuri din viaţa societăţii[60]. Pe lîngă acestea, gastronomia Renaşterii — ca artă a prezentării meselor, tehnicii noi culinare, ştiinţă medico-dietetică — este completă şi definită în numeroasele tratate elaborate acum.

De fapt, primele două tratate moderne de gastronomie apăruseră în ultimii ani ai secolului al XIV-lea, fiind mereu retipărite pînă în sec. XVII[61]. După care, în secolele XV şi XVI se tipăresc în Italia cunoscutele opere ale unor autori antici interesînd gastronomia[62]; sau, indirect — lucrări de dietetică [63], ori de economia domestică legată de problema alimentaţiei[64]. Toate aceste opere prezentau un interes real îndeosebi pentru umaniştii timpului, dar n-au fost neglijate nici de numeroşi autori de tratate de gastronomie de mai tîrziu. Tipărirea, interesul viu suscitat şi vasta difuzare a unor asemenea lucrări demonstrează tendinţa epocii Renaşterii de a considera gastronomia ca un fapt de civilizaţie, de cultură şi de artă, înnobilîndu-l cu citate docte şi diversificîndu-l pe specialităţi, prin monografii distincte[65].

[60] Printre primele — şi de mare circulaţie: *De moribus puerorum et regimine mensae* (de Sulpizio da Veroli, 1483), *De civilitate morum puerilium* (de Erasm din Rotterdam, 1530), şi *Galateo,* savuroasa operă, repede tradusă în mai multe limbi, a umanistului, literatului, poetului Giovanni Della Casa, arhiepiscop şi nunţiu apostolic la Veneţia. — Erasm, de pildă, dă astfel de sfaturi: la masă să nu mănînci cu lăcomie, să nu te scarpini, să nu vorbeşti făcînd gesturi largi, să nu te joci cu cuţitul, să nu scuipi, să nu stai gînditor, să fii atent la cuvintele celui ce îţi vorbeşte, să nu critici mîncărurile ce ţi se servesc, să fii atent să nu murdăreşti cu mîncare hainele comeseanului de alături, să nu-ţi scobeşti dinţii cu vîrful cuţitului, ş.a.m.d.. — Observaţii care se vede că se refereau la obiceiuri curente.

[61] Primul — *Le Viandier,* manual al bucătarului de curte Guillaume Tirel (zis Taillevent), conţinînd zeci de reţete; al doilea, un celebru tratat de economie domestică cunoscut sub titlul *Le Ménagier de Paris,* al unui bogat şi vîrstnic burghez parizian anonim; o culegere de sfaturi tinerei sale soţii, de reţete culinare şi totodată de numeroase anecdote: interesant documnet asupra obiceiurilor şi moravurilor timpului.

[62] Opere de Archestratos din Gela (sec. IV î.e.n.), Ennius, Horaţiu, Caelius Apicius, Ateneos, *Saturnalia* lui Macrobius, *Epigramele* lui Marţial, *Satyricon* al lui Petronius, ş.a. (Dar fragmentul descriind cina din casa lui Trimalchion a fost descoperit abia pe la mijlocul sec. XVII).

[63] Medicii antici greci şi latini rezervau un amplu spaţiu dieteticii. *De salubri victus ratione* a lui Polybus (sec. V î.e.n.) este publicată la Basel (1544) şi tradusă la Veneţia în italiană (1544). Operele lui C. Galenos, în 5 volume, apar la Veneţia în 1525 (alte ediţii — în 1530, 1555, 1562). Apoi: lucrările lui Paulus Aegineta (sec. VII) — *Praecepta salubria* (1510), *De facultatibus alimentorum* (1541) etc. Cf. L. Firpo (vd. Bibliografia).

[64] *Istoria naturală* a lui Plinius cel Bătrîn (ediţia *princeps,* Veneţia, 1469); diferite reţete culinare — în L. Iunius Columella, *De re rustica,* şi în R. Taurus Palladius (acelaşi titlu), ambele tipărite la Veneţia în 1472; în timp ce în a sa *Geopontica,* împăratul bizantin Constantin VII Porfirogenetul (sec. X) adună numeroase reţete culinare şi sfaturi gospodăreşti (Basel, 1538; Veneţia, 1542).

[65] Astfel, în Piemont apare un tratat despre produsele lactate (1477); la Paris — un altul, despre proprietăţile gastronomice ale broaştelor ţestoase (1530); tot în Franţa — un mic tratat despre pepenele galben (1583); şi un altul, intitulat *Encomium brassicarum* — „Elogiul verzei"! Nenumărate sunt apoi în această perioadă operele de erudiţie dedicate vinului, rachiului, berei, cidrului, ş.a.

De cealaltă parte se situează lucrările, nu ale „amatorilor" eruditi, teoreticieni umanişti, ci ale practicienilor profesionişti, ale continuatorilor lui Taillevent şi *Ménagier;* ale maeştrilor-bucătari care, în condiţiile şi ambianţa de mare prosperitate a burgheziei, a opulenţei princiare, nobiliare sau a curiei papale, devin personaje importante, bucurîndu-se de o aleasă consideraţie şi de variate recompense economice[66]. Cărţile lor de bucate au fost redactate începînd din sec. XIV (dintre cele redactate în Italia sunt cunoscute cel puţin cinci); iar în următoarele două secole, nu numai tipografiile din Italia, ci şi cele din Paris, Nürnberg, Londra sau Bruxelles publică multe cărţi de bucate scrise de prestigioşi bucătari[67].

Pentru a spori fastul ospeţelor, apar acum — cu atribuţii specifice, clar diferenţiate — trei principale funcţii pentru serviciul la masă: servitorul[68] (în Italia, numit *trinciante*) care tranşa fripturile şi repartiza convivilor porţiile: totul cu atîta îndemînare şi eleganţă încît îşi transforma serviciul într-un adevărat spectacol; cel care dirija serviciul la masă (în italiană *scalco*) era şeful personalului de la bucătărie, compunea zilnic meniul (ţinînd seama de calitatea şi gusturile fiecăruia dintre invitaţi, de ocazii — religioase sau ceremoniale, — şi de ciclurile sezoniere) şi care uneori se ocupa şi de aprovizionare;[69] în fine, paharnicul (în ital. *coppiere*), care se îngrijea şi răspundea de vinuri şi de celelalte băuturi.

Odată cu apariţia acestor personaje — subliniază L. Firpo — „de acum încolo panorama gastronomiei secolului al XVI-lea se extinde de la domeniul bucătăriei şi al serviciului la masă, pînă la a îmbrăţişa complexa reţea de raporturi şi de ierarhii sociale, ceremonialul fastuos, surdele rivalităţi curţene, întregul sistem de conduită şi de educaţie al unei civilizaţii".

ÎMBRĂCĂMINTEA, COAFURA ŞI ACCESORIILE VESTIMENTARE

Leonardo da Vinci — despre care contemporanii spun că se îmbrăca cu o eleganţă desăvîrşită: simplă, discretă, lipsită de ostentaţie, — scria că veşmîntul este o manifestare spirituală şi un complement al corpului omenesc, cu care trebuie să se armonizeze într-un tot unitar. Ca atare, considera urîtă îmbrăcămintea care nu se adecvează liniei

[66] În cartea sa de bucate (1570 — reeditată de şase ori într-un secol), „bucătarul secret" al papei Pius V, Bartolomeo Scappi, consemnează şi retribuţiile suplimentare care îi reveneau bucătarului-şef: „Toată cenuşa de la focurile din bucătărie [...], toate pieile animalelor şi toate penele păsărilor sacrificate [...], cu toate capetele, gîturile şi picioarele lor [...], toate mărunţaiele, precum şi grăsimea care s-a scurs la prăjit [...], tot uleiul şi grăsimea folosite de mai multe ori la gătit [...], cu tot şoricul, precum şi slănina rîncezită". Elemente pe care apoi bucătarul-şef le vindea populaţiei nevoiaşe.

[67] În lista bibliografică dată la sfîrşitul cărţii sale, L. Firpo enumeră cele mai importante lucrări de acest gen publicate în secolele XV—XVI în ţările Occidentale. De asemenea, reproduce meniul unui prînz la curte, cu cantităţile elementelor (pentru 60 de invitaţi) şi cele 69 de preparate servite, de la aperitive la dulciuri; precum şi meniul pentru un prînz de post cu 42 de invitaţi, cu cantităţile pentru cele 49 de preparate servite; date din care rezultă cu claritate acest fastuos aspect al vieţii princiare a Renaşterii.

[68] De fapt, nu era un „servitor" — căci la această onorabilă funcţie aspirau adeseori şi membri ai unor familii de nobili scăpătaţi din punct de vedere economic. — Acest *trinciante* distribuia porţiile de mîncare în farfuriile invitaţilor, dezosa şi tăia fripturile sau salamurile, împărţea dulciurile şi brînzeturile, curăţa de coajă fructele, ş.a.

[69] Un asemenea *scalco,* flamandul italienizat Cristoforo da Messiburgo (m. 1548) este şi autorul unei cărţi în care prescrie organizarea în toate detaliile a unui banchet senioriał; aflat în serviciul curţii din Ferrara, Cristoforo a fost gratificat cu titlul de „conte palatin".

corpului, a cărei stofă nu se modelează pe corp şi nu este cu gust drapată. Pe de altă parte, la aceeaşi dată Baldassare Castiglione în *Curteanul* — codul necontestat al eleganţei timpului — observa cu tristeţe că italienii nu mai aveau un fel propriu de a se îmbrăca, ci adoptau moda francezilor, a germanilor, a spaniolilor. Adevărul este că situaţia era, mai mult sau mai puţin, generală: moda italiană era imitată în Franţa (şi invers), cea franceză îşi găsea imitatorii în Germania, în timp ce moda spaniolă cucerea gustul nobilimii şi al marii burghezii din Franţa, Anglia, Ţările de Jos. Cu toată această mobilitate şi diversitate, însă, noutăţile apărute în epoca Renaşterii şi anumite note caracteristice generale pot fi identificate.

Costume ale aristocraţiei napoletane din sec. XVI. Gravură dintr-un manuscris din sec. XVI. — Bibl. Nationale, Paris.

Mai întîi — apar gusturi noi privind culorile ansamblului vestimentar. În sec. XV mai stăruie încă preferinţa pentru un colorit variat — roşu aprins, alb, verde, albastru, — în care predomina încă din secolele anterioare roşul[70]. Negrul apărea foarte rar în costumul laicilor. Culorile aveau — reminiscenţă a tradiţiei medievale — semnificaţii simbolice; erau indicate a fi folosite în funcţie de anotimp şi de vîrsta persoanelor, dar simbolizau totodată şi sentimentele de afecţiune ale cavalerilor faţă de iubitele lor. (În sec. XVI s-au publicat numeroase scrieri asupra virtuţii fiecărei culori în parte şi, deci, şi asupra împrejurărilor în care erau recomandate)[71]. Rareori în sec. XV se purta o haină de o singură culoare. Culorile — alternînd alb cu roşu, verde cu roşu, etc. — erau dispuse în fîşii verticale; dar se foloseau şi combinaţii complicate — cu pătrate, cu romburi, cu fîşii alternative de diverse culori dispuse paralel sau perpendicular; sau, cu haina de o culoare iar mînecile şi garniturile ori accesoriile de o altă culoare. Culoarea doliului era cea între maro închis şi negru[72].

[70] Preferinţă în care erau implicate interesele comerciale şi noile rezultate obţinute în boiangerie. Manufacturile engleze au introdus postavuri de culoare galbenă sau verde în combinaţie cu roşu, după ce obţinuseră culoarea albastră dintr-o specie de *Indigofera,* plantă originară din India. Fabricanţii lombarzi au impus moda stofelor de culoare albastră după ce au descoperit proprietăţile coloristice ale drobuşorului (ital. *guado*). *Concinella,* insectă originară din Mexic, a servit la obţinerea culorii carmin, roşu-aprins. ş.a.m.d.

[71] Curteanul şi umanistul Mario Equicola (m. 1525) în tratatul său *De natura amori* atribuia culorii gri semnificaţia unui sentiment de neliniştе; verdelui — speranţa, auriului — bucuria, albului — puritatea, negrului — fermitatea, iar albastrului — lealitatea.

[72] „Obiceiul de a îmbrăca la cununie o rochie albă datează de cînd Maria Stuart a făcut această alegere cu ocazia căsătoriei ei. Înainte, albul era culoarea doliului pentru reginele Franţei. Obiceiul de a purta doliu de culoare neagră începe de cînd a devenit văduvă Caterina de Medici, care apoi nu s-a mai despărţit de această culoare toată viaţa. Dealtfel şi Henric se îmbrăca de regulă în negru şi alb, — ca un omagiu adus Dianei de Poitiers, care adoptase aceste culori de cînd rămăsese văduvă" (Jacques Wilhelm).

Familiile princiare, nobilii şi înalţii demnitari îşi rezervau în exclusivitate culorile lor proprii în îmbrăcăminte: dogele Veneţiei — mantia aurită; dogele Genovei — mantia de culoare neagră (în sec. XV) sau purpurie, în secolul următor; la Ferrara culorile ducelui Alfonso d'Este erau albul şi roşul; la Florenţa, familia Medici adoptase stacojiul, violetul şi purpura. La Roma, Veneţia, Bologna, Genova, culoarea impusă nobililor era negrul; în timp ce mantia profesorilor Universităţii din Bologna era de culoare neagră, stacojie sau violetă — după facultăţile cărora le aparţineau profesorii. — Dar în marele secol al Renaşterii, al XVI-lea, s-a impus din ce în ce mai mult culoarea neagră, care în secolul următor va deveni dominantă. Baldassare Castiglione o considera culoarea cea mai demnă de un gentilom, urmînd a fi temperată printr-o discretă combinaţie cu albul dantelelor. Era culoarea vestimentară de prestigiu, impusă de moda veneţiană (iar nu spaniolă, cum se crede de obicei); şi care nici nu traduce vreo influenţă a Contrareformei — cum tot atît de greşit s-a putut presupune.

Ca materiale — stofele de lînă, ţesăturile de bumbac, in sau cînepă erau într-o suficientă varietate de calităţi, provenienţe şi culori. În sec. XVI, ţesăturile de mătase au intrat în concurenţă cu cele de lînă; pe piaţa internaţională fabricile de mătase din Lucca, Genova, Milano, Veneţia sau Catanzaro exportau în toată Europa ţesături de mătase de cele mai diferite culori, desene, sorturi, — de la tafta subţire şi apretată pînă la brocart sau la catifeaua de mătase. Din brocartul avînd în ţesătură fire de aur (sau de argint), foarte preţuit, întîlnit la toate curţile princiare, erau confecţionate veşmintele cele mai somptuoase (dar şi cele mai incomode, din cauza greutăţii ţesăturii — în care se obişnuia să se monteze perle şi pietre preţioase). Pentru îmblănitul îmbrăcămintei de iarnă, în Italia — unde nu existau în acest scop decît vulpi şi veveriţe — se importa blană de hermină, jder, castor, vidră, care aveau mai întîi o valoare de ornament: de pildă, femeile nobile purtau o blană de zibelină pe braţ sau pe umăr.

Foarte frecvent îmbrăcămintea elegantă, atît a femeilor cît şi a bărbaţilor, era confecţionată cu elemente de broderie. La curţile italiene meşterii erau aduşi din Germania, din Flandra, dar şi din Milano sau Veneţia, oraşe cu o veche tradiţie (de origine bizantină) în această privinţă. Broderiile — rezervate în Evul Mediu aproape exclusiv veşmintelor liturgice — ornau şi capişoanele, pungile, cearşafurile, cămăşile, batistele, beretele, ciorapii; uneori artişti dintre cei renumiţi desenau modelele. — O adevărată „revoluţie în îmbrăcăminte" (cum a fost calificată apariţia dantelei) a avut loc în sec. XV, pornind din Veneţia. În secolul următor, dantela — lucrată cu acul, cu croşetul sau cu ciocănele — se aplică la hainele de stofă, la pieptarul, gulerul sau mînecile cămăşilor. Tipografiile veneţiene publică acum manuale de lucrat dantele.

Moda feminină prevalează asupra celei masculine ca fantezie şi varietate de forme. În Franţa luxul vestimentar atinge apogeul în sec. XV, sub influenţa fastuoasei curţi ducale a Burgundiei. Cu unele modificări, tradiţia îmbrăcămintei medievale se perpetuează; dar după terminarea Războiului de o sută de ani (1453) formele extravagante cedează locul unor linii mai simple; găteala capului, bonetele conice foarte înalte ale femeii elegante şi coafura strînsă la spate sau lateral în forma a două coarne dispar. În locul lor femeile poartă basmale bogat brodate, bonete în chip de turban, capişoane din stofă neagră sau roşie, care iau forma capului, prelungindu-se uşor pe umeri. În Anglia, femeile nobile sau burghezele bogate purtau bonete de catifea violetă, cu broderii. Campaniile militare în Italia au introdus în Franţa unele noutăţi; primele manufacturi, instalate la Tours şi Lyon, lucrează mătasea cu meşteri italieni. În sec. XVI, în întreaga Europă sursa modei a rămas Veneţia: nici o ţară nu putea rivaliza cu somptuozitatea vestimentară a veneţienelor (decît Franţa în secolele XVII şi XVIII).

Moda varia, fireşte, de la o ţară la alta. Rochiile, totdeauna foarte lungi (adeseori trena era atît de lungă încît trebuia să fie ţinută de slujnica însoţitoare), încep acum

Vestimentaţia femeilor din burghezia engleză. După o miniatură dintr-un manuscris din sec. XVI. — British Museum, Londra.

să se poarte din ce în ce mai decoltate, în faţă şi în spate; şi cu mîneci largi, răsfrînte, lăsînd să se vadă mînecile ornamentate ale cămăşii. O noutate care s-a bucurat de un mare succes a constituit-o îmbrăcămintea confecţionată din două piese — bluza strînsă pe piept şi fusta largă, cu pliuri. Se puteau îmbrăca şi două fuste una peste alta; a doua, cu trena lungă, se ridica în timpul mersului de către persoana care o purta — din cochetărie: pentru a lăsa să se vadă fusta de mătase şi brodată de dedesubt. Pentru bluză şi fustă se puteau alege stofe (sau mătăsuri) de material şi culoare diferite. Bluza, încheiată cu nasturi, avea un decolteu generos[73] — care putea fi şi acoperit de pieptarul plisat al cămăşii. Mînecile — mai mult sau mai puţin bufante; în care caz, atingeau (în sec. XV) o lărgime de trei metri: fapt care creia probleme serioase în timpul mesei. În sec. XVI s-a impus moda franceză: mîneca era mobilă, separată, independentă de rochie sau de bluză şi dintr-un material diferit, cît mai de preţ — din catifea de mătase sau din brocart ţesut cu fire de aur sau de argint; culoarea mînecii demontabile trebuia să se armonizeze cu culoarea rochiei. De obicei aceste mîneci (amîndouă sau numai una) erau încărcate cu podoabe diferite, uneori de o valoare imensă[74].

Direct pe corp se purta cămaşa; cea a doamnelor elegante era de asemenea brodată şi ornată cu perle. Cămaşa purtată ziua servea — dar foarte rareori — şi drept cămaşă de noapte. („Toate reprezentările picturale ale vieţii familiale arată că obiceiul general era de a se dormi complet dezbrăcaţi" — F. Cognasso). Iarna, contra frigului din timpul nopţii se foloseau blănuri. Ca piesă vestimentară intimă, încă din sec. XV femeile încep să poarte indispensabili lungi: un articol care însă era departe de a fi de uz comun, general. Peste rochii se purtau mantii, cu sau fără capişon, lungi pînă la pămînt, de diferite materiale, forme, ornamente şi culori — după ţări sau regiuni, oraşe, poziţia socială şi starea economică a persoanelor. Rochiile erau strînse pe talie cu cordoane — de catifea, cu broderii şi catarame de argint, eventual încrustate cu pietre preţioase. Pînă în secolul al XVI-lea rochiile n-aveau buzunare; micile obiecte necesare se purtau într-o pungă ornamentală, prinsă lateral de cordon. Dar banii sau obiectele mici de preţ

[73] Pictorii veneţieni (Palma il Vecchio, Tizian, Tintoretto, ş.a.) îşi prezintă modelele cu sînii descoperiţi (şi pe care unele veneţiene cochete şi-i pictau cu alb şi nuanţe de roşu!).

[74] Elisabeta Visconti purta pe o mînecă 413 perle; Bona di Savoia — diamante, perle şi rubine; Lucreţia Borgia avea rochii cu mîneci de care atîrnau franjuri bogate din aur masiv; iar Ludovic Maurul i-a dăruit Beatricei d'Este mîneci pe care erau montate nenumărate pietre preţioase.

erau ţinute într-un mic buzunar interior, din faţă, al corsajului (unde se ţineau ascunse şi bileţelele de dragoste...).

Costumul căuta să pună în evidenţă frumuseţea corpului — noul ideal de frumuseţe feminină promovat de Renaştere. Printre artificiile la care se recurgea în acest scop erau şi perniţele de cîlţi cusute de cămaşă pentru a accentua şi rotunji şoldurile; sau, faşele cu care se înfăşura bustul pentru a ridica sînii; sau, un fel de corset (apărut pe la jumătatea secolului al XVI-lea, în Italia) din benzi de metal formînd o piesă cu mici balamale în aşa fel încît să dea bustului o formă ideală. (Acest fel de armătură metalică va fi apoi prelungită în jos sau i se va adăuga o altă piesă avînd funcţia de a comprima burta). — Asemenea artificii aplicate la fustă vor duce la crearea marei mode (din Franţa, Spania, Anglia) a crinolinei sau malacofului din secolele XVI şi al XVII-lea: stofa sau pînza apretată a rochiei era susţinută în interior de un cerc de metal fixat în jurul şoldurilor; o carcasă de fier (în fr. *vertugadin*) care înfoia rochia dîndu-i o formă de con sau de clopot, — şi care avea dimensiunile unei roţi de trăsură. (În 1563 se interzice ca diametrul ei să depăşească... 120 cm!). În această structură metalică, al cărei aspect ciudat era accentuat prin adaus de balene sau perniţe de lînă, femeile păreau nişte păpuşi: ca în tablourile lui Velázquez!

Obiceiul consacrat de a purta asemenea rochii lungi pînă la pămînt şi adeseori cu o lungă trenă, făcea ca ciorapilor şi încălţămintei — invizibile sub rochie — să nu li se dea o importanţă deosebită. Ciorapii — din piele, postav cu broderii, pînză, mătase[75] sau, mai tîrziu, dantelă — erau lungi pînă sub genunchi, prinşi de jartiere din stofă. Şi încălţămintea era brodată, cînd era confecţionată din stofă[76]. Obişnuit era pantoful înalt, care proteja călcîiul şi glezna. În Italia epocii, încălţămintea elegantă era (îndeosebi la Veneţia) aşa-numita *pianella:* un fel de sandale sau de saboţi din brocart sau catifea, cu talpa şi tocurile joase; dar erau şi din cele cu tocuri excesiv de înalte, pentru a proteja piciorul contra prafului, apei sau noroiului. În acest caz încălţămintea căpăta forme cel puţin stranii: montată pe două plăci de lemn (intarsiate cu sidef) dispuse vertical, în dungă, ţinînd loc de talpă; sau, făcînd corp comun cu un suport de lemn atît de înalt[77], încît femeile nobile nu puteau umbla în aceşti saboţi decît sprijinindu-se de servitoarea care o însoţea.

*

Dintre accesoriile indispensabile femeii elegante, în Italia au apărut mai întîi evantaiul şi umbrela (ambele originare din Orient — China, Persia, Asiria), de unde s-au răspîndit repede şi în celelalte ţări. Asemenea unui steguleţ, evantaiul — un pătrat sau un dreptunghi de carton ori de stofă apretată şi brodată — avea mînerul de lemn, fildeş, aur sau argint. La fel şi evantaiul comun — din pene de păsări rare sau din dantelă de Burano. Se purta atîrnat cu un lănţişor de cordon. — Umbrela rituală (cu forma şi destinaţia ceremonială cunoscute de secole în Orient) apare la Veneţia adusă din Bizanţ; era rezervată exclusiv dogelui sau papei în timpul ceremoniilor. De către o

[75] Foarte scumpi şi rari la început, ciorapii de mătase au devenit mai accesibili după invenţia maşinii de tricotat de către W. Lee (1589). În Anglia, regina începe să poarte din 1580 ciorapi de mătase; ceea ce a făcut ca moda aceasta să se impună imediat — deşi constituiau articolul cel mai costisitor al toaletei.

[76] În Italia, ciorapii puteau avea la bază o subţire pingea, făcînd astfel de prisos încălţămintea; dar o lege florentină i-a interzis. Femeile de la ţară umblau desculţe, cu saboţi de lemn, sau cu un fel de sandale asemănătoare celor ale romanilor.

[77] În muzeul Correr din Veneţia se păstrează cîteva asemenea exemplare; unul avînd suportul talpă-toc înalt de 43 cm; altul de 51 cm. Interzise de Marele Consiliu în 1512, această ciudată modă a dispărut în jumătatea a doua a secolului.

persoană particulară, a fost folosită pentru prima dată în 1560, la Bologna (apoi şi în Franţa); dar umbrela nu va ajunge de uz comun decît după ce, utilizîndu-se oasele de balenă, va deveni pliantă.

Şi mănuşile au avut la început o utilizare rituală: de către înaltul cler în timpul ceremoniilor liturgice[78], dar mai tîrziu constituiau şi un semn distinctiv pentru jurişti şi profesorii universităţilor (cărora candidaţii trebuiau să le ofere, înaintea susţinerii examenului de doctori). Începînd din sec. XV, mănuşile nu puteau lipsi din ansamblul îmbrăcămintei unei persoane elegante: parfumate, de mătase, din brocart ţesut cu fir de aur, şi uneori fără degetele pe care se purtau inelele, pentru a lăsa vizibilă bijuteria. Apar acum şi normele inderogabile de etichetă, legate de acest articol[79]. A oferi o garnitură de 12 perechi de mănuşi era un dar regal. Corporaţia mănuşarilor din Veneţia îi oferea dogelui în fiecare an 15 perechi.

În secolul al XV-lea femeile îşi ascundeau părul de regulă sub o broboadă, o bonetă sau o beretă, aderente la coafura şi forma capului. Găteala capului era de o varietate infinită — după regiuni, vîrstă şi stări sociale: o basma simplă sau brodată, ori împodobită cu panglici de mătase; o bonetă în formă de inimă cu vîrful coborînd pe frunte, — sau deschizîndu-se în două arcuri deasupra tîmplelor, sau acoperindu-le complet[80]; o scufie de mătase variat ornamentată — care se putea reduce şi la o simplă plasă de păr, dar din împletituri sau panglici ţesute cu fir de aur; ori, o scufie pe o carcasă de sîrmă, terminîndu-se cu un văl lung căzînd pe spate. Pălăriile de vară erau din pai cu boruri largi, cu panglici şi pene de păun.

Dar tendinţa generală în secolul al XVI-lea era ca femeile să-şi arate frumuseţea părului şi a pieptănăturii. Culoarea de păr ideală era cea aurie: idealul pictorilor Renaşterii italiene era femeia blondă. În alte ţări însă femeile îşi vopseau părul, — de multe ori schimbîndu-i culoarea după culoarea rochiei. Cînd nu voiau să-l vopsească, femeile (dar şi bărbaţii) îşi puneau peruci[81]. Moda perucilor era atît de tiranică încît părul natural se vindea foarte scump; la Veneţia, ţăranele şi-l vindeau chiar în piaţa San Marco; iar la Milano — în piaţa Broletto. În scopul comercializării părului, în Anglia femeile defuncte erau adeseori tunse înainte de a fi înmormîntate.

Şi vestimentaţia bărbătească suferă în această perioadă schimbări substanţiale; unele, asemănătoare întrucîtva celor ale costumului feminin. Tradiţionala tunică largă de stofă, bogată, îmblănită iarna, cu mîneci largi, cu capişon pentru caz de ploaie, acum în sec. XV se poartă scurtă pînă sub genunchi, strînsă pe talie cu un cordon de piele.

[78] La început cu un deget, originare din Egipt sau Persia, folosite de greci şi romani la unele munci manuale brute, precum şi (în secolele VI–IX) de călugării care lucrau la cîmp, începînd din sec. VII mănuşile tind să devină un obiect de lux. Împăraţii purtau mănuşi de purpură, ornate cu perle şi nestemate. Femeile din familia imperială încep să le adopte chiar din sec. IX. Mănuşile cu degete separate îşi fac apariţia în sec. XII; cele din împletituri metalice (sau din plăci articulate) făcînd parte din ansamblul armurii cavalerilor, se purtau numai peste mănuşi de piele groasă. (În epoca feudalismului aveau şi o valoare simbolică — de omagiu sau, dimpotrivă, de sfidare).

[79] Nu era îngăduit să te prezinţi în faţa regelui, a principilor sau a nobililor de rang înalt cu mîinile înmănuşate; nici în biserică nu se cuvenea să intri cu mănuşi. Pentru a saluta o persoană îţi scoteai bereta cu mîna stîngă, duceai mîna dreaptă în dreptul inimii, apoi îţi scoteai mănuşa şi îi strîngeai mîna; obicei care însă între prieteni nu se practica. Mănuşile se scoteau şi în timpul dansului; iar în perioada de doliu nu se purtau mănuşi.

[80] Confecţionat din postav negru, acest tip de bonetă — purtată de obicei de văduve — a fost adusă la modă de Caterina dei Medici.

[81] Elisabeta I a Angliei avea o colecţie de 80 de peruci; iar despre Maria Stuart se spune că, în timpul captivităţii sale în Anglia, îşi schimba peruca în fiecare zi.

În sec. XVI, jacheta sau tunica scurtă, ajustată pe corp şi încheiată pînă la gît cu nasturi, peste care se purta un fel de manta scurtă, o capă deschisă, flotantă, fără mîneci, era (în Spania mai ales) căptuşită şi întărită cu balene; în timp ce umerii erau mult lărgiţi cu căptuşeli (şi piepţii de asemenea), încît cel ce o purta cu greu se putea mişca în voie. Un bărbat în costum de gală era strîns în şireturi de sus pînă jos, încît nu se putea îmbrăca singur[82].

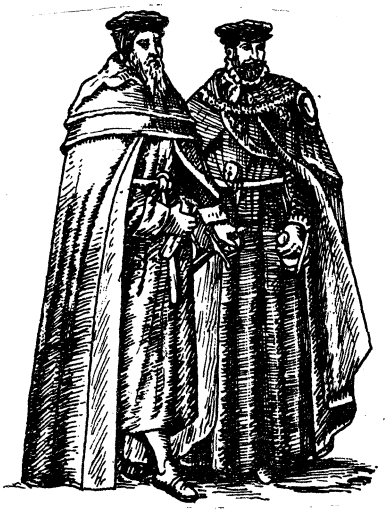

Doi lorzi în ţinută de stradă. După o miniatură dintr-un manuscris din sec, XVI. — British Museum, Londra.

În Spania — ca şi în Franţa, Italia, Anglia, — la mare modă era culoarea neagră, deschisă de albul lenjeriei şi al dantelelor. Poziţia politică predominantă a Spaniei va favoriza adoptarea şi în alte ţări nu numai a modei, ci şi a etichetei de la curtea lui Filip II[83]. Pantalonii — fie largi, bufanţi, fie strînşi pe coapsă, — lungi pînă sub genunchi, se cotinuau cu ciorapi de aceeaşi culoare neagră la curţile Franţei sau a Spaniei; dar în Italia, pantalonii, colanţi, erau combinaţi cu dungi verticale, orizontale sau oblice, ori cu pătrăţele de culori diferite, şi uneori erau lungi pînă la glezne, înlocuind în felul acesta ciorapii. (Gentilomii purtau sabia — pe care n-o părăseau nici în timpul dansului). Încălţămintea varia după ocazii: în formă de papuc (fără toc, dar acoperind călcîiul), de pantof cu totul înalt, de gheată, sau de cismă cu carîmb scurt, confecţionată din catifea neagră sau din piele ori stofă. În Spania şi Anglia cismele erau înalte şi largi, cu marginea răsfrîntă, cu franjuri, toc înalt, pinteni de aur sau de argint. Pantofii, de diferite culori, de catifea brodată, erau legaţi cu şireturi şi cît mai ornamentaţi.

Pe cap se purta (şi nu numai în Italia), vechea glugă florentină pusă pe un colac de cîlţi, coborînd pe spate sau pe un umăr, şi uneori atît de lungă încît putea înfăşura gîtul, ca un şal. Pe cale de dispariţie în sec. XV, gluga a dat naştere beretei — fie aderentă pe cap asemenea unei scufii (de postav negru, roşu sau verde), fie în formă de con trunchiat (şi înalt de 30—45 cm), fie asemenea unei pălării cu borurile laterale ridicate (iar partea din faţă a borului — mai lungă şi ascuţită), fie asemănătoare unei şepci fără cozoroc. Oricare din aceste forme erau ornamentate cu agrafe, medalioane,

[82] Această capă înlocuia roba, abandonată definitiv în timpul lui Henric II, — dar care rămînea apanajul magistraţilor, medicilor, profesorilor şi şefilor corporaţiilor. (Aceştia din urmă însă o purtau numai în ocazii solemne).

[83] Caracterul „ stilului înalt", al etichetei de curte, era grandoarea, devoţiunea, observarea ordinei de anguri, obiceiul de a scoate pălăria şi a săruta mîna (cf. B. Bilzer). Felul îmbrăcămintei era determinat de uplul regal (şi de sora lui Filip II, Margareta, care fusese cîţiva ani guvernator al Ţărilor de Jos).

broşe; bijuterii care aveau şi rolul de a fixa pana sau panaşul din pene de struţ. — Pălăria nu se scotea nici la ospeţe, nici la baluri sau la alte ceremonii de la curte. În Anglia Renaşterii bărbaţii purtau pălării în general de catifea, de diferite forme şi culori, cu tot felul de pene cît mai lungi. Sabia sau pumnalul la şold era accesoriul care nu trebuia să lipsească elegantului gentilom.

Cît priveşte portul bărbii, pictorii secolului al XV-lea îi prezintă pe contemporanii lor ca neavînd o asemenea preferinţă. Dar în secolul următor revine moda bărbii — îngrijit tăiată, rotund şi bogat, în coleretă, în cioc, sau ca „muscă"; de asemenea mustaţa — de o linie în acord cu barba, mai stufoasă sau mai discretă. În Anglia (dar şi în Franţa sau Italia) barba se purta vopsită — la fel ca şi părul, dealtfel, — în diferite culori: după vîrstă, după profesiuni, sau după capriciu[84]. Bătrînii în general nu purtau barbă. Baldassare Castiglione îi critică pe cei care îşi rădeau barba de două ori pe săptămînă, sau îşi vopseau părul; iar Ludovico Ariosto îi critică (în comedia *Cassaria*) pe bătrînii care se parfumau, care îşi căneau părul, sau care căutau să-şi ascundă calviţia: căci începuseră şi bărbaţii să poarte perucă încă din ultimii ani ai sec. XV. Este epoca de triumf a bărbii: au purtat-o şi 12 din cei 14 papi ai secolului. În schimb, începînd de pe la 1550, nimeni nu mai purta părul lung, revărsat pe umeri în plete.

Încetul cu încetul nota generală de sobrietate a costumului masculin din prima jumătate a secolului al XVI-lea se pierde; şi aceasta, tocmai la curtea Franţei, unde moda părea a fi mai stabilă şi mai echilibrată. Momentul coincide cu perioada domniei lui Henric III şi a prezenţei la curte a favoriţilor săi — *les mignons du roi,* — cercul de tineri eleganţi, afectaţi, efeminaţi, cu moravuri frivole (şi... echivoce).

Ţinuta de zi a unei regine: Ana de Austria, a patra soţie a lui Filip II. După portretul pictorului german Georgius. — Mănăstirea Carmelitelor, Madrid.

Acum se impune moda mînecilor exagerat de umflate (şi despicate — pentru a lăsa să se vadă dantelăria cămăşii), precum şi a umerilor excesiv de largi. Dar articolul vestimentar cel mai excentric este enormul guler plisat (în franc. *fraise*). De origine din Italia (unde însă s-a purtat cel mai puţin) şi începînd din 1550 preluat rapid de lumea elegantă din Franţa, Anglia, Spania, Germania, Flandra, atît de bărbaţi cît şi de femei — gulerul plisat, din pînză subţire de in ornamentată uneori cu fire de aur sau de argint, se compunea dintr-un rînd sau mai multe rînduri suprapuse în etaj, de îndoituri

[84] Gian Galeazzo Visconti, ducele Milanului, îşi vopsea părul, apărînd blond sau brun — în funcţie de culoarea costumului pe care îl purta în acea zi.

şi creţuri, ţinute de un cadru de sîrmă (iar după 1580, apretate cu scrobeală). Pliurile, devenite din ce în ce mai numeroase şi mai adînci, au atins — la curtea lui Henric III al Franţei — dimensiuni enorme: necesitînd pentru a fi confecţionate pînă la 18 m de pînză şi înalte pînă aproape de creştetul capului. Atingînd o lăţime chiar de 40 cm, formau în jurul gîtului o roată — continuă pentru bărbaţi, iar pentru femei, deschisă în faţă, — cu diametrul de aproape un metru[85]. Încît capul— care nu se mai putea mişca decît între anumite limite — apărea ca aşezat pe o imensă tavă albă; şi, firește, creînd mari probleme în timpul mesei!

Somptuozitatea vestimentaţiei princiare, aristocratice şi a marei burghezii era completată de profuziunea de bijuterii. Perlele, pietrele preţioase, cameile, medalioanele, podoabele de aur şi argint puteau să apară, la bărbaţi, sau la femei, aplicate pe toate piesele de îmbrăcăminte, încălţăminte şi accesorii — de la beretă şi podoabele coafurii pînă la preţioasele ornamente ale ciorapilor şi pantofilor. La toate acestea se adăugau bijuteriile independente direct de costum.

Cerceii şi brăţările au apărut tîrziu, spre sfîrşitul secolului al XV-lea, pentru a deveni numaidecît o condiţie a eleganţei. La Veneţia obiceiul ca femeile elegante să poarte cercei începe abia în jurul anului 1525. Inelul păstra semnificaţia originară legată de ritualul căsătoriei, cînd mirele i-l punea pe deget miresei[86]. Principii şi marii nobili, cavalerii, înalţii prelaţi şi magiştrii universităţilor purtau de gît şi peste veşmînt — ca un semn al demnităţii şi autorităţii lor — un lanţ gros de aur, sau un colan artistic lucrat, încrustat cu perle, emailuri şi pietre scumpe. Acestui semn onorific îi corespundea un alt accesoriu, funcţional sau pur ornamental: nasturii şi butonii de aur. Colierele obişnuite ale bărbaţilor aveau de obicei şi un medalion, sau — piese extrem de preţuite — camei ori geme antice; colierele femeilor (care preferau în plus şiragul de perle) aveau adeseori atîrnate şi o cruciuliţă. Pe lîngă alte feluri de bijuterii (medalioane, pandantive, agrafe, broşe, etc.) femeile visau podoaba supremă pe care foarte puţine şi-o puteau permite: coroniţa de aur, chiar bătută cu nestemate (sau, măcar o ghirlandă din mai multe şiraguri de perle mari).

De fapt, această profuziune de bijuterii n-avea doar o funcţie ornamentală, nu răspundea doar unui gust artistic, sau vanităţii de a se afirma a celor ce le purtau. Era vorba şi de un mod de investiţie, de un fenomen de tezaurizare. Pentru mentalitatea epocii bogăţia nu era reprezentată doar de bani, ci şi de obiectele preţioase care, în caz de necesitate, puteau fi transformate uşor şi imediat în bani. (Sau puteau servi tot atît de bine pentru un împrumut cu gaj). — Îmbinarea utilului cu frumosul, atît de caracteristică acestei epoci, îşi găseşte aici o altă confirmare. Unul din cei mai mari protectori ai artelor (aminteşte F. Cognasso), papa Iuliu II — „acest formidabil tezaurizator de perle, supraveghea personal cu regularitate cantitatea de perle pe care izbutea să o adune în casa sa de fier din Castelul Sant'Angelo".

LOCUINŢELE. AMBIANŢA ORĂŞENEASCĂ

Condiţiile de locuit ale ţăranului au cunoscut o evoluţie mai lentă decît cele ale orăşenilor; construcţia caselor, funcţionalitatea lor, anexele, mobilierul, grupul familial, au continuat multe dintre formele Evului Mediu, menţinîndu-se şi în secolele următoare.

[85] Elisabeta I a Angliei le-a interzis pe cele a căror rază depăşea 33 de centimetri!

[86] În secolul al XV-lea inelul era folosit şi ca sigiliu. Se purta ori un singur inel, ori mai multe (eventual pe degetele ambelor mîini). Multe inele, cu anumite pietre preţioase, avînd fiecare presupusa sa valoare terapeutică sau preventivă, aveau o anumită funcţie magică (de invocare a unei puteri supranaturale, de îndepărtare a unor boli, de înlăturare a unei primejdii, de vindecare de deochi ş.a.).

Materialele utilizate, tehnica construcţiei locuinţelor şi caracteristicile lor vor rămîne aceleaşi, cu anumite transformări şi ameliorări. Completînd sursele literare de informaţie, pictorii francezi şi îndeosebi flamanzi (fraţii Le Nain, Adriaen Brouwer, David Teniers, Pieter Brueghel cel Bătrîn, ş.a.) ilustrează aceste condiţii de viaţă, care desigur că nu erau strict specifice doar Ţărilor de Jos.

Un grup de ţărani germani. Acuaforte de Albrecht Dürer.

Alegerea materialelor în funcţie de resursele locale, condiţiile geografice, climatice şi posibilităţile economice ale fiecăruia au determinat varietatea tipurilor de case. Cele mai rudimentare erau colibele pe jumătate îngropate în pămînt (de ex. în regiunile Auvergne, Aquitaine, etc.), acoperite cu un tumul. Mai răspîndite erau casele de paiantă, de chirpici, din vălătuci, cu şarpanta aparentă, acoperite în marea majoritate cu paie, trestie sau stuf; iar în zonele de pădure, cu şindrilă. Cum întotdeauna a existat o diferenţiere economică, şi în mediul rural ţăranii mai înstăriţi aveau şi construcţii-anexe — grajd, coteţ de porci sau de păsări, locuri de depozitare a grînelor, alimentelor sau furajelor; cei mai săraci dormeau sub acelaşi acoperiş cu vitele şi păsările de curte. În general casele aveau o singură încăpere de locuit; cînd casa avea un etaj — la care urca o scară exterioară — camera de locuit era sus; parterul era rezervat vitelor, depozitării de alimente, grîne, unelte agricole, etc. În secolele XVI şi XVII, în Anglia sau în vestul Franţei (ca şi în alte ţări) cei aflaţi pe ultima treaptă a sărăciei trăiau în colibe, ridicate în cîmp sau la marginea pădurii.

Interiorul era cu pămînt pe jos şi cu ferestre cît mai mici; dar uneori lumina pătrundea numai prin uşa deschisă. Într-un colţ — culcuşul întregii familii: un strat de paie sau de frunze uscate aşternute pe cîteva scînduri. În mijlocul încăperii — vatra direct pe sol, deasupra căreia atîrna de un lanţ ceaunul. Fumul ieşea printr-o deschizătură din acoperiş. Mobilierul: una sau două laviţe cu spătar, cîteva scăunele, o masă, o ladă, leagănul copilului şi coşul de papură pentru păstrat pîinea; vesela — de lemn sau de lut ars. Dar suprafeţele edificate puteau să se transforme de la o generaţie la alta, dîndu-li-se alte destinaţii, sau construindu-se în curte localuri suplimentare. Iar dacă în satele din regiunile nordice (din Franţa, Germania, Flandra, Anglia, sau din alte ţări) casele erau de chirpici sau de lemn, în timp ce cele din Spania, Italia, Bretagne sau sudul Franţei erau de piatră, aceasta nu înseamnă că acestea din urmă ar fi prezentat condiţii de locuit superioare celor ale primei categorii; casele de piatră din Sicilia, de pildă, erau mult mai mici şi mai sărăcăcioase decît casele de vălătuci şi bîrne din unele sate din Alsacia sau Normandia.

În oraşe, în secolul al XV-lea majoritatea caselor foloseau, ca material de construcţie, cu prevalenţă lemnul. (Excepţie făceau bisericile şi palatele nobililor sau

ale cetăţenilor foarte bogaţi). În prima jumătate a sec. XV aproape toate casele din Zürich erau de lemn — chiar şi palatul primăriei. Casele din piatră erau atît de rare încît documentele contemporane nu uită să le menţioneze (cf. M. Defourneaux).

Asamblajul de şarpantă, susţinut de stîlpii principali, era asociat cu materiale uşoare, cărămizi, lut bătătorit, şi totul întărit de grinzile de lemn aparente, — care erau dispuse orizontal, vertical, oblic, împărţind peretele în mai multe pătrate, triunghiuri, dreptunghiuri, romburi, etc. (aşa cum sunt cele păstrate pînă azi în oraşe din nordul Germaniei, Franţei, Angliei, ş.a.), şi uneori completat cu şipci acoperite cu ipsos. Elementele constructive de lemn desenau osatura edificiului, încadrînd şi golurile faţadei (uşile şi ferestrele). Acoperişul celor mai multe case — chiar şi al celor mai pretenţioase — era de stuf, paie sau trestie, rareori de ţiglă; iar cu plăci de ardezie — numai cînd cariera cu o asemenea argilă se afla în apropiere. (În Anglia, bisericile şi clădirile de piatră erau adeseori acoperite cu plumb). Lemnul grinzilor faţadei era uneori ornat cu flori, cu figuri umane sau animale; iar bîrnele mai groase aveau sculptate motive groteşti.

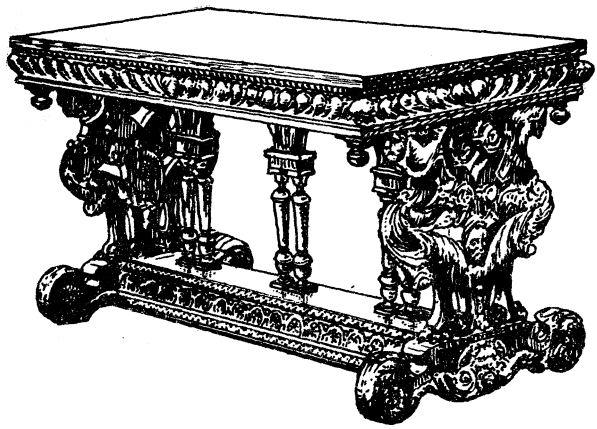

Masă stil Renaissance. Sec. XVI. — Musée de Cluny, Paris

Casele construite în secolele XV şi XVI — îndeosebi cele din Italia — au noi caracteristici: scările exterioare dispar, la fel ca părţile ieşite înafară ale clădirii; intrarea principală este mai largă; de asemenea scările — care nu mai sunt acum din lemn, ci din piatră; în plus, fiecare casă are acum ieşire într-o curte interioară sau grădină[87]. Majoritatea caselor orăşeneşti (cel puţin în Anglia) aveau şi o pivniţă — şi de multe ori un etaj; sau, mai multe etaje suprapuse prin console şi avansînd faţă de parter. Parterul se compunea dintr-o piesă unică — în acelaşi timp bucătărie, sufragerie şi cameră de zi, dormitorul fiind la etaj (unde erau primiţi şi vizitatorii). În casele meşteşugarilor şi cele ale negustorilor încăperea (din faţă — dacă erau două) de la parter servea drept atelier ori prăvălie[88]. Casele acestora aveau firme pictate sau gravate pe faţadă; cînd firmele constau dintr-o piesă din fier forjat, ele dominau strada şi identificau casa (căci o numerotare a caselor nu exista). Prăvăliile sau tarabele negustorilor ambulanţi erau instalate şi între arc-butanţii catedralei, sau între absidele bisericilor[89].

[87] Inovaţiile acestea au pornit — ca şi modelul palatelor — din Florenţa.

[88] Albrecht Dürer, în multe din desenele şi gravurile sale reprezintă case săteşti şi orăşeneşti din Germania, Austria şi Italia vremii.

[89] „În felul acesta bisericile participau la viaţa cotidiană a oraşelor, al cărei ritm îl reglau prin sunetul clopotelor. Într-adevăr, sunetul clopotelor învăluia întreaga viaţă a oraşului /.../, anunţînd începerea şi sfîrşitul programului de lucru, slujbele religioase, bucuriile şi doliile; iar uneori, şi un pericol care ameninţa oraşul " (M. Defourneaux).

În sec. XVI interioarele caselor orăşeneşti prezentau un relativ grad de confort. În Anglia, duşumeaua era din dale de piatră, cărămidă sau scînduri de lemn. Covoarele erau încă rare — şi nu totdeauna se puneau pe jos, ci mai degrabă pe mese şi pe pereţi, ca protecţie contra igrasiei. Ferestrele, cu geamuri din cercuri mici de sticlă prinse cu plumb, se deschideau rar, lumina zilei era foarte slabă. Fără intrări separate, camerele dădeau una într-alta; uneori o încăpere mai mare era împărţită prin tapiserii întinse pe şasiuri şi transformată în două sau trei încăperi mai mici; în unele cazuri pereţii erau căptuşiţi cu lambriuri. Şemineurile, acum frecvente, devin piese ornamentale; în timp ce coşurile trebuiau să fie suficient de mari pentru a preveni pericolul incendiilor. Palatele şi clădirile mai pretenţioase aveau ferestrele în aşa fel concepute şi ornamentate încît să producă efectul dorit asupra celor ce le priveau din afară. (În schimb, geamurile de sticlă n-au înlocuit încă, decît rar, hîrtia sau pergamentul unse cu ulei). Un element nou erau scările interioare: acum nu în spirală, ci drepte, largi, din lemn şi cu balustradă masivă[90].

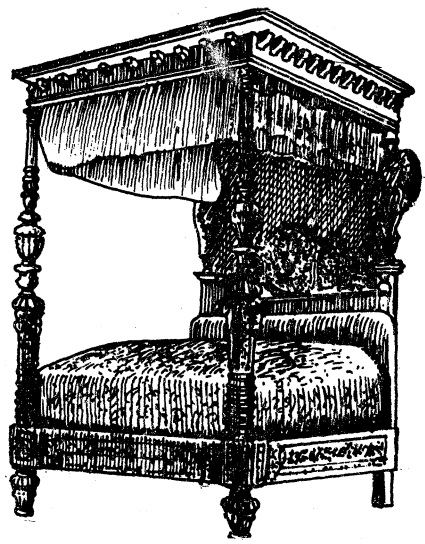

Pat dintr-o locuinţă aristocratică. Sec. XVI. — Musée de Cluny, Paris

Mobilierul era încă destul de sumar, chiar şi în casele celor bogaţi: cufere, scrinuri, lăzi sculptate pentru păstrarea diferitelor obiecte, a lenjeriei şi veşmintelor, banchete de-a lungul peretelui, masa (care se compunea prin aşezarea pe capre a unor scînduri), tipuri diferite de scaune; iar în camera de dormit — patul, cu o singură pernă pe toată lăţimea şi suficient de larg ca să poată dormi mai multe persoane la un loc[91]. În acelaşi timp, existenţa şi a unor paturi individuale sau conjugale, cu aspect de baldachin[92], cu coloane sculptate, aşezate pe un podiu înalt, cu perdele de catifea, mătase sau brocart, este un exemplu de marea diversitate posibilă a mobilierului Renaşterii. Bufetul, plasat sau în sala mare sau în dormitor, constituie tipica mobilă de lux: vesela (din cositor,

[90] Care în palate putea fi ornată cu statui; aşa după cum, tot ca o influenţă italiană, în nişele zidului se introduceau busturi clasice (cf. Lemonier). În sala cea mare a castelului sau palatului se expuneau şi trofeele de vînătoare; aici erau aduşi şoimii şi cîinii de vînătoare — şi tot aici servitorii curăţau armele şi armura nobilului.

[91] În locuinţele nobililor din Anglia aceste paturi erau largi de 3 şi chiar de 4 metri, — în care amfitrionii îşi culcau, alături de ei, oaspeţii. Şi în casele burghezilor din Geneva paturile erau comune: dormeau la un loc şi persoane de sex opus, dar invers: femeile dormeau cu capul la picioarele bărbaţilor! (cf. Guérdan).

[92] Încă din sec. XIV patul era prevăzut cu perdele, care protejau contra frigului din timpul nopţii, a insectelor şi a umezelii.

porţelan, argint sau aur) împreună cu alte obiecte de mare preţ era aşezată pe una sau mai multe poliţe; totul — în funcţie de bogăţia şi de rangul social al proprietarului.

*

Chiar dacă oraşele aveau multe edificii impunătoare, aspectul lor general însă lăsa mult de dorit — mai ales sub raportul salubrităţii. Prea puţine erau cele care să fi fost concepute după un plan regulat; dar nici străzile cele mai importante ale acestora nu depăşeau lărgimea de 4—5 m. De obicei traseul stradal era neregulat, iar din distanţă în distanţă străzile deveneau mai largi sau mai înguste.

Foarte rar pieţele publice aveau o formă regulată: „erau mai degrabă nişte răspîntii în care confluiau mai multe străzi" *(Idem)*; în centru aveau o cruce sau o fîntînă, de la care veneau să ia apă locuitorii cartierului. Căci apa rămînea o problemă: la Paris — oraş cu o populaţie de 300.000 de locuitori în sec. XVI — un număr de 5.000 de sacagii erau angajaţi cu ziua de cetăţeni să le aducă apă acasă: oraşul avea doar 16 fîntîni cu apă potabilă. (Unele case aveau fîntîni în curte, dar apa acestora era bună numai pentru spălat). Străzile pavate erau cazuri excepţionale; cele mai importante erau pietruite cu un pavaj grosier şi inegal. În timpul lui Calvin, pe străzile Genevei — dar şi în multe alte oraşe mari — circulau nestingherite gîştele şi găinile, caprele şi mai ales porcii[93] — care mai reduceau volumul de resturi menajere aruncate în faţa caselor[94]. (Un călător din sec. XVII găsea că, în privinţa murdăriei, Geneva nu putea fi comparată decît cu Lisabona şi Edinburghul).

În mijlocul străzii „curgea" canalul, neacoperit, în care se vărsau apele menajere din casele vecine. Zadarnic autoritatea municipală interzicea aruncarea gunoaielor în stradă sau îi obliga pe proprietari să mături porţiunea din faţa caselor lor. „Absenţa unui sistem regulat de a ridica gunoaiele făcea din stradă o adevărată cloacă. Fericite erau oraşele construite pe coasta unui deal, în care ploile puternice măturau murdăriile ducîndu-le în rîurile din apropiere" *(Idem)*. Iar cînd nu ploua, străzile degajau un miros pestilenţial, care fireşte că pătrundea şi în locuinţe[95]. În 1594, cînd cardinalul Camillo Borghese (viitorul papă Paul V) vizitează Madridul, printre altele notează şi lipsa latrinelor: „de aceea toţi locuitorii îşi fac nevoile într-un vas pe care îl golesc apoi în stradă"[96]. Zadarnic poliţia urbană interzicea să se arunce de la ferestre sau de pe balcoane asemenea murdării — chiar sub ameninţarea pedepsei cu 4 ani de surghiunire pentru stăpînul casei şi cu 6 ani pentru servitori!

Circulaţia pe timpul nopţii era foarte riscantă din cauza întunecimii şi a răufăcătorilor. Iluminatul străzilor Parisului a fost instituit de Parlament începînd doar din 1558; la început cu felinare de mari dimensiuni, apoi cu felinare obişnuite atîrnate din loc în loc de-a lungul străzii sau la răspîntii, aprinse între orele 22—4; iar din 1595, numai în lunile de iarnă. În restul acestor ore sau luni (iar pe străzile neiluminate, la

[93] În 1416 încă, ducele Milanului ordona ca porcii să fie lăsaţi să circule liber pe străzile oraşului.

[94] În oraşele din Anglia era interzis a ucide uliul şi corbii — pentru că aceştia consumau şi deci reduceau ordurile de pe străzi (cf. Lemonier).

[95] „Deşi preocupările de igienă nu erau total necunoscute: dovadă, numărul relativ mare de etuve şi de băi publice chiar în oraşe de o importanţă secundară" *(Idem)*.

[96] Iar episcopul (şi poetul) francez Jean Bertaut, vizitînd în aceeaşi perioadă Madridul, relatează: „Adeseori am întîlnit pe străzi cîini şi pisici moarte, care nu duhneau deloc, căci aici aerul e greu să fie stricat". — În această privinţă, e cel puţin ciudată nu numai opinia publică madrileană, ci chiar şi aceea a medicilor: care, în plin secol al XVIII-lea, vor continua să susţină că aerul Madridului este atît de tare şi de pătrunzător, încît ar deveni dăunător sănătăţii oamenilor dacă asprimea lui nu ar fi temperată de exhalaţiile fetide ale străzilor capitalei.

Paris ori în alte oraşe mari, permanent în timpul nopţii se circula — sub pedeapsa cu închisoarea — numai cu felinare portative[97].

Şi Londra epocii elisabetane avea un aspect urbanistic foarte neglijat (în primul rînd, pentru că străzile erau nepavate), dar şi cu lumea interlopă a mahalalei şi cu prea frecventele încăierări, care făceau ca lumea să nu iasă pe străzi neînarmată. (Duelurile erau un fapt obişnuit; după 1550 însă duelurile pe străzile oraşului au fost interzise). În satele şi oraşele din Anglia cîrciumile erau numeroase; în schimb vin (şi tutun) se vindea şi în farmacii, — care erau locuri de întîlnire ale lumii elegante. — Se pare că oraşele germane (cel puţin unele) erau mai îngrijite; deşi pînă în sec. XIV un oraş atît de important ca Frankfurt avea casele din chirpici, cu un orificiu în acoperiş, pentru fum. În secolele XV şi XVI însă se construiesc palate şi case luxoase; iar labirintul de străzi trasate neregulat încep să fie curăţate de gunoaie. Umanistul Enea Silvio Piccolomini (papa Pius II) elogia oraşele germane pe care le vizitase pentru bogăţia şi frumuseţea lor; iar Montaigne afirma că Augsburgul este mai frumos ca Parisul! Prosperitatea şi eleganţa Vienei este confirmată (în 1490) şi de istoriograful Antonio Bonfini[98]. Pe de altă parte, acelaşi E.S. Piccolomini denunţă în termeni foarte aspri mediul social, dezordinile şi moravurile decăzute din oraşele germane[99]. (Dealtfel, şi celălalt umanist ilustru Poggio Bracciolini descrisese, în 1417, decadenţa morală din localităţile balneare germane).

Nu e mai puţin adevărat că, alături de atîtea aspecte negative, urbanistice şi sociale, ale ambianţei orăşeneşti, sunt şi nenumăratele aspecte impunătoare şi realizări cu totul excepţionale — care rămîn şi cele mai semnificative pentru definirea caracterului noii civilizaţii renascentiste. Sunt proiectele de sistematizare urbanistică, sunt palatele concepute şi realizate de marii arhitecţi ai epocii, sunt operele de artă instalate în centrul pieţelor; celebrele fîntîni din centrele oraşelor Siena, Perugia, Bologna, ş.a.; sau, statuile ecvestre ale lui Gattamelata şi Colleoni din Padova şi Veneţia[100]. Apoi, alte preocupări edilitare şi urbanistice — ca pavimentarea străzilor, transformarea spaţiilor libere şi părăsite în pieţe publice, salvgardarea şi restaurarea unor monumente antice, curăţenia oraşelor[101], asigurarea alimentării cu apă, măsurile luate pentru localizarea şi

[97] La Geneva, după ce din turnul de pază al oraşului se dădea stingerea nimeni n-avea voie să circule pe străzi fără un motiv valabil sau fără felinar. — În sec. XVII, la Paris s-a instituit de către poliţie un serviciu de purtători de felinare, care, în schimbul unei sume modice, îi însoţea pe solicitanţi, conducîndu-i şi pe scările clădirii, pînă la intrarea în apartament.

[98] „Fiecare casă oferă ceva interesant de văzut; peste tot curţi duble, saloane mari şi confortabile, camere de locuit în timpul iernei [...]. La subsol — depozite de mărfuri, magazii de grîne şi locuinţe de închiriat. Apartamentele de vară sunt populate cu atîtea păsări încît străbătînd străzile oraşului poţi crede că te afli în mijlocul unei păduri [...]. Activitatea comercială este foarte intensă, şi aici se cîştigă mulţi bani". — Evident că entuziastele impresii ale istoriografului lui Matei Corvinul, chiar circumscrise la un singur oraş, trebuie primite cu rezerve.

[99] „Zi şi noapte oamenii se bat pe străzi ca pe un cîmp de bătălie. Uneori sunt muncitori contra studenţilor, alteori sunt nobili contra orăşenilor, sau chiar aceştia din urmă între ei. O sărbătoare religioasă nu se termină fără bătăi, răniţi, omucideri şi asasinate; prin cîrciumi şi hanuri mişună prostituate. Dedat plăcerilor materiale, poporul cheltuieşte duminica tot ce a cîştigat în timpul săptămînii. Numărul prostituatelor este considerabil de mare, şi puţine sunt femeile care să se mulţumească cu un singur bărbat. Cînd un nobil face curte unei femei frumoase din burghezie soţul acesteia îi serveşte vinul şi are grijă să-l lase singur cu soţia lui. Negustori bogaţi şi bătrîni se căsătoresc cu fete tinere, care, îndată ce rămîn văduve, se grăbesc să se căsătorească cu servitorii cu care înainte trăiseră adulterin".

[100] Sau uriaşa statuie — rămasă neturnată în bronz, apoi distrusă — a ducelui Milanului Fr. Sforza, realizată de Leonardo da Vinci (în care numai calul avea o înălţime de 7,20 m).

[101] Vd. *supra*, cap. *Tehnologia Renaşterii*, paragr. „Edilitatea şi urbanistica". — La Roma, abia către 1550 a fost organizat un serviciu de salubritate publică (plătit din taxele percepute de la negustorii cu prăvălii), care trebuia să asigure de două ori pe lună curăţenia oraşului. La fel la Veneţia, unde grămezile de gunoi adunate chiar şi în preajma bisericilor erau apoi aruncate în canale. — La aceeaşi dată Ferrante Gonzaga, guvernatorul Milanului, luase măsura ca porcii să nu mai fie lăsaţi în voie pe străzile oraşului.

prevenirea incendiilor[102], pentru siguranţa circulaţiei în timpul nopţii[103], pentru evitarea epidemiilor[104]. ş.a.m.d. — Sunt tot atîtea realizări care conferă secolelor Renaşterii evidenţa unui mare progres civilizatoric.

PRACTICI MEDICALE. IGIENA. TOALETA

Terapia ocultă bazată pe superstiţii (religioase sau profane) era formulată şi în secolele Renaşterii în diferite scrieri ale unor autori de multe ori de prestigiu; şi practicată — sau măcar necombătută, deci acceptată tacit — chiar în mediile intelectuale, medicale şi universitare. Continuau să acţioneze credinţele vechi medievale în puterile sfinţilor taumaturgi: aproape că nu exista o boală care să nu poată fi „vindecată" invocînd intervenţia unui sfînt „specialist"[105]. Aşa după cum mai persista încă credinţa în virtuţile taumaturgice ale regilor[106].

Ceea ce e mai surprinzător este faptul că adevăraţii oameni de ştiinţă nu ridicau obiecţii împotriva acestor superstiţii. Celebrul jurist şi economist Jean Bodin (m. 1596) recomanda castrarea preventivă — „contra varicelor şi a leprei". Bodin nu era medic, dar facultatea de medicină din Paris acceptă ideea acestei operaţii preventive — care va fi practicată pînă spre sfîrşitul secolului al XVIII-lea! Marele reformator al medicinei Renaşterii, Ambroise Paré (m. 1580), era împotriva terapiei castrării; în schimb nu se declara împotriva prestigiului general de care se bucura terapia aurului şi a pietrelor preţioase. Or, la această dată nimeni în Franţa (dar nici în alte ţări) nu se îndoia de extraordinara eficienţă terapeutică a aurului, indicată pentru prelungirea vieţii; şi cu atît mai puţin de virtuţile, preventive sau terapeutice, ale pietrelor preţioase, — fie purtate ca talisman[107], fie pisate şi băute cu apă[108].

[102] „Marea transformare edilitară survenită între secolele XV şi XVI, cu progresiva abandonare a lemnului în construcţii, trebuia să aibă drept consecinţă fericită diminuarea incendiilor. Nu va mai fi necesar să se respecte ordonanţele care interziceau să se aprindă focul la bucătărie cînd bătea vîntul. Dar materialul folosit pentru osatura însăşi a caselor, edificiile lipite unul de altul, lipsa mijloacelor rapide de stingere a incendiilor, totul concura ca incendiile să fie funeste şi în sec. XVI. Istoria Veneţiei este o serie continuă de incendii grandioase" (Fr. Cognasso). Au ars în repetate rînduri Palatul Ducal, podul Rialto, Fondaco dei Tedeschi, palate şi cartiere populare întregi.

[103] La Roma s-a instituit un corp regulat de poliţie compus din 400 de persoane înarmate, plus 100 de oameni călări. Pe lîngă aceasta, garda elveţiană a papei avea 240 de soldaţi. La Genova, ordinea era asigurată de un corp de 200 de mercenari. La Veneţia (unde primele felinare au apărut abia în 1750), la Florenţa şi în alte oraşe (ca să rămînem numai la exemplul Italiei) a fost organizat un serviciu de gardieni de noapte.

[104] Singurul remediu serios contra răspîndirii bolilor era igiena; în primul rînd curăţenia casei, a străzilor şi igiena corporală. În sec. XV existau deja numeroase băi publice (multe însă devenite locuri de desfrîu). La Genova, în 1493 acestea au fost închise pentru a se evita răspîndirea ciumei.

[105] În Italia, S. Vito vindeca coreea; S. Anton — „focul sacru" *(Herpes zoster);* S. Gennaro — erizipelul; S. Rocco — ciuma; S. Lucia — bolile de ochi. — În diferite regiuni din Franţa erau invocaţi sfinţi cu atribuţii şi competenţe precise: nu mai puţin de 123 contra febrelor, 53 împotriva pestei, 49 pentru combaterea migrenelor, 47 — a bolilor de ochi, 15 — a reumatismelor, 23 — a gutei, 18 — a colicilor, 20 — a litiazelor, 37 — a epilepsei (cf. Erlanger).

[106] Lucrarea devenită clasică ce tratează acest subiect este *Les rois thaumaturges,* de Marc Bloch (vd. *Bibliografia*).

[107] Jean de Renou recomandă rubinul — „contra otrăvurilor şi a oricărei putreziciuni (= gangrene); safirul — „care vindecă ulcerele intestinelor"; smaraldul — care „fortifică memoria şi înlătură poftele carnale"; lapis lazuli — care „elimină umoarea melancoliei"; în timp ce argintul viu pus într-un tub plasat pe stomac vindecă pesta; iar un diamant ataşat de braţul stîng îl apără pe cel care îl poartă împotriva muşcăturii oricărui animal sălbatic...

[108] „În 1525, marchizul d'Aquaviva îi trimite papei Clement VII un smarald, excelent apărător contra ciumei, a otrăvurilor şi a epilepsiei" (Fr. Cognasso).

Dar existau şi medicamente mai ieftine, la îndemîna oricui. Însuşi ilustrul Ambroise Paré sfătuia ca acestea să fie căutate în sîngele, în urina, în organele sau în excrementele animalelor şi păsărilor: „Din moment ce excrementele amintitelor animale îşi au şi virtuţile lor particulare, nu este o necuviinţă ca farmacistul să le aibă în prăvălia sa — şi îndeosebi balega de capră, de cîine, de barză, de păun, de porumbel, de mosc, de civetă, precum şi părul anumitor animale". —Vestitul medic oculist Jean Liébaut (m. 1596) recunoştea că „lichidul distilat din excrementul unui bărbat roşcat este suveran în tratamentul fistulelor, a roşeţelor (= conjunctivitelor — n.n. *O.D.*) şi a vederii neclare, pentru a îndepărta albeaţa ochilor şi a opri lăcrimarea /.../. Şi pentru ca acest lichid să nu fie puturos, poţi să-l amesteci cu puţin mosc sau cu camfor"[109] — Asemenea reţete fanteziste erau nenumărate, care de care mai extravagante, — cu toate că erau folosite adeseori chiar în mediile persoanelor foarte cultivate.

Mai gravă decît asemenea practici superstiţioase atît de populare era practica recoltării frecvente de sînge; practică pe care o instaurase la curtea şi în lumea medicală franceză italianul Leonardo Botallo, medicul personal al lui Carol IX, Henric III şi Caterinei dei Medici. Acesta susţinea că trebuia să li se ia sînge chiar celor sănătoşi: tinerilor — cel puţin o dată pe lună; iar bătrînilor, de şase ori pe an. Facultatea de medicină a Universităţii din Paris era de acord cu această metodă extrem de riscantă (dacă nu de-a dreptul criminală); iar Ambroise Paré însuşi, nu numai că a aprobat-o şi a patronat-o, dar se şi lăuda că şi el a luat sînge unui băiat — de 27 de ori în numai patru zile! — „Împreună cu purgaţia excesivă, recoltarea frecventă de sînge a făcut ravagii în tot secolul al XVII-lea. În felul acesta au murit, prematur, Ludovic XIII, Richelieu şi Mazarin" *(Idem).*

Unele maladii erau considerate ca fiind cauzate de prezenţa sau de intervenţia diavolului — ca impotenţa sexuală, epilepsia sau isteria. Ca atare, tratamentul lor revenea exorcismelor preotului sau efectului creat prin sugestie, în urma vizitării unui sanctuar sau a atingerii unor relicve. — Efecte asemănătoare erau căutate în Franţa, unde încă din Evul Mediu se stabilise ferm credinţa în puterile supranaturale atribuite regilor de a vindeca scrofulele (adenopatiile inflamatorii ale tuberculozei ganglionare) prin simpla atingere cu mîna a frunţii bolnavului. „A încercat însă Ludovic XII în 1502, cu ocazia trecerii prin Genova: sosit aici la 26 august, în ziua de 31 a pus să se aducă la cunoştinţă ca toţi scrofuloşii să se adune a doua zi la biserica S. Maria dei Servi. Regele a venit la biserică şi i-a atins cu mîna pe cei bolnavi. În 1506 a repetat la Pavia «binecuvîntarea scrofulelor». Dar nu ni se spune ce rezultat a avut acest tratament regal" (Fr. Cognasso).

Într-adevăr, superstiţia „regilor vindecători", taumaturgi, a cunoscut o răspîndire extraordinară, îndeosebi în Franţa şi Anglia, de-a lungul a cel puţin şase secole! În acest sens, primul document cunoscut (din relatarea lui Guibert de Nogent) datează din sec. XII şi se referă la Ludovic VI; iar următorul, la Ludovic IX cel Sfînt. (Şi regii merovingieni „vindecau" unele boli, dar nu scrofulele; o practică ce, sub carolingieni a trecut printr-o eclipsă). — La acelaşi secol se referă şi documentul din Anglia, atestînd că aici primul rege taumaturg a fost Henric II. În această ţară Reforma a dat o lovitură

[109] Cf. Ph. Erlanger: istoric care mai aminteşte şi alte asemenea practici. Astfel: era de mult admis că sîngele de iepure vindecă litiaza biliară, iar excrementul de şoarece, litiaza renală; că scrofulele se vindecă bînd fiertură de cîinele-babei (sau carcaiac — larva unor fluturi de noapte), în timp ce frecţiile cu grăsime umană uşurează durerile reumatice; că esenţa concentrată de urină — pe care în sec. XVII M-me de Sévigné o lua în picături — este indicată contra epilepsiei şi apoplexiei; că limba de cîine face să dispară şancrul gurii, — în timp ce frecţia organelor genitale uşurează vezica. — Dar Jerôme de Monteux propunea şi o reţetă a cărei rază de acţiune se extindea dincolo de zona bolilor organice: „Pentru a păzi o femeie de ispita de a se dărui altui bărbat decît soţul ei, trebuie să i se dea în secret să bea ficatul unei rîndunele, prăjit, pisat şi amestecat cu vin"...

extrem de dură acestor „vindecări regale". (În general, protestantismul privea cu dispreţ şi oroare miracolele pe care opinia comună le atribuia sfinţilor). Totuşi, şi Henric VIII şi Elisabeta I „vindecau" scrofulele prin atingere cu mîna; iar în 1685, Iacob II, într-un interval de numai nouă luni a „tratat" astfel nu mai puţin de 4.422 de bolnavi. Ultimul „tratament regal" din Anglia a avut loc în 1714 (cf. Marc Bloch).

Formula rostită cu această împrejurare era invariabilă: „Regele te atinge, Dumnezeu te vindecă". Cum la acea dată medicina distingea cu greu (sau deloc) între diferite afecţiuni ganglionare care, nefiind de natură tuberculoasă, apăreau şi dispăreau temporar cu intermitenţă, mulţimea ignorantă putea avea iluzia unei vindecări.

În Franţa, Ludovic XVI îi „vindeca" prin atingere pe scrofuloşi pînă în 1789. Dar şi după această dată mulţimea insista ca regele să facă „minunea". Fără să fie convins, Carol X ezită; dar la 31 martie 1825 cedează, încercînd să vindece şi el un număr de 120—130 de bolnavi, solicitanţi prea insistenţi. După această dată, nici un rege din Europa nu mai pune mîna pe rănile unui scrofulos. — Şi în alte ţări exista această superstiţie, dar era legată numai de pretinsele virtuţi curative ale unui rege francez sau englez. Prizonier în Spania, Francisc I este solicitat de bolnavi de scrofuloză veniţi la el din Barcelona şi Valencia. La Napoli, mulţi bolnavi recurg la ajutorul lui Carol VIII (care, la 20 ianuarie 1495 la Roma „tratează" 500 de scrofuloşi); la ajutorul lui Ludovic XII recurg alţi bolnavi, din Pavia sau Genova; iar la Francisc I, în 1515, bolnavi din Bologna.

Mai puţin, sau chiar deloc fanteziste erau tratamentele dentare. Ambroise Paré folosea plombe din plumb; care, la membrii familiei regale, erau din aur. Dinţii lipsă erau înlocuiţi cu alţii din os sau fildeş (sau, cu dinţi de... rechin!), legaţi de cei sănătoşi cu un fir de aur ori de argint. Contra migrenelor dentare se recomanda o băutură extravagantă: în care era dizolvat un dinte pisat de cîrtiţă sau de şarpe! Cei mai mulţi însă foloseau vata îmbibată cu ulei şi esenţă de piper, cuişoară, salvie, mac, măselariţă şi, mai ales, mătrăgună[110].

*

Insalubritatea generală a oraşelor, gradul scăzut de confort al locuinţelor şi lipsa igienei corporale completează cadrul vieţii cotidiene în toate ţările în această epocă; şi, mai mult sau mai puţin, la toate nivelele societăţii.

Băile publice, în majoritate acaparate de prostituate — de fapt, singurele femei care îşi făceau cu regularitate toaleta intimă, — erau considerate locuri de depravare (de regulă, proprietarii băilor închiriau camere în acest scop); motiv pentru care băile publice erau proscrise de predicatori, atît de catolici cît şi de protestanţi. Medicii afirmau că băile publice reprezintă un pericol în perioadele de epidemii. În Spania, îndată după expulzarea maurilor clerul a reuşit să impună ca băile să fie închise, întrucît erau contrare spiritului religiei creştine: abluţiunile rituale islamice erau văzute de spanioli ca fiind primejdioase pentru dreapta credinţă[111]. Şi în Brabant, ocupaţia spaniolă — după cum atestă Erasm — a suprimat băile publice. Fiicei Caterinei dei Medici, Elisabeta, căsătorită cu Filip II, medicii i-au interzis să facă baie — pentru că nu era bolnavă!

[110] Pentru mentalitatea dominantă a epocii, elocvent este cazul relatat de istoricul Ph. Erlanger, citat mai sus. În 1593, un profesor al facultăţii de medicină din Paris anunţa un fapt senzaţional, o adevărată minune: unui copil de 7 ani din Silezia îi crescuse un dinte de... aur! Facultatea a trimis un expert să verifice „minunea". Concluzia formulată în raportul depus de expert era: „Noi, creştini fiind, îi atribuim lui Dumnezeu miracolul creşterii unui dinte de aur în gura acestui copil silezian". Copilul era arătat celor curioşi — contra plată. În realitate, chirurgul german inventase coroana dentară de aur!

[111] Băile publice erau folosite numai de mauri; pînă cînd Filip II a interzis şi pentru *moriscos* să facă băi calde — sub sancţiunea pedepsei de 6 ani la galeră.

La Paris — unde de asemenea majoritatea băilor publice au fost închise — apa nu putea fi irosită pentru a face baie (decît în caz de boală gravă). Cearşafurile de baie erau necunoscute. Pentru spălatul rufelor vînzătorii ambulanţi furnizau cenuşa pentru leşie; dar se recomanda ca lenjeria să fie spălată cît mai rar — ca să nu se uzeze prea repede... În schimb, cearşafurile, la fel ca lenjeria de corp, erau parfumate (de regulă cu lavandă). — Dealtminteri, lipsa de igienă a persoanelor, degajînd mirosuri greu de suportat, făcea chiar obligatorie folosirea din abundenţă a parfumurilor (extrase în general din plante odoriferante). Se parfumau nu numai corpul, părul sau barba, ci şi şervetele, batistele, cămăşile, beretele, veşmintele, ciorapii, mănuşile, încălţămintea, perdelele din alcovuri... În societatea cea mai aleasă, singura armă contra efectelor olfactive agresive ale lipsei de igienă era parfumatul!

Obiceiul de a se parfuma şi farda este menţionat în numeroase scrieri satirice din secolele XIII şi XIV, cînd era practicat de femeile uşoare *(filles folles)* care abuzau de un machiaj violent. Dar în sec. XVI, Franţa este de-a dreptul invadată de cosmetice şi de parfumuri aduse din Italia, în timpul Caterinei dei Medici.

La Veneţia toate femeile se fardau foarte accentuat şi îşi decolorau părul cu un fel de leşie-şampon, expunîndu-se apoi la soare timp cît mai îndelungat pentru a deveni cît mai blonde — culoarea de păr ideală a femeilor italiene din Renaştere. Vopsirea părului era o manie generală în Italia; şi care, trecînd în Franţa, devine atît de exagerată încît femeile îşi schimbau culoarea părului pentru a o potrivi cu cea a rochiei îmbrăcate în acea zi. (Bărbaţii îşi vopseau nu numai părul, ci şi barba). În Spania, abuzul de farduri este atestat şi de portretele de femei ale lui Velázquez — care, pe un *fond de teint* (în spaniolă numit *solimán:* ceruză, alb de plumb) îşi aplicau o adevărată pictură: nu numai pe faţă, ci şi pe umeri, pe gît, pe urechi. Pe buze, spaniolele aplicau un strat uşor de ceară; iar pentru mîini, foloseau îndeosebi o pomadă pe bază de ulei de migdale (şi de grăsime de porc)[112].

În secolul al XVI-lea apare peruca completă, — confecţionată dintr-o piele foarte subţire în care firele de păr erau infilate cu acul. Portul perucii, atît de către femei cît şi de bărbaţi (şi de preferinţă de culoare blondă) se generalizează, în Franţa, în timpul domniei lui Ludovic XIII — şi este numaidecît imitată în celelalte ţări din Occident.

Pudra îşi face apariţia la curtea Franţei spre sfîrşitul secolului al XV-lea. O foloseau şi bărbaţii: Francisc I folosea pudra de violete şi de Cipru. Henric III este primul rege care îşi pudrează părul cu pudră de violete, parfumată cu mosc. Sub Henric IV pudra era atît de răspîndită încît era folosită şi de femeile de condiţie modestă.

O modă mai extravagantă ca toate (apărută mai întîi în Franţa, de unde a trecut şi în celelalte ţări) era cea a bizarelor *mouches* — „muşte": un plasture negru, de preferinţă rotund, lipit pe diferite puncte ale feţei: lîngă coada ochiului, în mijlocul obrazului, pe nas, pe buze, pe bărbie, sau la colţul gurii. (Cînd era lipit pe tîmplă, putea să apară înconjurat de mici diamante). „Muştele", păstrate în cutiuţe speciale, au fost în mare vogă în sec. XVII (ducesa de Berry îşi punea pe faţă mai multe *mouches* în acelaşi timp); pentru ca în secolul următor să fie întîlnite aproape peste tot în lumea femeilor elegante. (În timpul domniei lui Henric IV le purtau şi bărbaţii). Moda acestor *mouches* a durat pînă la Revoluţia franceză.

Problema practicilor igienice şi a obiectelor aferente acestor practici este legată de un anumit aspect al mentalităţii oamenilor timpului (cf. Norbert Elias).

[112] Un element excentric al podoabei femeii spaniole erau, începînd din primii ani ai sec. XVII, ochelarii enormi care le acopereau pe jumătate faţa (fără a le servi la vedere), numiţi *quevedos:* moda ochelarilor cu rama groasă fusese introdusă de renumitul scriitor renascentist Quevedo y Villegas.

Nevoia de îngrijire, de curăţenie corporală nu deriva în primul rînd dintr-o motivaţie de ordin igienic sau raţional; cu alte cuvinte, nu se fonda pe ideea că murdăria corporală ar putea prezenta un pericol pentru sănătate. Pare evident că la începutul perioadei oamenii erau îngrijiţi şi curaţi doar din respect pentru ceilalţi, şi în special pentru persoane situate pe o treaptă superioară a scării ierarhice. Motivaţia era deci de esenţă socială: curăţenia corporală decurgea din dorinţa de a plăcea altora.

Relaţia dintre cauză şi efect era ignorată: în conştiinţa oamenilor, băile erau periculoase pentru că puteau produce „intoxicaţii" — cum erau considerate a fi şi bolile epidemice. „Este deci perfect de înţeles faptul că folosirea apei, şi în special a apei calde pentru îmbăiat, inspira oamenilor acelor vremi o vagă teroare, fondată pe un sentiment insuficient definit şi determinat". Din acest motiv, „şi în sec. XVII, şi chiar în al XVIII-lea, oamenii erau preveniţi să nu folosească apa, — care ar fi periculoasă pentru piele şi l-ar expune pe om să răcească" (îşi conclude N. Elias ipoteza).

Corelate cu igiena personală şi întregindu-i imaginea sunt şi obiceiurile în diferite ocazii şi momente ale vieţii cotidiene. Am văzut mai sus cum se servea la masă şi cum se mînca. În această privinţă — dar şi în multe altele — regulile de conduită pe care le recomandau manualele de comportare în societate (redactate în continuare, din sec. XIII pînă în sec. XIX)[113] nu fac altceva decît să arate că asemenea prescripţii erau necesare, şi deci constituind o fidelă oglindă a obiceiurilor curente[114].

Astfel, batista de buzunar[115] apare în Europa doar către 1540 — deşi nu cu utilizarea ei practică de azi. În sec. XV, chiar a ospeţe ale nobililor convivii îşi ştergeau adeseori nasul cu faţa de masă; în secolul următor, operaţia se făcea cu ajutorul mînecii sau cu două degete (ale mîinii stîngi — se recomanda; căci degetele mîinii drepte serveau la mîncat); şi în sec. XVIII se mai proceda la fel. Din Veneţia, unde îşi făcuse mai întîi apariţia (şi conferind celui ce se servea de ea un cert prestigiu social, la fel ca furculiţa), batista trece repede dincolo de Alpi, fiind imediat adoptată la curtea lui Henric II şi la cea a Elisabetei I. Rămîne însă mult timp un preţios obiect de lux (la fel ca bastonul, tabachera sau evantaiul), decorată cu dantelă fină, parfumată, ţinută în mînă, purtată atîrnînd de cordon sau la gît (cum o purta regina Cristina a Suediei); sau, de către bărbaţi — ca gentilomii din Anglia — la pălărie. În orice caz, pînă în sec. XVIII rămîne mult prea rar folosită în scopul ei practic[116]. Rezistenţa care era opusă folosirii normale a batistei chiar în ambianţa aristocratică este menţionată, cu volubilă ironie, şi de Montaigne[117].

[113] În sec. XIII, în *De le zinquanta cortexi da tavola,* remarcabilul poet lombard Bonvesin de la Riva (m. 1314) enunţă deja precepte de conduită în societate referindu-se şi la a şterge nasul la masă.

[114] Şi în sec. XVII, o ordonanţă austriacă din 1624 conţinea reguli de comportare a tinerilor ofiţeri din rîndurile nobilimii imperiului habsburgic: „Să nu îţi vîri mîna în mîncare, să nu arunci oasele sub masă, să nu-ţi lingi degetele, să nu scuipi în farfurie şi nici să-ţi ştergi nasul cu faţa de masă", etc.

[115] Cunoscută din Antichitate, batista avea însă atunci o altă destinaţie decît cea de azi: pentru a şterge faţa de transpiraţie, pentru a o agita la spectacolele publice în semn de aprobare, — sau ca piesă de ceremonial regal (cum apare în basoreliefurile asiriene şi persane) sau bisericesc (ataşată de cîrja episcopală).

[116] Iar cînd se va recomanda să fie folosită în acest scop, bunacuviinţă va impune reguli, — de pildă: „După ce ţi-ai şters nasul nu trebuie să-ţi despăturşti batista şi să te uiţi dacă nu cumva ţi-au ieşit din nas nişte perle sau rubine, coborîte din creier" — scrie arhiepiscopul de Benevento, Giovanni Della Casa, în manualul său de comportare *Galateo* (1558), de mare popularitate.

[117] „Un gentilom francez îşi ştergea totdeauna nasul cu mîna [...]; pentru a-şi justifica gestul, m-a întrebat de ce fel de privilegiu se bucura acest murdar excrement că noi îi destinăm o rufărie atît de frumoasă şi de delicată care să-l primească; şi apoi, ce e mai rău, să-l împachetăm, şi să-l ducem cu atîta grijă cu noi" (*Eseuri,* I, 23).

Un fapt care denotă o anumită rafinare a moravurilor îl reprezintă şi apariţia, în secolul al XVI-lea, a unor obiecte de uz intim, ca scuipătoarea[118], sau ca oala de noapte[119], — obiecte care apar onorabil înregistrate în inventarele caselor princiare (şi care, pentru execuţia lor adeseori artistică, sunt păstrate şi azi în muzee). — Dealtfel, menţionarea unor asemenea obiecte sau obiceiuri vulgare nu trebuie evitată dintr-un motiv de pudibonderie, cu totul deplasat, întrucît şi aceste elemente aparţin tabloului vieţii cotidiene. Reprimarea unor funcţii naturale, fiziologice, era considerată a fi contra naturii; nuditatea totală nu trezea un sentiment de jenă[120]. „Această ingenuitate nu dispare decît progresiv în sec. XVI, şi mai rapid în secolele XVII, XVIII şi XIX, mai întîi în straturile superioare ale societăţii, şi mai încet în popor" (N. Elias).

*

Un alt aspect al condiţiilor igienice de viaţă cotidiană (şi acesta evitat de obicei de a fi menţionat dintr-o exagerată pudoare) este legat de problema latrinelor[121]. Încă din perioada carolingiană mănăstirile aveau latrine, plasate în clădiri izolate; la fel şi castelele (începînd din sec. XII), dar în interiorul clădirii. În timpul Renaşterii însă multe castele, şi chiar din Franţa, ţara cea mai civilizată a vremii: Versailles, Fontainebleau, Amboise, Louvre, etc., ca să nu mai citäm exemple din alte ţări, erau lipsite de latrine; ceea ce făcea ca imediata apropiere a castelelor, curţile şi chiar coridoarele sau scările acestora să devină locuri de o murdărie incredibilă[122]. „La această dată, obiceiurile vremii, amestec disparat de extrem rafinament şi de extremă grosolănie, făceau din interiorul palatului Louvre unul din locurile cele mai gălăgioase şi mai murdare din lume [...]. Se intra la rege ca la moară. Valul urcînd pe scări şi coborînd de curteni, de oameni de afaceri, de soldaţi, de cei veniţi din provincie, de furnizori şi de servitori, considerau scările, saloanele, coridoarele, dosul uşilor, ca locuri propice pentru a-şi face nevoile fireşti" (Dr. Cabanès).

[118] Contemporanii, inclusiv nobilii, obişnuiau să scuipe foarte des — şi peste tot. La Bruyère atestă acest urît obicei la gentilomii francezi din sec. XVII (*Caractere,* VI şi XI). În *Reguli de bună cuviinţă* (1729) La Salle notează că obiceiul acesta nu respectă nici locurile sfinte, — încît „adeseori nici podeaua bucătăriei sau a grajdului nu este mai murdară ca cea a bisericii". — Marco Polo relatează că, în China, hanii mongoli impuseseră la acea dată folosirea scuipătoarelor portative. În India, între mobilele date ca zestre unei fete figura şi scuipătoarea, de obicei din aramă: o piesă aproape de lux.

[119] Cunoscută de greci şi romani, începînd din epoca Renaşterii obiectul se bucură de oarecare atenţie: Ludovic XIII îl doreşte din argint, Mazarin avea cel puţin două din acelaşi metal (plus unul de sticlă); în timp ce în interioarele mai modeste era din aramă sau cositor. Din sec. XVIII, obiectul va fi de faianţă sau porţelan chinezesc, de Saxa sau de Sèvres, şi pictat cu figuri, flori şi păsări.

[120] „De cîte ori tatăl, dezbrăcat, numai în indispensabili, nu se întoarce acasă pe ulicioare de la baie, cu soţia, dezbrăcată, şi cu copiii în pielea goală!" — notează un contemporan. „Vederea nudităţii integrale era regula cotidiană pînă la mijlocul sec. XVI. Toată lumea se dezbrăca complet înainte de a se culca" (W. Rudeck, *apud* N. Elias).

[121] Grecii antici îşi aveau în locuinţele lor un loc rezervat acestor nevoi *(aphedrón);* iar romanii îl numeau *lavatrina* („baie"). La Roma, latrinele publice cu plată erau gestionate de *fornicarii;* sub Diocleţian — în număr de 144, dotate cu scaune. Palatele, edificiile publice, casele celor bogaţi, aveau latrine. Pe unele străzi laterale ale Romei erau instalate amfore pentru urinat (urina servind la degresarea postavurilor şi la tăbăcirea pieilor). Pînă la sfîrşitul Imperiului romanii foloseau urina şi materiile fecale ca îngrăşăminte (ca azi în unele ţări asiatice).

[122] „Ţările vecine n-aveau de ce să ne invidieze sub acest raport. În Anglia, în sec. XVI, un hîrdău imens de la parter era haznaua comună în care venea oricine să-şi descarce prisosul). Asemenea butoaie imunde se foloseau chiar în palatul reginei" — notează eruditul memorialist Philarète Chasles (m. 1873). Constatări asemănătoare sunt consemnate de călători străini în Spania, Anglia, Germania.

Nici cu două secole mai tîrziu, în perioada Regenţei (1715–1723) în palatul Versailles nu existau latrine[123]; iar sub Ludovic XVI (1774–1793) — abia una singură (rezervată maiestăţilor lor); în schimb, la Tuilleries sau la Saint-Cloud, nici una. — În acest timp, latrinele publice cu plată aduceau un venit bun antreprenorilor privaţi[124]; dar palatele regale continuau să duhnească de exhalaţiile ce se degajau din latrinele rar şi prost vidanjate. — Care putea să fie atunci situaţia în palatele şi casele private?

În schimb, lipsa latrinelor era suplinită întrucîtva de o piesă de uz intim, făcînd parte din mobilierul obişnuit al palatelor regale sau al locuinţelor celor mai onorabile, — şi care timp de cinci secole a jucat un rol important, absolut oficial, la curtea Franţei şi la cea a Burgundiei: scaunul găurit *(chaise percée)*, avînd recipientul necesar nevoilor fiziologice dedesubt. Începînd din sec. XIV, această mobilă intimă era expusă la vedere, acoperită cu o husă de brocart, mătase sau catifea cu broderii, de obicei purtînd şi blazonul proprietarului; era confecţionată din lemn de preţ, cu incrustaţii, cu picturi executate de pictorul curţii, ca cea mai apreciată piesă de lux; scaunul de care se servea Ludovic XV era de lac japonez, decora cu peisaje şi păsări, cu aurituri, mozaic de sidef şi cu perle veritabile.

Cu folosirea acestei mobile, simţul olfactiv pare a se fi atrofiat total. Ceea ce azi ar scandaliza şi ar provoca o firească repulsie, timp de cinci secole a fost considerat ca ceva foarte natural: regi şi regine, prinţi, nobili şi miniştri îşi primeau solicitatorii, prietenii, vizitatorii, slujbaşii, dădeau ordine, rezolvau probleme de stat, prezidau reuniuni sau îşi făceau corespondenţa instalaţi fără nici o jenă pe aceste *chaises d'affaires,* pe aceste ciudate „tronuri" — lăsînd natura să-şi reclame drepturile şi să-şi rezolve funcţiile[125]. „Nu exista o onoare mai mare decît aceea de a fi primit de monarh în aceste momente cînd natura se arăta a fi mai puternică decît el!" (Dr. Cabanès). Iar prinţii şi miniştrii nu puteau decît să-l imite pe rege! — După care, funcţia de „a degreva tronul" îi revenea marelui şambelan; iar cel al reginei, unei doamne de onoare.

În timpul lui Ludovic XIV în palatul Versailles existau 274 de asemenea scaune, cu huse de damasc, mătase şi catifea, în cele mai variate culori. În sec. XVI, acest „tron" putea fi instalat stabil într-un mic cabinet. — Exemplul regelui a fost urmat de întreaga aristocraţie — şi chiar de burghezie: în sec. XVIII nu exista o locuinţă, un interior al unor persoane cît de cît înstărite în care „scaunul găurit" să lipsească. În 1785, Voltaire îi cerea omului său de afaceri — cu limbajul său crud binecunoscut — un asemenea scaun — „împreună cu găleţi mari de schimb"[126]

CĂLĂTORIILE ŞI CĂLĂTORII

Cu toată precaritatea condiţiilor de călătorie — drumuri desfundate, nepietruite, lipsa podurilor peste rîuri, hanuri mizere, continua primejdie a răufăcătorilor, — circulaţia între regiuni şi localităţi era intensă. În continuă deplasare (de obicei pe jos)

[123] În 1794, un autor (La Morandière) prezintă palatul Versailles ca „receptacolul tuturor ororilor omenirii [...]. Pasajele de comunicare, curţile, aripile clădirilor, coridoarele, sunt pline de urină şi de materii fecale [...]. Aleea St. Cloud este plină de băltoace şi de pisici moarte".

[124] Dar nici în 1835 Parisul n-avea decît 10 latrine publice, gestionate de municipalitate; în schimb erau în număr mare cele cu plată (la fel ca în alte oraşe din multe ţări).

[125] Cu aceeaşi totală lipsă de pudoare laxativele erau cerute şi luate în public, în prezenţa comesenilor. (Henric IV nu era singurul care îşi informa cu dezinvoltură favorita în scrisori de cîte ori lua „medicamentul"). — Într-un timp, bufonii regelui erau îmbrăcaţi, ca o onoare, în veşminte din acelaşi material şi de aceeaşi culoare cu a husei care acoperea „scaunul găurit".

[126] De această mobilă — pe care o ocupau în acel minut — este legat şi momentul morţii subite a unor înalte personaje ca Louvois sau ducele de Braunschweig în 1873, şi acela al asasinării lui Henric III de către fanaticul Jacques Clément.

erau grupurile de pelerini, de negustori, de mercenari demobilizaţi, de cerşetori, de studenţi, preoţi şi călugări, de trimişii diplomatici ai principilor, de curieri oficiali, de agenţii companiilor comerciale, de actori ambulanţi, de intelectuali umanişti, eruditi, artişti în drum spre curţile princiare care să-i primească, sau şcoli şi universităţi unde să-şi desfăşoare activitatea; sau — cum călătoreau Erasm, Rabelais, Montaigne, — din simpla dorinţă de a vizita şi de a cunoaşte alte locuri, monumente, oameni, obiceiuri.

Aproape continui erau apoi deplasările curţilor regale sau princiare, care comportau efective considerabile: într-o deplasare a curţii franceze din sec. XVI cortegiul era format din 8.000 de persoane cu tot atîţia cai (A. Lefranc). „Majoritatea conducătorilor de state europeni din secolele XV şi XVI îşi petreceau lungi perioade de timp în călătorie, vizitînd principalele oraşe din regatele lor, sau doar deplasîndu-se de la un palat la altul. Carol Temerarul, cînd nu era în război circula mereu între Dijon, Bruges, Lille şi Haga, sau la castelul său din Hesdin [...]. Francisc I călătorea tot timpul între Amboise, Chambord, Fontainebleau, Louvre şi St. Germain. Ferdinand şi Isabela îşi petreceau timpul între Burgos şi Sevilla, Toledo şi Valladolid. Carol V [...] în timpul celor 43 de ani ai săi de domnie a vizitat Germania de nouă ori, Spania şi Italia de şapte ori, Franţa de patru ori, iar Anglia şi Africa de Nord de cîte două ori fiecare“[127].

Deplasările curţii franceze puteau fi comparate cu acele ale unor armate. Benvenuto Cellini menţionează că pentru o asemenea deplasare erau folosiţi 12.000 de cai; iar anual, cînd curtea în deplasare era completă, avea la dispoziţie 18.000 de cai. „Dr. Taylor, ambasadorul englez care a asistat la sosirea curţii la Bordeaux în 1526 notează că erau pregătite grajduri pentru 22.000 de cai. Trenul de bagaje era enorm, cărînd mobilă, covoare, vesela de aur şi argint. Numai castelele regale vizitate frecvent erau mobilate şi complet aranjate; celelalte rămîneau goale între o vizită şi alta“ (J. R. Knecht, — în A. G. Dickens). — Cînd curtea nu se oprea la castele, se ridicau 3–400 de corturi, mari, somptuoase, împodobite cu blazoanele nobililor proprietari. Un martor ocular le descria ca fiind mai magnifice „decît minunile piramidelor egiptene şi ale amfiteatrelor romane“.

Spre sfîrşitul secolului al XVI-lea călătorii din Anglia (dar probabil că şi cei din alte ţări) aveau la dispoziţie hărţi, cu itinerarii şi distanţe marcate între localităţi. (În străinătate însă călătorii englezi, necunoscînd limba universală, latina, întîmpinau serioase dificultăţi). Pe distanţe lungi călătoriile se făceau călare (deşi de multe ori chiar şi negustorii mergeau pe jos) pe cai sau pe catîri; în care scop, nu numai principii întreţineau pentru uzul curţii lor grajduri cu mulţi cai[128], ci şi cei care închiriau caii. Bagajele, în coşuri mari de răchită, erau duse de catîri; catîrii însă duceau şi coşurile voluminoase, comode, cu perne, în care luau loc femeile şi copiii. Regii, prinţii şi marii seniori călăreau doar pe cai; demnitarii curţii şi înalţii slujbaşi de stat, pe catîri. Doamnele de rang înalt — cele care nu ştiau călări — luau loc pe o pernă pusă pe crupa calului, în spatele unui paj; la fel călătorea şi soţia sau fiica oricui care dispunea de un cal. Viteza cu care se putea călători, pe jos sau călare, nu depăşea în medie 40 km, pe zi — dacă drumurile erau practicabile.

Pînă la apariţia trăsurii (în sec. XVI), vechiul mijloc de călătorie în comun era căruţa, cu sau fără coviltir; la începutul Evului Mediu era un mijloc rezervat înaltelor

[127] „Din punctul de vedere al suveranului, aceste frecvente călătorii aveau avantajul de a-i permite să fie văzut de supuşii săi şi de a-şi cunoaşte regatul. Tînărul Carol IX, de pildă, a întreprins tocmai din acest motiv o călătorie de doi ani în toată Franţa, între 1564—1566. Împăratul Carol V călătorea incontinuu pentru a-şi menţine unit imperiul“ (Peter Burke, în *L'uomo del Rinascimento*, a cura di E. Garin, — vd. *Bibliografia*).

[128] Ercole I d'Este, ducele Ferrarei, avea „80 de cai suri şi alţii de mare preţ. Pentru ducesă erau circa 15, printre care roibul favorit şi calul-leopard, pentru că era dresat anume ca să poarte în crupă ghepardul ei de vînătoare. Mai erau alţi 26 de cai mari de înhămat la căruţe; apoi, un număr nesfîrşit de cai pentru şoimari, curieri, paji. Apoi, 40 de catîri“ (Fr. Cognasso).

personaje: căruţa regilor merovingieni era închisă, ornamentată şi avea perdele. Un progres notabil a înregistrat acest vehicol odată cu invenţia avantrenului turnant permiţînd virajul (avantren inventat, se pare, în Germania, în sec. XVI), şi a suspensiei cu ajutorul unor chingi groase de piele[129]. Dar cu aceste invenţii, deocamdată rar aplicate, nu era dotată spre sfîrşitul secolului al XVI-lea nici chiar trăsura lui Henric IV al Franţei. La ocazii solemne regina Elisabeta I a Angliei folosea o trăsură somptuoasă, trasă de şase sau opt cai, dar fără suspensii, stînd direct pe osii (L. Lemonier).

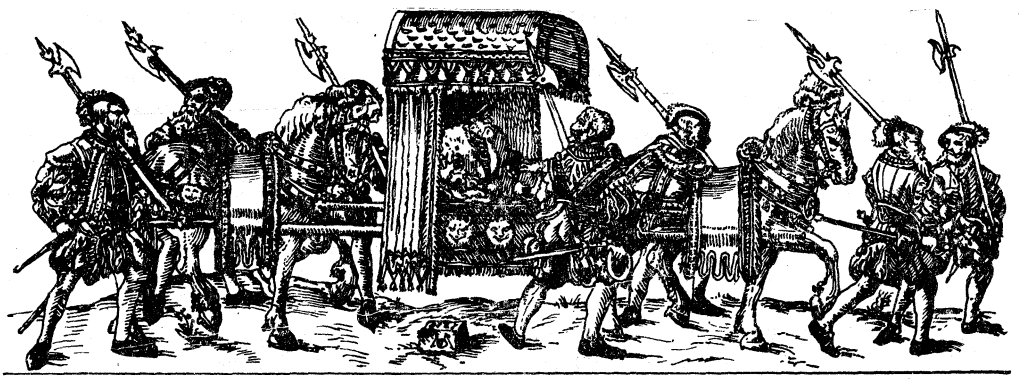

Călătorie princiară în litieră: Ferdinand I (viitorul împărat german) în drum spre Augsburg spre a fi învestit de Carol Quintul, fratele său, ca arhiduce al Austriei, Stiriei şi Tirolului (3 sept. 1530). — Gravură de M. Ostendorfer, datată 1536.

Trăsura apare către mijlocul secolului al XVI-lea; în 1550, la Paris existau doar trei trăsuri. În călătoriile mai scurte şi mai ales în plimbările prin oraşe vehicolul obişnuit (dar rezervat persoanelor importante) era litiera, cu perdele sau cu geamuri, purtată de servitori sau de cai; Caterina dei Medici îşi făcuse intrarea în Paris într-o litieră elegantă, descoperită, purtată de catîri. Cunoscută în Antichitate, folosită şi în Evul Mediu — de principi, nobili şi înalţi demnitari — litiera era acoperită, avea perdele şi era bogat ornamentată. Vehicol de lux, pentru una, două şi chiar patru persoane, împiedicînd circulaţia pe străzile înguste ale Parisului, a fost interzisă de Carol IX; dar în curînd, permisă de succesorul său, a rămas în uz (de obicei de dimensiunea mai redusă a „scaunului purtat") pînă în sec. XVIII.

În 1599, tînărul şi galantul nobil Fr. de Bassompière, devenit un personaj politic şi militar important, aduce din Italia prima trăsură cu avantren turnant, suspensii din chingi de piele, dotată cu perdele şi cu geamuri. Numărul trăsurilor creşte rapid; pentru ca la începutul secolului următor folosirea lor să se extindă şi în mediul clerical, al magistraţilor oraşului şi al burghezilor bogaţi[130]. Spre sfîrşitul secolului al XVI-lea la Londra circulau numeroase trăsuri, unele mari (dar fără suspensii), în care stăpîna putea fi însoţită de servitoarea şi de copiii ei. Proiectul de lege din 1601 de a limita numărul trăsurilor a fost respins de Parlament.

În general însă se considera nedemn şi chiar degradant pentru un bărbat să fie dus într-o trăsură — ca o femeie! Persoanele de calitate — nobilii, consilierii

[129] Suspensiile din chingi de piele fuseseră inventate la sfîrşitul secolului al XIV-lea, dar au rămas aplicate foarte rar timp de două secole (şi fără a dispensa vehicolul de o mulţime de perne, pentru a amortiza zdruncinăturile).

[130] Se construiesc acum trăsuri grele, mari, cu banchete în lungime, fiecare cu 4—5 locuri. Un cetăţean din Amiens ia iniţiativa de a pune la dispoziţia doritorilor trăsuri pe anumite trasee stabilite, închiriindu-le cu ora sau cu ziua. În Franţa, începînd din 1650 se reglementează concesionarea unui număr de trăsuri cu doi cai pentru asemenea curse, cu orar şi trasee fixe.

Parlamentului, medicii sau profesorii universităţilor — preferau să meargă călare sau pe jos. Henric IV permitea folosirea trăsurii numai femeilor, bătrînilor şi infirmilor, care nu erau în stare să călărească. În Prusia, în 1558 ducele de Braunschweig interzice trăsurile pe motiv că acestea favorizează lenea şi întreţin trîndăvia! — Cei care nu voiau sau nu puteau utiliza trăsura se puteau folosi de „scaunul purtat" — vehicol dus de doi servitori, foarte frecvent în Italia secolului al XV-lea şi la modă în Franţa începînd din secolul următor şi pînă la Revoluţia franceză. (Dar în oraşele de provincie, a rămas un vehicol frecvent şi în sec. XIX). În secolele XVII şi XVIII „scaunele purtate" erau complet închise, cu portiere şi geamuri mobile, şi luxos decorate: unele (ca cele care pot fi azi admirate în muzee) erau adevărate opere de artă — cu picturi graţioase, cu incrustaţii de sidef, cu aplicaţii de bronz aurit, cu sculpturi în abanos.

La începutul secolului al XVII-lea aceste vehicole au devenit şi de uz public, staţionînd în locuri frecventate, în pieţe sau la răspîntia unor străzi. Constructorii lor s-au gîndit apoi să le adapteze şi roţi — şi în 1686 municipalitatea Parisului acordă autorizaţia de funcţionare a staţiilor de asemenea „scaune purtate", împinse din spate.

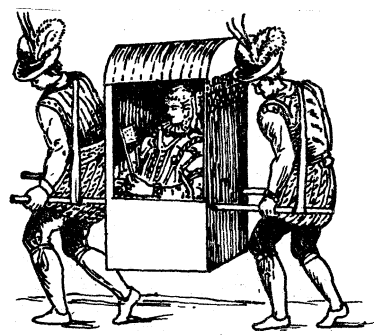

Scaun purtat napolitan din sec. XVI. — După o gravură de Bertelli (1594).

Pe traseele lungi funcţionau releuri de cai de poştă (în Anglia — tot la 10 mile), dar numai pentru funcţionarii statului sau pentru mesageri speciali. Pe parcurs, călătorii obişnuiţi găseau găzduire la mănăstiri (care practicau virtutea creştină a ospitalităţii), sau la hanuri. Curtea regală sau marii seniori călătoreau însoţiţi de servitorii care întindeau corturile pentru dormit şi de întregul personal de serviciu necesar — de la bucătari pînă la potcovari şi rîndaşi. Hanurile — care ofereau contra plată găzduire şi mîncare călătorilor, grajduri şi furaje pentru cai şi catîri — au devenit numeroase în această perioadă, nu numai în marile oraşe, ci şi în localităţi mici situate pe drumurile mai frecventate, mai ales de negustori. Erau hanuri de diferite tipuri: unele ofereau găzduire completă; altele, puneau la dispoziţia călătorilor doar posibilitatea de a-şi găti singuri mîncarea, cu alimentele aduse de acasă; în fine, erau birturile, fără camere de dormit şi fără grajduri.

Confortul şi curăţenia erau, în marea majoritate a hanurilor, lamentabile. Uneori, pe o saltea de paie în loc de pat trebuiau să doarmă trei-patru persoane. În sec. XVI, cele mai multe hanuri — chiar cele din Italia — aveau ferestrele fără geamuri; încălzirea se făcea cu jeraticul dintr-o căldare pusă în mijlocul camerei. Erasm se plîngea de condiţiile primitive ale hanurilor din Germania[131]; dar nici în alte ţări — nici chiar în Italia — situaţia nu era cu mult diferită: cearşafuri peticite, cuverturi jegoase, paturi

[131] „Într-o singură încăpere mare — scria Erasm — sunt îngrămădite uneori pînă la 80—90 de persoane [...]. Masa este servită la 6 sau 8 mese [...]. Uneori trebuie să aştepţi şi o oră pînă să ţi se servească primul fel [...]. Paturile au cearşafuri care poate că au fost folosite şase luni fără a fi spălate". (*Apud* Scherr, vd. *Bibliografia*).

tari, perne rău mirositoare, — fără a mai vorbi de invazia insectelor[132]. — Ceea ce nu înseamnă că în unele oraşe, la Roma, Veneţia, Milano sau Padova nu existau şi hanuri, adevărate hoteluri, foarte decente: cel din Roma la care a tras Montaigne i-a pus la dispoziţie un apartament cu trei încăperi.

Dealtminteri, în Italia erau mulţi germani care se dedicaseră ocupaţiei de hangiu; deşi această profesiune nu se bucura deloc de prea multă stimă, întrucît hangiii prea îşi speculau clienţii şi îi tratau prost. Cu toate acestea, proprietarii unor mari hanuri erau uneori anumite instituţii sau persoane absolut onorabile: la Veneţia, de pildă, cele mai multe hoteluri erau proprietatea unor nobili, ale unor mănăstiri sau ale municipalităţii, care asigurau clientelei de marcă condiţii mai mult decît decente. La Milano, cîteva asemenea hanuri-hoteluri aparţineau familiei senioriale Visconti. În multe hanuri din Roma camerele de dormit ale călătorilor erau cele situate la parter; cele de la etaj erau ocupate de curtezane[133].

În genere însă proprietarii sau gestionarii hanurilor şi hotelurilor din Italia (foarte probabil că şi din alte ţări) erau supuşi unor obligaţii stricte: să declare sub jurămînt că nu vor găzdui hoţi, asasini, falsificatori, persoane urmărite pentru motive politice sau duşmani ai Bisericii; la Florenţa — să refuze accesul în hanul lor a prostituatelor,

Scenă din viaţa cotidiană germană. Sec. XV. — După un manuscris păstrat în Muzeul Germanic din Nürnberg

[132] În timpul călătoriei sale în Italia, Montaigne relatează „ceea ce i s-a întîmplat la Florenţa, unde, luîndu-şi salteaua şi cuvertura, s-a dus să se culce pe o masă, gonit fiind din cameră de nişte mici animale ingrozitoare — «de care paturile sunt extrem de năpădite»" (Fr. Cognasso). În schimb, hanurile germane le găsea mai confortabile.

[133] Faimoasa Vannozza, concubina papei Alexandru VI Borgia, condusese personal nu mai puţin de patru asemenea hanuri şi birturi.

proxeneţilor şi codoaşelor. Erau pedepsiţi sever dacă permiteau să se joace jocuri de noroc. Nu răspundeau de valorile dispărute ale clienţilor dacă aceştia nu le încredinţaseră spre păstrare. Nu li se permitea să atragă clienţii altor hangii. Negustorilor străini le furnizau informaţii asupra mersului pieţei, puteau să le păstreze în depozit mărfurile, le mijloceau contacte cu negustorii locali, garantîndu-le acestora onorabilitatea clienţilor lor.

Pe de altă parte, hotelurile din marile oraşe erau ţinute sub supravegherea unui serviciu special de poliţie, care controla mişcarea călătorilor străini[134]; data sosirii şi cea a plecării erau înregistrate cu precizie la acest serviciu[135]. Controlul era exercitat dintr-o exigenţă nu administrativă, ci politică. „La Bologna, nimeni nu putea să rămînă în oraş înainte de a se prezenta la acest oficiu, unde declara cine este, de unde vine, unde merge; iar dacă are asupra sa scrisori şi documente, trebuia să le prezinte spre a fi verificate. Controlul lăsa să circule fără nici o dificultate numai pelerinii, cerşetorii, studenţii şi cei care erau în posesia unor paşapoarte imperiale, sau din partea unor principi" *(Idem)*.

DIVERTISMENTE

Optimismul expansiv, considerat a fi o caracteristică a oamenilor Renaşterii, s-a manifestat şi în marea varietate a felurilor de a-şi petrece timpul liber, de a se distra, întîlnite la toate nivelele societăţii. Unele erau apanajul categoriilor celor mai înalte — ca vînătoarea, turnirele sau bufonii de curte; altele aveau un caracter larg popular; altele, în fine, indicînd o nivelare generală a gusturilor, erau la fel de apreciate de principi ca şi de cei mai simpli orăşeni.

Un mod de divertisment, de-a dreptul instituţionalizat, era cel care îi revenea „nebunului regelui", bufonului de curte. Moda ca regele sau marii seniori feudali (inclusiv episcopii şi abaţii)[136] să întreţină la curte o astfel de persoană care să-i distreze provenea din Orient[137]. „Instituţia" bufonului de curte, permanentă de-a lungul Evului Mediu, a cunoscut o extindere mai ales începînd din sec. XV — la toate curţile mari, inclusiv la cea papală şi la cele ale unor principi italieni, — continuînd şi în secolele următoare. „Nebunul regelui" era un fel de personaj oficial; încît, numele acestor bufoni au rămas consemnate în analele timpului[138], pînă cînd noua etichetă introdusă la curtea

[134] Încă din sec. XIV hangiii din toate oraşele Italiei erau obligaţi să anunţe poliţiei clienţii nou veniţi; la Roma — în fiecare seară. La Genova, în sec. XVI călătorii străini în trecere puteau rămîne în oraş numai 4 zile. În perioada unor epidemii (ca cea di 1580), străinilor veniţi la Roma li se cerea să prezinte un certificat de sănătate. — Controalele astfel efectuate puteau deci stabili dacă străinul era urmărit de către oraşul său pentru vreun delict săvîrşit.

[135] De pildă: pentru luna iulie 1412 este consemnat că în oraşul Bologna au intrat 841 de persoane, dintre care 196 călare; în aprilie 1419 — 376 de persoane, dintre care 104 călare, etc.

[136] O dispoziţie papală din 789 interzicea acestor ecleziastici să întreţină „cîini de vînătoare, şoimi şi bufoni" *(farceurs)*. Conciliul din Paris din 1212 repetă aceeaşi interdicţie — dar cu acelaşi rezultat negativ. La curtea Franţei bufonii îşi fac apariţia în sec. X (uneori îndeplinind şi funcţia de gardă de corp).

[137] Bufonii de curte sunt atestaţi în *Cartea Regilor* a lui Ferdausi, în *Ramayana*, la curtea regelui Solomon, la regii Macedoniei, la curtea elenistică din Siria, la cea vizigotă din Spania, la curtea barbară a lui Attila. (Cf. Dr. Cabanès).

[138] Collart era bufonul lui Carol VII al Franţei; Triboulet — al lui Ludovic XII, apoi al lui Francisc I: Brusquet — al lui Henric II; Sibilot şi Chicot — ai lui Henric III; „Maître Guillaume" şi Angoulevent — ai lui Henric IV; Maret — al lui Ludovic XIII; iar Angely — al lui Ludovic XIV. — Henric VIII al Angliei îl avea pe John Heywood; împăratul Maximilian I al Germaniei — pe Konz von den Rosen; iar Otto, ducele Styriei, pe Wiegand, poreclit „Preotul din Kahlenberg". — „Petru cel Mare al Rusiei a avut ciudata idee de a numi nebuni de curte personajele care îi intraseră în dizgraţie" (*Larousse du XXe s.*, III, 1930).

Franţei — şi imitată şi de alte curţi — a dus la dispariţia „nebunilor de curte". Dar în Spania, de pildă, bufonii de curte au rămas pînă spre sfîrşitul secolului al XIX-lea.

Diformitatea fizică naturală a bufonului (cocoşat, urît sau pitic), ori stupizenia sa — autentică sau simulată — erau pentru curte temeiuri de a se distra şi de a-i trata cu dispreţ. Dar într-o situaţie de un alt nivel se plasau cei care distrau curtea prin extravaganţe inteligent calculate, prin trucuri dinainte învăţate şi printr-o vervă umoristică ce i se admitea cu deplină libertate; încît bufonul îşi putea permite ironiile şi criticile la adresa înaltelor persoane prezente, dîndu-le chiar cele mai dure lecţii de comportare. În felul acesta, „nebunul oficial putea da cele mai aspre lecţii chiar stăpînului său; şi, prin canalul lor, doleanţele poporului ajungeau pînă la picioarele tronului, — într-o vreme cînd se punea căluş în gura tuturor, într-o vreme cînd nu putea ajunge la urechile puternicilor zilei fără a fi pedepsită o voce independentă şi critică sau zeflemitoare" *(Idem)*.

Dar, cu preţul cîtor umiliri! Începînd cu costumul pe care-l purta: o livrea pestriţă în culorile adoptate de stăpînul lor, de care atîrnau o mulţime de clopoţei, pe cap cu o bonetă de postav roşu cu urechi lungi, în mînă cu un sceptru caricatural, iar la brîu purtînd atîrnată o băşică de porc umflată. Apoi — prin repertoriul lor de mijloace distractive: un bufon făcea tot felul de salturi caraghioase, cînta din trompetă, cimpoi sau vielă, imita cîntul păsărilor, ştia pe de rost cuplete, ghicitori, snoave amuzante: tot atîtea lucruri pe care le învăţase de la un maestru mai vîrstnic. Dar dacă era luat în rîs şi nu arareori umilit, în schimb nu era confundat cu servitorii; însoţea întotdeauna curtea în deplasările ei, i se dăruiau haine scumpe, iar la ospeţe îi era rezervată o cupă de argint. — O categorie separată de bufoni era cea a piticilor, — prin figura cărora rolul „nebunilor de curte" a fost imortalizat de cei mai iluştri pictori ai epocii din toate ţările[139].

Marea pasiune a regilor şi principilor rămînea vînătoarea. Carol VIII al Franţei vîna aproape în fiecare zi; iar Francisc I organiza des partide de vînătoare[140], la care lua parte toată curtea, inclusiv doamnele, cu toată incomoditatea şi chiar pericolul pe care îl putea implica eventual acest fel de divertisment. Caterina dei Medici, care călărea cu multă graţie şi agilitate, era şi un cutezător vînător; iar Elisabeta I a Angliei (care a practicat călăria toată viaţa) la vîrsta de 66 de ani încă vîna cu pasiune. Şi lui Henric IV îi plăceau toate felurile de vînătoare, îndeosebi cele mai riscante — de lupi, urşi sau mistreţi.

Numeroşi autori (printre care şi eruditul umanist Guillaume Budé) scriu tratate de vînătoare, dedicîndu-le regilor lor. *Tratatul de vînătoare* al lui Gaston de Foix „Phébus" (m. 1391) continuă să se bucure de o mare vogă şi în secolele Renaşterii; regulile formulate încă în sec. XII şi mereu amplificate fac din acest sport o adevărată „ştiinţă a vînătoarei". Pentru principii germani vînătoarea era ocupaţia principală, la care luau parte şi femeile lor, — vînînd pe jos sau călare, cu arbalete, cu hăitaşi şi haite de ciini. În nordul Germaniei se puteau vîna şi zimbri şi cerbi lopătari (elani)[141]. — Vînătoarea devine acum o pasiune generală. Încă din sec. VI conciliile şi sinoadele

[139] În Italia — de Mantegna, Ghirlandaio, Veronese, Dominichino sau Gaudenzio Ferrari; în Germania — de Hans Holbein. Foarte des sunt reprezentaţi în pictura spaniolă (numai Velázquez a pictat şapte) şi flamandă — Van Dyck, Jan Gossaert, Rubens, ş.a. — Uneori, înalţii stăpîni îi puneau pe aceşti pitici (ca la curtea ducală din Mantova) să îi spioneze pe cei din palat, sau pe invitaţi.

[140] „Numai echipajul său de vînat cu laţuri era compus din un comandant, un locţiitor, 12 vînători călări, 6 valeţi pentru copoi, 6 servitori care îngrijeau haita de 60 de cîini şi 100 de arcaşi pedeştri care duceau stîlpii pe care se ridicau laţurile, încărcate în 50 de căruţe trase fiecare de 6 cai, care duceau şi corturile" (P. Lacroix).

[141] Într-o asemenea partidă organizată de ducele Filip de Hessen (m. 1567) au fost ucişi 1.000 de mistreţi şi 500 de cerbi. (Cf. J. Scherr).

interziseseră preoţilor să vîneze; dar înalţii prelaţi au continuat să vîneze, călare, cu arbalete sau cu şoimi. Marii papi ai Renaşterii, Iuliu II, Leon X, Pius II, erau vînători pasionaţi. (Ultimul, chiar scrisese în limba latină un tratat de vînătoare). Leon X vîna cu ghepardul său dresat; în fiecare an, în luna septembrie papa organiza o partidă de vînătoare la care participau peste 300 de persoane. — Vînătorii formau un fel de confrerie, care îşi avea locul său rezervat în procesiuni şi la ceremoniile publice[142].

În secolele XV şi XVI se caută şi se folosesc tot felul de metode şi de trucuri noi; se aduc din alte ţări noi tipuri de curse şi de arme de foc, se aduc şi animale exotice spre a fi vînate şi îndeosebi spre a fi dresate pentru vînătoare: cu un leopard (din specia ghepardului) astfel dresat vîna şi Ludovic IX, şi Carol VIII, şi Ludovic XII, — care întreţinea într-un şanţ al castelului din Amboise mai mulţi asemenea gheparzi. — Vînătoarea cu şoimi (în declin la această dată în Anglia), în Franţa continua să fie marca distinctivă a vînătorului de cea mai înaltă clasă[143]; motiv pentru care orice nobil, bogat sau mai puţin bogat, trebuia să aibă măcar doi şoimi. Aduşi mai ales din Suedia, Islanda, Turcia sau Maroc, erau foarte costisitori, iar dresajul lor era extrem de dificil şi necesita un timp îndelungat.

Gustul vînătoarei era întreţinut oarecum, s-ar putea spune, şi de vizitarea menajeriilor: un alt divertisment, dar mai popular. În Franţa, încă din sec. XIV regii întreţineau o menajerie: cea instalată în 1333 de Filip de Valois lîngă palatul Luvru (cu lei, urşi, leoparzi, ş.a.) a fost menţinută şi îmbogăţită de Carol VIII şi de Francisc I. Desigur că şi alţi principi din alte ţări aveau asemenea menajerii, dar nicăieri acestea nu erau atît de frecvente ca în Italia. Oraşele şi marii seniori ofereau mulţimii posibilitatea de a li se vizita menajeriile. La Florenţa exista una încă din sec. XIV, — care se va îmbogăţi continuu în următoarele patru secole cu animale trimise de sultanul Egiptului, cu care oraşul întreţinea relaţii de prietenie. În 1427 senioria florentină trimise în dar trei lei tineri Veneţiei, care mai poseda şi patru leoparzi, şi maimuţe şi multe păsări rare. Şi alte oraşe italiene — Milano, Lucca, Pavia, Ferrara, Perugia, Mantova, — aveau în menajeriile lor lei, mistreţi, maimuţe, leoparzi, struţi, cămile, girafe sau zebre. Multe din aceste animale erau primite în dar de la monarhi orientali (la fel procedau şi seniorii italieni între ei). În timpul pontificatului lui Leon X, „o mare senzaţie a provocat în toată Italia cortegiul solemn prezidat de ambasadorul portughez care îşi făcu intrarea în Roma aducînd un elefant uriaş, provenind din India" (Fr. Cognasso).

În sec. XV cavaleria şi vechile obiceiuri cavalereşti erau în decadenţă, încît nu mai surprinde faptul că întrecerile în mînuirea armelor dintre două grupuri de combatanţi nu mai erau nici atît de frecvente, nici nu aveau strălucirea din secolele precedente. În sec. XVI gustul turnirelor dispare încetul cu încetul[144], îndeosebi după 1559, — tragica dată în care Henric II al Franţei şi-a pierdut viaţa în turnirul din strada St. Antoine. În Germania însă acest divertisment s-a prelungit şi în sec. XVII, dar fără să mai păstreze caracterul său propriu, cavaleresc. Adeseori, cercurile burgheze erau cele ce organizau turnire, — la care invitau şi membri ai nobilimii (apăreau aici şi împăraţii şi regii); după care, turnirul se termina cu un bal fastuos, la care participanţii petreceau şi dansau nobili şi burghezi la un loc (cf. J. Scherr).

[142] „Vînătoarea constituia odinioară un fel de franc-masonerie, cu riturile sale misterioase şi cu limbajul său secret. Iniţiaţii foloseau între ei anumite semne de recunoaştere. Ei aveau şi numere norocoase sau nenorocoase, anumite culori simbolice, etc." *(Idem).*

[143] În Evul Mediu vînătoarea cu şoimi era practicată şi de înalţii prelaţi, episcopi sau abaţi — „care intrau în biserică cu pasărea lor de vînătoare, pe care în timpul slujbei o depuneau în apropierea altarului" *(Idem).* — Adeseori nobilul mergea la război cu şoimul său pe braţ, — care în timpul luptei era ţinut de un scutier; acesta, în caz că stăpînul său era făcut prizonier, trebuia să dea drumul şoimului.

[144] O parodie de turnir era lupta cu bastoane a două echipe de tineri nobili, — asemenea celei care în 1519 a avut loc în faţa bazilicei S. Pietro din Roma, în prezenţa papei Leon X.

Locul turnirelor a fost luat de cursele de cai (care în Anglia erau călăriţi de proprietarii lor). Sub numele de *palio*, în Italia acestea se desfăşurau începînd din sec. XIII cu un fast extraordinar, precedate fiind de cortegii în care intrau nobilii, curtea lor şi notabilităţile oraşului. (Tradiţia se păstrează şi azi — în *Palio di Siena,* din Ferrara, din Arezzo, din Asti, etc.). Cortegii grandioase, totodată cu pavoazarea somptuoasă a marilor edificii, erau organizate cu diferite ocazii — încoronări, naşteri şi căsătorii în familiile princiare, vizite ale unor ambasadori sau monarhi străini, călătorii prin ţară ale suveranului cu numeroasa sa suită, etc. La anumite date ale anului — şi întotdeauna de carnaval — aveau loc „mascarade" populare, pe străzi şi în pieţe, cu muzică, jocuri de artificii, dansuri, ospeţe, la care, deghizaţi în costume extravagante şi purtînd măşti variate, participau tineri şi bătrîni, gentilomi şi săraci[145]. La Roma se travesteau şi îşi puneau măşti chiar şi cardinalii. Portul măştii permitea tot felul de glume şi de nebunii, uneori de prost gust, inclusiv comiterea de infracţiuni. De carnaval se organizau la Roma şi alergări excentrice, de tineri şi bătrîni (sub 60 de ani), dezbrăcaţi la piele. Mare senzaţie stîrnea şi cursa evreilor: cortegiul, cu guvernatorul oraşului în frunte, format din pedestraşi, călăreţi, garda militară cu trompete, fluiere şi tobe, precedau compania de o sută de evrei înarmaţi, urmată de alţi cincizeci neînarmaţi, plus doi călări, purtînd ramuri de măslin şi armele papei; dintre aceşti evrei se alegeau doisprezece, care alergau îmbrăcaţi într-o jachetă de abă albă, iar mai tîrziu, complet goi. Asemenea curse indecente — participanţii însă nefiind luaţi în derîdere, şi la care în 1580 asistase şi Montaigne, fără să se scandalizeze — stîrneau un entuziasm frenetic în masa spectatorilor.

Un divertisment de natură cu totul diferită îl oferea cortegiul de care alegorice, numite „triumfuri": tablouri vivante de un rafinat gust clasicizant, pregătite de artişti renumiţi, şi la care participa întreaga conducere a municipalităţii romane, nobilimea şi conducătorii corporaţiilor. Au rămas mult timp în amintirea cetăţenilor astfel de cortegii — ca „Triumful lui Caesar asupra Cleopatrei", sau „Triumful lui Iuliu Caesar" — care celebra victoriile lui Cezar Borgia; sau, alte cortegii simbolice, organizate de el şi reprezentînd victoriile lui Hercule sau ale lui Scipio Africanul. — Asemenea cortegii de care alegorice (cu teme însă mai populare) erau organizate şi de diferite corporaţii — ale cizmarilor, hangiilor, bărbierilor, cîrciumarilor, etc.

*

Nenumărate alte serbări, jocuri, sporturi, divertismente pline de fantezie variau după ţări, regiuni, localităţi sau medii sociale. La multe curţi, o distracţie de fiecare zi era jocul de şah, de zaruri, de cărţi, sau jocuri de societate, — pe lîngă balurile ocazionale sau plăcerile intelectuale ale conversaţiei, muzicii, lecturii şi spectacolelor teatrale. Franţa — care imita toate dansurile străine, cele mai adeseori perfecţionîndu-le şi stilizîndu-le — rămînea ţara în care se dansa cu mai multă graţie şi eleganţă; aşa după cum Italia rămînea ţara spectacolelor „de cameră", uneori în săli special amenajate. În mediul rural — serbări sezoniere variate, petreceri cîmpeneşti, jocuri populare locale. În Anglia, tirul cu arcul rămînea sportul cel mai popular, — în 1583 organizîndu-se un astfel de concurs şi la Londra. Dar la modă era acum tirul cu archebuza: un sport (practicat şi de femei) care o pasiona în mod deosebit pe Elisabeta I.

În opoziţie cu asemenea divertismente inocente, îşi fac apariţia (de fapt, continuă) şi instinctele sadice manifestate în predilecţia de a asista — chiar şi regele Franţei, în 1598, — la supliciile unor condamnaţi şi la execuţiile capitale; cu care ocazie călăul

[145] În Italia, măştile, executate de meşteri renumiţi, aveau forma de coif acoperind tot capul, erau prevăzute cu păr, barbă, mustăţi, sprîncene, reproducînd personaje cunoscute. În mare vogă în secolele XVI şi XVII, mascaradele din cadrul balurilor care se dădeau la curte au constituit embrionul „baletului de curte", gen atît de răspîndit în Occident.

era autorizat să ridice tribune şi să închirieze locurile. Ferocitatea spectatorilor nu cunoştea limite[146]. Lupte de cocoşi, lupte între fiare şi cîini, sau între fiare diferite — lupi, mistreţi, lei, tauri, — care îl pasionau şi pe Francisc I şi pe Carol IX, organizate fiind chiar de Henric III şi Henric IV, precum şi de conducerea oraşelor, amintesc instinctele sadice ale epocii imperiale romane.

Cele mai atractive erau luptele cu taurii: în Italia[147], în sudul Franţei şi mai ales în Spania, unde *corrida* a devenit şi a rămas pînă azi spectacolul popular (şi naţional) prin excelenţă. La început un sport aristocratic[148], de mare curaj şi dexteritate, a rămas şi în secolele XVI şi XVII ambiţia şi pasiunea nobililor (coborau în arenă să combată taurii înşişi monarhii — de exemplu Carol Quintul sau Filip II), care combăteau călare pe cai special dresaţi în acest scop, şi fără să termine neapărat prin uciderea taurului. Luptele de tauri erau organizate cu un fast deosebit de rege, de municipalităţi, de confrerii sau de marii seniori; aveau loc în prezenţa familiei regale şi a întregii curţi, cu ocazia marilor sărbători religioase sau ale unor serbări profane. Nu arareori o corridă importantă — în care figurau pînă la 20 de tauri — se încheia cu victime: fie din rîndul nobililor care combăteau, fie dintre amatorii care la sfîrşitul luptei năvăleau în arenă să ucidă taurul. — Luptele de tauri care aveau loc în oraşele (şi chiar în sate) aveau un caracter plebeu, cu amatori locali şi profesionişti angajaţi *(matatoros)*, înarmaţi cu suliţă sau spadă.

Genul de divertismente care reabilitează imaginea civilizaţiei Renaşterii sub acest raport este cel al spectacolelor teatrale.

Bucurîndu-se de o popularitate extraordinară, adresîndu-se fie unui public mai elevat, fie unuia popular sau mixt, acestea se prezentau într-o mare şi pitorească varietate: de la cele rudimentare, de bîlci, cu saltimbanci, prestidigitatori, acrobaţi, îmblînzitori de animale sau cu păpuşari, trecînd prin genul spectacolelor religioase ale „misteriilor" medievale (care mai persistă şi în sec. XVI), şi ajungînd pînă la eruditele reprezentaţii ale unor comedii clasice; sau, ale unor autori contemporani — Beolco, Ruzzante, Bembo, Machiavelli sau Ariosto, — comedii populare, dar apreciate şi de publicul cel mai cultivat; în timp ce atît de preţuita *commedia dell'arte* va marca într-o măsură considerabilă viitorul artei teatrale europene.

Dar acest capitol aparţine *culturii* Renaşterii: domeniu rezervat volumului următor.

[146] În Franţa erau arse de vii pe rug şi pisici. Elisabeta I, pasionată de lupte între animale, arunca cocoşi vii leilor din Tower. În 1610, cînd Ravaillac, asasinul lui Henric IV, a fost executat şi tăiat în bucăţi, mulţimea în delir şi-a împărţit cadavrul (cf. Erlanger).

[147] Faimoase erau în Evul Mediu luptele cu tauri care aveau loc în incinta Coloseului, cînd şi nobilii coborau să lupte în arenă; încît adeseori spectacolul se termina cu funeraliile victimelor.

[148] *Corrida* este atestată din sec. IX, cînd căpetenii maure şi cavaleri creştini combăteau, călări, taurul într-o arenă. În primul cod de legi, dat în sec. XIII de Alfonso el Sabio *(Las Siete Partidas)* cîteva articole sunt deja consacrate *corridei.* În sec. XVIII aristocraţii abandonează acest sport, preluat acum de *torreros* profesionişti (dintre care numai un *picador* combătea taurul călare). Luptele aveau loc acum în arene special construite şi stabile *(plazas de toros).* Spre sfîrşitul secolului al XVIII-lea au fost elaborate regulile obligatorii ale tauromachiei.

OAMENII RENAŞTERII. TIPURI, PROFESIUNI, MENTALITĂŢI

Dinamica claselor şi grupurilor sociale • Principele • Condotierul • Cardinalul • Curteanul • Negustorul • Filosoful • Femeia Renaşterii • Artistul.

DINAMICA CLASELOR ŞI GRUPURILOR SOCIALE

La sfîrşitul secolului al XV-lea conservatorii continuau să accepte formula medievală potrivit căreia, după cum Dumnezeu există sub forma Sfintei Treimi, tot aşa şi societatea este constituită din trei clase: clerul care se roagă, cavalerii (nobiii) care luptă, şi restul societăţii, oamenii care muncesc pentru a le asigura acestora traiul. — Dar la începutul secolului următor, Claude de Seyssel[1] propune o împărţire a societăţii după un criteriu mult mai realist, de ordin economic, ţinînd seamă de nivelul diferit al bogăţiei şi veniturilor. În viziunea sa, nobilimea este considerată, convenţional, apărătoarea regatului, deci beneficiară de drept a unor anumite privilegii; a doua categorie socială include negustorii, funcţionarii regali, ai administraţiei, justiţiei şi finanţelor; iar a treia — clasa productivă: ţăranii, meşteşugarii, micii funcţionari şi negustori, precum şi gradele inferioare din armată. (Clerul nu mai este socotit acum o clasă specifică omogenă, întrucît se împărţea, asemenea laicilor, în bogaţi, înstăriţi şi săraci). Barierele sociale nu mai sînt imuabile, ambiţia şi capacităţile personale făceau posibilă trecerea dintr-o stare în alta.

Cu toate acestea, ideea tradiţională a celor trei ordine continuă să domine. „În întreaga Europă, legile la care era supus clerul — şi, în majoritatea ţărilor, şi nobilimea — erau diferite de cele impuse stării a treia. În aproape toate ţările în care exista o formă de adunare consultativă aceasta era împărţită în cler, nobilime şi starea a treia; aceasta, din motivul evident că suveranii doreau să-şi asigure bogăţia clerului, impozitele funciare ale nobilimii şi profiturile comerciale ale negustorilor". Ordinul cel mai coerent era cel al nobilimii; ca situaţie economică şi stil de viaţă înaltul cler era mult mai aproape de nobilime decît de clerul parohial; iar „starea a treia era împărţită în activităţi, interese şi grupuri sociale diferite, chiar şi în faţa legii"[2]; astfel încît, practic, fiecare se simţea făcînd parte nu din starea a treia, ci dintr-un grup profesional. De pildă, juriştii sau medicii constituiau două grupuri profesionale distincte; în timp ce intelectualii, umaniştii profesionişti, artiştii, tipografii sau mercenarii nu aveau — din cauza noutăţii profesiunii lor şi a faptului că nivelul veniturilor lor nu era stabil — un statut social clar.

Mentalitatea oamenilor Renaşterii prezintă şi antagonismul declarat între orăşeni şi ţărani; ultimii, devenind — în scrierile umaniştilor, în anecdote, în literatură, în operele teatrale sau în pictură (la Brueghel cel Bătrîn, de pildă) — personaje grosolane, stupide, ignorante, figuri bufone, caricaturale şi în general dispreţuite. O atitudine care se datora şi faptului că atît nivelul mediu al vieţii economice cît şi gradul de instrucţie

[1] Claude de Seyssel (m. 1520), jurist şi istoric, episcop de Marseille, arhiepiscop de Torino; autorul lucrării de mare succes *La grande monarchie de France* (1515), dedicată regelui Francisc I, pentru a-i sugera modul de a apăra concordia socială.

[2] John Hale (autor căruia i se datorează precizările din acest paragraf). — Astfel, în starea a treia intrau marii proprietari funciari, lucrătorii agricoli salariaţi, funcţionarii de stat, negustorii, meşteşugarii şi ucenicii lor, servitorii şi muncitorii zileri de la oraş.

al orăşeanului (deci şi comportamentul său social) erau, în această perioadă, într-o continuă creştere[3]. Aceste contraste puternice s-au constituit cu timpul într-o barieră, pe care Th. Morus (reaminteşte John Hale) urmărea să o înlăture atunci cînd „îi obligă pe locuitorii *Utopiei* să se reîntoarcă din cînd în cînd la activităţi agricole".

Fenomenul caracteristic epocii îl constituiau cazurile, ocaziile de mobilitate socială determinată de „expansiunea rapidă a administraţiilor regale şi princiare care a deschis oamenilor de talent porţile carierei administrative [...]. Birocraţia oferea acum o certitudine de stabilitate (unele funcţii erau chiar ereditare) şi puteau conduce la o învestitură nobiliară [...], într-o epocă în care aristocraţia rămînea tipul social de la mare distanţă cel mai respectat" *(Idem).*

Funcţionarii deci, de provenienţă diferită — nobili, burghezi sau ecleziastici — se bucurau de cuvenita consideraţie în măsura în care se dedicau interesului public. Consideraţie care, în schimb, era acordată într-o măsură mult mai mică profesiunii de medic sau celei de avocat, întrucît medicii şi avocaţii erau priviţi ca urmărind în activitatea profesională propriul lor avantaj personal — şi totodată cultivînd adeseori practici reprobabile. Totuşi, medicii şi juriştii se bucurau de un cert prestigiu în societate; primii — pentru pregătirea lor universitară, exclusiv teoretică însă, deloc empirică, şi mizînd mult pe astrologie; ceilalţi — pentru cunoştinţele lor umaniste şi pentru funcţiile superioare de stat la care puteau accede şi care le deschideau drumul spre lumea nobilimii. (Familiile patriciene din Italia, Franţa, Anglia, Germania, preferau să-şi trimită fiii în primul rînd la facultăţile juridice). Pe de altă parte însă, nici unii, nici alţii nu se bucurau totdeauna de o reputaţie onorabilă în rîndurile largi ale societăţii: medicii aroganţi şi pedanţi erau taxaţi drept şarlatani şi venali, iar avocaţii erau acuzaţi de corupţie şi lipsă de scrupule. Literatura timpului reflectă în nenumărate forme aceste opinii ale societăţii.

O pregătire umanistă temeinică putea asigura de asemenea o carieră strălucită; cu atît mai mult cu cît erudiţia literar-filologică sau ştiinţifică era în continuare rezervată persoanelor din rîndurile clerului sau ale ordinelor religioase (îndeosebi dominican, franciscan sau iezuit); în timp ce intelectualii laici independenţi erau încă o raritate. Cancelariile regale, princiare, episcopiile şi oraşele căutau secretari, istoriografi, agenţi diplomatici, capabili să redacteze corespondenţa şi diferite acte sau să ţină alocuţiunile oficiale într-o limbă latină elegantă. Şi noua industrie a tipografiei oferea posibilităţi lucrative foarte onorabile umaniştilor, de al căror concurs nici nu se puteau dispensa. Pe măsură ce în rîndurile aristocraţiei şi ale burgheziei interesul pentru antichitate, pentru cartea tipărită, pentru o educaţie şi o instrucţie umanistă era în continuă creştere, categoria umaniştilor devenea tot mai respectată de societate; adeseori aceştia erau generos recompensaţi cu daruri, şi onoraţi cu titluri şi funcţii, de curte sau de stat[4].

[3] Interesant pentru structura şi dinamica socială a epocii este faptul că punctele de contact între viaţa urbană şi cea rurală erau frecvente, uneori pînă la coincidenţe: în toate oraşele europene erau grădini de zarzavat, meşteşugarii (din Dijon, de pildă) aveau în jurul casei vii, erau producători de vin pe care îl şi comercializau, orăşenii creşteau păsări de curte, porci şi vaci, iar în unele oraşe din Germania viticultorii şi zarzavagiii erau chiar organizaţi în corporaţii proprii.

[4] O poziţie socială, un statut demn, esenţialmente diferit de cel care îi fusese rezervat în perioada anterioară îl obţine acum artistul (vd. *infra,* paragraful respectiv). — Pentru dinamica altor grupuri sociale (sclavul, minerul, mercenarul, evreul sau ţiganul), vd. *supra,* capitolele sau paragrafele respective.

PRINCIPELE

Evenimentele şi evoluţiile care au avut loc în perioada Renaşterii în toate sectoarele vieţii sociale, de la cele politice şi economice pînă la cele intelectuale şi spirituale, au pus în faţa oamenilor un întreg complex de probleme pe planul activităţii şi al comportamentului. Acestor probleme oamenii le-au răspuns, fiecare în cadrul activităţii sale specifice, într-un mod nou, diferit de cel anterior, — întrucît noile situaţii operaseră o schimbare în poziţia lor socială, în raporturile umane, în concepţiile, mentalitatea, opţiunile şi libertăţile pe care şi le-au asumat în profesiunile sau funcţiile pe care le deţineau. — În felul acesta, într-o nouă perspectivă apare în primul rînd principele Renaşterii.

De fapt, într-o perspectivă mai puţin inedită decît cea în care l-au situat de obicei istoricii, supraevaluîndu-i rolul de conducător. Căci „schimbările care pe drept cuvînt se pot identifica în această perioadă sunt adeseori mai mult de suprafaţă decît de substanţă; şi de cele mai multe ori apar ca fiind produsul mai degrabă al unor circumstanţe decît al unor decizii sau opţiuni deliberate"[5]. În orice caz, la egoismul, la arbitrarul (şi la cruzimea dusă uneori pînă la cinism), la dispreţul faţă de conceptul medieval de creştinătate, principele Renaşterii adaugă — în concordanţă cu concepţiile lui Machiavelli — şi tendinţa sa de suveran independent, refuzul de a accepta şi a se supune unor uzanţe tradiţionale, abordarea treburilor guvernării într-un spirit nou, încrezător mai mult în propria sa inteligenţă decît în prerogativele sale de drept divin. Italia era ţara care oferea cele mai numeroase exemple de brutalitate şi amoralitate a noilor principi, seniori şi despoţi locali, pentru a-şi obţine şi menţine puterea, pentru a elimina rivalii şi pretendenţii, sau pentru a reprima revolta supuşilor care le ameninţa autoritatea; adeseori ei înşişi fiind eliminaţi tot prin violenţă, trădare sau asasinat.

Aplicaţia aproape constantă spre violenţă se poate explica şi prin faptul că mulţi asemenea aspiranţi la putere proveneau din rîndurile unor războinici de profesie, a condotierilor. Alţii proveneau din familii domnitoare — Este la Ferrara, Gonzaga la Mantova, Montefeltro la Urbino. Alţii ajungeau la putere pe alte căi — ca Giovanni Vitelleschi, cardinalul cu fire crudă de condotier[6]. Dealtfel violenţa lor în comportare nu era în contradicţie cu moralitatea tradiţională: rivalii trebuiau pedepsiţi, duşmanii învinşi. (Inamicii însă erau interesaţi să-i denigreze, exagerîndu-le actele de cruzime). „Dar seniorul care guverna bazîndu-se numai pe forţă şi a cărui reşedinţă era o citadelă, iar nu un palat, era considerat un tiran, nu un principe" *(Idem)*. Astfel, Alfonso V în loc de un palat şi-a construit fortăreaţa Castel Nuovo la Napoli; iar Francesco Sforza şi-a luat drept reşedinţă castelul fortificat al predecesorilor săi Visconti din Milano.

Nu corespunde totdeauna realităţii nici pretinsa „impietate" a principilor[7]. Ducele Amedeo VIII de Savoia a acceptat chiar tiara pontificală timp de zece ani (fiind ales

[5] John Law, în „L'Uomo del Rinascimento", a cura di E. Garin (vd. *Bibliografia*); lucrare în care capitolele tratează succesiv şi tipul condotierului (Michael Mallett), cardinalului (Massimo Firpo), curteanului (Peter Burke), filosofului (Eugenio Garin), negustorului (Alberto Tenenti), artistului (André Chastel) şi femeii Renaşterii (Margaret L. King).

[6] Protonotar la curtea papală, episcop de Recanati şi Macerata, apoi de Florenţa, patriarhul Alexandriei şi în fine cardinal, Giovanni Vitelleschi (m. 1440) a fost numit comisar al armatei pontificale, combătînd cu multă energie. distruse complet oraşul Palestrina, îl decapită pe prefectul Romei, oraş pe care l-a dominat în mod absolut învingînd vechea şi recutabila familie patriciană romană Colonna (cu care ocazie Senatul i-a ridicat şi o statuie). Conduita şi marile ambiţii ale cardinalului-condotier l-au neliniştit pe papa Eugeniu IV, care l-a arestat şi închis în Castel Sant'Angelo, unde a fost otrăvit.

[7] Niccolò III d'Este, cu toată faima sa de cruzime şi imoralitate, a făcut un pelerinaj la Ierusalim drept penitenţă. Fiul său Ercole I (tatăl Isabelei d'Este, marchiza de Mantova) a protejat dezvoltarea vieţii muzicale bisericeşti. Paolo Trinci, seniorul din Foligno a fondat un ordin călugăresc şi mai multe mănăstiri, fapt pentru care a fost beatificat de Biserica romană; la fel ca Battista da Varano, duce de Camerino (m. 1524). Galeotto Roberto Malatesta, seniorul de Rimini, avea reputaţia de om foarte pios. Regele Alfonso II al Neapolului (m. 1495) s-a retras în ultimii ani ai vieţii într-o mănăstire de lîngă Messina, fondată de el.

antipapă între 1439-1449 cu numele de Felix V); după care abdică de la conducerea ducatului în favoarea fiului său Niccolò V, — dar păstrîndu-şi funcţia de legat papal şi dreptul de a purta în continuare ornamentele şi însemnele pontificale. — Cît priveşte rolul principilor Renaşterii în promovarea culturii — în cadrul fastuoaselor lor curţi sau în afara acestora — exemplele sînt numeroase şi prea bine cunoscute.

Majoritatea principilor italieni ai Renaşterii au respectat ierarhia tradiţională, medievală, recunoscînd autoritatea papei sau a împăratului, la care apelau pentru a-şi legitima poziţia de conducători ai statelor lor. Din orgoliu şi din interes, căutau să obţină onoruri şi privilegii regale sau imperiale, investituri solemne, titluri feudale, sau numiri în înalte funcţii la curte[8]. În plus, principii căutau să stabilească legături cît mai strînse, prin alianţe matrimoniale, cu dinastiile regale sau cu marile familii princiare din Italia şi din alte ţări. Asemenea ambiţii, pe care contemporanii le considerau anacronice, „medievale", erau totuşi foarte frecvente. De pildă, arborele genealogic al familiei Visconti dezvăluia existenţa unor legături de familie (autentice sau presupuse) cu casele regale ori princiare din Cipru, Sicilia, Franţa şi Anglia. — Adeziunea principilor la ordinea ierarhică tradiţională este atestată şi de faptul că nu erau preocupaţi să fie proclamaţi suverani prin aclamaţiile poporului, marginalizînd în felul acesta conceptul de suveranitate populară. Îl respectau doar formal, pentru că le procura satisfacţie în momentul preluării puterii; dar ideea în sine de a fi ales de supuşi, virtual a dispărut; consensul comunelor şi titlurile conferite de acestea îi interesau doar din punctul de vedere al propagandei.

Principii Renaşteriii (în speţă italiene) îşi fundamentau titlul şi dreptul de a conduce pe alte considerente. Titlul tradiţional era şi acum reclamat în virtutea dreptului ereditar: „propaganda dinastică constituia un aspect foarte important al culturii de curte în Italia, aşa cum era pentru toată Europa medievală şi renascentistă". Încît, principii căutau uneori şi să cumpere titluri şi funcţii ereditare de conducere, de la împărat (seniorii Milanului, Mantovei, Modenei) sau de la papă (cei din Ferrara, Urbino, Camerino). Dar, în fond „puterea principelui Renaşterii nu depindea de legitimitatea sa ca guvernant; iar obţinerea unei succesiuni ereditare şi recompensa unui titlu primit nu îi garantau siguranţa politică din partea duşmanilor interni sau externi" *(Idem)*. Dimpotrivă: asemenea „recunoaşteri" puteau apărea mai degrabă ca o dovadă de slăbiciune! — Pe plan intern însă, titlurile feudale cu care erau învestiţi le consolidau autoritatea seniorială şi le justificau dreptul de a acorda feude şi titluri feudale minore. Titlul de „conte palatin", de pildă, dădea titularului dreptul de a-şi legitimiza bastarzii şi de a crea funcţii notariale.

În structura statelor acestor principi, schimbările reale în raport cu trecutul medieval se exprimă prin crearea şi dezvoltarea armatelor profesioniste şi permanente; ceea ce impunea inevitabil o sporire a impozitelor; iar cînd şi aceste resurse se dovedeau insuficiente, principele recurgea la acordarea (contra plată) de funcţii, titluri, privilegii, la împrumuturi de la mari bancheri, sau la amanetarea bijuteriilor.

Principele nu se mai supune vechilor restricţii medievale, nu mai respectă libertăţile de care se bucurau înainte Biserica, nobilimea sau corporaţiile. El stabileşte şi un control mai eficace asupra distribuţiei beneficiilor ecleziastice de pe teritoriul său. Printr-o birocraţie mai bine organizată şi mai instruită principele dispune de noi tehnici şi

[8] Contele Amedeo VIII de Savoia este promovat duce de către împăratul Sigismund; Filippo Maria Visconti dorea recunoaşterea oficială a ducatului său de către acelaşi împărat; Gianfrancesco Gonzaga devine marchiz recunoscut de Mantova după ce primise privilegiul de a purta livreaua princiară engleză (care i-a fost reconfirmat în 1434 de Henric VI); Federico da Montefeltro este decorat cu Ordinul Jaretierei de către Henric VI al Anglei; seniorul Bolognei Sante Bentivoglio (m. 1462) şi urmaşii lui erau foarte mîndri de privilegiul ce le-a fost acordat de a include în stema lor şi acvila imperială, ş.a.m.d.

instrumente de guvernare. (Printre altele, el devine mai conştient şi de importanţa propagandei politice şi a ceremonialului public de curte). Organizarea administraţiei şi a finanţelor publice se ameliorează, creşte rolul politic şi social al Curţii, în timp ce interesele culturale ale principelui capătă şi un caracter de publicitate, de propagandă. Puterea principelui se exprimă şi printr-un control strict al privilegiilor şi imunităţilor revendicate de nobilime, — dar şi prin proliferarea funcţiilor publice calculat manevrate, ca şi prin recompensarea susţinătorilor principelui.

În concluzie: reputaţia imaginii principelui în felul în care a fost văzut de Machiavelli a dus adeseori la exagerarea „noutăţii" şi importanţei deţinute de acesta. Faptul este vizibil în Imperiu, în Franţa, Spania, Anglia (şi chiar în Italia), — ţări dominate de marile monarhii care, în fond, reduc rolul principelui Renaşterii la un „simplu rang clientelar". Dacă autoritatea principilor din statele mici şi omogene (ca cele din Italia) a fost mai circumscrisă şi mai personală, în schimb „trecerea de la *signorie* la *principat* — fapt recunoscut ca un fenomen tipic pentru Italia Renaşterii, — constituie o trecere spre o concepţie de guvernare mai tradiţională şi mai «medievală», chiar dacă nici unul din noii principi din Italia Centrală şi de Nord n-au reuşit niciodată să obţină acea autoritate sacră revendicată de unele monarhii ca cea din Napoli sau ca cea din Franţa, autoritate de care se bucura şi papalitatea"*(Idem).*

CONDOTIERUL

Trupele de mercenari îşi fac apariţia, pentru prima oară în număr semnificativ, în sec. XIII. Rivalităţile şi conflictele dintre oraşele italiene, care nu puteau recruta un număr suficient de soldaţi dintre cetăţenii lor, le-au determinat să apeleze la asemenea grupuri relativ mici de străini — francezi, englezi, catalani, germani, unguri. Prima generaţie de umanişti (Fr. Petrarca, Coluccio Salutati, Leonardo Bruni), care manifestau o aversiune puternică pentru mercenarii străini, a salutat intrarea în scenă, spre sfîrşitul secolului al XIV-lea a mercenarilor italieni, care li se părea lor că reînvie virtuţile militare ale strămoşilor romani. Dar umaniştii secolului următor — secolul marilor condotieri — deplorau folosirea oricăror trupe de mercenari, fie italieni, fie străini, care prin comportamentul lor lezau profund orgoliul civic, punînd în pericol ordinea statului, liniştea şi interesele cetăţenilor. În sec. XVI, inconvenientele şi calamităţile aduse de folosirea armatelor de mercenari au fost sistematic relevate şi combătute de Paolo Giovio, Fr. Guicciardini şi îndeosebi de Machiavelli. Magnificele statui ale faimoşilor Gattamelata şi Colleoni mai impresionau încă mulţimea; dar în sec. XVI epoca lor apune, după ce timp de peste două sute de ani războaiele interne din Italia au fost duse cu ajutorul condotierilor (cf. M. Mallett).

Contrar unei eronate opinii generale, cariera unui condotier nu depindea atît de calităţile sale militare personale, cît de originea sa nobilă, de apartenenţa la o veche familie de soldaţi şi de condiţiile politico-economice ale statului care îl angaja. O mare parte din condotieri aparţineau unor familii nobile de veche tradiţie[9]. Mulţi dintre marii condotieri din a doua jumătate a secolului al XV-lea erau principi înainte de a fi condotieri[10], — şi succesele lor militare le datorau în principal resurselor materiale şi

[9] Orsini, Colonna, Baglioni, Malaspina, Fortebraccio, Trivulzio, Sanseverino, ş.a.

[10] Guidantonio Manfredi, seniorul Faenzei, Giovanfrancesco Gonzaga (Mantova), Niccolò d'Este (Ferrara), Sigismundo Malatesta (Rimini), Federico da Montefeltro (Urbino); sau Braccio da Montone, seniorul Perugiei, care visa să devină stăpînul Italiei.

umane de care dispuneau statele lor. Dar în prima jumătate a aceluiaşi secol condotierii de origine modestă[11] erau doar „căpitani generali", solicitaţi şi autorizaţi (deci şi controlaţi) de statele aflate în război să recruteze armate de 2–3.000 de oameni[12]. Angajarea se făcea pe baza unui contract *(condotta)* în care erau stabilite condiţiile serviciului, — care totodată limitau şi independenţa condotierului. (Acelaşi tip de contract militar l-au folosit şi francezii şi englezii în timpul Războiului de o sută de ani). În contract se stipula natura plăţii, numărul oamenilor trupei angajate, echipamentul lor militar, indemnizaţiile adiţionale (provenite din prada de război), reţinerile din salariu (şi cazurile în care aceste reţineri erau impuse), precum şi durata serviciului — în sec. XVI între o lună şi maximum şase luni (eventual cu prelungirea termenului); dar pe la mijlocul sec. XV majoritatea statelor stabileau durata minimă de un an[13].

Majoritatea condotierilor erau, cum spuneam, membri ai unor familii nobiliare care îşi recrutau soldaţii de pe proprietăţile lor şi care, între un contract şi altul, se retrăgeau la ocupaţiile lor obişnuite. Trupele lor erau însă mai adeseori moştenite de la condotierii de prestigiu care îi instruiseră şi în serviciul cărora luptaseră la început. De multe ori noul condotier lua în căsătorie pe una din fiicele acestuia. Principala sa abilitate consta în a-şi recruta trupele, a le ţine sub control şi a le menţine fidelitatea, dispoziţia, avîntul de a lupta. Companiile *di ventura* bine organizate şi disciplinate îşi creaseră un corp de furieri şi un sistem propriu şi permanent de aprovizionare şi de încartiruire (mai ales pe timp de iarnă). În cazul cînd statul care îl angajase întîrzia cu plata sumelor cuvenite la termenul stabilit, condotierul anticipa sumele din propriul său capital sau recurgea la împrumuturi de la bănci.

Încît, o trupă de mercenari care era lăsată să fure şi să prade era mai degrabă o excepţie decît regula. Aceasta se putea întîmpla în sec. XIV în statele mici şi slabe; dar în secolul al XV-lea statele mari au înţeles că trebuie să prevină asemenea situaţii instituind un mecanism de control asupra disciplinei companiei angajate. În primul rînd, statele acordau condotierilor recompense pe termen lung (de ex., un feud, sau un palat, sau o anumită concesiune), pentru a se asigura de lealitatea lor. Dar mecanismul mai frecvent de control al comportamentului trupelor îl constituiau comisarii civili care le însoţeau pe cîmpul de luptă. Erau persoane mai în vîrstă desemnate de stat, a căror sarcină era cea de consilieri ai condotierului în materie de politică a războiului angajat cu un anumit scop şi, evident, de a raporta guvernului lor asupra comportării mercenarilor.

Puterea lor era deci foarte limitată; dar condotierii mai erau controlaţi şi asistaţi permanent şi de un grup de ofiţeri inferiori ai statului. „Raporturile dintre soldaţi şi aceşti slujbaşi civili erau în mod inevitabil încordate, dar în acelaşi timp constituiau ocazii de cooperare şi dovada unui respect reciproc" *(Idem)*; căci, în definitiv, căpitanii acestor *compagnie di ventura* erau mai interesaţi de plata regulată de către stat a trupelor şi de recompensele personale substanţiale ce li se asigurau, decît să permită oamenilor lor să fure sau să jefuiască.

[11] Niccolò Piccinino, Fr. Bussone (mai tîrziu, conte de Carmagnola), Erasmo da Narni (Gattamelata), Bartolomeo Colleoni, Michele Attendolo, Fr. Sforza (devenit ulterior ducele Milanului, prin căsătoria cu fiica lui Filippo Maria Visconti), considerat prototipul condotierului de succes.

[12] Termenul de *condotier* se referă de obicei la căpitanul unei trupe călări; căpitanii trupelor de pedestraşi erau numiţi *conetabili;* dar condiţiile de serviciu şi prestigiul social al ambilor erau egale.

[13] Dacă între timp campania militară se termina, pentru perioada de pace contractul prevedea un număr mai redus de trupe, o altă salarizare, condiţiile de întreţinere pe timp de iarnă, ş.a. Ceea ce însemna că, pentru a-şi asigura serviciul în continuare, condotierul renunţa în bună parte la independenţa sa.

Recompensele erau de natură diferită: o proprietate, un feud[14], o căsătorie cu una din fiicele principelui (de regulă, cu o fiică nelegitimă), un palat de reşedinţă temporară (sau definitivă), acordarea cetăţeniei de onoare, iar la Veneţia — numirea ca membru al Marelui Consiliu. Vizitele periodice ale unui condotier de prestigiu în oraşul de reşedinţă a principelui — pentru a i se conferi comanda armatei, a primi o recompensă, a fi consultat înaintea începerii unui război, sau cu ocazia celebrării unei victorii, — aveau loc în cadrul unui ceremonial fastuos, din programul căruia nu lipsea un turnir şi alte spectacole. Ultima recompensă ce i se putea acorda erau funeraliile solemne (care, dealtminteri, erau stipulate şi în contract), incluzînd şi alte forme de glorificare care să-i eternizeze memoria — medalii, efigii, busturi, statui, executate pe cheltuiala statului.

Reversul situaţiei de recompensare era sistemul de pedepsire a condotierului neloial. Sancţiunea extremă era pedeapsa capitală; de regulă însă execuţia nu avea loc în public, condotierii condamnaţi erau executaţi în modul cel mai discret. Cum eliminarea în acest fel a unui condotier era o măsură prea periculoasă (reacţia trupelor sale fiind imprevizibilă), motivul trădării — reale sau potenţiale — era dovedit şi justificat de contactele pe care acesta le avusese cu partea inamică; or, inamicii foloseau des această stratagemă, pentru a-l discredita şi elimina pe condotierul advers. — Mai frecvente pedepse erau amenzile, reţinerile din salariu; sau, hotărîrea statului de a suspenda colaborarea cu condotierul nedisciplinat şi recalcitrant. Din punct de vedere politic această soluţie din urmă era acceptabilă; deşi, în cazul armatelor bine organizate putea crea probleme serioase: motiv pentru care se şi recurgea rar la această soluţie. Dar şi pedeapsa cu amendă prin suspendarea salariului comporta riscul ca condotierul să caute să-şi recupereze pierderea recurgînd la cele mai felurite moduri de extorcare (sechestru, violenţă, ameninţare, şantaj, ş.a.).

Mai este de remarcat şi faptul că numai rareori condotierii îşi asumau singuri şi exclusiv riscul rezultatelor negative ale unei campanii, riscul unei înfrîngeri; problema în toată complexitatea ei era dezbătută în prealabil fie cu consilierii care le erau ataşaţi, fie direct în consiliul principelui.

Începînd din jurul anului 1500 statele încep să aibă armate permanente; condotierii italieni îşi ofereau acum serviciile principilor străini (îndeosebi puternicului duce de Burgundia). Adoptarea progresivă a armelor de foc şi inovaţiile tehnice în construcţia fortăreţelor au diminuat importanţa cavaleriei grele; condotierii au devenit acum conştienţi de necesitatea de a include în armatele lor detaşamente de infanterie, escadroane de balestrieri şi alte elemente specifice cavaleriei uşoare. În sec. XVI condotierii mai continuă încă să fie folosiţi de unele state; dar nu numai tactica lor militară se modifică acum, ci şi stilul lor de viaţă. Integraţi în concesiunile feudale acordate, ei se integrează din ce în ce mai organic şi în viaţa civilă şi culturală, fără a-şi pierde din vechea aureolă militară Căci „idealul războinic era o parte integrantă a culturii italiene" — cum observa M. Mallett; „ era o lume în care Venus şi Marte coabitau; scene de bătălie împodobeau pereţii camerei de dormit a lui Lorenzo dei Medici [...]. Omul de arme şi de litere devine idealul umanist al individului. Arhitecţi, bijutieri, pictori lucrau cu fervoare la construcţia fortăreţelor, la împodobirea armelor de foc şi la desenul steagurilor de turnire [...]. Tratatele militare erau în general redactate de pana umaniştilor care făceau parte din suita condotierilor".

Aceşti condotieri aveau şi ambiţia realizării unor prestigioase programe culturale. Curtea lui Federico da Montefeltro era un adevărat centru de cultură. Colleoni şi-a

[14] Dar „conferirea unui feud nu implica în mod automat şi obligaţia de a presta serviciul militar, nici în mod necesar o mai amplă putere locală de tip judiciar sau administrativ" *(Idem)*. — Această practică, curentă în republica Veneţia şi în ducatul Milano, conferea o reconfirmare şi un nou statut condotierilor de origine nobilă, pentru ca prin naturalizarea lor aici statele respective să se asigure de concursul şi de fidelitatea lor.

constituit o curte fastuoasă pe feudul său din Malpaga, iar la Bergamo şi-a edificat o Capelă funerară magnifică. Nesfîrşit este numărul capelelor pe care condotierii şi le-au construit în bisericile italiene (pentru a se împăca cu Dumnezeu?). Iar lăsămintele făcute atîtor biserici din diferite localităţi constituie un alt aspect al mecenatismului marilor condotieri Gonzaga, Este, Malatesta, Montefeltro, ş.a., în serviciul cărora atîţia artişti şi oameni de litere aveau marea ambiţie de a fi primiţi.

CARDINALUL

Figura cardinalului era asociată de la începuturi[15] cu instituţia papalităţii; dar niciodată nu apare atît de pe deplin conturată în toată varietatea şi complexitatea funcţiilor, caracterului, activităţilor şi contradicţiilor sale ca în secolele Renaşterii. În prestigioasa sa lucrare *De Cardinalatu* (1510) umanistul Paolo Cortesi face un portret ideal al „principelui Bisericii", cardinalului. La această dată însă (şi continuînd în tot cursul secolului) personalitatea şi faptele cardinalilor arătau în modul cel mai frapant cît era de departe de realitate un asemenea portret (cf. M. Firpo).

În ce măsură cardinalul era o piesă de importanţă capitală în mecanismul instituţiei pontificale şi al politicii sau intereselor unui papă, rezultă din cîteva elocvente date statistice. În 1510, din cei 34 de cardinali 12 fuseseră numiţi de Iuliu II, iar 18 de predecesorul său Alexandru VI Borgia. Între aceştia figurau membri ai celor mai ilustre familii nobiliare şi princiare — Grimani, Cornaro, Este, Gonzaga, Medici, Carafa, şi chiar un nepot al lui Ferrante de Aragon, regele Neapolului. (Numai familia Gonzaga a dat din sînul ei opt cardinali). Amoralitatea cardinalilor — egalată doar de rapacitatea papilor simoniaci care îi promovaseră — a furnizat materia unei imense literaturi de scandal[16], în care se descrie în detalii viaţa lor de lux şi depravare. Cu totul excepţională era apariţia în acest mediu a unor personalităţi ca Enea Silvio Piccolomini, provenind dintr-o familie săracă, dar un eminent umanist, jurist şi diplomat, autor de versuri, comedii, tratate pedagogice, opere de istorie sau geografie; ori, ca veneţianul Domenico Grimani, mare colecţionar de cărţi, tablouri, antichităţi, obiecte de preţ, întreţinînd o susţinută corespondenţă cu Erasm (care i-a şi dedicat o lucrare a sa).

Principala sursă de putere a cardinalilor Renaşterii era bazată pe acumularea de mari bogăţii, care le dăduseră posibilitatea de a-şi cumpăra titlul şi beneficiile

[15] Titlul de *cardinal* (purtat de anumiţi ofiţeri ai curţii imperiale sub Honorius) a fost adoptat către 590 pentru a desemna un număr de clerici, preoţi sau diaconi, care deţineau anumite funcţii ecleziastice fixe: începând din sec. VIII, cei ce purtau acest titlu se bucurau de o mare autoritate şi influenţă la Roma. Cardinalii îl asistau pe papă în timpul serviciului religios şi alcătuiau consiliul său personal. În sec. XI, episcopii din suburbiile Romei care formau „Conciliul roman" iau numele de „episcopi cardinali". În 1059 papa Nicolae II decide ca pe viitor papii să fie numiţi de cardinali; iar în 1179, Alexandru III decretează că papii vor fi aleşi numai de cardinali cu o majoritate de două treimi. Sixt V fixează numărul lor la 70. — Pînă în 1918 nu era necesar pentru a deveni cardinal calitatea de preot (decît cel mult cea de diacon). Vîrsta cerută era de minimum 22 de ani (dar în timpul Renaşterii — chiar şi sub 10 ani).

[16] Cîteva exemple — luate numai din această scurtă perioadă: Adriano Castellesi, trezorier papal care a jefuit Biserica Angliei acumulînd o avere uriaşă, cumpărîndu-şi de la Alexandru VI pălăria de cardinal contra unei sume enorme, suspectat de a fi încercat să-l otrăvească pe papă, apoi implicat în conjuraţia contra lui Leon X şi asasinat; Alessandro Farnese, numit cardinal de papa Borgia graţie sorei lui — *concubina papae,* cum era cunoscută; Luigi d'Aragona, ginerele lui Inocenţiu VIII, reputat pentru imoralitatea sa; energicul inchizitor al lui Savonarola, Fr. Remolins — „uno dei pessimi e crudeli e scelerati huomini", scria un cronicar; Ippolito d'Este (creat cardinal la 14 ani), „va fi în stare să scoată ochii fratelui său pentru că acesta fusese preferat în locul lui de o femeie pe care o iubea el" (M. Firpo), etc. etc.

cardinalatului. Prima ambiţie a unui cardinal era să-şi constituie o curte de prestigiu princiar, prin faima căreia să ajungă să joace un rol politic în viaţa romană; o curte însumînd secretari, valeţi, soldaţi, bucătari, servitori, adeseori şi muzicanţi, pictori, bufoni, astrologi, — pe lîngă nenumăraţi prieteni şi rude. Fireşte că amploarea şi fastul acestor curţi variau; în 1527, de pildă, la Roma rezidau 21 de cardinali, ale căror curţi numărau un personal între un minimum de 41 de persoane (curtea cardinalului Gaetano) şi un număr de 306, la curtea cardinalului Farnese. „Dar 10 din aceste 21 de curţi atingeau sau depăşeau cifra de 150 de persoane, şi doar 4 numărau mai puţin de 100. În medie, în secolele XV şi XVI curţile cardinalilor se compuneau din circa 150 de persoane"[17]. La Roma, cardinalii aparţinînd familiilor celor mai bogate din Italia îşi construiau vile şi palate princiare, cu grădini şi parcuri, cu statui şi fîntîni arteziene, palate care le poartă şi azi numele şi care au rămas peste veacuri să celebreze magnificenţa Romei Renaşterii[18]. Palatele de reşedinţă ale cardinalilor erau adevărate demonstraţii de bogăţie şi de putere ale proprietarilor lor.

Luxul exorbitant, abdicarea de la preceptele moralei creştine şi de la îndatoririle lor spirituale, o viaţă dedicată numai plăcerilor şi frivolităţilor, indignau şi revoltau opinia publică, intelectualitatea, cronicarii şi istoricii timpului. (Memorabile rămîn paginile de severă condamnare ale lui Fr. Guicciardini, — la fel ca numeroasele pamflete anticlericale). Înşişi papii — Sixt IV, Pius II, chiar şi Alexandru VI pentru o scurtă perioadă de timp — au încercat să pună frîu mondenităţii paroxistice a cardinalilor. Proiectele lor de reformă vizau interdicţia de a cumula veniturile mai multor episcopate, limitarea la un număr de 60 a personalului curţii unui cardinal, interzicerea de a practica jocuri de noroc, de a lua parte la partide de vînătoare, ospeţe, turniruri, spectacole teatrale, serbări de carnaval, sau de a întreţine la curte bufoni, jongleri, cîntăreţi, saltimbanci. Proiecte şi dispoziţii care au rămas însă literă moartă.

Pe de altă parte, aceste realităţi şi fapte se desfăşurau pe scena europeană a construcţiei marilor monarhii naţionale şi a principatelor italiene: context în care se înscria şi Biserica romană, proces la care voia să participe. Papalitatea voia să-şi asigure independenţa printr-o solidă autonomie politică şi financiară, să preia controlul asupra Romei, asupra nobililor, asupra teritoriilor statului pontifical, să-şi constituie o administraţie, un guvern şi un aparat diplomatic: sarcini pe care le încredinţa unor competenţi şi devotaţi oameni politici, cardinali, care uneori erau şi valoroşi războinici, ca Giovanni Vitelleschi sau Ludovico Trevisan. (Cardinalul Giuliano della Rovere, devenit papa Iuliu II, cobora în armură pe cîmpul de luptă comandîndu-şi personal armata şi cucerind Modena şi Mirandola). Caracteristicile şi funcţiile pe care şi le asumă în statul său ponteficele asistat de cardinalii săi sunt, în fond, echivalente celor din statele marilor monarhii laice: motiv pentru care şi proporţia între numărul cardinalilor italieni şi al celor străini va fi de cel puţin doi la unu[19]. Iar cardinalii străini aleşi şi numiţi de papă vor fi aproape exclusiv francezi şi spanioli: adică din statele între care şi cu care Italia îşi contrabalansa alianţele. De regulă aceştia nu rezidau la Roma, ci în

[17] *Idem.* — „Pietro Riario şi Ippolito de' Medici, tinerii nepoţi ai lui Sixt IV şi respectiv Clemente VII, aveau chiar o „familie" de 500 de persoane, — şi din nu mai puţin de 350 de persoane era formată suita care l-a însoţit pe Ippolito d'Este în Franţa în 1561; în timp ce cardinalul Gonzaga [...] se mulţumea cu o suită de 160 de persoane: de trei ori mai mult decît colegii săi care au participat la Conciliul din Trento".

[18] Palazzo Venezia (prima mare operă renascentistă de arhitectură civilă din Roma), proiectat de L. B. Alberti pentru cardinalul Pietro Barbo (devenit papa Paul II): Pal. Farnese — azi, sediul ambasadei franceze — construit de cardinalul Alessandro Farnese (papa Paul III); Pal. Medici (azi, Pal. Madama, sediul guvernului); vilele suburbane Giulia, Borghese, Pamphili, — sau magnifica Villa Tivoli, a lui Ippolito d'Este.

[19] Sau, mult mai puţini: 4 cardinali străini din totalul de 26 (în 1484); 2 din 23 în 1492, 6 din 25 în 1513; sau 3 din 39, în conclavul din 1521 — în care a fost ales Adrian VI, ultimul papă străin; după care, timp de peste patru secole şi jumătate toţi papii vor fi italieni.

capitalele ţărilor lor de origine, jucînd efectiv şi rolul de agenţi sau legaţi papali pe lîngă suveranii lor[20].

În perioada schismelor, cînd conciliile decid să controleze activitatea papei, rolul politic al cardinalilor creşte. Cînd „conciliarismul" va fi învins şi autoritatea monarhiei papale se va impune, funcţia senatorială a cardinalilor va scădea ca pondere[21]. Ambiţiile şi revendicările de favoruri şi privilegii fac ca în sînul Sacrului Colegiu să apară discordii, diviziuni interne, conflicte, chiar conjuraţii antipapale[22], cu atît mai mult cu cît papii procedează arbitrar la numirea cardinalilor. Iuliu II îşi numeşte cardinali cinci rude apropiate; Leon X — patru nepoţi şi un văr; Paul III creează cardinali trei nepoţi — în vîrstă de, respectiv, 14, 15 şi 16 ani — şi un văr în vîrstă de 13 ani! „Dealtfel, îndeosebi în această perspectivă — cu alte cuvinte, în exigenţa din partea papilor de a dispune de consilieri şi de oameni de conducere în care să se poată pe deplin încrede şi astfel, să contracareze opoziţia Sacrului Colegiu, — se explică şi nepotismul papilor Renaşterii, care pare de-a dreptul o încercare (măcar embrionară) de a transmite propriilor descendenţi tronul papal" *(Idem)*. — Nu într-un mod diferit procedau şi principii laici.

Lumina negativă care se proiectează asupra caracterului, activităţilor, moralităţii a numeroşi cardinali ai Renaşterii este contrabalansată de prezenţa unor mari personalităţi care s-au remarcat nu numai prin înalta lor ţinută ca oameni ai Bisericii, nu numai prin gusturile lor artistice rafinate şi importanta lor operă de mecenatism cultural, ci şi ca umanişti, eruditi şi foarte dotaţi autori de opere literare, ştiinţifice, filosofice, etc.

Seria acestora începe cu legatul papal în Germania, Niccolò da Cusa (n. în Germania, m. 1464), renumit umanist — printre alte opere clasice a descoperit şi codicele conţinînd 12 comedii ale lui Plaut, — autor al unor scrieri de matematică şi de politică civilă şi ecleziastică, filosof neoplatonic considerat a fi făcut trecerea de la scolastică la filosofia modernă *(De docta ignorantia)*. Enea Silvio Piccolomini, viitorul papă Pius II (m. 1464), reprezentativ umanist, pedagog, istoric, autor a numeroase şi prestigioase opere în aceste domenii. Pietro Bembo (m. 1547), umanist, elenist, istoriograf al Veneţiei, — între numeroasele opere în latină şi italiană numărîndu-se şi cele trei dialoguri platonice despre iubire *(Gli Asolani)*. Bernardo Dovizi da Bibbiena (m. 1520), cardinal cu moravuri nu prea austere, prietenul papei Leon X, a cărui curte o distra cu traduceri din operele lui Plaut şi cu comedia sa boccaccescă intitulată *Calandria*. Reginald Pole (m. 1558), cardinal şi om politic englez care întreţinea legături strînse cu Erasm şi cu umaniştii-cardinali Bembo, Contarini şi Sadoleto. Gaspare Contarini (m. 1542), care a militat pentru o reformă ecleziastică de asanare a moravurilor clerului, iar la dieta din Speyer, pentru un acord ideologic între catolici şi protestanţi. Jacopo Sadoleto (m. 1547), umanist şi teolog, însărcinat cu importante misiuni diplomatice pe lîngă Carol Quintul şi Francisc I, autorul unor remarcabile lucrări pedagogice, filosofice, teologice, poetice *(De Laocoontis statua)*, care şi-a expus concepţiile filosofice în *De Laudibus philosophiae*. — Perioada Contrareformei a adus în primul plan adevărate modele de viaţă creştină, doctrinari de talia lui Roberto

[20] Astfel, cardinalii Th. Wolsey, cancelarul lui Henric VIII; Matthaeus Lang, pe lîngă împăratul Maximilian I; Fr. Jiménez de Cisneros, în Spania; Gillaume Briçonnet sau Georges d'Amboise în Franţa — unde în secolul următor tradiţia va fi continuată prin cardinalii Richelieu şi Mazarin.

[21] Ultima sfidare pe faţă contra autorităţii pontificale din partea unui grup de cardinali este cea în care se afla cardinalul Alfonso Petrucci (m. 1517); deşi protejat de regele Spaniei, fiind bănuit că intenţionase să-l otrăvească pe Leon X, a fost întemniţat şi ucis în închisoare.

[22] „Din acest punct de vedere, se poate afirma că fastul şi bogăţia cardinalilor Renaşterii sunt reversul medaliei, o formă de compensaţie a pierderii puterii lor politice în Colegiu şi apusul revendicărilor lor oligarhice şi constituţionale în conducerea instituţiei bisericeşti" *(Idem)*.

Bellarmino (m. 1621), teolog iezuit, autor a peste 30 de lucrări de dogmatică, exegeză, morală, asceză, ale căror poziţii le-a sintetizat în opera de autoritate teologică *Controversiae.* — Şi exemplele ar putea continua.

CURTEANUL

O curte princiară avea o structură complexă, compusă fiind din persoane cu funcţii diferite. În primul rînd erau nobilii mai importanţi cu funcţia de consilieri ai suveranului în anumite chestiuni şi pe care suveranul prefera să-i aibă mai aproape pentru a-i ţine mai bine sub control. Dar şi aceştia voiau să fie prezenţi la curte din orgoliul de a fi văzuţi continuu de suveran, de a se şti peste tot că fac parte din augustul şi apropiatul său anturaj, sau din interesul de a obţine din partea acestuia diferite favoruri[23]. — O altă categorie o formau aşa-numiţii „favoriţi", de obicei tineri, al căror rol era de a-i ţine companie suveranului în orele sale libere şi de a-l distra în felurile cele mai diverse (fără a le exclude pe cele mai frivole). Carol Temerarul, ducele Burgundiei, avea la curte nu mai puţin de 16 asemenea „gentilomi de cameră"[24]. Prin însăşi situaţia lor de favoriţi şi de intimi ai suveranului, aceştia erau aproape totdeauna în conflict cu ierarhia oficială a curţii (Cf. Peter Burke).

Un grup intermediar între aristocraţie, favoriţi şi personalul de serviciu al curţii îl reprezentau persoanele în general de origine modestă care alcătuiau aparatul birocratic al statului. Erau „profesioniştii" cu studii superioare (administratori, jurişti, notari, medici, agenţi diplomatici, ş.a.), printre care şi oameni ai Bisericii (confesori, predicatori, educatori) în frunte cu cardinalii legaţi papali.

Aşadar, curtea era o instituţie cu o multitudine de funcţii, al cărei personal (incluzînd şi pe cel domestic) se ridica la cîteva sute, atingînd chiar cifra de 2.000 de persoane[25]. O instituţie avînd în multe privinţe şi rolul unui adevărat guvern[26]. În multe cazuri curtea se transforma şi într-un centru cultural: Erasm definea curtea lui Henric VIII „sediul şi citadela studiilor umaniste"; regele însuşi studia limba greacă, în timp ce soţiile lui Caterina de Aragon şi Ann Boleyn îi protejau pe eruditi şi pe oamenii de litere. Este adeseori menţionat mecenatismul cultural al papilor şi al suveranilor laici, — chiar dacă niciodată nu se va putea şti cu certitudine în ce măsură încurajarea,

[23] Îndepărtarea unui nobil de la curte reprezenta o pedeapsă. Henric VIII îl îndepărtase de la curtea sa pe contele Surrey pentru că rănise un nobil într-un duel care avusese loc chiar în palatul regal. Carol Quintul îl îndepărtase pe poetul Garcilaso de la Vega, iar Filip II pe ducele de Alba pentru că aceştia îşi îngăduiseră să încheie căsătorii fără a-i fi consultat în prealabil.

[24] În documentele contemporane „favoriţii" aveau în general o reputaţie total negativă, — în simetrie oarecum cu cea a amantelor principelui (adeseori implicînd şi latura sexuală). Era situaţia lui Sir Walter Raleigh, „favoritul" reginei Elisabeta I; sau, a ducelui de Buckingham la curtea lui Iacob I, care îl numea „dulce copil şi dulce soţie"...

[25] În timpul lui Baldassare Castiglione curtea ducală din Urbino consta din 350 de persoane. În primii ani ai sec. XV curtea ducelui Milanului număra circa 600; iar cea din Mantova aproximativ 800 în al treilea deceniu al sec. XVI. Sub papa Leon X curtea din Roma număra 2.000 de persoane" *(Idem).* — În 1480 curtea Franţei număra 270 de persoane; sub Francisc I — între 500–600; pentru ca spre sfîrşitul secolului să ajungă între 1.500—2.000. Renunţînd la domnie, Carol Quintul s-a retras la mănăstirea din Yuste însoţit de o suită de 762 de persoane.

[26] „În secolele XV şi XVI unele departamente ale guvernării. ca cele ale justiţiei şi finanţelor, erau „în afara curţii", — în sensul că aveau o dislocaţie stabilă şi nu-l urmau pe suveran în deplasările sale de la un castel la altul, chiar dacă deciziile mai importante erau luate în cadrul unui comitet restrîns şi de obicei în prezenţa principelui" *(Idem).*

promovarea artei, în genere a culturii (şi implicit ajutorarea creatorilor rspectivi) nu era pornită doar din simpla vanitate a principilor de a-şi face o propagandă personală[27] creîndu-şi o curte cît mai strălucită.

În fine, curtea principilor Renaşterii era şi o instituţie educativ-mondenă.

În secolele XV şi XVI s-au scris numeroase tratate asupra omului de curte. (Un cercetător american a înregistrat nu mai puţin de 1.400). De fapt, curtenia *(cortesia)*, modul de comportare care se cerea la curte, este o invenţie a Evului Mediu, ilustrată în romanele cavalereşti şi în poezia trubadurilor; şi teoretizată în manuale de maniere elegante (*courtesy-books* — în Anglia), care au elaborat un întreg ceremonial — de la felul de a mînca la ospeţe pînă la „arta dansului" (*De arte saltandi,* de Domenico da Piacenza, 1416). Dar numai în timpul Renaşterii se conturează într-un cod definitiv noul tip uman, mult mai complex, al curteanului desăvîrşit; un tip exemplificat de oameni de arme, diplomaţi, ecleziastici, poeţi şi oameni de cultură, ca Garcilaso de la Vega la curtea spaniolă a lui Carol Quintul (ca rege al Spaniei — Carol I); ca Thomas Wyatt şi contele de Surrey, poeţi de curte sub Henric VIII; ca omul de arme, poet, corsar Walter Raleigh la curtea Elisabetei I, sau ca poetul petrarchist Philip Sidney, autor şi al unui mult citit roman pastoral. În Franţa, tipul curteanului perfect apare la curtea lui Francisc I, aşa cum l-au portretizat apoi La Bruyère şi Saint-Simon, — deci reapărînd în sec. XVIII şi menţinîndu-se pînă în timpul domniei lui Carol X (m. 1836).

Dar codul omului de curte desăvîrşit, recunoscut ca atare de toate curţile princiare ale Renaşterii, l-a elaborat Baldassare Castiglione (1478—1529).

Tînărul aristocrat şi-a făcut studiile u naniste avîndu-i ca profesori pe iluştrii elenişti Giorgio Merula şi Demetrios Chalcondylas Educaţia cavalerească-militară şi-a desăvîrşit-o la curţile lui Ludovic Maurul şi a lui Francesco Gonzaga — pe care l-a şi însoţit în bătălia de la Garigliano. De la curtea din Mantova a trecut — între 1504–1513 — în serviciul ducelui de Urbino, Guidobaldo da Montefeltro, care i-a încredinţat delicate misiuni diplomatice în Anglia, Franţa şi pe lîngă papa Leon X. La Roma a legat prietenie cu Rafael şi a intrat în cercul oamenilor de litere care îi număra printre membri pe cardinalii-poeţi şi oameni de curte Bembo şi Bibbiena. Îmbrăţişînd cariera ecleziastică a fost trimis de Clement VII ca nunţiu papal la curtea spaniolă a lui Carol I (Quintul), care îl preţuia în mod deosebit. A murit la Toledo. — Ca scriitor, Castiglione este autorul unui prolog la comedia *Calandria* a lui Bibbiena, a unei egloge pastorale şi a cîtorva poezii de o rafinată eleganţă. Un an înaintea morţii apare şi capodopera sa *Il Cortegiano.*

Redactată sub forma unui dialog — imaginat a fi avut loc la palatul ducal din Urbino într-un cerc de nobili culţi şi rafinaţi, bărbaţi şi femei, printre care Giuliano dei Medici, Cesare Gonzaga, oameni de litere ca Bembo, Bibbiena, Pietro Aretino, — opera enunţă calităţile indispensabile unui curtean perfect. Acesta trebuie să fie de origine nobilă, expert în meşteşugul armelor şi cultivat om de litere; să fie cunoscător de muzică şi un elegant dansator, să aibă noţiuni de pictură, să ştie povesti cu talent anecdote şi întreţine o conversaţie plăcută. Totodată, să se distingă prin amabilitatea conduitei şi eleganţa manierelor, să se îmbrace cu gust şi să-şi ştie alege prietenii. Dialogul se încheie cu o disertaţie asupra iubirii platonice, concepută ca o contemplare a frumuseţii divine.

Scrisă într-un ton de seninătate olimpiană, de idealism nu lipsit de o uşoară umbră de melancolie, opera — care evită să noteze şi aspectele neplăcute ale vieţii frivole

[27] Sau, pur şi simplu dintr-un divertisment curent: cu ocazia căsătoriei Isabelei de Aragon cu Galeazzo Sforza, Bergonzio Botta organizează în 1489 la Tortona un intermezzo dansant. În 1581, la curtea lui Henric II şi Caterinei dei Medici, Baltassare Baltazarini di Belgioioso creează primul spectacol de balet din istoria genului, *Ballet comique de la Royne,* prototipul unui gen muzical-coregrafic de mare succes la toate curţile europene din sec. XVI şi următoarele — *baletul de curte.*

frecvente la curţile princiare ale vremii — s-a constituit ca un unanim recunoscut cod (idealizat) al gusturilor, preocupărilor şi manierelor curtene.

Prezenţa la curţile princiare a unui mare număr de pictori, arhitecţi, sculptori, muzicieni, poeţi, umanişti, eruditi, interesează în mod direct istoria culturii, completînd profilul curţilor Renaşterii cu activităţile artiştilor curteni. Preferinţele particulare autentice sau numai ambiţiile principilor au operat în acest sens. Ducii de Burgundia, de pildă, erau mari iubitori de muzică. Filip cel Bun i-a chemat la curte pe doi din iluştrii compozitori ai timpului, Gilles Binchois şi Guillaume Dufay. Flamandul Orlando di Lasso, care a trăit cîţiva ani în Italia la curtea din Mantova, a petrecut aproape 40 de ani ca *maestro di capella* la curţile ducilor de Bavaria Albert V şi Wilhelm V, fiind înnobilat de împăratul Maximilian II. Unul din marii compozitori din Anglia Renaşterii, John Dowland, neapreciat în patria sa, s-a bucurat în schimb de toate onorurile curţii regale daneze a lui Cristian IV.

Înalte poziţii la curţile princiare au deţinut şi pictorii, — chiar dacă uneori erau folosiţi şi pentru a decora cu motive ornamentale apartamentele palatelor, pentru a schiţa costume sau a executa scenografia unor serbări ale curţii. Jan van Eyck era *valet de chambre* şi pictor oficial al lui Filip cel Bun. Ludovic XII al Franţei şi îndeosebi Francisc I au chemat la curtea lor artişti italieni, ca Benvenuto Cellini, Primaticcio, Leonardo da Vinci. — „În decursul secolului al XV-lea au fost înnobilaţi 13 artişti (dintre care 11 italieni); în secolul al XVI-lea, o asemenea onoare reveni unui număr de 59 de artişti, dintre care 29 italieni (11 au fost ridicaţi la rangul de nobili numai de împăratul Rudolf II). Tizian, nobil de origine, constituie un exemplu evident de artist care ştia foarte bine cum să se comporte la curte. De asemenea Rafael — care nu în zadar era prietenul lui Castiglione" *(Idem)*. Velázquez era nu numai pictorul de curte al lui Filip IV, ci şi impresarul său artistic, pe care regele îl consulta ce tablouri să cumpere şi locul unde să le plaseze. Alţi pictori de curte însă erau însărcinaţi doar cu organizarea festivităţilor — ca Leonardo la curtea ducelui Milanului.

În schimb „condiţia scriitorilor şi intelectualilor de la curte era mai bine definită şi mai sigură" *(Idem)*. Unii suverani agreau compania umaniştilor şi conversaţiile cu ei pe teme de cultură, — ca Alfonso de Aragon, regele Neapolului, care l-a invitat la curte pe marele umanist Lorenzo Valla. Printre funcţiile la curte ale acestora era şi cea de predicator, — ca în cazul umanistului teolog şi predicator al lui Carol Quintul, Antonio de Guevara (autorul tratatului de mare succes, de educaţie a principilor *Ceasornicul domnilor*). Sau, funcţia de medic al curţii pe care o îndeplineau umanişti de prestigiu — ca Th. Linacre, medicul lui Henric VIII, sau Guillaume Cop la curtea lui Francisc I. Sau, cea de preceptor al fiilor principelui — ca Roger Ascham, profesor de greacă la Universitatea din Cambridge şi preceptor al viitoarei regine Elisabeta I; ori, ca celălalt umanist, reformator şi istoric scoţian, cel mai reputat latinist al timpului, George Buchanan, preceptorul viitorilor suverani Maria Stuart şi Iacob VI al Scoţiei. Iar după invenţia şi răspîndirea tiparului, intelectuali şi eruditi dintre cei mai distinşi vor deveni oameni de curte ca bibliotecari, — Guillaume Budé, de pildă, bibliotecarul lui Francisc I; sau Galeotto Marzio, al lui Matei Corvinul. Alte funcţii de curte le-au deţinut renumiţi oameni de ştiinţă, — ca astronomul împăratului Rudolf II, danezul Tycho Brahe, care l-a adus cu sine la curtea din Praga şi pe Kepler, asistentul şi succesorul său în funcţia de astronom al Curţii.

Alţi umanişti şi oameni de litere aveau funcţii la curte în calitate de secretari sau de istoriografi ai principilor. Umanistul italian Andrea della Rena (zis Ammonius, m. 1517), nunţiul papei Leon X în Anglia, prietenul şi corespondentul lui Erasm, a devenit secretarul lui Henric VIII. O funcţie analogă o deţineau Guillaume Budé pe lîngă Francisc I; poetul Jan Kochanowsky, secretarul lui Sigismund August, regele Poloniei;

poetul şi prozatorul Georges Chastelain, istoriograful oficial al curţii ducelui de Burgundia; sau, Hernando del Pulgar, istoriograful curţii Regilor Catolici.

Dar poeţilor de curte li se cereau şi versuri laudative, în care îşi adulau principii „mecenaţi", dedicîndu-le operele lor; drept care aceştia îi recompensau şi cu titluri şi onoruri. Petrarca era mîndru că fusese încoronat ca poet de împăratul Carol IV de Luxemburg; la fel, poetul şi umanistul Antonio Beccadelli, zis Panormita, poetul curţii din Milano şi apoi al celei din Napoli, încoronat ca poet de împăratul Sigismund; sau, Enea Silvio Piccolomini — de asemenea de către împăratul Frederic III; sau, Ulrich von Hutten — de către împăratul Maximilian I. — Poeţi minori de curte compuneau poeme epice ample în stil virgilian în care îşi adulau principii-mecenaţi: la curtea din Urbino va fi redactată epopeea *Feltria,* la cea din Ferrara — *Borsias,* iar la cea din Milano — *Sforziada* poetului şi umanistului Francesco Filelfo. Dar şi poeţi de curte de mare valoare şi-au dedicat, în acceaşi termeni adulatorii, operele lor principilor la ale căror favoruri aspirau, — ca Ronsard *Franciada,* dedicată lui Carol IX; sau, ca Luis de Camões *Lusiada,* închinată regilor Portugaliei.

Strălucirea pe care asemenea personalităţi culturale şi artistice o confereau prin prezenţa şi activitatea lor aici nu au scutit curţile princiare de critici acerbe. Firește că adeseori aceste critici aspre veneau din partea unor solicitanţi la situaţia de curteni care nu fuseseră satisfăcuţi. Dar şi umanişti şi poeţi de talia unor Alain Chartier, Antonio de Guevara, Ulrich von Hutten sau Enea Silvio Piccolomini au devenit purtători de cuvînt ai opiniei publice care considera curtea princiară ca locul privilegiat al invidiei, calomniei şi adulării. Alteori, cum numeroşi suverani invitau la curţile lor artişti, umanişti, scriitori italieni de succes, aceste critici erau marcate de o evidentă italofobie. În unele cercuri din Anglia, Franţa, Spania, ş.a., opera lui Baldassare Castiglione *Il Cortegiano* a devenit un adevărat simbol al fatuităţii mondene, al afectaţiei superficiale şi al preţiozităţii vacue. Comediile engleze din timpul lui Shakespeare abundă în tipuri de italieni afectaţi, aroganţi, isteţi fără îndoială, dar superficiali, şireţi şi frivoli. Este explicabil că reacţiile cele mai vehemente veneau din Franţa perioadei Caterinei şi apoi a Mariei dei Medici, care îşi aduseseră o suită numeroasă de italieni; dintre care, firește că puţini corespundeau tipului ideal al curteanului desăvîrşit creat în Italia Renaşterii.

NEGUSTORUL

Pînă în perioada Renaşterii, figura negustorului a fost privită cu o consideraţie cel puţin foarte reticentă de către mediile ecleziastice şi aristocratice; şi aceasta, chiar şi după ce în sec. XIV negustorul introdusese în practicile sale comerciale procedee noi, inteligente, ca utilizarea cifrelor arabe, contabilitatea în partidă dublă, asigurarea, scrisoarea de schimb, etc. Reticenţa era explicabilă. „Desigur că şi din motivul iremediabilului lor individualism, pînă la o dată recentă negustorul şi omul de afaceri nu au suscitat acea entuziastă admiraţie care părea că s-ar cuveni celor care se consacrau unei cauze colective: de la misionar la medic, de la militar pînă la sindicalist sau la omul politic" (A. Tenenti).

Dacă un negustor fusese şi un călător, un scriitor sau un tipograf, mult mai mult spaţiu şi mai multă atenţie erau acordate meritelor sale în domeniul geografiei, al literaturii, al activităţii sale de editor, decît activităţilor sale economice. Nici ca tip social de exponent al burgheziei, negustorul nu se bucura nici pe departe de consideraţia arătată altor tipuri aparţinînd aceleiaşi clase sociale — avocatului, medicului, profesorului, administratorului, omului politic, sau funcţionarului comunal ori de stat.

În epoca Renaşterii, nici comerţul bancar nu mai este obstacolat de tradiţionala interdicţie (cel puţin formală, de principiu) formulată dintru început de Biserică privind împrumutul cu dobîndă. (Dealtfel, nici în cele două secole anterioare această interdicţie, nefiind riguros respectată, n-a avut un rol dezastruos asupra mersului afacerilor). Şi lăsămîntele negustorilor în favoarea Bisericii, şi alte acte ale lor de devoţiune, arată — pe lîngă faptul că erau tot atîtea manifestări de prestigiu — că între oamenii Bisericii şi oamenii de afaceri se realizase un compromis, în avantajul acestora din urmă. Dar şi al oamenilor Bisericii. Banca Fuggerilor acordase un împrumut lui Albert de Brandenburg pentru a putea obţine demnitatea de arhiepiscop de Mainz, în schimbul căruia bancherii au obţinut jumătate din încasările rezultate din vînzarea indulgenţelor. Dar şi Biserica se orienta în multe sectoare de activitate consonant cu mentalitatea şi practicile de îmbogăţire ale negustorilor şi bancherilor, — cînd, de exemplu, curia papală pretindea înalţilor prelaţi o cotă-parte din beneficiile lor, sau trimiterea la Roma a decimelor, a anatelor, etc. „N-ar fi deci prea paradoxal a afirma că, cel puţin începînd din sec. XIV, modurile de comportament negustoresc au invadat Biserica cu mult mai mult decît era ea în stare să-i atragă pe credincioşi spre observarea pură a preceptelor sale cele mai austere în materie de profit" *(Idem).*

Interesant de remarcat este faptul că negustorii şi bancherii Renaşterii manifestă o poziţie de independenţă faţă de preceptele Bisericii mult mai redusă decît anumiţi umanişti şi alţi intelectuali. Aceasta explică şi rolul negustorilor în difuzarea Reformei protestante: ei erau oameni care circulau mult, aveau contacte şi schimburi de păreri cu persoane din diferite ţări, dispuneau şi de o reţea de informaţii obţinute din diverse publicaţii; aşa încît spiritul lor critic astfel format trata în acelaşi fel şi chestiunile religioase. Dealtminteri, consideraţia pe care o acordau Bisericii şi problemelor ecleziastice este atestată şi de faptul că multe familii de negustori şi bancheri numărau printre membrii lor şi oameni ai Bisericii, şi uneori chiar din înalta ierarhie. Negustorii participau la viaţa religioasă la fel ca toate celelalte categorii sociale de credincioşi, dar cu o anumită distanţare şi autonomie de spirit. În orice caz, nu considerau că bunăstarea şi bogăţia pămîntească ar fi incompatibile cu mîntuirea sufletului. „Nici teologii nu îşi refuzau această dublă satisfacţie, chiar dacă cu anumite rezerve şi precauţiuni. Pe de o parte, convingerea că succesul în afaceri nu îi poate displăcea lui Dumnezeu, ba chiar dovedeşte favoarea divinităţii, este împărtăşită atît de negustorii catolici cît şi de cei protestanţi. Pe de altă parte, acum tocmai diferitele Biserici sunt cele care se află într-o anumită încurcătură în faţa marii creşteri a profiturilor economice şi a dezvoltării mondiale a comerţului" *(Idem).*

În această perioadă aşadar operatorul economic şi-a elaborat pe deplin o viziune proprie, autonomă despre viaţă şi despre activitatea cotidiană. În primul rînd, el procede totdeauna cu tenacitate şi în modul cel mai pragmatic posibil. E conştient că este unul din factorii determinanţi ai evoluţiei sociale. Are o viziune dinamică asupra timpului: ca pentru orice individ activ, fiecare moment îi este preţios; şi ştie că pentru orice operaţiuni iniţiate trebuie prevăzute date exacte: profitul şi investiţia de capital trebuie strîns conexate cu aceste date. Cu aceeaşi luciditate înfruntă negustorul şi factorul de risc; drept care recomandă stipularea unui contract de asigurare: un recurs care se afirmă pe deplin în era Renaşterii.

În această perioadă, numai militarul şi pelerinul se deplasează atît de des ca negustorul care practică un trafic internaţional; fapt care îl obligă adeseori să rezideze lungi perioade de timp, chiar ani întregi în străinătate. De regulă acest tip de negustor nu este specializat într-o anumită operaţie, ci cumpără şi vinde orice fel de marfă care îi poate aduce un profit. (În 1566, inventarul unui negustor din Rostock înregistra 250 de produse diferite comercializate).

Dar ceea ce îl deosebeşte mai mult de negustorul medieval este tendinţa tot mai accentuată de a-şi investi capitalul în proprietăţi funciare, în imobile situate în oraşe, sau în vile extraurbane. Aceasta îi dă o satisfacţie seniorială, i se pare că îi conferă un prestigiu nobiliar, — fără însă a se preocupa aproape niciodată de a se insera în rîndurile aristocraţiei. Dar cînd venea în contact cu principi străini, nu dispreţuia titlurile nobiliare; şi mulţi negustori italieni au fost distinşi de aceşti principi cu asemenea titluri. Şi nu numai italieni: Richard Gresham, de pildă, a fost înnobilat de Henric VIII; un negustor flamand a fost înnobilat de Carol Quintul (pe care îl împrumutase cu o mare sumă de bani); iar familia lui Bartholomeus Welser, antreprenor al minelor de cupru din Haiti, a fost înnobilată chiar în perioada cînd deţinea şi monopolul importului de sclavi.

În secolele XV şi XVI, monarhii şi principii — se poate spune că fără excepţie — au recurs la împrumuturile operatorilor economici, negustori sau bancheri, care obţineau de la ei drept garanţie diverse beneficii, — de la scutiri de taxe vamale la concesiunea unor monopoluri, de la antrepriza unor mine la autorizaţia de a percepe taxe şi impozite. Celebru este cazul marelui bancher Jacob Fugger (m. 1525) — iniţial destinat carierei ecleziastice! — care drept garanţie pentru împrumutul dat arhiducelui Sigismund de Habsburg a obţinut concesiunea producţiei de argint a minelor din Tirol. Totodată a obţinut şi monopolul transferării către Curia pontificală a sumelor de bani trimişi de către înalţii ecleziastici din regiunile din nordul Alpilor. După ce se căsători, începu să ducă o viaţă de un fast princiar, cumpărînd de la împăratul Maximilian I două importante comitate şi devenind în felul acesta suzeranul a numeroşi vasali. Tot el îi puse la dispoziţie (în 1519) tînărului Carol al Burgundiei o mare sumă necesară în vederea alegerii lui imperiale; iar pentru a-şi eterniza memoria de mecenat, a fondat pentru săracii din Augsburg, un întreg cartier compus din 106 locuinţe independente (contra unei chirii simbolice de o marcă!): este cartierul aşa-numit *Fuggerei,* funcţionînd pînă azi.

Negustorilor şi bancherilor din Italia, situaţia locală le oferea şi posibilitatea de a-şi converti puterea financiară în putere politică, — cum s-a întîmplat la Genova, la Veneţia, şi îndeosebi la Florenţa cu familia Medici, care timp de peste 60 de ani (între 1434—1498) a exercitat o seniorie nedeclarată dar efectivă asupra oraşului; pentru a redeveni apoi, în 1530, o familie ce a dat duci şi arhiduci care vor domni pînă în secolul al XVIII-lea.

La curţile princiare puteau fi uneori întîlniţi şi negustori, antreprenori sau financiari, — dar fără să se poată observa vreodată o cît de vagă fuziune cu celelalte categorii de curteni (şi fără ca ei să fie consideraţi ca atare). Ca promotori ai unei activităţi culturale (imprimeria fiind practicată de ei doar cu interesul arătat unei activităţi economice), forma de artă pe care au cultivat-o a fost arhitectura — arta eminamente utilitară, — construindu-şi palate impunătoare prin proporţii, care puteau rivaliza cu cele ale marii nobilimi sau ale înalţilor prelaţi. (La aceasta s-au adăugat alte două genuri, prin care îşi puteau exprima vanitatea prestigiului social asigurat de prosperitatea situaţiei economice proprii: portretul şi monumentul funerar).

Nu este sigur că îşi ştiau alege artiştii-furnizori cei mai de valoare; este cert, în schimb, că le plăcea în mod deosebit (de ex., celor din sudul Germaniei) să-şi acopere cu fresce nu numai interioarele, ci şi pereţii exteriori ai caselor. Apoi, călătoriile lor îndelungate şi îndepărtate le dădeau posibilitatea de a deveni colecţionari, — în mult mai mare măsură colecţionari de monede şi medalii decît de alte piese de artă. În general vorbind, erau foarte rari negustorii sau bancherii care să fi dovedit într-adevăr un gust artistic personal; şi mult mai puţini cei care să fi avut o formaţie intelectuală umanist-literară.

FILOSOFUL

Reîntoarcerea la spiritul filosofiei Antichităţii, studiul pasionat şi influenţa filosofilor greci şi romani au creat în epoca Renaşterii un tip nou de filosof, radical diferit de predecesorii săi medievali. Filosoful nu mai este acum (sau nu este în mod necesar) un magistru de şcoală, profesorul reputat al unei universităţi, — şi mai ales nu este legat, supus autorităţii unei anumite doctrine cu pretenţii hegemonice. Noul tip de filosof este esenţialmente un spirit critic; este „un neliniştit cercetător şi experimentator în orice domeniu al realităţii ca L. B. Alberti sau Leonardo da Vinci, este un negator al adevărurilor consacrate ca Pomponazzi, dorind cu ardoare adevărul tainic şi revelaţiile misterioase ca Marsilio Ficino; este un mag asemenea lui Cornelius Agrippa, un propagator al păcii universale ca Erasm, un medic al trupului în armonie cu forţele naturii ca Paracelsus, un martir al adevărului ca Giordano Bruno [...]. Descoperitor de drumuri noi şi de noi alianţe, filosoful este totodată cel ce nu cunoaşte bariere sau căi predeterminate; este cel care se deschide la o viaţă activă, care este profund interesat de lumea morală şi politică, de om şi de existenţa omului. Şi, în fond, filosoful este omul universal al Renaşterii" (E. Garin).

Cu trăsături comune caracteristice ale epoci, filosoful Renaşterii este un magistru, nu numai al gîndirii, ci şi al vieţii; asemenea atîtor filosofi antici, este şi el un „înţelept", respectat şi consultat de cetate, este un „cetăţean". Şi, dorind să acţioneze, să opereze asupra lucrurilor, este preocupat de ştiinţă, este un medic, un astrolog, este un „mag" — în înţelesul că doreşte să pătrundă pînă în străfundurile cele mai tainice (dar cu mijloacele raţiunii şi experienţei) realitatea naturii, a întregii naturi fizice, umane, sociale, politice. Unei filosofii (de tip medieval) a „lecturii" şi „comentariilor" unui text de autoritate care îi impunea un adevăr stabilit definitiv, el îi opune o filosofie a îndoielii, a cercetării libere, a discuţiei, a analizei, a considerării multiplicităţii concepţiilor despre lume şi viaţă. Pentru el, „reîntoarcerea la trecutul clasic înseamnă renunţare, nu la religie, ci la filosofiile creştine, arabe sau ebraice ca filosofii legate de religie, — pentru a recupera în schimb filosofia ca întrebare raţională a omului asupra omului, asupra lumii şi asupra lucrurilor" *(Idem)*. Montaigne îşi prezenta *Eseurile* prevenindu-şi cititorii: „Materia cărţii mele sunt eu însumi".

Dar, cu două secole înaintea lui Montaigne, versurile şi scrisorile lui Petrarca — în fond, prototipul spiritului filosofic al Renaşterii — revelau aceleaşi subiecte de meditaţie: omul şi societatea umană, cu sentimentele, credinţele, aspiraţiile şi iluziile lor. O filosofie nouă care, după modelul lui Socrate şi Seneca, ia naştere acum în afara şcolilor şi contra şcolilor. Universitatea medievală, abandonată şi discreditată, va fi suplinită de noi structuri, de alte moduri de cercetare, de o cultură avînd alte obiective şi alte metode.

Astfel, filosoful Renaşterii nu mai acceptă vechile distincţii între diferitele discipline, nici ordinea şi nici ierarhia lor aşa cum fuseseră stabilite în secolele Evului Mediu. Un Coluccio Salutati, un Cristoforo Landino, un Marsilio Ficino „au marele merit de a pune în criză graniţele prea rigide stabilite, nu numai între filosofie şi poezie, ci şi între arte şi reflexia filosofică" *(Idem)*. Abandonarea autorităţii supreme a lui Aristotel şi, în schimb, cultivarea intensă a lui Platon i-au procurat filosofului un mod nou de a concepe realitatea şi un nou mod de a filosofa, folosind dialogul ca instrumentul prin excelenţă de descoperire a adevărului, — şi totodată de a se sugera noi raporturi ale gîndirii filosofice cu poezia şi cu matematica.

Filosoful ca tip al „omului universal" al Renaşterii elimină graniţele prestabilite dintre diferitele domenii ale ştiinţei şi culturii. O poezie lirică poate fi şi un eseu de morală, un tratat de arhitectură poate discuta şi problemele statului, iar o scriere despre

pictură poate condensa întrînsa o disertaţie filosofică. Chiar şi o prealabilă pregătire filologică, cu alte cuvinte studiul aprofundat, cunoaşterea limbilor clasice este o condiţie aproape indispensabilă (în orice caz, favorizantă) pentru abordarea unor chestiuni filosofice sau ştiinţifice. „Om universal", filosoful Renaşterii nu rămîne în izolarea şi pasivitatea meditaţiei, el este şi un om de acţiune. Preferă să se considere şi să se numească „mag", întrucît se ocupă de ştiinţele naturii, iar „magia naturală" nu este pentru el altceva decît partea practică, operativă a ştiinţelor naturii (chiar dacă unii din ei, ca Ficino, Pico, Reuchlin şi alţii, vor fi seduşi — complementar — şi de magie, de ermetism sau de misterioasa fascinaţie a *Cabalei*).

Deşi în plină eră umanistă, de cultivare cu o adevărată religiozitate a limbii latine în primul rînd, cu eleganţele sale clasice, filosofii de cel mai înalt prestigiu ca Marsilio Ficino sau Pico della Mirandola îşi scriu operele filosofice şi în *volgare,* în limba italiană comună, — pentru că le adresează unui *alt* public, căruia vrea să-i comunice şi un *alt* conţinut şi într-un *alt* stil: căci acum vor să citească filosofie şi să se instruiască şi femeile, şi oamenii de afaceri, şi cei din aparatul administrativ şi de guvern, — persoane care n-au timp sau posibilităţi să se dedice studiului temeinic al limbii latine (sau al celei greceşti). Aceste opere trebuie prin urmare să fie scurte ca dimensiuni, uşor de citit, agreabile; şi cu atît mai accesibile cu cît, acum, o operă de filosofie implică şi logica, şi morala, şi politica, şi poetica, şi psihologia, şi ştiinţele naturii. Liniile de demarcaţie între aceste domenii nu mai sunt acum atît de nete ca odinioară.

Intelectuali de un nou tip, filosofii întreţin relaţii directe cu monarhi, principi, cardinali, angajîndu-se ca factori activi în politica culturală a principatului, iniţiind sau ajutînd la fundarea unor noi instituţii de cultură — ca acele atîtea „academii" italiene. Acordînd filosofiei o nouă accepţie, deci şi o nouă funcţie — de viziune globală şi activă a lumii şi a omului — L. B. Alberti este nu numai filosoful care, în *Della cura della famiglia,* delinează formarea omului culturalmente complet al Renaşterii, ci este şi arhitect, sculptor, pictor, matematician, pedagog şi chiar comediograf. Leonardo da Vinci, în gîndirea filosofică a căruia se regăseşte şi filonul neoplatonic al umaniştilor (respingînd însă concepţia animistă despre Univers a acestui filon), reprezintă cazul-limită al gînditorului care abordează toate domeniile concretului, care cercetează, experimentează, mereu oprindu-se asupra contradicţiilor realităţii şi a enigmelor vieţii, — ajungînd la concluzia că „toate matematicile sunt în cele din urmă speculaţii filosofice". La fel ca pictura („cine dispreţuieşte pictura nu iubeşte filosofia"), care „laolaltă cu filosofia, ia în consideraţie toate calităţile formelor". — Ceea ce fascinează la Leonardo „este această tensiune constantă, angajată să reunească din nou mintea omului (şi opera lui) cu realitatea, opera artistului cu adevărul naturii" *(Idem).*

Dar în tendinţa sa de a scruta adevărurile realităţii folosindu-se de orice mijloace figura filosofului Renaşterii poate prezenta şi alte dimensiuni. Am amintit atracţia exercitată de ermetism, *Cabala* sau magie. În seria acestor gînditori bizari se înscrie ca reprezentant tipic al „noii filosofii", al filosofului-mag, Cornelius Agrippa von Nettesheim, care în 1533 publică *De occulta philosophia,* una din marile cărţi de magie ale Renaşterii (după ce cu doi ani înainte publicase *De incertitudine et vanitate scientiarum atque artium*). Opunînd filosofiei naturii a „pestilenţialului Aristotel" magia sa ca supremă încercare de a realiza „o ştiinţă activă a naturii şi o cunoaştere operativă" *(Idem),* Agrippa elaborează „o teorie despre posibilitatea de a interveni în cursul fenomenelor naturale graţie raportului privilegiat pe care magul îl instituie cu puterile Universului, mediatoare între om şi divinitate". În această concepţie confluiază teme cabalistice, platonice şi mistice. Aceleaşi elemente se regăsesc şi în concepţia nu mai puţin ciudată a medicului, alchimistului, filosofului şi magului Paracelsus, pe numele său adevărat dar latinizat Philippus Aureolus Theophrastus Bombastus von Hohenheim,

m. 1541. Dispreţuind în termeni violenţi pe Aristotel, Galenos şi Avicenna, Paracelsus îşi fondează medicina pe filosofie, precum şi pe astronomie şi alchimie, bazîndu-şi practica medicală pe observarea naturii pentru ca în felul acesta să descopere elementele şi forţele lumii exterioare, a macrocosmosului, care acţionează asupra organismului uman (microcosm), condiţionîndu-i fiziopatologia. „Medicul trebuie să procedeze plecînd de la natură; căci ce altceva este natura dacă nu filosofie? Şi ce altceva este filosofia dacă nu natura invizibilă?" — scrie Paracelsus. — În felul acesta, medicina devine un fel de cosmologie, definindu-se într-o doctrină care amestecă superstiţii medievale cu intuiţii incontestabil geniale.

Triada renascentistă semnificativă de filosofi care caută nexuri secrete ce leagă mişcările astrale cu faptele şi întîmplările umane se încheie cu Gerolamo Cardano (m. 1576), medic, fizician, astrolog, filosof şi reputat matematician, cu importante contribuţii în acest ultim domeniu *(Ars Magna)*. După el, sursa cunoaşterii sunt simţurile, raţiunea şi cunoştinţele derivate din inspiraţia divină. Personalitate excentrică (dar bucurîndu-se de o mare faimă la curţile princiare europene), fanfaron[28], în acelaşi timp cercetător riguros raţional şi fantezist iremediabil, Cardano este încă un exemplu tipic de exponent al „filosofiei noi", de filosof-mag care „combină explicaţia sintetică, metafizică şi astrologică cu cercetarea minuţioasă şi specială a cauzelor naturale"[29].

Acest tip de filosofi caracteristic noii ere, cercetători ingenioşi şi rebeli, căutînd căi noi şi mişcîndu-se într-un orizont nou de gîndire, preferînd cărţilor de autoritate ale oamenilor marea carte a naturii, gata să recurgă chiar şi la „magia naturală" în scopul de a acţiona asupra lumii şi de a o domina, nu se putea să nu fie din aceste motive condamnaţi de Biserica catolică, puşi la Index (ca Erasm, L. Valla, Copernic, Galilei sau Machiavelli), condamnaţi la muncă silnică (precum T. Campanella), sau la arderea pe rug, ca Giordano Bruno.

FEMEIA RENAŞTERII

În afara cadrului vieţii familiale femeia epocii Renaşterii îşi va defini identitatea şi în alte ipostaze: în activitatea productivă, exercitînd o profesiune, în viaţa socială, politică, literară, intelectuală sau spirituală.

În domeniul producţiei de bunuri materiale femeia era angrenată şi în Evul Mediu. Încă din sec. XIII se menţionează că multe femei lucrau la domiciliu pentru unii meşteşugari; sau, că furnizau manopera în unele profesiuni în care erau specializate (ţesătorie, pregătirea pînii şi a berei şi îndeosebi spălatul rufelor); şi aceasta, nu numai ca salariate, ci figurînd — începînd din sec. XIV — şi în anumite corporaţii meşteşugăreşti, cu aceleaşi drepturi ca bărbaţii: în nordul Europei, în Franţa şi Anglia, dar mai ales în oraşele din Germania şi Flandra. În unele oraşe, de pildă la Köln, corporaţia filaturii era o corporaţie feminină, reglementată de statute care le garantau aceleaşi drepturi ca şi bărbaţilor din alte meserii. „În oraşele hanseatice un comerţ atît de important ca cel al confecţionării şi întreţinerii pînzelor de corăbii era aproape în totalitate în mîna femeilor" — care puteau fi întîlnite şi în ateliere de confecţionare a

[28] „În domeniul matematicii am renovat aproape toată aritmetica şi acea parte a ei numită algebra [...]. În geometrie [...] am studiat infinitul în relaţia sa cu finitul [...]. În muzică am descoperit note şi consonanţe noi, mai bine zis am readus la viaţă pe cele care fuseseră descoperite de Ptolemeu şi Aristoxenos"...

[29] Cf. *Dizionario di filosofia* (sub red. Italo Sordi, — vd. *Bibliografia*).

frînghiilor, de ceaprazerie, pielărie, boiangerie, ş.a. (M. Bardèche)[30]. — La Strassburg, un registru de la jumătatea secolului al XV-lea menţionează femei care profesau meseriile de fierar, giuvaergiu, căruţaş, grădinar, croitor, dogar, negustor de grîne. La Paris, unor torcătoare de fire de mătase li se permitea să controleze munca ucenicilor (dar văduvelor de giuvaergii sau de sticlari nu li se permitea să angajeze ucenici). În Italia, femeile au acces în producţia textilă şi în corporaţii (dar nu în cele de prestigiu) abia de la începutul Renaşterii; pentru ca în sec. XVI să fie excluse de la aceste profesiuni, rămînînd doar în cea a sericiculturii. În general situaţia lor era mai defavorabilă aici: în timp ce în ţările de dincolo de Alpi femeile puteau lucra ca meşteşugari sau comercianţi, ca negustori ambulanţi sau ca vînzătoare în tîrguri, în Italia le erau interzise aceste ocupaţii publice (cf. Margaret L. King).

Sub acest raport, femeile din Anglia nu erau mai puţin favorizate ca cele din Franţa sau Germania. În sec. XV unele apar chiar în posturi de conducere. Cele înscrise în registrul unei corporaţii puteau încheia tranzacţii comerciale pe numele lor. Văduvele continuau să deţină toate drepturile soţului decedat dacă timp de 7 ani participaseră alături de el la activitatea lui artizanală. Iniţiativa femeilor (şi în special a văduvelor) din Anglia a fost mai de amploare ca în alte ţări: în sec. XV, cea mai mare parte a industriei lînei era în mîna lor. În această perioadă, şi monopolul fabricării berei şi a piinii (care atunci erau produse la domiciliu) era, practic, deţinut de femei. — O poziţie importantă deţinea femeia şi în industria pielăriei; iar la Londra şi York erau admise şi în corporaţia bărbierilor-chirurgi. „Nu ne putem îndoi că femeile au fost folosite şi în minele de cărbuni încă din sec. XIV. În secolul al XVI-lea le întîlnim în minele din Winlaton, precum şi în minele de plumb în timpul domniei lui Eduard II" (M. Bardèche).

În ce priveşte comerţul bancar, încă din secolul al XIV-lea o femeie din Metz conducea personal banca soţului ei decedat. În secolul următor, la Paris mai multe femei erau înscrise ca agenţi de schimb valutar.

Tipul femeii renascentiste apare foarte frecvent în ipostaza monahală: în Italia, un procent foarte ridicat al populaţiei feminine era format din călugăriţe. De-a lungul întregului secol al XV-lea, aproape 13% din numărul total al femeilor din Florenţa, Veneţia şi Milano erau călugăriţe: în 1552, la Florenţa procentul acesta se ridica la 16% (cifră care nu includea şi femeile care îşi duceau viaţa în mănăstirile din afara zidurilor oraşului). „Dintre femeile care trăiau în mănăstiri majoritatea erau din familii nobile, — şi cea mai mare parte dintre tinerele din familii nobile ajunse la vîrsta căsătoriei erau călugăriţe [...]. Uzanţa de a plasa definitiv femeile într-o comunitate religioasă constituia un instrument de a controla dispersiunea bogăţiilor familiei" (M. L. King). Împotriva voinţei lor trăiau în mănăstiri multe femei — cum era cazul acelor caracteristice mănăstiri din Franţa şi Germania secolului al XVI-lea, „care erau un fel de rezervor ce aduna fiicele excedentare ale familiilor nobile şi burgheze" *(Idem)*.

Familiile cu resurse economice prea modeste, care deci nu puteau asigura o dotă fiicelor lor, le trimiteau la mănăstire încă de copile. Katharin von Bora, la vîrsta de 10 ani a fost trimisă la mănăstire, — de unde peste alţi zece ani Martin Luther a scos-o, căsătorindu-se cu ea. (Din aceeaşi mănăstire au mai fugit alte 9 tinere, — pe care tot Luther le-a ajutat să se căsătorească!). În ţările protestante, începînd din secolul al XVI-lea părinţii cu fiice „excedentare" nu le mai trimiteau forţat la mănăstire: Luther învăţa că numai o femeie dintr-o mie a primit de la Dumnezeu o predispoziţie adevărată pentru călugărie; încît, respectînd voinţa Lui şi a propriei lor conştiinţe călugăriţele erau libere să rupă votul monahal.

[30] Tot în Germania, principesa Ana de Saxonia a fondat o şcoală de moaşe, după modelul căreia au apărut altele în multe mănăstiri din sec. XVI. Şi tot în sec. XV la Frankfurt este semnalată o institutoare şi 15 femei-medici, dintre care 3 specializate în oftalmologie, — de care consilierii municipali sunt atît de mulţumiţi încît le acordă recompense oficiale.

Cît priveşte femeile care se retrăseseră voluntar în viaţa monahală, foarte multe erau persoane cultivate, incomparabil mai cultivate decît celelalte; acestea îşi petreceau timpul scriind lucrări, nu în latină, ci în limbă lor naţională şi, evident, lucrări de tip devoţional. Altele traduceau din latină cărţi de pietate, vieţi ale sfinţilor; altele se ocupau de săraci, de bolnavi, de debili mintali, de copiii părăsiţi, sau de instruirea tinerilor, din mănăstire sau dinafară. — Ordinul religios semi-monahal al „beghinelor" atrăgea femeile sărace de la oraş, oferindu-le o viaţă sigură şi decentă, un scop în viaţă şi o posibilitate de lucru[31].

Protestantismul i-a asigurat femeii Renaşterii noi spaţii de libertate, necunoscute înainte. Femeile erau admise să citească în cadrul slujbei religioase textele evanghelice, să cînte în corul bisericii (pînă atunci corul fusese limitat la voci masculine); vizitau pe săraci şi pe bolnavi, se îngrijeau de înmormîntări; iar persoanele mai cultivate se dedicau activ cauzei protestante, îndeosebi cele din Franţa. Margareta de Navarra, sora lui Francisc I, întreţinea o corespondenţă cu Calvin şi aduna în jurul ei umanişti cu vederi reformatoare (G. Budé, G. Briçonnet, Lefèvre d'Étaples). Fiica ei şi mama viitorului Henric IV, regina Navarrei Jeanne d'Albret, a fost o declarată calvinistă şi apărătoare a hughenoţilor. În Italia, umaniste distinse ca Olimpia Morata sau Isabella Bresagna au militat cu ardoare pentru protestantism, trebuind să se exileze. Cunoscuta poetă Vittoria Colonna, marchiză de Pescara, cu vizibile simpatii pentru mişcarea Reformei, l-a protejat pe călugărul Bernardino Ochino, renumit ca predicator convertit la luteranism, refugiat la Geneva, apoi în Polonia. Renata, ducesă Ferrarei (Renée de France, fiica lui Ludovic XII şi a Anei de Bretagne), fosta elevă a lui Lefèvre d'Étaples, era o altă protectoare a protestanţilor[32]. — Exemple de femei convertite la Reformă şi propagatoare a ideilor protestante pot fi întîlnite, numeroase, în rîndurile burgheziei şi ale intelectualităţii; şi nu puţine au fost cele care au suferit şi tortura pentru cauza protestantismului.

În viaţa politică, în ipostaza de regină femeia epocii ia numele de Isabela de Castilia, Caterina dei Medici, Maria Tudor, Maria Stuart, sau Elisabeta I, — singura suverană care a deţinut puteri absolute în întreaga perioadă a Renaşterii.

În schimb, numeroase au fost reginele, principesele, ducesele, marchizele, care s-au remarcat printr-o intensă operă de mecenatism cultural, în cadrul curţii lor sau în afară. În Franţa, Margareta de Navarra, poetă şi autoarea culegerii de nuvele de mare succes *Heptameron,* a întreţinut un cenaclu de eruditi şi poeţi dintre cei mai renumiţi ai Franţei timpului. În Anglia, Margaret de Beaufort, mama lui Eduard IV şi Richard III, care de asemenea avea o curte frecventată de poeţi şi eruditi, a subvenţionat răspîndirea tiparului şi a instituit catedre de teologie la Oxford şi Cambridge, fondînd şi două colegii. Caterina de Aragon, prima soţie a lui Henric VIII, i-a ajutat în opera lor pe Erasm şi pe alţi umanişti renumiţi, ca Juan Luis Vives sau Th. Elyot. În Spania, Isabela de Castilia încuraja activităţile culturale şi, alături de doamnele sale de onoare, asista la cursurile de latină. În Italia, Isabela Gonzaga, Isabela d'Este (şi sora ei Beatrice, la curtea din Milano) desfăşurau activităţi analoge. Isabela d'Este studiase latina şi greaca, geografia

[31] Înfiinţat în 1170, răspîndindu-se în sec. XIII (mai ales în Renania, Franţa şi Ţările de Jos), desfiinţat în 1311 de papa Clement V, începînd din sec. XV Ordinul beghinelor intră într-o perioadă de iremediabil declin. (Azi, circa 1.000 de beghine trăiesc în aprox. 18 mănăstiri). Făceau votul monahal de sărăcie, castitate şi obedienţă, dar nu perpetuu, căci, puteau părăsi oricînd mănăstirea spre a se căsători. Îşi cîştigau existenţa din lucru de mînă, spălatul rufelor, torceau, ţeseau, îngrijeau bolnavii, se ocupau de educaţia copiilor.

[32] Citea în original autorii greci şi latini, era instruită în matematici şi în astrologie şi era absorbită de studiul teologiei. La curtea ei şi-au găsit refugiu fugari francezi suspectaţi de erezie, printre care Clément Marot şi însuşi Calvin. Henric II îl trimite pe inchizitorul Mathieu Ory, care o condamnă la închisoare pe viaţă; eliberată, reia legăturile cu Calvin. Reîntorcîndu-se în Franţa după moartea soţului ei Ercole d'Este, îşi protejează coreligionarii în timpul războaielor civile.

şi astrologia, îi proteja pe artişti şi eruditi, poeţii favoriţi prezenţi la curtea ei erau Ariosto, Bibbiena şi Trissino. Veneţiana Caterina Cornaro, fostă regină a Ciprului, a întreţinut timp de unsprezece ani la castelul său din Asolo o curte de poeţi umanişti şi literaţi, pe care Pietro Bembo o descrie în dialogul filosofic *Gli Asolani.*

În pofida atîtor exemple de femei cultivate, cu un rol benefic în viaţa culturală, totuşi vechile prejudecăţi continuau să acţioneze. În straturile sociale medii şi inferioare, rareori fetele aveau acces chiar la şcoala elementară; educaţia lor se reducea la sfera funcţiilor domestice, cel mult la posibilitatea lecturii unei literaturi devoţionale. Juan Luis Vives, autorul principalei opere a secolului al XVI-lea care tratează tema educaţiei femeii — *De institutione foeminae christianae* (1529), operă răspîndită în original în 40 de ediţii, şi tradusă în spaniolă, franceză, engleză, italiană, germană, olandeză, — afirma că, din punct de vedere intelectual femeia nu este congenital inferioară bărbatului; dar cum scopul ei principal în viaţă este onestitatea şi castitatea, instrucţia femeii nu trebuie să fie excesivă, deci este inoportun ca ea să se iniţieze în domeniile ştiinţei, filosofiei sau retoricii. — Contrareforma şi şcolile ei au acţionat în acelaşi sens: desigur, pentru a le preveni şi proteja împotriva unor posibile infuenţe ale umanismului şi protestantismului[33].

Impulsul cel mai puternic dat educaţiei elementare a fetelor a venit din partea protestantismului. Luther voia să se instituie şcoli pentru fete în care timp de o oră în fiecare zi să se citească texte din Sf. Scriptură, în germană şi în limba latină. Melanchton a dispus să se instituie şcoli de doi ani pentru fete, cu institutoare femei. Începînd de la sfîrşitul secolului al XVI-lea, prin decrete ale principilor sau ale autorităţilor orăşeneşti s-au înfiinţat şcoli pentru fete în Schleswig-Holstein şi Pomerania, la Hamburg, Lübeck, Bremen şi Wittemberg. Acest impuls dat educaţiei femeilor a rămas intens în statele germane şi în sec. XVII. (Fapt care nu s-a verificat în Franţa, nici chiar în Anglia — şi cu atît mai puţin în Spania sau în alte ţări).

La un nivel de instrucţie superior, puţinele femei din Renaştere care au putut să se bucure de acest privilegiu au urmat programa de studii elaborată de umaniştii secolului al XV-lea[34]. Ele însă au întîmpinat în ambiţia lor de a se instrui rezerve şi chiar o opoziţie din partea intelectualităţii masculine. Într-o măsură sensibil mai redusă se întîlneşte în această perioadă tipul femeii erudite în alte ţări. Excepţii — dealtfel remarcabile — le oferă Anglia[35]. Mai rare erau femeile erudite în Germania. În Franţa însă, cronologic înaintea femeilor de rafinată cultură enumerate mai sus s-a remarcat în mod deosebit Christine de Pisan (m. 1430)[36]. — Dar nu numai prin interesul pentru

[33] Un secol şi jumătate mai tîrziu, Fénelon va susţine că omul bogat trebuie să-şi înveţe fetele să citească şi să scrie, dar nu e deloc necesar să înveţe şi latina, ca băieţii. În sec. XVII, în şcolile janseniştilor de la Port-Royal nu se preda altceva decît lectura cărţilor religioase.

[34] Leonardo Bruni a întocmit o asemenea programă pentru Battista da Montefeltro. O serioasă formaţie umanistă — atestată de scrisorile, poeziile, discursurile, tratatele pe care le-a lăsat — au dovedit-o Isotta (şi Ginevra) Nogarola din Verona, Olimpia Morata din Ferrara — care, căsătorită cu un tînăr german protestant, s-a transferat în Germania şi a predat limba greacă la Heidelberg, unde a şi scris lucrări de filologie; Laura Cereta; poeta veneţiană Cassandra Fedele — care îşi uimea contemporanii prin vastitatea culturii, inclusiv filosofice, stimată de principi şi pontefici (a trăit 93 de ani), autoare de epistole, discursuri şi a operei neterminate *De scientiarum ordine;* sau toscana Alessandra Scala, care scria curent în greaca clasică.

[35] Catherine Parr, a şasea şi ultima soţie a lui Henric VIII, a stimulat şcolarizarea fetelor, fiind şi una din puţinele autoare de opere publicate în secolele Renaşterii; Jane Gray, fiica lui Henric VII, decedată la o vîrstă foarte tînără, era pasionată de studiul filosofiei, putîndu-l citi pe Platon în original. Iar despre Elisabeta I — care vorbea curent latina, cunoştea limba greacă, dedicîndu-se şi studiului teologiei, filosofiei şi altor discipline — preceptorul său, renumitul umanist Roger Ascham, afirma că eleva sa era neîntrecută în erudiţie.

[36] Veneţiană de origine dar căsătorită în Franţa, educată la curtea lui Carol V, poetă şi prolifică autoare de lucrări de istorie şi politică, de ştiinţe şi de morală, admirată pentru erudiţia ei de ilustrul Jean Gerson, viitorul cancelar al Universităţii din Paris.

erudiţie şi prin operele lor îşi revendicau femeile Renaşterii locul meritoriu în viaţa culturală, ci şi în mod explicit, direct, căutînd să pună într-o lumină nouă condiţia femeii şi reclamînd cuvenita-i consideraţie[37]. În acest spirit de libertate, de aspiraţie spre afirmare independentă se exprimă şi poetele cele mai renumite ale secolului al XVI-lea — Louise Labé (şi Pernette de Guillet) la Lyon; sau Vittoria Colonna, Gaspara Stampa, Veronica Franco, ş.a. în Italia.

Reacţia taberei masculine n-a întîrziat. Vechea tradiţie medievală misogină (care cu trei secole în urmă fusese reprezentată într-un mod atît de brutal de Jean de Meung, autorul părţii a doua a *Romanului Trandafirului*) s-a perpetuat şi în Renaştere. În Franţa, într-o perioadă de numai şase decenii (1595—1655) au apărut cel puţin 21 de opere contra femeilor sau în apărarea lor. Aceeaşi polemică şi de aceleaşi proporţii s-a desfăşurat şi în Anglia. În Italia, Boccaccio, scriind *De claris mulieribus* — operă a cărei influenţă s-a resimţit şi în alte ţări — evocă o lungă serie de femei faimoase din Antichitatea iudaică pînă în Evul Mediu; dar pentru a le elogia tocmai acele tradiţionale virtuţi de castitate, modestie şi obedienţă: fapt care nu făcea decît să reconfirme şi să consolideze concepţia misogină curentă. Umanişti şi scriitori, de importanţă mai mare sau mai mică, au luat apărarea femeii şi i-au adus elogii. Erasm susţinea cu fermitate necesitatea instrucţiunii femeii. Agrippa von Nettesheim afirma cu toată convingerea că nu există nici o altă diferenţă între un bărbat şi o femeie decît cea de caracter anatomic; în timp ce umanistul englez Th. Elyot punea femeia pe acelaşi plan cu bărbatul sub raportul capacităţii raţionale, susţinînd şi dreptul indiscutabil al femeii la guvernarea politică.

În concluzie, se constată că în epoca Renaşterii femeia ca tip social a beneficiat de o reconsiderare a poziţiei şi capacităţilor sale, de o reabilitare şi o afirmare în diverse planuri — cultural, politic, intelectual, spiritual. Epoca a produs în acest sens exemplare mai mult decît convingătoare.

„Procesul a luat proporţii în modul cel mai semnificativ cu deosebire în Italia, — unde desigur că a avut contingenţe intime cu interesul viu arătat de mediile intelectuale pentru filosofia lui Platon. Într-adevăr, filosoful grec asocia iubirea cu frumosul — şi, pe amîndouă, cu virtutea[38]. Proiectată asupra femeii, această doctrină conducea direct la feminism. Poetele Renaşterii erau impregnate de această doctrină platonică: în Italia, de la casta Vittoria Colonna, idealizată platonizant de Michelangelo, pînă la renumita curtezană Tullia d'Aragona, care ea însăşi a exercitat o influenţă platonică prin opera pe care şi-a intitulat-o *Infinitatea iubirii perfecte;* iar în Franţa, de la frumoasa poetă lyoneză Louise Labé la Margareta de Navarra, — care nu-l citise pe Platon, dar îl admira pe platonizantul Pietro Bembo, ale cărui teorii i se păreau că înzestrează femeia cu o putere considerabilă şi binefăcătoare.

ARTISTUL

André Chastel observă că „în Renaştere nu exista termenul de artist". Chiar şi Giorgio Vasari în celebra sa culegere de biografii ale marilor arhitecţi, sculptori şi pictori ai epocii îi numeşte doar „maeştri ai desenului", sau „cei ce practicau artele

[37] Moderata Fonte, în *Il merito delle donne* (cca 1592) exalta independenţa femeii. Lucrezia Marinella (în *La nobiltà et eccellenza delle donne,* 1600) susţinea superioritatea efectivă a femeii asupra bărbatului; în timp ce recalcitranta călugăriţă Angela Tarabotti pleda cauza libertăţii indispensabile a femeii.

[38] „Eu îi numesc îndrăgostiţi desăvîrşiţi pe cei ce caută în fiinţa iubită o perfecţiune de frumuseţe, de bunătate şi de afecţiune, — cei care năzuiesc întotdeauna spre virtute" — scrie Baldassare Castiglione.

vizuale". Căci ceea ce este nou în aceste secole în materie de cultură „este, pe lîngă celebrarea personalităţii, tocmai această atenţie acordată muncii celor dotaţi, acest interes pentru tehnici. Literaţii, oamenii de litere, n-au dezvoltat şi ei în aceeaşi epocă şi studiul alfabetului, paleografia, lexicografia şi, totodată, teoria elocvenţei?".

Renaşterea a fost şi pentru artişti una din marile epoci ale tehnicii, pe care o învăţau în atelierele maeştrilor la care îşi făceau ucenicia: artistul izolat, care să lucreze în singurătate numai pentru el, nu exista. Rămînea în această condiţie modestă, de producător de obiecte utile, de membru docil al corporaţiei sale cu statute precise, care îi impuneau condiţii riguroase, reguli stricte privind contractele, atelierul, ucenicii, cartea de conturi, etc.; şi, în primul rînd, era un artizan în serviciul unei clientele care îşi formula cu exactitate exigenţele. Totuşi, în perimetrul acestei situaţii noul tip de artist se va impune, cum se va vedea, prin concepţii, atitudini şi rezultate inedite.

Artistul nu lucra pentru ca abia ulterior să-şi vîndă lucrarea, ci întotdeauna numai după ce primea o comandă. Activitatea sa era reglată de anumite forme juridice, între care prima etapă era încheierea unui contract cu partea care îi comanda lucrarea, în care se stipulau condiţiile materiale (privind furnizarea materialelor) şi financiare, cu toate precizările necesare, de la onorariile prevăzute (în bani sau în natură — alimente, vin) şi pînă la fixarea termenelor de execuţie a operei. Capitolul onorariilor îi avea în vedere şi pe colaboratorii sau pe ucenicii pictorului sau sculptorului, — căci nici o frescă, nici o icoană de altar şi nici o sculptură monumentală nu se executa fără colaborarea ucenicilor sau ajutoarelor. Importantă însă rămînea semnătura artistului: de acum înainte pictorul şi sculptorul îşi vor autentifica operele — mai ales cele destinate străinilor — prin semnătură personală. Iar în privinţa termenelor de finalizare, se observă că adeseori artiştii cu renume nu le respectau, fără să poată fi însă penalizaţi din această cauză: clientul recunoştea implicit că munca de creaţie artistică nu se putea încadra totdeauna, mecanic, în această prevedere, clauză. (Dar de regulă asemenea manifestări de independenţă din partea artistului se puteau întîlni în Italia, şi mult mai rareori în alte ţări).

În atelierele unora dintre maeştri se formau şi un fel de cenacluri, în care subiectele discutate erau în legătură cu arta sau cu problemele atelierului respectiv[39]. În general însă mediul artiştilor nu se bucura de o faimă prea bună; rivalităţile, contestaţiile clientelei nemulţumite, viaţa libertină, beţiile, scandalurile, îi supuneau continuu la intrigi, bîrfeli, denigrări, calomnii, alimentate de micile grupuri independente de artişti fără succes, şi care nu fuseseră primiţi nici în corporaţii sau confraternităţi. După succesul financiar obţinut, după comportamentul şi prestigiul lor în societate artiştii se situau la niveluri sociale diferite.

Arhitectura era considerată arta prin excelenţă, — pentru că era fundamentată pe regulile geometriei şi pe calculul matematic: artă şi totodată ştiinţă. Construcţia executată fără respectarea unor reguli matematice clar formulate era considerată cu dispreţ şi numită „gotică". Pe lîngă calitatea sa de matematician — care îi situa opera în rîndul „artelor liberale" — arhitectul devine un intelectual apreciat ca atare şi des solicitat, în condiţiile timpului în care în toate oraşele puterea, autoritatea şi prestigiul guvernării şi ale instituţiilor se exprimau prin ceea ce le creia imaginea lor publică: operele de arhitectură. „Ca urmare, acum arhitectul este interlocutorul privilegiat al puterii" *(Idem)*. Termenul de arhitect „capătă o valoare aproape simbolică. Nu mai

[39] Dar nu numai atît. „Un mare atelier (de pictură — n.n. *O.D.*) ca cel al lui Verrocchio, în care, în afara picturii propriu-zise, se învăţa arta (= meşteşugul) topirii bronzului şi a cioplirii pietrelor, arta întocmirii releveelor şi a săpării canalelor, a construcţiei caselor şi a fortificării oraşelor, semăna mai mult cu şcolile noastre [...] de „arte şi meserii" decît cu atelierul unui pictor modern. Practicarea tuturor acestor „arte" — chiar şi a picturii, care implică cunoaşterea perspectivei — presupune un considerabil bagaj ştiinţific, în special matematic" (R. Taton).

indică o simplă profesiune, ci într-un fel o dispoziţie a spiritului uman". Nu mai este confundat cu arhitectul improvizat care îşi limitează tehnica la o simplă producţie de imagini, de motive decorative exterioare; noul tip de arhitect-intelectual promovează raţionamentul matematic în rezolvarea problemelor de construcţie, — după cum atestă şi tratatul lui L. B. Alberti, *De re aedificatoria,* care asimilează experienţa anticului Vitruvius.

În aceeaşi perspectivă radical diferită de trecut se situează şi pictorul. Arta lui nu mai este plasată în rîndul ocupaţiilor manuale, „mecanice", ci este considerată o „artă liberală", o ocupaţie intelectuală: *„La pittura è cosa mentale"* — va enunţa Leonardo; o elaborare care nu se poate dispensa de concursul intelectului, a raţiunii. Însăşi interesul pictorilor manifestat faţă de problema perspectivei — rezolvată cu concursul geometriei — este o dovadă în acest sens. În raporturile lui cu clientela, laică sau ecleziastică, pictorul se constituie într-un tip social-uman nou, vine să ocupe o poziţie de prestigiu, tratîndu-şi cu demnitate clientul şi publicul, ştie să se impună, să se facă respectat nu numai prin talentul său, ci şi prin stilul de viaţă pe care o duce[40]: de om uneori suficient de bogat pentru a-şi putea crea un anturaj aproape princiar — ca, de pildă, Rafael la Roma.

Dar mai ales caută să se impună prin libertatea pe care şi-o ia în execuţia operei. Desigur că autoritatea ecleziastică ce îi comanda o lucrare îi stabilea anumite condiţii (temă, personaje, dimensiuni, locul destinat expunerii), în cadrul cărora însă el va introduce cu o surprinzătoare libertate detalii, personaje suplimentare, scene din viaţa contemporană. Dealtminteri, „în Occident nu exista formulată, nici chiar în canoanele bisericeşti, o doctrină precisă de artă. Nu exista nici o teologie a imaginii, ca în Bizanţ, nici o codificare generală. Nimic altceva decît uzanţa, tradiţia". — În realitate, asemenea libertăţi şi le luaseră uneori şi artiştii medievali; dar acum acestea au devenit un stimulent frecvent pentru artist de a-şi afirma şi impune propriu-i talent *(ingenium).* Arhiepiscopul Florenţei Antonino (m. 1459) deplîngea excesul de capricii iconografice ale pictorilor contemporani. „Pictorul sau sculptorul este departe de a fi ţinut în limitele unor norme precise de către autoritatea religioasă. A fost convenit ca pe pereţii capelelor sau pe altare opera trebuia să răspundă exigenţelor devoţiunii; dar autorul ei înţelege de asemenea, şi din ce în ce mai mult, să fie apreciat pentru calităţile lui, pentru meritele lui de pictor sau de sculptor. Publicul a reacţionat întotdeauna, mai mult sau mai puţin, în acest sens [...]; dar acum se poate întîmpla ca artistul să-şi revendice în mod ostentativ o libertate de a inventa" *(Idem).*

Cum spuneam, pictorii încep acum din ce în ce mai mult să-şi pună semnătura pe opere; fapt ce nu era privit în mod favorabil mai ales de clerici şi de intelectualii laici: semnătura era considerată o formă de manifestare a orgoliului personal; or, gloria nu se poate întemeia — susţineau umaniştii, şi nu numai ei, — decît pe cultura literară. Dar artiştii nu scriau despre arta lor (cu rare excepţii — Ghiberti, Leonardo şi alţi cîţiva); vor scrie în schimb despre ei şi arta lor oamenii de litere, — dar cu un vocabular sărac, cu interpretări critice simpliste, adeseori rezumîndu-se la analogii literare.

Individualismul tipic Renaşterii, în cazul artiştilor se exprimă prin practica (deşi nu generală) a semnării operei; dar şi prin ambiţia pictorilor de a se reprezenta pe ei înşişi printre personajele frescei sau tabloului lor: aşa procedau Taddeo Gaddi, Masaccio sau Filippino Lippi. După care, îşi vor picta separat autoportretul — de la Perugino sau Signorelli, pînă la Albrecht Dürer şi Leonardo da Vinci (într-o sanguină), — sau

[40] „Masaccio avea doar un colţişor de atelier, dar deja lui Ghiberti îi trebuia o curte cu portice. La Mantova; Mantegna adaugă atelierului său o sală destinată colecţiilor şi aşază o statuie a lui Mercur deasupra porţii casei sale. Generaţia următoare subordonează spaţiul de lucru faţadei, care devine faţada unui palat. Aşa procedează Rafael la Roma; şi, urmîndu-i exemplul, Giulio Romano la Mantova, Zuccaro la Roma şi Florenţa [...], iar Vasari — cu spectaculoasa sa casă din Arezzo" *(Idem).*

Michelangelo în figura Sf. Nicodim din grupul statuar aflat în domul din Florenţa. Iar cînd Giorgio Vasari îşi va exprima dorinţa de a-şi avea mormîntul în capela din Chiostro dell'Annunziata, ale cărei fresce le pictase, triumful artistului Renaşterii va căpăta o nouă şi definitvă confirmare.

Pentru mentalitatea epocii şi istoria socială a artei Renaşterii semnificative sunt ipostazele în care apare acum artistul — ca meşteşugar, curtean, impresar, birocrat şi, în fine, ca rebel, ca răzvrătit, contra mediului său social (cf. P.Burke). — În unele privinţe, se mai menţine încă aceeaşi situaţie a artistului medieval; dar în forme noi, substanţialmente diferite.

Asemenea altor meşteşugari, în secolul al XV-lea şi pictorii sau sculptorii ţineau de corporaţii, se supuneau acestui regim, — şi lucrau în ateliere *(botteghe),* cu ucenici (ucenicia dura 8—10 ani) şi „ajutoare" colaboratori calificaţi, angajaţi ai artistului-patron, proprietarul atelierului. (Primul artist care execută o lucrare singur, fără ajutorul ucenicilor sau al unor colaboratori, este Michelangelo; motiv pentru care A. Hauser îl consideră „primul artist modern"). În atelierul lui Ghiberti lucrau — în afară de ucenici — peste 20 de „ajutoare" şi la fel în atelierele lui Ghirlandaio, Pinturicchio, sau cel al fraţilor Pollaiolo. Adeseori atelierele aveau un caracter de familie: în atelierul de pictură al lui Jacopo Bellini lucrau fiii săi Gentile şi Giovanni, precum şi ginerele său Mantegna; iar atelierul de sculptură-teracotă al lui Luca Della Robbia îl includea pe nepotul său Andrea, precum şi pe cei cinci fii ai acestuia.

Dar în secolul al XV-lea atelierele artiştilor mai executau încă şi modeste, simple articole de artizanat. Atelierele lui Verrocchio, Antonio Pollaiolo, Donatello, Botticelli, Luca Della Robbia, executau şi steme, steaguri, firme, intarsii, modele de tapiţerii, decoraţii interioare, ornamente pentru serbări. Numeroasele lăzi de zestre bogat decorate erau considerate lucrări demne de artişti ca Botticelli, Filippino Lippi, Piero di Cosimo, ş.a. (Dar în secolul al XVI-lea, astfel de lucrări de tip artizanal nu mai sunt socotite compatibile cu demnitatea de artist).

În primul secol al Renaşterii atelierul artistului nu era însă independent, autonom, membrii lui trebuiau să se înscrie într-o corporaţie, — în timp ce cotele de înscriere reprezentau şi o formă de asigurare. Se mai menţine încă şi obiceiul ca în contractele încheiate în faţa notarului public să se specifice nu numai subiectul lucrării (de pictură sau sculptură), materialele, data livrării şi preţul convenit, ci şi formatul şi culoarea figurilor. Acest mod medieval de organizare a activităţii artiştilor — observa A. Hauser — a supravieţuit încă mult timp la Veneţia, (unde sistemul tradiţional bazat pe forma atelierului va rămâne prosper până în sec. XVIII). Totuşi, corporaţiile şi-au pierdut, gradual, autoritatea. În epoca Renaşterii artistul tinde să se sustragă statutului de meşteşugar. La Florenţa, de pildă, în 1571 Cosimo dei Medici i-a emancipat pe artişti de autoritatea corporaţiei lor. În secolele XV şi XVI artiştii sunt ceva mai mult decât nişte simpli meşteşugari. În ateliere se practică acum metode didactice mai individuale, iar ucenicii învaţă, pe lângă tehnica manuală şi noţiuni de geometrie, de perspectivă şi de anatomie. Concepţia ştiinţifică despre artă enunţată de L.B. Alberti şi reluată de Leonardo da Vinci va rămâne marele aport teoretic al epocii.

Autorul citat mai sus subliniază consecinţele acestui complex de situaţii asupra poziţiei artistului Renaşterii. Mai întâi, acesta este scos din anonimatul existenţei simplilor artizani, plasat fiind la un nivel net superior în ierarhia socială. Brunelleschi este primul artist care are o biografie scrisă de un contemporan: o onoare ce era rezervată doar principilor, eroilor şi sfinţilor. Ghiberti îşi scrie autobiografia, — prima autobiografie cunoscută a unui artist. „Atenţia publicului se deplasează acum de la opere asupra persoanei artistului. Conceptul modern de personalitate creatoare începe să-şi facă drum, şi tot mai frecvente sunt manifestările orgoliului crescând al artiştilor. Avem semnături ale aproape tuturor pictorilor importanţi din secolul al XV-lea" (A. Hauser).

O alternativă la poziţia de meşteşugar a artistului era situaţia sa de curtean. În secolele XV—XVII, un pictor era o figură familiară la curţile princiare: Leonardo la curtea ducală din Milano, Mantegna la cea din Mantova; Bramante, Rafael, Michelangelo sau Bernini la curtea papală; Vasari sau Bronzino la curtea marelui duce al Toscanei. Şi în secolele următoare celor ale Renaşterii curţile au rămas centre importante ale mecenatismului, care încredinţa comenzi importante artiştilor. Protecţia şi favoarea curţii procurau multe şi substanţiale avantaje. Artiştii puteau participa la proiecte ambiţioase şi de anvergură ale principilor, aveau o situaţie economică asigurată, se puteau sustrage obligaţiilor impuse de corporaţie, se bucurau de un statut social foarte onorabil, îşi puteau permite un stil de viaţă seniorială, primeau onorarii mari, mulţi deveneau foarte bogaţi — ca Ghirlandaio, Filippino Lippi, Perugino, Benedetto da Maiano şi alţii. Rafael avea, la Roma lângă San Pietro, un palat impunător, ducând o viaţă strălucită, asemenea cardinalilor şi principilor romani. Li se acordau chiar şi titluri nobiliare — ca lui Vasari, Mantegna, Bernini, Canova, Gentile Bellini. Tizian este numit de Carol Quintul conte palatin şi membru al curţii imperiale.

Pe de altă parte, condiţia de curtean implica aservirea artistului, îl obliga la o continuă atitudine servilă. Trebuia să adopte şi el manierele de la curte; în acelaşi timp însă trebuia să-şi formeze un minimum de educaţie clasică, pentru a aborda corect în operele lui subiecte din mitologie sau din istoria antică greco-romană. (Dar pentru aceasta putea fi ajutat şi de umaniştii de la curte). — Apoi: urmând exemplul umaniştilor reuniţi în academii, grupuri de pictori şi sculptori se întâlneau să discute chestiuni proprii artei lor. Unele asemenea reuniuni - - devenite „academii" — îşi alcătuiau un program de studii mai complet. Astfel, la Academia de Desen din Florenţa, fondată în 1561 de Cosimo dei Medici, se predau lecţii de geometrie şi de anatomie; la Academia San Luca din Roma (fondată în 1593) se ţineau lecţii de teoria artei şi se făceau exerciţii de desen după busturi clasice. La Bologna, începând din 1582, la Academia fraţilor Caracci se ţineau lecţii de anatomie, de perspectivă, se studia sculptura clasică şi se desena după modele de nuduri.

Artistul care nu voia sau nu putea întruni condiţiile cerute unui curtean putea fi tentat să devină profesionist independent, patron de atelier, mai degrabă impresar decât artist. Cunoscuţi artişti-patroni, artişti-impresari, erau Bernardo Rosselino, Perugino, Giovanni Bellini (în atelierul căruia erau angajaţi Palma il Vecchio, Carpaccio şi mulţi alţi pictori), sau Tizian, pentru care lucra un mare număr de membri ai familiei sale, precum şi mulţi alţi salariaţi străini. (Şi unii artişti de curte pot fi definiţi artişti-impresari: numărul pictorilor salariaţi din atelierul lui Rafael a sporit considerabil în 1518, când genialul artist a fost însărcinat să picteze Loggiile Vaticanului).

Apariţia artistului-impresar a coincis cu dezvoltarea pieţei artistice încă de la începutul secolului al XV-lea, — încurajată atât de admiraţia pentru sculptura antică (şi care după 1500 va fi popularizată prin numeroasele falsuri), cât şi de interesul sporit manifestat de străini pentru arta italiană. (Francisc I, neputându-se limita la operele italiene pe care i le furniza piaţa artistică, a „importat" în ţara sa mari pictori şi sculptori italieni, ca Leonardo, Primaticcio, Rosso Fiorentino, Benvenuto Cellini, etc.).

Comerţul de artă al Renaşterii a dat loc şi altor fenomene, mai puţin onorabile. Astfel, cererea mereu crescândă din partea călătorilor englezi de vederi din Veneţia l-a făcut pe Canaletto să execute stereotipe lucrări de serie; iar pe Guido Reni, să accepte să fie puse în vânzare drept originale, copii ale lucrărilor sale. — În fine, paralel cu creşterea importanţei comerţului de opere de artă a crescut şi interesul pentru expoziţiile de pictură cu vînzare, organizate îndeosebi la Veneţia şi la Roma, cu ocazia diverselor sărbători. De asemenea, tot acum se oficializează şi critica de artă, — în sensul că se emiteau anumite aprecieri cu caracter profesionist, spre a îndemna publicul

să viziteze expoziţiile, sau să i se indice ce anumite lucrări să prefere. („Pietro Aretino a fost poate primul critic de artă italian, scriitorul profesionist care îşi exprima cu regularitate judecăţile; care, deşi erau formulate în scrisori personale, erau scrise cu intenţia de a fi făcute publice" — P. Burke).

Începând din secolul al XVI-lea, o parte din artiştii de curte s-au transformat în funcţionari de stat. În 1483, Giovanni Bellini a fost numit pictorul republicii veneţiene (funcţie ocupată apoi de Tizian). La Roma, papa Leon X l-a numit pe Rafael „comisar pentru antichităţii" — deci un funcţionar de stat. Academiile din Florenţa şi Roma îşi aveau propriii lor conducători — „principi"; denumiri onorifice, desigur, dar care comportau şi atribuţii directive oficiale, „ca aceea de a media între principe şi ceilalţi artişti, precum şi aceea de a formula oficial normele ideale de artă. Cu timpul, atelierele artiştilor de curte vor trece sub un control mai strict, ca parte a politicii de centralizare urmărită de nevoile monarhiei absolute" *(Idem).* Ca urmare, la Roma de pildă ajutoarele, colaboratorii lui Bernini vor fi plătiţi nu de către proprietarul atelierului, de către artistul-impresar, ci — asemenea unui funcţionar de stat — din trezoreria papală.

În fine, semnificativă pentru epocă este şi ipostaza „artistului rebel", răzvrătit, revoltat contra presiunilor diferite la care îl supune mediul social. Protestul artistului lua forme diferite de excentricitate, de „originalitate" extravagantă; teribilisme pe care Giorgio Vasari le scoate în evidenţă în binecunoscutele sale biografii ale unor pictori şi sculptori italieni. Erau tot atâtea bizarerii în comportamentul lor, care — în fond — reprezentau „un mijloc de a exprima o exigenţă nouă, de o consideraţie socială sporită; o voinţă de a fi luaţi mai în serios de către cei care le comandau o lucrare" *(Idem).*

În acest „ocean de contradicţii", în acest „concert de aspiraţii divergente" — cum defineşte Jean Delumeau civilizaţia Renaşterii — artistul rămâne figura reprezentativă, tipul uman caracteristic noii ere, întrunind în cea mai mare măsură aspiraţiile şi atitudinile[41], calităţile morale, intelectuale şi spirituale care au conferit epocii supremul prestigiu şi strălucirea-i unică, iradiind din Italia în toate celelalte ţări europene. Căci dacă civilizaţia Renaşterii a înscris în istoria sa multe şi grave pagini negre, în schimb epoca Renaşterii a atins culmile grandorii prin *cultura* sa. — Adică, prin ceea ce va constitui materia volumului următor al prezentei lucrări.

[41] Astfel, pe lângă cele enumerate mai sus: aspiraţia artistului la originalitate şi la proprietatea intelectuală asupra lucrărilor sale; versatilitatea sa — expert fiind în tehnici diverse (s-au afirmat în acelaşi timp ca arhitecţi, pictori şi sculptori Orcagna, Brunelleschi, Benedetto da Maiano, Michelangelo, Leonardo da Vinci, ş.a.); arta având acum o valoare, nu numai în sine, artistică, obiectivă, ci şi o semnificaţie subiectivă, ca expresie a personalităţii artistului; atenţia şi importanţa deosebită acordată acum formei (în timp ce interesul Evului Mediu pentru artă privea doar subiectul, tema, conţinutul); conştiinţa propriei valori, pe care creatorul şi-o manifestă cu fermitate şi orgoliu („Michelangelo dispreţuia prietenia principilor şi a papilor, afirmând că el pictează «cu creierul», nu «cu mâna» —A. Hauser).

LEGENDA HĂRŢILOR

Italia Centrală şi Septentrională, înainte de 1395 şi în 1454 (p. 32)
Europa în prima jumătate a secolului al XVI-lea. Imperiile habsburgic şi otoman (pp. 54–55)
Europa Centro-Orientală în timpul dinastiei Iagellonilor (sec. XV—XVI) (p. 70)
Expansiunea principatului Moscovei în secolele XV şi XVI (p. 71)
Italia (în 1559), zonă a declanşării tensiunilor politice europene (p. 81)
Imperiul otoman. Cuceriri teritoriale succesive (în secolele XV—XVII) (pp. 86–87)
Imprimarea şi difuzarea tratatelor de agricultură în Europa pînă la 1600 (p. 94)
Principalele zone miniere şi centre metalurgice în sec. XVI (p. 97)
Extinderea traficului comercial german în sec. XVI (p. 101)
Pieţe de schimb valutar în centrele comerciale occidentale mai importante din sec. XVI (p. 106)
Dezvoltarea economică europeană către 1500 (p. 110)
Itinerarul lui Marco Polo şi itinerarul (probabil) al lui Ibn Battuta (p. 217)
Expediţiile portugheze de-a lungul coastelor africane şi în direcţia India (p. 226)
Itinerarul dus-întors al lui Vasco da Gama (p. 234)
Portughezii în Oceanul Indian în sec. XVI (p. 236)
Itinerariile urmate de Cristofor Columb în cele patru expediţii (p. 241)
Exploratori portughezi şi spanioli — şi drumurile comerciale maritime în sec. XV (p. 245)
Itinerarul lui Magellan (p. 249)
Războiul ţărănesc german (p. 289)
Progresele Reformei. Anii în care marile oraşe şi regiunile germane trec la protestantism (p. 295)
Divizarea religioasă a Europei catolice în secolul Reformei (pp. 306–307)

BIBLIOGRAFIE

LUCRĂRI CONSULTATE

1. Giuseppe ALBERIGO, *La Riforma protestante.* (Lutero, Melantone, Zwingli, Calvino, Vergerio, Ochino, Gozzini. — Garzanti, Milano, 1959
2. Leon Battista ALBERTI, *I tre libri della famiglia.* A cura di F.C. Pellegrini. — Sansoni, Firenze, 1911
3. Jean AMSLER, *Histoire universelle des explorations. I. La Renaissance* (1415—1600). — Nouv. Librairie de France, Paris, 1955
4. Ph.-L. ANDRÉ-VINCENT, *Bartholomé de Las Casas, prophète du Nouveau Monde.* — Libr. Jules Tallandier, Paris, 1980
5. Carlo ANGELERI, *Il problema religioso del Rinascimento. Storia della critica e bibliografia.* Introd. di E. Garin. — Felice Le Monnier, Firenze, 1952
6. Constantin ANTONIADE, *Figuri din Cinquecento. Principese, curteni, curtezane.* În: *Opere.* — Ed. Eminescu, Bucureşti, 1985
7. Grigore ARBORE, *Cetatea ideală în viziunea Renasterii.* Eseu asupra tipologiei formelor urbane. — Ed. Meridiane, Bucureşti, 1978
8. Pietro ARETINO, *Scrieri alese.* Trad. Şt. Crudu, pref. Al. Balaci. — Minerva, Bucureşti, 1974
9. Philippe ARIÈS, *L'Uomo e la morte, dal Medioevo a oggi* (trad. it.). — Laterza, Bari, 1980
10. Philippe ARIÈS, Roger CHARTIER, *La vita privata dal Rinascimento all'Illuminismo.* A cura di — (Trad. it.). — Laterza, Roma-Bari, 1987
11. Philippe ARIÈS, *Padri e figli nell'Europa medievale e moderna* (trad. it.). — Laterza, Roma-Bari, 1985
12. George ATKINSON, *Les nouveaux horizons de la Renaissance française* (trad. fr.). — Slatkine, Paris, 1935
13. George ATKINSON, *Lutero y el nacimiento del protestantismo* (trad. sp.). — Alianza Ed., Madrid 1980
14. Jean BABELON, *Hernán Cortés* (trad. sp.). — Aguilar, Madrid, 1944
15. Roland H. BAINTON, *The Reformation of the Sixteenth Century.* — The Beacon Press, Boston, 1956
16. Antonio BALLESTEROS BERETTA, *Cristobál Colón y el descubrimiento de America.* — Ed. Salvat, Barcelona, 1945
17. Matteo BANDELLO, *Tutte le opere di M.B.* Vol. I—II. — Mondadori, Milano, 1952
18. William BARCLAY PARSONS, *Engineers and engineering in the Renaissance.* — The Mass. Inst. of Technology, Cambridge (Mass.) and London, 1968
19. Maurice BARDÈCHE, *Storia della donna.* Vol. II. Dai Carolingi al XX secolo (trad. it.). — Mursia, Milano, 1968
20. Edmond BARINCOU, *Maquiavelo* (trad. sp.). — Salvat Ed., Barcelona, 1986
21. Thomas G. BARNES, Gerald D. FELDMAN, *Renaissance, Reformation and Absolutism. 1400—1660.* Edited by —. Little, Brown and Comp., Boston, 1972
22. Harry Elmer BARNES, *An intellectual and cultural history of the western world.* Vol. II. — Dover Publications, Inc., New York, 1965[3]

22 bis P. André BARTHÉLEMY, *Vocation et mission des Tsiganes dans le monde et dans l'Église.* — În: „People on the move", an. XX, setembre, 1990

23. Paul BATAILLARD, *De l'apparition et de la dispersion des bohémiens en Europe.* — F. Didot, Paris, 1844
24. Marcel BATAILLON, André SAINT-LU, *Las Casas et la défense des indiens. Présenté par* — . Julliard, Paris, 1970
25. Mario BENDISCIOLI, *Dalla Riforma alla Controriforma.* — Il Mulino, Bologna, 1974
26. Mario BENDISCIOLI, *L'éta moderna.* (Coll. Storia universale, V). — Ist. Geografico De Agostini, Novara, 1968
27. Mario BENDISCIOLI, *La Riforma protestante.* — Ed. Studium, Roma, 1967[2]
28. Bartolomé BENNASSAR, *Histoire des Espagnols. Vol. I (VIe—XVIIe siècle).* — A. Colin, Paris, 1985
29. Bartolomé BENNASSAR, şi colab., *Inchiziţia spaniolă. Secolele XV—XIX).* Trad. rom. — Ed. Politică, 1983
30. Charles BENOIST, *Le Machiavélisme de l'Antimachiavélisme.* — Paris, 1915[2]
31. Jean BÉRENGER, Ph. CONTAMINE. Fr. RAPP, *Il Rinascimento* (seria „Storia d'Europa", trad. it.). — Ed. Laterza, Bari, 1982
32. Alfred BERTHOLET, *Dizionario delle religioni* (trad. it.). — Editori Riuniti, Roma, 1972[2]

33. Albert BETEX, *The discovery of the World. The great explorers and the worlds they found.* — Simon and Schuster, New York, 1960
34. Marc BLOCH, *Les rois thaumaturges.* Étude sur le caractère surnaturel attribué à la puissance royale, particulièrement en France et en Angleterre. — Libr. Istra, Paris, 1924
35. Martin BLOCK, *Moeurs et coutumes des Tsiganes* (trad. fr.). — Payot, Paris, 1936
36. Jean BODIN, *Les six livres de la République.* — Chez Jacques Du Puys, Paris, 1580
37. François BOUCHER, *Histoire du costume en Occident, de l'Antiquité à nos jours.* — Flammarion, Paris, 1969
38. Carl BRANDI, *Charles Quint, 1500—1558* (trad. fr.). — Payot, Paris, 1939
39. Karl BRANDI, *Die deutsche Reformation.* — Leipzig, 1941
40. Francesco BRANDILEONE, *Lezioni di storia del diritto italiano.* Vol. I—II. — R. Università di Roma, 1930
41. Pierre de Bourdeille de BRANTÔME, *Les dames gallantes.* — Éd. Baudelaire, Paris, 1965
42. Carlos BRANDT, *El misterioso almirante y su enigmatico descubrimiento.* (Trad. sp.). — Min. de Educacion Nacional, Madrid, 1949
43. Gheorghe BRĂTESCU, *Procesele vrăjitoarelor.* — Ed. Enciclopedică Rom., Bucureşti, 1970
44. Fernand BRAUDEL, *Capitalismo e civiltà materiale. Secoli XV—XVIII* (trad. it.). — Einaudi, Torino, 1977
45. Fernand BRAUDEL, *I tempi nella storia. Economie, società, civiltà* (trad. it.). — Ed. Dedalo, Bari, 1986
46. Fernand BRAUDEL, *Jocurile schimbului.* Vol. I—II. — Ed. Meridiane, Bucureşti, 1985
47. Fernand BRAUDEL, *Mediterana si lumea mediteraneană în epoca lui Filip al II-lea.* Vol. I—VI (trad. rom.). — Ed. Meridiane, Bucureşti, 1986
48. Burchard BRENTJES, Siegfried RICHTER, Rolf SONNEMANN, *Geschichte der Technik.* — Edition Leipzig, 1978
49. Marcel BRION, *Bartholomé de Las Casas, père des indiens.* — Plon, Paris, 1927
50. Ivor BROWN, *How Shakespeare spent the day.* — The Bodley Head, London, 1963
51. Jakob BURCKHARDT, *Cultura Renasterii în Italia.* Vol. I—II. Trad., prefaţă şi note de N. Balotă. — Ed. pentru literatură, Bucureşti, 1969
52. Konrad BURDACH, *Riforma, Rinascimento, Umanesimo.* (Trad. Delio Cantimori). — G.C. Sansoni, Firenze, 1935
53. Peter BURKE, *Cultura popolare nell'Europa moderna* (trad. it.). — Milano, 1980
54. Peter BURKE, *Cultura e società nell'Italia del Rinascimento* (trad. it.). — Einaudi, Torino, 1984
54[a]. Peter BURKE, *L'artista: momenti e aspetti.* — In „Storia dell'arte italiana". Parte prima, vol. secondo. — Einaudi, Torino, 1979.
55. Dr. CABANÈS, *Moeurs intimes du passé.* Vol. I—XII. — A. Michel, Paris, f.a. (1908—1954)
56. Domenico CACCAMO, *Eretici italiani in Moravia, Polonia, Transilvania* (1558—1611). Studi e documenti. — Sansoni, Firenze, 1970
57. Paolo CAMPORESI, *Il paese della fame.* — Il Mulino, Bologna, 1980
58. Federico CANOBBIO-CODELLI, *Scienza e tecnica, dalle origini al Novecento.* Vol. I. Redattore —. Mondadori, Milano, 1977
59. Dimitrie CANTEMIR, *Descrierea Moldovei.* Trad. Gh. Guţu, Introd. M. Holban. Comentariu istoric N. Stoicescu. — Ed. Academiei RSR, Bucureşti, 1973
60. Delio CANTIMORI, *Eretici italiani del Cinquecento. Ricerche storiche.* — Firenze, 1939
61. L. CAPITAN, Henri LORIN, *Le travail en Amérique avant et après Colomb.* — F. Alcan, Paris, 1911
62. Ernest CASSIRER, *Individuo e cosmo nella filosofia del Rinascimento* (trad. it.). — La Nuova Italia Ed., Firenze, 1950[2]
63. Baldassare CASTIGLIONE, *Il libro del Cortegiano.* A cura di Giulio Preti. — Einaudi, Torino, 1960
64. Roger CHARTIER, *Les élites et les gueux. Quelques représentations* (XVIe—XVIIe siècles). — În: „Revue d'histoire moderne et contemporaine", tome XXI, juillet-septembre, 1974, pp. 376—388
65. Pierre CHAUNU, *Le temps des Réformes. La crise de la chrétienté. L'Éclatement 1250—1550.* — Fayard, Paris, 1975
66. Ion CHELCEA, *Ţiganii din România. Monografie etnografică.* — Ed. Inst. Central de Statistică, Bucureşti, 1944
67. Frederic C. CHURCH, *I riformatori italiani (trad. Delio Cantimori).* Vol. I—II. — La Nuova Italia Ed., Firenze, 1935
68. Marius CIŞMIGIU, *Statul în concepţia lui Jean Bodin, precursorul dreptului public modern.* — Bucureşti, 1943
69. Ivan CLOULAS, *La vie quotidienne dans les châteaux au temps de la Renaissance.* — Hachette, Paris, 1983
70. Cristofor COLUMB, *Jurnalul de bord al lui C.C.* Studiu introd. de P.A. Georgescu, Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1961
71. Cristofor COLUMB, *Diario de Colón.* Prólogo de Gr. Maranon. — Ed. Cultura Hispanica, Madrid, 1972[2]
72. Sergiu COLUMBEANU, Radu VALENTIN, *Lupta pentru supremaţia mărilor.* — Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1973
73. F. J. CONDE, *El saber politico de Maquiavelo.* — „Revista de Occidente", Madrid, 1976
74. Juan DACIO, *Diccionario de los Papas.* Prefacio de Vintila Horia. — Ediciones Destino, Barcelona, 1963

75. Maurice DAUMAS, *Histoire générale des techniques.* Tome II. Sous la direction de —. Presses Univ. de France, Paris, 1965
76. Henri DECUGIS, *Les étapes du droit, des origines à nos jours.* — Sirey, Paris, 1942
77. Marcelin DEFOURNEAUX, *La vie quotidienne au temps de Jeanne d'Arc.* — Hachette, Paris, 1957
78. Jean DELUMEAU, *La civilisation de la Renaissance.* — Arthaud, Paris, 1967
79. Jean DELUMEAU, *Naissance et affirmation de la Réforme.* — Presses Univ. de France, Paris, 1965
80. Jean DELUMEAU, *Ignazio de Loyola,* (trad. it.). — Comp. Edizioni Internazionali, Roma, 1965
81. Jean DELUMEAU, *Le cas Luther.* — Desclée de Brouwer, Paris, 1983
82. Jean DELUMEAU, *Frica în Occident (secolele XIV—XVIII). O cetate asediată* (trad. M. Moraru). Vol. I—II. — Ed. Meridiane, Bucureşti, 1986
83. Eugène DÉPREZ, *Les grands voyages et les grandes découvertes, jusqu'à la fin du XVIIIe siècle. Origines, développements, conséquences.* — Presses Univ. de France, Paris, 1930
84. Thomas K. DERRY, Trevor I. WILLIAMS, *Storia della tecnologia. La tecnica e i suoi effetti economico-sociali.* Volume primo (trad. it.). — Boringhieri, Torino, 1977
85. Hubert DESCHAMPS, *Histoire de la traite des noirs, de l'antiquité à nos jours.* — Fayard, Paris, 1971
86. Yvonne DESLANDRES, *Le costume, image de l'homme.* — A. Michel, Paris, 1976
87. Bernal DIAZ DEL CASTILLO, *Adevărata istorie a cuceririi Noii Spanii* (trad. rom.). — Ed. Meridiane, Bucureşti, 1986.
88. Fernando DIAZ-PLAJA, *La sociedad española. (Desde los orígenes hasta nuetros dias).* — Plaza et Janes, Barcelona, 1972
89. A.G. DICKENS, *The Courts of Europe. Politics, Patronage and Royalty. 1400–1800.* Edited by —. Thames and Hudson, London, 1977
90. Luciano DI PIETRO, Maria Luisa RIZZATI, *Lutero.* A cura di —. Mondadori, Milano, 1973
91. A. DOTOR, *Hernán Cortés, el conquistador invencible.* — Ed. Gran Capitán, Madrid, 1948
92. S. DRESDEN, *Umanesimo e Rinascimento* (trad. it.). — Il Saggiatore, Milano, 1968
93. Simon DUBNOW, *Istoria universală a poporului evreu.* Ed. prescurtată de A. Steinberg. Vol. V—VI. — Bucureşti, 1946—1947
94. André DUCASSE, *Les Négriers.* — Hachette, Paris, 1948
95. Pierre DUFOUR, *Histoire de la prostitution chez tous les peuples du monde...* — Vol. III—V. — Paris, 1851—1853
96. F. DVORNIK, *Gli Slavi nella storia e nella civiltá europea.* Vol. I—II. — Laterza, Bari, 1968
97. Umberto ECO, G.B. ZORZOLI, *Histoire illustrée des inventions* (trad. fr.). — Ed. du Pont Royal, Paris, 1961
98. Mircea ELIADE, *Histoire des croyances et des idées religieuses.* Vol. III. De Mahomet à l'âge des Réformes. — Payot, Paris, 1984
99. Friedrich ENGELS, *Războiul ţărănesc german.* — Ed. de Stat pt. Lit. Politică, Bucureşti, 1958[3]
100. Norbert ELIAS, *La civilisation des moeurs* (tr. fr.). — Calman Lévy, Paris, 1973
101. Norbert ELIAS, *La società di corte* (trad. it.). — Il Mulino, Bologna, 1980
102. G.R. ELTON, *Renaissance and Reformation.* 1300–1648. Edited by —. The Macmillan Company, New York, 1961
103. Didier ERASME DE ROTTERDAM, *Essai sur le libre arbitre.* — R. et René Chaix, Alger, 1945
104. ERASMUS DIN ROTTERDAM, *Elogiul nebuniei, sau cuvîntare despre lauda prostiei.* Trad. şi note de Şt. Bezdechi, studiu introd. de C. I. Botez. — Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1959
105. ERASMUS DIN ROTTERDAM, *Despre război si pace* (pagini alese). Trad. de Iorgu Stoian. — Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1960
106. Philippe ERLANGER, *La vie quotidienne sous Henri IV.* — Hachette, Paris, 1958
107. Philippe ERLANGER, *Carlos V* (trad. sp.). — Salvat Ed., Barcelona, 1986
108. Victor ESKENASY, *Izvoare si mărturii referitoare la evreii din România.* Vol. I. — Federaţia Comunităţilor Evreieşti din R.S. România, Bucureşti, 1986
109. Pierre de l'ESTOILE, *Journal de l'Estoile pour le règne de Henri IV.* Texte intégral. — Gallimard, Paris, 1943[10]
110. D. FARIA, P.-Ch. SERRE, *Techniques et sociétés. Liaisons et évolutions.* — A. Colin, Paris, 1970
111. Lucien FEBVRE, *Un destin: Martin Luther.* — Éd. Rieder, Paris, 1928
112. Wallace K. FERGUSON, *Il Rinascimento nella critica storica* (trad. it.). — Il Mulino, Bologna, 1969
113. Wallace K. FERGUSON, *Europe in transition. 1300–1520.* — Houghton Mifflin Comp., Boston, 1962
114. Martin FERNANDEZ DE NAVARETE, *Viajes de Cristóbal Colón.* — Calpe, Madrid, 1922
115. Manuel FERNANDEZ ALVAREZ, *La España del emperador Carlos V.* — Espasa-Calpe, Madrid, 1966
116. James FINCH, *Storia dell'ingegneria* (trad. it.). — Sansoni, Firenze, 1962
117. Luigi FIRPO, *Leonardo architetto e urbanista.* A cura di —. U.T.E.T., Torino, 1971
118. Luigi FIRPO, *Gastronomia del Rinascimento.* A cura di —. U.T.E.T., Torino, 1974
119. Abraham FLEXNER, *La prostitution en Europe* (trad. fr.). — Payot, Paris, 1919
120. R.J. FORBES, *L'Uomo fa il mondo. Una storia della tecnica* (trad. it.). — Einaudi, Torino, 1970
121. Umberto FORTI *Storia della tecnica. Vol. II. Dalla rinascita dopo il Mille alla fine del Rinascimanto.* — U.T.E.T., Torino, 1974
122. Thomas FOWELL BUXTON, *De la traite des esclaves en Afrique et des moyens d'y remédier.* — A. Bertrand, Paris, 1840
123. Alfred FRANKLIN, *La vie privée d'autrefois. Arts et métiers, modes, moeurs, usages...* — Plon, Paris, 1892
124. Franco GAETA, *Il Rinascimento e la Riforma (1378—1598). Il nuovo assetto dell'Europa.* — U.T.E.T., Torino, 1976

125. Adriano GALLIA, Luigi BELLAVITA, *Storia.* — În seria „Europa nel tempo. Storia della civiltà europea". — Rizzoli, Milano, 1970
126. Eugenio GARIN, *Medioevo e Rinascimento. Studi e ricerche.* — Laterza, Bari, 1987[2]
127. Eugenio GARIN, *L'umanesimo italiano. Filosofia e vita civile nel Rinascimento.* — Laterza, Bari, 1973[5]
128. Eugenio GARIN, *La cultura nel Rinascimento. Profilo storico.* — Laterza, Bari, 1973[3]
129. Eugenio GARIN, *L'educazione umanistica in Italia.* — Laterza, Bari, 1970[7]
130. Eugenio GARIN, *Scienza e vita civile nel Rinascimento italiano.* — Laterza, Bari, 1985
131. Eugenio GARIN, *Lo zodiaco della vita. La polemica sull'astrologia, dal Trecento al Cinquecento.* — *Laterza, Bari, 1982*[2]
132. Eugenio GARIN, *Il pensiero pedagogico dell'Umanesimo.* — Sansoni, Firenze, 1958
133. John A. GARRATY, Peter GAY, *Storia del mondo.* Vol. II. *Etá moderna.* A cura della Columbia University. (Trad. it.). — Mondadori, Milano, 1973
134. W. M. GELDART, *Elements of english law.* — Thornton Butterworth, London, 1928
135. Bronislaw GEREMEK, *La pietà e la forca. Storia della miseria e della carità in Europa* (trad. it.). — Laterza, Bari, 1988
136. Bronislaw GEREMEK, *Criminalité, vagabondage, paupérisme: la marginalité à l'aube des temps modernes.* — În: „Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine". Tome XXI, juillet-septembre, 1974
137. Bronislaw GEREMEK, *Mendicanti e miserabili nell'Europa moderna.* 1350–1600. — Laterza, Bari. 1989
138. Bronislaw GEREMEK, *Les marginaux parisiens aux XIVe et XVe siècles,* Paris, 1976
139. Simion GHIȚĂ, *Caracterizarea generală a culturii Renașterii.* — În: „Ist. filosofiei moderne și contemporane", vol. I. — Ed. Academiei R.S. România, București, 1984
140. Charles GIBBS-SMITH, Gareth REES, *Invențiile lui Leonardo da Vinci* (trad. rom.). — Ed. Meridiane, București, 1982
141. Bertrand GILLE, *Les ingénieurs de la Renaissance.* — Hermann, Paris, 1964
142. Myron P. GILMORE, *Il mondo dell'Umanesimo.* 1453–1517 (trad. it.). — La Nuova Italia, Firenze, 1977
143. Carlo GINZBURG, *I benandandi. Stregoneria e culti agrari tra Cinquecento e Seicento.* — Einaudi, Torino, 1979[3]
144. Carlo GINZBURG, *Il nicodemismo. Simulazione e dissimulazione religiosa nell'Europa del'500.* — Einaudi, Torino, 1970
145. Const. C. GIURESCU, Dinu C. GIURESCU, *Istoria românilor.* Vol. I—II. — Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1975, 1976
146. John GLOAG and C. THOMPSON WALKER, *Home life in history. Social life and manners in Britain from B.C. 200 to A.D. 1926.* — Ernest Benn Ltd., London, 1927
147. Șamuel GOLDENBERG, *Columb. Omul si fapta.* — Dacia, Cluj, 1973
148. Alida GOLLINO BONTEMPI, *Storia della stregoneria e dei processi alle streghe.* — De Vechi Ed., Milano, 1972
149. Phillip GOSSE, *Istoria pirateriei* (trad. rom.). — Ed. Școalelor, Craiova, 1942
150. V. H. H. GREEN, *Renaissance and Reformation. A survey of european history between 1450 and 1660.* — St. Martins's Press, New York, 1964
151. H. M. G. GRELLMANN, *Histoire des Bohémiens, ou tableau des moeurs, usages et coutumes de ce peuple nomade.* (Trad. fr.). — Chez J. Chaumerot, Paris, 1810
152. Pierre GRIMAL, *Histoire mondiale de la femme.* Vol. II. Sous la dir. de —. Nouv. Librairie de France, Paris, 1966
153. René GUERDAN, *La vie quotidienne à Genève au temps de Calvin.* — Hachette, Paris, 1973
154. Francesco GUICCIARDINI, *Storia d'Italia.* A cura di S. Seidel Menchi. — Einaudi, Torino, 1971
155. Massimo GUIDETTI, *Il Rinascimento e le riforme.* A cura di —. Jaca Book, Milano, 1979
156. F. GUTIERREZ CONTRERAS, Hernán Cortés. — Salvat, Barcelona, 1986
157. Francis HACKETT, *François Ier* (trad. fr.). — Payot, Paris, 1937
158. John R. HALE, *L'Europa del Rinascimento* (trad. it.). — Il Mulino, Bologna, 1982
159. John R. HALE, *Guerra e società nell'Europa del Rinascimento* (trad. it.). — Laterza, Bari, 1987
160. Vladimir HANGA, *Istoria generală a statului si dreptului. De la origini la revoluțiile burgheze.* — Litogr. și tipogr. Învățământului, București, 1958
161. Lewis HANKE, *Estudios sobre Fray Bartolome de Las Casas y sobre la lucha por la justicia en la conquista espanola de America.* — Univ. Central de Venezuela, Caracas, 1968
162. Lewis HANKE, *Bartolomé de Las Casas. Pensador politico, historiador, antropologo.* — Soc. Economica de Amigos del Pais, La Habana, 1949
163. Henny Harald HANSEN, *Histoire du cosume* (trad. fr.). — Flammarion, Paris, 1956
164. Clarence H. HARING, *The spanish empire in America.* — Harcourt, Brace and World, New York and Burlingame. 1947
165. Ivor B. HART, *The world of Leonardo da Vinci. Man of science, engineer and dreamer of flight.* — Macdonald, London, 1961
165[a]. Arnold HAUSER, *Storia sociale dell'arte,* vol. I (trad. ital.). — Einaudi, Torino, 1964.
166. Henri HAUSER, *Auguste RENAUDET, Les débuts de l'âge moderne. La Renaissance et la Réforme.* — Alcan, Paris, 1929
167. Denis HAY, *L'Europe aux XIVe et XVe siècles* (trad. fr.). — Ed. Sirey, Paris, 1972
168. Denis HAY, *Profilo storico del Rinascimento italiano* (trad. it.). — Laterza, Bari, 1978[2]
169. Denis HAY, John LAW, *L'Italia del Rinascimento* (trad. it.). — Laterza, Bari, 1989
170. Denis HAY, W. ULLMANN, P.O. KRISTELLER, ș.a., *Il Rinascimento. Interpretazioni e problemi.* — Laterza, Bari, 1979

171. H. HAYDN, *Il Controrinascimento* (trad. it.). — Il Mulino, Bologna, 1967
172. Jacques HEERS, *Marco Polo* (trad. sp.). — Salvat. Barcelona, 1985
173. Jacques HEERS, *Cristophe Colomb*. — Hachette, Paris, 1981
174. Friedrich HEILER, *Storia delle religioni.* Vol. II (trad. it.). — Sansoni, Firenze, 1972[2]
175. Agnes HELLER, *L'Uomo del Rinascimento* (trad. it.). — La Nuova Italia, Firenze, 1977
176. Joachim HERRMANN, *Welt der Slaven. Geschichte, Gesellschaft, Kultur.* Hsg. von —. Urania Verlag, Leipzig- Jena-Berlin, 1986
177. Paul HERRMANN, *Das grosse Buch der Entdeckungen*. — Ensslin u. Laiblin, Reutlingen, 1958
178. Michael HOWARD, *La guerra e le armi nella storia d'Europa* (trad. it.). — Laterza, Bari, 1978
179. Johan HUIZINGA, *L'autunno del Medioevo* (trad. it.). — Sansoni, Firenze, 1973
180. Johan HUIZINGA, *Erasmo.* Prólogo: José Manuel Moran. Introducción: Lucien Febvre. Vol. I—II (trad. sp.). — Salvat, Barcelona, 1987
181. Johan HUIZINGA, *Men and ideas. History, the Middle Ages, the Renaissance.* (Trad. engl.). — Meridian Books, New York, 1966
182. Ramón IGLESIA, *Columbus, Cortés and other essays* (trad. engl.). — Univ. of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1969
183. Pierre JEANNIN, *I mercanti del '500* (trad. it.). — Mondadori, Milano, 1962
183 bis. Don Fernando JORDAN, *Evangelización de adultos gitanos*. — În: „People on the move", an. XX, settembre, 1990
184. Ch.-H. JULIEN, *Les voyages de découvertes et les premiers établissements (XVe—XVIe siècles).* — Presses Univ. de France, Paris, 1948
185. Henry KAMEN, *Histoire de l'Inquisition espagnole* (The spanish Inquisition) (trad. fr.). — A. Michel, Paris, 1966
186. R. KINJALOV, A. BELOV, *Pe urmele conchistadorilor* (trad. rom.). — Ed. Ştiinţifică, 1962
187. Robert S. KINSMAN, *The darker vision of the Renaissance. Beyond the fields of reason.* Edited by —. Univ. of California Press, Berkeley-Los Angeles, 1974
188. Georg KISCH, *Erasmus und das Judentum.* — Basel, 1969
189. Karsten KLAEHN, *Martin Luther. La conception politique.* — Fernand Corlot, Paris, 1941
190. Friedrich KLEMM, *A history of western technology* (trad. engl.). — George Allen and Unwin, London, 1959
191. Richard KONETZKE, *America latina. II. La época colonial* (trad. sp.). — Siglo XXI de Espana Editores, Madrid-Mexico, 1971
192. H.G. KÖNIGSBERGER, G.L. MOSSE, *L'Europa del Cinquecento* (trad. it.). — Laterza, Bari, 1974
193. Alexandre KOYRÉ, *Dal mondo chiuso all'universo infinito* (trad. it.). — Feltrinelli, Milano, 1974
194. Alexandre KOYRÉ, *Mystiques, spirituels, alchimistes. Schwenckfeld, Séb. Franck, Weigel, Paracelse.* — A. Colin, Paris, 1955
195. Boleslaw KOZLOWSKI, Istoricul navei (trad. rom.). — Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1960
196. Heinrich KRÄMER, Jacob SPRENGER, *Il martello delle streghe. La sessualità femminile nel transfert delle Inquisizioni.* (Trad. it.). — Padova, 1977
197. Frederic C. LANE, *Storia di Venezia* (trad. it.). — Einaudi, Torino, 1978
198. Paul LACROIX, *Moeurs, usages et costumes au Moyen Age et à l'époque de la Renaissance.* — Firmin-Didot, Paris, 1878[6]
199. Bartolomé de LAS CASAS, *La Leggenda Nera* (trad. it.). — Feltrinelli, Milano, 1959
200. Bartolomé de LAS CASAS, *Brevisima relación de la destrucción de las Indias.* Prólogo de Carlos J. Diaz. — Editorial de Ciencias Sociales, La Habana, 1977
201. Bartolomé de LAS CASAS, *Los tesoros del Peru.* — Consejo Superior de Investigaciones Cientificas, Madrid, 1958
202. Armand LEBAULT, *La table et le repas à travers les siècles*. — L. Laveur, Paris, f.a.
202 bis. Bernard LEBILON, *Les Gitans d'Espagne.* — Presses Univ. de France, Paris, 1985
203. Willie LEE ROSE, *A documentary history of slavery in North America.* Edited with commentary, by —. Oxford Univ. Press, New York-London_Toronto, 1976
204. Abel LEFRANC, *La vie quotidienne au temps de la Renaissance.* — Hachette, Paris, 1956
205. Léon LEMONNIER, *La vie quotidienne en Angleterre sous Élisabeth.* — Hachette, Paris, 1952
206. Paul LEROY-BEAULIEU, *De la colonisation chez les peuples modernes.* Tome I.-F. Alcan, Paris, 1908[6]
207. Brian P. LEVACK, *La caccia alle streghe in Europa agli inizi dell'età moderna* (trad. it.). — Laterza, Bari-Roma, 1988
208. Charles David LEY, *Portuguese voyages.* 1498—1663. Edited by —. J.M. Dent and Sons, London, E. P. Dutton. New York, 1947
209. Jean-Pierre LIÉGEOIS, *Les Tsiganes.* — Éd. du Seuil. Paris, 1971
210. Hans LILJE, *Lutero* (trad. sp.). Prólogo de J. L. Aranguren. — Salvat, Barcelona, 1986
211. J. LUCAS-DUBRETON, *La vie quotidienne à Florence au temps des Médicis* — Hachette, Paris, 1958
212. Henry S. LUCAS, *The Renaissance and the Reformation.* — Harper and Brothers, New York, 1960[2]
213. Josef MACEK, *Il Rinascimento italiano* (trad. it.). Pref. di E. Garin. — Editori Riuniti, Roma, 1974
214. Niccolò MACHIAVELLI, *Principele.* Studiu introd., trad. şi note de Nina Façon. — Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1960
215. Niccolò MACHIAVELLI, *Istoriile florentine.* Studiu introd., trad. şi note de Nina Façon. — Ed/ Ştiinţifică, Bucureşti, 1968
216. Salvador de MADARIAGA, *Vida del muy magnifico señor don Cristóbal Colón.* — Ed. Sudamericana, Buenos Aires, 1944

217. Salvador de MADARIAGA, *Hernán Cortés.* — Espasa-Calpe, Buenos Aires, 1982
218. I.P. MAGHIDOVICI, *Istoria descoperirilor geografice* (trad. rom.). — Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1959
219. Émile MAGNE, *La vie quotidienne au temps de Louis XIII.* — Hachette, Paris, 1958
220. R. MAJÓ FRAMIS, *Vidas de los navegantes, conquistadores y colonizadores españoles de los siglos XVI, XVII y XVIII.* Tomos I–III. — Aguilar, Madrid, 1954–1957
221. R. MAJÓ FRAMIS, *El itinerario de Marco Polo.* — Aguilar, Madrid, 1960
222. Robert MANDROU, *Introduction à la France moderne (1500—1640). Essai de psychologie historique.* — A. Michel, Paris, 1974
223. Margaret MANN, *Érasme et les débuts de la Réforme française* (1517–1536) (tr. franc.) — H. Champion, Paris, 1934
224. Daniel P. MANNIX, Malcolm COWLEY, *Corăbiile negre. O istorie a negoţului cu sclavi din Atlantic, 1518—1865* (trad. rom.). — Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1968
225. José Antonio MARAVALL, *Carlos V y el pensamiento político del Renacimiento.* — Inst. de Estudios Políticos, Madrid, 1958
226. Valeriu MARCU, *Maquiavelo* (trad. sp.). — Espasa-Calpe, Madrid, 1967
227. Jacques MARITAIN, *Trois réformateurs. Luther, Descartes, Rousseau.* — Les Petits Fils de Flon et Nourrit, Paris, 1937
228. Nicole MARTINEZ, *Les Tsiganes* (coll. „Que sais-je?"). — Presses Univ. de France, 1986
229. Horia MATEI, *Piraţi şi corsari.* — Ed. Albatros, Bucureşti, 1974
230. R. de MAULDE LA CLAVIÈRE, *Les femmes de la Renaissance.* — Perrin, Paris, 1904[2]
231. F. MEINECKE, *La idea de la razón de Estado en la Edad Moderna* (trad. sp.). — Int. de Estudios Políticos, Madrid, 1959
232. R.B. MERRIMAN, *Carlos V. El emperador y el imperio español en el Viejo y Nuevo Mundo* (trad. sp.). — Espasa-Calpe, Madrid, 1960
233. Pierre MESNARD, *L'essor de la philosophie politique au XVIe siècle.* — Boivin, Paris, 1936
234. Néstor MEZA VILLALOBOS, *Estudios sobre la conquista de America.* — Editorial Universitaria, Santiago de Chile, 1981[2]
235. Jules MICHELET, *Histoire de France au seizième siècle. Renaissance.* — Alph. Lemerre, Paris, 1887
236. Attilo MILANO, *Storia degli ebrei in Italia.* — Einaudi, Torino, 1963
237. Georges MINOIS, *Storia della vecchiaia. Dall'Anichità al Rinascimento* (trad. it.). — Laterza, Bari, 1988
238. Michel MOLLAT, *Les explorateurs du XIIIe au XVIe siècles. Premiers regards sur des mondes nouveaux.* — J. C. Lattès, Paris, 1984
239. Pompeo MOLMENTI, *La vie privée à Venise* (trad. fr.). — F. Ongania Ed., Venise 1895
240. Pompeo MOLMENTI, *La storia di Venezia nella vita privata. Dalle origini alla caduta della Repubblica.* — Ist. Ital. d'Arti Grafiche, Bergamo, 1928
241. Michel de MONTAIGNE, *Jurnal de călătorie în Italia, prin Elveţia şi Germania.* Trad., pref., note Anca Christodorescu. — Ed. Sport-Turism, Bucureşti, 1980
242. Francisco MORALES PADRÓN, *Istoria descoperirii şi cuceririi Americii.* Trad. Esdra Alhasid. — Ed. Ştiinţifică şi Enciclop., Bucureşti, 1979
243. Roland MOUSNIER, *Il XVI e XVII secolo.* Seria „St. generale della civiltà". Sotto la dir. di Maurice Crouzet. Vol. IV (trad. it.). — Casini, Firenze, 1959
244. E. MUIR, *Il rituale civico a Venezia nel Rinascimento* (trad. it.). — Il Veltro, Roma, 1984
245. Lewis MUMFORD, *Technics and civilization.* — George Routledge and Sons, London, 1934
246. Lewis MUMFORD, *La città nella storia.* Vol. I—II (trad. it.). — Bompiani, Milano, 1981[2]
247. Charles G. NAUERT, *The age of Renaissance and Reformations.* — Univ. Press of America, Washington, 1981
248. Renée NEHER-BERNHEIM, *Histoire juive. Faits et documents. De la Renaissance à nos jours.* Vol. I. — Ed. Klincksieck, Paris, 1971
249. John F. H. NEW, *The Renaissance and Reformations. A short history.* — John Wiley and Sons, New York, 1977[2]
250. Ottavia NICCOLI, *Profeti e popolo nell'Italia del Rinascimento.* — Laterza, Bari, 1987
251. Johan NORDSTRÖM, *Moyen Age et Renaissance Essai historique* (trad. fr.). — Libr. Stock, — Paris, 1933
252. Heiko A. OBERMAN, *La Riforma protestante de Lutero a Calvino* (trad. it.). — Laterza, Bari, 1989
253. Heiko A. OBERMAN, *Martin Lutero. Un uomo tra Dio e il Diavolo* (trad. it.). — Laterza, Bari, 1987
254. F. OLIVIER-MARTIN, *Histoire du droit français, des origines à la Révolution.* — Éd. Domat Montchretien, Paris, 1951
255. Carlo OSSOLA, *La corte e il cortegiano.* A cura di —. Bilzoni, Roma, 1980
256. Andrei OŢETEA, *Renasterea.* — Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1964
257. Jean PALOU, *La peur dans l'histoire.* — Les Éditions Ouvrières, Paris, 1958
258. Jean PALOU, *Le sorcellerie* (Coll. „Que sais-je?"). — Presses Univ. de France, Paris, 1957
259. E. PANOFSKY, *Studi d'iconologia. I temi umanistici nell'arte del Rinascimento* (trad. it.). — Einaudi, Torino, 1975
260. Radu PANTAZI, *Filosofia socială şi politică în perioada Renasterii.* În: „Ist. filosofiei moderne şi contemporane", vol. I. — Ed. Academiei RSR, Bucureşti, 1984
261. Şerban PAPACOSTEA, *Moldova în epoca Reformei.* — În „Studii de istorie", an. XI, 1958, nr. 4
262. Şerban PAPACOSTEA, *Geneza statului în Evul Mediu românesc.* — Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1988
263. Edgar PAPU, *Călătoriile Renasterii şi noi structuri literare.* — Ed. pt. literatură universală, Bucureşti, 1967

264. A. PARMENTIER, *Album historique.* Vol. II—III. Sous la dir. de Ernest Lavisse. — A. Colin, Paris, 1910
265. J. H. PARRY, *Le grandi scoperte geografiche. 1450–1650.* — Il Saggiatore, Milano, 1969
266. Beatriz PASTOR BOOMER, *Discurso narrativo de la conquista de America.* — Ediciones Casa de las Americas, Ciudad de la Habana, 1983
267. Abbot PAYSON USHER, *A history of mechanical inventions.* — Harvard Univ. Press, Harvard, 1954
268. Guido PEROCCO, Antonio SALVADORI, *Civiltà di Venezia. Vol. II. Il Rinascimento.* — La stamperia din Venezia Editrice, Venezia, 1976[2]
269. Damião PERES, *História dos descombrimentos portugueses.* — Lisboa, 1959
270. Nicolae PETRESCU, *Anglia. Societatea, statul, civilizația.* — Fund. pt. lit. și artă „R. Carol II", București, 1938
271. Giorgio PETROCCHI, *Pietro Aretino. Tra Rinascimento e Controriforma.* — Vita e Pensiero, Milano, 1948
272. Antonio PIGAFETTA, *Cu Magellan în jurul lumii* (trad. rom.). — Ed. Științifică, București, 1962[2]
273. Eugène PITTARD, *Les tziganes ou bohémiens. Recherches anthropologiques dans la Péninsule des Balkans.* — Soc. générale d'Imprimerie, Genève, 1932
274. Léon POLIAKOV, *Histoire de l'antisémitisme.* Vol. I—II. — Calman-Lévy, Paris, 1968
275. Ioan POPOVICI, N. CALOIANU, I. LETEA, *Enciclopedia descoperirilor geografice.* — Ed. Științifică și Enciclop., București, 1975
276. C. J. POPP ȘERBOIANU, *Les tsiganes. Histoire, ethnographie, linguistique, grammaire, dictionnaire,* — Payot, Paris, 1930
277. Roger PORTAL, *Gli Slavi. Popoli e nazioni dall'VIII al XX secolo* (trad. it.). — Editori Riuniti, Roma, 1975
278. George POTRA, *Contribuțiuni la istoricul țiganilor în România.* — Fund. R. Carol I, București, 1939
279. Francesco PREDARI, *Origine e vicende dei Zingari.* — Tip. di P. Lampato, Milano, 1841
280. Leopold von RANKE, *Storia dei Papi* (trad. it.). — Sansoni, Firenze, 1965
281. John READ, *Dall'alchimia alla chimica* (trad. it.). — Longanesi, Milano, 1960
282. Bernard M.G. REARDON, *Il pensiero religioso della Riforma* (trad. it.). — Laterza, Bari, 1984
283. Félix REGNAULT, *L'évolution de la prostitution.* — Flammarion, Paris, f. a.
284. Jean REGNAULT, *La sorcellerie. Ses rapports avec les sciences biologiques.* — F. Alcan, 1897
285. Paolo RENUCCI, *L'aventure de l'humanisme européen au Moyen Âge.* — Les Belles Lettres, Paris, 1953
286. Paolo REVELLI, *La concezione coloniale di Cristoforo Colombo.* (Estratto). — Tip. Dott. Giov. Bardi, Roma, 1947
287. Eugene F. RICE-jr., *The foundation of early modern Europe. 1460—1559. — A study of the Renaissance and Reformation.* — W. W. Norton, New York, 1970
288. Roberto RODOLFI, *Le lettere di G. Savonarola.* A cura di —. Olschki, Firenze, 1933
289. Georg RITTER, *La formazione dell'Europa moderna* (trad. it.). — Laterza, Bari, 1968
290. Georg RITTER, *La Riforma e la sua azione mondiale.* — Sansoni, Firenze, 1966
291. Maria Luisa RIZZATI, *Savonarola.* (Coll. „I grandi contestatori"). — Mondadori, Milano, 1973
292. Maria Luisa RIZZATI, *Machiavelli.* (Coll. „I Giganti"). — Mondadori, Milano, 1968
293. Maria Luisa RIZZATI, *La vita e il tempo del Magnifico.* — Mondadori, Milano, 1970
294. E. RODOCANACHI, *La première Renaissance. Rome au temps de Jules II et de Léon X.* — Hachette, Paris, 1912
295. E. RODOCANACHI, *La femme italienne à l'époque de la Renaissance* (trad. fr.). — Hachette, Paris, 1907
296. Marina ROMANELLO, *La stregoneria in Europa.* A cura di —. Il Mulino, Bologna, 1975
297. Ruggero ROMANO, Alberto TENENTI, *Alle origini del mondo moderno. 1350—1550* (trad. it.). — Feltrinelli, Milano, 1967
298. Ruggero ROMANO, Alberto TENENTI, *Il Rinascimento e la Riforma. Parte seconda. La nascita della civiltè moderna.* — U.T.E.T., Torino, 1972
299. Paolo ROSSI, *I filosofi e le macchine.* — Feltrinelli, Milano, 1962
300. Cecil ROTH, *Histoire du peuple juif. Des origines à 1962* (trad. fr.) — Éd. de la Terre Retrouvée, Paris, 1963[3]
301. Pierre ROUSSEAU, *Histoire des techniques et des inventions.* Nouv. éd. — Hachette, Paris, 1967
302. S. ROUX, *La maison dans l'histoire.* — A. Michel, Paris, 1976
303. A. L. ROWSE, *The England of Elisabeth. The structure of society.* — Macmillan and Co., London, 1962
304. Jacques RUPERT, *Le costume. II. Renaissance. Louis XIII.* — Libr. d'art R. Ducher, Paris, 1930
305. Jeffrey B. RUSSELL, *Il Diavolo nel Medioevo* (trad. it.). — Laterza, Roma-Bari, 1987
306. Jeffrey B. RUSSELL, *Il Diavolo nel mondo moderno* (trad. it.). — Laterza, Roma-Bari, 1988
307. Rafael SABATINI, *Torquemada et l'Inquisition espagnole* (trad. fr.). — Payot, Paris, 1937
308. Fray Bernardino de SAHAGÚN. *Istoria generală a lucrurilor din Noua Spanie* (trad. rom.). — Ed. Meridiane, București, 1989
309. Fernand SAINZ. *Historia de la cultura española.* — Editorial Nova, Buenos Aires, 1957
310. Armando SAPORI, *L'età della Rinascita. Secoli XIII–XVI.* — La Goliardica, Milano, 1958
311. Johannes SCHERR, *La société et les moeurs allemandes* (trad. fr.). — E. Dentu Éd., Paris, 1877[10]
312. Gianni Carlo SCIOLLA, *La città ideale nel Rinascimento.* A cura di —. Stud. introd. di L. Firpo. — U.T.E.T., Torino, 1975
313. René SÉDILLOT, *Histoire des colonisations.* — Arthème Fayard, Paris, 1958
314. Kurt SELIGMANN, *Lo specchio della magia* (trad. it.). — Edizioni Casini, Firenze, 1972

315. A. t'SERSTEVENS, *I precursori di Marco Polo.* A cura di —. (Trad. it.). — Garzanti, Milano, 1982
316. A t'SERSTEVENS, *Cartea lui Marco Polo sau descoperirea lumii.* Text integral /.../, comentat de —. (Trad. rom.). — Ed. Eminescu, Bucureşti, 1972
317. J. H. SHENNAN, *Le origini dello stato moderno in Europa (1450—1725)* (trad. it.). — Il Mulino, Bologna, 1976
318. Lodovico SILVANI, *I Borgia.* — Giov. De Vecchi Ed., Milano, 1972
319. Giorgio SIMONCINI, *Città e società nel Rinascimento.* Vol. I–II. — Einaudi, Torino, 1974
320. Ch. SINGER, E. J. HOLMYARD, A. R. HALL and Trevor I. WILLIAMS, *A history of technology. Vol. III. From the Renaissance to the Industrial Revolution. C. 1500—c. 1750.* — At the Clarendon Press, Oxford, 1957
321. Italo SORDI, *Dizionario di filosofia.* Redattore capo —. Rizzoli, Milano, 1977[3]
322. Mihai SPIELMANN, *Izvoare si mărturii referitoare la evreii din România.* Vol. II. Întocmit de —. Feder. Comunit. Evr. din R.S. România, Bucureşti, 1988
323. J. STRAUSS, *Meditación sobre Maquiavelo* (trad. sp.). — Inst. de Estudios Politicos, Madrid, 1964
324. Niccolò TAMASSIA, *La famiglia italiana nei secoli decimoquinto e decimosesto.* — Sandron, Milano, 1910
325. René TATON, *Istoria generală a ştiinţei. Vol. II. Ştiinţa modernă, De la 1450 la 1800.* Sub conducerea lui —. Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1971
326. Alberto TENENTI, *La formazione del mondo moderno. XIV—XVII secolo.* Il Mulino, Bologna, 1980
327. Lynn THORNDIKE, *A history of magic and experimental science.* Vol. IV. — Columbia Univ. Press, New York and London, 1960[3]
328. Arnold TOYNBEE, *Il racconto dell'uomo* (trad. it.). — Garzanti, Milano, 1977
329. V. M. TRAVINSKI, *Cum au pierit milioane de negri* (trad. rom.). — Ed. Politică, Bucureşti, 1965
330. G. M. TREVELYAN, *Illustrated english social history.* Vol. I–II. — Harmondsworth, 1964
331. Hugh R. TREVOR-ROPER, *Il Rinascimento* (trad. it.). — Laterza, Roma-Bari, 1987
332. Walter ULLMANN, *Radici del Rinascimento* (trad. it.). — Laterza, Bari, 1980
333. George USCATESCU, *Erasmo.* — Editora Nacional, Madrid, 1969
334. A. P. USHER, *A history of mechanical inventions.* — Harvard, 1954
335. Zdenek VÁNA, *Die Welt der alten Slaven.* — Artia, Praga, 1983
336. Jean VARTIER, *Les procès d'animaux, du Moyen Age à nos jours.* — Hachette, 1970
337. C. VASOLI, *La cultura delle corti.* — Cappelli, Bologna, 1980
338. Cesare VASOLI, *Magia e scienza nella civiltà umanistica.* — Il Mulino, Bologna, 1976
339. François de VAUX DE FOLETIER, *Le monde des Tsiganes.* — Berger-Levraut, Paris, 1983
340. François de VAUX DE FOLETIER, *Mille anni di storia degli Zingari* (trad. it.). — Jaca Book, Milano, 1990[2]
341. Cesare VECELLIO, *Costumes anciens et modernes.* T. I–II (trad. fr.). — F. Didot, Paris, 1859—1860[3]
342. Georges VEPER, *Les procès d'animaux au Moyen Age.* — Chambéry, 1954
343. A. H. VERRILL, *L'Inquisition* (trad. fr.). — Payot, Paris, 1932
344. Alexandre VEXLIARD, *Introduction à la sociologie du vagabondage.* — Libr. M. Rivière, Paris, 1956
345. G. VIGARELLO, *Le propre et le sale. L'hygiène du corps depuis le Moyen Age.* — Éd. du Seuil, Paris, 1985
346. Michel VOVELLE, *La morte e l'Occidente, dal 1300 ai giorni nostri* (trad. it.). — Laterza, Bari, 1986
347. Max WEBER, *L'éthique protestante et l'esprit du capitalisme* (trad. fr.). — Plon, Paris, 1964
348. G. WEISE, *L'ideale eroico del Rinascimento.* Vol. I–II (trad. it.). — E.S.I., Milano, 1961—1965
349. Jacques WILHELM, *Histoire de la mode.* — Hachette, Paris, 1955
350. Edgar WIND, *Pagan mysteries in the Renaissance.* — Penguin Books, Harmondsworth, Middlessex, 1967[3]
351. A. N. WITEHEAD, *La scienza e il mondo moderno* (trad. it.). — Bompiani, Milano, 1945
352. A. WOLF, *A history of science, technology and philosophy in the 16th and 17th centuries.* — Allen and Unwin, London, 1950
353. A. D. XENOPOL, *Istoria românilor din Dacia Traiană.* Vol. II–III. Note, comentarii, de N. Stoicescu. — Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1986, 1988
354 Gaston ZELLER, *Les institutions de la France au XVIe siècle.* — Presses Univ. de France, Paris, 1948
355. Jules ZELLER, *La Réforme. Jean Huss, Martin Luther.* — Perrin, Paris, 1891
356. V. A. ZORIN, V. S. SEMIONOV, S. D. SKAZKIN, V. M. HVOSTOV, *Istoria diplomaţiei.* Vol. I. Sub redacţia —. (Trad. rom.). — Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1962

INDICI

PERSOANE*.

Abadon, 353, 354
Abélard (Pierre), 8, 13, 19, 360
Abram, 397
Adam, 261
Adam din Bremen, 67
Adrian VI (papă), 278, 310, 377, 468
Aegineta (Paulus), 427
Agaton, 253, 417
Agobard, 373
Agostini, 199
Agrapport (Irod), 354
Agricola (Georg Bauer), 96, 183, 184, 185, 187, 188, 204, 487
Agrippa (Cornelius von Nettesheim), 380, 476, 477, 482
Agripa (Irod), 354
Ailly (Pierre d'), 223, 237, 238, 242
Allah, 353
Alba (zână), 49
Alba (Ducele de), 49, 64, 66, 167, 303, 346, 371, 470
Al-Biruni, 216
Albert (arhiepiscop), 285
Albert V (al Bavariei), 472
Albert (de Brandenburg), 285, 291, 474
Albert II (de Habsburg), 52
Albert din Mainz, 303
Alberti (Leon Battista), 82, 123, 195, 196, 197, 199, 206, 410, 411, 412, 468, 476, 477, 479, 484, 485
Albertus Magnus (Albert cel Mare), 242, 376
Albizzi, 80
Albornoz (Gil Alvárez), 37, 79
Albuquerque (Alfonso), 232, 248, 250
Alciato (Andrea), 124, 380
Alençon (Ducele d'), 49, 152
Alexandru III, 467
Alexandru VI (Borgia), 61, 62, 79, 127, 237, 271, 272, 276, 277, 310, 350, 358, 377, 413, 452, 467, 468
Alexandru VII, 351
Alexandru cel Bun, 75
Alexandru Lăpuşneanu, 76
Alexandru Nevski, 74
Alfonso II (de Napoli), 278, 462
Alfonso V (de Aragon), 78, 462, 472
Alfonso X el Sabio (de Castilia), 26, 457
Alfonso XI, 79, 392
Alfonso (din Burgos), 392
Al-Iakut, 218
Al-Idrisi, 218
Almagro (Diego), 253, 254, 266, 333
Almagro (Gonzalo), 254
Almagro (Juan), 254
Al-Masudi, 216
Almeida (Francisco de), 232, 248
Almoravizi, 337
Alonso Halevi, 362
Altdorfer (Albrecht), 419
Althaus (Johann), 143
Alvarado (Pedro), 252, 333, 355
Amboise (Georges d'), 469
Amedeo VIII (de Savoia), 462, 463
Amenofis III, 334
Ammonius, — vezi Andrea della Rena
Amyot (J.), 5, 10, 16
Ana de Austria, 64, 435
Ana de Saxonia, 47, 56, 479, 482
Anastasie III, 349
Andrea da Perugia, 220
Andrea del Castagno, 126
Andrea della Rena (Ammonius), 472
Andrea Pisano, 418
Andrei II, 396
Angela del Moro, 351
Angely, 453
Angoulême (Fr. d'), 47
Angoulevent, 453
Anjou, 26, 31, 34, 56, 69, 78
Ann Boleyn, 59, 300, 301, 470
Anne de Bretagne, 47, 56, 414, 480
Anne de Clèves, 300
Annabal, 354
Antinous (Noul A.), 276
Anton (Sf.), 442
Antonino, 484
Apollinare (Sf.), 353
Appianus (Petrus), 213
Apuleius, 373
Aquaviva, 442
Arany János, 408

* Personaje istorice, literare, mitologice şi legendare, autori antici şi moderni (nu şi autori contemporani cuprinşi în text şi în *Bibliografie*).

Archestratos, 427
Arconati (Galeazzo), 214
Aretino. — vezi Pietro Aretino
Arghiropoulos, 275
Arias Aviala (Pedro), 250
Arie, 358
Ariosto, 277, 310, 349, 435, 457, 481
Aristotel, 223, 235, 282, 284, 304, 331, 476, 477, 478
Aristoxenos, 478
Armagnac, 49
Arminius, 47
Armodere, 357
Arnim, 408
Aron, 355
Artewelde (Jacob van), 26
Arthur (Duce de Galles), 300
Ascelin, 218
Ascham (Roger), 472, 481
Asmodeu, 353, 354
Astesano, 378
Asturias (Miguel Angel), 331
Atahualpa, 254, 257, 259, 333
Ateneos, 427, 465
Attendolo (Michele), 465
Attila, 453
Aubigné (Agrippa d'), 299, 408
Aue (Hartman von), 353
Augustin (Sf.), 272, 282, 374
Aurillac (Gerbert d'), 376
Aurora, 352
Autun (Honoré d'), 216
Averlino (Pietro Antonio), 183, 197, 199, 200
Avicenna, 478
Ayolas (Juan de), 254

Bach (J. Seb.), 317, 318
Bacon (Francis), 360, 420
Bacon (Roger), 8, 13, 19, 42, 176
Baglioni, 464
Baiazid, 36, 138
Balboa (Nuñez Vasco), 247, 250, 333
Balducci Pegolotti (Francesco), 221
Baldwin, 188
John Ball, 25
Baltasare Baldassarini, 471
Bandello (Matteo), 351
Barbarigo (Agostino), 420
Barbaro, 197
Barbarossa (Fred.), 417, 420
Barberini (Fr.), 214
Barbo (Pietro), — papa Paul II, 468
Barbu Lăutaru, 408
Bardi, 25, 104
Baroncelli, 25, 104, 125
Barozzi Giacomo (Vignola), 193, 310, 318
Barthe (Angéle de la), 381
Barts (Guillaume), 299
Bartolomeu (Sf.), 56, 125, 262, 298, 370
Basarab I, 35, 36
Bassompierre (Fr. de), 450
Bastidas (Rodrigo), 246, 247
Bàthory (contesa), 386
Bàthory (Sigismund), 396
Bàthory (Ştefan), 324
Baudelaire, 408
Bauer (Georg), — vezi Agricola
Bazzi (G. Antonio), — vezi Sodoma
Beatrice d'Este, 412, 483
Beauvais (Vincent de), 220
Beccadelli Antonio (zis Panormita), 473
Behaim (Martin), 227, 229, 248
Bela IV, 36
Belalcazar (Seb.), 254
Bellarmino (Roberto), 318, 319, 470
Belfagor, 354
Bellini (Gentile), 485
Bellini (Giovanni), 418, 486, 487
Bellini (Iacopo), 485
Belzebut, 354
Bembo (Pietro), 457, 469, 471, 481, 482
Benedetto da Misaglia, 193
Benedict XII, 220
Benedict XIII, 418
Benedict XIV, 374
Beniamin din Tudela, 220, 396
Benito (Sf.), 368
Benkner (Johannes), 324, 325
Bentivoglio (Sante), 463
Beolco, 457
Béranger, 408
Bergerac (Cyrano de), 380
Berlichingen (Goetz von), 288, 408
Bernaldez (Andrés), 363, 371, 389
Bernardin de Sahagún, 315, 349
Bernardino da Feltre, 390
Bernardino da Siena, 305, 349
Bernini, 318, 486, 487
Berry (ducele de), 422
Berry (ducesa), 445
Bertaut (Jean), 440
Bertelli, 451
Berthold, 133
Besson (Jean), 189
Betall, 397
Béthencour (Jean), 224
Bèze (Th. de), 143, 299
Biagio (Sf.), 207
Biandrata (Giorgio), 304
Bibbiena (Bernardo Dovizzi da), 349, 469, 471, 481
Bibesco G., 408
Binchois (Gilles), 472
Biondo (Flavio), 5, 10, 16
Biringuccio (Vannuccio), 180, 183, 184, 204, 207
Bloch (Marc), 93, 442
Blyssen, 391
Bobadilla (Fr. de), 240, 246
Boccaccio, 5, 10, 16, 360, 482
Boccadeli, 473
Bockelszoon (Jan, Jan van Leyden), 290
Bodin (Jean), 9, 15, 16, 20, 137, 143, 152, 153, 154, 360, 381, 419, 442

Bogdan, 36
Boguet (Henri), 134, 381
Boiardo (Matteo Maria), 408
Boissart R., 424
Bombelli (Raffaelo), 213
Bonacolsi, 271
Bona di Savoia, 431
Bonaparte (Joseph), 370
Bonfini (Antonio), 441
Bonifaccio VIII, 28, 38, 378, 417
Bonvesin della Riva, 446
Bora (Katharin von), 287, 479, 482
Bordone (Paris), 401
Borghese Camillo (papa Paul V), 440
Borgia, — vezi Alexandru VI
Borgia (Cesare), 79, 127, 143, 144, 145, 209, 276, 277, 350, 456
Borgia (Lucrezia), 79, 276, 277, 334, 414, 431
Boris Godunov, 75
Borromeo (Carlo), 314, 317
Bosch (Hyeronimus), 354, 401
Botta Bergonzio, 471
Bottalo Leonardo, 443
Botticelli (Sandro), 126, 272, 275, 349, 485
Bouchel (Laurent), 132
Boucher (Jean), 319
Bourbon de Navarre, 49, 56
Bourbon (Henri de —, Henri IV), 298, 299
Bourbon (Louis de), 298
Bouts D., 354
Braccio da Montone, 464
Bracciolini (Poggio), 5, 10, 16, 49, 221, 441
Brahe (Tycho), 360, 472
Bramante, 277, 486
Branca (Giovanni), 180
Brant (Sebastian), 280, 341, 391
Brantôme, 346, 349, 351
Braunschweig (Ducele de), 448
Brâncoveanu (Constantin), 386, 396, 397
Brecht B., 408
Brentano, 408
Bresagna (Isabella), 480
Briçonnet (Guillaume), 469, 482
Bronzino, 486
Brouwer (Adriaen), 437
Browning (Robert), 6, 11, 17
Bruegel (Pieter cel Bătrân), 354, 401, 437, 460
Brunelleschi (Filippo), 82, 123, 177, 206, 413, 485, 487
Bruni (Leonardo), 5, 10, 16, 49, 464, 481
Bruno (Giordano), 318, 380, 425, 476, 478
Brusquet, 453
Brutti, 325
Buchanan (George), 472
Buchell, 348
Buckingham (George), 470
Budai Deleanu (Ioan), 408
Budé (Guillaume), 5, 10, 16, 47, 454, 472, 480
Burckhardt (Jakob), 6, 7, 9, 12, 14, 17, 18, 20, 277
Burtenbach (Schertlin von), 166
Bussone (Fr.), 465
Butzer (Martin), 293
Byron, 6, 11, 17, 412
Cabot (John), 244, 261
Caboto (Sebastiano), 254, 261
Cabral (Pedro Alvarez), 231
Cabral (Gonçalvo Velho), 228, 246
Cà da Mosto (Alvise), 224, 229, 334
Caelius Apicius, 427
Caesar, 47, 172, 176, 417, 450, 456
Caliban, 265
Caligula, 194
Calixt II, 417
Calixt III, 418
Calvin (Jean), 6, 11, 17, 143, 150, 267, 293, 294, 296, 297, 298, 299, 301, 304, 320, 322, 323, 324, 354, 377, 384, 416, 440, 480
Camões (Luis de), 230, 265, 473
Campana (Cesare), 405
Campanella (Tommaso), 9, 14, 20, 199, 478
Câmpineanu (Ion), 408
Canaletto, 486
Canova, 486
Cantacuzino (Constantin Stolnicul), 265
Cantacuzino (Ştefan), 386, 396
Cantemir (D.), 75, 265, 403, 407
Cão (Diego), 229
Capella (Martianus), 216
Capet (dinastia), 29
Capistrano (Giovanni de), 390
Cara (Guido), 406
Carafa (familia), 467
Caravaggio, 401
Cardano (Geronímo), 201, 213, 380, 478
Cardano (senior), 213
Carol (Austria), 47
Carol de Burgundia, — vezi Carol Quintul
Carol I (Spania; Carol Quintul), 63, 415, 471
Carol I Stuart, 120, 415
Carol I (Cehia; de Luxemburg), 69
Carol II (Ungaria), 63
Carol III (Spania), 406
Carol IV (Boemia), 79, 220, 351
Carol IV (Germania; de Luxemburg), 52, 473
Carol IV (Napoli), 63
Carol V (Boemia), 33
Carol V (Quintul; Carol de Gand; Carol de Burgundia; de Habsburg), 26, 47, 48, 53, 56, 62, 63, 64, 65, 66, 72, 78, 80, 85, 88, 91, 109, 112, 122, 138, 139, 142, 145, 146, 156, 158, 178, 199, 250, 253, 254, 257, 265, 278, 284, 286, 287, 288, 291, 300, 308, 310, 311, 320, 331, 333, 336, 351, 366, 371, 378, 393, 401, 449, 450, 457, 469, 470, 471, 472, 475, 481, 486
Carol V (Franţa), 481
Carol VII (Franţa), 29, 118, 165, 453
Carol VIII (Franţa), 47, 51, 56, 61, 78, 79, 85, 156, 157, 166, 170, 171, 270, 271, 340, 346, 393, 444, 454, 455
Carol IX (Franţa), 56, 125, 298, 346, 351, 443, 449, 450, 457, 473
Carol IX (Suedia), 401
Carol X (Franţa), 444, 471
Carol cel Bun (conte de Flandra), 133

Carol cel Mare, 33, 56, 63, 134, 373, 388, 412
Carol cel Pleşuv, 373
Carol Robert (de Anjou), 34, 69
Carol Temerarul, 33, 53, 88, 141, 164, 165, 171, 418, 449, 470
Carpaccio, 486
Carracci (Anibale), 79, 486
Carranza, 372
Cartier (Jacques), 261
Cassiodor, 417
Castellesi (Adriano), 467
Castelli (Benedetto), 213
Castiglione (Baltasare), 123, 419, 429, 430, 435, 470, 471, 472, 473, 482
Castruccio Castracani, 143
Catanei (Vannozza), 276, 413, 452
Cataneo (P.), 197
Caterina II (Rusia), 308
Caterina da Siena, 277, 317
Caterina de Aragon, 59, 148, 300, 301, 470, 480
Caterina dei Medici, 56, 125, 145, 298, 351, 381, 429, 433, 443, 444, 445, 450, 454, 471, 473, 480
Catherine Parr, 484
Caus (Solomon), 190
Cazimir IV, 34
Cazimir III cel Mare, 71, 393
Cazimir IV, Jagelo, 393
Celestin II, 417
Celestin V, 417
Cellini (Benvenuto), 127, 349, 449, 472, 486
Celtes (Pickel), 391
Cereta (Laura), 481
Cervantes, 6, 11, 17, 260, 265, 402, 404, 408
Cezar, 176
Chalcondylas (Demetrios), 471
Chartier (Alain), 473
Chasles (Philarète), 447
Chastelaine (Georges), 473
Chateaubriand, 265, 408
Chaucer (Geoffrey), 353
Chicot, 453
Chigi (Agostino), 351
Chigi (Fabio), 351
Chrétien de Troyes, 353
Christian IV, 472
Cisneros (Fr., Ximenes de), 305, 310, 330, 360, 469
Claro (Giulio), 124, 176
Claude de France, 47
Claude de Seyssel, 152, 460
Claudius, 355
Clémanges (Nicolas de), 339
Clement V, 28, 37, 220, 480
Clement VI, 38
Clement VII, 63, 72, 80, 127, 300, 310, 311, 389, 442, 468, 471
Clement VIII, 123, 366
Clement XV, 363
Clément (Jacques), 448
Cleopatra, 408, 456
Coelho (Gonzalo), 246
Cola di Rienzo, 28, 79
Colet, 299
Coligny (familia), 56, 298
Coligny (François), 298
Coligny (Gaspar), 125, 298
Coligny (Odet), 298
Collar, 453
Colleoni (Bartolomeo), 166, 198, 418, 441, 464, 465, 466
Colón Cristobal, — vezi Columb
Colón (Diego), 336
Colonna (familia), 28, 275, 276, 462, 464
Colonna (Vittoria), 304, 464, 480, 482
Columb (Cristofor), 6, 61, 215, 223, 224, 227, 229, 230, 235, 238, 239, 240, 242, 243, 244, 246, 247, 261, 266, 270, 328, 329, 331, 332, 336, 362, 364
Columbul (Cristov), 265
Columbus, 17
Columella (Iunius), 427
Commines (Ph. de), 139
Condé, 49, 56, 298
Condorcet, 6, 11, 17, 370
Constantin cel Mare, 344, 358
Constantin VII Porfirogenetul, 427
Contarini (Gaspare), 469
Contarini (Tommaso), 420
Copernic, 6, 9, 11, 15, 17, 20, 310, 387, 478
Cop (Guillaume), 472
Coquillart, 345
Coresi, 325
Cornaro (familia), 467
Cornaro (Caterina), 481
Cornaro (Luigi), 420
Corneliszoon C., 189
Coronado (Vásquez), 254
Correr, 142, 432
Cortés (Hernán), 215, 250, 251, 252, 257, 260, 266, 332, 333
Cortesi (Paolo), 46, 467
Cosimo (Piero di), 485
Cosmas Indicopleustes, 235
Coster (Ch. de), 371
Costin (Miron), 265, 396
Costin (Nicolae), 419
Coverdal (Miles), 300
Covilhao (Pero de), 230, 300
Cranach (Lucas cel Bătrân), 281, 286, 419
Cranach (Lucas cel Tânăr), 286, 420
Cranmer Thomas, 300
Crescenzi (Piero de), 176
Cristian I (de Oldenburg), 68
Cristian II (Tiranul), 68
Cristian III, 302
Cristian IV, 472
Cristina (Suedia), 145, 446
Cristoforo de Messinburgo, 428
Cromwell (Th.), 121, 300, 337, 393
Cugnatis (Imperia de), 350, 351
Curie (Marie), 179
Cusanus (Nicolaus), 43, 305

Damasus, 417
Damhouder (Josse), 124, 125
Da Mosto (Alvise), 224, 229
Danby, 415
Dandolo (Enrico), 418
D'Annunzio (Gabriele), 7, 13, 18, 412
Dante Alighieri, 186, 265, 349, 360
Dati (Gregorio), 415
Dati (Gorio), 413
David, 198
Davila (Juan), 392, 413
Deciani (Tiberiu), 124
Del Chiaro (Anton Maria), 396
De Kernadiel, 131
Delgado, 348
Della Casa (Giovanni), 427, 446
Della Porta (Giacomo), 310
Della Porta (Gianbattista), 172, 176
Delorme (Marion), 352
De Resie, 386
Derjavin, 408
De Sanctis (Fr.), 7, 13, 18
Descartes, 9, 14, 20, 387
Deschamps (Eustache), 341
Deschamps (Hubert), 334
De Soto, 333
Despériers (Bonaventure), 298, 299
Despot Vodă (Iacob Heraclit), 265, 323, 325
Deza (Diego), 361
Diana de Poitiers, 429
Diavol (Satan), 133, 134, 135, 281, 290, 291, 352, 354, 355, 357, 373, 374, 375, 377, 378, 379, 380, 382, 383, 384, 385, 386
Díaz (Bartolomeo), 227, 229, 230, 231, 235
Díaz (Bernal de Castilia), 252, 261
Diderot, 408
Diego de Luanda, 315
Dietrich (Gérard), 131, 138
Dilthey W., 7, 8, 13, 18, 19
Dimitrie (Marele Duce), 35
Diocleţian, 313, 447
Doja Gh., 35
Dolcino (Fra), 38
Domenico da Piacenza, 471
Dominichino, 454
Donatello, 418, 485
Donato, 415
Dondi (Jacopo), 176
Doni Fr., 199
Donin (Nicolas), 390, 392
Doria (familia), 275
Doria (Andrea), 275, 420
Dovizzi Bernardo, — vezi Bibbiena
Dowland (John), 472
Dragoş din Maramureş, 36
Drake (Francis), 261, 262, 265, 337
Duarte (Pacheco Pereira), 335
Dubois Dessaule, 131
Dufay (Guillaume), 472
Dulcert (Angelino), 224
Dulfu (Petre), 408
Dumnezeu, 57, 64, 66, 74, 83, 85, 124, 135, 151, 152, 153, 164, 269, 282, 283, 285, 287, 288, 292, 293, 296, 297, 315, 317, 319, 324, 333, 352, 354, 364, 373, 376, 382, 391, 401, 416, 427, 444, 460, 467, 472, 474, 479, 482
Duns Scotus, 43, 286
Dürer (Albrecht), 5, 10, 16, 192, 201, 286, 375, 415, 421, 437, 438, 484
Duşan (Ştefan), 34
Dyck (A. van), 454

Eboli (familie seniorială spaniolă), 49
Ecaterina II, 308, 402
Eckhart (Meister Eckhart), 39
Edmund, 355
Eduard I (Anglia), 120
Eduard II, 355, 479
Eduard III, 25, 29, 38
Eduard IV, 148, 340, 480
Eduard VI, 301
Egidio, 79
Egmont, 49
Ehinger, 25
Elcano (Juan), 250
Eleonora de Aquitania, 418
El Greco, 317, 318
Elisabeta I (Anglia), 59, 60, 61, 64, 88, 262, 298, 301, 302, 314, 337, 372, 433, 436, 444, 446, 450, 454, 456, 457, 470, 471, 472, 480, 481
Elisabeth de France, 444
Elisabeta de Valois, 64
Elyot Th., 480, 482
Emanuele Filiberto de Savoia, 123, 168
Emans, 398
Emerson, 408
Emilione, — vezi Marco Polo
Enguerand de Marigny, 357
Ennius, 427
Equicola (Mario), 429
Erasmo de Narni, — vezi Gattamelata
Erasm din Rotterdam, 5, 10, 16, 137, 143, 146, 147, 148, 150, 151, 183, 274, 282, 290, 292, 293, 299, 302, 305, 308, 310, 323, 360, 365, 380, 391, 410, 415, 419, 420, 426, 427, 444, 449, 451, 467, 469, 470, 472, 476, 478, 480, 482
Ercilla (Alonso), 254, 265
Ercker, 180, 182, 184, 205
Eriksson Vasa, — vezi Gustav I
Erodiada, 354
Eschenbach (Wolfram von), 353
Espina (Alonso de), 389, 391, 430.
Espinosa (Gaspar), 252
Essex (conte de), 169, 300
Este (familia), 78, 462, 467
Este (Alfonso d'), 276, 411, 430
Este (Beatrice d'), 411, 412, 431, 480
Este (Ercole d'), 431, 449, 462, 480
Este (Isabela d'), 462, 480
Este (Ippolito d'), 467, 468
Este (Niccolò d'), 412, 413, 462, 464

Estoile (Pierre d'), 425
Estienne (Henri), 178
Euclide, 316
Eugen III (papă), 218
Eugen IV, 221, 237, 389, 462
Eva, 415
Eyck (Hubert van), 354
Eyck (Jan van), 44, 354, 418, 472

Faguet (Émile), 8, 13, 19
Falier (Marino), 31
Farel (Guillaume), 296, 324
Farinacci (Prospero), 124
Farnese (familia), 276
Farnese (Alessandro), — vezi Paul III
Farnese (Giulia), 276, 277
Faust, 354, 357
Fecioara Maria, 39, 274, 277, 287, 312, 391
Fedele (Cassandra), 481
Federigo de Aragon, 31
Federigo da Montefeltro, 176, 466
Felix V (antipapa Amedeo VIII), 463
Fénelon, 481
Ferdausi, 398, 452
Ferdinand Catolicul (de Aragon), 50, 56, 61, 62, 63, 78, 80, 83, 143, 276, 300, 361, 364, 368, 370, 371, 449
Ferdinand I de Austria (fratele lui Carol Quintul), 53, 56, 64, 69, 88, 138, 142, 450
Feridolfi (Luca di), 413
Fernando (Ferdinand Catolicul), 335, 363
Ferrante de Aragon, 78, 197, 467
Ferrari (Gaudenzio), 454
Ferrer (Jaime), 224
Ferrer (Vincente), 388
Ficino (Marsilio), 380, 476, 477
Fielding (H.), 404, 408
Filarete (Antonio de Pietro Averlino), 183, 197, 199, 200
Filelfo (Fr.), 473
Filiberto de Savoia, — vezi Emanuele Filiberto
Filip II (Spania), 56, 57, 59, 64, 65, 66, 79, 88, 91, 109, 111, 139, 160, 168, 259, 298, 301, 303, 312, 314, 331, 336, 347, 351, 357, 362, 364, 371, 402, 434, 435, 444, 457, 470
Filip August, 201, 344, 348
Filip IV (Spania), 472
Filip V de Bourbon (Spania), 368
Filip cel Bun, 472
Filip cel Frumos (Burgundia), 26, 28, 29, 37, 53, 65, 344, 348, 357, 417, 472
Filip de Hessen, 290, 454
Filip IV de Valois, 29, 455
Fioravanti (Rodolfo), 188, 207
Fisher (John), 300, 305
Fitzhebert, 176
Fleuret (Perceau), 131
Florentin, 261
Florin (Juan), 261
Florensz Adrian, — vezi Adrian VI (papă)
Foix (Gaston de), 168, 454
Folengo (Teofilo), 427
Fontana (Domenico), 194
Fontana (Giacomo), 206
Fonte Moderata, 482
Fortebraccio, 464
Foscari (Francesco), 131, 420
Fra Giocondo da Verona, 197
Francisc I (Franţa), 43, 50, 56, 57, 58, 78, 80, 85, 88, 113, 124, 125, 138, 139, 146, 158, 159, 160, 163, 165, 166, 170, 204, 209, 260, 278, 286, 288, 294, 297, 311, 320, 351, 444, 445, 449, 453, 454, 455, 457, 460, 469, 470, 471, 472, 480, 486
Francisc II, 56, 298
Francisc de Assisi (Sf.), 8, 13, 19, 219, 262
Francisco de Suarez, — vezi Suarez
Franck (César), 317
Franco G., 142
Franco (Veronica), 350, 351, 482
François de Sales, 314, 317
Franken (Johannes), 183
Frederic Barbarossa, — vezi Barbarossa
Frederic II (Hohenstaufen), 26, 27, 68, 390
Frederic II (Prusia), 146, 162, 286, 308
Frederic III, 71, 129, 473
Frederic Wilhelm I (Prusia), 387
Frederic de Saxonia, 285
Froissart, 127, 425
Frontinus (Sextus Iulius), 172, 176
Frundsberg (Georg von), 166
Fugger (Jakob), 51, 53, 96, 104, 109, 111, 112, 113, 166, 181, 285, 474, 475

Gaddi (Tăddeo), 484
Gaetano (cardinal) 468
Gaignières (Martin), 100
Galenos, 427, 478
Galileo Galilei, 6, 17, 178, 190, 211, 387, 478
Gallo (fraţii), 189
Gama (Vasco da), 215, 230, 231, 265
Gambara (Veronica), 351
Gandia, — vezi Giovanni duce de Gandia
Garay (Francisco), 252
Garcia (fiul ducelui de Alba), 167
Garcilaso de la Vega, 333, 470, 471
Gargantua, 472
Gaspar de Corte Real, 233
Gattamelata (Erasmo de Narni), 166, 197, 418, 441, 464, 465
Gautier (Théophile), 408
George (St.), 7, 13, 18
Genaro (Sf.), 442
Georges Sand, 408
Georgius, 435
Gerhard Gerhards, — vezi Erasm din Rotterdam
Gerson (Jean de), 339, 481
Gheorghe (Sf.), 391
Ghiberti, 484, 485
Ghica Gr., 397, 407, 408
Ghirlandaio, 275, 454, 485, 486

Gibbon E., 6, 11, 17
Gil Vicente, 402
Gilson (Ét.), 8, 13, 14, 17, 19
Ginghis Han, 223
Gioacchino da Fiore, 8, 13, 19
Giocondo (Giovanni), 194
Giocondo da Verona, 197
Giorgione, 401
Giovanni (Sf.), 194, 198
Giovanni I., 31
Giovanni XXII, 377
Giovanni da Capistrano, 390
Giovanni, duce de Gandia, 79, 276
Giovanni da Montecorvino, 218, 220
Giovanni da Pian del Carpine, 218, 219, 220
Giovanni da Verrazzano, 261
Giovio (Paolo), 152, 464
Girón (Pedro), 362
Glanville (Ranulf), 121
Godunov (Boris), 75
Goethe, 288, 408
Golzius, 164
Gonçalvez (Antao), 334
Gonzaga (familia), 78, 271, 462, 467
Gonzaga (Cesare), 471
Ganzaga (Federico), 126
Gonzaga (Ferrante), 441
Gonzaga (Gian Francesco), 349, 463, 464, 471
Gonzaga (Gerolamo), 271
Gonzaga (Giulia), 304
Gonzaga (Isabella), 349, 480
Gonzaga (Scipione), 468
Gonzales Gil, Avila, 252
Gonzalo Halevi, 362
Gonzalo (Hernandes de Oviedo), 257
Gonzalvo da Córdoba, 78, 79, 164
Gorreovod (Laurent), 336
Gossaert (Jan), 454
Goya, 375
Grainville (Richard), 262
Gramsci (Antonio), 144
Gray (Jane), 481
Gresham (Richard), 475
Griffo (Camilla), 351
Grigore VII, 417
Grigore IX, 133, 186, 222, 361, 376, 390, 417
Grigore XIII, 314, 418
Grijalva (Juan), 251
Grimani (familia), 467
Grimani (Domenico), 467
Grimmelshausen, 408
Gritti (Andrea), 420
Groote Geert, 274
Grotius (Hugo), 140
Guaccius (Fr. M.), 357, 375
Guardi, 104, 140
Guerra (Luis), 244
Guevara (Antonio de), 419, 472, 473
Guicciardini (Fr.), 152, 276, 370, 464, 468
Guicciardini (Ludovico), 112
Guidi (conţii), 212
Guillaume (Maître), 453
Guillet (Pernette de), 482
Guise (familia), 49, 56, 298
Guise (François de), 298
Guise (Henri de), 298
Guizot (Fr.), 6, 11, 17, 20
Gustav Adolf, 162, 164
Gustav I (Eriksson Vasa), 68, 302
Guzmán (Nuño), 252

Haakon VI (Norvegia), 33
Habsburg (dinastia), 26, 27, 34, 52, 57, 65, 69, 80, 293
Halein (Peter), 188
Halevi (Alonso), 362
Halevi (Gonzalo), 362
Halevi (Salomon), 362
Händel, 317
Hannibal, 354
Hardy (Al.), 408
Haşdeu (B.P.), 408
Hawkins (John), 261, 262, 337
Hawkwood (John), 418
Haydn, 317
Hayton (călugăr), 220
Hegel, 6, 11, 17
Hemerken (Th.), 274
Henric (Portugalia), 64
Henric II (Anglia), 120
Henric II (Castilia), 392
Henric II (Franţa), 56, 64, 111, 113, 145, 166, 298, 351, 429, 434, 443, 446, 452, 453, 455, 471, 480
Henric II (Spania), 392, 434
Henric III (Castilia), 221, 224, 298, 392
Henric III (Franţa), 38, 57, 98, 133, 145, 168, 298, 299, 346, 351, 435, 436, 443, 445, 448, 453, 457
Henric IV de Bourbon (Franţa), 57, 118, 145, 158, 165, 166, 298, 299, 319, 445, 448, 450, 451, 453, 454, 457, 480
Henric IV (Germania), 417
Henric VI (Anglia), 272, 463
Henric VII (Anglia), 59, 60, 120, 261, 272, 481
Henric VIII (Anglia), 47, 59, 60, 120, 121, 145, 148, 165, 166, 170, 204, 278, 280, 299, 300, 301, 302, 311, 360, 372, 444, 452, 469, 470, 471, 472, 475, 480, 481, 482
Henric de Navarra, 298
Henric Navigatorul, 203, 224, 229, 334
Henrique (familia), 361
Heraclit (Iacob), — vezi Despot
Hercule, 456
Herder, 408
Heredia (Pedro), 254
Hernando de Talavera, 361
Herodot, 134, 152
Herrera, 254
Hesiod, 420
Hesse, 183
Heywood (John), 453

Hmelniţki, 396
Hoffmannsthal, 7, 13, 18
Hogenberg, J., 72
Hohenheim (Phil. Aureolus), — vezi Paracelsus
Hohenzollern, 72, 285
Hojeda (Alonso), 244, 246
Holbein (cel Bătrân), 104, 150, 204, 454
Holzschuher (Hieronimus), 421
Homer, 420
Honorius, 467
Honterus (Johannes), 265, 323, 324, 325
Hôpital (Michel de l'), 152, 298, 299
Horaţiu, 413, 420, 427
Hrabanus Maurus, 216
Hristos (vezi şi Iisus), 82, 237, 270, 274, 282, 283, 284, 285, 292, 296, 301, 304, 308, 309, 312, 317, 324, 352, 389, 390, 391, 392
Hroswitha, 353, 391
Huaina Inca Capác, 263
Huascar, 333
Huc Evariste, 223
Hugo (Victor), 6, 11, 17, 408
Hugues de St. Victor, 216
Humbold (Al. von), 223, 242, 247
Hume (David), 6, 11, 17
Hus (Jan), 21, 39, 40, 69, 303, 346, 360
Huskin (Johann), 293
Hutten (Ulrich von), 9, 15, 20, 288, 308, 391, 421, 473

Iacob I (Anglia), sau Iacob VI (Scoţia), 59, 370, 381, 470
Iacob II (Anglia), 444
Iacob VI (Scoţia), 125, 381, 472
Iacut (al-Iacut), 218
Iblis (vezi Saitan), 353
Ibn Battuta, 218, 334
Ibn Fathlan, 216
Ibn Hardadbeh, 216
Ibn Haukal, 216
Ibn Rusta, 216
Ibn al-Vardi, 218
Ieronim (Sf.), 311, 317, 353
Ieronim din Praga, 40, 69, 346
Ignacio de Loyola, 308, 309, 315
Iisus (vezi şi Hristos), 237, 284, 292, 309, 310, 316, 317, 318, 321, 354, 392
Imperia, — vezi Cugnatis
Inca Garcilaso, 333
Indicopleustes, — vezi Cosmas I.
Infessura (Stefano), 276, 348
Inocenţiu III, 34, 237, 467
Inocenţiu IV, 219, 220, 383
Inocenţiu VI, 79
Inocenţiu VIII, 78, 80, 138, 275, 276, 338, 358, 363, 377, 467
Ioana d'Arc, 26, 368, 382
Ioan (Sf.), 133, 413
Ioan XI (papă), 349
Ioan XXII, 37, 377, 417
Ioan XXIII (antipapă), 38
Ioan Hrisostomul (Sf.), 417
Ioan de Hunedoara, 69
Ioan-fără-Ţară, 121
Ioan (regele preot), 218, 225, 229, 230
Iorga (N.), 281, 306
Iosif II, 395, 406
Iov, 352
Irod Agrippa, 354
Isabela (fiica lui Filip II), 62, 63, 88
Isabela (de Aragon), 414, 471
Isabela Catolica (de Castilia), 50, 61, 63, 165, 238, 258, 300, 331, 333, 334, 361, 449, 471, 480
Isaia, 352
Isidor de Sevilla, 216
Isis, 397
Israil, 352
Istachri, 216
Iuliu II (papă), 78, 79, 80, 83, 147, 237, 277, 310, 349, 377, 421, 436, 455, 457, 468, 469
Iuliu III, 311, 390
Iunona, 420
Iustinian, 249, 358
Ivan III cel Mare, 35, 72, 74, 96, 393
Ivan IV cel Groaznic, 74, 75, 102, 156, 394

Jacob I (Anglia), 59
Jacob IV (Scoţia), 59
Jacopone da Todi, 38
Jacques Coeur, 51
Jadwiga, 71
Jan van Leyden, 290
Jansen Cornelis, 314
Janssen (Zacharias), 190
Jean de Brienne, 418
Jean de Jandun, 38
Jean de Loraine, 278
Jean de Meung, 344, 345, 376, 482
Jeanne Seymour, 301
Jeanne D'Albert, 276, 482
João I, 229
João II, 229, 238
Jofré (fiul papei Alexandru VI), 276
Johnson (Ben), 355
Jordan (Fernando), 401
Josephus Flavius, 152
Juan de la Cosa, 244, 246
Juan de la Cruz (Sf.), 315, 317
Juan de Mariana, vezi Mariana (Juan de)
Juan de Valdés, 304
Juan de Zumarraga, 315
Juana la Loca (Ioana Nebuna), 53, 63
Jupiter, 268, 420
Jürgen (din Braunschweig), 188, 210

Kalojan, 34
Karlstadt (Andreas), 286, 287
Kepler, 9, 15, 20, 360, 472
Knox (John), 301

Kochanowsky (Jan), 472
Kogălniceanu (M.), 408
Kohler (Barthel), 182
Konz von den Rosen, 453
Kotzebue, 453
Krämer (Heinrich), 377
Kremer Gerhart (Mercator), 227, 247
Kubilai, 222, 223
Kutner (August), 191
Kyeser (Konrad), 185, 186, 191, 205, 206

Labé (Louise), 393, 482
La Boétie, 143
La Bruyère, 370, 447, 471
Ladislau Jagello, 34
Lainez (Diego), 362
La Morandière, 448
Lancaster, 58, 59
Lanclos (Ninon de), 352
Lancre (Pierre de), 387
Landino (Cristoforo), 476
Landon (papă), 349
Lang (Matheus), 469
Lanzarote, 334
Larini (Buonaiuto), 200
Las Casas (Bartolomé de), 242, 257, 258, 265, 328, 329, 330, 331, 332, 336
La Salle, 447
Lasso (Orlando di), 472
Laţcu, 324
Laurenţiu Magnificul, — vezi Medici, Lorenzo dei
Lautaro, 254
Lavrador (Fernandes João), 233
Lăpuşneanu (Alexandru), 76, 325
Lefèvre d'Étaples, 294, 298, 299, 480
Le Nain, 437
Lee W., 432
Lenau, 408
Leon VI (papă), 349
Leon X, 6, 11, 17, 50, 80, 142, 277, 278, 283, 285, 286, 300, 310, 358, 359, 377, 388, 389, 455, 467, 469, 470, 471, 472, 487
Leon XIII, 359
Leonardo da Vinci, 125, 173, 176, 177, 188, 193, 197, 199, 200, 201, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 349, 380, 428, 441, 472, 476, 477, 484, 485, 486, 487
Leoni (Pompeo), 214
Lesage, 402, 408
Leto (Pomponio), 127
Leyden (Jan van), 290
Lié baut, Jean, 443
Li-Ma-Teu, — vezi Ricci Matteo
Linacre Th., 472
Lippi (Filippino), 418, 484, 485, 486
Liszt, 408
Lobsinger (Hans), 181
Locke (John), 118, 146
Lopez (Diego), 246
Lope de Vega, 265, 408
Locquenghien (Jean de), 193
Lorenzo (călugăr, Portugalia), 219
Lorenzo dei Medici, — vezi Medici Lorenzo dei
Louis de Bourbon, 298
Louis de Lorraine, 299
Louvois, 448
Luca (evanghelistul), 352
Luca della Robbia, — vezi Robbia
Lucas van Leyden, 53, 401
Lucia (Sf.). 442
Lucifer, 352, 353, 354
Lucrezia Borgia, 79, 276
Ludovic I, 69
Ludovic I cel Mare (al Poloniei şi Ungariei), 34
Ludovic I (duce de Anjou), 34
Ludovic II (Germania), 33, 34
Lodovic II (Polonia), 69
Lodovic II (Ungaria), 324
Ludovic IV (Bavarezul), 38, 43
Ludovic VI (Franţa), 443
Lodovic IX cel Sfânt, 117, 134, 219, 299, 344, 443, 455
Ludovic XI, 42, 51, 56, 96, 133, 348
Ludovic XII, 43, 47, 56, 78, 80, 122, 133, 141, 143, 165, 168, 171, 201, 209, 299, 300, 393, 405, 414, 443, 444, 453, 455, 472, 480
Ludovic XIII, 133, 413, 443, 445, 447, 453
Ludovic XIV, 133, 299, 376, 387, 400, 403, 405, 446, 448, 453
Ludovic XV, 448
Ludovic XVI, 444, 448
Ludovic Maurul, 78, 80, 276, 411, 431, 471
Ludwig von Heidelberg, 280
Luftor (Luther), 324
Luigi d'Aragon, 467
Luis de León (Fray), 317, 362
Luther (Martin), 6, 11, 17, 137, 143, 150, 151, 267, 274, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 290, 291, 292, 293, 297, 299, 300, 303, 304, 311, 313, 318, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 332, 342, 354, 377, 384, 391, 392, 401, 416, 421, 479, 481, 483
Luxemburg (dinastia), 34, 69

Machiavelli, 47, 57, 123, 137, 139, 141, 143, 144, 145, 146, 148, 150, 152, 154, 164, 171, 277, 360, 419, 457, 462, 464, 478
Macrobius, 427
Magalhães Fernão, — vezi Magellan
Magellan (Fernando), 215, 248, 250, 262, 265
Mahomed I, 36
Mahomed II, 36
Maiano (Benedetto da), 82, 486, 487
Malaspina, 464, 467
Malatesta (familia), 467
Malatesta (Galeotto), 462
Malatesta (Parisina), 412
Malatesta (Sigismundo), 462
Maloncelli (Lancellotto), 224
Mamona, 354

Manfredi (Astore), 276
Manfredi (Guidantonio), 464
Mangu, 220
Mantegna, 454, 484, 485, 486
Mantica (Mario), 124
Manuel I cel Mare (El Afortunado), 230, 393
Manuel II, 232, 233
Manuel III, 250
Maorzia, 349
Marcel II (papă), 311
Marcello (Francesco), 415
Marchi (Francesco de), 190, 197
Marco (Sf.), 84, 271, 272, 433
Marco Polo, — vezi Polo
Maret, 453
Margareta (sora lui Filip II), 434
Margareta de Austria, 47
Margareta de Beaufort, 480
Margareta de Danemarca, 33, 68
Margareta de Navarra, 294, 297, 299, 480, 482, 484
Margareta de Parma, 434
Margareta de Valois, 298
Maria (Sf.), 194, 217, 313, 353, 369, 391
Maria de Burgundia, 88
Maria Stuart, 59, 301, 314, 429, 433, 472, 480
Maria Tereza, 387, 403, 406
Maria Tudor, 47, 59, 64, 300, 301, 372, 480
Mariana (Juan de), 319, 364
Mariano Iacopo (zis Taccola), 191, 206, 207
Marignolli (Giovanni), 220
Marigny, — vezi Enguerand de Marigny
Marina (Sf.), 194, 391
Marinella (Lucrezia), 482
Marot (Clément), 5, 10, 16, 298, 299, 402, 408, 480
Marsiglio (Ippolito), 124
Marsilio de Padova, 38
Martial, 427
Marti (José), 331
Martin IV (papă), 389
Martin V, 69, 237, 392, 399
Martini (Francesco Giorgio di), 155, 158, 187, 188, 189, 197, 199, 200, 207
Marzio (Galeotto), 472
Mascagni, 412
Masaccio, 484
Matei Corvinul, 53, 71, 96, 441, 472
Matteo, 221, 222
Mathys (Jan), 290
Mavrocordat (Const.), 396, 397, 407
Mavrocordat (Nicolae), 397
Mazarin, 443, 447, 469
Mazzei Lappo, 416
Mazzenta (Giov. Ambrogio), 208, 214
Maximilian I (Austria), 37, 47, 51, 53, 56, 63, 65, 80, 83, 96, 112, 143, 166, 280, 288, 405, 453, 469, 473, 475
Maximilian II, 64, 472
Maximilianus Transilvanus, 265
Medici (familia), 51, 63, 80, 82, 104, 246, 247, 254, 271, 272, 410, 430, 467, 468, 475
Medici (Cosimo cel Bătrân), 80, 199, 485, 486
Medici (Giovanni, papa Leon X), 277
Medici (Giuliano), 125, 275, 471
Medici (Ippolito), 338, 468
Medici (Lorenzo dei), 6, 11, 17, 82, 271, 277, 466
Medici (Maria dei), 425, 473
Medina Sidonia (ducele de), 64
Melanchton, 5, 10, 16, 286, 296, 303, 304, 323, 324, 325, 360, 421, 481
Mela (Pomponius), 235
Melzi (Francesco), 213
Melzi (Orazio), 213
Memling (Hans), 354
Ménagier, 428
Mendoza (Francisco), 362
Mendoza (Pedro), 254, 333
Menéndez Pidal, 331
Mercator, — vezi Kremer Gerhart
Mercur, 484
Mérimée (Prosper), 408
Merkel Gast, 191
Merula (Giorgio), 471
Messalina, 347
Metsys (Quentin), 419
Michelangelo, 192, 198, 201, 272, 277, 310, 313, 349, 351, 418, 480, 482, 485, 486, 487
Michel de l'Hôpital, 152, 298, 299
Michelet (Jules), 6, 7, 8, 11, 12, 13, 17, 18, 19
Michelozzo Michelozzi, 82
Miesko I, 34
Mihai Viteazul, 396
Ming, 223
Mircea cel Bătrân, 35, 36, 75, 398
Missaglia (Benedetto da), 193
Mistral (Gabriela), 331
Mocenigo (Tommaso), 420
Mocenigo (Giovanni), 420
Moctezuma II, 252, 257, 332
Mohamed, 354
Moise, 277
Moise Vodă, 76
Molière, 402, 408
Molina (Luis de), 319
Moller A., 189
Monferrato (marchizul de), 123
Monluc (Laise de), 299
Montaigne, 6, 11, 17, 265, 351, 381, 408, 419, 426, 441, 446, 449, 452, 456, 476
Montecorvino, 175
Montefeltro (familia), 78, 462, 467
Montefeltro (Battista da), 481
Montefeltro (Federico da), 176, 463, 464, 466
Montefeltro (Guidobaldo), 471
Montesinos (Antonio de), 328
Montespan, 376
Montesquieu, 118, 154
Monteux (Jérôme de), 443
Monteverdi (Claudio), 318
Montfort (Simon de), 117
Montmorency, 49, 56
Montone (Braccio di), 464
Morata (Olimpia), 480, 481

Mörike, 408
Morton (contele), 125
Morus (Thomas), 137, 143, 148, 149, 150, 152, 199, 299, 300, 330, 360, 419, 461
Mukadsi, 216
Münster (Sebastian), 48, 397
Müntzer (Thomas), 290, 291, 421
Murat I, 36
Murat II, 36
Murner (Thomas), 280, 341
Muzio (Girolamo), 351

Napier, 177
Napoleon, 62, 162, 214, 401
Narvaez (Pamfilo), 252, 333
Nassau (Johann von), 167
Nassau (Moritz von), 164, 170
Neacşu din Câmpulung, 324
Nemours (ducele de), 168
Neri (Ferdinando), 317
Neri (Filippo), 317
Nero, 194
Neruda (Pablo), 331
Nestorius, 358
Nettesheim, — vezi Agrippa Cornelius von Newcomen, 180
Newski (Alexandr), 74
Newton, 209
Niccolò V, 463
Niccolò da Cusa, 305, 469
Niccolò dei Conti, 221
Nicodim (Sf.), 484
Nicolae II, 467
Nicolae IV, 220
Nicolae V, 237, 275, 305, 362, 389
Nicolaus Cusanus, — vezi Niccolò da Cusa
Nietzsche, 7, 12, 18
Nikitin (Afanasie), 221
Niño (Pedro Alonso), 244
Nobili (Roberto de), 316
Nodier, 408
Noe, 397
Nogarola (Ginevra), 481
Nogarola (Isota), 481
Nogent (Guibert de), 443
Noue (Fr. de la), 164
Noul Antinous, 276
Nuñez (Alvaro Cabeza de Vaca), 254

Occam (William), 38, 43, 282, 360
Ochino (Bernardino), 304, 480
Octavianus Augustus, 47
Oderico de Pordenone, 220
Oecolampadius, 293
Olahus (Nicolaus), 265, 323
Olgierd (Görka), 407
Olid (Cristóbal), 252
Olimpiada, 386
Onoriu III, 376
Orcagna, 487
Ordaz (Diego d'), 254
Orellana (Francisco), 254
Origene, 389
Orlando di Lasso, — vezi Lasso
Orsini, 28, 276, 464
Ory (Mathieu), 480
Ostendorfer M., 27, 450
Otocar II Premysl, 69
Ottingen (Gaspar Schwiz von), 129
Otto (ducele Styriei), 453
Ovando (Nicolas), 240, 331, 335
Ovidiu, 360, 373

Pacheco (Duarte Pereira), 335
Pacheco (Juan, marchiz de Villena), 361
Pacioli (Luca), 177
Palestrina, 318
Palissy (Bernard), 176
Palladio (Andrea), 194, 198
Palladius Taurus, 427
Palma il Vecchio, 431, 486
Pamphili (familia), 468
Pan, 133, 353
Panormita, — vezi Boccadeli
Pantagruel, 265, 427
Paracelsus, 9, 15, 20, 183, 204, 420, 476, 477, 478
Paré (Ambroise), 9, 15, 20, 381, 413, 442, 443, 444
Parmentier, 93
Parr (Catherine), 481
Pasteur, 135
Patrizzi (Fr.), 199
Paul II (papă), 468
Paul III (Alessandro Farnese, papă), 169, 199, 276, 309, 310, 311, 320, 421, 467, 468, 469
Paul IV (Caraffa), 139, 312, 313, 359, 389, 390, 418
Paul V (Camillo Borghese), 440
Paul Diaconul, 353
Paul din Burgos, 392
Pausanias, 235, 420
Pavel (apostol), 284, 358
Pazzi (familia), 51, 82
Pazzi (Maddalena dei), 317
Pelagius, 282
Pepys (Samuel), 402
Pereira Duarte, — vezi Pacheco Duarte
Perez (Damiano), 233
Pericle, 349
Perugino, 275, 484, 486
Peruzzi (Baldassare), 25, 104, 197, 201
Petrarca, 5, 9, 10, 14, 16, 20, 31, 42, 77, 79, 464, 473, 476
Petre Şchiopul, 325
Petronius, 427
Petru Rareş, 325
Petrucci (Alfonso), 469
Petru cel Mare, 203, 453
Petru Martirul, 365, 368
Peucer (Gaspar), 325
Peutinger (Konrad von), 308, 311, 391
Pfeifferkorn (Johan), 391, 392

Philon din Alexandria, 152
Pian del Carpine (Giovanni), 218
Piast (dinastia), 34
Piccinino (Niccolò), 465
Piccolomini (Enea Silvio, papa Pius II), 5, 10, 16, 18, 40, 42, 189, 223, 238, 242, 277, 305, 441, 467, 468, 469, 473
Piccolpasso (C.), 190, 204
Pickel (Conrad), — vezi Celtes
Pico della Mirandola, 9, 15, 20, 148, 272, 275, 380, 477
Pidal, — vezi Menéndez Pidal
Pietro Aretino, 349, 351, 471, 487
Pigafetta (Antonio), 248, 250
Pilat, 354
Pindar, 420
Pineda (Alonso Alvarez), 251
Pini (Teseo), 342
Pinturicchio, 275, 277, 485
Pinzón (Martin), 239
Pinzón (Yañez Vincente), 239, 246
Pirkheimer (Christian), 301, 308, 391
Pisan (Christine de), 391, 481
Pitti, 82, 199, 410
Pius II (papă), 29, 189, 275, 277, 305, 441, 455, 468
Pius III, 199, 277
Pius IV, 313, 342
Pius V, 43, 313, 314, 359, 385, 389, 393, 428
Pius VII, 308, 368
Pizarro (Francisco), 215, 250, 253, 254, 257, 260, 266, 333,
Pizarro (Gonzalo), 254
Pizarro (Juan), 254
Platon, 148, 304, 476, 481, 482
Plaut, 305, 469
Plinius cel Bătrân, 67, 183, 216, 223, 238, 242, 373, 417, 420, 427
Plutarh, 253, 242
Pole (Reginald), 305, 469
Poliziano (Angelo), 272
Polybus, 152, 172, 427
Pollaiolo (Antonio), 485
Pollaiolo (Piero), 485
Polo (Marco), 215, 218, 219, 221, 222, 223, 224, 227, 238, 242, 247
Poma de Ayala, 253, 256
Pomponazzi (Pietro), 380, 476
Ponce de León (Juan), 250, 420
Ponson du Terrail, 408
Ponteo (J.), 183
Ponzinibio (Gian Francesco), 380
Popescu (Radu), 265
Posidonius, 235
Possevino (Antonio), 324
Primaticcio, 472, 486
Priscianus din Cesarea, 216
Przemyl, 33
Ptolemeu, 227, 235, 237, 242, 478
Pulgar (Hernando de), 366, 473
Puşkin, 408
Quesada (Gonzalo Jimenez), 254
Quevedo y Villegas, 371, 445

Rabelais, 5, 6, 10, 11, 16, 17, 265, 360, 408, 427, 449
Racoviţă (Ştefan), 407
Radu de la Afumaţi, 76
Radu Vodă, 407
Rafael, 277, 350, 421, 471, 472, 484, 486, 487
Raleigh (Walter), 260, 261, 262, 265, 470, 471
Ramean (J. Ph), 265
Ramelli (Agostino), 186, 189, 207
Ramses II, 334
Ranke (Leopold von), 6, 11, 17
Ravaillac (Fr.), 457
Regii Catolici (Ferdinand şi Isabela), 49, 53, 59, 62, 166, 238, 240, 242, 243, 255, 264, 272, 275, 358, 361, 363, 366, 388, 393, 404, 473
Regiomontanus, 275
Remolins (Fr.), 467
Rémy (Nicolas), 381, 384
Renan, 8, 9, 13, 14, 19
Renata (Renée de France), 480
Renée (madame), 47
Reni (Guido), 486
Renou (Jean de), 442
Reuchlin, 5, 10, 16, 275, 288, 308, 391, 477
Reynel (Gomez Pedro), 336
Riario (Girolamo), 276
Riario (Pietro), 276, 468
Ribes (Jaime), 229
Ricci (Caterina de), 317
Richard III, 355, 480
Richard de Cornwall, 26
Richelieu, 57, 118, 443, 469
Rinaldo de Montecroce, 220
Robbia (Luca della), 418, 485
Robertson W., 6, 11, 17
Robin Hood, 339
Robinson Crusoe, 265
Rocco (Sf.), 442
Rodrigo de Borja, — vezi Alexandru VI Borgia
Rojas (Fernando de), 362
Romano (Giulio), 484
Ronsard, 265, 391, 402, 408, 473
Roscoe (William), 6, 11, 17
Roselli Cosimo, pictor, 275
Rosselino (Bernardo), 486
Rossetti (Ventura), 204
Rosso Fiorentino, 486
Rousseau (J. -J.), 265, 370
Rovere (Giuliano della R., papa Iuliu II), 277, 468
Rubens, 454
Rubruck (Willem van Ruysbroeck), 175, 218, 219, 220, 221
Rubruquis (Guillaume), — vezi Rubruck
Rucellai, 82, 410
Rudolf II, 472
Rudolf IV de Habsburg, 26, 52
Ruskin (John), 6, 11, 17, 408
Rusticciano da Pisa, — vezi Rustichello

Rustichello da Pisa, 222, 223.
Rutebeuf, 344, 345, 353
Ruysbroeck (Jan van), 39, 219
Ruzzante, 457
Ryff (W.), 157

Sachetti (Franco), 123
Sadoleto (Jacopo), 469
Sagarra J., 224
Saint-Simon (duce de), 471
Saitan, 353
Salle (Godifer de la), 224
Salustiu, 172
Salutati (Coluccio), 49, 141, 164, 476
Samo, 33
Sancha (fiica regehi Alfonso II),
Sánchez (Gabriel), 362
Sandjar, 218
Sangallo (Antonio de), 158, 192, 201, 206, 276
Sangallo (Giuliano de), 206
Sanmicheli (Michele), 158, 192, 201
Sanseverino (Ferrante), 464
Santangel (familia), 364
Santangel (Luis de), 362
Santiago (Sf. Iacob), 362, 368
Sanudo (Marin), 348
Sapho, 350
Sara, 397
Saturn, 268
Saverio (Fr.), 232
Savety, 180
Savoia (ducele de). 83. 122. 311
Savonarola, 82. 123. 127, 267. 270, 271, 272, 273, 275, 303. 317, 349. 358. 360. 391. 467
Scalla (Alessandro), 481
Scappi (Bartolomeo), 428
Scarron, 408
Schlegel (fraţii), 6, 11, 17
Schöngauer (Martin), 92
Schönberg, 317
Scipio Africanul, 456
Scott (Reginald). 380. 381
Segarelli, 38
Seneca, 235, 242, 294, 476
Sepúlveda (Juan Ginés de), 257, 331, 332, 333
Sergio III, 349
Servet (Miguel), 6, 11, 17, 296, 304, 324, 360
Sévigné (madame de), 443
Seymour (Jane), 301
Seyssel, — vezi Claude de S.
Sforza (familia), 183
Sforza (Anna), 411
Sforza (Caterina). 143
Sforza (Francesco), 50, 80, 143, 441. 462. 465
Sforza (Gian Galeazzo), 80, 141, 471
Sforza (Ginevra), 412
Sforza (Giovanni), 276
Sforza (Lodovico). 78, 208
Sforza (Maria), 80
Shakespeare, 6, 11, 17, 265, 354, 355, 408, 419, 420, 473
Shrapnel (Henry), 191
Sibilot, 453
Sickingen (Franz von), 166, 288, 291, 421
Sidney (Ph.), 471
Sidonia (ducele de Medina Sidonia), 64
Sigismund de Habsburg, 69, 463, 473, 475
Sigismund August (Polonia), 420, 472
Sigismund de Luxemburg (Ungaria), 36, 69, 270, 397
Sigismund (Tirol), 96
Signorelli (Luca), 275, 418, 484
Silverius, 417
Silvestru II (Gerbert d'Aurillac), 376
Simion cel Mare, 34
Simion Metafrastul, 353
Simon de Monfort. 117
Simon de St. Quentin, 220
Siricius, 417
Sixt III (papă), 417
Sixt IV, 50, 62, 237. 275, 276, 363, 389, 468
Sixt V, 127, 194, 342, 372, 377, 467
Soccini (Fausto), 305, 324
Soccini (Lelio), 304, 305
Socrate, 476
Sodoma (Giov. Antonio Bazzi), 349
Soliman II Magnificul, 131, 420
Solinus, 216
Solis (Juan Diaz). 247, 248
Solomon, 235, 453
Solon, 343
Sombart (Werner), 322
Sommer (Johannes), 323, 325
Soto (Hernando de), 254
Speranţia (Th.), 408
Spiridon (cronicar rus), 47
Sprenger (Jakob), 134, 377
Stampa (Gaspara), 351, 482
Stendhal, 6, 11, 17
Stevin (Simon), 189, 213
Stitte (Hans), 177
Stoica Grămăticul, 266
Strabon, 235
Strawinski, 317
Strozzi (familia), 82, 104, 410
Strozzi (Alessandro Macinghi), 413
Strozzi (Filippo), 82, 104, 351, 410
Sturza (Mihail). 408
Suarez (Fr.), 143, 319
Sue (E.), 408
Sulpizio da Veroli, 427
Surrey, 470, 471
Suso (H.), 39

Ştefan (rege Ungaria), 34
Ştefan VII (papă), 349
Ştefan cel Mare, 396, 407
Ştefan Rareş, 325
Ştirbei (Barbu), 408
Swift, 265

Taccola, — vezi Mariano Iacopo
Tacitus, 47, 67
Taillevent, 428
Taine (H.), 7, 8, 13, 18, 19
Talavera (Hernando de), 361, 366
Tarabotti (Angela), 482
Tasso (Bernardo), 265, 351
Tasso (Torquato), 265, 351
Tartaglia (N.), 213
Tauler, 39
Taylor, 449
Teniers (David), 437
Teodora, 349
Teofil, 353
Teresa de Avila (Sf.), 314, 315, 317, 362
Tertulian, 389
Tetzel (Joh.), 285
Thomas (A.), 408
Tiepolo Baiamonte, 129
Tiepolo (Iacopo), 31
Timur Lenk, 220, 221
Tintoretto, 431
Tirel Guillaume (Taillevent), 427
Tirol (Hans), 167
Titus, 391
Titus Andronicus, 355
Titus Livius, 143, 172, 419
Tizian, 310, 334, 351, 418, 421, 431, 472, 486, 487
Tolomei (Giacomo), 127
Tolstoi (Lev), 408
Toma din Aquino, 103, 133, 283, 286, 330
Torquemada (Juan de), 134, 361
Torquemada (Tomás de), 362, 363, 392, 393
Torricelli, 178, 210
Toscanelli (Paolo), 238
Tozzi (Benedetto), 127
Trapesunzio (Giorgio), 127
Trevisan (Ludovico), 468
Triboulet, 453
Trimalchion, 427
Trinci (Paolo), 462
Trissino, 481
Tristan Nuño, 228, 334
Trithemius (Johannes), 380
Trivulzio, 464
Troeltsch E., 7, 13, 18, 322, 323
Trygvasson (Olav), 175
Tudor (dinastia), 8, 13, 19, 60, 299
Tullia d'Aragon, 350, 351, 482
Tuthmosis I, 334
Tyler (Wat), 26, 39
Tyndale (William), 300

Ugolino, 224
Urban V (papă), 79
Urban VIII, 214, 377
Usodimare (Antonio), 224, 229, 334

Vaclav II, 69
Vaclav IV, 69
Valdivia (Pedro de), 254, 256, 333
Valdés (Juan de), 304
Valentinois (duce de, — Cesare Borgia), 350
Valla (Lorenzo), 472, 478
Valle (Gian Battista della), 172
Valois (dinastia), 29, 132
Valturio (Valturius), 176, 185, 190
Vannozza Cattanei, 452
Varano (Battista da), 462
Vasari (Giorgio), 5, 10, 16, 213, 310, 482, 484, 485, 486
Vasari (Giorgio cel Tânăr), 197
Vasco da Gama, — vezi Gama
Vasile (Sf.), 353
Vasile III, 40, 74
Vecellio (Cesare), 168, 422
Vegetius (Renatus Flavius), 172, 176
Vegio (Maffeo), 411
Velázquez, 250, 251, 252, 432, 445, 454, 472
Venanzio F., 189, 208
Vergerio (Pier Paolo), 304
Veroli, — vezi Sulpizio da V.
Veronese, 454
Verrazzano (Giovanni da), 261
Verrocchio, 479, 483, 485
Vesalio, 6, 11, 17
Vespasian, 391
Vesper (Georges), 131
Vespucci (Amerigo), 215, 227, 244, 246, 247
Viart, 43
Vierlingh, 194
Vignola Iacopo (Barozzi), 193, 310, 318
Villani (Filippo), 5, 10, 16
Villon (Fr.), 345
Vincent de Beauvais, 220
Virgiliu, 230
Visconti (familia), 31, 80, 452, 462, 463
Visconti (Agnese), 412
Visconti (Azzone), 31, 80
Visconti (Elisabeta), 431
Visconti (Gian Galeazzo), 80, 348, 435
Visconti (Filippo Maria), 80, 463, 465
Vito (Sf.), 442
Vitoria (Francisco de), 137, 139, 140, 143, 332
Vitruvius, 196, 198, 484
Vitteleschi (Giovanni), 462, 468
Vivaldi (Guido), 224
Vives (Luis Juan), 310, 362, 480, 481
Vladislav II Jagello, 71
Vladislav III Jagello, 69, 71, 72
Vlad Vintilă, 76
Vlaicu I, 398
Voisin (Catherine), 376
Voltaire, 5, 11, 16, 134, 146, 265, 370, 397, 408, 448

Wackenroder (H.W.), 6, 11, 17
Wagner (Valentin), 323
Waldseemüller (Martin), 247
Wallenstein, 403
Washington Irving, 408
Watt, 187
Weber (Max), 322

Webster (John), 355
Welser (familia), 51, 53, 111, 166, 254
Welser (Bartholomeus), 475
Werner II, 26, 52
Weyer (Johann), 380, 381
Wiegan (din Kahlenberg), 453
Wilhelm V (Bavaria), 472
Wilhelm de Olanda, 26
Wilhelm de Orania (Taciturnul), 64, 66, 145
Wilhelm Tell, 26
Wimpfeling (Jakob), 85
Windelband W., 8, 13, 19
Witgeetsten (Cornelius van), 186
Wladislav III, 69, 71, 72
Wolfgang de Bavaria, 27
Wolgemut (Michael), 96, 421
Wolsey, 299, 300, 469
Wordsworth, 408
Wright (Edward), 227
Wyat (Thomas), 26, 471
Wiclif, 21, 39, 40, 299, 303

Xavier (Francisco), 310, 315
Xenopol (A.D.), 35, 76, 325

Yahweh, 221
York (familia), 58, 59

Zacharias, 190
Zindel, 399
Zizka (Jan), 69
Zuccaro, 484
Zuccolo L., 199
Zumbre (Karl), 180
Zurara, 334
Zwingli (Huldreich), 143, 150, 267, 280, 291, 292, 293, 360, 421

LOCALITĂŢI

Aberdeen, 41
Abeville, 345
Acapulco, 233
Aden, 232
Adrianopol, 36
Afumaţi, 76
Ahrensburg, 129
Aix-la-Chapelle, 63
Akerman, 102
Alcalá de Henares, 41, 305, 331
Alcántara, 51, 62
Alep, 90
Alessandria, 31, 80, 394
Alexandria, 152, 224, 233, 462
Alger, 61, 138
Amalfi, 31, 83, 123, 388
Amboise, 447, 449, 455
Amiens, 148, 450
Amsterdam, 348
Ancona, 122
Anvers, 90, 99, 100, 105, 109, 112, 124, 158, 265, 336
Aquileia, 35, 100, 105, 109, 112, 124, 158, 265, 336, 358
Aquisgrana, 63
Arezzo, 178, 484, 456
Arhangelsk, 102
Arles, 376, 393
Arras, 23, 47, 303, 399
Asolo, 483
Assisi, 8, 13, 19, 31, 80, 219
Asti, 456
Astorga, 362
Atena, 264, 412
Augsburg, 53, 90, 91, 96, 180, 181, 183, 191, 195, 211, 254, 265, 280, 287, 288, 291, 305, 320, 347, 393, 398, 401, 405, 441, 450, 476
Avignon, 28, 29, 37, 43, 79, 220, 344, 346, 393
Avila, 220, 314, 315, 362, 370
Azincourt, 162

Babilon, 352
Bagdad, 36, 221
Baia, 36
Bamberg, 387
Barcelona, 41, 90, 102, 246, 334, 365, 444
Basel, 26, 33, 41, 150, 187, 227, 275, 280, 292, 293, 294, 296, 342, 344, 390, 398, 426, 427
Bayonne, 345
Beaune, 99
Beaupré, 132
Beauvais, 132
Belém, 235
Belgrad, 71, 156, 396
Benevento, 446
Bergamo, 31, 80, 82, 165, 377, 415, 467
Bergen, 67
Berlin, 104
Berna, 33, 136, 293, 346, 347, 398, 421
Bicocca, 166
Bistriţa, 36, 323
Bizanţ, 396, 484
Blockberg, 374
Blois, 43, 389
Bobâlna, 35
Bologna, 31, 42, 53, 57, 63, 65, 72, 78, 80, 122, 124, 184, 193, 207, 237, 271, 277, 278, 304, 305, 399, 404, 430, 432, 441, 444, 452, 453, 463, 486
Bolzano, 194
Bombay, 222
Bordeaux, 24, 28, 51, 127, 152, 170, 345, 387, 449
Boucq, 132
Bourges, 28
Brandenburg, 27, 305, 347
Braşov, 36, 265, 323, 324, 325, 386, 398
Bratislava, 41
Bray-sur-Seine, 389
Bremen, 67, 195, 481
Brescia, 31, 80, 82, 377, 391
Breslau, 36
Bristol, 227, 244, 261
Bruges, 30, 189, 399, 449
Bruxelles, 99, 193, 371, 399, 428
Bucureşti, 324
Buda, 34, 36, 71, 324
Budapesta, 404
Buenos Aires, 400
Bukhara, 218, 222
Bürano, 432
Büren, 133
Burgos, 41, 191, 362, 392, 449

Cádiz, 419
Caen, 109
Cairo, 90

Calcutta, 222, 230, 231
Cambaluc (Peking), 222, 223
Cambrai, 56, 78, 83, 88, 133, 148
Cambridge, 300, 472, 480
Camerino, 462, 463
Câmpulung, 324
Canaor, 233
Canossa, 417
Canterbury, 300, 302
Canton, 334
Canao, 330
Capistrano, 390
Carmagnola, 465
Carnac, 374
Cartagena (în America) 336, 371
Cartagena (în Africa), 362
Catanzaro, 430
Cateau-Cambrésis, 79, 83, 88
Cento, 207
Cerreto, 342
Cesena, 412
Ceuta, 228
Cezarea, 353
Chambord, 58, 449
Chanforan, 303
Chemnitz, 180, 184
Chiapa, 330
Chilia, 102
Chioggia, 161
Ciudad de Mejico, 251, 259
Ciudad Real, 364
Civitavecchia, 181
Clarendon, 120
Cluj, 36, 323, 386
Cluny, 28
Cnossos, 334
Cochin, 233
Como, 31, 80
Concepción, 254
Constantinopol, 6, 11, 17, 24, 35, 36, 40, 75, 84, 85, 90, 99, 102, 105, 156, 218, 222, 237, 377, 396, 403, 418
Contrisson, 136
Copenhaga, 41, 68, 253, 348
Córdoba, 164, 331, 362, 365, 392
Cotnari, 323, 325
Courtrai, 26, 29, 30
Cracovia, 34, 41, 265, 304, 325, 293, 393, 394
Crécy, 26, 162
Crema, 31, 80
Cremona, 377
Cuenca, 361, 365
Cuzco, 254, 256

Danzig, 90, 102, 178, 189
Dej, 36
Delhi, 218
Deutschbrod, 181
Deventer, 399
Devon, 341
Dieppe, 227
Dijon, 449
Dillingen, 382
Dole, 135
Dortmund, 128, 129

Edinbourgh, 440
Efes, 358
Eisleben, 281, 392
Ellwangen, 384
Elil (Calcutta), 222
Empoli, 212
Erfurt, 41, 281, 282
Escorial, 312
Ètables, 294, 298, 299
Exeter, 172

Faenza, 464
Falaise, 132
Fano, 277, 390
Feltre, 31, 390
Ferrara, 78, 83, 183, 189, 207, 213, 271, 276, 305, 306, 391, 412, 413, 428, 449, 455, 456, 462, 463, 464, 473, 480, 481
Florenţa, 24, 25, 31, 40, 63, 78, 79, 80, 82, 98, 104, 108, 126, 128, 141, 177, 181, 189, 192, 194, 198, 199, 200, 207, 254, 270, 271, 272, 275, 276, 304, 305, 348, 349, 350, 370, 391, 394, 405, 411, 413, 415, 416, 430, 438, 452, 455, 462, 479, 484, 485, 486, 487
Foligno, 462
Follonica, 182
Fontainebleau, 402, 447, 449
Fontenay-aux-Roses, 131
Forlì, 79, 399
Frankfurt, 100, 395, 398, 404, 441, 479, 481
Freiburg-in-Breisgau, 41, 348
Freiburg (Fribourg în Elveţia), 392

Gand, 25, 30, 63, 181
Gandia, 79
Garigliano, 471
Gattinara, 63
Gdansk, 72
Gela, 427
Geneva, 31, 296, 297, 301, 304, 314, 348, 384, 387, 393, 411, 412, 439, 440, 441, 480
Genova, 23, 31, 74, 78, 80, 83, 88, 90, 105, 108, 123, 126, 128, 141, 225, 238, 297, 348, 349, 393, 412, 430, 442, 443, 444, 453, 475
Glasgow, 41
Gloucester, 195
Goa, 230, 232, 233, 235, 316
Gorizia, 394
Goslar, 177
Govora, 407
Grammichele, 200
Granada, 23, 61, 62, 156, 166, 218, 237, 238, 359, 361, 365, 388

Graz, 315
Greifswald, 41
Grenoble, 152
Grünwald, 71
Guadelupe, 371

Hafen, 133
Haga, 449
Halberstadt, 285
Hamburg, 67, 90, 134, 344, 404, 481
Heidelberg, 41, 85, 280, 315, 481, 483
Heilbronn, 27, 52, 315
Heliopolis, 194
Hendaye, 374
Hesdin, 449
Huesca, 23
Hurstmonceux, 30

Iaşi, 397
Ierusalim, 264, 308, 398, 462
Imola, 79
Inglau, 181
Ingolstadt, 41, 315
Innsbruck, 37, 53, 309, 315
Ispahan, 398

Jena, 315
Joachimsthal, 179, 181, 183

Kaffa, 338
Kahlenberg, 453
Kalmar, 33, 68
Kappel, 293
Karakorum, 220
Kassel, 167
Kempen, 274
Khan-balig (Peking), 223
Kerala (Cochin), 233
Ki (Peking), 223
Kiev, 34, 35, 36, 72, 394
King-Tu (Peking), 223
Köln, 27, 41, 42, 52, 100, 129, 265, 288, 315, 390, 392, 393, 478, 481
Konstanz, 29, 39, 40, 254, 346
Kossovo, 34, 36
Krewo, 71
Kulicovo, 35

Lagny, 134
La Guardia, 390
Landsthul, 288
La Rochelle, 299
Laterano, 194, 278, 310, 321, 358, 390
Lausanne, 135, 136
Leipzig, 10, 286, 347, 398
Lepanto, 64, 88, 159, 203, 314
Leyden, 401
Liegnitz, 36, 100, 286, 347, 398
Lille, 449
Lima, 252, 371, 372, 393
Lipitine, 373
Lisabona, 90, 99, 100, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 248, 334, 335, 336, 392, 440
Lisieux, 107
Livorno, 210
Lodi, 31, 80, 169
Londra, 22, 25, 26, 90, 91, 99, 100, 126, 145, 172, 188, 190, 195, 201, 300, 344, 381, 387, 397, 416, 419, 425, 428, 431, 434, 441, 450, 456, 479, 481
Louvain, 237, 302, 312, 359
Lübeck, 67, 347, 398, 481
Lublin, 72
Lucca, 304, 349, 393, 430, 455
Luxembourg, 404
Luzern, 33
Lyon, 78, 91, 100, 105, 111, 178, 278, 345, 373, 430, 482

Macao, 232, 233, 316
Macerata, 462
Madrid, 56, 63, 66, 78, 435, 440
Magdeburg, 285
Magreb, 334
Mainz, 27, 41, 52, 285, 303, 315, 393, 406, 474
Malabar, 232, 233
Malacca, 232, 233, 250
Malpaga, 467
Manila, 233
Mantova, 78, 83, 90, 271, 305, 390, 391, 394, 454, 455, 462, 463, 464, 470, 472, 484, 486
Marburg, 315
Marignano, 156, 166, 278
Marseille, 24, 345, 401, 460
Măţeşti, 324
Mecca, 230, 231, 400
Mediaş, 323, 386
Medina, 64, 230
Medina del Campo, 406
Meissen, 398
Melinda, 232
Messina, 22, 69, 462
Metz, 133, 278, 346, 479, 481
Mexico, 371
Milano, 31, 50, 56, 64, 78, 79, 80, 90, 126, 141, 163, 165, 176, 183, 193, 200, 208, 212, 213, 214, 239, 276, 314, 348, 367, 371, 393, 411, 412, 430, 433, 435, 440, 441, 452, 455, 462, 463, 466, 470, 472, 473, 479, 480, 486
Minsk, 34
Mirandola, 468
Modena, 78, 122, 304, 394, 463, 468
Mohács, 34, 36, 71, 156
Mohra, 387
Moisy, 132
Mombassa, 231, 232
Monferrato, 123

Montpellier, 22, 23, 90, 344, 346,, 426
Montreal, 261
Monte San Giuliano, 392
Montfaucon, 357
Moscova, 34, 35, 36, 40, 72, 74, 90, 193, 207, 386
Mozambic, 231, 232
Mühlberg, 288, 320
München, 315
Münster, 290, 315
Murano, 189
Murcia, 365

Nancy, 348
Nantes, 57, 278, 299
Napoli, 31, 50, 56, 61, 63, 69, 78, 79, 85, 90, 102, 122, 123, 126, 128, 165, 190, 197, 276, 304, 346, 371, 393, 405, 444, 462, 464, 467, 472, 473
Namur, 378
Narbonne, 278, 345, 376
Nemours, 168
Nevers, 185
New York, 261
Niceea, 358
Nicopole, 36
Nîmes, 345
Nördlingen, 393
Norwich, 416
Novara, 31, 80, 210, 394
Novgorod, 74, 102
Noyon, 47
Nürnberg, 27, 52, 90, 91, 96, 157, 172, 181, 183, 188, 191, 201, 227, 229, 278, 280, 291, 343, 348, 393, 428, 453

Obermachtal, 387
Ocna Sibiului, 386
Oradea, 36
Oran, 61
Orhei, 397
Orléans, 294, 376
Orvieto, 91
Ostende (Oostend), 158
Oviedo, 257
Oxford, 39, 42, 262, 299, 480

Padova, 31, 38, 42, 80, 82, 183, 198, 221, 271, 305, 391, 394, 415, 441, 452
Palencia, 90
Palermo, 31, 78, 102, 104
Palestrina, 462
Palma de Majorca, 41
Palmanova, 200
Palos, 239, 246
Paris, 26, 28, 37, 38, 43, 51, 90, 91, 99, 100, 103, 117, 118, 124, 125, 126, 127, 133, 141, 145, 152, 158, 159, 163, 168, 170, 171, 172, 175, 188, 194, 195, 199, 201, 214, 227, 286, 294, 296, 298, 308, 309, 310, 314, 315, 339, 340, 342, 344, 346, 376, 378, 379, 384, 399, 402, 416, 424, 427, 428, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 448, 450, 451, 452, 453, 479, 481, 484.
Parma, 31, 56, 80, 122, 123, 183, 276, 277, 278, 405
Pavia, 31, 56, 78, 80, 193, 210, 391, 443, 444, 455
Pécs, 41
Peking, 175, 220, 222, 223, 316
Peping-Fu (Peking), 223
Pera, 24
Pernambuco, 335
Perugia, 31, 80, 91, 122, 220, 277, 348, 441, 455, 464
Pesaro, 79, 180, 276
Pescara, 480
Piacenza, 31, 80, 122, 277, 278, 471
Piombino, 210
Pisa, 28, 31, 80, 83, 105, 123, 222, 271
Pletenica, 132
Plymouth, 262
Poitiers, 28, 220
Poligny, 135
Pontina, 210
Pordenone, 220
Posada, 35
Potosi, 257
Poznan, 393
Praga, 33, 39, 40, 41, 79, 182, 315, 325, 346, 389, 391, 395, 404, 472
Prato, 22
Pré St. Gervais, 195
Puerto de Plata, 329

Quiloa, 232
Quito, 252

Ravenna, 353
Recanati, 462
Regensburg, 91, 287, 344, 399
Reggio Emilia, 277, 394
Reims, 22, 278
Reutlingen, 124, 280
Reutte, 320
Riga, 102
Rimini, 78, 79, 462, 464
Rio de Plata, 329
Rio Grande, 335
Rio Saldo, 61
Rochelle (La), 299
Rodna, 36
Roma, 23, 27, 28, 38, 46, 59, 65, 78, 79, 88, 90, 95, 123, 126, 127, 138, 141, 146, 158, 194, 195, 199, 213, 218, 227, 251, 264, 268, 269, 275, 276, 278, 282, 284, 285, 286, 300, 303, 304, 308, 309, 310, 311, 313, 318, 334, 341, 342, 343, 344, 348, 349, 350, 351, 358, 359, 365, 372, 373, 391, 394, 395, 399, 417, 441, 442, 444, 447, 452, 453, 455, 456, 462, 467, 468, 470, 471, 474, 484, 486, 487
Roma („a treia Romă" — Moscova), 35, 40
Rostock, 41, 398, 474
Rothenburg ob der Tauber, 27, 52

Rotterdam, 391, 427
Rouen, 35, 169, 342
Rovine, 35
Rupea, 386

Sabrosa, 250
Sagres, 227, 229
Saint Andrews, 41
Saint-Cloud, 448
Saint-Germain, 298, 449
Saint-Jean-de-Maurienne, 136, 449
Saint-Malo, 265
Saint-Maximin, 393
Salamanca, 139, 251, 315, 317, 331, 360
Salem, 382
Salerno, 305, 401
Saluzzo, 194
Salzburg, 393
Samarkand, 218, 221
Sanmichele, 200
San Gimignano, 22
San Juan del Puerto, 252
Sankt Petersburg, 416
Santander, 90
Santiago (de Chile), 254
Santiago de Compostela, 51, 62, 365
Schmalkalden, 287, 320
Sebeş, 36, 386
Seghedin, 383
Segovia, 195, 242, 390
Sens, 305
Serenissima (Veneţia), 158, 161, 346, 420
Sevilla, 84, 90, 100, 108, 109, 216, 224, 227, 238, 242, 246, 248, 257, 330, 333, 334, 335, 336, 347, 359, 362, 363, 364, 365, 371, 449
Sèvres, 447
Sibiu, 36, 323, 324, 386
Siena, 31, 80, 90, 158, 277, 305, 349, 394, 441, 456
Sighişoara, 232, 324, 386
Siguenza, 41, 362
Simancas, 90
Singapore, 233
Smolensk, 34
Sofala, 232
Speyer, 287, 305, 406, 469
Spoleto, 342
Stockholm, 68, 400
Strassburg, 27, 52, 90, 91, 133, 227, 280, 293, 296, 345, 393, 479, 481
Sung-Tu (Peking), 223

Şun-Tien (Peking), 223

Tabor, 40
Tai-Tu (Peking), 223
Talavera, 361
Tannenberg, 34
Tanger, 218
Tarascon, 393
Târgu-Mureş, 386
Tenochtitlan, 90, 252, 257
Terceira, 233
Terni, 191
Tivoli, 468
Tobolsk, 400
Toledo, 79, 195, 305, 359, 363, 365, 366, 367, 368, 369, 371, 376, 390, 402, 419, 449, 471
Tolfa, 91, 181
Tombuctu, 218, 229
Tona (Bombay), 222
Tordesillas, 61, 88, 237, 247, 248
Torino, 394, 460
Tortona, 471
Tortosa, 310, 392
Torun, 72
Toulouse, 22, 92, 152, 175, 344, 346, 381
Tournai, 191
Tours, 90, 305, 430
Trafalgar, 209
Trebizonda, 222, 224
Trento, 38, 123, 139, 267, 285, 308, 309, 311, 312, 313, 314, 319, 320, 321, 359, 468
Treviso, 31, 304
Trier, 27, 41, 52, 129, 288, 387
Tripoli, 61
Troyes, 353, 390
Tübingen, 41, 167, 421
Tudela, 220, 396
Tunis, 138, 334
Tver, 74

Udine, 31, 82, 200
Ulm, 346, 348, 393
Uppsala, 41, 397
Urbino, 78, 123, 176, 342, 394, 462, 463, 464, 470, 472, 473
Utrecht, 67, 303

Valdivia, 254
Valence, 254
Valencia, 61, 305, 347, 359, 365, 370, 388, 444
Valladolid, 65, 242, 331, 332, 359, 364, 394, 449
Valparaiso, 262
Varna, 71
Vassy, 298
Vauves, 134
Veneţia, 23, 31, 56, 69, 74, 78, 79, 80, 82, 83, 84, 85, 88, 90, 96, 99, 102, 108, 119, 123, 127, 129, 130, 131, 139, 140, 141, 142, 152, 155, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 165,166, 183, 189, 191, 193, 198, 203, 207, 221, 222, 233, 271, 275, 277, 303, 304, 305, 306, 311, 334, 341, 346, 348, 349, 350, 351, 358, 371, 377, 388, 394, 395, 405, 406, 411, 412, 413, 414, 426, 427, 430, 432, 433, 436, 441, 442, 445, 446, 452, 455, 466, 469, 475, 479, 485, 486
Vera Cruz, 231
Vercelli, 31, 80, 394
Verdun, 126
Veroli, 427

Verona, 31, 82, 90, 192, 194, 197, 305, 383, 390, 394, 481
Versailles, 447, 448
Vervins, 88
Vicenza, 31, 82, 390
Viena, 42, 69, 90, 95, 189, 292, 315, 325, 344, 391, 393, 441
Vigevano, 210
Villena, 361
Vilna, 34
Vinci, 212, 476, 477, 480
Vivarium, 417
Vladimir, 36

Wartburg, 286
Waterloo, 209
Willebrock, 193
Wiesenstein, 387
Winlaton, 478, 481
Wittemberg, 282, 284, 285, 286, 287, 290, 303, 323, 325, 481
Wollaton, 202
Worms, 27, 286, 287, 288, 290, 291, 391, 406, 417
Würtemberg, 282, 288, 393, 405
Würzburg, 315, 382, 387, 389, 393

Yen (Peking), 223
Yen-Ceu (Peking), 223
Yen-King (Peking), 223
York, 299, 479, 481
Ypres, 22, 30
Yuste, 470

Zalău, 36
Zaltbommel, 405
Zaragoza, 88, 238, 283, 365
Zürich, 33, 290, 291, 293, 304, 344, 392, 398, 411, 438
Zwickau, 290

OPERE*

Actul de supremație, 121
Ad Indios (bula papei Nicolae V), 237
Anale (Tacitus), 47
Anii de ucenicie ai lui Wilhelm Meister (Goethe), 408
Antibarbarorum liber (Erasm), 5, 10, 16
Anti-Machiavelli (Frederic II al Prusiei), 146
Antoniu si Cleopatra (Shakespeare), 408
Apologetica historia (B. de Las Casas), 332
Araucana (Alfonso Ercilla), 254, 263
Ars Magna (Gerolamo Cardano), 478
Arta iubirii (Ovidiu), 360
Artes moriendi, 274
Assertio septem sacramentarum (Henric VIII), 299
Atala (Chateaubriand), 256

Baldus (Teofilo Folengo), 427
Bellifortis (Konrad Kyeser), 187, 191, 205, 206
Bergbüchlein, 180
Bergwerkbüchlein, 180, 204
Beschreibung allerfürnemisten Mineralischen... (L. Ercker), 182
Bestiarii (Toma din Aquino), 133
Biblia, 39, 133, 152, 274, 280, 282, 284, 287, 290, 293, 294, 299, 300, 310, 311, 318, 322, 359, 377, 390
Bohémiens en voyage (Baudelaire), 408
Bolnavul închipuit (Molière), 402, 408
Borsias, 473
Breasla pungasilor (Th. Murner), 280
Brevisima relación de la destrucción de la Indias (Bartolomé de Las Casas), 257, 265, 329, 330
Bula de Aur (Andrei II), 396
Bula de Aur (dată de Carol IV de Luxemburg), 27, 52, 122
Burghezul din Paris, 418

Cabala, 152, 275, 477
Calandria (B. Dovizzi da Bibbiena), 469, 471, 475
Camino de perfección (Sf. Teresa de Avila), 314
Canonul lui Al-Masudi, 218
Capitularele (Carol cel Mare), 134
Captivitatea babilonică a Bisericii (Luther), 283, 284
Caracterele (La Bruyère), 370, 447
Cartea cea numită hronograf (Stoica Grămăticul), 266
Cartea climelor (Istachri), 216
Cartea comorilor (Ibn Rusta), 216
Cartea lui Iov, 352
Cartea minunilor lumii (Marco Polo), 222
Cartea regilor (Ferdausi), 453
Cartea vagabonzilor, 342
Cassaria (L. Ariosto), 435
Castillo interior (Teresa de Avila), 314
Catehismul Marțian, 325
Catehismul românesc (Coresi), 325
Cavalerii mesei rotunde, 222
Căi si regate (Ibn Haukal), 216
Călătorie peste trei mări (Afanasi Nikitin), 221
Călătoriile lui Guliver (J. Swift), 265
Călătoriile lui Ibn Battuta, 218
Călătoriile lui Marco Polo, 238
Călătorii pe Volga (Ibn Fadhlan), 216
Cărțile Diavolului, 354
Căsătorie forțată (Molière), 408
Către Italia si seniorii italieni (Petrarca), 31
Către nobilimea crestină a națiunii germane (Luther), 283, 284, 286
Către Cola di Rienzo (Petrarca), 31
Cântecul Cidului, 353
Cântecul lui Roland, 353
Cântecul Nibelungilor, 353
Cânturi spirituale (Sf. Juan de la Cruz), 315
Ceasornicul domnilor (Antonio de Guevara), 472
Celestina (Fernando de Rojas), 362
Cel mai bun îndreptar pentru cunoașterea climelor (Mukadsi), 216
Cercetare istorică asupra țiganilor (Grellmann), 398
Cetatea credinței, 391
Christianismi restitutio (Miguel Servet), 296, 398
Chroniques italiennes (Stendhal), 11
Ciceronianus (Erasm), 274
Ciocanul vrăjitoarelor (Sprenger), 134, 377
Codex juris canonici, 116
Codice Arundel, 214
Codice Leicester, 214
Codice Lytton (toate, de L. da Vinci), 214
Codul lui Iustinian, 152, 358
Collectanea rerum memorabilium (Solinus), 216
Colocvii (Erasm), 146, 360, 365
Colocviul câinilor (Cervantes), 408
Comentarii (Caesar), 47
Comentarii asupra psalmilor... (Luther), 284
Compendium maleficarum, 357, 375, 379
Comunicare adevărată despre pământurile preotului João din India, 230

* Opere istorice, filosofice, literare, științifice și tehnice.

Comunicări si observaţii (Al. Masudi), 216
Confessio Augustana (Melanchton), 287
Confesionario (B. de Las Casas), 332
Congrégation sur la divinité de Jésus Christ (Calvin), 297
Conjuraţia nebunilor (Narrebeschwörung. — Th. Murner), 341
Constituţiile din Clarendon, 120
Constituţiile egidiane, 33, 79
Constitutio Carolina criminalis (Carol V), 122
Constitutiones Saxonicae, 387
Contra execrabilei bule a Anticristului (Luther), 286
Contra papalităţii din Roma fondată de diavol (Luther), 286
Contra profeţilor ceresti (Luther), 284
Contra rebeliunilor tâlhăresti si asasine ale ţăranilor (Luther), 284
Controversiae (Roberto Bellarmino), 318, 470
Conversaţii cu comesenii (Luther), 281
Corabia nebunilor (Das Narrenschiff, Sebastian Brant), 280, 341
Coranul, 353, 412
Corpus juris canonici (Toma din Aquino), 116, 286, 310
Cortigiana (Pietro Aretino), 351
Cortegiano, II (B. Castiglione), 471, 473
Cosmographia universalis (Seb. Munster). 48, 397
Cosmographiae introductio (Martin Waldseemüller), 247
Criminelles (Jose Demhouder), 124, 125
Cronica Boemiei (Giov. Marignolli), 220
Cronica din Bologna, 404
Cronici (Froissart), 127
Cronicile italiene (Stendhal), 6, 11, 17
Cugetările filosofice (Condorcet), 370
Cum vă place (Shakespeare), 420
Curteanul, — vezi Cortegiano

Das Mittelalterische Handbuch, 188
Das Narrenschiff, — vezi Corabia nebunilor
Das Osternbuch (Johann Pfeifferkorn), 392
De acquae ductii urbis Romae (Sextus Iulius Frontinus), 471
De arte saltandi (Domenico da Piacenza), 471
De Asse (Guillaume Budé), 47
De augmentis scientiarum (Fr. Bacon), 420
Decameronul (Boccaccio), 360, 384
De captivitate babilonica (Luther), 299
De cardinalatu (Paolo Cortese), 467
De christiana expeditione apud Sinas suspecta (Matteo Ricci), 316
De civilitate morum puerillium (Erasm), 426, 427
De claris mulieribus (Boccaccio), 482
De clementia (Seneca), 294
De concordantia catholica (Nicolaus Cusanus), 305
Decretalii (Grigore IX), 186
Decretum Gratiani, 376
De divina proportione (Luca Pacioli), 177
De docta ignorantia (E.S. Piccolomini), 469
De educatione liberorum (Maffeo Vegio), 411
De facultatibus alimentorum (Paulus Aeginata), 427
Defensio sanae et ortodoxae doctrinae de sacramentis (Calvin), 297
Defensor Pacis (Marsilio da Padova), 38
Degli habiti antichi e moderni (Cesae Vecellio), 168
De incertitudine et vanitate scientiarum atque artium (Cornelius Agrippa), 477
De institutione foeminae christianae (Juan Luis Vives), 481
De Laocontis statua (Iacopo Sadoleto), 469
De la Pirotechnia (V. Biringuccio), 180, 183, 207
De laudibus philosophiae (Iacopo Sadoleto), 469
De le zinquanta cortexi da tavola (Bonvesin de la Riva), 446
De libero arbitrio (Erasm), 282
Della architettura militare (Fr. de Marchi), 190
Dell'arte della guerra (Machiavelli), 419
Della cura della famiglia (L. B. Alberti), 477
Della trasportazione dell'Obelisco Vaticano (Domenico Fontana), 194
De machinis libri (Taccolo), 191, 206
Democrates alter, sive de justis belli causis (Ginés de Sepúlveda), 331
De monarchia (Dante), 360
Demonolatria (N. Rémy), 381
Demonologia (Iacob VI al Scoţiei), 381
Demonomania vrăjitoarelor (Jean Bodin), 381
De morbo gallico (J. Weyer), 380
De moribus puerorum et regimine mensae (Sulpizio da Veroli), 427
De natura amori (Mario Equicola), 429
De natura fossilium (G. Bauer Agricola), 184, 204
De neamul moldovenilor (Miron Costin), 265
De oculta philosophia (Cornelius Agrippa), 477
De pace fidei (Nic. Cusanus), 305
De re aedificatoria (L. B. Alberti), 199, 484
De rege et regis institutione (Juan Mariana), 319
De re metallica (G. Bauer Agricola), 96, 184, 187
De re militari (R. Valturio), 190
De re rustica (Iunius Columella), 427
De re rustica (Taurus Palladius), 427
Der Handspiagel (J. Pfeifferkorn), 392
Der Judenspiegel (J. Pfeifferkorn), 392
Der matematischen und mecanischen Kunst eygentlicher Bericht (W. Ryff), 157
Der Weiss Kunig (Maximilian I), 53
De salubri victus ratione (Polybus), 427
De scinetiarum ordine (Fedele Cassanostra), 481
Descrierea Moldovei (D. Cantemir), 75
Descrierea călătoriei (G. del Pian del Carpine), 219
De septem sacramentis (trad. Th. Murner), 280
De servo arbitrio (Luther), 282, 284
Despre arta războiului (Machiavelli), 143, 164
Despre autoritatea temporară... (Luther), 284
Despre canibali (Montaigne), 265
Dissertatio academica de Cingaris, 397
Divina Comedia (Dante), 186, 265, 349, 360
Dei husari (I. Tolstoi), 408
Domesday Book, 175
Don Quijote (Cervantes), 362

Edictul din Nantes, 57
Efemeridele (Regiomontanus), 229
Elogiul nebuniei (Erasm), 147, 419
Enchiridion militis christiani (Erasm), 308
Encomium brasicarum (Elogiul verzei), 427

Entretiens spirituels (Fr. de Sales), 314
Epigrame (Martial), 427
Epistolae obscurorum virorum (U. von Hutten), 288
Eseu asupra moravurilor (Voltaire), 397
Eseuri (Montaigne), 265, 381, 419, 446, 476
Essais sur les moeurs (Voltaire), 5, 11, 16
Etica nicomachică (Aristotel), 282
Etliche Underrichi zu Befestigung der Stett, Schloss und Flecken (Albrecht Dürer), 201
Evanghelii, 146, 151, 274, 284, 291, 324, 352
Evanghelia cu învățătură (Coresi), 325, 446
Execrabilis (bula papei Pius II), 29
Exorcizarea celor nebuni (Th. Murner), 280

Fabliaux, 345
Faptele Apostolilor, 274, 358
Feltria, 473
Fortalicium fidei (Cetatea credinței), 391
Franciada (Ronsard), 265, 473
Frumoasa Egipteancă (Al. Hardy), 408
Furtuna (Shakespeare), 265

Galateo (Giovanni della Casa), 427, 446
Gargantua si Pantagruel (Rabelais), 427
Gelosul din Estremadura (Cervantes), 260
Geopontica (Constantin Porfirogenetul), 427
Gil Blas (Lesage), 408
Gli Asolani (P. Bembo), 469, 481
Goetz von Berlichingen (Goethe), 408

Habiti... (G. Franco), 142
Hamlet (Shakespeare), 355
Heptameron (Margareta de Navarra), 483
Historia de las cosas de Nueva España (B. de Sahagún), 315
Historia de las Indias (B. de Las Casas), 330, 332
Historia rerum ubique gestarunt (E. S. Piccolomini), 368
Histoire des républiques italiennes au Moyen Age (J. C. L. Sismondi), 11

Ierusalimul cucerit (Lope de Vega), 265
Ierusalimul eliberat (T. Tasso), 265
Il libro del cortegiano (B. Castiglione), 419
Il merito delle donne (M. Fonte), 482
Ilustra rândăsiță (Cervantes), 408
Imago Mundi (P. d'Ailly), 237
Imitația lui Hristos (Thomas Hemerken), 274
Împotriva jidovilor si minciunilor acestora (Luther), 392
Index, 313, 359, 478
Index Leoninus, 359
Index librorum prohibitorum, 339, 358, 364, 370, 390
Index roman, 359, 360
Index spaniol, 359, 360, 365
Index Tridentinus, 359
Indiile galante (Rameau), 265
Infinitatea iubirii perfecte (Tullia d'Argona), 482
Instituția religiei crestine (Calvin), 297
Instituția principelui crestin (Erasm), 146

Institutio christianae religionis (Calvin), 296
Institutio principis christiani (Erasm), 146
Introduction à la vie dévote (Fr. de Sales), 314
Întâia carte a Cronicilor, 352
Înțelepciunea lui Solomon, 352
Istoria delle moderne rivoluzioni della Valacchia (A. Maria del Chiaro), 396
Istoria Florenței (Machiavelli), 143
Istoria marelui Temerlan (Ruy Conçalez Clavijo), 321
Istoria naturală (Plinius cel Bătrân), 427
Iisus Hristos s-a născut evreu (Luther), 392
Italia mia (Petrarca), 77
Itinerar (Beniamin din Tudela), 396
Itinerarul lui Rubruk, 220
I tre libri dell'arte del vasaio (Piccolpasso), 190, 204

Judenspiegel (Pfeifferkorn), 392
Jurământul mănăstiresc (Luther), 284
Jurnal (C. Columb), 242
Jurnal (Pierre d'Estoile), 425

La grande monarchie de France (Cl. de Seyssel), 460
La nobiltà et eccelenza delle donne (Lucrezia Marinella), 482
La Renaissance (A. Gobineau), 7, 12, 18
Las siete partidas (Alfonso el Sabio), 457
Laude (Iacopone da Todi), 38
La verdadera historia de la conquista de la Nueva España (Bernard Díaz de Castillo), 252
La vita sobria (Luigi Cornaro), 420
Le diverse et artificiose macchine (Agostino Ramelli), 189, 207
Le divisiment dou monde de messer Marco Polo de Venece (Marco Polo), 222
Legea celor 12 Table, 373
Legea francilor ripuari, 373
Legea salică, 174, 373
Legenda lui Ulenspiegel si a lui Lamme Goedzack (Ch. de Coster), 371
Legile din Burgos, 328
Legile si obiceiurile Angliei (Ranulf Glanville), 121
Le Livre de Marco Polo et des merveilles de l'Asie (Marco Polo), 222
Le Ménagier de Paris, 427
Les rois thaumaturges (Marc Bloch), 442
Letopisețul Țării Moldovei (Miron Costin), 396
Leviticul, 134
Le Viandier (Tirel Guillaume), 427
Leyes nuevas de Indias, 331
Liber notarum (Burckhard), 277
Liber vagatorum, 342, 343
Liber ruralium cammodorum (P. de Crescenzi), 176
Libri feudorum, 117
Libro de su vida (Sf. Tereza de Avila), 314
Livada prostănacilor (Th. Murner), 280
Livres d'heures, 273
Loci communes (Melanchton), 303
Los tesoros del Peru (B. de Las Casa), 332
Lusiada (Camões), 230, 265, 473

Macbeth (Shakespeare), 355
Machinae novae (F. Venanzio), 189, 208

Magiae naturalis (Della Porta), 190, 218
Magna Charta Libertatum, 117, 121
Malleus maleficarum (J. Sprenger), 134, 377, 380, 381
Manualul soldatului crestin (Erasm), 308
Manuscrisul din timpul războiului husit, 206
Marele nebun luteran (Th. Murner), 280
Măgarul de aur (Apuleius), 373
Mărgăritarele minunilor (Ibn al-Vardi), 218
Mărturisire de credință, 302
Mătrăguna (Machiavelli), 143
Meliadus (Rustichello da Pisa), 222
Memorii (Brantôme), 351
Menologion (Metafrastus), 353
Metafizica (T. Campanella), 9, 14, 20
Meteorologia (Aristotel), 253
Mignon (Thomas), 408
Milionul (Marco Polo), 222, 223, 224
Miracolul lui Teofil (Rutebeuf), 353
Misa germană si preoția (Luther), 284
Misa privată (Luther), 284
MIssa Papae Marcello (Palestrina), 318
Mollucis insulis (Maximilianus Transilvanus), 265

Naivul (Voltaire), 265
Narrenbeschwörung (Th. Murner), 280, 341
Narrenschiff, — vezi Corabia nebunilor
Naturalis historia (Plinius cel Bătrân), 67, 238
Nemesis Carolina (Carol V), 378
Nevestele vesele din Windsor (Shakespeare), 355
Noaptea întunecoasă (Sf. Juan de la Cruz), 315
Noile legi (Genova), 123
Noul Testament, 146, 220, 286, 293, 352
Noul Testament (tradus de William Tyndale), 300
Nueva cronica y buen gobierno (Huaman Poma de Ayala), 253, 256

Octavo remedio (B. de Las Casas), 331
Odae cum harmoniis (Honterus), 323
Oglinda celor din Cerreto (Teseo Pini), 342
Oglinda saxonă, 122
Oglinda suabă, 122
Ordenanzas de Ovando, 331
Originea inegalității (J. J. Rousseau), 370
Orlando furioso (L. Ariosto), 310
Orologiul principilor (Antonio de Guevara), 419
Othello (Shakespeare), 408

Paradisul (Dante), 265
Păsunile de aur si minele de diamant (Al-Masudi), 216
Periegesi (Priscianus), 216
Plichto de l'arte de' tentori (Ventura Rossetti), 204
Politica (Aristotel), 331
Practica comerțului (Balducci Pegolotti), 221
Pratique et Enchiridion des causes criminelles (Josse Damhouder), 124
Praecepta salubria (Paulus Aegineta), 427
Praxis et theorica criminalis (Prospero Farinacci), 124
Predică asupra îndulgențelor si a grației divine (Luther), 285
Predici (Calvin), 296
Principele (Machiavelli), 142, 144, 146, 147
Probierbüchlein, 180, 204
Professio fidei tridentinae, 313
Progresul spiritului uman (Condorcet), 370
Prolog la Canandria (B. Castiglione), 471
Psalmi, 220, 282, 284
Purgatoriul (Dante), 285

Quaestiones naturalis (Seneca), 235
Querela Pacis (Erasm), 146, 147

Ramayana, 453
Raport asupra lucrurilor din Franța (Machiavelli), 143
Raport asupra lucrurilor din Germania (Machiavelli), 143
Răzvan si Vidra (B. P. Hașdeu), 408
Recreații geografice (Al-Idrisi), 218
Reformatio generalis (N. Cusanus), 305
Reformatio Sigismundi, 270
Regele Lear (Shakespeare), 355
Reguli de bună cuviință (La Salle), 447
Relación de las cosas de Yucatán (Diego de Luanda), 315
Relatări diplomatice (Machiavelli), 143
Republica (Jean Bodin), 152
Republica (Platon), 148
Richard III (Shakespeare), 355
Robinson Crusoe, 265
Romanul comic (Scarron), 408
Romanul Trandafirului (Jean de Meung), 344, 376, 482
Romeo si Julieta (Shakespeare), 408
Rudimenta cosmographiae (J. Honterus), 265, 323

Sachsenspiegel, 122
Saturnalia (Macrobius), 427
Satyricon (Petronius), 427
Schwabenspiegel, 122
Sf. Scriptură, 275, 282, 283, 284, 285, 287, 297, 310, 311, 312, 321, 360, 481
Scrisori filosofice (Voltaire), 370
Scrisorile unor oameni obscuri, 46, 308
Scurtă relatare despre distrugerea Indiilor, — vezi *Brevisima relación*
Sententiarum receptarum (Giulio Claro), 124
Sforziada (Filelfo), 473
Shem Hamephoras (Luther), 392
Solución de las Doce Dudas (B. de Las Casas), 330
Souvenir d'un voyage dans la Tartaria en Thibet et la Chine (Evanriste Huc), 223
Speculum cerretanorum (Teseo Pino), 342
Statutul din Valladolid, 394
Summa cazurilor de conștiință (Astesano), 378
Summa de arithmetica (Luca Pacioli), 177
Summa theologica (Toma din Aquino), 286

Tabele de direcție (Regiomontanus), 299
Tabula Peutingeriana (Peutinger), 391
Talanta (Pietro Aretino), 351
Talmud, 152, 390, 392
Terze rime (Veronica Franco), 351

Teufelsbücher, 354
Thalia (Arie), 358
Théâtre des instruments mathéamtiques et mécaniques (J. Besson), 189
Tischreden (Luther), 281
Titus Andronicus (Shakespeare), 355
Tizón de nobleza de España (Francisco Mendoza), 362
Tom Jones (H. Fielding), 408
Tractatus criminalis (Tiberio Daciani), 124
Tractatus de legibus et consuetudinibus Regni Angliae (Ranulf Glanville), 121
Tragicele (A. d'Aubigné), 299
Traité de l'amour de Dieu (Fr. de Sales), 314
Traité des scandales (Calvin), 296
Tratado sobre los Indios esclavos (B. de Las Casas), 331
Tratat de arhitectură civilă si militară (Fr. de Giorgio Martini), 200, 207
Tratat de hidraulică (Benedetto Caselli), 213
Tratat despre diguri (Vierlingh), 194
Tratat despre pictură (L. da Vinci), 213
Trattatto di architettura (Antonio di P. Averlino — Filarete), 183, 199, 200
Tratat edificator despre Dumnezeu (Matteo Ricci)
Tratat de vânătoare (Gaston de Foix), 454

Ţigăncusa (Cervantes), 404,408

Unan sanctam (bula papei Bonifaciu VIII), 28
Universalis cosmographia (E. S. Piccolomini), 223
Utopia (Th. Morus), 148, 149, 330, 360, 419, 461

Vagabonda Courage (Grimmelshausen), 408
Viaţa lui Castruccio Castraccani (Machiavelli), 143
Viaţa lui Richard al II-lea (Th. Morus), 148
Vieţile sfinţilor, 353, 354
Vindecarea nebunilor (Th. Murner), 280
Visul unei nopţi de vară (Shakespeare), 355
Voachadamia contra alchimiam (J. A. Ponteo), 183
Von dem grossen lutherische Narren (Th. Murner), 280
Vulgata (Sf. Ieronim), 311

Ymago mundi (P. d'Ailly), 223, 237, 238

CUPRINS

Cuvînt înainte (5). Avant-propos (10). Foreword (16).

PROBLEME ŞI CRIZE ALE PERIOADEI ANTERIOARE

Sfîrşitul Evului Mediu. Refluxul demografic (22). — Consecinţe în viaţa economică (23). — Consecinţe în plan social, politic şi militar (25). — Dezechilibru politic. Criza Imperiului şi a papalităţii (26). — Evoluţii politice în Europa Occidentală (29). — În Europa Centrală şi de Răsărit (33). — În Ţările Româneşti (35). — Problemele Bisericii catolice (36). — John Wiclif şi Jan Hus (39) . — Declinul Universităţii şi dislocarea certitudinilor intelectuale (41).

RENAŞTEREA POLITICĂ

Formarea statelor naţionale (46). — Centralismul monarhic şi organizarea birocratică a statelor (49). — Dezagregarea Imperiului (52). — Marile monarhii europene. Monarhia franceză (56). — Monarhia engleză (58). — Monarhia spaniolă (61). — De la absolutism la statul burghez: Ţările de Jos (65). — Monarhiile de tip medieval. În Scandinavia (67). — În Europa Centrală şi Orientală (68). — În Ţările Româneşti (75). — State feudale, oraşe-state, republici şi tiranii italiene (77). — Republica Veneţia (82). — Tendinţe şi manifestări imperialiste (85).

RENAŞTEREA ECONOMICĂ

Redresarea demografică. Asistenţa socială (90). — Transformări în agricultură (92). — Producţia industrială (95). — Activitatea comercială (internă şi internaţională). Transporturile (99). — Noi tehnici comerciale şi financiare (103). — Alte fenomene şi probleme economice (107). — „Revoluţia preţurilor" (108). — Începuturile capitalismului. Consecinţe sociale (111).

DREPTUL ŞI JUSTIŢIA

Antecedente medievale (116). — Renaşterea juridică. În Franţa (117). — Dreptul şi justiţia în Anglia (120). Dreptul şi justiţia în Germania (121). — Dreptul şi justiţia în statele italiene (122). — Sistemul penalităţilor şi regimul penitenciar (124). — Tribunalele secrete (128). — Procese intentate animalelor (131).

POLITICA EXTERNĂ, DIPLOMAŢIA. TEORIA STATULUI

Relaţiile internaţionale (138). — Dreptul internaţional. Fr. de Vitoria (139). — Diplomaţia şi tehnicile diplomatice (140). — Teoria politică a statului. Niccolò Machiavelli (142). — Erasm din Rotterdam (146). — Thomas Morus (148). — Martin Luther (150). — Jean Bodin (152).

ORGANIZAREA MILITARĂ. RĂZBOIUL

Rolul artileriei. Fortificaţiile şi asediile (156). — Flota maritimă şi războiul naval. (159). — Infanteria şi cavaleria. Armamentul individual (162). — Tactica (163). — Structura armatelor (165). — Condiţiile serviciului militar (169).

TEHNOLOGIA RENAŞTERII

Antecedente medievale (174). — Tehnologia într-o nouă perspectivă (176). — Tehnicile miniere (178). — Metalurgia (181). — Tehnologia mecanică (185). — Ingineria militară (190). — Ingineria civilă. Construcţii

publice (193). — Edilitatea (195). — Urbanistica (196). — Transporturile terestre (201). — Construcţiile navale (202). — Chimia tehnică (204). — Şcoala germană şi şcoala italiană de tehnologie (205). — Leonardo da Vinci, inginer şi inventator (208).

CĂLĂTORII ŞI DESCOPERIRI GEOGRAFICE. CUCERIRI ŞI COLONIZĂRI

Antecedente medievale. Călători arabi (216). — Soli papali şi misionari catolici (218). — Călători laici vest-europeni în Asia. Marco Polo (221). — Explorările epocii Renaşterii. Cauze generale (224). — Exploratori portughezi (228). — Vasco da Gama (230). — Caracteristicile imperiului colonial portughez (232). — Explorări spaniole (235). — Expediţiile lui Cristofor Columb (238). — Concepţia colonialistă a lui Columb (242). — „Rivalii" lui Columb. Amerigo Vespucci (244). — Periplul lui Magellan (247). — „Conquistadorii". Hernán Cortés şi Francisco Pizarro (250). — Caracterele colonizării spaniole (254). — Explorări franceze şi engleze. Piraţi şi corsari (260). — Consecinţele descoperirilor geografice şi ale colonizărilor succesive (262).

REFORMA ŞI CONTRAREFORMA

Preliminarii. Cauzele şi direcţiile Reformei (268). — Necesitatea social-politică a Reformei. Savonarola (270). — Sensibilitatea religioasă. „Devotio moderna" (273). — Situaţia internă a Bisericii catolice (275). — Reforma în Germania. Martin Luther (279). — Scandalul „indulgenţelor" (285). — Implicaţii social-politice (288). — Reforma în Elveţia germană. Huldreich Zwingli (291). — Reforma lui Jean Calvin (294). — Calvinismul în Franţa. (297). — Reforma în Anglia (299). — Reforma în Ţările de Jos — şi în Italia (302). — Reforma catolică. Noi ordine religioase (305). — Conciliul din Trento. (311). — Contrareforma (religioasă şi politică) (313). — Implicaţii şi consecinţe politice (318). — Alte consecinţe ale Reformei şi Contrareformei. (320). — Reforma în Ţările Româneşti (325).

ASPECTE SUMBRE ALE RENAŞTERII

Colonialism şi conquistadori (328). — Recrudescenţa sclaviei. Comerţul de sclavi negri (334). — Vagabondaj, cerşetorie, criminalitate, prostituţie (338). — Demonologie, demonomanie, „magie neagră" (352). — „Index librorum prohibitorum"(358). — Inchiziţia spaniolă (361). — Vrăjitoria şi „vînătoarea de vrăjitoare" (372). — Antiiudaism. Persecuţia evreilor (387). — Apariţia şi avatarurile ţiganilor (397).

VIAŢA COTIDIANĂ

Ciclul vieţii omului şi ambianţa familială (410). — Femeia ca mamă şi soţie (415). — Senectutea şi vîrstnicii (417). — Alimentaţia. Bucătăria, masa, ospeţele (421). — Îmbrăcămintea, coafura şi accesoriile vestimentare (428). — Locuinţele. Ambianţa orăşenească (436). — Practici medicale. Igiena. Toaleta (442). — Călătoriile şi călătorii (448). — Divertismente (453).

OAMENII RENAŞTERII. TIPURI, PROFESIUNI, MENTALITĂŢI

Dinamica claselor şi grupurilor sociale (460). — Principele (462). — Condotierul (464). — Cardinalul (467). — Curteanul (470). — Negustorul (473). — Filosoful (476). — Femeia Renaşterii (478). — Artistul (482).

Legenda hărţilor (488)
Bibliografie (489)
Index (497)

TABLE DES MATIÈRES

Cuvînt înainte (5). — Avant-propos (10). — Foreword (16).

PROBLÈMES ET CRISES DE L'ÉPOQUE PRÉCÉDENTE

Fin du Moyen Âge. Reflux démographique (22). — Conséquences pour la vie économique (23). — Conséquences au plan social, politique et militaire (25). — Deséquilibre politique. Crise de l'Empire et de la papauté (26). — Évolutions politiques dans l'Europe Occidentale (29). — En Europe Centrale et Orientale (33). — Aux Pays Roumains (35). — Problèmes de l'Église catholique (36). — John Wiclif et Jan Hus (39). — Déclin de l'Université et ébranlement des convictions intellectuelles (41).

RENAISSANCE POLITIQUE

Apparition des états nationaux (46). — Centralisme monarchique et organisation bureaucratique des états (49). — Désintégration de l'Empire (52). — Les grandes monarchies européennes. La monarchie française (56). — La monarchie anglaise (58). — La monarchie espagnole (61). — De l'absolutisme à l'état bourgeois: les Pays Bas (65). — Monarchies de type médiéval. En Scandinavie (67). — En Europe Centrale et Orientale (68). — Aux Pays Roumains (75). — États féodaux, états-cités, républiques et tyrannies italiennes (77). — La République de Venise (82). — Tendances et manifestations impérialistes (85).

RENAISSANCE ÉCONOMIQUE

Redressement démographique. Assistance sociale (90). — Transformations dans l'agriculture (92). — Production industrielle (95). — Activité commerciale (intérieure et internationale). Transports (99). — Nouvelles techniques commerciales et financières (103). — Autres phénomènes et problèmes économiques (107). — „La Revolution des prix" (108). — Débuts du capitalisme. Conséquences sociales (111).

DROIT ET JUSTICE

Antécédents médiévaux (116). — La Renaissance juridique. En France (117). — Droit et justice en Angleterre (120). — Droit et justice en Allemagne (121). — Droit et justice aux états italiens (122). — Système des pénalités et régime des prisons (124). — Tribunaux secrets (128). — Procès intentés aux animaux (131).

POLITIQUE ÉTRANGÈRE. DIPLOMATIE. THÉORIE DE L'ÉTAT

Relations internationales (138). — Droit international. Fr. de Vitoria (139). — Diplomatie et techniques diplomatiques (140). — Théorie politique de l'état. Niccolò Machiavel (142). — Erasme de Rotterdam (146). — Thomas Morus (148). — Martin Luther (150). — Jean Bodin (152).

ORGANISATION MILITAIRE. LA GUERRE

Le rôle de l'artillerie. Fortifications et sièges (156). — Flotte maritime et guerre navale. (159). — L'infanterie et la chevalerie. Armement individuel (162). — Tactique (163). — Structure des armées (165). — Conditions du service militaire (169).

TECHNOLOGIE DE LA RENAISSANCE

Antécédents médiévaux (174). — La technologie sous une nouvelle lumière (176). — Tehniques minières (178). — Métallurgie (181). — Technologie mécanique (185). — L'ingénieur militaire (190). — Génie civil.

Constructions publiques (193). — Édilité (195). — Urbanisme (196). — Transports terrestres (201). — Constructions navales (202). — Chimie technique (204). — École allemande et école italienne de technologie (205). — Léonard de Vinci, ingénieur et inventeur (208).

VOYAGES ET DÉCOUVERTES GÉOGRAPHIQUES. CONQUÊTES ET COLONISATIONS

Antécédents médiévaux. Voyageurs arabes (216). — Messagers du Pape et missionnaires catholiques (218). — Voyageurs laïques ouest-européens en Asie. Marco Polo (221). — Explorations de l'époque de la Renaissance. Causes générales (224). — Explorateurs portugais (228). — Vasco de Gama (230). — Caractéristiques de l'Empire colonial portugais (232). — Explorations espagnoles (235). — Expéditions de Christophe Colomb (238). — La conception colonialiste de Colomb (242). — „Adversaires" de Colomb Amerigo Vespucci (244). — Périple de Magellan (247). — Les „conquistadors". Hernàn Cortés et Francisco Pizarro (250). — Caractèrees de la colonisation espagnole (254). — Explorations françaises et anglaises. Pirates et corsaires (260). — Conséquences des découvertes géographiques et des colonisations successives (262).

RÉFORME ET CONTRE-RÉFORME

Préliminaires. Origines et directions de la Réforme (268). — La nécessité socio-politique de la Réforme. Savonarole (270). — Sensibilité religieuse. „Devotio moderna" (273). — Situation interne de l'Église catholique (275). — La Réforme en Allemagne. Martin Luther (279). — Le scandale des „indulgences" (285). — Implications socio-politiques (288). — La Réforme en Suisse allemande. Huldreich Zwingli (291). — La Réforme de Jean Calvin (294). — Le Calvinisme en France (297). — La Réforme en Angleterre (299). — La Réforme aux Pays-Bas — et en Italie (302). — La Réforme catholique. Nouveaux ordres religieux (305). — Le Concile de Trente (311). — La Contre-Réforme (religieuse et politique) (313). — Implications et conséquences dans la vie politique (318). — Autres conséquences de la Réforme et de la Contre-Réforme. (320). — La Réforme aux Pays Roumains (325).

ASPECTS SOMBRES DE LA RENAISSANCE

Colonialisme et „conquistadors" (328). — Récrudescence de l'esclavage. Commerce aux esclaves noirs (334). — Vagabondage, mendicité, criminalité, prostitution (338). — Démonologie, démonomanie et „magie noire" (352). — „Index librorum prohibitorum" (358). — L'Inquisition espagnole (361). — Sorcellerie et „la chasse aux sorcières" (372). — Anti-judaïsme. Persécution des Juifs (387). — Apparition des Tziganes (397).

VIE QUOTIDIENNE

Cycle de la vie de l'homme et ambiance familiale (410). — La femme en tant que mère et épouse (415). — La vieillesse et les vieillards (417). — L'alimentation. Cuisine, repas, festins (421). — Vêtements, coiffure et accessoires vestimentaires (428). — Habitation. L'ambiance citadine (436). — Pratiques médicales. Hygiène. Toilette (442). — Les voyages et les voyageurs (448). — Jeux et divertissements (453).

LES HOMMES DE LA RENAISSANCE. TYPES, PROFESSIONS, MENTALITÉS

Dynamique des classes et des groupes sociaux (460). — Le prince (462). — Le „condottiere" (464). — Le cardinal (467). — L'homme de cour (470). — Le marchand (473). — Le philosophe (476). — La femme de la Renaissance (478).— L'artiste (482).

Légende des cartes (488)
Bibliographie (489)
Index (497)

CONTENTS

Cuvînt înainte (5). Avant-propos (10). Foreword (16).

PROBLEMS AND CRISES OF THE PREVIOUS PERIOS.

The End of the Middle Ages. The demographic decline (22). — Consequences in the economic life (23). — Social, political and military consequences (25). — Political lack of balance. The crisis of the Empire and papalism (26). — Political evolutions in Western Europe (29). — In Central and Eastern Europe (33). — In Wallachia and Moldavia (35). — The problems of the Catholic Church (36). — John Wiclif and Jan Hus (39). — The University Decline and the dislocation of the intellectual certainties (41).

POLITICAL RENAISSANCE

The formation of national states (46). — Monarchic centralism and the bureaucratic organization of the states (49). — The disintegration of the Empire (52). — The great European monarchies. The French monarchy (56). — The English monarchy (58). — The Spanish monarchy (61). — From absolutism to the bourgeois state: the Netherlands (65). The medieval monarchies. In Scandinavia (67). — In Central and Oriental Europe (68). — In Wallachia and Moldavia (75). — Italian feudal-states, city-states, republics and tyrannies (77). — The Republic of Venice (82). — Imperialist tendencies and manifestations (85).

ECONOMIC RENAISSANCE

The demographic recovery. Social care (90). — Agricultural changes (92). — Industrial production (95). — Inner and international trade activity. Transports (99). — New trade and financial techniques (103). — Other economic problems and phenomena (107). — „The revolution of the prices" (108). — The beginnings of capitalism. Social consequences (111).

LAW AND JUSTICE

Medieval antecedents (116). — Juridical renaissance. In France (117). — Law and justice in England (120). — Law and justice in Germany (121). — Law and justice in the Italian states (122). — The penalty system and the penitentiary régime (124). — The secret courts of law (128). — Trials faced by animals (131).

FOREIGN POLICY. DIPLOMACY. THE THEORY OF THE STATE

International relations (138). — International law. Fr. de Victoria (139). — Diplomacy and the diplomati techniques (140). — The political theory of the state. Niccolò Machiavelli (142). — Erasmus of Rotterdam (146). — Thomas Morus (148). — Martin Luther (150). — Jean Bodin (152).

MILITARY ORGANIZATION. WAR

The role of artillery. Fortifications (156). — The maritime fleet and the naval war. (159). Infantry and cavalry. Individual weapons (162). — Tactics (163). — The structures of the armies (165). — The provisions of the military service (169).

RENAISSANCE TECHNOLOGY

Medieval antecedents (174). — Technology in a new perspective (176). — Mining techniques (178). — Metallurgy (181). — Mechanical technology (185). — Military engineering (190). — Civil engineering. Public

constructions (193). — Public amenities (195). — Urbanistics (196). — Land transports (201). — Ship constructions (202). Technical chemistry (204). — The German and the Italian technology schools (205). — Leonardo da Vinci, engineer and inventor (208).

TRAVELS AND GEOGRAPHIC DISCOVERIES. CONQUESTS AND COLONIZATIONS

Medieval antecedents. Arab travellers (216). — Papal messengers and catholic missionaries (218). — Western-European lay travellers in Asia. Marco Polo (221). — Exploring during Renaissance. General causes (224). — Portuguese explorers (228). — Vasco da Gama (230). — The characteristics of the Portuguese colonial empire (232). — Spanish explorations (235). — Christopher Columbus's expeditions (238). Columbus colonialist conception (242). — Columbus' „rivals". Amerigo Vespucci (244). — Magellan's itinerary (247). — The „conquistadors". Hernán Cortéz and Francisco Pizzaro (250). — The main features of the Spanish colonization (254). — French and English explorations. Pirates and corsairs (260). — The consequences of the geographical discoveries and successive colonizations (262).

REFORM AND COUNTER-REFORM

Preliminaries. The causes and directions of the Reform (268). The social and political need for the Reform. Savonarola (270). — Religious sensitivity. „Devotio moderna" (273). — The situation within the Catholic Church (275). — The Reform in Germany. Martin Luther (279). — The scandal of the „indulgences" (285). — Social and political implications (288). — The Reform in German Switzerland. Huldreich Zwingli (291). — Jean Calvin's Reform (294). — Calvinism in France (297). — The Reform in England (299). — The Reform in the Netherlands — and in Italy (302). — The catholic Reform. New religious orders (305). — The Council of Trento (311). — The Counter-Reform (religious and political) (313). Implications and consequences in the political life (318). — Other consequences of the Reform and Counter-Reform (320). Conclusions. The Reform in Wallachia and Moldavia (325).

THE DARK SIDE OF RENAISSANCE

Colonialism and conquistadors (328). The recrudescence of slavery. The black slaves trade (334). — Vagrancy, begging, criminality, prostitution (338). — Demonology, demonomania, „black magic" (352). — „Index librorum prohibitorum" (358). — The Spanish Inquisition (361). — Witchcraft and „witch-hunt" (372). Anti-Judaism. The persecution of the Jews (387). — The appearance of the gipsies (397).

DAILY LIFE.

The cycle of human life and family ambiency (410). — Woman as mother and wife (415). — Senescence and old people (417). — Food. Cooking, meals and feasts (421). —Clothing, hairdressing and clothes accessories (428). — Lodgings. Urban ambiency (436). — Medical practices. Hygiene. Personal care (442). — Travels and travellers (448). — Entertainments (453).

THE PEOPLE OF RENAISSANCE. TYPES, PROFESSIONS, MENTALITIES

The dynamics of social classes and groups (460). — The prince (462). — The condottiere (464). — The cardinal (467). The courtier (470). — The merchant (473). — The philosopher (476). — The Renaissance woman (478). — The artist (482).

Legend of Maps (488)
Bibliography (489)
Index (497)

37859